УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 58

Проф. ВАСИЛЬ СИПОВСЬКИЙ

УКРАЇНА В РОСІЙСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВІ

Частина I
(1801—1850 рр.)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1928

Digitized by Google

5262
.2532
.58

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
Stacks
MAR 1979

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232. 1927.
Зам. № 1238. Друк. 1200 прим.

Digitized by Google

ОД АВТОРА.

Оцю-о працю складено на основі бібліографічних матеріялів, що їх був погуртував автор. Деякі невеличкі додатки до складеного спи́ску пороблено завдяки вказівкам В. В. Дрозздовського та почасти П. П. Потоцького. Дякую їм за це. Складаю подяку Українській Академії Наук, що надрукувала цю працю. Зокрема щиро дякую акад. С. О. Єфремову, що заступав відсутнього автора книги, знов-же й співробітникові Академії П. Г. Іванцеві, що чимало попрацював, перекладаючи цю книгу, читаючи коректури, нарешті впорядковуючи покажчика до іменнів, то-що.

Сподіваюся, що мені пощастить скласти й II том, який обіймає письменство другої половини XIX в. (з 1850—1900 р.).

15. I. 1928 р. *В. С.*

Digitized by Google

Digitized by Google

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Digitized by Google

Digitized by Google

Завдання цієї праці полягало в тому, щоб зібрати по змозі ввесь літературно-художній матеріял, присвячений характеристиці України, з географічного, історичного, етнографічного та побутового погляду — матеріял, що зберігсь у „російському“ „розповідному“ письменстві за перші п'ядесять років XIX в.

А що за цих років (1800—1850) Україна жила спільним державним життям з Росією, то я й уважав, що до творів „російського“ письменства можна зачислити твори, написані не тільки російською мовою, ба й українською. Мені здавалося, що не можна поділяти писання 1800—1850 рр., уважаючи на їх „мову“, бо сами автори тогочасні не почували державної окремішности України од Росії, писали то по-українському, то по-російському (прим., Шевченко, Квітка), то мішаною — українсько-російською мовою, до писань українською мовою частенько приточували примітки або вступні статті мовою російською, видання українські часто друкували в Росії, в українських альманахах і часописах містили статті російською мовою. Допіру в 40 рр. XIX в. українське письменство починає потроху прагнути до самостійности. Давніш (прим. у Гулака-Артемовського) це були поодинокі спроби, що їх тоді ніхто не підтримав.

Маючи на думці найбільше цілі бібліографічні, але почасти й історично-літературні, бажаючи встановити хронологічні звязки між творами, незалежно від того, якою мовою їх написано, я був-би страшенно помилився, коли-б обмежився на тому, що переказав писання, написані однією котроюсь мовою. Цим я-б порушив той органічний звязок між двома літературами, що за цих років, безперечно, існував. Щоб звязок той зміцнити, надто енергійно дбали письменники за першої половини XIX в. і росіяни й українці [1]).

У цій-о праці я обмежився — 1) матеріялом художньо-описового й розповідного характеру [2]), 2) матеріялом, звязаним тільки з першою половиною XIX в.

---

[1]) Навіть пишучи українською мовою, письменники звичайно додають „словники“ з перекладом українських слів, поясняльні примітки. Російські письменники, містячи переклади з української, умовляють читачів, щоб українські писання читали в оригіналі.

[2]) Я не повводив до огляду: 1) перекладних творів, 2) ліричних та драматичних і суто історичних та етнограф., 3) коротеньких змістом (прим., „басни“, „байки“, то-що), окрім таких творів, що мають історичну вагу (прим., писань Гулака-Артемовського). Натомість я завів до огляду скількись писань, що мають стосунок до України тільки своїм заголовком.

Digitized by Google

Обмежити таким способом матеріял я був приневолений передусім тим, що працю треба було дати по змозі невелику. До того-ж саме розповідна література дає особливо цікавий та рясний матеріял, щоб розвязати моє завдання. Нарешті, як-раз роки 1800—1850 — роки розцвіту романтизму в російському письменстві були особливо характерні своїм загостреним інтересом до природи, історії та побуту України (так само Кавказу, Крима та Сибіру). Цей „пекучий" інтерес до України, що його виявили росіяни, їхня „закоханість" в Україні — збіглися з поступінним відродженням українського патріотизму та націоналізму. Усе це робить добу, що я обрав, особливо цінною для з'ясування даного завдання.

Розвязати його однаково цікаво й важливо і для розвитку російського письменства XIX в. і для розвитку українського. Не беруся в цій праці остаточно розвязувати це дуже важливе завдання, проте гадаю, що уважливий читач знайде в моїй праці досить матеріялу для дальшої розробки не тільки основного завдання (Україна в розповідному письменстві), ба й багатьох инших не тільки з історії письменства, а й з теорії письменства (розвиток жанрів, сюжетів, типів, стилю) і з порівняної історії письменства (вплив західнього письменства, взаємодія українського та російського письменства, вплив усної поезії на письменство, то-що).

Звязаний певним завданням, я не мав спромоги писати „розвідку", а втім застосував ті вступні характеристики літературних видів, що їх мимоволі підказував призбираний матеріял. Ці узагальнення виразнісінько промовляють за тим, які цінні можуть бути ті майбутні розвідки, що можуть ґрунтуватися на призбираному в мене матеріялі.

Ось чому я вважав за необхідне вийти за межі самої бібліографії й надумавсь зробити з своєї праці щось таке, що часом наближається до „розвідки" (класифікація творів що-до їх типів, низка за одним заходом зроблених уваг історично-літературного характеру).

Досі історично-літературні розвідки звичайно будували за типом монографій, присвячених літературній діяльності о д н о г о якогось письменника, — у своїй докторській дисертації „Очерки изъ исторіи русскаго романа и повѣсти XVII в." я спробував нову методу вивчати письменство, — узявши цілком у с і писання XVIII в. Я гадаю, що цей шлях був правдивий: досі, студіюючи нове письменство, ми не вивчали „масової" творчости й обмежувалися тільки на тому, що вивчали „богів" та „півбогів" у письменстві. Цією стороною історія письменства страшенно відстала од історії, тая бо давно вже покинула вивчати „царів", а заходилася студіювати масові процеси.

Студії над „масовим" письменством повинні в майбутньому цілком перебудувати історію письменства, — тільки такі студії визна-

Digitized by Google

чать справжнє обличчя великих письменників, їхню справжню питому вагу, поставивши їх в „около“ літературного оточення, — тільки такі студії дадуть виразно зрозуміти літературні школи (адже основні літературних шкіл риси завсіди найвиразніше виявляються саме в масовій літературі), такі студії дадуть стале уявління про те, як змінювалися літературні смаки в письменника та читача, бо дадуть точні дані для статистичних висновків.

Ось чому я запевнюю, що й ця праця, на студіях над масовою творчістю збудована, чорнового поки-що характеру, має свою ціну: вона доповнить історію українського письменства новими йменнями й внесе дещо нове в розуміння Гоголя, Шевченка, Квітки, Гребінки та инших письменників. Вона виправить помилки в таких дослідників Гоголя, як Переверзев, Чудаков, Н. Котляревський та инші. Я гадаю, що вона з нового боку освітлить вагу Шевченка, як побутового історика України.

Найбільшого труду завдала мені „бібліографія“ писань, присвячених Україні. Доводилося переглядати тисячі писань, не покладаючись на їхні заголовки: багато писань, що в заголовку своїому не мають нічого „українського“, навсправжки дають часом цінний матеріял для цього питання, і навпаки, часом заголовки з елементами українськими не дають нічого (або дають обмаль) про Україну. Звичайно, я не міг вичерпати всенький матеріял (вже хоч-би через те, що деяких часописів, альманахів, книжок мені не пощастило знайти в ленінградських книгосховищах)[1]), і через те не зважуюсь запевнювати, що в мойому бібліографічному спискові вичерпано ввесь необхідний матеріял.

У тій частині, де я подаю „перекази“ творів, я додержувавсь такої системи: загально відомі твори (прим. Квітки, Куліша та ин.) я переказував по змозі стисло, — твори письменників маловідомих і тому „рідкі“, що не скрізь трапляються, — я переказував докладніш. Писання з дуже складною та заплутаною композицією я силувавсь викладати коротше або обмежувавсь на самій загальній їх характеристиці. До переказів своїх я дбав завести той матеріял, що може колись у пригоді стати історикові, етнографові, історикові письменства й археологові. В усіх творах я перераховував тії українські пісні, котрі заведено до тексту, а так само одзначав етнографічні матеріяли („звичаї“ та „обряди“), бо гадав, що ці мої вказівки можуть бути корисні для осіб, котрі працюють над українським фольклором; може бути, що в романах збереглися такі пісні, котрі умкнули од уваги збирачів, або являють собою до зібраних цікаві варіянти.

А що багатющий та перістий матеріял, у мене зібраний, захоплює добу, коли в російському письменстві ще жили як-найрізно-

[1]) Частину книжок я через Петербурзьку Державну Публічну Книгозбірню виписав з московських книгосховищ.

Digitized by Google

манітніші літературні напрямки („класицизм“ та „сантименталізм“, що одмирали, „романтизм“, що саме розквітнув, і „реалізм“, що допіру народжувавсь), я й уважав за необхідне попередити мою працю коротенькою, стислою характеристикою цих „напрямків“. Це на те, щоб, зустрічаючи в тексті назви цих напрямків, мій читач знав, що́ я розумію під цими суперечливими термінами.

План моєї праці такий: частина І-ша — матеріяли історично-літературного та бібліографічного характеру. Ця частина І-ша поділяється на розділи: розділ перший — художньо-описова література, присвячена Україні („подорожі“, „описи“); розділ другий — Київська Русь-Україна в розповідному письменстві першої половини XIX віку; розділ третій — історія України аж до середини XVIII віку в романах та повістях; розділ четвертий — побут України за другої половини XVIII та XIX в. у романах і повістях. Цей розділ ділиться на троє відділів: a) Україна XVIII в., b) фантастика та містика України XIX в., c) жанр (побут поміщика, міщанина й селянина). Частина II-га — спроба бібліографії розповідного [1]) письменства з 1800 до 1850 р.

Класицизм з його інтересом до „вселюдини“ „по-за часом та простором“ привчив російських письменників і читачів до літературного інтернаціоналізму.

Свідомо стираючи все індивідуальне та характерне в історії, географії та етнографії, класицизм нещадно нівелював народи, доби та природу. В ім'я торжества людської істоти („Людина“ взагалі й до того з великої літери) та загальної обов'язковости для всіх тих самих законів логіки та психології, він старанно збезличив людську душу, з складної людської натури зробив якусь спрощену алгебричну формулу, а зате зробив з людини „громадянина цілого світу“. Студіюючи людську істоту, раціоналісти-класики утворили людину-„правило“ й викинули з свого поля зору всі „вийнятки“ психологічні, логічні, історичні, географічні та етнографічні — одне слово, все те, що́ ускладнює людську натуру, вносячи до неї дисгармонію та асиметрію, диференціюючи людську істоту з погляду історичного й етнографічного.

Феодальне шляхетство заступила на Заході буржуазія, — у Росії в XVIII в. на зміну вельможному шляхетству вибилося дрібне службове, постав новий погляд на життя, інші інтереси ввійшли до літератури, — зайшла мода на сантименталізм. Він приніс з собою інтерес до життя серця і, разом з тим, завів до поезії „ірраціональне начало“ — почуття. Раціоналіст Декарт каже: „cogito — ergo sum“. Сантименталіст Бернарден де С.-П'єр — „je sens, donc j'existe“.

---

[1]) До поняття „розповідне письменство“ я завів не тільки романи, повісті, ба й поеми, балади й літературні обробки усного епосу.

Digitized by Google

Разом з почуттям вдерлися в творчість і фантазія й воля творчости. Похитнулися й впали „приписи", скомпромітовано було людський розум, як єдину творчу основу життя. Русо сказав: „l'homme qui médite est un animal depravé". Спочатку сантименталізм не одкинувсь од колишнього інтернаціоналізму, не заперечив відкриття класиків, що люди різних діб, різних народів — то істоти одного порядку. Тільки рівність людей тепер встановлювано не з погляду розуму, а з погляду почуття. Затримано було в свідомості рівність, але відкинуто тотожність. Почалася диференціяція людської особи: закони розуму могли бути однакові для всіх, але почуття не можна було догматизувати. Соціяльні умови скерували це почуття у бік гуманности (у політиці гасло: воля, рівність та братерство). Щоб виявляти почуття гуманности, треба було знайти теми та сюжети гостріші, ближчі до справжніх переживаннів, — і ось сантиментальна література набуває характеру соціяльного: рівність людського почуття встановлюють з класового погляду: селяни — ті самісінькі люди і так само почувати вміють... Злидарі такі самі люди, як багатирі, ба навіть кращі за них... Тиранія суспільних забобонів, гніт родинного деспотизму, нерівність економічна й класова — ось зав'язки тих нових драм, що жертвами їх робляться прекраснодушні герої сантиментальної літератури... Героїчна перемога розумної людини над особистими пристрастями в ім'я найвищих загально-людських чеснот — ось у чому полягав патос класицизму. Сантименталізм знайшов свій патос у стражданні людської особи, що права її жорстоко топчуть застарілі підпори культурного життя. Звідси прагнення „природньої людини", світу ідилії, втеча од міста до ідеалізованого села, апотеоза „вбогих серцем", гнаних, принижених та покривджених. Потроху відроджується християнська мораль. Поезія, як і давніш, лишалася ідеалістична: „Прекрасне те, чого немає" — сказав Русо... Поет — вмілий брехун: в ім'я найвищих ідеалів добра він прикрашує дійсність і цим підносить читача. Коли Шалікову закинули, що він у своїй подорожі ідеалізував Україну, він одповів: „Я хотѣлъ видѣть только хорошее: дурного вездѣ много, и кому оно надобно?.. хотѣлъ, чтобы Малороссія была Аркадіей" („Новое путешествіе въ Малороссію", Моск. Меркуръ, 1803, кн. 9, 178).

Сантименталізм і в західній літературі і в російській уже XVIII в. де-далі перероджується в романтизм. Надто після французької революції. „Людина" (з великої літери), „Людина розуму" — у класиків, „Людина почуття" — у сантименталістів — розіклалася на два елементи: на особу і на юрбу — чернь... Ця сама диференціяція виявилася і що-до цілих народів: після французької революції і підчас наполеонівської епопеї підупала вага Франції, як єдиного осередку культури, — почато індивідуалізувати народи, прокинулося прагнення знайти „я" свого народу. Для цього треба було одрізнити його „я" од „я" инших народів, с.-то зрозуміти инші народи, ви-

Digitized by Google

вчити етнографічні особливості різних народів, знов-же й історичні, бо ясно стало, що своєрідності минулого обумовлюють своєрідності теперішні... Індивідуалізовано й природу; виявилося, що не тільки люди, народи, історичні доби, ба й природа різних країн має своє обличчя. Знайдено було той couleur locale, що його не визнавали й принципово відкидали „класики", що повз його пройшли „сантименталісти". Поезія перестала бути космополітична, інтернаціональна, вона стала індивідуалістична всіма сторонами.

Тільки-ж світогляд залишивсь, як і давніш, „ідеалістичний": кажучи за Пушкіним, „возвышающій душу обманъ" поет, як і давніш, уважав за вищий од „тьмы низких истинъ", як і давніш, поет не змальовував усієї дійсности [1]), а „обирав", але не так величне, не так зворушливе, як цим разом „характерне", „цікаве", — те, що різко та рельєфно змальовувало або видатну людину, або відмітні риси народу, своєрідні риси доби або природи... До „печного горшка" та „метлы" письменник-романтик, як і давніш, ставиться з огидою, адже мистецтво, нехай і дуже здемократизувалося порівнюючи до класицизму, все-ж залишалося по суті шляхетське, аристократичне: увагу письменникову, як і давніш, притягувало „індивідуальне", а не „масове", — цікавила письменника не „пересічна людина", а видатна, виключна особа, приваблювали увагу не стихії вселюдськости або типовости, а стихії характерности.

Романтизм береться змальовувати різноманітність космічного життя; і це примусило його переглянути колишні норми добра й краси. Вже сантименталізм, з його волею почуття, припустив різноманітність, ба навіть суперечність у світоглядах (пор. Карамзіна та Радіщєва). Ще більшу різноманітність і суперечність приніс з собою романтизм, коли „людина-припис" обернувсь на „людину-вийняток", коли замість рабства в творчості з'явилася анархія, а дисгармонія та асиметрія — поробилися гаслами, нормальні логіку та психологію заступили патологічні, принаймні у декотрих романтиків. Ось чому в лавах романтиків опинилися люди цілком різні з багатьох поглядів: Байрон, Вальтер Скотт, Гофман, Рилєєв, Гоголь, Кольцов, Лермонтов... Немає поміж романтиками такого, який був-би охопив у своїй творчості геть-усі сторони романтизму — одного цікавить, найбільше, „особа" (Байрон), — другого — історичне життя в новому освіт-

[1]) Шевирьов у „М. Вѣстн." (1827 № 2) писав: „истина въ искусствѣ и истина въ природѣ различны" — „художникъ совсѣмъ не долженъ списывать своихъ произведеній съ произведеній природы"... „Комикъ долженъ усиливать характеры и никогда не рисовать портретовъ". В. Скотт у статті „О чудесномъ въ романѣ" радить „расшевелять воображеніе, но никогда не надобно вполнѣ удовлетворять". Він не рекомендує „украшать народные разсказы" (С. О. 1829). Рецензент „Моск. Вѣстн.", критикуючи пієсу Головіна, вимагав од драматурга яскравих образів, цікавих пригод та й радив наслідувати Мольєра, а надто „еспанців", „намъ и такъ надоѣла посредственность нехитрыхъ лицъ, мелькающихъ ежедневно передъ нами на сценѣ свѣта".

Digitized by Google

ленні (Вальтер Скотт), — третій береться змальовувати „народність"; — четвертого захоплює містика й фантастика, — п'ятого — революційний дух романтизму, і він легесенько переносить його з сфер літературних до сфер політичного життя (Рилєєв), — шостого — ламання давніх літературних форм та шукання нових.

Визначаючи, як ставляться різні письменники до літературних напрямків, дослідник натрапить на письменників „переходового типу", що стоять на переломі од класицизму до сантименталізму (прим., Озеров, Мерзляков), од сантименталізму до романтизму (Карамзін, Жуковський), од романтизму до реалізму (Пушкін, Гоголь, Тургенєв). Звісна річ, гуртувати літературні явища через це важче, тільки-ж основи, що на них побудовано в нас характеристику напрямків, і далі лишаються непохитні.

Реалізм вийшов з усіх цих напрямків: в ім'я художньої „правди" творили свою теорію класики, в ім'я тої-таки „правди" сантименталісти одкинулися од класиків, нарешті, знов-таки в ім'я тої самої художньої „правди" діяли й романтики. Зміст цього поняття „художня правда" змінювавсь. Реалісти зрозуміли цю „правду" по-новому, як художнє втілення „типової дійсности".

Реалізм у середині XIX в. викликали соціяльні зрушення в бік демократії: ось чому за літературного героя стає тепер маса, письменника цікавить не „загальнолюдське", не „характерне", не „індивідуальне", а „типове", соціяльно-групове, за зміст для творчости обирає реаліст-позитивіст те, що відкидали його попередники-ідеалісти, — „тьмы низкихъ истинъ", він одкидає „красивый обманъ", що оце недавнечко „підносив" прекраснодушних ідеалістів (die schöner Seele).

Великоруська та українська літератури після занепаду Київа пішли різними шляхами розвитку. В XIX в. ці шляхи розбіглися так, що перед нас опинилися дві різні історії, з своїми індивідуальними поетичними традиціями — ідейними та формальними.

Великоруське письменство аж до XVII в. жило мало не виключно церковними інтересами і од сторонніх впливів уперто відмежовувалося височенним китайським муром московської зарозумілости. Великоруське письменство прожило віки та й задубіло в традиційних формах середньовічної творчости.

Письменство українське, після занепаду Київа, завмерло на довго, на скількись віків, аж раптом при кінці XVI в. воно розквітає несподівано, розпукується надзвичайно яскравою квіткою. Могутні впливи тієї польської літератури, що, своєю чергою, утворилася підо впливом европейського гуманізму, одразу надали українській книжній творчості інтенсивної сили розвитку. І, що особливо характерно, ця книжна творчість дуже короткий час зостається осторонь рідного ґрунту: вона швидко й легесенько покидає мури Київської Академії

Digitized by Google

та й органічно зливається з усною творчістю. Вже з цього видко, що потенціяльна сила в цієї усної творчости на Україні була не аби-яка. Воно й зрозуміло, бо в цій творчості повно й яскраво виявилися всі характерні стихії бурхливого історичного життя українського народу, що йому доводилося так завзято боронити своє етнографічне „я“ проти сусід з заходу, з сходу та з півдня... Інтенсивна динаміка історичного життя України виявилася як-найповніше в її усній творчості.

Усна творчість великоруська багата й різноманітна. Особливо багато виявилася вона в царині епосу, слабше — в царині лірики і, можна сказати, зовсім не позначилася в царині драми. Та воно й зрозуміло: у житті Росії порівнюючи обмаль динамізму, обмаль драматизму, навіть татарщину пережила вона якось пасивно, безбарвно; геть аж до XVII в. на Московщині не було простору, де-б вільно могла розвинутися особа. Зовсім инакше було історичне життя України. Воно, мовляв Гоголь, було „бѣшенымъ“, воно саме було і динамічне, і драматичне, і незрівняно індивідуалістичніше. У ньому раніш розгорнувсь повний простір для формації особи, як трагічної, так і комічної, раніш став призбіруватись рясний матеріял для лірики індивідуальної, для драми, для сатири. Отож через те такі соковиті й такі яскраві герої українських „дум“ з одного боку й побутових казок — з другого. Через те такі змістовні ранні українські народні комедії (інтермедії). І в „думах“, і в казках, і в народній комедії вже повироблювалися побутові типи, теми і свій характерний стиль. Ця усна творчість зіллялася в XVIII в. з книжною та й позначила всі ті поетичні елементи, що з них у XIX в. склалася творчість найвидатніших українських письменників — Шевченка та Гоголя. Нехай-би не було цілого російського письменства XVIII й початку XIX віків, нехай-би не було й Пушкіна, — однаково могли повстати самостійно поеми та балади Шевченкові, знов-же й гоголівські „Вечера на хуторѣ“, „Миргородъ“, і „Тарасъ Бульба“ [1]). Герценові належать крилаті слова: „Петръ бросилъ вызовъ Россіи,— и она отвѣтила ему Пушкинымъ“. А втім, у цьому позначному реченні треба слово „Россія“ замінити на слово „Великороссія“ — і тоді воно буде цілком точне. Тільки наприкінці своєї творчости, —у „Полтавѣ“, Пушкін підо впливом Рилєєва, зіткнувсь з поетичними традиціями українського письменства, а, взагалі, він пройшов повз нього й підбив підсумок цілому літературному життю самої Великоросії, тимчасом як Гоголь та Шевченко підбили підсумок — українському.

---

[1]) Булгарін і проф. Венгеров навіть дійових осіб у „Ревизорѣ“ мали за українських. Див. докладніш у праці акад. Вол. Перетца: „Гоголь и малороссійская традиція“ („Н. В. Гоголь. Рѣчи, посв. его памяти въ публичн. соедин. засѣданіи Отд. Р. Яз. и Слов., Ист.-Фил. Ф-та Спб. У-та...“ 1902): „по природѣ своего духа и творчества онъ былъ чуждъ великорусской литературѣ“, 49).

Digitized by Google

Характер великоруської книжної творчости починає змінюватися з XVII в., цим разом не без дужого впливу од України. Тільки-ж новим шляхом ця творчість ішла й поволі, і мляво геть аж до Петрових реформ, коли ця млява еволюція в новому російському житті раптом перейшла в революцію, і в наслідок її різко змінилися риси російської інтелігенції. Дальша доля цієї інтелігенції загально-відома. Її захопив могутній потік західньо-европейської культури й вона на довший час відірвалася від нижчих верстов соціяльних. У цьому її сила, але в цьому була й слабість, — с и л а в тому, що інтелігенція російська, правда, в особі поодиноких, найкращих її заступників, швидко зрівнялася з вершками західньо-европейської культури, — с л а б і с т ь у тому, що інтелігенція ця показала себе оранжерійною квіткою, яка буйно квітла по салонах, у самітних кабінетах, в університетських мурах, але в'янула, скоро її виносили на „повітря" російської живої дійсности... Під суворим подихом російського „сиверка" „чужоземні" квіти в'янули, а пересаджені на капустяні та картопляні грядки вони здавалися, і д о с і з д а ю т ь с я, смішні і непотрібні, „зайві" для народньої маси.

Не те було на Україні. Блискучий героїчний період у її житті закінчується перед XVIII в. У XVIII в. на Україні вже не б'ється живчик історичного життя, — волею долі вона обернулася була на „околицю", на глуху провінцію. Вона під той час жила спокійним життям людей, що стоять осторонь культури, а втім з'єднані спільними національними традиціями. Тут не так гостро визначивсь розрив поміж вищими та нижчими соціяльними верствами, тож до інтернаціональної ідеології Петербурзької Росії Україна довго, аж до XIX віку, ставилася стримано. І навіть магнати українські, що скуштували отрути петербурзької культури, повернувшися „на спочинок" на рідну Україну, могли розважатися комедіями з народнього українського життя, могли втішатися з давніх українських пісень і після добірної „французької кухні" не втрачали смаку до свого борщу, галушок та сала... [1])

Отже поетичні стихії Росії та України мали свої окремі історії, виробили свої різні стихії... Російська тяжіла до літературного аристократизму, — до вершків західньо-европейської творчости, — українська визначалася демократизмом, — тяжіла до тої народньої творчости, що дуже мало цікавила російського поета в XVIII в. (та й то наприкінці віку) і дужче зацікавила його, допіру починаючи з 20-х рр. XIX-го.

---

[1]) Про Україну XIX в. див. у цитованій праці акад. Перетца: „Литературныя и общественныя движенія Европы въ концѣ 18 ст. не затронули этой среды. Мирно прозябая въ своемъ углу, не зная ни вольтерьянскаго вольнодумства, ни масонскаго исканія правды, не производя общественныхъ дѣятелей въ родѣ Новикова и Радищева, эта среда мирно покоилась почти до половины 19-го ст. въ объятіяхъ семинарской образованности завѣщанной 17-ымъ вѣкомъ".

Digitized by Google

Російські поети на всю витягу пнулися, щоб поробитися „російськими Гомерами", „Расінами", — українські, не відірвавшися од рідних стихій, намагалися римлянина Горація перевернути на українця-Гараська, „Курція" перероблювали в „Куцого", а згодом навіть Лермонтова примудрилися перелицювати на лад українських пісень. Характерно, що за висловника російської литературы став „европеєць" Пушкін (а не Кольцов), а на Україні — співак, що вийшов з народу — Шевченко.

Українська й російська поетичні стихії перехрещуються допіру з початку XIX віку, і тільки відтоді історик набуває права казати про російсько-українські стосунки літературні. Це перехрещення стосується до першої половини XIX в., і саме через те за цієї доби не можна розривати російське письменство, керуючися мовою.

Як він сам каже, Гоголь написав свої „Вечера на хуторъ" через те, що на Україну зайшла мода, на неї був попит [1]). Вже ця цікава заява дає право твердити, що не він, не Гоголь відкрив Україну, що перед ним уже стихії української творчости зацікавили російських літераторів. І що це справді було так, за те промовисто свідчить бібліографія російського письменства XIX в. Справді, ще на початку віку в російському письменстві позначається інтерес до „окраїнного" життя й поезії, цікавить і читача й письменника не сама Україна, ба й Кавказ, Крим, Сибір; російського письменника й читача цікавлять татари, башкири, киргизи. Цікавить Польща, Фінляндія, Естонія... Природу по окраїнах, поезію, побут, релігію. — одне слово, усі характерні елементи етнографічного та історичного характеру люди починають студіювати, вони стають за об'єкт для художніх творів. Ще задовго перед тим, як романтизм проголосив вимогу запровадити до поезії couleur locale, „кольорит місцевости", цей „кольорит" уже старанно запроваджували в тому письменстві, що розробляло життя на польських кресах. Особливо виразно одбився у російському письменстві інтерес до екзотики (Кавказ, Крим та Україна = „наша Італія"). Романтизм тільки виявив та загострив цей, що вже визначився, інтерес, поставив його як теорію, утворив літературно-етнографічні інтереси...

Отже, бібліографічні довідки виразнісінько промовляють за те, що грунт для романтизму було в російському письменстві вже розчищено, і ембріони романтизму вже існували, розвивалися ще перед романтизмом.

Коли ми звернемося до тої літератури, що її витворив інтерес до України, ми насамперед помітимо, що її розробляли не самі українці, а й росіяни, ба навіть спершу росіяни. Далі ми помітимо, що література ця доволі різноманітна, — перед нас кількоро літературних груп з певними жанровими рисами. По-перше, це „подорожі"

[1]) Про це докладніш у книзі Гіппіуса „Гоголь" (3, 4).

Digitized by Google

по Україні та її описи, по-друге обробки творів південно-руського билинного епосу, по-третє історичні повісті, що характеризують добу Київської України-Руси, по-четверте історичні повісті та романи, історії власне України присвячені. Ці твори й собі поділяються на дві підгрупі: а) козацькі (боротьба проти ляхів, татар) і б) гайдамацькі. По-п'яте обробки українських казок а) фантастичних — гумористичних та трагічних, б) побутових — гумористичних та трагічних. По-шосте побутові повісті, комічні та трагічні, що змальовують життя а) селян, б) поміщиків та инших клас.

Digitized by Google

Digitized by Google

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УКРАЇНА В ОПИСОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Digitized by Google

Digitized by Google

Інтерес до України, до її природи, людности та історії можна зрозуміти тільки з'ясувавши тії особливості, котрі характерні для доби романтизму [1]). Звичайно, особливо виразно цей інтерес одбивається на тих творах, котрі визначаються описовим характе́ром. За улюблену для таких творів форму ста̀є „подорож" — форма, надто популярна за доби сантименталізму. Лаврентій Стерн у своїй „Сантиментальній подорожі" перший подав зразок для цього типу творів і слідом за ним пішли заступники всіх літератур.

У російському письменстві зразок таких-о писань являють Карамзінові „Письма русскаго путешественника" і „Путешествіе" Радіщєва. Обидва ці твори, що-правда, чималою мірою відійшли од свого прообразу (од Стерна), проте обидва вони належать, що-до типу, до „сантиментальних подорожів". Особливо багато важило писання Карамзінове, — воно сталося для дальших письменників за той трафарет, що, йдучи за ним, вони творили свої писання. Серед російських писань цього типу, що наслідують Карамзіна, особливо багато подорожів по Україні.

Чом саме Україна дала матеріял для цих подорожів?.. На це питання відповідь дадуть сами автори. Насамперед, письменників приваблювала природа українська, відмінна од природи середньої та північної Росії. Її барвистість, яскравість і рівночасно м'якість викликали піднесення [2])... „Наша Украина — другая Италія!" вигукує кн. Шаліков — „живописцы, пѣвцы и музыканты здѣсь образуются

---

[1]) А втім, інтерес цей підготовлювано ще з XVIII в. Насамперед зацікавили Росію українські пісні, що повходили до співаників (Акад. М. Н. Сперанскій, „Малороссійскія пѣсни въ старинныхъ русскихъ пѣсенникахъ" („Этнограф. Обозрѣніе", т. 81—2. М. 1909).

Є описи України і в XVIII в. Я. Марковичъ, „Записки объ Украинѣ" 1798 р. і передніш: Гр. Калиновскій, „Описаніе свадебныхъ украинскихъ и простонародныхъ обрядовъ" (1777 р.); ще: „Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества" (1777).

[2]) Описи Дніпра та степів трапляються в цьому письменстві частенько: значно меншу увагу в російському письменстві притягла до себе Волга. Зустрічаємо чимало окремих статтів, що змальовують крайовиди України. Прим., „Вечеръ на Днѣпрѣ" В. Андросова (В. Е. 1822 Ч. 120, 259, 261), „Днѣпръ" А. Муравйова („Таврида" 1827) „Украинское утро" Квітки-Основ'яненка („Утр. Зв.", 1833, II), „Кіевъ" („Сѣв. Цвѣты", 1825), Маркевич „Украинскія мелодіи", 1831, „Днѣпръ", „Украина" та ин.

Digitized by Google

Природою" („Путешествіе в Малороссію" М. 1803, 204) [1]). Взагалі в російському письменстві Україну довший час порівнюють з Італією. Р. 1828 автор повісти „Русалки до добра не доводятъ", вихваляючи Україну, зве її „Италіей Россіи" („Дамскій Журналъ" 23 т., 134 стор.). Того-таки р. 1828 Ор. Сомов (П. Байський) у повісті „Гайдамакъ" порівнює українців з італійцями („въ лѣни и сладкоголосныхъ своихъ пѣсняхъ" — „Сѣв. Цвѣты" 1828 р. — 228 стор.). Р. 1833 анонімний автор „Разсказы прадѣда. Картины нравовъ, обычаевъ и домашняго быта Малороссіи" (кн. І-ша) у передмові каже: „наши путешественники справедливо называютъ Малороссію Италіей"... Декотрі письменники кажуть про Україну в страшенно надпоривному тоні. Особливе захоплення виявив Шаліков. В'їжджаючи до меж України. він, як сам каже, скрикнув наче причарований коханець: „здравствуй, любезная!" „Увидѣвъ Малороссію, глаза мои, — каже він далі, — не могли налюбоваться выбѣленными избами, опрятною одеждою обитателей ихъ, — ласковымъ, милымъ взглядомъ прекрасныхъ здѣшнихъ женщинъ" (40). „Милая, безцѣнная Малороссія! — викликує він, — подъ твоимъ кроткимъ яснымъ небомъ питалась душа моя и сердце первыми сладостями любви и дружбы!" (41). У „Новомъ путешествіи въ Малороссію" він освідчується Україні про кохання: „Люблю Малороссію!" — вигукує він („Моск. Мерк." 1803 р., кн. 9-та, 133). „Любезная моя Малороссія!" (140). Україну він уявляв неначе якусь „Аркадію!" (178, 88). Року 1827 І. Кулжинський у творі „Малороссійская деревня" каже в передмові: „Много есть деревень на свѣтѣ, но подъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный эдемъ". Природу українську описували не тільки в „подорожах", а й у численних повістях побутового, ба навіть історичного змісту.

Отож Чуровський у повісті „Запорожскіе наѣзды" (п. 4—5) каже: „Есть страна благословенная, обильная: страна, въ которой такъ отрадно свѣтитъ красное солнце, так щедра и радушна природа; тамъ цвѣтутъ пышныя розы, зрѣетъ виноградъ роскошный, и соловей — пѣвецъ вдохновенія, любимецъ поэтовъ, разноситъ въ дубравѣ сладкую пѣснь свою. Усталый путникъ подъ сѣнью тѣнистой березы, или столѣтняго дуба, часто при звукахъ пернатаго пѣвца погружается весь въ неземное".

„Въ той странѣ очаровательнъ ароматъ луговъ, покрытыхъ цвѣтными коврами: прекрасны юныя дѣвы съ розами на ланитахъ, когда онѣ собираются въ веселые хороводы при звукахъ свирѣли, или звучной волынки... Есть страна, ознаменованная великими событіями, упоенная кровью иноплеменныхъ и собственныхъ дѣтей своихъ. Шумныя полчища невѣрныхъ долго наводняли ее, терзали, раздирали на части: но угнетенная — она воззвала къ Богу Спасителю, и гордый

[1]) Уперше Україну наближував до Італії Як. Маркович: „страна ихъ (Малороссовъ) въ Россіи то же, что въ Европѣ Италія" („Записки о Малороссіи" 1798 р. 59. Згодом Надеждін узивав Украину „славянской Авзоніей".

Digitized by Google

завоеватель въ ней самой похоронилъ славу свою!" (Далі гімн Петрові І).

„Благодатная страна! Земля очаровательная!.. Кто не узнаетъ въ тебѣ нашей родины — православной Руси? О!.. достанетъ ли словъ, чтобы выразить восторгъ мой?.. Гдѣ взять столько радостныхъ слезъ, чтобъ омочить лавры твои?... Ах! Дайте мнѣ силы Титана!.. Я крѣпко прижалъ бы къ сердцу родную землю мою! Какъ сладко умереть за нее!" (6—7).

Письменників російських цікавила не тільки справді таки гарна природа українська, ба й своєрідний побут України та оригінальність її людности. Росіянин, в'їжджаючи до меж України, одразу бачив, що перед нього людність зовсім для його чужа. Мало не всі мандрівники, відзначаючи своєрідність українського типу, разом з тим уважають, що українці свої національні ознаки зберегли краще ніж росіяни, у тих-бо під дужим впливом західньо-европейської культури народні риси позникали.

Всеволозький у своїому „Путешествіи черезъ южную Россію" р. 1839 каже: „Здѣсь на Украинѣ, чувствуешь уже совсѣмъ иную природу — ты вступилъ въ Малороссію!.. Народъ не тотъ, черты лица другія, почва, земли мѣстоположенія — все принимаетъ другой видъ. Женщины не лучше, но какъ то веселѣе... Вообще все гостепріимнѣе, по всему разбросана какая то лѣнь!" (II).

Мало не всі, хто спостерегав український побут, одзначаючи, що українці краще од росіян зберегли народні ознаки, пояснюють це тим, що вони, мовляв, культурно відсталі. Тільки-ж тоді, за доби сантименталізму та романтизму, слабшу культурність не вважали були за щось погане, — там, де було менше культури, — там більше добачали чистої природи, природности, патріярхальности, а всьому цьому тоді складали ціну не аби-яку. Ось чому, описуючи побут України, чимало з письменників, легесенько збиваються на ідилію. Гоголеві „Старосвѣтскіе помѣщики" — це одне з багатьох писань цього типу. Як таку саму ідилію, частенько уявляють і побут селян.

„Малороссійскій народъ достоинъ любопытства и, можетъ быть, славы, есть ли не одинъ наружный блескъ въ состояніяхъ человѣческихъ заслуживаетъ уваженія" — каже Володимир Ізмайлов, розуміючи під „наружнымъ блескомъ" саме „культурність" („Путешествіе въ полуденную Россію", 91). „Малороссіяне сохранили еще нѣчто изъ древняго своего характера. Они любятъ отечество и его славу, ибо слухъ ихъ привыкъ къ симъ именамъ, и собственная слава ихъ

---

[1]) Напр. П. Сумароков пише: „иныя лица, иныя обыкновенія, иное на хозяевахъ одѣяніе, иное устройство и слышу иной языкъ. Неужели тутъ положенъ предѣлъ Имперіи. Не въ другое ли въѣзжаю я государство?" („Досуги крымскаго судьи", 1803, 45). І. Долгорукий почував себе на Україні, наче в „чужихъ краяхъ" („Славны бубны", 64). Те самісіньке каже й Н. Всеволозький"..., 1839, II).

Digitized by Google

всегда была тѣсно связана съ долгомъ патріотизма" (86), — каже він, посередньо обвинувачуючи своїх земляків-росіян у тому, що культура знищила в них почуття любови до батьківщини. „Кіевляне имѣютъ вообще характеръ своего времени, своей земли, своего круга. Цвѣтъ просвѣщенія едва ли еще развернулся между ими. Черта, которая отдѣляетъ отъ нихъ остатокъ міра, служитъ чертою ихъ нравственнаго бытія. Нѣтъ еще здѣсь систематическаго воспитанія, и каждый слѣдуетъ въ нравственномъ своемъ образованіи одному примѣру и обычаю. Никто не составляетъ себѣ особеннаго понятія, никто не опредѣляетъ своихъ мнѣній, никто не дѣлаетъ усилій, чтобы превзойти мѣру посредственныхъ достоинствъ, покрытыхъ блескомъ превосходства. Всякій довольствуется тѣмъ, что не хуже никакаго другаго на свѣтѣ, и гордится собою, естьли самолюбіе, отдавая ему отчетъ о себѣ, показываетъ его на одной чертѣ съ людьми ему равными"... „Общежитіе обработало умы, но не довело ихъ еще, такъ сказать, до умственной роскоши, которая требуетъ въ разговорѣ тонкихъ чувствъ и живыхъ идей, философіи и пріятности, Аттической соли въ шуткахъ и эпиграмматическаго ума Вольтера, искры Дидеротова энтузіазма и, въ языкѣ, нѣжности Расина, которая хочетъ заниматься пріятнымъ, наслаждаться природой, книгами, мечтами и всѣми благородными страстями нравственности, которая хочетъ только жить въ томъ мірѣ, гдѣ улыбка природы, взглядъ Гомера и чувство Стерна открываютъ новую сферу жизни и наслажденія. Здѣшняя жизнь ограничивается кругомъ простой домашней жизни и тѣмъ состояніемъ, гдѣ человѣкъ находитъ мирное счастіе въ удовлетвореніи первымъ потребностямъ и въ умѣренномъ дѣйствіи своихъ способностей" (200—2). Кажучи про світське життя в Київі, автор говорить, що тої „вѣжливости", що „расцвѣла въ Аттикѣ", була в Римі „въ вѣкъ Августовъ", — у Франції „въ счастливые дни Людвига XIV" — такої „вѣжливости" ще немає у київському громадянстві, але вона вже починає „показываться между Кіевлянами. Не ищите того, что́ называетъ Горацій molle atque facetum, но вы найдете видъ пріятной нѣжности, привѣтливость словъ и наружную ласку" (202—203). А втім, инший мандрівник по Україні (Шаліков) не зовсім завдоволений з найвищого українського суспільства: Москва, на його думку, гостинніша ніж Київ. Шляхта українська пнулася за Росією - це відзначає Ізмайлов, це стверджують і инші письменники — пнулася, та не могла доп'ястися,— і цим давала побутовим історикам України рясний матеріял для сатири та карикатури.

Коли, таким чином, до „світського товариства" на Україні (найвища шляхта та міські верхи) поставилися трохи критично, то до життя дрібновласницького, хуторного всі ставляться дуже спочутливо: і через те в „подорожах" по Україні перейде перед нас ціла низка „ідилій" родинного життя, простого й патріярхального, і одному з подорож-

Digitized by Google

ніх, Вернетові, доведеться скількись разів удаватися до образів „Філімона й Бавкіди", щоб схарактеризувати це життя. Тут „нравы сохраняютъ вообще чистоту свою; счастіе і вѣрность украшаютъ супружеское состояніе, согласіе обитаетъ въ семействахъ; цвѣтъ стыдливости не увядаетъ на лицѣ невинности! Чичисбеи! Нинoны и Ланкло! Фрины! вы не сіяете здѣсь на горизонтѣ свѣта и не помрачаете добронравія" (В. Измайловъ, 207), „Есть ли бы я — каже Шаліков — имѣлъ кисть Августа Лафонтена [1]), то изобразилъ бы картину семейства со всѣми оттѣнками" („Новое путешествіе въ Малороссію", В. Евр. 111). Шаліков, що описав у своїй подорожі мало не виключно маєтну, панську Україну, — назвав її „Аркадією" (233). Та характерно, що ще року 1800 Ізмайлов одзначив, наче-б київське „найвище" товариство намагається наслідувати Москву [2]).

На рік 1827 звичаї на Україні стали змінюватися на гірші. Навіть на селі вплив „культури" позначається де-далі виразніше, і Кулжинський у своїому творі „Малороссійская деревня" (М. 1827) каже так: „Почему я живу не въ то благословенное время, когда еще въ Малороссіи зло и пороки были извѣстны только по отдаленному слуху, и прекрасныя дѣвушки малороссійскія не боялись въ жаркое время выходить на улицу въ однѣхъ чистыхъ рубашкахъ, подпоясавшись красною лентою. Увы! Кто изъ любителей одушевленнаго изящнаго не пожалѣетъ объ утратѣ сего прекраснаго времени? Тогда и сосѣди не знали еще пагубнаго искусства враждовать между собою, а если случалось одному обижать другого, то или сейчасъ же забывали обиды, или впрягавши своихъ воловъ въ одну телѣгу вмѣстѣ, какъ добрые братья, отправлялись къ святилищамъ правосудія искать примиренія [3])" (41—VII).

Отже, звичаї на Україні помітно змінюються вже наприкінці 30-х рр. [4]) — на початку віку життя, живовидячки, було патріярхаль-

---

[1]) Нѣмецкій романистъ (*прим. Шалікова*).

„Между прочими вообще хорошими его романами — одинъ подъ титуломъ: „Новыя семейственныя картины" — такъ живописенъ, так интересенъ!" (*теж*).

[2]) Описи України та її побуту є ще в таких творах: Марковичъ, „Украинскія мелодіи", К. Тополя, „Чари", Є. Гребінка „Мачиха и падчерица", П. Срезневскій, „Украинскія сказки", Ѳ. Булгаринъ, Иванъ Выжигинъ", Петръ Бурломскій, Малороссійскія сказки", S. N. „Русалки до добра не доведутъ", П. Байскій, (Ор. Сомовъ) „Гайдамакъ" (1828), „Богданъ Хмѣльницкій" (1833).

[3]) „Это не выдумка, но историческая истина. И теперь еще старики съ восторгомъ разсказываютъ о подобныхъ опытахъ добродушія малороссійскаго" (*Кулжинський*).

[4]) П. Лукашевич, видавець „Малороссійскихъ и Червоннорусскихъ думъ и пѣсенъ" (136), одзначає, що українське село ніби-то менше цікавиться рідними піснями. Ці пісні р. 1836 неначеб-то вважали за „мужицкія" і співати їх соромилися. „Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и впоперекъ и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни, — каже Лукашевич. „Изъ десяти парубковъ едва ли сыщется одинъ, который можетъ вамъ пропѣть ‚мужицькую' пѣсню и то какую-нибудь женскую. И горе ему, если услышатъ это его товарищи! онъ будетъ осмѣянъ, какъ ‚мужикъ' (6). „Пѣсни, которыя я издалъ, есть уже мертвыя для Малороссіи" (7). Ту саму думку про занепад пісні

Digitized by Google

ніше, надто на селі й по дрібних панських садибах. От через що ми маємо цілу низку творів, що автори їхні не аби-яку складають хвалу сільському життю на Україні. Що міські люди пориваються на село, на лоно природи, — це взагалі характерно для сантиментальної доби, але, очевидячки, Україна для „ідилії" давала надто багато матеріялу. І творчість Мик. Гоголя [1]) це, між иншим, стверджує.

Приваблювала до себе симпатії росіянина Україна й своєю історією (пор. заяву Левшіна в „Письмахъ изъ Украйны" р. 1816; Вадима Пассека „Путевыя записки" 1834, 54 — 55). Ми маємо низку віршів історичного змісту (напр., „Полтава" Мерзлякова — В. Е. 1827, 154, 289—296), ба навіть в описах крайовидів (див. попереду) мало не раз-у-раз домішуються історичні спогади. Поет Башілов чудово висловив почуття того с п о р і д н е н о г о „історичного звязку" з Київом, що тоді палко відчували в Росії. В одному з своїх творів він так удається до Дніпра та Ки ва:

Здравствуй, Днѣпръ широкошумный,
Православія купель!
Здравствуй, Кіевъ, старецъ думный,
Древней Руси колыбель!
Много слезъ и много крови
Днѣпръ широкій заструилъ;
Много славы и любови
Древній Кіевъ схоронилъ!

У цих, нехай і не дуже-то зграбних віршах, висловлено ті почуття, що жили ще в душі росіянина XIX в. Україна була дорога для нього, як „прамати" руської історії: звідси виразний та настійний інтерес до стародавнього Київа та його героїв.

Р. 1804 Н. Львов у поемі „Добрыня" так вітає „мать городовъ русскихъ" — Київ:

Бью челомъ тебѣ, славный Кіевъ градъ,
Златокованны твои маковки!
Звѣзды частыя, поднебесныя
Со крутой горы, со песчаныя
Въ глубинѣ Днѣпра помаваючи,
Красотой своей удивляются і т. д.

Вельтман у романі „Светославичь" каже про Київ: „Кто не былъ въ Кіевѣ, тому не поможетъ раскаяніе — говорили праотцы. Кіевъ — преддверіе рая, — говорили они... Тамъ свѣтелъ Днѣпръ, таинственны, святы берега его, высоки зелены холмы, чистъ воздухъ!.. Но что

висловлюють і Цертелев, і Максимович, і Квітка. Квітка одзначає, що на Слобідській Україні пісні перероблювали на „солдатскія": слово „козак" заміняли на „гусарин", то-що. („Татарскіе набѣги", 1844, 137—8).

[1]) Хоч випадає завважити, що „ідилія" зáвсіди висловлює нудьгу за м и н у л и м, і Гоголь підкреслює це словом: „старосвѣтскіе". Те, що збирають пісні, обряди, пам'ятки старовини, показує, що все це вже зникає, — повстає потреба зберегти бодай решткй того, що вмирає.

Digitized by Google

было тамъ прежде! Что было тамъ! О, идите поклониться Кіеву, потомки скиѳовъ! Нѣтъ древнѣе его святыни! Нѣтъ святѣе его древности! Нетлѣнна тайна, нетлѣненъ покровъ ея!.. Идите потомки скиѳовъ, поклониться Кіеву,—тамъ найдете вы современниковъ Дарія, Митридата и Аттиллы!" (1, 27—32).

„Вотъ колыбель отечества нашего! Вотъ земля, которая была поприщемъ громкихъ подвиговъ древнихъ предковъ нашихъ! Вотъ страна, въ которой Россія приняла видъ благоустроенной державы, озарилась лучами Христіанства, прославилась мужествомъ сыновъ своихъ, освѣтилась зарею просвѣщенія и начала быстрый полетъ свой, вознесшій ее на высочайшую степень славы и величія" (Левшинъ, „Письма изъ Малороссіи", I).

„Нигдѣ, думаю, во всей Россіи нѣтъ столько предметовъ, возбуждающихъ любопытство, какъ въ Кіевѣ" (И. Долгорукій, „Славны бубны за горами", 263).

Р. 1840 В. Бенедіктов в альманасі „Кіевлянинъ на 1840 г." умістив свого вірша „Кіевъ" (1—4).

Початок віршу:

Въ ризѣ святости и славы
Опоясанъ стариной,
Старецъ-Кіевъ предо мною
Предстоитъ золотоглавый!
Здравствуй, старецъ величавый!
Здравствуй, труженикъ святой!

Далі поет вітає Дніпро, згадує за Володимира й охрещення Руси й оспівує природу „Свѣтлой Украины" (4).

Р. 1841 А. Хомяков у „Кіевлянинѣ на 1841 г." умістив вірш „Кіевъ" (1—4).

Початок віршу:

Высоко передо мною
Старый Кіевъ надъ Днѣпромъ.
Днѣпръ сверкаетъ подъ горою
Переливнымъ серебромъ.
Слава, Кіевъ многовѣчный,
Силы русской колыбель!
Слава, Днѣпръ нашъ быстротечный,
Руси чистая купель! і т. д.

Окрім того, з Україною звязано було й історію нової Росії—тут, на кривавих ланах Полтавських, зайнялася яскрава зоря цього життя.

Цей інтерес до стародавнього Київа й до України часів Петрових виразно позначається трохи чи не в усіх „подорожах" першої половини XIX віку. Надто часто трапляються спогади про кн. Володимира, про те, як Русь хрестилася, про боротьбу Київа проти печенігів, проти татарів; звісно, що за Полтавську побиванку згадок ми зустрічаємо ще більше (А. Левшін в „Отрывкахъ изъ писемъ

Digitized by Google

о Малороссіи" 308—311, В. Ізмайлов в „Путешествіи въ полуденную Россію" 68—73, 234—253, Ів. Вернет в „Воспоминаніяхъ о Новгородѣ Сѣверскомъ" 43, 179, Шаліков у „Путешествіи въ Малороссію" 97). Кулжинський, під'їжджаючи до Полтави, почував, що тут, у Полтаві, „даже воздухъ пахнетъ Русской Славой" і „съ жадностью путешественникъ искалъ здѣсь ,слѣдовъ Великаго Петра'" (соч. 1850, 207).

Нарешті, приваблювала до себе увагу Україна естетикою свого життя, красою своїх пісень, своїми характерними танками, — не дурно-ж одні уявляли її як „Італію", інші — як „Аркадію". Зачарування Україною було таке дуже, що ідеалізація українського життя зробилася літературною традицією. Відомий вірш Олексія Толстого „Малороссія"

„Ты знаешь край, гдѣ все обильемъ дышитъ"...

підсумовує собою всі ті поетичні описи природи, побуту та історії України, що починаються з перших років XIX в.

Ця поетична апотеоза України витворилася за доби романтизму, коли так жадібно шукали всього мальовничого, усього того, на чому виразно позначавсь couleur locale.

Крайовид російського села не завдовольняв романтика — його тягло до екзотики, і через те Україна привабила його не менше, ніж Крим та Кавказ [1]).

1) Перший що-до часу і, можна сказати, найцікавіший що-до змісту був опис України, що його надрукував рр. 1800 — 1802 Володимир Ізмайлов. Це — його „Путешествіе въ полуденную Россію". Типом своїм цей твір близький до Карамзінових „Писемъ русскаго путешественника". Як і „Письма", він показавсь відмінний від Стернової „Сантиментальної подорожи". Батько „Сантиментальних подорожів", Лаврентій Стерн цікавиться сам собою — своїм серцем чутливим і вибагливим, примхливим, але таким, що реагує на як-найрізноманітніші враження: сльози, гумор, ба навіть цинізм, — усе поплутано в цій Стерновій „подорожі", проте, в ній немає одного — самої подорожи, с.-то немає опису місцевостів, міст, славних пам'яток. В инакшому роді — твір Карамзінів: він не тільки змальовує самого автора, ба подає, може бути, навіть більше картин з зовнішнього світу; він обслуговує не саме серце, а й розум, не дурно Карамзін себе порівнює з скитом Анахарсісом, що одвідав Атени... Більше-менше таке й писання Володимира Ізмайлова: у ньому частенько чутливий автор забувається за своє серце, за своїх друзів, — виступає як уважливий спостережник усіх шарів української людности, — совісний оглядач усяких позначних речей та пам'яток старовини. Через те „Путешествіе по Украинѣ" В. Ізмайлова цікаве навіть для археолога.

[1]) Що-до цього, дуже показовий Пушкінів вірш „Шалость": там виразно позначається перехід інтересів од романтичного крайовиду до реалістичного — до змальовування російського села.

Digitized by Google

У книзі Ізмайлова Україні присвячено лиш частину її змісту, що правда, найбільшу й найцікавішу. Український маршрут Ізмайлова був такий: Суми, слобода Боромля, Веприк, Липова Долина, Баришпіль, Київ, Переяслав, Лубні, Полтава, Кобиляки, Кременчук, Кривий Ріг, ст. Киргинця, Херсон, Миколаїв, Очаків, Одеса, Овідіополь, Херсон.

Як пейзажистові, В. Ізмайлову властива основна хиба сантиментальних письменників — той суб'єктивізм, що примушував письменників цієї школи говорити більше про себе, ніж про природу, і через те заважав вловити той couleur locale, що індивідуалізує крайовиди. Подаю приклади: „Я гулялъ по берегу рѣки Алешны въ деревнѣ Писаремкѣ (гдѣ пишу сіе письмо теперь), — и, смотря на зеленые лѣса, которые здѣсь зеленѣе кажутся, нежели лѣса на сѣверѣ, — на рѣку, которая свѣтлѣе рѣкъ нашихъ, — на небо, ясное и голубое, чувствовалъ всю теплоту юга и всю горячность сердца. Ахъ! Какъ хотѣлось мнѣ на сей разъ дышать симъ воздухомъ вмѣстѣ съ тѣми, кого люблю я всего болѣе въ мірѣ“ (52, 3).

Та часом суб'єктивізм авторів спадає, і тоді він подає крайовид, написаний об'єктивніше. Отож непогано описує він дорогу місячної ночи степом: „Вездѣ пріятна дорога въ часы мѣсячной лѣтней ночи; но нигдѣ не чувствительна такъ сія пріятность, какъ въ Украинѣ. Здѣсь проходятъ наши русскіе караваны, обозы, нагруженные товарами и медленно везомые волами; здѣсь проводники ихъ въ часы ночи покоются на мягкой зелени; между тѣмъ, какъ выпряженные волы кормятся питательными травами; здѣсь пастухи, пася многочисленныя стада, проводятъ также ночь въ полѣ за пылающимъ огнемъ, за курящимися трубками [1]), за сытнымъ ужиномъ. Толпа людей отъ мѣста до мѣста встрѣчающаяся, свѣтящійся огонекъ, шопотъ и шорохъ, несущійся въ вѣткѣ, свѣтъ тихой луны, глубокое безмолвіе ночи, — все это производитъ въ душѣ глубокое впечатлѣніе“ (258).

Мабуть чи не найкращий з його „описів“ це крайовид Києва оддалік і вигляд на Печерський манастир. Увесь обвіяний спогадами про київську старовину, у підвищеному настрої, сподіваючися, що далі-далі розгорнеться вигляд на Київ, в'їхав подорожній до старого, вікового соснового бору.

„Мрачныя сосны, возносящіяся къ облакамъ, опирались вѣковыми корнями на сыпучій бѣлый песокъ. Святая древность цвѣла на ихъ кудрявыхъ вершинахъ“ (93). „Лѣсъ мало по малу, терялся; зеленая отдаленная гора, бѣлыя кучи песковъ, нѣсколько блестящихъ главъ показывались сквозь ряды деревьевъ и опять за деревьями скрывались. Я напрягалъ зрѣніе, но не могъ ничего видѣть. Одно любопытство мое воспалялось. Наконецъ, прерывается

[1]) „Малороссіяне любятъ страстно курить табакъ“ (*В. Ізмайлов*).

Digitized by Google

природа. Величественный Днѣпръ, въ синей равнинѣ, разливается нечувствительно передо мною. Я вижу Амфитеатръ горъ, возвышающихся изъ уступовъ въ уступы, поддерживающихъ, подобно величественному пьедесталу седьмиглавую Печерскую Лавру и Церковь Андрея Первозваннаго и подносящихъ сіи храмы къ самымъ облакамъ, какъ будто бы, въ даръ небу отъ земли, — вижу красоты природы, величество Бога и твореніе ума человѣческаго, — соединеніе всего, что́ есть изящнѣе въ предѣлахъ міра. — Вижу тысячи богомольцевъ, спѣшащихъ къ берегу, тысячи народа, покрывающаго обширный лугъ передъ рѣкою, — тысячи другихъ, плывущихъ съ свѣтлымъ взоромъ благоговѣнія, — вижу множество женщинъ, высаженныхъ на другомъ берегу, крестящихся на небо и со смѣлостью взбирающихся на крутизну горъ по тяжелому песку изъ любви къ трудамъ и Богу [1]), вижу все оное — переплываю самъ божественный Днѣпръ, лечу на верьхъ, и чувствую оживленіе всѣхъ жизненныхъ силъ. Холодные люди, холодные философы! не посѣщайте сего мѣста! Но вы, имѣющіе сердце и воображеніе, взгляните на сію живость и толпу людей, поклоняющихся Богу — и Кіевъ останется навсегда въ памяти вашей!" (96—98)... Величественная картина! Съ одной стороны Печерская крѣпость, съ ея предмѣстьями, съ ея зеленымъ валомъ, занимаетъ высокую гору надъ Днѣпромъ, — съ другой стороны, на нѣсколькихъ холмахъ съ Михайловскимъ и Софійскимъ монастыремъ, въ видѣ замковъ, съ домами и садами, лежитъ старый Кіевъ, въ низу, къ самому Днѣпру, подобно остроконечному мысу у подошвы высокой горы видѣнъ Подолъ, украшенный также громадою зданій... Златыя главы, отъ которыхъ свѣтятся огни и искры, зеленые холмы, окружающіе Печерскую Лавру, Днѣпръ сверкающій отъ игры лучей солнечныхъ, барки, разсѣкающія его волны съ шумомъ, лучезарное солнце, котораго злато со златомъ куполовъ переливается изъ блеска въ блескъ, противоположный берегъ, гдѣ, кажется, небо и вода сливаются и гдѣ тонкая зеленая опушка означаетъ горизонтъ, — все сіе образуетъ такое мѣстоположеніе, такое очарованіе, что всѣ чувства трогаются, одно за другимъ, самымъ пріятнѣйшимъ образомъ!" (102 і 103).

Цілу низку крайовидів, більше-менше суб'єктивно написаних, зустрічаємо ми в книзі Ізмайлова (Охтирський шлях за Сумами, вигляд Київа з Дніпра, то-що).

Особливо цікаві в книзі Ізмайлова характеристики побуту, — він змальовує трохи чи не всі стани: селян, дрібну шляхту, міське київське громадянство, — тільки обминає поміщиків-магнатів. Характе-

[1]) „Я видѣлъ старушекъ, которыя всходили по самому крутому мѣсту горы и сказывали мнѣ сами, что онѣ такъ трудятся для Бога. Число богомольцевъ, которые приходятъ всякое лѣто поклоняться святымъ мощамъ, бываетъ до 60 000 человѣкъ по счисленію одного любопытнаго. Въ мой пріѣздъ было ихъ, конечно, не менѣе 10 000 на лугу передъ Днѣпромъ, въ лодкахъ и на другомъ берегу" (*В. Ізмайлов*).

Digitized by Google

ристики ці цікаві через те, що автор порівнює українське життя з життям російським.

Змальовуючи сільський побут, він надає своїм картинам ідилічного характеру. Милуючися, приміром, з життя селян у Липовій Долині, він викликує: „Живая картина любви въ состояніи земледѣльца распалила мое воображеніе“ (80) — і він сам забажав залишитися тут жити та й зробитися хліборобом (аналогічне бажання Карамзінове в Швайцарії на горах у пастухів).

„Хлѣбопашество занимаетъ малую часть ихъ времени и хозяйства“, — каже Ізмайлов про українських селян. „Они обрабатываютъ одинъ уголокъ земли для пропитанія себя въ теченіе года; вся прочая усадьба остается подъ лугами, на которыхъ зрѣетъ ихъ главное богатство, и гдѣ вскармливаются многочисленныя и тучныя стада всловъ. Они почитаютъ скотоводство лучшимъ способомъ жизни и вѣрнѣйшею наградою трудовъ своихъ (86). Легко судить можно, что земледѣльное искусство находится еще здѣсь въ младенчествѣ“ (17)... „Я видѣлъ круги семейства ихъ — видѣлъ, что супруги любятъ другъ друга и дѣтей своихъ такъ, какъ дѣти любятъ своихъ родителей. Взаимная любовь производитъ въ ихъ домашнемъ хозяйствѣ лучшую гармонію и порядокъ, нежели власть и повиновеніе у насъ. Я рѣдко видалъ ссоры между ними: они не терпятъ ихъ, и согласіе есть первымъ закономъ ихъ супружества... Женщины добры, смирны и чадолюбивы. Онѣ стараются угождать самымъ тайнымъ желаніямъ мужей своихъ, и сердце ихъ привыкло ясно читать въ сердцѣ милаго человѣка. Дѣти служатъ имъ утѣшеніемъ, а не тягостью, и вмѣстѣ — залогомъ супружеской любви. Законы супружества соблюдаются свято— рѣдкая женщина имѣетъ своего Чичисбея, извѣстнаго не подъ однимъ пламеннымъ небомъ Италіи, но и на сѣверѣ нашемъ между самымъ простымъ народомъ... Дѣвицы, напротивъ того, имѣютъ свободное обхожденіе: каждая изъ нихъ есть Нарина [1]), рѣзвая и привлекательная. Нѣтъ прекрасныхъ женщинъ, но всѣ онѣ имѣютъ выразительное лицо, на которомъ написано пламенными чертами чувство души ихъ. Онѣ стройны и ловки для крестьянокъ. Одежда ихъ не безобразна, — бѣлое покрывало, называемое наметъ, одѣваетъ голову женщины и виситъ распущенными концами: ленточка, или повязка, изъ подъ которой выбираются волосы и переплетаются косами, украшаетъ головы дѣвушекъ... Мужчины носятъ, такъ называемые, сиряки, — всѣ брѣютъ себѣ не только бороды, но и часто волосы на головѣ, вокругъ лба и щекъ. Они имѣютъ вообще умныя лица... Кажется, что самый вкусъ малороссіянъ есть вкусъ изящнаго, и что онъ образовался по натурѣ, которая такъ великолѣпна передъ ихъ глазами. Всѣ деревни, или хуторы ихъ расположены въ прекрасныхъ мѣстахъ. Каждая хата, чистая и бѣлая, окружена цвѣтущимъ садомъ со зрѣющими плодами; окна осѣнены осокорами, или липами;

[1]) См. Voyage de F. Le Vaillant, t. I, p. 370 (*В. Ізмайлов*).

Digitized by Google

у каждаго поселянина есть скрипка и любимая овечка въ стадѣ. Не кажется ли, что это самый просвѣщенный поселянинъ? Не такъ ли Руссо и Клейнштокъ (sic) любили натуру?" (86—91).

Не важко в цій цікавій характеристиці українського селянина початку XIX віку виявити риси властиві реальній дійсності — надто тут стають у пригоді авторові натяки на протилежні риси в побуті російському. Письменник-сантименталіст не зміг ідеалізувати рідного йому російського побуту, а відзначив деспотизм у родинному укладі в російській родині, моральну розхитаність цієї родини, меншу естетичність росіянина (не дбає за зовнішній вигляд хати, немає рослинности коло хати, вбрання негарне), — отже те, що в обмалюванню України, на перший погляд, може здаватися за її ідеалізацію, навсправжки буде близьке до дійсности. Не одного разу автор звертає увагу на те, що українці живуть „чисто", „хорошо", „гораздо лучше нашихъ крестьянъ" (52), визначаються „опрятностью", од переїжджих не наживаються, беруть за їжу дешевше, ніж селяни російські (56). Разом з тим він одзначає, що хліборобство не розвинено на Україні, — отже він, мабуть, гадає, буцім-то хліборобство в Росії стояло вище. З замилуванням змальовує він не раз і тихе патріярхальне життя дрібних українських поміщиків (61—2, 60), отож його, приміром, зачарував поміщик, що жив у слободі Боромля, небагатенький дідусь з двома доньками. Старша дочка його — пересвідчена прихильниця села. „Въ городѣ жить скучно", — сказала вона — „по крайней мѣрѣ, намъ такъ кажется, деревенскимъ жителямъ" (59—60). Вона захоплюється природою й побагату, перечитує „Нову Елоїзу" (65). Цим вона нагадала авторові Шарлотту, героїню Ґотевого роману: „Вертерові страждання". Воно й не дивниця, що в цьому тихенькому кутку „старосвѣтскихъ помѣщиковъ" автор мріє про тихе життя, далеке од культури й галасливого міста, у товаристві „нѣжной подруги" (62—3).

Навіть у порівнюючи метушливому Київі автор зустрів був шляхту, що в ній патріярхальні риси ще збереглися: зробити такий висновок він зміг, порівнявши киян з московськими мешканцями. Знов-же, йому, живовидячки, не сподобалося, що кияни пнуться за Москвою, а наздогнати її тимчасом не потрапили. Отже, описуючи автор київське громадянство, не може втриматися од іронії, взагалі для нього чужої. Ось, приміром, як описує він гулянку в Палацовому Садку в Київі: „Кареты скачутъ, форейторы кричатъ: ‚поди'. Пыль вьется столбомъ. И философствующему пѣшеходу, задыхающемуся въ пыли, остается только радоваться, что онъ счастливѣе Діогена: Діогена отъ солнца закрывалъ Александръ Македонскій, — а въ Кіевѣ — кареты съ кроткими красавицами, распудренными франтами и старушками, забывшими на часъ богомолье". „Итакъ — каже він далі — Кіевъ имѣетъ уже славу [1]) равняться съ знатнѣйшими городами въ Европѣ

[1]) Нужно ли замѣчать, что путешественникъ шутитъ! (*Примітка Ізмайлова*).

Digitized by Google

блескомъ экипажей, быстрымъ полетомъ коней и тѣмъ каретнымъ вихремъ, который разноситъ ипохондрію и истерику, но, правда, съ невыгодою для пѣшеходцевъ" (154). Він докладно описує погуляння й спиняється на характеристиці „кіевлянокъ". Порівнюючи їх „съ москвитянками", він знаходить такі поміж ними відміни: московські панії культурніші, визначаються „ловкостью" — „искусствомъ", — київські — „природной граціей". „Здѣсь (у Київі) болѣе истины во взорахъ, — тамъ (у Москві) болѣе нѣжности въ каждомъ взглядѣ; — здѣсь нѣтъ живой игры романовъ и оттого нѣтъ утонченной любви; — тамъ играютъ романическія роли, и въ самомъ дѣлѣ бываютъ героини романовъ. Москвитянка можетъ подражать ‚Новой Элоизѣ', — кіевлянка можетъ сдѣлаться другой Юліей; наконецъ, первая милѣе для холоднаго разсудка, — послѣдняя милѣе для пламеннаго сердца" (104). Далі він подає низку характеристик кількох київських паній (Г*, В*, К*—166) і знаходить у них „доброе сердце", і „здравый смыслъ", „но съ ними не стоитъ разговаривать объ изящной словесности, о философіи и метафизикѣ" (167) — додає він лукаво.

Вище в передньому слові я вже подав був загальну характеристику життя громадського, що її зробив Ізмайлов. Додам іще одну цитату: „Дѣвушки живутъ здѣсь со всею скромностію робкаго пола, со всею цѣломудренностью Весталокъ. Онѣ имѣютъ домашнее воспитаніе и образъ жизни, близкій къ патріаршескимъ (sic) нравамъ. Вкусъ ихъ есть врожденной безъ пріобрѣтенія; природные таланты украшаютъ ихъ; онѣ судятъ здраво безъ науки (208). Кіевлянки играютъ въ свѣтѣ ролю скромныхъ невѣстъ, являются въ бесѣдахъ не для того, чтобы ослѣпить всѣхъ блескомъ ума и талантовъ, но чтобы понравиться женихамъ кротостію, и выходятъ замужъ не для однѣхъ выгодъ свободы, не для того, чтобы окружить себя розами свѣтскихъ удовольствій[1]), но чтобы вкушать съ милымъ человѣкомъ сладости сердечной любви и материнской нѣжности. Не ищите здѣсь и тѣхъ милыхъ, но опасныхъ волшебницъ, которыя магическимъ жезломъ своимъ заставляютъ вздыхать старцевъ, юношей — проливать слезы, философовъ — преклонять колѣни, ведутъ за собою по цвѣтамъ граціи въ сады учености и силою неизъяснимаго очарованія дѣлаютъ умъ любезнѣе, дарованія совершеннѣе, науку милѣе и привлекательнѣе" (208—10).

„Религія хранитъ здѣсь сладкую власть надъ сердцами въ то время, когда пагубная дерзость разрушила въ другихъ мѣстахъ алтари ея... Старцы, мужи и юноши посѣщаютъ храмы во всѣ часы богослуженія: они присутствуютъ тамъ съ благоговѣніемъ и возвращаются съ живѣйшей любовью къ Богу"... (205). „Любовь сіяетъ здѣсь тихимъ свѣтомъ, дышетъ кротостію и заключаетъ союзы счастія и мира. Она не возжигаетъ тѣхъ ужасныхъ пожаровъ, которые поглотили нѣкогда Трою, десятую долю столѣтія и цвѣтущее юно-

[1]) Натяк на „москвитянокъ".

Digitized by Google

шество Греціи; но за то нѣтъ утонченной любви, которой чувство — само боготвореніе, гимнъ и восторгъ, — которая, будучи украшена всѣмъ героизмомъ добродѣтели, наслаждается во всей силѣ способностей человѣческихъ, во всемъ земномъ совершенствѣ днями, озаренными счастливымъ солнцемъ, сладкимъ уединеніемъ, тихими прогулками, зелеными рощами, журчащими ручейками; нѣтъ нравственной любви, которая родилась въ душѣ Платона, писала письма Новой Элоизы и текла съ пера Вертера, но за то и нѣтъ тѣхъ безчисленныхъ бѣдствій, которыя бываютъ слѣдствіемъ романическаго воображенія" (206—7).

„Заключимъ: Кіевскіе жители прикасаются еще только къ развитію всѣхъ нравственныхъ способностей, которыя составляютъ человѣка въ высочайшемъ смыслѣ этого слова" (210)... По необходимому закону вещей нравы и народы сближаются. Кіевскіе жители заимствуютъ, какъ я сказалъ выше, новые обычаи и мнѣнія. Протечетъ немного времени, и вы увидите, что они потеряютъ все доброе, что показываетъ въ нихъ юность рода человѣческаго, — что они пріобрѣтутъ нѣкоторыя блестящія качества, которыхъ имъ не доставало, но безъ которыхъ можно быть счастливымъ и что съ сими качествами захватятъ они и развратности, сопряженныя съ дальнѣйшимъ шагомъ къ просвѣщенію" (211—2).

Як я вже сказав, окрім описів побутових, у творі Ізмайлова є елемент і історії: у різних „історичних" місцях його опановують відповідні спогади. Дивлячися з Андріївської гори на Київ, згадує він про заснування Києва та про перших його князів: Кия, Хорива та Щека (218). У Переяславі згадує він про те, як забито Бориса та Гліба (223). У Києві, дивлячись на пам'ятник Ярославу в Софійському соборі, він згадує епізоди з історії давнього Києва (напр., за боротьбу проти печенігів (119). У церкві св. Василя, де, як переказує легенда, був будинок Володимирів, він згадує про родинну драму князя, що за героїню в ній була Рогніда (147). На горбі, де, як переказують, стояв ідол Перун, він згадує про релігію давніх слов'ян (146). Коли він дивиться у Ромні на могили, де поховано вояків Карлових та Петрових, йому спадає на пам'ять шведчина (68). Полтава особливо яскраво віджившяє в його пам'яті Полтавську побиванку й образи Карла XII та Петра. (237—253). В Очакові та Миколаїві він згадує за Мініха та Суворова (337—338). У Переяславі, на батьківщині Хераскова, він згадує за цього письменника (224).

Карамзін одвідував видатних людей у Західній Європі, — Ізмайлов і собі вишукує на Вкраїні різних славнозвісних діячів, та, на жаль, тоді їх було ще не гурт: славнозвісний проповідник Лев(анда) (169) і філософ-ботаник, поміщик Афонін, учень Ліннеїв (310), шляхтич український Карпов (61) — ось і всі видатні особи, що він зустрів підчас своєї подорожи. Взагалі-ж „цікавих" людей він зустрів чимало, тільки-ж не були з них люди славнозвісні, і через те він

Digitized by Google

заховав їх під ініціялами: д-ій Даш*** (293), український шляхтич Ш *** (293), „швейцаръ" Рос*, одставний морський офіцер (294), заможний шляхтич, приятель „швейцара" Шест*** (294).

Чимало місця в своїй книзі приділяє він описам міст, фортець і надто старих церков та позначних у них речей (прим., ікон). Отож він описує: фортецю Київо-Печерської Лаври (104), бульвар (104), внутрішній вигляд фортеці, арсенал (104), ікону на манастирській брамі (105), будинок манастиря (105), Успенський собор (106) та його славні пам'ятки: іконостас, домовину св. Теодосія, дискос, золоті блюдця, спис з золотим держалном — подарунок од цариці Лизавети (107), портрети великих мужів українських (Гетьмана Хмельницького І, кн. Острозького (111), Наливайка (107—109), могилу Рум'янцева-Задунайського (110), дзвіницю й дзиґарі на ній (112), печери манастирські (114), пам'ятник Ярославу І в Софійському Соборі (119), мозаїчну ікону Богородиці й 12 апостолів, чотирьох євангелістів, ікону Різдва Христового біля входу до Софійського Собору (121—3), Десятинну церкву (124), церкву Андрія Первозваного (126), церкву Архістратига Михайла, мощі великомучениці Варвари (137), Духовну Академію (і диспут, що на ньому присутній був автор) (140) Академічну книгозбірню (142—3), церкву св. Василя на тому місці, де давніш був будинок св. Володимира (146), Кирилівський манастир (185), пам'ятник на згадку про Полтавську баталію (240), пам'ятник Говардові (285), адміралтейство та собор у Миколаїві (315, 321), маєток Рішельє (307), Одеський порт (363), синагогу в Херсоні (387) та инш.

З описів міст подаю опис Київа. „Скажу слово о городѣ въ собственномъ смыслѣ. Нѣтъ домовъ каменныхъ, нѣтъ порядка въ строеніи; нѣтъ регулярности и архитектуры; улицы не мощены, пески покрываютъ ихъ; пѣшеходецъ глотаетъ несносную пыль и туманный столбъ вьется безпрестанно вокругъ проѣзжающихъ. Самый Подолъ, болѣе населенный, нежели другія части города, не имѣетъ совсѣмъ вида города; деревянныя кровли, низкія хижины прикрываются церквами и монастыремъ; улицы такъ узки на Подолѣ, что едва ли двое дрожекъ могутъ разъѣхаться. Сообщеніе между тремя частями города чрезвычайно затруднительно оттого, что горы отдѣляютъ ихъ одну отъ другой. Кажется, что вы видите три разныя селенія. Я говорю — селенія, ибо и весь Кіевъ едва ли бы заслуживалъ названіе города, есть ли бъ великолѣпныя церкви и монастыри не украшали его" (190).

Полтаву, — „городъ славный въ лѣтописяхъ міра" (237) описано побіжно (253—5), але схарактеризовано її людність: „Малороссіяне и козаки жительствуютъ здѣсь, по большей части; есть также довольно и Жидовъ. Сіи послѣдніе умѣютъ, несмотря на ненависть людей, наживаться позволительными средствами и быть богатыми. Чего не дѣлаютъ умъ и трудолюбіе? Козаки, напротивъ того, пребывая въ лѣности, живутъ бѣдно и грубо" (256).

Digitized by Google

Кременчук, — місто, що повстало з місця для заслання, вразив автора „выразительными“ обличчями його мешканців. „Гуляя по немъ, встрѣчаются Греки, Жиды, Малороссіяне, наши Великороссійскіе крестьяне, и каждой съ такою физіогноміею, съ такимъ лицомъ, что вы читаете въ душѣ человѣка и ужасаетесь! Кажется, что вы вездѣ окружены уродами моральной натуры!“ (265). „Городъ“—„недавно построенъ“ — „все дома вытянуты по линіи“ (264).

Переїхавши Дніпро, подорожній опинивсь у Крюкові (267), і був здивований: „нѣсколько избъ, тѣсная улица, шумная толпа народа и рогатка, которая ограничивала сіе мѣсто — это — городъ Крюковъ“.

Писання В. Ізмайлова, безперечно, мало деякий успіх, бо вже р. 1805 воно вийшло другим виданням. Воно значно різниться од першого не так змістом, як розмірами: в першому виданні 919 стор.,— у другому — 532 стор. У першому виданні автор починає з того, що описує дорогу од Москви (село, Серпухов, Тула, Орел, Курськ). З листу XII він починає описувати Україну: „Малороссія. Размышленія о сей странѣ. Сердечное чувство. Сумы. Роменъ. Бориспольскъ. Нѣчто о малороссійскомъ народѣ“). З листу XX автор описує Київ.

У другому виданні оповідання починається зразу-таки з України“ (лист I — „Малороссія“; лист II — „Кіевъ“ і т. д). Але по суті все сказане про Україну в першому виданні залишено і в другому. Я користувавсь з першого видання.

2) Другим що-до часу вийшов між люди твір кн. І. Шалікова: „Путешествіе въ Малороссію“. М. р. 1803. Того-таки року він зробив додаток „Новое путешествіе въ Малороссію“ („Моск. Мерк.“ 1803, кн. 9, 137—188; кн. 10, 4—43), а дальшого року — ще один додаток: Новое путешествіе въ Малороссію“ („Вѣст. Евр.“ 1804, XIII, № 2, 97 — 134)...

Змістом своїм ці три „подорожі“ значно менш цінні, ніж писання Волод. Ізмайлова: елемент сантименталізму в писаннях Шалікова домінує над фактичним змістом. У передмові до першого з цих творів сам Шаліков каже: „Въ семъ путешествіи нѣтъ ни статистическихъ, ни географическихъ описаній, — одни впечатлѣнія путешественника описаны въ немъ“. Проте, і з цього твору можна витягти дещо цікаве для характеристики України на початку XIX віку.

Як ми вже були казали попереду, Шаліков з захватом ставиться до України, — в усіх трьох творах його зустрінемо ми палкі освідчення його про кохання до цієї російської „Италіи“ та „Аркадіи“ (прим., „Путешествіе въ Малороссію“ — 41, „Новое Путешествіе“ „М. Мерк.“, 138, 140 та ин.). Ця закоханість чутливого мандрівника проходить крізь усі „описи“ природи та шляхетського й селянського побуту, що трапляються в його „подорожах“.

Він, приміром, страшенно захоплюється Дніпром, ба навіть визнає, що змалювати його красу йому не сила: „Ежели бы я имѣлъ

Digitized by Google

дарованія К*[арамзина], или Д*[митріева], то бы воспѣлъ Днѣпръ такъ какъ они воспѣли Волгу; но я могу только прельщаться имъ" („Путешествіе" — 104). Полтаву він уявляє собі наче якусь „Аркадію": „что́ была Аркадія, по описанію поэтовъ, въ Греціи, то, или почти то, Полтава на Украинѣ" (там-таки, 141), і він замилувано описує садки, гайки, отари, що пасуться на луках; особливо подобаються йому біленькі хатки: „Нѣсколько верстъ — оповідає він, — со всѣхъ сторонъ ѣдете къ ней (Полтаві) безконечными садами, прелестнѣйшими ландшафтами, цвѣтущими долинами. Тамъ видите съ чрезвычайнаго возвышенія у ногъ своихъ обширную равнину съ сверкающими рѣками, съ густыми рощами, съ тучными садами, съ бѣлыми домиками. [1]) Здѣсь, надъ головою у васъ, волнуются, подобно золотому морю, желтые класы, шумятъ гордые дубы, вокругъ васъ поютъ соловьи" (141—2). Цілий розділ зветься: „Лѣтній вечеръ въ Малороссіи" (166—9). У ньому подано захоплено-написаний крайовид природи. В „Новомъ путешествіи" (В. Е.) є розділ, що так і зветься: „Природа". Змалювавши крайовид, автор закінчує свій опис, кажучи: „сердце мое улыбалось, подобно устамъ моимъ" (106).

Ось як він описує Полтавський крайовид: „Я стоялъ на возвышеніи, по которому растягивается городъ; прелестнѣйшая въ свѣтѣ картина простиралась отъ ногъ моихъ и исчезала въ необозримости горизонта. Вотъ тотъ холмъ, — говорилъ я самому себѣ въ восторгѣ духа, — вотъ тотъ монастырь, вотъ тотъ курганъ, вотъ та рѣчка, вотъ тѣ крестьянскіе и господскіе домики, — вотъ тѣ хутора и вотъ, наконецъ, то мѣсто, гдѣ я хотѣлъ построить себѣ философскую хижину и жить съ милой", і т. д. (106—7).

Шаліков, як воно й годилося всім мандрівникам у дусі Анахарсіса-Карамзіна, старанно вишукує славнозвісних людей на Україні. А втім, як і Ізмайлов, зустрів він їх тут небагато: бачив він Капниста, автора „Ябеды", приятеля Карамзіна та Дмітрієва, що під той час жив у Полтаві („Нов. пут.", „В. Е." 103), — зустрівсь ще з одним „Монтескье здѣшнихъ мѣстъ" („Нов. пут". „М. Мерк.", 158), але прізвища його він не подає. У Сорочинцях він зазнайомивсь з М. Я. Т**, — поміщиком, що страшенно полюбляв медицину й безплатно лікував усіх в околиці („Нов. пут.", „В. Е." 115). Автор зве його „Иппократомъ нашего времени".

Особливу увагу приділяє він багатим панським дворам і цією стороною поповнює подоріж Ізмайлова, що таких дворів не одвідував. Отож описує Шаліков багатий маєток Д* И* Ш*: „Буда". Це, як він каже, „островъ очарованія, которой можетъ быть описанъ только Тассомъ, Фенелономъ — или — это ближе къ намъ — Херасковымъ" (Путешествіе"... 35). Виявляється, що тут, у сільській садибі, був

[1]) „Во всей Украинѣ бѣлятъ снаружи такъ, какъ и внутри крестьяне хаты свои. Какая чистота! Какой видъ отъ этого!" (*Шаліков*).

Digitized by Google

свій кріпацький театр, і опери, там виставлювані, були, як каже Шаліков, „лучше московскихъ“ (78). Коли він жив у цій садибі, кожного дня були вистави або влаштовували балі (79); на розвагу гостям танцювали циганки (80). „Мнѣ казалось — викликує Шаліков, — что я въ Аѳинахъ у роскошнаго Гиппія, въ храмѣ наслажденія!“ (81). „Кто, поживъ три, четыре дня въ Будѣ, не разстаетъ сердцемъ, у того каменное сердце!“ — вигукує він (85). Характеризуючи акторів та акторок цього театру, Шаліков каже: „Помѣщикъ Буды благотворитель: всѣ сіи, плѣняющіе васъ, существа, о которыхъ печется онъ, какъ отецъ о дѣтяхъ, извлечены имъ изъ ничтожества, то есть изъ крестьянскаго состоянія“ (85). Господар Буди — губерський маршалок. До нього, до його блискучого палацу, з'їздиться гостювати шляхта з цілої його губерні: у нього невичерпаний запас розваг — своя музика, тут пишнотою визначаються балі (216—220).

Другий поміщик Б*, власник маєтку „Чемиръ“ (5000 душ), має „прекрасный сельскій домъ, убранный руками грацій“. У нього „хорошая музыка“ (87) і чудовий хор. Величезною його орхестрою диригує „славный Альбертини“ (88), а хор, між иншим, співає і в церкві (88).

Одвідав Шаліков і садибу Г* П* В* З*(убова?), що зветься „Екатерининъ даръ“ (Малоросійської губерні). Тут, у панському дворі збудовано величний палац, з картинною галерією (203), упорядковано пишний „англійскій садъ“ (205), прикрашений статуєю Рум'янцева (205), улаштовано розкішну купальню (207). Є й музика й хор (212).

Описує він ще панський двір одного з полтавських шляхтичів (мабуть чи не маршалка). Тут його особливо вразила мальовнича місцевість, де розташовано садибу, і розкішний садок, з багатющими квітниками, ба навіть з виноградними алеями („Нов. путешествіе“, „В. Е.“ 109). А втім, поруч поміщиків, що живуть широченько й по-багацькому, подає він і образ поміщика, у дусі гоголівського Плюшкіна. Шаліков зве його „новымъ Тимономъ-человѣконенавистникомъ“. „Имѣя страшное богатство, нѣсколько огромныхъ домовъ въ одномъ мѣстѣ — каже автор, — онъ таится, какъ сова въ ночныхъ тѣняхъ,— то есть умираетъ отъ страха, чтобъ не заѣхалъ къ нему кто нибудь. Говоря о людяхъ, онъ бранитъ ихъ со всею горечью кипящей желчи своей; бывая съ ними, онъ мучится, очевидно, принужденіемъ; не знаетъ, куда дѣвать выглядывающіе изъ подлобья глаза свои! Боже мой! Какъ отвратительна физіономія его!“ (160). Далі Шаліков оповідає, як цей скнара звичайно забирає свою челядь та й їздить „гостювати“ до сусід, щоб не годувати своїх людей та й самому чужим коштом попоїсти (161—2). „Его принимаютъ съ уваженіемъ и отзываются съ презрѣніемъ“ про його (162).

Обертаючись переважно у товаристві найбагатших поміщиків краю, Шаліков тільки один раз описує побут середнього шляхтича. У розділі: „Почтенное семейство“ (Нов. пут.“, „В. Е.“ III) він змальо-

Digitized by Google

вує ідилію щасливого життя дрібного поміщика: „Есть ли бы я имѣлъ кисть Августа Лафонтена — викликує він — то изобразилъ бы картину семейства со всѣми оттѣнками“ (112—3). Проте він і сам спробував зробити такого описа — і вийшла картина, що нагадує життя гоголівського Манілова. Ще раз таку саму картину подає він в „Новомъ Путешествіи“ („М. Мерк.“ 163—5).

Мандрівник звертає увагу й на побут заможного українського духівництва. На балю в Полтаві серед місцевих „красунь“ танцювала дочка місцевого священика. Це страшенно вразило Шалікова й він цілісінький розділ присвятив цій танцюристці-попівні, назвавши його: „Рѣдкость“ („Нов. пут.“, „В. Е.“, 100). „Это обстоятельство (попівна, що танцює в „большомъ свѣтѣ“) — каже він — можетъ еще дать идею о степени просвѣщенія между здѣшними попами — о томъ, какъ воспитываютъ они дѣтей своихъ. Вспомните предразсудки этова класса людей вообще, потомъ скажите, видали ли вы когда-нибудь въ Россіи поповну на балѣ, прыгающую контреданцы?“ (101).

У Ромні він був здивований удруге: познайомився з тутешнім священиком, що мав аж 200 чи 300 селян-кріпаків („Нов. пут.“, „М. Мерк.“ 26—7).

Про селян Шаліков так що й нічого не каже. Проте, в одному місці він радить ставитися до кріпаків людяно („Нов. пут.“, „М. Мерк.“ 141) і далі, описуючи котрусь садибу, оповідає про те, як селяни святкують закінчивши жнива. З цього приводу він каже: „Здѣсь сохраняется древнее обыкновеніе праздновать окончаніе жатвы — остатокъ временъ языческаго богослуженія“ [1]).

Доволі мальовничо описує він ярмарок у Ромні і з великим незавдоволенням оповідає про ярмарковий театр („М. Мерк.“ к. 10, 5—6). У Полтаві він згадує за Карла XII та Петра I („Путешествіе“, 97).

Одне тільки не сподобалося Шалікову на Україні: у найвищому українському товаристві він не зустрів московської гостинности. „Здѣсь — каже він, характеризуючи Полтаву — не Москва: не скоро, не скоро хозяйка дому обласкаетъ васъ, не станетъ тотчасъ звать на вечеръ, на обѣдъ, на ужинъ... Зато Москва единственная, говорятъ, со стороны гостепріимства въ цѣломъ свѣтѣ!“ („Путеш.“ 98).

3) Р. 1803 Павло Сумароков надрукував опис Крима, під заголовком: „Досуги Крымскаго судьи — или второе путешествіе въ Тавриду“ (2 частині). У першій частині є опис України (Білгород, Харків, Полтава, Кобеляка, Новоросійськ, Катеринослав). Чутливим автором володіють історичні спогади, в його очах навіть тра-

[1]) „Купало у славянъ былъ то, что у грековъ Церера. Ему приносили первые дары земледѣльческіе“ (*Прим. Шалікова*, 80—1).

Digitized by Google

гедії XVIII віку мають вагу історичну: на берегах Волхова він „отыскивалъ печальные слѣды Трувора", „представлялъ отчаянный его конецъ", „воображалъ чертоги, обагренные кровію нѣжной Ильмены", „внималъ скорбящимъ жалобамъ сихъ двухъ несчастныхъ любовниковъ" (18). Він знає українську історію (47), у Полтаві згадує за Петра і й Полтавську баталію (54—61). Україна видалася йому чужою країною: „въ опрятной и веселенькой хатѣ нахожу я — говорить він — иныя лица, иныя обыкновенія, иное на хозяевахъ одѣяніе, иное устройство и слышу иной языкъ. Неужели тутъ положенъ предѣлъ Имперіи? Не въ другое ли въѣзжаю я государство?" (45). Дає він цікаву характеристику українців: „Въ Полтавѣ, равно какъ и во всѣхъ Малороссійскихъ городахъ народъ свободнѣе, веселѣе. Торжища, также шинки шумнѣе и примѣтно большее въ нихъ движеніе. Малороссіяне скромны, тихи, добросердечны, богомольны и гостепріимны, но праздны, трусливы, непроницательны и въ гнѣвѣ не знаютъ мѣры. Первый вступившій въ распрю находитъ въ собраніи собратіи своей многихъ себѣ защитниковъ, которые никогда не справляются, ни о начавшемъ ссору, ни о причинѣ оной, и не рѣдко въ такихъ случаяхъ доходитъ до свальной драки. Свойственная сему народу медленность, обнаруживающаяся въ ихъ поступи и во всѣхъ ихъ дѣяніяхъ, происходитъ, какъ полагаю, отъ обращенія съ дѣтства ихъ при волахъ, сихъ лѣнивыхъ животныхъ, которые ихъ собою къ оной пріучаютъ. Малороссіянинъ не бросается съ жадностію къ вину и никогда не приходитъ въ шинокъ съ намѣреніемъ опьянѣть, но онъ любитъ бесѣдовать и прохлаждаться въ кругу своихъ знакомыхъ, вести очередь тому усладительному напитку маленькою рюмочкою и уже отъ частого оборота оной, наконецъ при играніи цымбалъ и скрыпицъ упивается. Привязанность ихъ къ вѣрѣ безпредѣльна" (64). Далі автор каже про те, що українці з пошаною ставляться до духівництва та Церкви (у заповіті одписують гроші на церкву), про те, що молодь сільська на Україні чиста: „у нихъ не считается за стыдъ спать вмѣстѣ съ любимой дѣвушкой", „при чемъ цѣломудренность, какъ увѣряютъ, не нарушается" (64). „Жены" „одѣваются чисто, чуждаются тяжелой работы, склонны къ пьянству, ежедневно готовятъ къ обѣду и ужину особую для семейства пищу и могутъ назваться добрыми поварихами. Жилища внутри, равно съ наружи выбѣлены, свѣтлы, убитая глина служитъ вмѣсто половъ, и опрятность въ нихъ заслуживаетъ похвалу" (64—5). На стор. 65—7 він докладно описує селянський хутір, де він ночував. На стор. 26 він подає виразну картину поміщицького життя, простого, життєрадісного, але без ідеалізації. Подає він і скількись описів української природи (напр. 66), описує Дніпрові пороги (75—6). Степ йому не подобається ані трохи (66—82). Мимохідь оповідає він про духоборів (43) та менонітів (72).

Digitized by Google

4) 1808 в альманасі „Аглая“ кн. Шаліков надрукував низку описів різних українських міст: у частині 13, № 1 — Катеринослав (42—64), № 2 — Таганрог (3—35), в № 3 — Полтава (35—45). У ч. 14, № 4, 49 — 51 — Кременчук, Лизавет, Миколаїв, у № 5 — № 6, 3 — 17 — Одеса. Як каже автор, ці порізнені листи з різних міст то „начало“ „описанія его путешествія въ Таганрогъ, Одессу и Крымъ“. Немає в тих листах чогось надзвичайного, хоч зрідка і в них трапляються доволі-таки цікаві зауваження. Отож, приміром, у листі з Катеринослава автор завважує, что українська шляхта не дбає про виховання дітей і ті „выростаютъ какъ случится“ (45). Довелося авторові зустрітися з впливовим шляхтичем-негідником, що до нього він сам ставиться з огидою. Завдяки своїм коштам та звязкам, цей мерзотник не аби-що важив у своєму товаристві (49—50). Тільки-ж жадних цікавих подробиць про цього шляхтича Шаліков не подає — поспішається пройти повз цієї моральної потвори.

5) Р. 1809 Іван Гуржеєв надрукував у „Вѣстнику Европы“ своє „Письмо изъ Малороссіи“. У цьому коротенькому творі описано місто Полтаву, пам'ятник, споруджений на згадку про Полтавську побиванку, знов-же й красу українського села.

6) До 1810 р. належить опис подорожи по Україні кн. І. Долгорукого, під назвою: „Славны бубны за горами“ [1]). Твір цей свого часу не було надруковано і вийшов він між люди допіру р. 1870. Проте він такий цікавий, що випадає, бодай коротенько, його схарактеризувати. Людина з „большого свѣта“, князь Долгорукий наважившись зректися вигод столичного життя й вирушив у „важку“ подоріж укупі з своєю дружиною. Як це показує вже самий заголовок його записок, він залишився взагалі не дуже завдоволений з своєї подорожи, — багато до чого він поставився критично, іронічно (напр. міста українські мало не всі йому не сподобалися через свій бруд, невигоди). Людина сантиментальна, ладний часом виспівувати гімни „натурѣ“ (25, 182), плакати перед творами мистецтва (41), розчулюватися, слухаючи українських пісень (318), плакати читаючи твори Леванди (335) або слухаючи рогову музику (200), він з сантименталізмом поєднує чималу пайку скептицизму: саму „натуру“ він полюбляє тільки оддалік („люблю смотрѣть на море въ окошко“, 166) або прикрашену мистецтвом (110), — через те над багатими садибами-парками він аж умлівае (182, 185, 186, 224 — 7), а природа, що до неї мистецтво не торкнулося, для нього неприємна, степи здаються йому „ужасными“, скелясті береги Чорного моря теж викликають огиду

[1]) Переказано у „Кіевской Старинѣ“ 1893, т. XL—XLI, 791 у статті: „Путешествія въ Малороссію“. Зазначено подорожі чужоземців.

Digitized by Google

(105, 107, 131 та ин., 108, 210),—йому потрібне товариство культурних людей (183—4). Через те й до Криму їхати він не наважився, дарма що лагодився: перспектива бачити дику „натуру“ без культурних людей його налякала (172—184). Він старанно одзначує усі невигоди в дорозі, і хіба зрідка в його подорожі зустрінемо рядки, що в них він виливає своє захоплення (57, 77, 119, 126, 182, 186).

Маршрут його подорожи такий: од Москви до Білгорода, далі Харків, Люботин, Валки, Коленików, Войнихи, Дуднихи, Полтава, Решетилівка, Кременчук, Крюків, Олександрія, Лизавет, Судаклія, Громоклія, Кандиб, Миколаїв, Ольвіопіль, Очаків, Одеса, Богоявленське, Херсон, Тернівка, Кадибино, Судоклія, Новомиргород, Златопіль, Шпола, Богачево, Звиногородка, Тальне, Гуманъ, Вільшана, Корсунь, Ковалі, Канев, Богуслав, Винцетівка, Бардичів, Проскурів, Гребінка, Київ, Броварі, Семипілля, Козелець, Ніжень, Борзна, Батурин, Кролевець, Глухів. Історією він цікавиться не дуже, хоч в'їхавши на Україну, насамперед згадує за „пана Хмельницкаго и Мазепу“ (46), розчулюється в Полтаві, згадуючи за Петра й Полтавську баталію (ще: Очаків, 125 — 7; стародавності Київа — 282—3). З історичних діячів найбільш захоплюється він Потьомкіним, присвячуючи йому цілий розділ, уміщує навіть його листи. Знов-же цілий розділ присвячує він і своїй бабуні, нещасливій княгині Наталі Борисовній Долгоруковій... Особливу увагу він звертає на впорядкування міст: на міські установи: описує навчальні заклади й лікарні, театри,— ось, що любе для його серця (надто докладно описує він Одесу, Миколаїв, Київ). До „народа“ він ставиться погордливо й мало їм цікавиться, ба навіть іменує „чернью“ (64, 297), дарма що заявляє, ніби-то любить його. Як і кн. Шаліков, він описує здебільшого багаті панські двори (58, 63, 73, 76—7, 87, 89, 121, 187, 134, 176—7, 182, 185, 186, 203, 214—234, 236—7, 241, 246, 300, 325, 327, 331, 333, 337, 339, 348), розваги вищого міського „свѣта“ (54, 112, 247—50), і перед читача проходять описи розкішних маєтків Потьомкіна, Потоцького, Розумовського, описи балів та розваг... У тих найвищих колах, де він здебільшого обертавсь, він скрізь постерегав звичаї столичного життя, „прелести улучшеннаго свѣта“, „милую простоту съ нѣжною разборчивостью большихъ городовъ“... У цих колах, як він каже, „роскошь вошла въ кости каждаго“ (54). Та коли в товаристві багатих шляхтичів він почувався як у себе вдома, то з усіх инших поглядів Україна, як це він виразно відчував, ані трохи не скидалася на Росію: на Україні він почував себе „въ чужихъ краяхъ“ (64). До селян українських він, поставивсь погордливо й одзначив скількись разів їхні „лінощі“: „Волъ есть живое изображеніе Хохла— каже він,—который такъ-же скотенъ и лѣнивъ. Естьли вола не погонятъ, онъ простоитъ сутки не сходя съ мѣста. Мнѣ случилось встрѣтить шестерню ихъ подъ сильнымъ плугомъ: ни волы, ни плугъ, ни хозяинъ не трогаются,— тотъ уснулъ на походѣ. Экипажъ, не чув-

Digitized by Google

ствуя побужденія большого хлыста, которымъ ихъ погоняютъ, сталъ и все неподвижно... Я раскачалъ Хохла,—онъ уже тутъ два часа дремалъ стоя. Онъ почесался, зѣвнулъ, махнулъ прутомъ, и цугъ нашъ двинулся" (59). [1]) Куди більше каже автор про жидів. До них він ставиться з погордою. „Жаль, что они люди!" (94) — вихоплюється в нього характерний виклик. Та частіш він ставиться до них гумористично (94, 217, 223, 236, 238, 251, 306—7). Цікаво, що він страшенно погано поставивсь до Київо-печерських ченців (264—270).

Твір Долгорукого особливо цікавий через те, що характеризує побут найвищої шляхти, знов-же докладно описує культурні установи, ними-бо він особливо цікавиться.

7) Р. 1813 вийшло в світ „Путешествіе Высокопреосвященнѣйшаго Платона, Митрополита Московскаго и пр. въ Кіевъ и по другимъ Россійскимъ городамъ въ 1804 г., собственной рукою его писанное". (Витяг надруковано р. 1814 у „В. Европы", 1814, 74, 42—60). Тільки-ж цей опис має вузько-церковний характер, — автор описує самі церкви та собори, позначні речі в них. Для церковної археології твір цей, може, й цікавий, та з літературного погляду він нічого не вартий.

Дальша група подорожів по Україні належить вже до років 1816—19. Усі ці „подорожі" надруковано на сторінках „Украинскаго Вѣстника" й належать вони п'ятьом письменникам: Ів. Вернетові, Г. де К., „40. 4", Левшінові та Левицькому.

8) Іван Вернет, швайцарець з походження, з'явивсь на Україну, як навчитель та гувернер, ще наприкінці XVIII віку [2]). Перші роки він, мабуть, перебув у Глухові (№ 3, 48). Далі вчителював у Новгород-Сіверській гімназії. Служив у Харкові (№ 3, 174), подавсь на димісію (№ 8, 92). Доля звязала його між иншим з Суворовим, при ньому він якийсь час був за лектора, а далі в Харкові він був звязаний з родиною Основ'яненків (№ 5, 184, 190). Широко-освічена, добряча людина, не позбавлений гумору, чутливий, — він мав на Україні багато приятелів. Подавшись на димісію, він подорожував по українських містах, перебуваючи у своїх численних друзів. Свої подорожі він описав у прекрасних нарисах. Нариси ті, що-до типу, треба зарахувати до „сантиментальних подорожів". Редакція „Украинскаго Вѣстника" схарактеризувала Ів. Вернета — цього „оригинальнаго человѣка" й наблизила його до Стерна, в його способі писати вона побачила наслідування Стернового романа „Трістрам Шанді", а самого автора наблизила до „Йоріка" (псевдонім Стернів) [3]). А втім,

[1]) Про побут селян — 60--61 (будування хат), 99.

[2]) Як він каже, р. 1787 він уперше одвідав Харків (№ 5, 185). *№ 5* (і далі инші №№) визначає № його статті. Див. реєстр їх далі.

[3]) Вернет – „сынъ той блаженной страны, которую всѣ путешественники хотятъ видѣть, всѣ прославляютъ щастливую тамъ въ красотахъ и ужасахъ природу, которую

Digitized by Google

це наближення безпідставне: од Стерна Вернет засвоїв тільки безладну маніру викладати й деякий сантименталізм.

Ів. Вернет написав цілу низку нарисів, де характеризує Україну. Згадаю за найцінніші:

1) „Валковское кладбище" (1816). 2) „Еще нѣсколько моихъ воспоминаній" (1816). 3) „Воспоминанія о Новгородѣ-Сѣверскомъ" (1816). 4) „Возвращеніе изъ Валокъ въ Харьковъ" (1817). 5) „Мысли о Харьковѣ" (1817). 6) „Одесса" (1817). 7) Святогорскій монастырь" (1817). 8) „Не болѣе одной почтовой станціи" (1818). 9) „И только три переѣзда" (1819). 10) „Небольшая поѣздка моя по Зміѣвскому уѣзду" (1819).

Ів. Вернет, як він сам каже, „страстный охотникъ до путешествій, но должность учителя весьма рѣдко совмѣстна съ страстью путешествій" (№ 3, 173) — додає він. „Перемѣнчивость есть душа жизни" — каже він в иншому місці (№ 9, 76), поэтому путешествіями, смѣной впечатлѣній питается душа. Путешествія обогащаютъ сердце и умъ" (№ 3, 37). Подоріж дає „приращеніе полезныхъ свѣдѣній, къ которымъ душа безпрестанно стремится, — пріобрѣтеніе пріятныхъ знакомствъ — удовлетвореніе первымъ потребностямъ сердца: любить, почитать, утѣшать и пользоваться взаимностью, — обогащеніе воображенія прекраснѣйшими картинами, — приливъ усладительныхъ мыслей, сладостныхъ чувствованій и утѣшительныхъ воспоминаній" (№ 3, 173—4). З нього мандрівник сантиментальний. „Я — каже він — не сообщу читателямъ полнаго описанія Новгорода-Сѣверскаго. Я даже не упомяну о времени построенія сего города" (№ 3, 40). Він узагалі проти історії, проти хронологічних студій. „Вмѣсто того, чтобы говорить, сколько стоитъ жемчугъ, распущенный Клеопатрой въ уксусѣ — каже він, — лучше прочитать по этому поводу нравоученіе и сказать: ‚она пила потъ, слёзы и кровь управляемыхъ и покоренныхъ ею народовъ'" (№ 3, 41). „Ученые — каже він далі — часто уподобляются разносчикамъ, знающимъ въ большихъ городахъ всѣ дома, но не вѣдающимъ того, что въ нихъ происходитъ" (там-же, 40—1). Найбільше він говорить про себе, про свої почуття й переживання. Частенько трапляються в нього, звичайні в сантиментальних письменників, ліричні відступи, викликування. Він не любить минулого (тільки раз він говорить за Петра I, згадавши, що він жив у Новгородку Сіверському — № 3, 43), — дак зате він залюбки оповідає про живих людей, що з ними був зустрічавсь, або

воспоминаютъ вездѣ, читая Лафонтена, Галлера, Геснера, Боннета, которую отличаетъ передъ всѣми страстная приверженность къ ней сыновъ ея. Вернетъ — есть швейцарецъ (№ 3, 52). Онъ былъ любимцемъ Суворова, любитъ путешествовать, привязанъ къ Россіи, которую не броситъ" (53). „Что касается до воспоминанія о Новгородѣ-Сѣверскомъ, то, конечно, видна въ немъ вольность автора ‚Тристрама Шанди', но зато есть также мѣста истинно выражающіе автора Іорика" (53).

Digitized by Google

згадувати за тих, кого він знав особисто. Як Карамзін та його учні, так і він шукає „замѣчательныхъ", або „цікавих", принаймні людей,— і „таковыхъ находитъ достаточное количество": у заштатному місті Золочеві він згадує за А. А. Паліцина, що жив там і помер, „истиннаго мудреца, и любезнаго человѣка" (№ 3, 46—7), у Глухові — Паульсона, „медика, философа и христіанина" (50). Побувавши на цвинтарі в Валках, він одвідує могили Ф. Ф. та М. В. Тарновських, що жили, наче „Филемонъ и Бавкида" (№ 1, 40). Там-таки згадує він за Ів. Ів. Айкова, Ів. Ів. Шпільберґа та Ґітара, француза з Ланґедока (40—42). Згадує він і за Суворова, що з ним приятелював (№ 2, 53). У Чугуїві він спогадує за бригадира Ів. Яковл. Олександрова (№ 8, 96). У Харкові згадує за двох померлих своїх учнів: Гр. Ів. Зарудного та Мих. Мих. Булацеля (№ 5, 184), в „Основѣ" він згадує Фед. Ів. Квітку й померлу доньку його, Марію Федорівну (190).

Переїжджаючи з одного панського двору до другого, він змальовує цілу низку портретів сучасних йому українських дідичів. Подаю реєстр тих панських дворів, де він перебував: „Софійская дача", „Левендаловка", „Кейтовка", „Ковеги", у Валках: „сады" Н. І. Р., В. А. Мартинова (№ 4, 27). У Бугульцях він одвідав „Любовку", відзначивши тут, що „Любовскіе хозяева напоминаютъ гостямъ о Филимонѣ и Бавкидѣ" (№ 4, 22). Поблизу Харкова — маєток „Мерчик" з поміщицьким будинком, що нагадує замок (29). У Харкові він бував у господах Ламакина, Сердюкова і в Основі А. Ф. Квітки (190). У Валківському повіті: „сады" дд. Романовського, Артюкова, Літандра (№ 9, 78); у Кудрині — садиби Сошальського, Сухомлина П. Т. Мизинова (79). „Ивановка" — Єв. Ів. Верещагина (81), „Водолаги" — Дм. Евт. Телепнева (81). У Гуляй-Полі — маєтки Н. С. Смирницького, П. П. Маргенка (од нього в автора лишилися „сладостныя воспоминанія", № 11, 58); у Гиндіївці автор постерегав третє подружжя „Филемона и Бавкиды": як він каже, Б. П. та П. Ф. Балавенські „являютъ рѣдкій примѣръ равнаго и щастливаго брака" (59): у Гнилиці, як він каже, „Ив. Ник. Ш. имѣетъ хорошую музыку", поблизу Гнилиці, в Тернівці він одшукав ще „Филимона и Бавкиду" — „живутъ В. Т. и С. П. Чигринцовы согласно и щастливо, въ благословенной умѣренности" (60).

Як воно й годилося сантиментальним людям, автор вихваляє сільське життя й повстає проти міського: він любить, як сам каже, „сельскую жизнь", але з застереженням: „при хорошемъ обществѣ" (№ 4, 26), — любить „пѣніе лѣсныхъ птицъ, а не дорогихъ комнатныхъ", — він проти тих, для кого „тонкости большого свѣта" (26). „Какъ пріятна сельская жизнь! — викликує він — какъ весело смотрѣть на рабочихъ поселянъ, на стада, стрегомыя (sic) пастухами, играющими на свирѣляхъ" (26). Його тягне до тих поміщиків, що „сидятъ на землѣ", хліборобляють і розводять овочі: „Сіе занятіе сближающее съ природою, показываетъ добрыя качества души и любовь къ изящному" — каже він. „Почтенны тѣ дамы, кои любятъ садовод-

Digitized by Google

стѣо" (28). „Деревня лучше города — це він каже не раз. Він любить „простыхъ людей", позбавлених міського лицемірства й фальшу (№ 5, 189). Ні балів, ні театрів, ні найвищого товариства він не описує: глухі міста й містечки він воліє краще ніж великі міста. Отож подобається йому Новгородок Сіверський через свою патріярхальн сть: тут „простота нравовъ", — „всегда видны слѣды старинныхъ обычаевъ, постъ строго наблюдается, храмы прилежно посѣщаются" (№ 3, 176). „Нѣтъ здѣсь ни воровства, ни пьянства". „Женщины тамъ говорятъ не о политикѣ, словесности, а о домашнихъ заботахъ, о хозяйственныхъ упражненіяхъ, о мужьяхъ и о дѣтяхъ. Тамъ не убиваютъ времени картами, не прогоняютъ скуку критикою, злословіемъ и разсказами любовныхъ приключеній. Тамъ еще не изобрѣтено искусство претворять ночь въ день, — и балъ есть рѣдкое явленіе" (№ 3, 176—7).

У своїх нарисах він подає низку крайовидів, нехай вони й не барвисті, — автор найчастіш обмежується загальними реченнями, от як таке: „Имѣетъ мѣстоположеніе прелестное, достойное кисти искуснаго живописца, пламенныхъ восторговъ юнаго піиты" (№ 3, 39), або: „Всѣ красоты, совокупно щедрою рукою природы изліянныя на окрестности сего города, вливаютъ въ сердце какое то сладостное чувство" (№ 1, 36). Трохи цікавіш описує він міста: Суми (№ 3, 47), крайовид Харкова (№ 5, 189), Ізюм (№ 2, 62). З великим піднесенням змальовує він красоти Криму. Ів. Вернет переобтяжений як-найрізноманітнішими знаннями, через те він перевантажив і свої нариси цитатами й покликуваннями на різних письменників давніх і новітніх. Оця вченість вдирається навіть до його описів: річка у Харкові нагадує йому Мансанарес у Мадриді. Дивлячись на Холодну гору у Харкові, він згадує за Парнас, Пінд Пелісон, Гелікон. Джерело Куряж (поблизу Харкова) нагадує йому про Пермеський струмок, про Аретузу, Кастальське джерело, Воклюз, „прославленные Пиндаромъ, Коринною, Теокритомъ и Петраркою" (№ 5, 192). З усіх міст найдокладніш описує він Одесу (№ 6). Описує він і Дніпро. (№ 8, 99). Перерахую, наприкінці, тії міста та містечки, що за їх згадує Ів. Вернет у своїх нарисах: Новгородок Сіверський, заштатне місто Золочев, Суми, Глухів, Валки, Херсон, Катеринослав, Харків, Чугуїв, Одеса, Святогірський манастир, Миколаїв, Яма, Кудрина, Гуляй-Поле, Зміїв, Лиман, Гиндіївка, Гнилиця, Кричівка.

9) Р. 1816 на стор. „Украинскаго Вѣстника" вміщено „Отрывки изъ писемъ о Малороссіи" А. Левшіна. У цих листах описано Полтаву й дорогу до Переяслава. У Полтаві й її околицях автор згадує за Петра I, Полтавську баталію (III, 308 — 311), у Переяславі — спогадує за боротьбу давнього Київа проти печенігів, про Володимира (IV, 33). Листи ці найцікавіші тим, що в них схарактеризовано український простий люд. Одзначивши, що поміж українцями та росіянами є величезна відм на (IV, 35), він згадує за Рейналя,

Digitized by Google

що відзначив, що „духъ народный есть слѣдствіе чрезвычайнаго множества постоянныхъ и случайныхъ причинъ“ (36). Далі він переходить до характеристики українців, але застерегає, що за шляхту, купецтво та міщанство він не говоритиме (39—40), бо ці класи, як він каже, менше зберегли свої національні відзнаки (39). Кажучи за селян, він одзначає такі характерні їхні відзнаки: побожність (41), палку любов до батьківщини (41), войовничість (41), патріярхальний лад у родині (41), невинність молоди й чисті звичаї (42—3). „Здѣсь любовь — каже він — всегда кончается бракомъ, или, въ противномъ случаѣ, жестоко карается общественнымъ судомъ, въ видѣ публичнаго оффиціальнаго осужденія“ (43). Він одзначає, що в селян розвинено почуття власности, а через те тут немає крадіжок (44). Селяни тут вбогі, бо вони ледачі з природи, а вільне гуральництво сприяє пияцтву (45). Як він каже, жінки українські роботящі, а чоловіки ледачі (45—6), взагалі-ж українці терплячі (48), але не досить ласкаві та чемні (46).

Каже він про те, що забобони чимало важать у життю українців (47) і в сільських святах ще й досі збереглися поганські обряди (48). Він описує зовнішній вигляд селян (48—9), оповідає, як виглядають українські села, хати (49), каже про їжу, перераховує національні страви (49), говорить про українські пісні та танки, про мову українську (50).

На стор. 37 він пояснює слово „козак“ і зазначає, що Магдебурзьке право ще збереглося на Україні (37—8).

Наприкінці автор каже: „Къ сожалѣнію я долженъ заключить описаніе нравственности Малороссіянъ непріятной чертой: къ сожалѣнію, я долженъ, наконецъ, тебѣ сказать о ненависти ихъ къ Великороссіянамъ. Ты легко можешь здѣсь въ томъ удостовѣриться, ибо часто услышишь ихъ говорящихъ: „Добрый человикъ, да москаль“ (47). Матері лякають дітей словом: „москаль“.

Р. 1816 Левшін випустив окремою книгою опис своєї подорожи по Україні, під назвою: „Письма изъ Украйны“. У передмові він так-таки й каже, що поїхав на Україну підо впливом історичних спогадів, звязаних з цією країною: „Древняя Исторія Россійская давно возбуждала во мнѣ желаніе видѣть Малороссію знаменитую многими великими происшествіями. Россіянину, думалъ я, не простительно не быть в Кіевѣ, не взглянуть на Полтаву, — и спѣшилъ осмотрѣть памятники славы предковъ нашихъ“. І, справді, історичні спогади володіють ним; захоплений ними, він не раз висловлює своє піднесення в патетичних викликах. Отож на стор. 42 він каже про Переяслав так: „вотъ столица древняго княжества Переяславскаго... Вотъ городъ, знаменитый въ бытописаніяхъ нашихъ! Вотъ отечество безсмертнаго пѣвца Россіады! Вотъ остатки крѣпости, разрушенной временемъ! Вотъ Трубежъ, многократно обагренный кровію безпокойныхъ и опасныхъ для Россіи Печенѣговъ. Вотъ Альта, увѣковѣченная злодѣйствомъ братоубійцы Святополка! Сколько па-

Digitized by Google

мятниковъ глубокой древности! Сколько пищи для ума и сердца! Сколько предметовъ для вниманія любопытнаго путешественника! (42). Маршрут Левщіна був такий: Полтава, Решетилівка, Білоцерківка, Хорол, Лубні, Ракити, Ташань, Переяслав, Баришпіль, Київ, Броварі, Чернігів, Городня, Новозибків, Климова, Новгородок Сіверський. Автор не зле розуміється на історії: він знає Історію Катерини, Татіщева, знає Несторового літописа, Кеніґсберґового літописа, Степенную книгу (Синопсис), Історію торговли Чулкова, покликується на візантійських істориків, на Дитмара, Слово о полку Ігоревім (87), на розвідки про те, де було Тмутараканське князівство, на Малоросійський Літопис, на Кольмера, Монтескьє, Рейналя. До багатьох історичних поглядів ставиться критично (напр. про те, звідки походить назва Київа й Переяслава). Людина сантиментальна, він намагається стримувати себе, бореться проти свого стилю, не завсіди може впоратися з своїми почуттями, але зараз-таки ловить себе: на стор. 10 він каже: „виноватъ! Я забылъ, что вы причислили меня къ числу путешественниковъ, которымъ запрещаютъ изъявлять чувствованія свои". Як історик, він подає історичні відомості про міста, докладно описує всі історичні пам'ятки (напр. у Полтаві, 3—9, опис Київа, 83 — 141), що їх бачив підчас своєї подорожи: оглядає собори, манастирі, ікони, портрети історичних діячів, — як художник, він подає низку цікавих крайовидів української природи, — описує міста, будинки... Як турист, він найбільше цікавиться людьми, до того простим людом, бо, на його думку, шляхта, купецтво й духівництво не зберегли так виразно національні ознаки, як простий народ (62—3). Попереду я навів цікаву характеристику українців, що він подав її на сторінках „Украинскаго Вѣстника". Окрім цієї загальної характеристики, він говорить про український народ і в инших місцях книги: одзначає, що українці люблять батьківщину (65), шанують релігію (65) пам'ять предків (15), підкреслює войовничий їх дух (66), лінощі (17), каже про промисли на Україні (192—9). Він різко розрізняє вдачу росіян та українців, розрізняє й вдачу чернігівців од полтавців. Мимохідь говорить за жидів (70—1, 150—4) і дуже багато про старовірів-росіян, що живуть на Україні (перераховує всі ссновні секти й визначає їхні особливості (157—171, 173—184). У своїх листах він говорить і за поміщиків — і перед нас проходить низка „середніх" шляхтичів, що живуть культурно в своїх маєтках (13, 18—9, 31, 46, 156 та ин.). Життя одного з них, Пустошкина, зрушило автора навіть на міркування про справжнє щастя, — він каже: „онъ счастливъ потому, что не ищетъ счастья. Онъ счастливъ потому, что не гоняется за нимъ и, по выраженію Стерна, не изнуряется преслѣдуя оное. Онъ счастливъ потому, что, не желая почестей, наслаждается тихимъ сіяніемъ души и сладкою радостію сердца, которыя, какъ говоритъ Попе, составляютъ достойнѣйшую награду добродѣтели" і т. д. Далі він покликується на Горація, на Галлера (28—29).

Digitized by Google

10) Р. 1817 у V частині „Украинскаго Вѣстника“ Любов Кричевська в „Отрывкахъ изъ журнала“ описує Дніпро (Дніпрові пороги) й прозаїчний опис підсилює віршем „Днѣпръ“. І прозаїчного описа і поетичного вона вміщує в збірці своїх писань, що її випускає того-ж-таки 1817 року, під заголовком: „Мои свободныя минуты“ (ч. I, 1817; II, — 1818). „Итакъ я подлѣ Днѣпра, друзья мои! Сидя у окна, вижу, какъ гордо несется сія величественная рѣка. Въ виду у меня Ненасытинскіе пороги, производящіе глухой и дикій шумъ; передъ глазами моими плаваютъ обломки разбитыхъ барокъ, а по другой сторонѣ Днѣпра вижу кремнистыя горы и по нимъ въ пріятномъ безпорядкѣ разсѣянныя деревни. Каменная церковь, обнесенная оградою и обсаженная вокругъ деревцами, дѣлаетъ еще прекраснѣе сію картину. Но вы, друзья мои, далеко отъ меня: васъ не занимаютъ сіи виды!“ і т. д. Далі йде ліричний відступ, у дусі звичайних сантиментальних. Ще дужче сантименталізм її відбився у вірші „Днѣпръ“. „25 мая. Вечеръ“.

Съ унынiемъ въ душѣ, на столъ облокотясь,
Смотрю на шумный Днѣпръ и думаю о васъ!
О васъ, любезные, съ кѣмъ сердце быть хотѣло,
Съ кѣмъ горесть, радости дѣлить оно умѣло!.. і т. д.

Дніпро тут відійшов на задній план підо впливом почуттів приязни та кохання. Дніпро з'являється в цьому вірші ще в такій картині:

...Вотъ мѣсяцъ освѣщаетъ
Теперь шумящій Днѣпръ,
И на волнахъ играетъ
Его пріятный лучъ (199).

11) Г. де К., що відрекомендував себе як українець, описав свою подорож з Петербурга до Харкова („Отрывки изъ путевыхъ записокъ одного украинца по дорогѣ изъ С. Пб. въ Харьковъ“ — „Укр. Вѣстн.“ 1817). Та коли залежність од Стерна, од його маніри говорити тільки про себе й кидатися од однієї психологічної картини до другої, перешкодила, різною мірою, взагалі усім російським сантиментальним мандрівникам дати ділові, фактичні описи своїх подорожів, то особливо погано відбилася ця залежність на „путевыхъ запискахъ“ і цього українця „Г. де К“. Уривки складаються з трьох розділів: „Вечеръ“, „Хозяйка“ — 235 і „Самоваръ“ — 237—242. Про Україну він не каже нічого, і з його журналу можна витягти тільки епізод, що характеризує тодішній спосіб подорожувати не на поштових, а „на долгих“, або „обывательскихъ“, коли мандрівник наймав приватних коней і приневолений був спинятися на ночівлю де попадя по селянських хатах. Ось якими соковитими барвами Г. де К. малює українську селянку, господиню заїзду (або попросту власницю приватної господи, де віддавали світлиці для

Digitized by Google

переїжджих — це не ясно!). „Есть ли угодно три рубля за ночь, у меня есть порожняя комната", — такъ задребезжалъ къ намъ женскій голосъ, что-то среднее между теноромъ и басомъ. Голосъ выходилъ, кажется, изъ гортани прабабушки всѣхъ гортаней, ибо ее Бахусъ избралъ себѣ увеселительнымъ замкомъ, — по крайней мѣрѣ, запахъ, выходившій изъ нея былъ самый пріятный кабачный и, какъ казалось, химическій процессъ еще не былъ конченъ! Договавшій въ ночникѣ охлопокъ освѣщалъ праздничную рожицу, которая походила на палитру и отражала всѣ призматическіе цвѣта"... і т. д. (235) ... „Гусиная шея имѣла, по крайней мѣрѣ, локоть въ поперешникѣ; ожерелье изъ зеренъ въ куриное яйцо спускалось и падало на грудь — истинное изображеніе двухъ перезрѣлыхъ желтыхъ тыквъ; сіи покоились на масляной кадкѣ, а эта укрѣплялась на двухъ Вестфальскихъ окорокахъ" (236).

Розділ „Самоваръ" являє собою комічний гімн Тулі, винахідниці самовара, що зажив собі слави в усій Росії й „даетъ большую цѣну московскимъ калачамъ, вяземскимъ пряникамъ и даже нашимъ украинскимъ бубликамъ" (249) — жартує він.

Природу в цьому творі описується теж несерйозно: ось як, напр., починається опис вечера: „Бѣлокурый Фебъ давно уже спустился за горы, но щеголиха луна была еще за туалетомъ" (232).

12) Небагато подає за Україну й Р*, що умістив на сторінках „Украинскаго Вѣстника" нарис: „Тоска по мѣстечкѣ В*Б**ъ" (1817). Його гризе сумління (приятель його загинув через його, але як — цього не сказано!) і він нудьгує за батьківщиною. У такому настрої він їде з Х(аркова?) до невеличкого міста І(зюма?). Через поганий настрій він не може милуватися з красот природи, — він навіть їх описувати не хоче. „Къ чему всѣ красоты природы" — викликує він — когда не съ кѣмъ любоваться ими? На что намъ сердце, когда не съ кѣмъ раздѣлить чувство его?" (47). У цьому нарисі цікавий опис хати, де йому довелося переночувати: він так само, очевидячки, їхав на „обывательскихъ" конях. „Слабо перо мое выразить то, что увидѣлъ я при входѣ въ оную (хату): большой пукъ соломы лежалъ у порога; блѣдная, совершенную бѣдность изъявляющая, хозяйка топила ею печку, нѣсколько малютокъ почти безъ всякой одежды сидѣли на полу около большого разбитаго горшка и, какъ кажется, ужинали..." (44—50). „Тутъ вертѣлся и тощій котъ, тутъ въ хатѣ были и куры, и свинья" (451). Це, як каже подорожній, була „самая лучшая квартира въ селеніи" (50). Було ще поночі, коли він, почувши, що дзвонять, пішов до церкви. „Когда я вышелъ изъ храма, то румяная Аврора отверзла уже врата востока" (59).

13) Р. 1818 І. Левицький у своїх „Отрывкахъ изъ путевыхъ записокъ" („Укр. Вѣстн.") описав околиці м. Миколаїва, село Копані,

Digitized by Google

Херсон, Миколаїв, село Мамай. Ось що він бачив, під'їжджаючи до Миколаїва: „Мы подъѣзжаемъ къ Николаеву. Вездѣ бѣлѣютъ красивыя и опрятныя деревушки молдованскихъ дворянъ. Хотя, впрочемъ, каждый изъ нихъ имѣетъ свою ниву и обрабатываетъ ее въ потѣ лица своего" (207). Він докладно описує їх зовнішній вигляд (207), одежу (208), пісні й танки, мову (217). Докладно описує він Миколаїв, подає крайовид ріки Бога вночі (211), описує Херсон, фортецю (215—7).

14) Р. 1819 Є. Ковалевський в „Соревнователѣ Просвѣщенія" надрукував „Письмо изъ Украйны". Починається цей лист з того, що автор міркує про „путешествіе вообще". Далі, на стор. 47, він каже про те, що в його „путешествіи" не буде фактичних відомостів — він говоритиме про „чувства".

Подорожній виїздить з „отчизны", — благословенної України (47) і згадує за її людність, спитується схарактеризувати її. „Проѣзжая Украину, не могъ я оставить безъ замѣчанія образа жизни и нравовъ ея обитателей. Малороссіянинъ въ необразованномъ состояніи, отъ природы добръ, чистосердеченъ, но много уступаетъ Великороссіянину въ прилежаніи, бодрости и дѣятельности" (48). Це, як гадає авторъ, можна пояснити багатою південною природою, що не вимагає такого старанного обробітку.

„Къ отличительнымъ свойствамъ Малороссіянъ должно причислить натуральную простоту въ обхожденіи, опрятность въ домашнемъ быту и охоту переселяться, которая осталась у нихъ, вѣроятно, отъ прежнихъ временъ. Народъ сей склоненъ къ веселости, столь же легко переходитъ изъ сего состоянія къ мрачной меланхоліи — неотъемлемое свойство пылкихъ сангвиниковъ.

Малороссіяне любятъ музыку и пѣсни, изъ которыхъ многія имѣютъ печать уныніе: въ нихъ прославляютъ они походы, рыцарскіе подвиги, а иногда и несчастія своихъ предковъ.

„Весьма они склонны къ музыкѣ и стихотворству, но небольшіе знатоки въ рукодѣліи. Главный порокъ, въ которомъ упрекаютъ малороссіянъ, есть лѣность; но при распространеніи между ними поселенія, порокъ сей уменьшается и, я увѣренъ, когда заглянетъ къ нимъ мать трудолюбія — нужда, то онъ и совершенно истребится".

Далі автор характеризує Україну, власне „Слободско-Украинскую губернію" (50) — її природу, продукти виробництва, предмети торгу.

Захоплюється автор і родинним побутом українським, автор має його за ідилію: „И какія семейственныя картины видѣлъ я, любезный другъ, подъ сими кровлями!" вигукує він: „сколько разъ въ восторгѣ говорилъ себѣ: „здѣсь то должно учиться истинной житейской философіи, а не изъ толстыхъ фоліантовъ".

Далі трохи іронічно, але прихильно говорить він про українських поетів: „Проѣхавши верстъ тридцать или сорокъ, встрѣтишь

Digitized by Google

небольшой городокъ и въ немъ найдешь гостепріимныхъ жителей, изрядное училище, а не рѣдко и городского поэта, котораго муза поперемѣнно занимается то брачными эпиталамами, то торжественными одами на случай рожденія, именинъ и т. п., — доставляетъ любовницамъ элегіи, а умершихъ, смотря по наградѣ прославляетъ долгими, или краткими, эпитафіями. Однимъ словомъ, поэтъ сей исправляетъ всѣ должности, которыя въ большихъ городахъ раздѣлены между многими стихотворцами. Не имѣя соперниковъ, онъ покойно владѣетъ маленькимъ своимъ парнасомъ, и, хотя слава его не перелетаетъ за городскія стѣны, однакожъ онъ не боится ни рецензіи, ни журналистовъ: живетъ безъ авторской зависти и, умирая, оставляетъ въ наслѣдство даръ стихотворенія своему сыну" (52—3).

Наприкінці своїх нарисів автор описує ідилічну природу України (пасуться отари овець, гасає степом кінь, нива, вкрита стиглим колоссям, косарі косять сіно, то-що).

15) Безперечно, дуже цікаві описи України, що належать І. Кулжинському [1]). Він написав три праці: 1) „Малороссійская деревня" (1827), 2) роман „Эмеритъ" (М. 1836) — тут він описав свою подорож по Україні, і 3) „Поѣздка изъ Малороссіи въ Грузію" (нарис, надрукований у збірці його творів. Спб. 1850).

У першому нарисі автор насамперед каже, що на 30-ті роки Україна значно змінилася на гірше: втрачено чималою мірою ту патріярхальність, ту чистоту звичаїв, що за неї довелося чувати авторові од старих людей (див. цитату попереду), проте і за 30-х років „Малороссіяне, хотя по общему закону измѣняемости, много удалились отъ ҳарактера своихъ предковъ, но и теперь еще въ нравственной физіогноміи ихъ можно прочитать ту древнюю истину, что родной характеръ есть нѣчто неизмѣняемое" (Пред. VIII—IX). Ввесь нарис ділиться на розділи: „Весна в Малороссіи" — II; „Барвенокъ и рута" — 25; „Обжинки" — 41; „Вечерницы" — 53; „Малороссійская свадьба"—61; „О Малороссійской поэзіи" — 72; „Малороссійскія пѣсни" — 118.

Перший нарис являє собою ідилію сільського життя. У ньому трапляються вдало змальовані крайовиди (сонце сходить на-весні — 21 — 2) і жанрові картини (оранка — 22, дівчата сіють квітки на вгороді — 22 — 3, увечері гуляють селом та й співають „веснянок"—25).

[1]) Про Кулжинського та його літературну діяльність див. працю акад. М. Н. Сперанського „Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя" і В. В. Данілова: „Къ характеристикѣ И. Г. Кулжинскаго", К. 1908 (зазначено звязок „Малороссійской деревни" Кулжинського й твору Я. Марковича: „Записки объ Украинѣ" 1798). Про твір Кулжинського ще у В. Гіппіуса („Гоголь"). Про літературну діяльність Кулжинського див. його статтю: „Исторія моего авторства („Укр. Альманахъ", 1831. 28 стор.). Гоголь чомусь зве „Малороссійскую деревню" Кулжинського „литературнымъ уродомъ" („Письма 1,65). Ор. Сомов у „Сѣверн. Цвѣтахъ" на 1828 р. одзначив, що Кулжинський замість українців, змалював „флоріановскихъ пастуховъ".

Digitized by Google

„Всю зиму,—оповідає автор,—малороссійскій крестьянинъ сидитъ на печкѣ съ трубкою въ зубахъ“ (12). „Если онъ выходитъ, то или въ случаѣ крайней нужды въ продовольствіи или въ ближайшую винокурню“ (12). Тут, у гуральні він зáвсіди знаходить „товариство“ й провадить довгі розмови (13). Настає весна, „приходится вылѣзать изъ хаты и приниматься за трудъ“ — і автор іронічно, але прихильно викликує: „Сколько подвига для доброй, спокойной души, привыкшей дремать въ беззаботной лѣни!“ (14). Лінощі він одзначає, як характерну для українця одзнаку — його він любовно зве „питомцемъ добродѣтельной лѣни“ (17). Ось господар ладнається на роботу (16 — 7), — повертається додому й жінка частує його млинцями (17—18). Жінка взагалі багато більше працює, ніж чоловік — одзначає автор. Життя тече лагідно й спокійно в цих біленьких хатках. „Миръ вамъ, обитатели веси уединенной и тихой!“ — вигукує зворушений автор — у васъ не бушуютъ тѣ бурныя страсти, кои отнимаютъ сонъ у очей и счастье у сердца!“ (20). Неначе якусь суцільну ідилію уявляє він усе нескладне життя українського хуторянина й саму працю його (оранку — 22), за ідилію уважає він і мирні розваги сільської молоди (гулянки дівчат, співи — 25). Про пісні він каже так: „Сама любовь вдохнула имъ сіи прекрасныя пѣсни, сама любовь настраиваетъ ихъ нѣжный и чувствительный голосъ“ (24).

У розділі „Барвенокъ и рута“ говориться спочатку про значіння цих рослин: вони „почитаются у поселянъ Малороссійскихъ Эмблеммою любви и надежды. Между свадебными обрядами ихъ замѣчательно то, что они сими цвѣтами увиваютъ предковскій мечъ, который, подобно жезлу путеводному, несутъ предъ молодою четою и въ церковь и изъ церкви. Когда же дѣвушка, не дождавшись счастья быть супругою, умираетъ, тогда осиротѣвшая любовь украшаетъ преждевременную могилу ея — барвенкомъ и рутой“ (25—6).

Далі автор оповідає про бджільництво на Україні (28—31). По тому він оповідає про те, як на селі обирали пастуха: „Громада собралась на площадь и, при торжественныхъ кликахъ Бахуса, начинаетъ избирать пастуха“ (32). „Не думайте, друзья, — поспішається застерегти автор,—чтобъ пастухъ малороссійскій былъ похожъ на аркадскаго; уже прошли тѣ золотые годы, когда невинность и красота удалялись на луга и долины!“ (32). Далі оповідає він про те, як на-весні вперше виганяють худобу в поле (33). Промовисто розказує він, як милується селянин у полі з перших сходів хліба (35). Оповідає він про те, як охороняють лани проти гусей, проти телят: улаштовують „коворотъ“ або „царыну“ та й садовлять вартувати „коворотнымъ“ діда, що сидить там цілісінький день і плете „постолы“, робить ложки, тарілки (37).

У розділі: „Обжинки“ він оповідає, як поміщик улаштовує бенькет для женців та жаль (41—3): „Кипитъ благоухающій борщъ,

Digitized by Google

подается баранина съ картофелемъ" (48—9). Після бенькету починаються танки: танцюють „гопакъ", „дробушечки" (50).

У розділі: „Вечерницы" він докладно описує цю сільську розвагу: „Вечерницы суть не иное что, какъ сельскій малороссійскій клубъ. Содержательницею сего клуба бóльшею частью бываетъ какая-нибудь старуха, опытная и свѣдующая во всѣхъ требованіяхъ сердецъ юныхъ" (55). Спершу до хати з'являються дівчата „съ прялицами и садятся въ кругъ и поютъ заунывныя пѣсни, разсказываютъ сказки, страшныя, или веселыя" (55). Далі з'являються парубки з музиками (56). Коли вони поприходять, то починається гульня, танки: „И ноги, и руки, и губы — все у нихъ танцуетъ. Но Киприда не можетъ долго рѣзвиться безъ Бахуса и Цереры" (56) — „появляются на стóлѣ варенуха, блины, яичница. Ѣдятъ, пьютъ, потомъ пляшутъ до утра" (57). „Каждый молодецъ проводитъ свою невѣсту даже до дѣвическаго ложа" (57). „Деревенскій Амуръ совсѣмъ не похожъ на учтиваго Амура-горожанина, который довольствуется умильными только взглядами и пожатіемъ прелестной руки! Нѣтъ! у насъ, когда любишь, такъ докажи это дѣломъ! И скромныя дѣвушки, рѣшивши выборъ своего сердца, позволяютъ своимъ женихамъ, еще до брака, раздѣлять съ собою ложе, но, не пугайтесь, друзья мои! богиня цѣломудрія всегда бываетъ между ними третья!" (58). І коли ця богиня не угледить, і дівчина спарується з парубком, — „въ такомъ случаѣ женихъ и невѣста сейчасъ же стараются увѣнчать свою любовь бракомъ" (58). Коли парубок кидає дівчину, а тимчасом вона вагітна й народить дитину, відбувається над нею громадський суд: „своенравная Громада, узнавши о незаконномъ рожденіи новаго человѣка, вызываетъ несчастную мать на площадь и цѣлымъ обществомъ спрашиваетъ у нея объ имени сокровеннаго отца ея дитяти. Ежели сей преступникъ бываетъ открытъ, и еще свободенъ, то его принуждаютъ признаться виноватымъ и жениться на обольщенной. Но ежели его нѣтъ, или обольщенная красавица упорствуетъ въ молчаніи, — тогда съ насмѣшливымъ крикомъ и шумомъ надѣваютъ на голову ей женскій чепецъ, и съ этихъ поръ она не смѣетъ уже раздѣлять съ своими подругами дѣвическихъ игръ и забавъ" (59).

У розділі: „Малороссійская свадьба" він оповідає про те, як надсилають сватів (63); подано промову сватову: „Мы чули, пане свату, що у васъ іе гусочка, а мы, бачишъ, маемъ на примѣтѣ гусака, дакъ якъ бы, тее-то, такечки ихъ спаровать? нехай уже увмѣсти ходять и увмѣсти пасутця?" (64). Описано „дивичникъ" (63), весільний каравай (66), церемонію, як зачісують молоду до вінця (67). Розказує автор про „старшаго дружка" „Свѣтилка", про „предковскій мечъ", про „бояръ" та „подружокъ", що беруть участь в обряді (66). Описано весільний стіл (69), обряд „выкупа княгини" (70) — весільну гульню — пиятику й танки (70).

Digitized by Google

У розділі „О малороссійской поэзіи" автор каже про те, звідки взялося українське плім'я (72), говорить про мову (73), про „Слово о полку Ігоревім" та про стосунок цієї пам'ятки до творів усної української поезії (74). Кажучи за Баяна (74—5), автор порівнює його до бандуристів, вихваляє красоти в поетичній мові українських пісень (77). Слово „Малороссія" вигадали, як гадає автор, ляхи, що „утѣшали свое тщеславіе, по крайней мѣрѣ, титуломъ ‚Владѣтелей Малой Россіи'" (78). Каже автор про боротьбу проти татарів і татарський вплив на українську мову (80, 83), каже про пісні, боротьбі проти татарів та Литви присвячені (88), каже про вплив польської мови на українську (92), одзначає „пріятность украинскаго поэтическаго языка" (95) (як приклад, наводить пісні: „У сосида хата бьила, у сосида жинка мила", „Полюбила Петруся", „Солнце низенько, вечеръ близенько"—96). Він зазначає, що „нѣжность въ чувствахъ" одбилася і в українській мові (99, 103). Надто спиняється автор, пояснюючи який ніжний вислів „мій милый кохане" (103). Далі каже він про Січ і про те, як подіяв побут запорозьких козаків на ставлення українців до жінки („Мини съ жинкой не возиться" — 108, „Свиснувъ козакъ на коня" — 165), — говорить про поета Климовського (164), про Сковороду (116), про Котляревського (116).

Розділ: „Малороссійскія пѣсни" являє собою збірник пісень: „И шумить, и гуде, дрибень дощик иде" (122), „Ой по горамъ, по долинамъ" (124), „Одна гора высока, а другая низка" (126), „У сосида хата бьила (128), „Схилилися двѣ березы низько" (230), „Да оре Семен, оре, да сывыми волами" (231), „Ой шли ляхи на три шляхи" (232), „Померъ, померъ Козаченько въ недѣлю уранци" (234), „За моими воротами зеленее жито" (235).

До книги Кулжинського додано словничка з перекладом українських слів на російські.

16) Р. 1830 на сторінках „Вѣстника Европы" Іван Сбітнєв [1]) надрукував статтю „Поѣздка въ Харьковъ". У цій статті він жваво описує дорогу од Новгородка Сіверського на Харків та на Чернігівщину. Опис має найбільше характер історичний: автор подає докладні історичні довідки про міста та містечки, якими він переїздив. Окрім того, подає він і непогані описи природи та звичаїв людности. Мимохідь описує він і життя поміщиків, але ніяких темних сторін у цьому житті не відзначає [2]). Часом автор вдається в сантиментальний настрій і тоді і стиль його набуває відповідного характеру. Особливо цінний в цьому творі опис Харківського університета: перераховано й професорів, і деякі їхні праці, і студентів

[1]) Той-таки Іван Сбітнєв в „Укр. Журн." (1825, № 11—12) надрукував: „Воспоминанія о Черноморіи".

[2]) Окрім характеристик окремих поміщиків, він каже: „Въ уѣздѣ много есть богатыхъ и воспитанныхъ помѣщиковъ" (252).

Digitized by Google

у-та, авторових товаришів... Цікаво, що автор негативно ставиться до Гетьманщини, коли людність українська, як він каже, страждала од примх Гетьманів (Виговський, Бруховецький, Дорошенко, Мазепа). Становище України за 30-х років XIX в. він чомусь уважає за краще (215—6). Одзначає автор і те, що людність українська, от хоч-би поблизу Охтирки, вороже ставиться до москалів. Навіть на заїздах люди не хтіли розуміти по-московському (244). „Туземцы — каже Сбітнєв, — насмѣшливы и не любятъ ни Москалей, ни Задесенцовъ, или, какъ по ихъ названію, Литвиновъ. Увидя проѣзжихъ, оставляютъ работу, затягиваютъ на счетъ ихъ ругательныя и сатирическія пѣсни, сопровождаемыя громкимъ смѣхомъ и продолжительными отголосками" (244).

Маршрут Сбітнєва був такий: долина Десни, Путивльські гори — Писаревич хутір, Вороніж, Кролевець, Батурин, Поповка, Конотіп, Корибутова, Хмілев, Ромен, село Липова долина, Гадяч, Охтирка, Хутір Веселий, Богодухів, Вільшана, Харків, Деркачі, Хутір Нахимова, Гайворон, Самотоївка, Краснопілля, Суми, Білопілля, Чаплиці, Хутір д-ки Миклашевської, Глухів.

17) Р. 1834 Вадим (Пассек) випустив у світ окремою книгою свої „Путевыя записки" (М. 1834). Це, по суті, зовсім не подорожні записки, а випалкова збірка вражінь, історичних міркувань, ба навіть мрій. Починається книга з того, що автор патетично описує Сибір, далі каже про Казань, про її історичні пам'ятки, взагалі про долю історичних пам'яток у Російській державі, у Москві, в Київі (церкви Київські, їхня історія — 26—30). Каже він про відміни між православієм та католицтвом, про особливості слов'янської душі.

Далі особливий відділ у книзі присвячено Україні (54—112) та „Малороссіи" (113—115). Останній відділ зветься: „Мечтанія" (159—174) і все закінчується „эпилогомъ".

Відділ: „Украина" починається з того, що автор захоплено описує українську природу (у гоголівському дусі). Далі він вихваляє взагалі Україну: „Украина, какъ много мечтаній пробуждаетъ одно имя твое! Какъ сильно прикована душа къ твоей бурной, измѣнчивой судьбѣ, къ твоимъ безмолвнымъ курганамъ и неразгаданнымъ изваяніямъ" (54—5). Каже автор про річки українські, про степи, згадує на берегах Донця за Ігоря й „Слово о полку" його, застосовуючи цей твір до „малороссійскихъ" (60—114). Далі він переходить до історичного нарису України з XIV в., оповідає про боротьбу проти Польщі (цитує думи з „Запорожской Старины" Срезневського), про боротьбу з турками, морську та на суходолі. Далі він переходить до XVII в., до діяльности Гетьмана Хмельницького І-го. Наприкінці, він характеризує з військового й державного погляду Слобідську Україну, оповідає за її становище за Петра І та його наступників.

Відділ „Малороссія" теж починається з того, що автор патетично вихваляє її. Як він каже, це — „страна, гдѣ возникли первые

Digitized by Google

элементы нашего отечества, откуда разлитъ въ немъ свѣтъ христіанства, гдѣ возникъ и развился Удѣлизмъ, — эта страна — Малороссія!" Захоплено описує автор і природу українську (116—7). Намагається автор і визначити вдачу людности, як вона склалася через побутові умови. Автор гадає, що поміж українцями та росіянами існує велика відміна: багата родюща земля не вимагає од українця великої праці, щоб її обробляти, — а через те він не такий оглядний та убожчий (143), через те й охочий шукати в житю насолоди (119): українець і „въ ѣдѣ себѣ не отказываетъ, и наряжаетъ жену и себя и гулять любитъ". Через те й село українське веселіше ніж російське (танки, співи — 120, 127—8, 147). Автор спиняється й на характері української родини й підвалини її ладен убачати в слідах „удѣлизма" (128—9). Каже він і за танки (137), за думи (137—8), про те, як улаштовано хати (порівнює з російськими „избами") (138—9, 145).

Подає автор низку цікавих малюнків з життя українського „феодалізму" — оповідає, як дужі та багаті дідичі сваволили безкарно: напр. собака дідича Х. забіг до селянської хати; селянин вдарив її та й забив їй ногу, — за це за наказом од Х. усеньке село спалено (151 та ин., 151—2). „Все это было — каже автор — за 70 и 80 лѣтъ. Быть можетъ, столь насильственные поступки покажутся невѣроятными. Но вспомните состояніе гражданственности за 80 лѣтъ, въ особенности по части судебной и въ той странѣ, гдѣ не совершилось столѣтія Татарскимъ набѣгамъ, и гдѣ Полковникъ имѣлъ нѣкогда власть на жизнь и смерть людей" (152—3). Каже автор і про побут дрібної шляхти, — про її господарче та родинне життя. Наприкінці, автор каже про те, що освіта де-далі більше ширіться серед української шляхти, хоч, застерегає він — „я знаю уѣзды, изъ которыхъ не поступило ни одного воспитанника въ Университетъ и только два или три — въ гимназію" (154—5).

18) Р. 1836 Ів. Кулжинський надрукував роман: „Эмеритъ". Тут він описує Київ і стисло перераховує позначні в ньому пам'ятки (191). Коротенько описує він і Дніпро („Величественный преслоутый Днѣпръ, тихо катящій свои волны къ Черному морю" і т. д. — 90).

Герой роману їде „на долгихъ" з Київа до Житомира, Новгорода Волинського та Луцька. Особливу увагу він звертає на становище жидів на Україні. „За Кіевомъ — оповідає подорожній — я въ первый разъ увидалъ жидовскія корчмы. Ежели село имѣетъ болѣе 20-ти дворовъ, то ужъ непремѣнно тутъ есть двѣ корчмы. Корчма есть настоящее сердце деревни, къ которому стремятся всѣ соки, вся кровь тѣла; и жидъ-арендаторъ, платящій за ничтожную корчму 1000 рублей въ годъ и болѣе, есть червь-кровопійца, — ужасный солитеръ, засѣвшій въ сердцѣ и высасывающій всѣ соки изъ бѣднаго народонаселенія" (92).

Подорожній найняв візника-жида і той у дорозі „зашабашевалъ въ субботу" — довелося на цілий день спинитися у селі, розстаратися

Digitized by Google

про харч, та й виявилося, що селяни не мали права нічого продавати без дозволу од жида-шинкаря: „Все, что́ есть у крестьянина, принадлежитъ жиду" — повідомляє подорожній (94). Особливо велика сила жидів була у Житомирі. „Тьфу ты пропасть!"—патетично вигукує подорожній — „это не Житоміръ, а Жидоміръ, жидовскій міръ!" (96). Описує він Новгород-Волинський (97), Острог (97). Рівне йому аж ніяк не сподобалося: „Жиды и грязь — два предмета чрезвычайно между собой гармонирующіе (98) — вотъ, что такое Ровно". Ось як він описує Луцьк: „Городъ состоитъ изъ двухъ корчемъ и изъ пяти или шести католическихъ монастырей. Есть нѣчто похожее на деревянную мостовую, на которой отъ безпрестанныхъ прыжковъ экипажа весьма удобно сломить голову. Отъ древностей ничего не осталось, кромѣ пещеръ на мѣстѣ бывшаго здѣсь нѣкогда благочестиваго монастыря. Указываютъ на мѣста, на которыхъ нѣкогда стояли православныя церкви, нѣкоторыя мѣста застроены еврейскими домами. Есть только одна русская церковь, почти въ ямѣ, — зданіе закоптѣлое, черное. Внутренность не уступаетъ наружности: иконостасъ парусинный, изъ ширмъ, и тотъ уступленный изъ одной полковой церкви. Куда подѣвались эти коренные жители Луцка? Мѣщанъ, не жидовъ, только трое, — всѣ прочіе евреи и караимы. Римско-католическаго духовенства считается до 200. Дворянство Волынской губерніи, по природѣ русское, говорившее и писавшее по-русски, теперь, подъ владычествомъ польскимъ, успѣло скоро забыть свой родной языкъ" (100).

19) Р. 1837 надруковано „Поэтическіе очерки Украины, Одессы и Крыма", „письма въ стихахъ" графу В. І. З.[авадовському]у од І. Бороздни. Ці нариси не становлять собою чогось особливо цікавого, — це трохи не поспіль „загальні місця", що не мають фактичного інтересу. Подаю зміст. Письмо первое. — Вступленіе. Украинская природа. Казацкія могилы. Дѣвы Украины. Жизнь въ селѣ Драбовѣ. Прогулка по степямъ. Бандуристъ. Письмо второе. — Обѣдъ и балъ на Украинѣ [автор малює широке світське життя поміщицького багатого двору. Він одзначає, що в поміщицькому гурті нема „ужъ ни смѣшныхъ оригиналовъ, ни сплетниковъ и ни нахаловъ" (натяк на Гоголя?). Він описує двір, з парком, з фонтанами й гротами (13). Життя тут широке, столичного маштабу. Од старих українських звичаїв зосталася тільки звичка добре їсти, „какъ при гетманахъ водилось" (13). В цьому автор вбачає „черту національности" (13). Поміщицька музика грає й класичні речі й українські пісні (16)]. Письмо третье. — Осень. Украинскія села (Осінній крайовид. Вихваляння українського села. Зовнішній вигляд селян). „Козакъ, Козачка". Пѣсни Украины. „Вѣдьмакъ" — народный разсказъ. Гроза въ степяхъ. Село Драбовъ. Письмо четвертое. Лубны. Преображенская ярмарка. О Родзянкѣ. Письмо пятое. Отъѣздъ изъ Украины. Новороссійскій край. Утро. Бугъ. Николаевъ.

Digitized by Google

Переправа. Дальнѣйшій путь. Черное море. Пересыпь. Одесса. „Казино"-гостиница Оттона. Ночь. Утро. Купанье въ морѣ. Завтракъ. Магазины. Опера. Пати-Барилли и Тасистра — примадонны. Природа Одессы. Портъ. Просвѣщеніе. Бульвары. Памятникъ Ришельё. Графъ Воронцовъ. Общество. Письмо шестое. Дома Н... и Г... Щ... Сады. Библіотека. Хутора. „Чудный незнакомецъ" (повѣсть). Негоціанты. Одесса — городъ музыкальный (1—95).

20) Р. 1838 Вадим Пассек випустив у світ перший том своїх „Очерковъ Россіи". Інші-ж чотири томи вийшли між люди р. 1840. У цих нарисах є й описи місцевостів та позначних пам'яток Украіни та звичаїв її людности. До художнього письменства ці нариси не належать, тільки-ж і до „наукових" творів застосувати їх теж не можна. У томі першому вміщено такі твори: „Кіево-Печерская обитель" (26—79), „Праздникъ Купалы" (80—116), „Поѣздка въ Путивль" Д. Деменкова (125—137), „Мартынъ Пушкарь" І. Срезневського (200—218), „Церковь Спаса Нерукотвореннаго въ Полтавѣ" (219—225). У другому томі: „Картины степей" (86—101), „Кіевскіе златыя врата" (139—150), „Шведская могила подъ Полтавой" (177—183), „Малороссійскія повѣрья" (19—20), „Малороссійскія размывки, или повѣрья при рожденіи ребенка" (25—28). У томі третьому: „Малороссійскія Святки: Рождество. Сочельникъ. Колядки, щедривки и пр." (71—119), „Казаки-гайдамаки уніатскихъ войнъ" (121—148), „Русалка, народное повѣрье [изъ великорусской жизни!]" (185—196), „Коренная ярмарка" Е. П-ъ (155—184), „Малороссійская пѣсня" (16). „Слобода Каплуновка" (26—31). У томі четвертому: „Окрестности Переяславля" (121—147), „Куряжскій Преображенскій монастырь" (148—157). У п'ятому томі: „Веснянки" (146—187), „Олеговъ ключь" (188—197), „Достопамятности Николаевскаго Черніева монастыря" — М. Макаровъ (196—216), „Бериславль" (216—222).

21) Р. 1839 надруковано: „Путешествіе черезъ южную Россію, Крымъ и Одессу въ Константинополь, Малую Азію, Сѣверную Африку, Мальту, Сицилію, Италію, Южную Африку и Парижъ въ 1836 и 1837 гг." Н. С. Всеволожскаго (2 т. М. 1839). Воно подає скількись побутових рисочок, що характеризують Україну. Насамперед, подорожній одзначає, що поміж Україною та Росією є не аби-яка відміна: „И природа иная, и народъ не тотъ, — черты лица другія, почва земли, мѣстоположенія, — все принимаетъ другой видъ" (II). „Женщины не лучше, но какъ-то веселѣе, — вообще все гостепріимнѣе, по всему разбросана какая то нѣга, какая то лѣнь" (II). З поштових шляхів та станцій подорожній незавдоволений: „На почтовомъ дворѣ я насилу разбудилъ и расшевелилъ двухъ малороссіянъ, которые лѣниво начали мнѣ запрягать лошадей" (II). „Грязь на почтовомъ дворѣ оказалась такая, что колеса завязли" (II). Оповідає подорожній

Digitized by Google

про Запорозьку Січ (15 — 19), про могили (19), про кам'яних баб у степу (20).

Р. 1843 М. Костомаров у творі: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи", виходячи з пісень, характеризує побут та історію України (91 — 111): козак, чумак, бурлака, селянин, парубок, муж, рекрут, дівчина, молодиця, мати, знахурка, пан, лях, москаль, жид, невірний. Та писання Костомарова не можна зарахувати до творів художнього письменства.

22) Р. 1844 А. Муравйов надрукував: „Путешествіе по святымъ мѣстамъ русскимъ. Кіевъ". Як показує вже сама назва, головну увагу свою автор скеровує на київські святощі. Та він виходить з цих вузьких рамців і подає низку яскравих картин природи, запроваджує історичні спогади, описи старовинних пам'яток. Оповідання жваве. Твір належить до художніх.

23) Свій нарис „Поѣздка въ Грузію" І. Кулжинський надрукував у своїх „Сочиненіяхъ" р. 1850. Подорож свою він зробив того року, як помер Основ'яненко (207), себ-то р. 1843. З м. П* автор переїхав через Поченкин хутір, Пирятин, Лубні, Решетилівку, Полтаву, Харків, Чугуїв, Адріянопільську ст. й Есаулівку — „первую станцію на Дону", а далі вирушив на Кавказ. Своє життя в П* автор описує ідилічно: „Благословенное небо Малороссіи, кружокъ честныхъ и добрыхъ людей, свой домикъ и садъ, небольшая библіотека, содержаніе не совсѣмъ бѣдное, уютное хозяйство" (202 — 203) — ось картина його життя. Вирушивши у дорогу, автор незабаром потрапив у сипкі піски, найняті коні не спроможні були йти далі, — довелося післати по додаткову пару коней (203). За Поченкиним хутором почалися українські степи. Подорожній страшенно ними захоплюється: „Ахъ! — викликує він — какъ онѣ хороши! Око тонетъ въ безпредѣльномъ пространствѣ; земля, небо, да я между небомъ и землею — ничего больше нѣтъ! Какая здѣсь растительность! А какъ благоухаетъ вокругъ васъ!" (204). Поштові шляхи дуже покращали „за послѣднія 10 лѣтъ" (204) — завважує він. Поштові доглядачі „народъ молодой, услужливый и, по возможности, честный. Есть даже нѣкоторыя притязанія на образованность и любовь къ литературѣ. Иного смотрителя застанешь съ сигарою въ рукахъ, или съ истертымъ томомъ ‚Юрія Милославскаго'" (204—5).

У Пирятині автор згадує Гребінку й завважує, що він „подражаетъ Гоголю" (205). У Лубнях він захоплюється мальовничою місцевістю, де розташовано манастир (205) і з цього приводу згадує, що в старовину манастирі взагалі будовано в мальовничих місцях (205). Поблизу Харкова він зустрічається з письменником С(резневським?), що жив у Харкові. „Онъ читалъ меня, я читалъ его" (206). Автор з ним швидко заприязнився. Він пояснює це тим, що письменники з одного табору легко зближуються: „Приверженцы того, или дру-

Digitized by Google

гого, литературнаго журнала, разумѣется, имѣющаго свое собственное мнѣніе въ литературѣ, узнаютъ другъ друга съ перваго слова, и любитель, напримѣръ, ‚Отечественныхъ Записокъ' смотритъ и выглядитъ совсѣмъ иначе, нежели любитель другого журнала. Каждый журналъ имѣетъ что-то типическое въ своей литературной физіономіи, что́ переходитъ и въ адептовъ журнала" (207). Описує він Полтаву (207), міський крайовид (207) і, звичайно, згадує за Полтавську побиванку: „Въ Полтавѣ — каже він — можно сказать, даже воздухъ пахнетъ русской славой! Съ жадностью ищешь слѣдовъ Великаго Петра!" (207). До Харкова він приїхав саме тоді, як у місті жваво відбувавсь Успенський ярмарок. Тут він зустрівсь з українським письменником Артемовським-Гулаком (209—10).

Із зробленого нарису видко, що „подорожі" різко поділяються на два типи: написані „сантиментальною" манірою (до 20 рр.) і — реалістичною (30—40-ві роки).

Через отой сантименталізм (вплив Стерна та його численних учнів: відступи, стрибки та суб'єктивізм) наші подорожні не змогли подати багатьох цінних для нашого часу відомостів[1]), але й ті сантиментальні подорожі дали чимало матеріялу. Шаліков подав яскраву картину життя українських магнатів по їхніх багатих дворах з кріпацькими театрами, музиками, хорами та парками. Він-же описав багаті губерські балі. Волод. Ізмайлов докладно описав побут селян, дрібних дідичів, дав трохи чи не вичерпливий опис стародавніх київських пам'яток. Ів. Вернет і собі описує побут середніх поміщиків. Кулжинський дав цікавий етнографічний опис побуту селян, їхніх звичаїв, пісень... Ми довідуємося дещо за українських панотців, про шляхи, про жидів. У розглянених писаннях описано чимало міст: Київ, Харків, Полтаву, Одесу, Новгородок Сіверський, Миколаїв, Херсон, Ромен, Лубні, Житомир, Глухів, Ізюм, низку містечок, сіл, панських дворів.

Цікаве спостереження, що його зробили подорожні на початку віку. Як вони відзначили, на Україні не то по дворах панських та хуторах, ба й по маленьких містах панує побут патріярхальний. На 30—40-ві роки становище змінюється. Особливо цінні спостереження, що їх поробили мандрівники-росіяни: підкреслюючи ті самі риси, котрі відзначив Гоголь, вони дають право висновувати, що побут та звичаї російських селян та російських дідичів не скидалися на побут України: Росію більше зачепила міська культура, і негативно вплинула вона не тільки на шляхту, ба й на російських селян (занепадає моральність, занепадає релігія, забуваються давні звичаї).

---

[1]) Ів. Вернет сам це відчував і в одному нарисі завважив: „Прочитавши это, иной улыбнется злобно отъ негодованія и спроситъ съ досадою: Гдѣ жъ воспоминанія о Новгородѣ-Сѣверскомъ? Какой некорыстный старичишка этотъ В..., вздумавшій забавлять читателя бреднями" (45, № 3).

Digitized by Google

Digitized by Google

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ДАВНЯ КИЇВСЬКА УКРАЇНА-РУСЬ У РОЗПОВІДНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Digitized by Google

Digitized by Google

У „Передньому слові“ я був одзначив, що „історична повість“, з історією Київа звязана, ділиться, що-до змісту, на дві групі: в одній, давнішій, опрацьовано зміст, узятий з історії давньої України-Руси,— у другій, пізнішій (перший роман з цієї групи належить до р. 1816), зміст брато з історії України XVII—XVIII вв. Обидві групі різняться не тільки змістом, а й характером, манірою опрацьовувати матеріял: писання першої групи, здебільшого, належать до школи псевдокласичної, що з нею примхливо перехрещується маніра сантиментальна,— писання другої групи тяжать до романічної школи, до маніри Вальтер-Скоттової, і в них уже виразно знати реалістичні тенденції. Maigron у своїому творі: „Le Roman Historique à l'époque Romantique“, характеризуючи роман французький ще перед тим, як на нього почав впливати Вальтер Скотт, одзначає в його історії три течії: Le courant idéaliste, Le courant réaliste і Le courant pittoresque. Те, що було у Франції, те, опізнившись, повторилося і в історії російського історичного роману: тут ми бачимо всі три напрямки.

Усе, що відзначив Maigron, як характерне для романів, котрі належать до першої з „течій“, цілком можна застосувати до російських писань першої групи: це—писання „високого штиля“ (Maigron, 8), споріднені з класичною трагедією. (Скажу од себе, вони ближчі до „епопеї“).

Автори наївно вірили, ніби писання їхні „історичні“, тимчасом навсправжки вони тільки „травестують“ історію: „ils ne se contentent pas d'ignorer l'histoire, ils la travestissent de la façon la plus grotesque, quand ce n'est pas la plus scandaleuse“ (13).

Та щоб їх виправдати, треба застерегти, що сами історики тогочасні й собі сумлінно перекручували історію. Кінець-кінцем, французький роман XVIII віку був тільки „un voile ingénieux, un prétexte à couvrir leurs ridicules et plats inventions et qu'il leur suffit pour se croire le droit d'investir le plus invrai semblable roman du titre historique, qu'il y ait dans ce roman un personnage ou un évènement dont parle l'histoire“ (22). Усі ці „історичні романи“ являють собою мішанину „les évènements traditionnels du roman et avec la plus cruelle monotonie. Ce sont toujours les mêmes enlévenements, les mêmes langueurs, les mêmes désespoires, les mêmes reconnaissances, enfin le même poncif de l'aventure“ (23).

Ту самісіньку літературну традицію перенесено й до історичного роману XVIII віку Флоріяна, Мармонтеля й Жанліс. Як і давніш,

Digitized by Google

історія для письменника, що писав історичні романи, була тільки „une étiquette mensongère", „un appeau" (25). Вони внесли тільки ідеологію XVIII в., моралізацію в дусі доби і ще більше поплутали обидва стилі: стиль класичний — з стилем сантиментальним; герой роздвоївсь, — то він стоїть на ходулях героїчного патосу, — то він знижується до героя „слізної" драми. Ця маніра довший час трималася у французькому романі, — вже перекладено Вальтер-Скотта, а щира писателька „історичних романів", моралістка, „pedagogue en jupons", Жанліс і далі писала собі в старому дусі (25), ба навіть бралася в пресі критикувати Вальтер-Скоттівські романи. Усі ці французькі письменники належать до найулюбленіших письменників наших у XVIII віці. Протягом XVIII в. різні писання Флоріянові перекладувано й видавано 27 разів, Жанліс — 20 разів, Мармонтелеві — 34 рази. Усіх їх перекладають геть аж до 20-х років XIX віку [1]).

Maigron характеризує багатовікову еволюцію історичного роману у Франції та й одзначає, що жанр цей фіксувавсь поволі й складним способом (3), — ось саме цей процес „lente genèse" і „formation inconscienté" пережив, так мовити, „у міньятюрі", цей жанр і в Росії на початку XIX віку. І треба сказати, що, коли судити з указівки Maigron'a, Франція самотужки заходилася утворювати романи в дусі романів Вальтер-Скотта, то це саме можна сказати і про російське письменство: од XVIII в. до 20—30 років формувавсь російський історичний роман, намагаючись звязати свій розвиток з різними російськими зачатками цього жанру, що належать ще до XVIII й до початку XIX в. Таких „зачатків" було скількись й усі вони дуже різноманітні своєю суттю:

1) Російська трагедія XVIII віку з змістом з „російської" історії.

2) Епопея в дусі творів Хераскова „Россіяды" та „Владиміра".

3) Билинний епос, як обробили його Чулков („Русскія сказки") та Карамзін („Илья Муромецъ").

4) Карамзінові повісті: „Наталья боярская дочка" (повість середнього стилю) й „Марѳа Посадница" (повість високого стилю).

5) Нарежний: „Рогвольдъ".

Наприкінці XVIII віку й на початку XIX публіка захоплюється Осіяном, року 1800 одкрито „Слово о полку Ігоревім", р. 1806 видано „Пѣсни Кирши Данилова", прокинувсь у XIX в. інтерес до руських літописів і, нарешті, р. 1818 вийшла між люди Карамзінова „Исторія Государства Россійскаго", — ось ті додаткові моменти, що й собі різною мірою відбилися на еволюції жанру, який нас оце цікавить. Під перехресним діянням усіх цих різноманітних впливів повстали ті гібридні форми історичної повісти, що їх ледві дається сяк-так точно покласифікувати: частенько трапляються такі складні форми, що в них примхливо перехрещується класична маніра з сантиментальною

[1]) З 1800—1810 р. Жанліс — 54 №№; Флоріян — 3 №№; Мармонтель — 3 №№.

Digitized by Google

до того виразно відчувається і вплив і билинного епосу, і „Слова о полку Ігоревім", й Осіяна. За найдовершенішу форму (і чималою мірою самостійну) були в нашому письменстві Карамзінові історичні повісті, тільки-ж, хоч як це дивно, їхній вплив особливо виразно виявивсь згодом, по 1818—19 рр., коли Карамзінові впливи стали вдало конкурувати з Вальтер-Скоттівськими [1]). Першими-ж роками XIX в. найперше місце належить „героїчній" повісті, ще близькій до типу „класичних", ускладненій впливом Осіяновим [2]).

У розвиткові цієї повісти безперечно деяку участь брав Карамзін: на сторінках „Вѣстника Европы" (1802 р. XXIV, 289) він умістив цікаву статтю „О случаяхъ и характерахъ въ Россійской исторіи, которые могутъ быть предметомъ художествъ". Завдання цієї статті — показати російським малярам на найцікавіші сюжети з російської історії. Окрім першої теми („Взятіе Казани") й останньої („Основаніе Москвы") — решту взято з української історії (Покликання варягів, Гостомисл та Вадим, Олег, Ольга, Святослав, Володимир, Рогніда-Гориславa, Переяславова сутичка з печенізьким богатирем, Мстислав і Редедя, Володимир Мономах та Генуезький воєвода, Ярослав). Як побачимо далі, саме ті образи, що на них особливо енергійно вказав Карамзін (Олег, Ольга, Святослав, Володимир, Рогніда, Мстислав) і притягли до себе найбільшу увагу російських романістів. Самого Карамзіна особливо захопив образ Рогнідин, — він так захопивсь, оповідаючи про її сутичку з Володимиром, що від сухого реєстру тем раптом перейшов до художньої творчости та й намалював цілу картину: „Кто безъ жалобнаго чувства можетъ вообразить прекрасную и нещастную Рогнѣду, названную отъ великихъ горестей ея трогательнымъ именемъ Гориславы? Владиміръ разорилъ отечество ея, умертвилъ родителей, братьевъ и женился на сей отчаянной плѣнницѣ [3]). Онъ могъ бы еще вѣрною любовію примирить съ собою нѣжное сердце женщины: но, удовлетворивъ страсти, князь хочетъ удалить супругу. Тогда оскорбленная любовь возобновляетъ въ памяти своей всѣ злодѣянія жестокаго и неблагодарнаго Владиміра, и Гориславa, подкрѣпляемая ученіемъ языческой вѣры, которая ставила месть въ число добродѣтелей, рѣшается умертвить его. Онъ въ послѣдній разъ приходитъ къ ней и засыпаетъ въ ея теремѣ. Рогнѣда беретъ ножъ — медлитъ — и князь, просыпаясь, вырываетъ смертоносное оружіе изъ дрожащихъ рукъ

[1]) „Бѣдная Лиза" виразнісінько вплинула на деякі писання.

[2]) До цієї групи я застосував трохи довільно й романтичну баладу-казку, що в ній виразно знати тенденції авторів звязати зміст з історією.

У цій праці я кажу тільки про повість, історії України-Руси присвячену, а через те не спиняюсь ще на одній течії історичної повісти, що зміст свій черпала з російської історії XVIII—XIX в.

[3]) „Это было до его крещенія. Святая религія еще не дѣйствовала въ немъ своею благодатію" (*Карамзін*).

Digitized by Google

ея. Тутъ Горислава, въ изступленіи отчаянія, исчисляетъ всѣ свои оскорбленія и его жестокости. Я, кажется, вижу передъ собою изумленнаго и, наконецъ, тронутаго Владиміра, — вижу нещастную, вдохновенную сердцемъ Гориславу; въ безпорядкѣ ночной одежды, съ растрепанными волосами. Комната освѣщена лампадою; видны только самыя простыя украшенія и рѣзный образъ Перуна, стоящій въ углу. Владиміръ приподнялся съ ложа и держитъ въ рукахъ вырванный имъ ножъ; онъ слушаетъ Рогнѣду съ такимъ вниманіемъ, которое доказываетъ, что ея слова уже проникли глубоко къ нему въ душу. Мнѣ кажется, что сей предметъ трогателенъ и живописенъ" (558—9).

Роман цієї групи ще не зафіксувавсь у певний жанр — протягом перших двох десятиріччів він усе шукав для себе форми. До того різноманітні літературні впливи (Осіян, „Слово о полку Ігоревім", „Сборникъ Кирши Данилова", то-що) штовхали авторів до різних типів. Ці впливи перехрещуються між собою та з основною формою, що прийшла ще з XVIII віку (Жанліс та Флоріян), — унаслідок, повстали складні форми, що їх ледві дається точно покласифікувати. Через те класифікація, що я подаю, не зовсім точна.

Писання цієї групи можна умовно поділити на такі відміни: 1) Билинний роман, 2) Балада-казка віршована й прозова, що має романтичний характер, 3) Власне історичний роман, що ділиться на а) історичну поему, б) повість героїчну (типу Флоріяна й Жанліс), 4) роман історичний з елементами впливу Вальтер-Скоттівського.

Роман першої відміни пристосовано до доби давньої України-Руси (до доби Володимирової переважно) і до Київа. Хоч імення головних героїв брано з усного епосу, та зміст часто нічим не звязувано з епосом. Писання цієї групи діляться на а) такі, що травестують билину, і б) серйозно трактують обрану тему. Автори мали на думці відтворити билинну Русь-Україну.

Писання другої відміни визначаються фантастикою й належать до романтичної школи. Дія в них діється за часів Київської Руси-України, але билинні герої з'являються хіба часом та й то як епізодичні особи, — головний герой — особа вигадана, зміст частенько мало звязано з епосом та з історією.

Писання третьої відміни (історична поема) характерні тим, що імення головних героїв, а часом і події вони неодмінно беруть з історії. (Особливу увагу письменників приваблювали імення Мстислава та Рогдая).

Писання четвертої відміни являють собою або оповідання, що точно переказують події історичні, — або оповідання вигадані (особливу увагу письменників притягли йменя княгині Ольги, Рогніди та Святополка Неприкаяного).

Нарешті до п'ятої відміни належать ті пізніші що-до часу романи, що автори їхні намагаються реально відтворити історичні

Digitized by Google

події, надто історичне життя, побут, світогляд (найбільше християнство та поганство), — намагаються вхопити couleur locale.

У тих писаннях, котрі ввійшли до цього розділу, виразнісінько позначився інтерес російських романістів до трьох історичних іменнів:

До — Ольги 9 — №№ 15, 17, 18, 19, 26, 38, 39, 51, 64.

До Рогніди 8 — №№ 28, 30, 37, 48, 49, 53, 54, 57.

До Святополка 9 — №№ 13, 25, 31, 33, 46, 58, 59, 60, 66.

Це коли не вважати на ті випадки, коли ці особи не виступають як головні дійові особи [1]).

Користуючись масовою літературою, можна простежити, як, з протягом часу, ускладнюються літературні образи, — як автори, кожен по-своїму, спитуються зрозуміти улюблених героїв.

Зважаючи на те, що жанр ще не зафіксувавсь, важко говорити про еволюцію цих літературних „типів" та „сюжетів", — але можна встановити факт „колективної творчости" в розробленню цих тем, можна говорити про намагання до циклізації тем (Ольга, Рогніда, Святополк), про централізацію сюжетів навколо Київа та кн. Володимира, — одне слово, про те, що закони, котрі керують утворенням усного епосу, чимало важать і в історії цього письменства.

Дальший розділ, присвячений романові з історії України XVI—XVII в., ці спостереження ствердить і зробить їх стійкішими, бо тут матеріялу вже більше та й кращий він.

У 20-х роках [2]) Жуковський мріяв написати поему на історичну тему. А. Тургенев радив йому обрати героєм Святослава, тільки-ж Жуковський хтів був написати поему про Володимира, бо, йдучи за Чулковим, він гадав, що Володимир — „есть нашъ Карлъ Великій, а богатыри его — тѣ рыцари, которые были при дворѣ Карла". „Сказки и преданія пріучили насъ окружать Владиміра какимъ-то баснословнымъ блескомъ, который можетъ замѣнить самое историческое вѣроятіе" — каже він: „поэма будетъ не героическая, а то, что нѣмцы называютъ ‚romantisches Heldengedichte', — слѣдовательно, я позволю себѣ всякую смѣсь всякаго рода вымысловъ, но, на ряду съ баснею, постараюсь соединить и вѣрное изображеніе нравовъ, характера времени, мнѣнія". Для своєї майбутньої поеми Жуковський уважав за потрібне поперечитувати літописи, „Поученіе Владиміра Мономаха", „Слово о полку Ігоревім", „народныя русскія повѣсти и сказки". З писань чужомовних він хтів використати Гомера, Вергілія, Овідія, Аріоста, Тасса, Камоенса, Шекспіра, Соуті, Вальтер-Скотта, Осіяна, „Едду", „Пісню про Нібелунгів", західньо-европейські

[1]) Окрім цих іменнів згадано ще йменння Володимирове, Ігореве, Оскольдове, Святославове, надто часто Рогдаєве та Мстиславове. З билинних: Іллі та Добринине, з вигаданих: Людмили.

[2]) Згадка за Вальтер-Скотта визначає більше-менше цю дату.

Digitized by Google

народні балади, то-що. Як відомо, думку цю Жуковський не здійснив, — проте, для нас страшенно цікаво все, щó він думав про цю поему на історичну тему. Адже в його словах доволі повно відбилося розуміння цього жанру, що панувало тоді в російському письменстві: „історичність“ таких творів для того часу була не так у фактах, як в обробленні теми, що могла бути „смѣсью всякаго рода вымысловъ“. Але це оброблення повинно було призвести „къ вѣрному изображенію нравовъ, характера времени, мнѣнія“, — себ-то повинно вхопити той couleur locale, що такий характерний для Вальтер-Скоттівських романів.

Цікаво ще й те, якої ваги надавано тоді творам усної поезії,— казкам та оповіданням, — у них ладні були вбачати правдивий вираз „духа времени“, а через те навіть „вымыслы“ усної поезії набували ціни „самаго историческаго вѣроятія“. Гердер гадав, що в усній поезії відбилося народнє життя, — мав цю поезію за історичний документ: „пѣсня жила — каже він — въ слухѣ народа, на устахъ и на арфѣ живыхъ пѣвцовъ, — она пѣла исторію, событія, тайну, чудо и предзнаменованія — она была цвѣтомъ особенности народа, его языка и страны, его занятій и предразсудковъ, — его страстей и притязаній, — его музыки и души“ („Stimmen der Völker in Liedern“ — Пыпинъ: „Гердеръ“. В. Е. 1890, т. IV, 635). Поезію первісних народів Гердер зве: „Архивомъ народной жизни, — сокровищницей ихъ науки и религіи, отпечаткомъ ихъ сердца, картиной ихъ домашней жизни“.

Гоголь у статті: „О малороссійскихъ пѣсняхъ“ про історичну вагу пісень каже так: „Это — народная исторія, живая, яркая, исполненная красокъ, истины, обнажающая всю жизнь народа. Онѣ — надгробный памятникъ былого, — болѣе, нежели надгробный памятникъ! Камень съ краснорѣчивымъ рельефомъ, съ историческою надписью, — ничто противъ этой живой, говорящей, звучащей лѣтописи! Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи — все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила! Кто не проникнулъ въ нихъ глубоко, тотъ ничего не узнаетъ въ прошедшемъ бытѣ цвѣтущей части Россіи. Историкъ не долженъ искать в нихъ показанія дня и числа битвы, или точнѣйшаго объясненія мѣста, вѣрной реляціи — въ этомъ отношеніи немногія пѣсни помогутъ ему, но, когда онъ захочетъ узнать вѣрный бытъ, стихіи характера, — всѣ изгибы и оттѣнки чувствъ, волненій, страданій, веселій изображаемаго народа, — когда захочетъ выпытать духъ минувшаго вѣка, общій характеръ минувшаго вѣка, общій характеръ всего цѣлаго и порознь каждаго частнаго, тогда онъ будетъ удовлетворенъ вполнѣ: исторія народа передъ нимъ въ ясномъ величіи“.

„Пѣсни малороссійскія — каже він далі — могутъ вполнѣ назваться ‚историческими‘, потому что онѣ не отрываются ни на мигъ отъ жизни и всегда вѣрны тогдашней минутѣ и тогдашнему состоянію чувствъ“.

Digitized by Google

І далі Гоголь з пісень характеризує козака: з'ясовує, як він ставиться до своєї любки, до старої матери, одзначає основні риси його вдачі (упертість, непохитність), змальовує принади морського походу, самітну смерть у степу, страту Гетьмана у Варшаві, риси хатнього побуту, характеризує провідну ролю жінки в родині, то-що.

Року 1843 Микола Костомаров написав свою розвідку: „Объ историческомъ значеніи русской народной пѣсни". Покликуючись на довжелезну низку праць чужомовних — англійських, французьких, німецьких (згадує й Гердера) та слов'янських, що промовляють за тую величезну вагу, що її надавано в першій половині XIX в. усній народній творчості, — він робить, кінець-кінцем, висновок, що як „каждый народъ имѣетъ свое лицо, надо для опредѣленія этого лица искать тѣ источники, въ которыхъ бы народъ выявилъ эти черты безсознательно (9), — за таке джерело стає усна творчість. „Какъ историческій источникъ — каже він — пѣсни не имѣютъ значенія, — какъ изображеніе быта, они уже имѣютъ нѣкоторое значеніе, но несомнѣнно огромное значеніе имѣютъ они, какъ свидѣтельство самаго народа о самомъ себѣ, такъ какъ только въ пѣсняхъ отражается жизнь духовная и общественная и историческая, какъ ее понимаетъ самъ народъ" (11).

Костомаров р. 1843, більше-менше припустимо, з нашого погляду, використав твори усної поезії, та звичайно не то в XVIII в., ба навіть на початку XIX-го розуміли усну творчість, а через те й ставилися до неї, дуже наївно[1]). Проте тогочасний письменник, дарма що по своїому перекручував зміст епосу й фантазував без кінця-краю, все-ж рівночасно він гадав, начеб-то відтворює старовину та й не вагаючись узивав свої вигадки „історичними". З нашого погляду це — „псевдоісторія", та все-ж ці писання ми повинні вважати за спроби реконструювати минуле.

Усупереч Мусієвому заповітові ми творили й творимо богів „на свою подобу": сантименталісти та романтики, слов'янофіли та „западники" — усі по-своїому розуміли епос та його героїв (згадаймо хоч-би, як тільки вчені різних шкіл та напрямків толкували образ Іллі Муромця).

Перші „спроби" в XVIII в. використати історію Київської Руси-України для роману були „Русскія сказки" М. Чулкова (М. 1780. 3 ч. 10 т.), „Владиміръ" Хераскова (М. 1785) і „Илья Муромецъ" Карамзіна).

---

[1]) Характерно, наприклад, для Жуковського, що він не потрапить розібратися в літературних джерелах: він ставить поруч „Слово о полку Ігоревім", „Повчання Володимира Мономаха", Овідія, Аріоста, Тасса, Шекспіра та Вальтер-Скотта (Гоголь у статті про трьох істориків: Шльоцера, Міллера та Гердера — прилучає до них Шіллера, Вальтер. Скотта та Шекспіра). Уже з того, що тодішні письменники наближували твори, котрі не мали ніякого поміж собою звязку, — видко, що тодішні письменники, хоч як вони бажали правдиво змалювати „нравы" и „характеръ времени"—цього досягти повною мірою не могли.

Digitized by Google

У першому творі широко використано б и л и н н и й е п о с (В. кн. Володимир, Добриня, Тугарин-Змієвич, Чурила Пленкович, Альоша Попович), виразно знати тенденцію використати мотиви епосу, щоб утворити роман з Володимирової доби. За характерну відзнаку цих романів є те, що автор несерйозно ставиться до змісту обраних тем: підо впливом поем Аріосто, Боярдо, Віланда („Оберон") автор вигадує комічні твори, п а р о д і ї н а б и л и н и. Завдяки своїй багатій уяві Чулков творить широко та вільно, тільки-ж отрута скептицизму XVIII віку трощить усі блискучі побудовання його уяви. Вплив Чулкова затримавсь і в XIX в. і визначив один тип „історичної повісти" — тип фантастичної поеми-романа, що розвиває теми билин, казок та чужоземної лицарської поеми.

Твір Хераскова належить до творчости „високого штиля". Це — класична епопея, що трактує російську історію в дусі класичних трагедій Сумарокова та ин. Це — твір, перейнятий героїчним патосом, написаний напушеною мовою з церковнослов'янізмами. Основна ідея поеми [1]) — боротьба поганства, що вмирало, проти християнства: поганство заступають лихий інтриган жрець Пламид та чаклун Зломир. Їм допомагають геть-усі поганські боги: Чорнобог, Перун, Хорс, Семиргл, Купало, Знич, Услад, Лада, Волос, Дажбо, Ній, Кроменіх, Сатана. Християнам допомагають: ап. Андрій, старець Ідоменей, пустельник Кир. Володимирові сподвижники такі: богатир Рогдай (невгамований, палкий честолюб), Сломин, Громвал, Силовол, Добриня (царський друг; „Кто-бъ тому повѣрилъ? — Добрыня никогда при томъ предъ нимъ не лицемѣрилъ"). Стиль поеми, як я вже однначив, „високий", через те, напр., природу в поемі описано так:

Хаоса древняго задумчивая дочь
Желѣзный скипетръ свой уже простерла ночь!

Або:

Червленная заря румянитъ сводъ небесъ,
Вершины зримы горъ, зеленый видѣнъ лѣсъ.

Заведено епізод боротьби проти печенігів, що на чолі їх стоїть князь Саган. Він виряджає свого борця — богатиря Талмата, од руських виступає юнак — Всеволод. Силу його попереду випробовують над волом. Запроваджено звичайні епізоди з лицарських романів: Рогдай мандрує, шукаючи чудовного чарівного рога. У дусі XVIII в. автор виступає проти марновірства, проти ченців. Проповідь християнства, що з'ясовує справжню віру, визначається рисами деїзму.

Р. 1795 Карамзін випустив у світ початок своєї сантиментальної лицарської „казки" - „поеми" — „Илья Муромецъ". Духом своїм ця казка почасти притуляється до „Русскихъ сказокъ" Чулкова, бо

[1]) Ще в XVIII в. Нарежний посередньо торкнувсь цієї теми у повісті: „Рогвольдъ" („Пріятн. и пол. препров. врем." 1798). Він оповідає про те, як кн. Володимир зустрівсь з кн. Рогвольдом. Той, як виявляється, не загинув, коли брано Полоцьк, але втік і таким способом уратувавсь.

Digitized by Google

являє собою „жарт", — коли не пародію, то будь-що-будь, несерйозний твір, що в ньому цілком перекручено образ „матерого козака" Іллі. Ось як описує автор свого героя Іллю:

Онъ подобенъ маку красному...
Розы алыя съ лилеями
Расцвѣтаютъ на лицѣ его.
Онъ подобенъ мирту нѣжному,
Тонокъ, прямъ и величавъ собой.

Коли він виїхав у поле —

Улыбнулось все твореніе —
Воды съ блескомъ заструилися
Травки, ночью освѣженныя
И цвѣточки благовонные
Растворили воздухъ утренній
Сладкимъ духомъ, ароматами.
Всѣ кусточки оживилися,
И пернатыя малюточки —
Конопляночка съ малиновкой
Въ нѣжныхъ пѣсняхъ славить начали
День, безпечность и спокойствіе.

Богатир розчулився од картини природи:

... Имѣя сердце нѣжное,
Любовался красотою дня
Тихимъ шагомъ ѣхалъ по лугу
И въ душѣ своей чувствительной
Жертву утреннюю, чистую
Приносилъ Царю Небесному...

Недовго їздив цей „почутливий" богатир: побачив він у полі багате шатро. А в тому шатрі спала красуня. Ілля спинився коло красуні та й узявсь мріяти. Цілісінький тиждень вистояв він над сплячою... і все не наважувавсь її будити. Аж ось, прилетіла муха, хтіла сісти на вуста сплячій. Ілля скинув муху та й торкнувсь каблучкою дівочого обличчя. І каблучка стала за талісман, що знищив чари, і дівчина прокинулася й розповіла Іллі, що її усипив чарівник Чорномор. На цьому „казка" перебивається.

Усі троє творів: Чулкова, Хераскова та Карамзіна видавано й на початку XIX в. Вони визначили головні лінії російської історичної повісти.

Надто Чулков дав багатий матеріял для „народницького" напрямку, що розцвів у Росії в XIX в. До цієї групи належать: поема Хераскова „Бахаріана" (1803), поема А. Радіщева „Бова", його сина Н. А. Радіщева („Аліоша Поповичь", „Чурила Пленковичь" — 1801), Н. Львова „Добрыня" (1804), віршовані повісті А. Востокова „Пѣвиславъ и Зара" (1804), „Полимъ и Сіяна", „новгородская баснь", „Свѣтлана и Мстиславъ" (1806), Жуковського проєкт поеми „Владиміръ" (1809 — 1810), Пушкіна „Бова" (1815), „Русланъ и Людмилла" (1817).

Digitized by Google

Захоплення псевдонародністю відбилося і в царині драми: р. 1804 Державін пише оперу: „Добрыня", „Царь-Дѣвица", р. 1806 Крилов — оперу: „Илья Муромецъ".

Спинімось на тих писаннях, котрі звязано з Київською Руссю-Україною.

1.

1) Р. 1801 Н. Радіщев випустив в одній книзі дві віршовані поеми: „Аліоша Поповичь", богатырское пѣснотвореніе, сочиненіе Н... Я... Р... Часть первая. М. 1801. „Чурила Пленковичь", богатырское пѣснотвореніе. Сочиненіе Н... Я... Р... Часть вторая. М. 1801. Перша поема починається так:

Богинь Пермесскихъ не взываю,
Оставя древній въ томъ обрядъ.
И пѣснь безъ музъ я начинаю!
Безъ нихъ найду въ стихахъ я складъ.
Альошу древняго пою:
Внуши, Альоша, пѣснь мою!

Альоша виїздить у поле, як і Карамзінів „Илья Муромецъ":

Кто тамъ такъ бодро выѣзжаетъ
На сильномъ ворономъ конѣ?
Кто лѣсъ весь страхомъ наполняетъ?
Златой чей шлемъ горитъ въ огнѣ?
Подъ кѣмъ, ярясь, конь буйный ржетъ,
Копытомъ сильно въ землю бьетъ?

Зовнішній вигляд Альошин нагадує вигляд Карамзінового Іллі. Альоша зустрічається з богатирем „Чернымъ Витяземъ", що перемагає Альошу й бере його в полон. На вимогу свого переможця, Альоша оповідає йому свій життєпис — за романом Чулкова („Алеша Поповичъ"). Богатир знущається з Альоші, довідавшись, що з його попович:

Такъ ты, молодчикъ, изъ ученыхъ?
Ты изъ церковниковъ смиренныхъ?
Такъ будь теперь псаломщикъ мой! (II) —

каже він. Серед бранців „Чорного Витязя" була новгородська дівчина Людмила. Чорний Витязь, що, як виявляється, був Челубей, син Бабі-Язі та бісові, захопив її за допомогою чаклування. Її викрав орел (22—3) і потім заніс на хмарі Челубей. Альоша, скориставшись з того, що Челубей спав, звязав його та й захопив Людмилу. У храмі Лади він одружується з Людмилою. А втім, од першої невдачі попович не втрачає мужности:

Хоть я дьячкомъ на свѣтъ родился —
Но стану грозно воевать! —

каже він (32). Жрець дає йому каблучку, що може надавати иншого вигляду своїому володільцеві. Під'їжджаючи до Київа, Альоша та

Digitized by Google

Людмила спинилися в лісі на ночівлю. Челубей вдруге викрав Людмилу, а Альошу прив'язав до дерева. Одзволившись Альоша їде до доброго ворожбита. Той йому й каже, що Альоша знайде Людмилу, тільки-ж не сміє до неї доторкатися — инакше може втратити її надовго (47). Після довгих пригод та боротьби з Челубеєм, Альоша знаходить знову Людмилу і потім знову втрачає її. Добрий ворожбит дає йому чародійного нагая. Альоша б'ється з бісом Астаротом, — побиває його, потрапляє до підземного царства, де заховано Людмилу, — потрапляє до рук бісам, зустрічається з донькою поляка Твердовського, б'ється з самим Твердовським, з бісами, перемагає Астарота, їде на ньому до Людмили, забиває, кінець-кінцем, Челубея та й укупі з Людмилою повертається до Київа. Тут він заспокоюється:

Алеша мечь свой забываетъ,
Чтобъ жить съ Людмиллою своей.
Въ родительскій вступивши домъ,
По прежнему онъ сталъ дьячкомъ (108).

Герой другої поеми, родом кожум'яка. Він уратував Київ од Змія, що його наслала Баба-Яга на Київ. Чурила приязниться з Добринею й надумується їздити по світах „богатырствовать".

По просту сказать: рука его свербѣла
Волшебны выи костылять,
Геройски кости поломить,
Попробовать съ чужими силы —
Такія мысли у Чурилы! (30).

Перед тим як вирушити, він молиться Перунові, обіцяє йому „два пуда свѣчъ купить" (37). Підчас подорожи він ратує Прелепу, що її переслідує Кривид (42). У цього Кривида служать троє богатирів: Гориня, Дубиня й Усиня (запозичено у Чулкова). Чурила перемагає усіх і Кривида. Далі він потрапляє до палацу Баби-Яги, що закохується в ньому (запозичено у Чулкова). Це кохання подано в комічному освітленні. Баба-Яга бере на себе лице Прелепине. Хор гожих дівчат (103) тягне його. За допомогою од бога Леля, Чурила дає собі раду з чарами та й з'єднується з Прелепою.

2) Р. 1804 уперше надруковано в „Другѣ Просвѣщенія" уривок з поеми Н. Львова: „Добрыня" (передруковано в „Прибавл. къ Р. Инв." на 1822 р.). Починається поема з того, що автор викликує:

О темна, темна ночь осенняя!
Не видать во небѣ ни одной звѣзды.

Він виходить у поле та й викликає „Русскій твердый духъ". І от —

Отъ земли возсталъ, какъ столѣтній дубъ,
Станомъ сильный мужъ, взоромъ свѣтовъ сынъ,
Богатырскій духъ Русскихъ Витязей —
И дуброва вся поклонилася.

Digitized by Google

Дух питається, навіщо його потурбовано. З нового часу, звичаїв він незавдоволений: давніш усе було краще.

Автор хоче оспівати руських витязів, тільки Бову оспівувати не хоче, бо з його не руський. Свій вибір він спиняє на Добрині.

Автор змальовує місячну ніч на Дніпрі. Він гаряче вітає Київ. Перевізник, старий дід, перевозить його човном на другий бік. У Київі тривожно:

Пыль столбомъ,
Коромысломъ дымъ.
Въ улицахъ тѣснятся
Въ полночь не спятъ.
На горахъ огни,
На поляхъ шатры.
Разные народы
Кашу разную варятъ...

3) Р. 1810 К. Батюшков написав „старинную повѣсть" „Предслава и Добрыня". Надруковано цю повість допіру року 1831 у „Сѣверныхъ Цвѣтахъ" з приміткою: „Повѣсть сія сочинена Батюшковымъ въ деревнѣ (1810 года) и подарена одному любителю словесности".

Писання це виразнісінько в дусі карамзінських повістей (пор. „Наталью, боярскую дочь"). Зміст — романічний: Добриня — славетний богатир, закохавсь у Предславі, Володимировій дочці, — вона — у ньому. Та вона Радмирова наречена. Одбуваються таємні побачення Добрині з Предславою. Якось Радмир застукав щасливого суперника та й забив його. Предслава побивається на тілі свого коханця.

Починається повість з того, що оповідає, як раділи кияни, зустрічаючи Володимира та Добриню, що поверталися після щасливого походу проти печенігів.

„Древній Кіевъ утопалъ въ веселіи, когда гонецъ привезъ вѣсть о побѣдѣ надъ печенѣгами". Наближується військо. „Радостный гласъ цѣвницъ и восклицаній народныхъ раздаются по холмамъ и долинамъ, покрытымъ снѣгомъ и веселой апрѣльской зеленью. Пыльное облако уже показалось въ отдаленіи". Володимир усім каже, що перемогу здобуто завдяки Добрині. Добриня схвильований — „слезы блистали въ очахъ его; черныя кудри, колеблемыя дыханіемъ вѣтра, развѣвались по плечамъ, и правая рука его лежала на сердцѣ" (3). „Предслава взглянула на Добриню, и ланиты ея запылали, подобно алой зарѣ, предъ утреннимъ солнцемъ, и длинныя рѣсницы ея покрылись влагой, какъ у стыдливой дѣвы, взглянувшей на жениха своего при блескѣ брачныхъ свѣтильниковъ" (5).

Далі ліричний відступ: автор викликує: „Ахъ! Добрыня давно любилъ тебя!" (6).

Описано турнір, що в ньому беруть участь претенденти на Предславину руку: Горислав Лядський, Андроник Чеський, Радмир

Digitized by Google

Болгарський. Одбувається змагання у стрілянні з лука, бій з волом, двобій Добрині з Радмиром.

Добринині побачення тривали довго, „но любовники были скромны. Тихъ и ясенъ ручей при истокѣ, но, скоро возрастая собственными водами, становится быстръ, порывистъ, мутенъ... Такова любовь при рожденіи, таковы и наши любовники“ (13). Один поцілунок порушив їхній спокій: „Гибельный поцѣлуй“!—вигукує автор,— „онъ разлился, какъ огнь, глубоко проникъ въ сердце“ (35).

4) Р. 1825 Загорський надрукував на сторінках „Новостей литературы“ два уривки з своєї поеми „Илья Муромецъ“ [1]): 1) „Нечаянное нападеніе Ильи Муромца на станъ печенѣжскій“ і 2) „Бой богатыря съ Саганомъ, печенѣжскимъ царевичемъ, и что было съ Саганомъ послѣ поединка“.

На цих уривках позначивсь уже вплив пушкінського вірша (пор. опис печенізького табору з описом табору з пушкінських „Цыганъ“). Початок першого уривка:

... и Витязь ѣхалъ день, другой,
На третій — тихія долины
Ужъ вечера дымились мглой,
И солнца кругъ до половины
Закрытъ былъ дальнею горой.

Побачивши печенізький табір, Ілля дочекавсь ночи й —

Тогда, усердно помолясь
Святому Спасу и Николѣ
И три раза́ перекрестясь,
Мой Муромецъ помчался въ поле.

Він напав зненацька на ворогів, коли тії спали. Тут автор, бажаючи змалювати сліпий жах, що зчинивсь у печенізькому таборі, робить відступ, наслідуючи Пушкіна:

Друзья мои! вообразите,
Что вы, ничѣмъ не смущены,
Въ постеляхъ пуховыхъ храпите
И грезите златые сны...

— і раптом — прокидаєтесь од вибуху —

Каковъ тогда вашъ ужасъ будетъ!

— викликує автор і змальовує поляку серед печенігів. Після кривавого бою ворогів усіх поперебивано. Поле всіяно трупами забитих та уламками їхньої зброї.

У другому уривкові Ілля здобуває перемогу над царевичем Саганом, що

По свѣту бѣлому блуждалъ —
Онъ смѣлыхъ витязей искалъ
И поединки предлагалъ (133).

[1]) Цілком не було надруковано.

Digitized by Google

Після першої сутички Саган вилетів з сідла та й сів у багно. Як каже автор, Ілля „чуть не засмѣялся", дивлячись на нещасливого лицаря, „но, добродушный, удержался и руку помощи простеръ" (131).

5) Р. 1836 Козак Луганський (В. Даль) у III т. „Былей и небылицъ" (т. I вийшов р. 1833, II — 1835, III — 1836 і IV — 1839) у повісті „Илья Муромецъ" докладно переказав усі билини про Іллю Муромця, звязавши їх в один твір та й назвавши свій твір „сказкой Руси богатырской". З усіх цих билин він зробив один звязний твір, поділивши його на розділи: Диво первое. Илья Муромецъ сиднемъ сидитъ. Диво второе. Илья Муромецъ встаетъ. Диво третье. Илья Муромецъ промежъ заутрени и вечера изъ подъ Мурома въ Кіевъ поспѣлъ. Диво четвертое. Илья Муромецъ Соловья Разбойника побиваетъ. Диво пятое. Илья Муромецъ Полкана побиваетъ, самъ безъ вѣсти пропадаетъ.

Усенький твір Далів написано билинним розміром, раз-у-раз трапляються довжелезні цитати з билин, він достеменно переказує їхній зміст. Це безперечна стійність Далевого твору, — та в цьому й хиба його. Стійність у тому, що він перший з своїх попередників зумів з повагою поставитися до народньої творчости та й не припустивсь власних вигадок. Головна цього твору хиба та, що він цілком безособовий: це — чисто механічне сполучення окремих билин та й годі; коли автор хтів утворити щось ніби „епопею", щось ніби органічну сполуку окремих порізнених пісень, то завдання цього виконати йому не пощастило. Будь-що-будь, має вагу те, що Даль поставивсь шанобливо й до стилю, і до вірша, і до змісту билинного богатирського епосу і до народньої творчости — виразнісінький довід на те, що в 30—40 рр. у російському письменстві почали вже обережно ставитися до усної творчости, а цього ми не постерегаємо ані в XVIII віці, ані на початку XIX віку.

2.

6) До р. 1817 належить перша частина поеми Жуковського: „Двѣнадцать спящихъ дѣвъ". Початок поеми — опис Дніпра:

Надъ пѣнистымъ Днѣпромъ рѣкой,
Надъ страшною стремниной
Въ глухую полночь Громобой
Сидитъ одинъ съ кручиной.
Окрестъ его — дремучій боръ...
Утесы подъ ногами...
Туманенъ видъ полей и горъ —
Туманы надъ водами.

Далі поема розвивається в дусі усіх таких фантастичних чародійних писань, але без елементу пародійности, — романтизм з його поважним ставленням до фантастики, вступив до своїх прав. Не дурно Жу-

Digitized by Google

ковський обрав за епіграфи до своєї поеми слова Ґете: „Das Wunder ist des Glaubens liebstes Kind“ і Шіллерові — „Nur ein Wunder kann dich tragen in das schönes Wunderland“.

Герой Жуковського ратує Київську княжну. Вона йому каже:

Князь Кіевскій — родитель мой.
Градъ Кіевъ — недалеко!
Проѣдемъ скоро лѣсъ густой, —
Увидимъ брегъ высокой.
Подъ брегомъ тѣмъ кипятъ, шумятъ
Въ скалахъ струи Днѣпровы,
На брегѣ томъ и Кіевъ-градъ,
Позолочены кровы (57).
И въ голубой дали небесъ,
Какъ звѣздочка зажглася —
Глава Печерская съ крестомъ (66).

7) Р. 1818 Ан. Дуроп на сторінках „Соревнователя Просвѣщенія“ надрукував романа, під заголовком: „Ратмиръ и Всемила“. Витязь Гремислав на схилі віку оселивсь у замку на березі прудкого Дніпра. З ним живе красуня-донька й його вихованець Ратмир, що не знає за те, що Гремислав йому не батько. Ратмир та Всемила зросли, як ніжні брат та сестра. Коли Ратмирові звернуло на двацятий рік, Гремислав розповів йому, що він — не його син, та й вирядив юнака до двору кн. Володимира. Ратмир та Всемила закохуються одне в одного. У Всемилу закохується Громвал, „Чорний Витязь“ (так прозивали його за колір його зброї). Гремислав погодивсь віддати за його свою Всемилу. Всемила заслабла з журби та й трохи не вмерла. Батько її нудьгував, розуміючи, що сам загубив свою доньку. З'являється Ратмир, і Всемила стала одужувати. Саме розпочалася війна з Польщею. Князь покликав і Ратмира. У бою особливо визначивсь Громвал, а коли його забито і руське військо захиталось, Ратмир одягнув на себе Громвалову зброю та й здобув перемогу. Тимчасом, до Всемили дійшли звістки, ніби Ратмира забито, і вона хтіла кинутися в Дніпро. З'являється Ратмир. Він забувсь скинути Громвалову зброю. Всемила гадає, ніби це Громвал, та й помирає з розпуки. Ратмир у Громваловій зброї не раз допомагав руському військові і помер самітником у лісі.

8) Р. 1820 Пушкін надрукував окремим виданням поему „Русланъ и Людмилла“. Як замишляв Пушкін, твір цей повинен був бути „исторической поэмой“, що оспівувала-б „дѣла давно минувшихъ дней“. І недурно він згодом прилучив до своєї поеми „Прологъ“. З „Пролога“ до поеми видко, що поет неначеб-то хтів бачити у своїй поемі змалювання тої далекої доби руського поганства, коли уява примітивної людини, що скрізь убачала „чудеса“, цілком зберегала свою владу над людською свідомістю. Та, звичайно, між „Прологомъ“ та поемою немає звязку. У поемі ми бачимо те невміння розібратися

Digitized by Google

в суті фантастики, що я відзначив у Жуковського, який з'єднав Гомера та Аріоста (писав „пародії“ на лицарство та фантастику), Осіяна — з Вальтер-Скоттом, Мільтона — з народніми баладами. Це невміння пошкодило й молодому Пушкінові. Коли він писав свойого Руслана, він іще не звільнився од вольтерівського скептицизму, не зумів знайти для фантастики серйозного втілення і, внаслідок, висміяв „страшную старушку“ Наїну і любовний роман добрячого Фінна, та й самого Чорномора подав у карикатурному вигляді. Вольтерова „Орлеанська діва“, поеми Аріосто, Боярдо, Віланда та Богдановичева „Душенька“, „Русскія сказки“ Чулкова[1]) й численні наслідування цих творів, от як, напр., поеми Радіщевих, батька та сина, знов-же й Карамзінський „Ілля Муромець“ пхнули його на шлях „пародій“.

А втім, випадає відзначити одну цікаву деталь у пушкінській поемі, що на неї досі не звертали достатньої уваги: образ варяга Фарлафа, що його знайшов Пушкін. Змальовуючи цього, нехай і карикатурного, „хвастливаго воина“, молодий Пушкін виявив справжньо-історичне чуття, поставивши в історичній повісті вперше, нехай і в жартівливій формі, питання про взаємні стосунки варягів та слов'ян, — питання, що зацікавить дальших романістів: Загоскін в „Аскольдовой могилѣ“ навіть запозичить пушкінського Фарлафа.

9) Р. 1825 Загорський надрукував спочатку на сторінках „Новостей литературы“, а згодом окремим виданням, „народную русскую сказку“: „Оборотень или старуха-красавица“. У цьому творі він використав сюжет про кохання старої чарівниці до юнака — сюжет, що його вперше опрацював у російському письменстві Чулков, а згодом Н. Радіщев. „Въ прекрасное лѣтнее утро юный Ратмиръ, богатырь князя Владиміра, выѣхалъ изъ своего помѣстья, лежащаго недалеко отъ Кіева“. Вирушив він на полювання. Женучись за оленем, він заїхав у гущавину й опинився коло вбогої халупи, „бѣдной и вѣтхой, какъ будничный кафтанъ Кащея“ (3), — жартує автор. „Старая безобразная старуха пустила юнаго Ратмира въ хату съ условіемъ, что онъ исполнитъ ея требованіе, уложила его спать, а утромъ потребовала, чтобы онъ женился на ней“ (7). Ратмир аж вжахнувсь од цієї вимоги та й став огинатися. Стара заходилася соромити його: вона закинула йому, що він не додержує свого слова. „Что это значитъ? — вскричала старуха: развѣ кажется тебѣ удивительнымъ, что девяносто-девятилѣтняя дѣвушка, наскуча одиночествомъ, рѣшается осчастливить пріѣзжаго Витязя, сдѣлавъ его обладателемъ своихъ прелестей?“ „Проклятая хрычевка“ — воскликнулъ Ратмиръ, задыхаясь отъ гнѣва: „ты поддѣла меня самымъ плутов-

[1]) Див. мої „Очерки изъ исторіи р. романа“, гл. VI.

[2]) Див. мою працю „Русланъ и Людмилла“ („Пушкинъ и его современники“, вип. IV), передруковану в моїй книзі: „Пушкинъ, жизнь и творчество“.

Digitized by Google

скимъ образомъ" (7). Проте, Ратмир не наважується порушити своє лицарське слово, бере стару та й везе її на коні до церкви. Стрічні люди глузують з витязя. Тільки-ж Ратмира незабаром утішено: на шлюбному ліжкові була красуня — чарівниця „Милолика" (13), що прибрала старечого вигляду, щоб випробувати Ратмирову чесність.

10) Р. 1832 П. Байський (О. Сомов) в „Альціонѣ" надрукував повість „Бродящій огонь", зазначивши, що тему для цієї повісти він узяв „изъ малороссійскихъ былей и небылицъ". Зміст повісти такий: „Скачетъ-летитъ богатырь къ Кіеву. На богатырѣ доспѣхи вороненые и булатный мечъ, висящій на серебряной цѣпи, тяжело бьется по ребрамъ коня борзаго, богатырева товарища вѣрнаго. Не съ пышнаго пира княжескаго возвращается онъ — съ пира кроваваго" (153). Це їде богатир Велесил, повертаючись до Київа після переможного бою з касогами. Поспішається він до Київа, де живе його наречена Милава гожа.

Аж раптом у нічній пітьмі бачить Велесил на цвинтарі синій вогник, що перебігає з могили на могилу. Витязь хреститься, але йде за вогником. Вогник приводить витязя до свіжої могили. Кінь богатирський почав хропти. — „Вѣщая тоска впилась въ сердце ретивое. Витязь молвилъ своему коню: ‚Не добро ты чуешь, борзый конь, вѣрный мой товарищъ, не къ радости ты занываешь, бѣдное сердце'", й ин. (155). Богатир лягає на могилу, засинає й бачить уві сні свою кохану: „И вдругъ ужасный громъ, разразившись въ воздухѣ, упалъ огненной струей и прервалъ видѣніе" (156). Уранці Велесила знайдено мертвого на могилі його Милави.

11) Р. 1832 А. Ш. надрукував у „Казанскомъ Вѣстникѣ" віршовану поему: „Отрывокъ изъ второй части романа: ‚Всеславъ и Людмилла'".

Уривок починається з опису лісу в околицях Київа зимової місячної ночи. Розбишаки Провор та Біловус виглядають повіз, що наближається до них. У повозі їдуть боярин та Людмила. Бояринів візник лякається, передчуваючи лихе. Одбувається напад. Біловус уже ладнавсь був забити боярина, та Провор не дозволив йому цього зробити, бо довідавсь, що в повозі спить Людмила, — а її кохає Всеслав, його пан. Одбувається лагідна розмова поміж Провором та боярином, і з неї ми довідуємось, що незабаром починається війна проти Новгороду і що Всеслав чомусь сидить у в'язниці. Боярин запевнює Провора, що князь йому незабаром простить.

12) Р. 1833 Олександер Вельтман надрукував окремим виданням роман: „Кощей безсмертный, былина стараго времени" на 4 частині. Це — дотепна пародія на казки та билини, до всього вдало використано мову літописів, билин та казок і почасти „Слова

Digitized by Google

о полку Ігоревім". Власне з Київом та Галичиною роман звязано мало, — головна дія одбувається в Новгороді, але починається роман у князівстві Київському (1, 5—7). Далі розказано коротенько про події Київської Руси (1, 39). Виступає у повісті кн. Мстислав „русское солнце" (I, 124). Його звязано з Київом та Галичиною (132).

13) Р. 1835 О. Вельтман надрукував окремим виданням свій двотомовий роман: „Свѣтославичъ[1]), вражій питомецъ, диво временъ Краснаго Солнца Владиміра" (М. 1835, 2 т.). Цей твір становить собою цікаву спробу — 1) по-новому зрозуміти Святополкову трагедію, 2) по-новому змалювати переживання давньої України-Руси.

З історією автор не панькається в такій мірі, в якій цього не дозволяв собі ніхто з його попередників: він навіть ніде не згадує ім'я „Святополка" — скрізь цей князь фігурує під ім'ям „Свѣтославича". Бориса та Гліба він не вбиває, а сам помирає таємничою смертю незабаром по тому, як забито Ярополка (тимчасом у цій смерті винен Володимир). У Вельтмана Святополк втрачає усі свої лиходійні огидні відзнаки: з його людина засуджена долею, — ще він і не народився, а батько вже прокляв його, — і це прокляття передало владу над ним нечистій силі, отож вона й провадить цього „обреченнаго юношу" тою короткою життьовою путтю, що подарував йому вигадливий автор.

Друга цього роману особливість це та рясна фантастика, що якимсь туманом зловісним застує для нас у романі давню Україну-Русь. Як уже відзначено, на цей шлях один з найперших став Пушкін у своїому „Пролозі" до „Руслана та Людмиллы", але не витримав цього тону в своїй поемі. Як уже відзначено попереду, ідучи за Пушкіним, Загоскін і собі написав „Прологъ" такого самого характеру, тільки-ж і він на самому пролозі й обмежився: раціоналіст, що дивився на жерців очима XVIII віку, як на шахраїв, що свідомо, за-для своєї користи, тримали народ у пітьмі забобонів, — він навіть у тих сценах, де запроваджує фантастику, закінчує тим, що пояснює читачеві таємниці страхів раціоналістично (жахливі нічні звуки він пояснює звірячими вигуками). Вельтман пішов шляхом Глухарева, — спробував „повірити" в містику давньопоганської старовини, спробував запевнити й свого читача, ніби життя тогочасне було фантастичне по суті. Перед нього був блискучий зразок давньо-руської творчости — „Слово о полку Ігоревім", з його надзвичайним імпресіонізмом: природа в „Слові" — це така могутня і страшна стихія, що перед нею блідне людська особа, з її зухвалими, нікчемними змаганнями визволитися з-під мани темних сил хаосу: мерхне сонце...

[1]) Автор ім'я „Святославъ", „Святославичъ" замінює раз-у-раз на ім'я „Свѣтославъ", „Свѣтославичъ". Живовидячки, він гадає, ніби „Святослав" — це ім'я модернізоване, що відбило церковний вплив.

Digitized by Google

гукає в степу зловісний таємничий див... підводиться якась страшна „діва-обида"... лопотить вона грізними крилами, — навіть рипіння степових возів уночі зростає в якийсь містичний символ, у щось стихійне, таке, що багато важить. Виють вовки, лисиці брешуть на червлені щити... Безпорадне, молитовне благання Ярославни, — ось усе, чим тільки й може оборонити себе безсила, зім'ята людська істота. Очевидячки, це саме й зрозумів Вельтман, учитуючись у „Слово о полку Ігоревім", і цю чорну ману оскаженілого хаосу, що відступає проте перед хрестом, спробував він змалювати у своїому цікавому романі.

Зміст роману переказати не легко: він хаотичний що-до композиції, розірваний, ускладнений низкою рівнобіжних інтриг, що то сплітаються, то розходяться в різні боки.

Починається роман з тієї страшної ночи, коли народжувавсь Святополк, — народжувавсь підчас сварки між Святославом та його дружиною Інегільдою. Батько, страшенно розгніваний, прокляв свого, ще ненародженого, сина... А „злая сила", — „нечисть" тільки на те й чекала, — їй потрібен був такий слуга в князівській родині, щоб боротися проти християнства. Ніч, коли народжувавсь Святополк, змальовано в стилі „Слова о полку Ігоревім". „Надъ Кіевомъ черная туча. Перунъ Трещица носится изъ края въ край, свищетъ вьюгою, хлещетъ молніей по конямъ. Взвиваются кони, бьютъ копытами въ небо, пышутъ пыломъ, несутся съ полночи къ теплому морю. Ломится небо, стонетъ земля, жалобно плачетъ заря-вечерница: попалась навстрѣчу Перуну, со страха сосудъ уронила съ росою — разбился сосудъ, просыпался жемчугъ небесный на землю".

„Шумитъ Днѣпръ, ломитъ берега, хочетъ быть моремъ... Крутится вихрь около дупла-самогуда у княжескихъ палатахъ на холмѣ; проснулись кіевскіе люди: ни ночи, ни дня на дворѣ... замеръ языкъ... онѣмѣла молитва. ‚Недоброе дѣется на бѣломъ свѣтѣ!' — говоритъ душа, а сердце остыло отъ страха, — не бьется!

„На княжескомъ теремѣ на трубѣ сѣлъ филинъ, прокричалъ вѣщуномъ, а возлѣ трубы сипятъ два голоса, сыплются рѣчи ихъ, — стучитъ, какъ крупный градъ о тесовую кровлю.

„Слышитъ ихъ княжескій глухонѣмой сторожъ и таитъ про себя, какъ могила. ‚Чу-чу!' — раздается надъ теремомъ. ‚Не чую!' — отзывается другой голосъ (I, 3—5). Это — ‚нелегкій', съ его мрачнымъ товарищемъ подслушиваетъ, что князь говоритъ своей супругѣ, мучающейся въ родахъ. ...Слушаютъ, ждутъ...

„Родильница ‚взбурилась' — подняла плачъ и вопль. ‚Взбурился' и князь. Чу! клянетъ онъ ребенка!.. ‚Провались утроба твоя!' — говоритъ... Жестокое, злое слово вырвалось изъ устъ обезумѣвшаго князя, — и ликующая ‚нечисть' ищетъ скважины, трещины, щелочки, чтобы пролѣзть въ хоромы княжескіе. Съ собой тащатъ свою ‚повитушку'... Толстая она очень, — такъ растолстѣла, что скоро ее и простыми глазами разсмотришь!.." (8).

Digitized by Google

„‚Свернись похитрѣе, да вытянись въ нитку, а я съ конца закручу, да, словно, въ ушко и продерну сквозь теремъ!‘ — сипитъ нечисть. ‚Шею свернулъ, окаяный!‘ — пищитъ „повитушка“, свернутая въ нитку, и наконецъ пролѣзаетъ въ хоромы... принимаетъ ребенка, прóклятаго отцомъ“. Він належатиме навіки нечистій силі, — він і буде „вражій питомецъ“ — герой роману.

„Филинъ на трубѣ взмахнулъ крыломъ, крикнулъ недобрымъ вѣщуномъ; вспыхнуло, грянуло въ небѣ; прокатился грохотъ между берегами Днѣпровскими, встрепенулась земля, взвизгнули сторожевые псы, вздрогнули кіевскіе люди“. У хоромах князя Святослава народивсь нещасливий княжич!..: „вражій питомецъ!“.

Не чує батько, чого він накоїв, — бачить він уві сні грізні січі, ненажерлива слава веде його далеко. Бачить він широкий Дунай, — мариться йому золотий Царгород, а тимчасом сердечну дружину його, княгиню Інегільду, стомлену пологами, що спить у тяжкому сні, мучить привиддя: здається їй, ніби хтось „тронулъ“ її (17), і з лементом прокидається вона!..

Заходившися фантазувати без міри, без краю, автор у другому розділі подає докладну історію „нечистой силы“: без жадного скептицизму оповідає він, як вона, вирвавши 77.000 шарів землі, ринула на білий світ, до Атлантиди, як отаборилася далі в Халдеї, а звідтіля поширилася по світу. Але хрест засяяв та й вигнав її з насидженого місця, — тож вона й переселилася в гущавину лісів і на широкі степи Руси. Тільки-ж і тут, на Дніпрових берегах засяяв хрест — і зворушив злістю й острахом нечисту силу — отож вона й наважилася боротися проти хреста. Потрібні їй на те „проклятые люди“, — тільки за їхньою допомогою може вона провадити боротьбу проти хреста. Тоді і надумалася „нечисть“ здобути потрібну їй „людину“, і думка ця викликала піднесення на нараді лихих сил.

„‚Кикимора!‘ — вскричала вся нечистая сила радостно. ‚Кикимора!‘ — повторилось въ ущельяхъ горъ и въ трущобѣ лѣсовъ; взвились пески на Лысой горѣ, вздулся Днѣпръ, заклокотали вѣдьмы, перекувырнулись упыри“.

Святославового сина вкрадено. Він живе у лісовій гущавині, в якихось чудовних, нікому невидимих чертогах. „Она“ — його вихователька, теж незрима для звичайного ока. „Онъ“ — теж незримий сторож дитини — його „дядька“. Росте Светославич страшенно швидко. Сьогодні старий князівський лісник зустрів у лісі гарненького моторного хлопчика, — узавтра цей хлопчик уже юнак, а позавтрому з його вродливий парубок, якого кортить покуштувати людського, земного „хліба“, кортить до людей, до гожих живих дівчат, бо ті, котрі оточують його, — бліді, холодні русалки, з синіми вустами й нерухомими мертвими очима, наприкрилися йому. Старий лісник веде його до Київа, веде до князівських хоромів. Тут парубок, залізши на дерево, у вікні терема бачить красуню Марію, християнку-грекиню, що її ви-

Digitized by Google

везла з Царгорода княгиня Ольга. Та „нечисть" лякається цього захоплення християнкою і, покірний „власти нездѣшней", парубок з болем у серці спускається на Дніпрове дно, у вир, де живе „дѣдъ Омутъ". Там, у водяній безодні, до нього з'являється його батько, князь Святослав, що його печеніги забили та й укинули у Дніпро. У батька немає частини черепа — з цієї частини черепа його вороги зробили келіха, — і нудиться Святослав — щоб позбутися цієї замогильної нудьги, треба йому знайти частину черепа, котрої бракує.

„Съ мшистаго ложа, во впадинѣ, поднялся великанъ-воинъ. Сверхъ желѣзной, заржавленной брони, лежала на плечахъ его широкая красная мантія, обложенная горностаемъ; голову его покрывала желѣзная шапка съ золотымъ лучистымъ гребнемъ... И вотъ на воинѣ застукала броня, приподнялъ онъ шлемъ. На головѣ его нѣтъ верхушки черепа! Содрогнулся юноша-Свѣтославичъ отъ этого ужаснаго вида, — по его членамъ пробѣжалъ холодъ" (I, 146—7).

Светославич кориться наказові „дѣда Омута" й батьковому та й вирушає шукати батькового черепа. Після низки фантастичних пригод він знаходить череп за Балканами у келії пустельника, що зробив з нього лямпаду. Мандруючи слов'янськими землями, Светославич узяв личину сербського короля Марка, зустрівсь з княжною Вояною й допоміг їй з'єднатися з співаком Радо. З черепом повертається парубок до Київа. Нечиста сила надає йому тепер личину князя Володимира. Закохавшись у Рогніді, Ярополковій нареченій, Светославич, в образі Володимира, дозволяє забити її нареченого Ярополка. Тільки-ж прокляття тяжить на ньому: кохатися з земними дівчатами йому не щастить, і він спускається на Дніпрове дно, щоб віддати батькові його черепа. Звідтіля Светославич вже не повертається на землю. Цим закінчується історія головного героя — найфантастичніша частина в романі.

Не чіпаючи нічим цієї основної лінії роману, розвивається в ньому ще й друга, історичніша лінія — життя Володимирове. Володимир з'являється до Новгорода, стає князем, закохується у невідомій красуні, як виявляється згодом, „Царь-Дѣвицѣ", сватає Рогніду. Йому відмовлено. Тоді він починає боротьбу проти Рогвольда. Спочатку його переможено, і він тікає до варягів по допомогу. Дорогою потрапляє він до конунга Еріка, — у полон. Конунг Ерік, довідавшися, що його бранець — конунг Володимир, пускає його на волю й Володимир їде далі до Зігмунда до Упсали. Тут до його історії вплітається романічна історія Окке, що закохавсь у Еріковій доньці — Мальфріді. Усенький цей гожий епізод, — уставний епізод лиш посередньо звязаний з Володимировою історією й закінчується кривавою розвязкою. Володимир повертається до Новгорода, провадить боротьбу проти Ярополка і, коли той помер, опановує Київ. А що Светославич жив у Київі під виглядом Володимира, то в Ярополковій смерті обвинувачують Володимира. Після низки пригод Володимир

Digitized by Google

тікає з Київа й повертається вже як християнин під виглядом ченця. Тепер він остаточно опановує Київський стіл. До Володимирової історії вплітається епізод з „Царь-Дѣвицею". Вона — донька „Ордынскаго гетмана". Гетьман хтів мати сина, а через те, коли народилася дочка, од нього це заховали. Дочка росла й виховувалася по-чоловічому, як царевич; вона вславилася через свої воєнні подвиги; підчас своїх подорожувань побувала в Новгороді, у дівочому вбранні милувалася з Володимира та й покохала його, він — її. Потім, в образі могутнього витязя, вона допомагала Володимирові в боях, мабуть, кінець-кінцем на короткий час зазналася з ним, але покинула його й загинула у бою з рідним батьком.

Такий у загальних рисах заплутаний зміст цього цікавого твору. Незакінчені залишилися в романі й інтриги Володимира з Рогнідою та Светославича з Марією.

Дарма що автор історичних фактів і не додержується, усе-ж він намагається як-найточніш змальовувати історичний побут: безперечно, він був безмірно історично освіченіший, ніж усі його попередники, не виключаючи й Загоскіна, — він, очевидячки, студіював скандинавські стародавності, вивчав і руські пам'ятки старовини, — отож він використав не саме „Слово о полку Ігоревім", ба й літопис, „Руську Правду", „Повчання Володимира Мономаха", „Моління Даниїла Заточника" та вояцькі повісті. Покликування на скандинавські саги, вплив сербського епосу, що сліди його знати в романі, — усе це показує, що з автора була людина широко освічена. Запровадив автор до свого твору й термінологію (навіть цілі речення) скандинавську і давньо-руську, та ще й таку силу, що сам зрозумів потребу долучити список незрозумілих слів, з історичними, філологічними та археологічними до них поясненнями. Приміром: Азы, Азгардъ, Атлантида, балій, бережище, блотгидія, близокъ, бошняки, бримиръ, Ваны, Гардарикія, гридни, дымволокъ, домовь, діары, Кааба, Канюкъ, Кикимора, Конгъ-конунгъ, Морока, морокъ, Horh-brut, Немдъ, Ризенландія, Саббатъ, спадеръ, Саки, трясъ, трещало, аскеманы, Аликъ, валявица, виталище, голжажня, дроттаръ, почерёвыя деньги, редялы, въ одарь чревье, прозори та ин.[1]). Цей складний словник незрозумілих слів утворює, безперечно, враження відірваности од сучасности. Ідучи за „Словом о полку Ігоревім, що познайомило російську публіку XIX в. з силою забутих слів, Вельтман залюбки запроваджує свої „мальовничі" слова та вислови: напр. „взбурился", „корабль полощетъ море", „пѣвенъ-пѣтухъ", „мордки грецкія", „сытица", „пѣснивая птица", „гостница", „купница", „готовить страву", „сологу даетъ", „отчинѝ", „конь зобалъ". Полюбляє він старовинні звороти: „дали плечи" = тікали, „урядили рать", „на потокъ и разграбленіе", „уряды", „забрало" та ин.

[1]) А втім, автор пояснює і часом дуже докладно отакі „зрозумілі" слова, як от „русалка", „кладенецъ", „витязь", „полкъ", „лено", „булава", то-що.

Digitized by Google

Він намагається археологічно-точно описувати стародавні міста: отож подає докладну топографію стародавнього Київа. Починається цей опис з Ольжиного терему. „Кровля терема была мѣдная, золоченая, всѣ окны до одного были красныя, стѣны лаженыя снаружи разноцвѣтною черепицею. Съ лѣваго круглаго выходца видѣнъ былъ Днѣпръ, скрывающійся въ густомъ лѣсѣ: отъ рѣки Почайны — луговая оболонь, на рѣчкѣ на Глубочицѣ, стоялъ храмъ, строенный льгою въ честь св. Иліи Громовержца Божія, котораго язычники называли Хрестьянскимъ Перуномъ. Прямо за Днѣпромъ островъ, составленный Черторыею и покрытый лѣсомъ. За Черторыею озеро Золоча, а за нимъ свѣтились разсыпные пески Лысой Горы".

„Съ праваго выходца видно было въ отдаленіи, какъ Днѣпръ прятался за Витичевъ холмъ, на которомъ стоялъ храмъ св. Вита, построенный гостями вѣры Папежской, за холмомъ оконченость села Займища. Передъ Витичевымъ холмомъ, немного лѣвѣе онаго, чернѣлась могила того Дроттора Скіольда, который отъ Новгородскаго князя былъ сломъ у греческаго царя Михаила, и потомъ рядилъ на Кіевскомъ столѣ у полянъ и руссовъ. Между Витичевымъ холмомъ и Скіольдовой могилой чернѣлся густой лѣсъ, а на скатѣ крутого берега ущелье, а въ ущельѣ — трущоба, а въ трущобѣ — мѣсто темное, клятое, про которое страшно было и говорить!"

„Вправо, близь березовой рощи надъ холмомъ Скіольдовымъ, было село Берестовецъ, а правѣе онаго, за окопомъ, пространные княжескіе луга.

„Передъ завѣтными лугами по скату лощины, впадающей въ ручей Лыбедь, видно было длинное село Шулявщина, Добрынино, съ дворомъ боярскимъ и теремомъ, гдѣ жила Мила, правѣе, въ разстояніи одного поприща, тянулось село княжеское Перевѣсище, а за нимъ, въ садахъ, Варяжская божница Герминечь, и холмъ, прозванный Дировымъ, ибо на семъ мѣстѣ стоялъ нѣкогда Торъ, въ видѣ Дира, или быка, покровителя стадъ; далѣе за Становищемъ и Дорожищемъ, лежащими на лѣвомъ берегу Лыбеди, чернѣлся лѣсистый правый ея берегъ.

„Съ лѣваго выходца, бросивъ снова взоры на Луговую оболонь и на извилистую въ ней рѣчку Глубочицу, любопытство останавливалось на густой Яворовой рощѣ, въ нѣдрахъ которой чернѣлось зданіе и воздымалась Высокая; тутъ, говорили люди, былъ послѣдній пріютъ Волоса. За рощею свѣтилось озеро и струи рѣки Почайны. Лѣвѣе озера, выказывался холмистый крутой берегъ, оканчивавшійся урочищемъ, на которомъ видна была бѣлокаменная Олегова могила.

„Далѣе взоры терялись въ лѣсахъ, въ извилинахъ Днѣпра, въ синевѣ отдаленія, какъ память въ глубинѣ прошедшаго, какъ лучъ свѣта во мракѣ, какъ звукъ въ пустынѣ, какъ умъ въ соображеніяхъ".

Digitized by Google

Залюбки подає автор й описи interieur'ів, намагаючися й тут додержати історичної точности (напр., I, 15—16 силується змалювати середину поганських храмів, напр.: I, 46—51, I, 185). Подає картину „вѣча" (I, 57—60), „урядъ вѣча" з князем, то-що.

Автор рідко подає крайовиди окремо од дії роману, — звичайно у нього крайовид, як у „Слові о полку Ігоревім", органічно зливається з настроями дійових осіб, а ще частіш з масовими людськими переживаннями. Звичайно, ці крайовиди сумні, грізні, — їх звязано з тривогою нечистої сили — з одного боку — і людської душі, що переживає стихійні настрої, з другого. Частенько ці складні картини не так естетичного, як „психологічного" характеру, — перебивають виклики: „Не къ добру!" (II, 149, 150), „Не быть тутъ добру!" (II, 113, 119) і т. п.

Але є в нього й ясні крайовиди. Ось приклад: „Сядь къ оконцу, да подивись на Божій день, послушай, — подъ оконцемъ красно щебечетъ сизая ластовка, а сопецъ на лугу пѣсню пискаетъ..." (II, 154).

Чудово описано Північне море, що ним пливуть варязькі „шнеки". „Весеннее солнце золотитъ воды великаго полунощнаго моря, дружно перекатываются волны по струямъ умиренной пучины, голубой, какъ небо; выказываются онѣ изъ глыбы, какъ лики сѣдыхъ старцевъ, появляются въ видѣ древнихъ нимфъ съ клубящимися разсыпными кудрями; гордо раскидываютъ радужный павлиновый хвостъ, налетаютъ на быстро несущіяся по теченію льдины и разсыпаются по нимъ, какъ жемчугъ" (I, 162). „Суровые фіорды, покрываемые лѣсомъ, кое-гдѣ гордые замки... и по холодному морю несутся въ своихъ шнекахъ суровые морскіе волки. Бѣгутъ ряды черныхъ шнековъ по Бѣлому Свейскому морю, торопятся по поверхности водъ, какъ морскія чудовища; приподнялись ихъ головы надъ хребтомъ, пасть разинулась, изъ пасти желѣзные клыки торчатъ" (II, 3—5) і чути з них незрозумілу мову: „Nu Kominn!.. Fioldi Skip fyrer on enu mikil Skip" (II, 5).

Завсіди крайовид у автора звязано з людьми: „Ходитъ ясный мѣсяцъ по синему небу, разстилается серебряный свѣтъ по Приволховью, задремалъ Ильмень, задумались концы новгородскіе, мирится душа съ спокоемъ, спятъ люди... Только сторожа у городскихъ воротъ и на бойницахъ Дѣтинца еще перекликаются" (II, 79) „и поднялось прозорье красное солнце, — выкатилось изъ-за Волотова поля, сыплетъ лучи въ красное теремное окно... Лежитъ на кровати дѣвица. Спитъ красная, зарей разрумянилась, грудь волною колышется" (II, 81).

Але-ж найбільше полюбляє автор крайовиди тьмяні, що лякають людей, сповнюють їх містичного жаху, свідомости людської нікчемности.

Digitized by Google

„Затуманилась даль, закрутились отъ сѣвера тучи, повисли надъ Днѣпромъ грозно; взвился вихрь, мететъ, срываетъ тесовыя кровли съ горницъ, бьетъ молонья, палитъ Кіевъ, а дождя ни капли!

„— Не добро Кіеву!“ говорятъ люди. Возмутилась душа у Ярополка. Гонитъ онъ отъ себя наложницъ и псовъ, боится повѣрья: „врагъ въ нихъ живетъ!“ Призываетъ Блотада, слугъ хоромныхъ, велитъ читать мольбу, а самъ читаетъ, блѣднѣетъ, дрожитъ: „Такой грозы не бывало надъ Кіевомъ!“ Дрожитъ и весь теремъ, дрожитъ земля, ударъ разитъ за ударомъ, струятся пламы по воздуху, день покрылся ночью, ночь обдалась пожаромъ.

„Бѣжитъ на конѣ по чистому полю по пути отъ Новгорода въ Кіевъ всадникъ. Широкій, красный плащъ вздувается на немъ... За нимъ слѣдомъ еще два всадника... Бьетъ ихъ вѣтеръ въ очи, осыпаетъ прахомъ, блещетъ молнія на доспѣхахъ, вьется около красной мантіи...“ (II, 145—6).

Деякі картини у нього надзвичайно виразні. Напр.: стомлений, з змученою душею, Светославич летить на коні по батьків череп... „переплываетъ онъ широкій Дунай, конь его взвивается, по скаламъ, по тропинкамъ... Свѣтославичъ уже на хребтѣ Балкана, взоромъ окинулъ Ѳракійскія скалы. Свѣтло! Такъ свѣтло, что очи подернулись мракомъ, и темныя пятна кругомъ заходили! Закрылъ юноша очи, — не можетъ смотрѣть на день бѣлый... и конь его встрепенулся, нейдетъ, приподымается на дыбы, опрокинулся назадъ!..“ (II, 119, 120).

По-мистецькому описує автор різні „чудеса“. Ось оповідання про відьмині пустощі.

„Ходитъ мятелицей, вьюгой вьетъ по лѣсамъ, да по лугу злое былье собираетъ, строитъ вѣдство, потворитъ чародѣяніе, зелейничество... аль нападетъ, ровно зубоѣжа, аль скоблитъ ровно грыжа, аль умычку творитъ красныхъ дщерей со дворовъ боярскихъ“... (I, 99), — і далі йде оповідання, як викрала відьма молоду бояришню... „Вѣщій владыка пошелъ на воду мыть малаго Божича, госпожу златую... то еще было при Ольгѣ княгинѣ, а княгиня была у Царьграда, а то былъ день праздный Купалы, а жрецы шли на Днѣпръ, несли мыло, да ширинку узорчатую, да лохань златую великую, да на лоткахъ златыхъ великихъ, златую сыпаную жемчугомъ одежду, да гребень, да елей на умащеніе. А людьемъ на берегу ставили столы браные, и кормъ, и сологу, и рыбу, и медъ, и пиво на пиръ великій, а пришли людье на Днѣпръ, а Вѣщій принялъ золотую госпожу, моетъ мыльнею... глядитъ, а на волнахъ, чудо какое! лежитъ дѣвица, всплыла изъ пучины, лѣпая, красная, распрекрасная!.. спитъ! Владыко завидѣлъ ее, да и уставилъ очи, уставилъ очи, да и ронилъ Божича въ рѣку. Божичъ канулъ, да и пошелъ на дно. А владыко не вѣдаетъ, что творитъ, да покрылъ полою бѣлой ризы, а дѣвица русая, бѣлая, словно изъ мовни, спитъ себѣ, любуется

Digitized by Google

устами, а ланиты — день румяный, а лоно — двѣ волны перекатныя, а выя пѣнная, снѣжная, пухъ лебяжій...“ (I, 100—1). „...Все забылъ Владыко, увидѣвъ красавицу, — не замѣтилъ, какъ уронилъ ребенка въ рѣку, — понесъ дѣвицу въ хоромы, покрывъ ее ризой. Всѣ обряды совершилъ надъ ней: и величанье пѣсенное спѣли, надъ столомъ небо поставили“ (103)... „Остался Владыко съ дѣвицею одинъ, — проснулась она, вскочила на плечи старику и стала гонять его и ровно, какъ на дыбахъ носится Владыко, — кружитъ коло стола святаго, а бѣжать вонъ не смѣетъ: „студно народа“! (105). „Народъ же стоитъ около хоромъ толпою, а съ Днѣпра летитъ тьмущая стая сорокъ. Осѣли всѣ хоромы, трескочутъ, бьются въ окончины, тьма тьмущая, туча черная! „Охъ не добро!“ — молятся люди; гремятъ, ломются въ храмину — нѣтъ отвѣта! (105). Прибѣжалъ звонарь въ хоромину, увидѣлъ, какъ носится дѣвица на старомъ Владыкѣ, схватилъ дѣвицу за хвостъ, сдернулъ ее... Владыка свалился безъ памяти, и дѣвица упала, — лежитъ — ровно уснула“... На цьому казка про лихі відьмині вибрики перебивається.

Як я одзначив вже попереду, за головний літературний зразок для автора стало „Слово о полку Ігоревім“. Цей твір допоміг йому зрозуміти містику стародавнього поганина, — допоміг відчути стихійні сили хаосу, що перед ними губилася примітивна людина, — він дав авторові спромогу збагатити словник, підказавши йому втворювати нові слова на старий лад. Та, окрім цих „впливів“, є у Вельтмана й безпосередні запозичення з „Слова о полку Ігоревім“, напр. „Борисъ сидитъ на златокованномъ столѣ, держитъ державу“ (I, 12) ...„кровавое солнце утонуло...“ та ин. Сон Светославів (14). Дніпро „пробился сквозь каменныя ограды, земли Половецкой“... (I, 71). „Затрубила по Кіеву труба, зашумѣли вѣтры на знаменахъ... забренчали кольчатыя брони, застукали мечи о бедра, взвился прахъ по всѣмъ путямъ“ (II, 148)... „стонетъ птица ночная, горлица плачетъ, хохочетъ врагъ полунощникъ — заливается зло“ (II, 167). „Не къ добру ты слетѣлъ съ золотого гнѣзда, бѣлый орловичъ!“ (II, 208). Користується автор й епічними повтореннями, широко вживає вособлення.

Він не аби-як уміє змальовувати „психологію юрби“, дак зате він так що й зовсім не дає психології окремих осіб: а втім, побіжно, запровадивши, напр., „сонъ Свѣтослава“, — він уводить читача в психіку суворого мрійника-вояка. Докладніш спиняється він на характеристиці Ярополка. Він змальовує його як нікчемного, кволого князя; єдина втіха Ярополкова — це збирати колекції жінок різних народів і тішитися їхніми піснями, танками та оповіданнями про їх далеку батьківщину. Ані трохи не окреслено з психологічного боку Володимира, — бліда й нецікава вийшла Рогніда Светославич цілком незрозумілий, це — особа, позбавлена будь-якої волі. І ця таємнича,

Digitized by Google

нещаслива істота, що належить двом світам, викликає до себе тільки жаль через свою безпорадність.

З художнього погляду непогані сцени скандинавські, — авторові пощастило чітко окреслити постаті суворих норманів та їхніх жінок, пощастило надати норманським пісням колориту, що відрізняє їх од пісень руських.

До хиб у романі треба зарахувати не самі спади в композиції, ба й „спади" у стилі: автор часом раптом кидає свій вузлуватий архаїчний стиль та й спадає на звичайну літературну мову XIX віку. Напр. „Эти люди никому не опасны, никого не сердятъ, никого не веселятъ, не жалуются, — имъ вездѣ хорошо" (I, 64). „Единообразіе жизни есть безлюдное поле, на которомъ не родится мысль" (108, ще: 110, 111, II, 203, 220, 232, та ин.).

14) Р. 1837 надруковано „повѣсть временъ давно минувшихъ" — „Русскій богатырь", що її написав А. А. П.

Це — повість з дуже рясною фантастикою на початку, але наприкінці усеньку цю фантастику пояснюється природньо.

Починається повість так: „Давнымъ давно, когда еще въ Кіевѣ княжилъ Великій князь Владиміръ, прозванный ‚Краснымъ Солнышкомъ', жилъ на Почайнѣ рыбакъ Свенельдъ. Его жена ‚Каратаевна' слыла ворожеею, или даже кіевскою вѣдьмой" (15). У них було троє синів: дурень Пурята, понурий, суворий Лют та ідеальний парубійко Услад. Услад уночі в лісі побачив 12 красунь і 12 богатирів та й закохався в одній з дівчат. Він ходив ночами до лісу милуватися з своєї красуні. Кінець-кінцем, він занудьгував од свого кохання та й признався матері. Тая злякалася й застерегала його: „Горе тому, кто влюбится въ вѣдьму или русалку!" — каже вона (41). Та Услад і далі підглядав у лісі за своєю коханою. Якось він був наважився до неї забалакати. Дівчина покохала його й закликала до себе. Виявляється, що ця дівчина — Рогніда, „дочь богатыря Добрыни, который принялъ христіанство" й оселився у лісі з дітьми у багатих хоромах і провадить там відлюдне життя. Добриня погодився, щоб дочка його одружилася з Усладом, але зажадав, нехай-би Услад попереду охрестився та й узяв участь у війні проти печенігів.

У повісті багато крайовидів: напр. описано вечір у Київі та його околицях (21). Описано Дніпро й його береги (23), описано нічні страхіття в лісі (86); знаходимо ми й опис стародавніх теремів (91—92), обстанови (94).

Окрім головних героїв діє на київському майдані юрба; мову дійових осіб індивідуалізовано (мова брата-дурня, мова грубого Люта — 76—78, розмова Буслая Ікморовича з Усладовими батьками (46).

15) Р. 1803 надруковано окремим виданням історичну повість: „Ольга, историческій отрывокъ". Зміст повісти — оповідання

Digitized by Google

про перемогу, що її здобув Ігор над Альфердом, Ігорева зустріч з Прекрасою, що князь спочатку має її за „Русалку“ (sic). Прекраса допомагає Ігореві у його дальшій боротьбі проти Альферда, ратує Ігоря од смерти. Ігорів дядько Олег, у подяку, дає Прекрасі своє ім'я: Прекраса обертається на Ольгу. Повість закінчується тим, що Ігор одружується з Ольгою.

Анонімний автор намагавсь надати своїй повісті характеру епопеї,— отож твір свій він починає з того, що вдається до Стихани[1]): „Велирѣчивая Стихана! ободри меня! налей кубокъ чистѣйшихъ бугскихъ водъ[2]) и крѣпость влей въ нервы мои, да воспою героя и героиню — Игоря и Прекрасу!“ (75). Автор запроваджує до свого твору ніби-слов'янські божества, що він їх сам повигадував: Славаду (слов'янську „богиню славы“), Разсуду („Минерву“ Славянъ), Свѣтаду („Римскую Діану“, або Луну), Стихану („Музу Славянскую“), Войнаду („богиню войны“).

Окрім того, автор згадує Леля („божество любви истинной“ — оповідає міт про його походження — 98—100), „Валкалъ“ („селеніе воиновъ, исполненное вѣчныхъ радостей“), Русалу, Перуна, „Свѣтовида“, нарешті, якогось „Арара“ що за нього сказано так: „Все, что только можно почесть горькимъ, непріятнымъ, гнуснымъ, изображалось симъ словомъ. Это было питье и пища, которую давали славяне отъ страху бѣгущимъ со сраженія. Таковы были славяне. Но какъ можно сравнить ихъ съ нынѣшними Россами, изумляющими саму Вѣчность?“ (104) — викликує автор.

Саме оповідання треба застосувати переважно до „сантиментальних“. Прекрасина зустріч з Ігорем, Прекраса та її мати, розмови матери з донькою — усе це страшенно нагадує Карамзінську „Бѣдную Лизу“.

Починається повість з того, що автор вихваляє чесноту, а закінчується тим, що він вдається до неї-таки: „Ты одна могла возвысить Ольгу до лазури и пурпура діадимы — могла возвести ее въ жилище праведныхъ“ (5).

Сантименталізм повісти видко хоча-б з таких епізодів: Ольга упустила свою пов'язку — Ігор „схватываетъ ее и съ пламеннымъ лобзаніемъ прижимаетъ къ груди своей... Народы! слышите ль?“ — вигукує захоплений автор: „Государь лобзаетъ повязку своей подданой и съ жаромъ прижимаетъ къ своему сердцу! Человѣки! — повторяю я, есть ли знаете вы, что такое любовь, то поступокъ сей покажется для васъ обыкновеннымъ“ (16—7).

Ігор так закохавсь у Прекрасі, що не слухає навіть ділових донесінь од своїх вельмож: закоханий князь покинув Новгород, —

[1]) У примітках, доданих до повісти, він пояснює, що „Стихана“ — „Муза Славянская“ (97).

[2]) Мовляв Чулков, вода р. Бога мала особливу силу: над нею, приміром, не мали сили чари ворожбитства.

Digitized by Google

сидить задуманий на березі Волхова, а тимчасом новгородці хвилюються, не знаючи, де подівсь їхній улюблений князь.

Од свого прибічника Стемида Ігор вимагає, щоб той ставився до нього по-приятельському та не вживав жадних титулів. Йому він оповідає про своє побачення з Прекрасою. „Что со мною сдѣлалось? — Перунъ! — восклицаетъ Игорь. — Я чувствовалъ уста мои на устахъ ея, грудь моя на груди ея, и въ это время я не жилъ на свѣтѣ семъ, — я былъ въ небесномъ жилищѣ, въ лелѣющемъ Валкалѣ! Невольно дрожащія руки наши сплелися: она прижала меня къ розолилейной груди такъ пламенно, такъ страстно, что я забылъ все — утопалъ въ небесныхъ удовольствіяхъ“ (29—30).

Коли Ігоря виставлено наче якогось променистого витязя, то ворога його — Альферда змальовано страшним лиходієм. „Адъ свирѣпѣлъ въ сердцѣ его, огонь лился изъ устъ его, — онъ казался остервенѣвшимъ тигромъ, съ свирѣпствомъ смотрящимъ на свою добычу! Нѣтъ! Альфердъ превзошелъ всякое сравненіе!“ (67), — так характеризує автор Ігоревого ворога.

Проте й він, цей лютий Альферд, виявляє себе як чулий коханець: побачивши Прекрасу в кущах, він — як став навколішки перед кущем, то так і вистояв аж до півночи (68). Цілісінький тиждень, забувшись за все, він думав тільки за той кущ (69). Вхопивши якось Прекрасу, він цілує її: „дерзаетъ изувѣрскую пасть свою прижать къ розовымъ устамъ ея“ (70) — обурюється автор.

Од кожного Прекрасиного слова Альферд „танув“ (71). Коли його забито — „духъ его, исчадіе сатаны съ клокочущею, черною кровавою пѣною излетаетъ изъ него въ предѣлы ада“ (82).

16) Р. 1808 на сторінках „Русскаго Вѣстника“ надруковано „Повѣсть о Мстиславѣ Володимировичѣ, славномъ князѣ русскомъ“ П. Львова. Цей цікавий твір являє собою доволі вдале сполучення стилю „Слова о полку Ігоревім“ та руських билин[1]). Сам П. Львов рекомендує себе тільки як „видавця“ стародавнього рукопису, що потрапив йому до рук.

Полки Олександра Невського після перемоги над німцями підчас одпочинку слухають „соловья богатырскихъ дѣлъ — Ратибора Будиславича“ (152). Він співає билину-поему про подвиги Мстислава, про його похід проти половців, а далі, на прохання од Новгородського посадника — на „Чудь бѣлоглазую и Литву долгополую“, — співає про те, як Мстислав після перемоги урочисто в'їхав до Новгорода.

[1]) Сам П. Львов одзначає, що „многія мѣста въ сей повѣсти почерпнуты изъ древнихъ русскихъ стихотвореній, изъ пѣсни о походѣ на половцевъ и изъ нѣкоторыхъ русскихъ пѣсенъ“ (49).

Digitized by Google

17) Р. 1808 у „Вѣстникѣ Европы“ уміщено анонімного вірша: „Ольга прекрасная и князь Игорь“, „древнюю пѣснь“, що не має жадних вартостів ані що-до змісту, ані що-до форми. Починається вона так:

Игорь князь къ рѣкѣ приходитъ,
На рѣку взоръ ясный взводитъ —
Онъ дѣвицу усмотрѣлъ —
Лишь взглянулъ и онѣмѣлъ! (191).

Це була — перевізниця на річці — Ольга.

Ольга то была прекрасна —
Какъ заря сіяла ясна!
Взглянетъ — золотомъ даритъ —
Молвитъ слово — все молчитъ (198).

Ігор признається їй про кохання, сватається. Ольга погоджується з ним побратись. Ігор одружується (200).

18) Р. 1809 В. Нарежний випустив між люди І-ий том своїх „Словенскихъ вечеровъ“ (зміст І кн.: „Дулебъ“, II — „Словенъ“, III — „Рогдай“, IV — „Велесилъ“, V—VI — „Громобой“, VII — „Ирена“, VIII — „Мирославъ“. Р. 1826 „Словенскіе вечера“ вийшли другим виданням у двох томах (зміст II тому: IX — „Михаилъ“, X—XII — „Любославъ“, XIII — „Игорь“, XIV — „Александръ“. Троє оповідань з II частини з'явилися раніш — 1818—19 рр.: в „Соревнователѣ Просв.“ — „Игорь“ (III, № 9), „Любославъ“ (IV, № 10, стор. 173, 272, 292) і „Александръ“ — 1819, № 7, 3—27.

Нарежний спробував дати в своїх історичних нарисах писання „високого стилю“. Багатьох його героїв (надто в перших нарисах) неначе взято живцем з класичної трагедії, або епопеї, вони не ходять, а „виступають“, — не говорять, а „віщають“. І, разом з цим „класичним“ тоном автор иноді сполучує „осіянівський“. Своїм „повістям“ він навмисне хтів надати характеру „пѣсенъ“, — „пѣснопѣній“ на честь справжніх історичних героїв і на честь героїв, що він їх сам повигадував.

Цікава „передмова“ до першого тому: „На величественныхъ берегахъ моря Варяжскаго, гдѣ вѣчно юныя сосны смотрятся въ струи Невы, кроткія, въ отдаленіи отъ пышнаго града Петрова и вѣчнаго грохота, по стогнамъ его звучащаго — при склоненіи солнца багрянаго съ неба свѣтлаго въ волны румяныя, часто люблю я наслаждаться красотою земли и неба великолѣпіемъ, склонясь подъ тѣнь деревъ высокихъ и обращая въ мысляхъ времена протекшія“. Його оточують „друзья“ і „дѣвы“. „Дѣвы“ часом беруть „звонкія орудія“ і „свѣтлыми звуками ихъ прославляютъ величіе добродѣтели и вѣрныхъ друзей ея“. Автор каже цим „друзьямъ“ і „дѣвамъ“, що бачив „страны чуждыя и красоты земель отдаленныхъ“, але ніде не бачив „старцевъ почтеннѣе, мужей величественнѣе, юношей любез-

Digitized by Google

нѣе и дѣвъ прекраснѣе, какъ въ землѣ Славеновой" (III). І от „дѣвы" прохають його „воспѣть пѣсню о доблестяхъ витязей и прелестяхъ дѣвъ земли русской во времена давно протекшія". „Исполняю желанія ваши!' — отвѣтствовалъ я" — заявляє автор.

Як видко з цієї передмови, автор виступає як „бард", що оспівує „дѣла давно минувшихъ дней", „преданья старины глубокой" — діяння героїв сивої старовини. „Мрачна душа моя, подобно дню осеннему!" — так, в осіянівському дусі, починається вечір другий — „мысли мои разсѣяны, какъ легкія струи тумана, вѣтромъ развѣваемаго, хладны чувства мои, какъ снѣга, покрывающіе брега озера Ильменя, когда бѣлая зима одѣнетъ ихъ мрачною ризою" (18). „Двадцать шестую весну жизни моей [1]) встрѣчаю я на каменистомъ берегу семъ, въ который ударяются свирѣпыя волны моря Варяжскаго! Дико воетъ вѣтеръ въ ущелья кремнистыя — и душа моя не находитъ мира и радости въ обновляющейся природѣ". І ось він скликає „дѣвъ славенскихъ": „Раздадутся громкіе звуки арфы моей, потрясутъ воздухъ". Далеке минуле розчулює його, як діда Осіяна: „Вѣка отдаленные! Времена, давно протекшія! Кто изъ сыновъ Словеновыхъ вспомянетъ объ васъ безъ кроткаго трепетанія сердца и благодарной слезы на глазахъ?" (I, 110).

Отак 26-літній поет увіходить у ролю сивого діда Осіяна. Піднесений, величний тон Осіянових пісень витримано доволі послідовно, надто в перших піснях „Словенскихъ вечеровъ", — герої цих пісень то якісь надлюди — титани, позитивні герої „віщають", лиходії „гримлять", і голос їхній „подобенъ реву горныхъ вѣтровъ, стенанію волнъ во время бури" (I, 8).

Такі самі й коні витязів: „буреподобный конь его шелъ медленными стопами и грозно ударялъ копытами о землю твердую" (I, 39). Бій витязів описано так: „когда двѣ тучи громоносныя текутъ одна другой во срѣтенье". (I, 107).

Описи природи витримано в класичному дусі, тільки античних богів замінено на „словенскихъ": „Востекъ Свѣтовидъ во славѣ своей надъ долинами Полянскими. Багряная риза его разостлалась по небу лазоревому" (I, 38). „Едва Зимцерла [2]) златоблестящая, вѣчноюная прелестная невѣста Свѣтовидова отверзла врата неба величественному жениху своему..." (I, 7).

У першій повісті: „Кій и Дулебъ" автор описує сутичку, що відбувається поміж культурним київським князем Кієм та Дулебом — привідцею дикунів-слов'ян. „Гордо возвышались на берегахъ Днѣпровскихъ грозныя стѣны пышнаго города Кіева" [3]), оповідає автор. „Юный вождь юнаго еще народа съ удовольствіемъ Духа Бѣ-

[1]) Нарежний народився р. 1770. Отже, свій твір він написав ще р. 1796.

[2]) „Аврора древнихъ словенъ" *(прим. Нарежного).*

[3]) „Князь Кій есть основатель города своего имени" *(теж).*

Digitized by Google

л а г о [1]) взиралъ на возрастающую славу своихъ тысячей" (I, 1). Під той час Дулеб, „бурный вождь", князь лютих племін, що звалися його ім'ям, ще „упивался кровію плѣнныхъ, и дикій неистовый вопль радости его народа мѣшался съ ревомъ звѣрей пустынныхъ" (2). Дулеб став сватати Кієву сестру „Лебёду", але Кій зажадав од нього покори. Дулеб вирушив з військом, але Кій послав назустріч його військові старого співака, і той заспівав диким дулебам такої пісні, що вони покидали свого привідцю та й попереходили до Кія. В розпуці князь Дулеб заподіює собі смерть: „Беретъ стрѣлу, вонзаетъ себѣ въ грудь, — раздался звонъ, и кровь черная пролилася на землю" (16). І довго після цього — „духъ Дулеба, въ видѣ столба огненнаго, грозно носился надъ вмѣстилищемъ праха своего опершись на облака громовыя" (17).

У другій повісті, що зветься „С л о в е н ъ", оповідається, як Словен повернувсь після перемоги над ворогами, захопивши в полон їхнього князя Радимира. З Словена вже літня людина: „подобно кедру высокому, коего вершина спалена пламенемъ молніи и лѣта пожелтили изумрудныя вѣтви" (21). Співак Добромисл співає пісні про слов'янських предків — скітів, про те, як вони на чолі з Россом пішли з степів південних на північ. За подвиги, за чесноти цей Росс дістав нове ім'я „Словенъ". Великодушний Словен одзволює свого бранця. Під Словеновим впливом Радимир стає розумним державцею і згодом одружується з Словеновою дочкою — Всемилою.

У третій повісті: „Р о г д а й" опоетизовано оповідання літопису про подвиги богатиря Рогдая. Коли Рогдай довідавсь, що 300 печенігів обложили місто Білград, він, сказавши своїому джурі Слотанові: „Пріятно, сладостно вкусить смерть за отечество" (40), виступає один проти 300 печенігів, вбиває на герці печенізького витязя Буйслава та й знищує по тім трохи чи не всіх инших. Здобувши перемогу, „Рогдай опустилъ булаву и отеръ кровь и потъ съ лица своего: ‚Довольно!' — вѣщалъ онъ" (43).

У четвертій повісті: „В е л е с и л ъ" розказано про те, як нудьгує старий богатир на могилі своєї любки, Софії. Він завіз її ще замолоду, піддуривши її, і хоч як силувавсь, не зміг добитися, щоб вона його покохала, — кінець-кінцем Софія померла. Коли він розмовляв з нею, то голос його „подобенъ былъ реву отчаяннаго" (53). Тепер, на схилі віку, він вирішив оселитися коло могили, де поховано його коханку.

У п'ятій повісті: „Г р о м о б о й" герой — Добринин джура — Громобой. Він закохавсь у касозькій княжні Миловзорі, хтів битися за неї на турнірі з головним претендентом на її руку — печенізьким богатирем Буривоєм, тільки-ж той не схотів битися з джурою. Коли Добриня довідавсь, чом нудьгує його молодий джура, він спитується переконати його, що не слід захоплюватися жінками. Щоб напутити його, він оповідає за себе, як і він свого часу закохавсь

[1]) „Геній древнихъ полянъ" *(Примітка Нарежного).*

Digitized by Google

був даремнісінько в котрійсь жінці, як у розпуці блукав по лісах, — отже друзі його взялися з його знущатися та й вигадали про нього ущипливу пісню, начеб-то його перекинено в „тура рогатаго“ (75). Та вважаючи на невідступні прохання Громобоєві, Добриня в Київі підніс його на богатирську гідність, і Громобой добився свого: бився на турнірі, переміг суперника та й одружився з Миловзорою.

У повісті сьомій: „Ирена“ головна дійова особа красуня грекиня, чарівлива візантійська куртизанка. Лукаві греки вирядили її до Київа, щоб вона запровадила чвари серед витязів і знесилила князя Володимира. Справді, у вродливій грекині покохалися всі богатирі: Добриня, Рогдай, Папаєвич (Попович?), Бурновій, одне слово, чисто всі покидали Володимира й пішли за нею слідком. Самий тільки Велесил показавсь стійкий. А тимчасом греки вирядили військо. Велесил рушив розшукувати богатирів, застукав їх, саме як вони лагодилися битися поміж собою за Ірену. Велесил їх засоромив, а звабливій Ірені одрубав голову (27).

У восьмій повісті: „Мирославъ“ розказано про те, як до пустельника Мирослава з'явивсь Володимирів син Святослав з дівчиною Ісменією. Володимир помер і лютий Святополк хтів згвалтувати Ісменію. Мирослав ховає ніжну пару в своїй халупі, але Святополк, тікаючи з Київа од брата Ярослава, знайшов Святослава та й вкоротив йому віку. Ісменія померла з розпуки. Святополка, що вже заплямував себе, як убійник Бориса та Гліба, виставлено наче якогось звіря, що не говорить, а „реве“ (142). Його кохання до Ісменії — цілком звіряче, бурхливе (140).

У дев'ятій повісті: „Михаилъ“, що починає собою другу частину „Словенскихъ вечеровъ“, за героя кн. Михайло Чернігівський. Він — у полоні в Батия. У ньому закохалася царівна Зюліма, та Михайло не хоче схилити коліна перед Батия та й гине, згубивши й Зюліму.

У десятій повісті: „Любославъ“ герой — славолюбний князь. А втім, цей славолюбець шкодує, що розпочав за-ради слави війну проти Мурома й пролляв силу крови. Це його мучить. Починається повість з опису вечера. „Прекрасная заря вечерняя возсіяла на кроткомъ, голубомъ небѣ. Румяные лучи ея озлащали крѣпкіе зубцы высокихъ башенъ града Турова, и цвѣтныя кровли теремовъ князя Любослава“ (II, 143). Князь Любослав сидить і нудить світом. „Мрачное чело его подобно угрюмому холму, покрытому туманомъ осени дождливыя; взоры его кидали молніи суровыя“. Біля нього його джури — Велькар та Зонар. Любослав виголошує монолог, що на ньому виразнісінько знати вплив „плача Ярославны“. „Почто мѣсяцъ любезный такъ кротко помаваешь ты жемчужными власами? И вы, звѣзды сребристыя, пускаете трепещущія искры надъ главой моей?“ то-що (174). Далі він „возсталъ и потекъ подобно столпу туманному, коего края озарены еще слабымъ свѣтомъ заходящаго

Digitized by Google

мѣсяца". Він іде до пустельника Іоїла, розповідає йому про свою нудьгу й прохає поради. Мудрець пояснює йому, що справжня слава полягає не в воєнних подвигах: „Кто жестокихъ честолюбцевъ называлъ славными?" — питається мудрий старець — „нашлось ли хотя одно сердце, которое во внутренности своей благословило бы неистоваго Нерона, безумнаго Калигулу, свирѣпаго Тамерлана и безчеловѣчнаго Атиллу?.." Любослав, підо впливом такої мови, ще й особисто спостерегаючи, як розумно правив своїм народом князь Муромський Миродар, як благоденствують його піддані, — змінюється на краще й одружується з Глікерією — дочкою Муромського князя.

У тринацятій повісті: „Игорь", як головна дійова особа, виступає Ольга. Ігор вирушає до деревлян, Ольга, як тая Ярославна, нудьгує, чекаючи чоловіка. Починається повість з ліричного вступу: „Быстротекущи крыліе твои, о, счастіе! Полетъ твой есть полетъ молніи! — Кто изъ сыновъ и дщерей земли дерзнетъ подать законы твоему стремленію?" і т. д.

„Туманомъ покрыты были власы вытекающаго надъ градомъ Кіевомъ Свѣтовида. Сизый Днѣпръ съ глухимъ ревомъ медленно катилъ въ берегахъ волны свои. Умолкло пѣніе птицъ сладкогласныхъ. Одинъ вранъ чернокрылый издавалъ вопли по дубравѣ, и хищный волкъ вторилъ ему грознымъ завываніемъ".

„Востекла юная супруга воюющаго Игоря, князя Кіевскаго, прекрасная Ольга съ одра злототканнаго. Мрачными взорами узрѣла она съ высокаго терема своего и горы, и долы Кіевскіе и волны Днѣпровскія и дубравы тѣнистыя. И вотъ вспоминаетъ она о первой своей встрѣчѣ съ Игоремъ. Она — дочь бѣднаго рыбака. Въ бурную ночь сидѣла въ хатѣ. Ревѣлъ мутный Волховъ въ берегахъ своихъ, молніи терзали покровъ неба ярящагося; градъ сбивалъ вѣтви съ дубовъ и елей благовонныхъ; громъ рыскалъ среди областей небесныхъ ужасно и заглушалъ ревъ безчисленныхъ стай медвѣдей, обитателей лѣсовъ великаго Новгорода. Въ дождѣ безпредѣльномъ горько рыдала природа, подобно сѣтующей невѣстѣ, грядущей за гробомъ жениха своего, несомаго съ поля битвы". І от, такої ночи увійшов до хати невідомий витязь — „въ бронѣ серебряной, опоясанный мечемъ грознымъ". „Ни самъ свирѣпый Ній [1]) не потрясъ толико робкаго сердца моего своимъ появленіемъ" — каже Ольга, як цей витязь.

„Имя твое, прелесть незнакомая?" — спитавсь незнайомий. Довідавшись, хто вона та як її звуть, витязь спитавсь: „Богиня Лада не вѣнчала тебя розовымъ вѣнкомъ своимъ?" — „Дѣвическій поясъ мой не разрѣшенъ еще", — відповіла вона. Невідомий витязь пішов, подарувавши їй ланцюжка, а на третій день з'явивсь, як князь Ігор — вже нареченим.

---

[1]) „Словенскій богъ ада" *(Нарежний)*.

Digitized by Google

Ольжині спогади перебиває вісник, що привіз труп забитого Ігоря. Далі автор оповідає з патосом про те, як побивається Ольга, коли вона бачить труп забитого чоловіка, — оповідає про те, як сумують кияни (подано співи, описано похорон князя Ігоря).

В останній, чотирнацятій, повісті: „Александръ" автор удається з пишномовною промовою до царя Олександра I, вихваляє його та гудить галлів з їхнім привідцею Наполеоном.

Нарежний у своїх „Словенскихъ вечерахъ" спробував утворити новий тип історичної повісти і, треба це визнати, певний успіх мав. Можна одзначити скількись наслідувань-спроб передати факти з російської історії стилем у його дусі, Осіяновим. Не важко помітити, що між повістями першої частини, котрі побачили світ р. 1801, і повістями другої частини, що в часописах почали з'являтися з 1818 р., є відміна і в стилі. Він помітно знижується, стає простіший, інтимніший. А втім і в першій частині не скрізь додержано героїчного тону, — деякі повісті скидаються на звичайнісінькі амурні історії (це ми знайдемо і в Осіяна). Характерно, що в другій частині почасти знати вплив і „Слова о полку Ігоревім".

19) Р. 1813 Е. І. Тітова надрукувала окремим виданням „поэму въ четырехъ пѣсняхъ" під заголовком: „Ольга". Це нудне оповідання про життя та діяння княгині Ольги, написане високохмарною прозою. Автор додержується в основних рисах тих біографічних та історичних фактів, що їх можна було зачерпнути з літописних оповідань про Ольгу. На цій канві автор нанизав свої простенькі взори: запровадив вигадані діялоги, монологи, описи, то-що.

20) Р. 1814 анонімний автор[1]) „изъ Тамбова" надрукував у „Русскомъ Вѣстникѣ" віршований „Отрывокъ изъ повѣсти о князѣ Мстиславѣ Великомъ побѣдителѣ Половцевъ". Написано цей „отрывокъ" „русскимъ стихосложеніемъ" (пор. Карамзінового „Илью Муромца") і в багатьох місцях наслідує „Слово о полку Ігоревім" (сум Київа, промови князя до киян, що кличе їх іти проти половців, похід, бій).

Початок поеми:

Какъ у насъ, друзья любезные,
Былъ великій православный князь,
Государь Мстиславъ Владимірычъ,
Храбрый, мудрый и привѣтливый.
Онъ стоялъ за землю русскую
Твердоій грудью, какъ отецъ родной,
И руками богатырскими
Градомъ стрѣлы на враговъ пускалъ.

[1]) Чи не Загорський, що надрукував скількись творів, присвячених Мстиславові (див. попереду)?

Digitized by Google

Онъ гремѣлъ мечами острыми
Объ шеломы ихъ желѣзные
Онъ орломъ леталъ и соколомъ
И съ размаху опрокидывалъ
Кровожадныхъ черныхъ коршуновъ.

21) Р. 1818 Є. Люценко на сторінках „Соревнователя Просвѣщенія" надрукував поему — „эпическій опытъ" під заголовком: „Чеславъ". У поемі змальовано той історичний момент, коли печеніги, користуючись з того, що Святослава не було в Київі, обступили місто. Треба було сповістити про це воєводу Претича, що стояв з військом на другому боці Дніпра. Для цього треба було перейти через печенізький табір. Чеслав та Радвил, київські юнаки, міркують про це, а далі Чеслав наважується рискнути й уратувати Київ. Автор оповідає, як він усе це робить і повертається вкритий ранами та й помирає в обіймах у свого друга Радвила.

22) Р. 1818 „Игоря" Нарежного переложено віршами (в „Соревнователѣ Просвѣщенія", III).

23) Р. 1819 з повісти Нарежного: „Игорь" переложено віршами пісню на Ігоревій могилі „Пѣснь на могилѣ Игоря" („Укр. Вѣст."). Автор — Улан-Поселянин.

24) Р. 1819 П. Катенін написав поему „Мстиславъ Мстиславичъ". Поему надруковано в „Сочиненіяхъ и переводахъ" П. Катеніна (р. 1832). У поемі оповідається про те, як тікали руські, що їх погромили татари. Князь Мстислав Мстиславич одпочиває на горбі. Він знемагає од ран та суму, од свідомости того, що його розбито. Князів швагер Данило знаходить його й бере з собою, везе на батьківщину. Мстислав нудьгує... Його болить, що він зазнав поразки, та все-ж він радий, що повернувсь на батьківщину.

25) Р. 1822 К. Рилеєв в „Новостяхъ литературы" надрукував думу: „Олегъ Вѣщій". Він оповідає про Олегів похід на Візантію, про перемогу Олегову, про мир з греками, про те, як Олег прибив свого щита до Царгородської брами й повернувсь до рідного Київа, що влаштував своїому князеві врочисту зустріч.

26) Р. 1822 на сторінках „Новостей литературы" Рилеєв надрукував „думу": „Ольга при могилѣ Игоря". Описано мрячну ніч. Княгиня Ольга та син її Святослав на Ігоревій могилі. Ольга оповідає синові про те, як загинув Ігор, як вона помстилася деревлянам і наприкінці навчає сина, щоб він не робив так, як батько, і до підданих ставивсь людяно:

Отецъ будь подданнымъ своимъ —
И болѣ князь, чѣмъ воинъ!

каже вона.

Digitized by Google

27) Р. 1822 Рилеєв на сторінках „Новостей Литературы" надрукував „думу": „Святославъ". „Дума" починається з опису ночи на берегах Дуная. Гусар стоїть на могилі, дивиться на Дунай, на турецький табір і згадує за князя Святослава, що колись у цих місцях воювавсь з греками. Запалений цими спогадами, гусар другого дня хоробро б'ється з турками.

28) Р. 1822 в „Собраніи образцовыхъ россійскихъ соч." (ч. 6) надруковано вірш Іванова, що зветься: „Рогнѣда на могилѣ Ярополковой". Рогніда голосить:

„Перестаньте, вѣтры бурные!
Перестаньте бушевать въ поляхъ!
Тучи грозныя, багровыя,
Перестаньте крыть лазурь небесъ!"

Вона тужить, що Володимир забив її любого Ярополка і — вдаючись до Ярополка, викликує:

„...вдову твою печальную
Въ брачный храмъ зоветъ съ собою!"

І вона загрожує на адресу Володимира:

„Нѣтъ, убійца друга милаго!
Не клади змію на одръ къ себѣ —
Ядъ волью въ уста злодѣйскія
И мученія неслыханны
Принесу тебѣ въ приданное!" (30—1).

29) Р. 1823 Рилеєв надрукував в „Полярной Звѣздѣ" поему: „Мстиславъ Удалой". Починається вона так:

Какъ тучи съ горъ, текли Касоги.
На встрѣчу имъ Мстиславъ летѣлъ.

Вороги зійшлись. Описано впертий бій і Мстиславову перемогу.

30) Р. 1823 на сторінках „Полярной Звѣзды" К. Рилеєв надрукував свою поему: „Рогнѣда". Починається поема з опису вечора в Рогнідиному теремі. Вона сумує; маленький її син Ізяслав її розважає й прохає її розповісти про славні діяння діда Рогвольда. Мати оповідає йому про те, як розумно правив її батько м. Полоцьком. Оповідання перебиває вісник, що повідомляє її, що незабаром приїде кн. Володимир. З'являється князь. На бенькеті баян оспівує подвиги предків князя та його самого, між иншим співає про те, як захоплено та зруйновано Полоцьк. Рогніда схвильована цим співом. Уночі, коли кн. Володимир заснув, вона хоче його забити, та він прокидається й втримує її. Вона виголошує обвинувальну промову. Вранці князь хоче скарати її на горло, але втручається маленький князь Ізяслав, і Володимир прощає Рогніді.

Digitized by Google

31) Р. 1823 у „Благонамѣренномъ" Шкляревський надрукував поему: „Святополкъ". У цій поемі змальовано Святополка тоді, коли він забив своїх братів, — саме під тую хвилину, як його мучить сумління; він у лісі, і тут він усього лякається, — ввижається йому всяке страхіття.

32) Р. 1823 Н. Язиков у „Новостяхъ Литературы" надрукував „отрывокъ изъ большой Поэмы": „Баянъ". Описано спочинок Святославових вояків.

„Не стонетъ долъ отъ топота коней,
Не брызжетъ кровь отъ Русскаго удара, —
По берегу Дуная близъ огней
Лежатъ бойцы — смирители Болгаръ".

Співак Баян співає пісню про подвиги Олега, Ігоря. Святослав нудиться — він поривається до бою, не може дочекатися дня. Пісня Баянова (у ній, між иншим, повторюється речення, що зробилося крилатим: „немного насъ, но мы Славяне") додає йому нового духу. Друга пісня Боянова — прощання його з любкою. Далі описано бій з греками, і закінчує твір сам Язиков, розповівши про кохання співака Услада й Сіяни. Співак питається: „Онъ всюду твой, а ты? вѣрна ли ты?" цим запитанням закінчується твір.

33) Р. 1824 у „Мнемозинѣ" В. Кюхельбекер надрукував поему: „Святополкъ Окаянный". Автор оповідає, як після Володимирової смерти виступає на політичний кін Святополк:

Тираннъ восходитъ тусклою луною
Надъ Русскою страною (53).

Він забиває Бориса та Гліба, він ляхів наводить на Русь і втягує їх до боротьби. Ярослав повстає проти нього. Твір закінчується молитвою Ярослава, що вирушає проти Святополка.

34) Р. 1825 Духовський надрукував окремим виданням поему: „Ослѣпленный". Це — романтична поема, застосована до доби Володимира Мономаха. Руський витязь Вишата потрапив у полон до греків. Вони вийняли йому очі й посадовили до в'язниці в Візантії. Він тужить за своєю коханою Ладою. Визволившись з полону, він, сліпий, повертається на батьківщину й потрапляє саме на шлюб до своєї Лади. Він перебиває у церкві шлюбний обряд. Тільки-ж Лада вже не кохає його, і він топиться.

35) Р. 1825 Загорський у „Новостяхъ Литературы" вмістив вірша: „Нападеніе богатыря Мстислава на войска Хазарскаго хана". Цей твір виразнісінько належить до „пародійних" писань у дусі Чулкова, Н. Радіщева та Карамзіна. Написано його „русскимъ" віршовим складом.

Digitized by Google

Початок такий:

Ѣдетъ русскій богатырь Мстиславъ,
Ѣдетъ дни, недѣли, мѣсяцы,
Проѣзжаетъ земли чуждыя,
Видитъ много красныхъ дѣвушекъ.

Та жадна з них не скидається на ту, котру він бачив уві сні й тепер шукає по цілому світі. Приїздить він до Хазарського хана. Хан допіру прокинувсь, — підводиться, виходить на ґанок і раптом бачить шатро у полі:

Старъ былъ Ханъ, но безъ очковъ смотрѣлъ (141).

Згадав хан за ворожбита, що йому провістив, наче-б то з Руси приїдуть тройко витязів

И ощиплютъ Ханску бороду
И волосъ остатки малые
На затылкѣ и вискахъ его,
А прекрасныхъ дочерей его,
Обольстивъ своею вѣрою,
Увезутъ къ себѣ на родину. (141—2).

Переляканий хан скликає військо. Мстислав нападає на нього разом з Добринею Никитичем та Рогдаєм, „удалымъ бойцемъ". І от —

Закипѣла сѣча страшная,
Зазвенѣли латы мѣдные
Подъ мечами харалужными,
И рѣками полилася кровь
Басурманская, нечистая!..
Грозно, грозно бьются витязи,
Гдѣ проскачутъ, — тамъ ужъ улица!
Гдѣ повернутся, — тамъ ужъ площади!

Перемогу здобуто блискучу (143—4). На цьому уривок кінчиться.

36) Р. 1826 А. Шидловський в „Благонамѣренномъ" надрукував „думу": „Георгій". Князь Георгій, що його розбито в кривавому бою з Батиєм, нудить світом і кінчає тим, що заподіює собі смерть. Українського в поемі нема нічого.

37) Р. 1827 Волков надрукував поему: „Рогнѣда" („Дамскій Журналъ"). Її написано гарними милозвучними віршами:

Уже затихла брань. Надъ спящими холмами
Бѣлѣлися ряды раскинутыхъ шатровъ;
Вдали обширный градъ подъ ризой облаковъ
Пылалъ въ развалинахъ багровыми огнями.

Це палав Полоцьк. Тимчасом переможець кн. Володимир бенькетував з друзями. Але сумний був князь. Даремно співак співав своїх

Digitized by Google

надхнених пісень. Князь журився: він розумів, що здобув Рогніду занадто тяжкою ціною, що вона не покохає його.

Она должна моею быть!
Такъ конченъ подвигъ мой! Но злобною судьбою
Мнѣ щастье не дано въ удѣлъ!

скаржиться він. Далі він іде на Київ, щоб забити Рогнідиного нареченого — Ярополка. Потім виправляється в інші походи. Рогніда тужить сама в своїому теремі (26—27).

Коли Володимир повернувсь, він одвідує дружину й засинає у неї в теремі. Підчас його сну Рогніда виголошує цілу обвинувальну промову та й хоче вбити чоловіка, але це їй не щастить. Володимир не страчує її, — він її прогонить геть — і от —

Въ пустынѣ дикой, средь лѣсовъ
Одна, забытая и щастьемъ, и друзьями,
Рогнѣда, преклонясь въ слезахъ предъ алтаремъ
Молила гнѣвныхъ къ ней боговъ (29)

і незабаром померла.

38) Р. 1827 І. Алякринський у „Вѣстникѣ Европы" надрукував поему: „Ольга, или осада Коростеня". Власне Ольги в поемі немає, — виступає її син Святослав. Поему починає оповідання про те, як побивається Святослав за вбитим батьком. Претич радить йому помститися деревлянам. Дуже гарно описано князівський садок. Святослав і Претич у садку. Тут Святослав бачить уві сні батька (122). Святослав охотиться мститись деревлянам... У дальшому уривкові (з третьої пісні) подано цікаву характеристику деревлян, їхнього побуту: вони дикуни-мисливці. Описано місто Коростень.

39) Р. 1827 А. Муравйов випустив у світ збірку своїх віршів, назвавши її „Тавридой", бо вірші здебільшого описують красоти та позначні пам'ятки Криму. Між цими віршами є дві історичні балади: „Ольга" (88—92) і „Святославъ" (93—96). У першому вірші оповідається про те, як Ольга помстилася деревлянам. Починається балада з того, що описує як сумує Ольга за Ігорем:

Задумчиво Ольга сидитъ у окна.
О чемъ же тоскуетъ княгиня?

У баладі „Святославъ" оповідається про те, як Святослав з дружиною пливе Дніпром. Ворожа стріла вражає його і він помирає, виголосивши перед тим, як померти, промову. Починається балада так:

Пѣнитъ волны разъяренныя,
Днѣпръ неистовый реветъ...

Digitized by Google

40) Р. 1828 А. Бестужев (Марлінський) (анонімно) випустив у світ першу частину своєї поеми, під заголовком: „Андрей, Князь Переяславскій". У Пролозі він каже про те почуття, що охоплюють його підо впливом історичних спогадів:

Какъ взоръ любви, или обѣты славы,
Плѣнительна святая старина, —
Прапрадѣдовъ дѣянья величавы,
И тихій бытъ и грозная война!
Призывъ ея чарующій внимая,
Душа гудитъ, какъ арфа золотая!

Зміст поеми такий. З Київа до Карпат до м. Переяслава їде Роман, посол з Київа до князя Переяславського Андрія. Тимчасом у лісі ховаються двоє половців, Топаз та Кончак, що чатують на переїжджих та грабують їх... Роман ліг у лісі спочити. Подано цікавий крайовид, видко Карпати, руїни манастиря, що його зруйнували половці. Роман увіходить до манастиря, оглядає його, одвідує манастирський цвинтар, знаходить людський череп та й міркує над ним, повторюючи думки пушкінського Руслана на полі, вкритому кістками. Далі він лягає спочити. Роман засинає. Половці підкрадаються до нього, а він тимчасом снить сни: полювання під Київом на „буй-тура" (жвавий докладний опис 30—1), далі бачить князя Мстислава, що дає йому келіх, повний крови замість вина... Половці нападають на сонного. Він прокидається й стає до бою. Один з половців помилкою вбиває свого товариша та й тікає. Роман їде далі. Під той час Дунаєм човником плив юнак, — Світовид та й співав любовної пісні. Юнак не впоравсь з течією й став потопати. Роман кинувсь його ратувати, мало не втоп сам, але вратував юнака (41). І ратівник, і вратований обидва напівмертві од втоми лежать на березі. Під той час проз них проїздив боярин Любомир — стремяний князя Андрія з своїм подорожнім товаришем. Боярин має на думці зрадити князя Андрія, — хоче покликати на престіл князівський „Всевлада". Він знаходить Романа й Світовида. Світовид, як виявляється, його син. Боярин Любомир дякує Романові за те, що той уратував його сина, та й запрошує його до себе. Далі описано його хороми, лазні, бенькет (52—4). Підчас бенькету співак співає пісень (57). Продовження поеми (другу частину) Бестужев надрукував у „Галатеѣ" р. 1830 (т. 18—19, № 42). Ця „вторая часть" поеми починається з того, що автор описує приязнь між Романом та Світовидом. З Світовида романтик — мрійник та поет. Роман — посол од князя Всевлада до князя Андрія. Всевлад надіслав його з вимогою, щоб князь Андрій підкорився йому, визнав його владу. Князь Андрій рішуче відмовляється. Його люблять усі його піддані. З його князь людяний та розумний. Дуже гарно змальовано, як він в'їздить до міста, непогано описано соколине полювання. На полюванні Андрій ратує од смерти свого ловчого... Великодушного і хороброго, його мучають князівські усобиці. Змова, тимчасом, достигає навколо нього.

Digitized by Google

Автор докладно характеризує Світовида, що живе в світі своїх поетичних мрій. Він полюбляє свої „очаровательные сны". „Они,— оповідає Світовид, — въ тотъ міръ меня носили, гдѣ спѣетъ яблокъ золотой, гдѣ вьются райскія жаръ-птицы и домъ Русалки молодой" (25).

Р. 1831 в „Моск. Телеграфѣ" (ч. 29, 52) уміщено „отрывокъ изъ 5-й главы повѣсти: Андрей Переяславскій", підписаний прізвищем: „Петровъ". Андрій, в одежі прочанина, виходить з свого табору та й ходить по полю, де напередодні був кривавий бій. Він спиняється коло трупа свого забитого коня.

Р. 1831 в „Литерат. Приб. къ Русск. Инвал." (стор. 542) передруковано картину в'їзду князя Андрія до міста Переяслава.

Р. 1832 в „Альціонѣ" за підписом А. Б. передруковано уривок: „Свѣтовидъ", що характеризує юнака Світовида.

41) Р. 1828 Л. Боровиковський на сторінках „Вѣстника Европы" надрукував поему-билину: „Пиръ Владиміра Великаго". Описано князівський бенькет; боян співає віщу пісню про майбутню велич Росії.

42) Р. 1828 Кудряшев на сторінках „Вѣстника Европы" надрукував невеличку поему-баладу, під заголовком: „Рыцарь Рогдай". Зміст її: лицар Рогдай мчить конем до своєї коханої Людмили.

43) Р. 1828 в „Сѣверныхъ Цвѣтахъ на 1829 годъ" (вид. 1828 р.) уміщено поему П. Катеніна, під заголовком: „Старая быль". Зміст поеми такий: князь Володимир після походу на Херсонес повертається з здобиччю і з царівною Ганною. Кияни радісно його зустрічають. У князя одбувається змагання співаків. Співак грек здобуває першу нагороду — білого коня з чорним хвостом, — руський співак — другу нагороду — келіх.

44) Р. 1829 Єлагін у „Моск. Телеграфѣ" надрукував „отрывокъ изъ романтической поемы: „Владиміръ Великій" під заголовком: „Днѣпровскій берегъ". Описано літню місячну ніч на березі Дніпра. Берегом їде верхівень, — це Рогдай поспішається до Київа на бенькет до князя Володимира. Йому доводиться переїздити темним бором, що за нього іде поговір: у лісі живуть лихі відьми. Богатир трохи засмучений, проте перемагає острах, ба навіть спиняється відпочити в лісі. З'являються русалки, що співають покличної пісні. Описується красуня — цариця над русалками, і Рогдай піддається чарам та й гине. Наприкінці з'являється Ураган, і починається буря на Дніпрі.

45) Р. 1831 Є. Гребінка в „Украинскомъ Альманахѣ" умістив перший свій друкований твір, під заголовком: „Рогдаевъ пиръ".

Digitized by Google

Починається цей твір так:

Рогдай сидѣлъ между друзей.
Невнятный говоръ ихъ въ чертогѣ раздавался.
Предъ ними — сладкій медъ янтарною струей
Въ блестящій кубокъ изливался.

Підчас бенькету заспівав Боян „родную пѣсню". Зміст пісні — вихваляння Олега й оповідання про його похід на Царгород. Після його пісні бенькет триває до ранку:

Лишь къ утренней зарѣ
Смѣжилися ихъ вѣжды.
Но сладокъ былъ ихъ сонъ,
Во снѣ ласкали ихъ блестящія надежды, —
Имъ снился ратный строй, мечей и копій звонъ,
Имъ чудились врата златыя Цареграда,
И греки робкіе, восточная награда,
И гордыхъ прадѣдовъ набѣги,
И слава ихъ, и вѣщій князь Олегъ!

46) Р. 1831 барон Розен у „Литерат. Прибавл. къ Русск. Инвал." надрукував поему: „Святополкъ". У цьому творі Святополка змальовано ще перед тим, як він заподіяв свій злочин, — він злостує на Володимира, що покривдив його матір, та й жадає помститися йому... Святопок бачить лиховісні прикмети: природа збентежена, бушує... Кривава зірка запалюється на небі, з неба летить змій, падає до князевих ніг та й зникає. З печери виходить дід, що намовляє Святополка втриматися од лихого діла, загрожує йому, що коли він здійснить свої наміри, то загине сам, і люди прозвуть його „окаяннымъ".

47) Р. 1835 М. Загорський у „Весеннихъ Цвѣтахъ" надрукував віршований переклад „плача Ярославны" з „Слова о полку Ігоревім", під заголовком: „Ярославна". Починається твір Загорського так:

Не въ рощѣ горлица воркуетъ,
Своимъ покинута дружкомъ —
Княгиня юная горюетъ
О князѣ Игорѣ своемъ (95).

48) Р. 1837 Іван Алякрінський надрукував „романтическую поэму": „Рогнѣда". Він обернув історичне оповідання в фантастичне, в дусі пушкінського „Руслана и Людмиллы", звідки робить численні наслідування. Зміст по суті той самий, що й в історії: Володимир намагається захопити Рогніду, дочку Рогвольдову. Допомагають Володимирові Рогдай та Добриня. Запроваджено до поеми ще й пустельника Ратмира, що в його Рогнідин батько Рогвольд, свого часу, захопив його любку Людмилу; є в поемі — добра чарівниця Добрада, лихий чародій Руальд, виступають відьми, діють талісмани, чудовні мечі, шоломи, — чудеса нагромаджуються на чудеса.

Digitized by Google

49) У XIX в. за перший що-до часу (1800) зразок „історичної повісти" „літописного" типу треба визнати „фантазію" В. Ізмайлова, уміщену в його „Путешествіи въ полуденную Россію". У Київі він одвідав церкву св. Василя, збудовану на місці, де давніш був дім кн. Володимира. Тут Ізмайлов згадав за родинну драму кн. Володимира й нещасливої дружины його Рогніди. Підо впливом цих спогадів уява в подорожнього забуяла, і він до свого подорожнього журналу записав такі рядки: „Рогнѣда, распаленная мщеніемъ, захотѣла нѣкогда, чтобы объятія любви и наслажденія превратились для ея супруга въ объятія смерти. Женщина вознесла убійственную руку на своего любимца и въ то самое время, когда онъ покоился въ сладкомъ снѣ на груди ея; но Владиміръ просыпается въ сію самую минуту. Вообразите его пробужденіе! Рука, которая нѣжно его ласкала, держитъ кинжалъ надъ нимъ; дикая свирѣпость сверкаетъ въ тѣхъ взорахъ, гдѣ нѣкогда сверкала любовь и нѣжность! Онъ видитъ адскую блѣдность и трепетъ на тѣхъ самыхъ устахъ, на которыхъ улыбались розы и пылали поцѣлуи. Онъ удерживаетъ руку несчастной. Кинжалъ выпадаетъ... убійца обезоружена! Но кажется, что ярость и мщеніе пролились въ Рогнѣдиномъ взорѣ во глубину сердца Владиміра. Онъ самъ вооружается кинжаломъ, который былъ устремленъ противъ него и назначаетъ часъ казни той, которая хотѣла устроить гробъ ему. Уже на другой день Рогнѣда ожидала смерти. Наступаетъ назначенный часъ... Владиміръ вбѣгаетъ, чтобы совершить наказаніе, какъ вдругъ видитъ бѣгущаго къ себѣ младенца съ обнаженнымъ кинжаломъ. Это — невинный младенецъ, — это — сынъ его, — это — залогъ прежней любви. Онъ бросается на колѣни передъ отцомъ и требуетъ, чтобы онъ пощадилъ мать его или пронзилъ грудь, собственную грудь его... ‚Я остаюсь сиротою въ мірѣ!" — восклицаетъ младенецъ, и слезы прерываютъ рѣчь его" і т. д. („Путешествіе в полуденную Россію" (148—151)).

Така схема того трагічного епізоду, що на сторінках нашого літопису належить до небагатьох справді романічних сюжетів. Сюжет цей не залишивсь нерозроблений у російському романі XIX в., — раз-у-раз письменники до нього повертались, сбираючи його або за основну тему для своїх творів, або заводячи його до своїх писань, як другорядний вставний, але барвистий епізод. Може бути, що Ізмайлов і Карамзінові підказав інтерес до цього епізоду (див. попереду).

50) Р. 1804 в „Новостяхъ Литературы" Бр-й Романенко надрукував повість: „Оскольдъ, или торжество христіанской религіи" (ч. XII). Сюжет повісти цілком вигаданий, але його вставлено в історичні рамці: змальовано добу початків християнства на Русі. „Въ срединѣ мрачныхъ лѣсовъ, окружающихъ Кіевъ, столицу Владимірова Княженія, — тамъ, куда нога смертнаго не дерзала приближаться, — тамъ, гдѣ взоръ заблудившагося странника оставался неподвижнымъ

Digitized by Google

отъ удивленія и ужаса, — тамъ стояла простая уединенная хижина старца добродушнаго" (129), — оповідає автор. Цей дід-пустельник переселивсь сюди, щоб жити як-найдалі од людей, бо його женуть „несчастія и злоба". „Ахъ, онъ былъ несчастенъ!" — викликує сантиментальний автор: „Какъ скоро меланхолическая ночь покрывала вселенную мрачною завѣсою, онъ бралъ въ руки арфу, выходилъ изъ хижины, и слабые персты его производили пріятные звуки" (131). Він побивавсь за своєю донькою Всемилою, що кудись зникла. Якось на світанку підійшов до його хатини гожий юнак у вояцькій одежі. Це був Оскольд, син вельможі князя Володимира. Дід-пустельник, довідавшися, що Оскольд — син Врагбратів — страшенно перелякавсь: Врагбрат був його гнобитель. Оскольд розповів дідові, що тепер у Київі чисто-всі привернулися до християнства і що тепер усі чеснотливі, то й приймуть його з розпростертими обіймами. Дідусь назвав своє ім'я — „Людмиллъ", розповів свою історію, розповів, як він позбувсь усього: і дружини Лади, і дочки, і майна, коли Володимир на нього розгнівавсь. Оскольд його переконав, що у Київі тепер зовсім инакші настрої. Отож „Людмиллъ" повертається до Київа, де князь ласкаво його зустрічає. Він знаходить свою дочку в почеті княгині Ганни, князевої дружини. Людмил охрещується, а Оскольд одружується з Всемилою. Закінчується ця чутлива повість такими авторовими словами: „будучи въ Кіевѣ, я видѣлъ гробницу Оскольда и Всемилы — и слезы сладостныя оросили хладный камень, покрывающій прахъ добродѣтельныхъ" (151).

51) Р. 1806 в „Московскомъ Курьерѣ" К. К. надрукував повість: „Ольга, великая княгиня Кіевская" — „историческій отрывокъ". Повість ця ділиться на дві частині: у першій змальовано Ольгу, що довідавшись про Ігореву смерть, журиться у гурті своїх близьких, — у другій в літературному обробленні автор переказує літописне оповідання про Ольжину помсту, а далі про подорож її Дніпром, Мстою та Десною.

Починається повість так: „Незабвенная въ лѣтописяхъ Ольга, оплакивая несчастную кончину обожаемаго супруга[1]), жила въ стѣнахъ Кіева. Всѣ ея близкіе тосковали вмѣстѣ съ нею, — праздники всѣ для гостей княжескихъ были отмѣнены. Около нея были только — бояринъ Асмудъ — дядька молодого князя Святослава, бояринъ Свенельдъ — воевода Кіевскій и прекрасная Мальха"[2]). Ольга ніжно любила сина свого Святослава. Вона милується ним і красунею Мальхою, — „утѣшалася, смотря на согласіе и невинныя занятія сихъ дѣтей нѣги, какъ бы предчувствуя послѣдствіе нѣжной ихъ дружбы" (50).

[1]) Игорь убитъ Древлянами близь города Коростеня, или Искоростеня (*прим. автора*).

[2]) Кто читалъ древнія русскія лѣтописи — припомнитъ Мальху сестру Добрынину, извѣстную подъ именемъ Мамоши ключницы Ольгиной (*прим. автора*).

Digitized by Google

Друга частина доволі близько підходить своїм змістом до оповідання літопису, — заведено тільки розмови дійових осіб (напр., промови Ольги до киян).

Про те, як Ольга охрестилася, у повісті сказано коротенько. „Богъ воззрѣлъ на Ольгу, слѣпо поклоняющуюся идоламъ суевѣрія, — низпослалъ ей Ангела, да изведетъ ее изъ капища тьмы"(65). У підрядковій примітці автор дивується, що візантійський імператор покохавсь в Ользі: „Можетъ быть, покажется невѣроятнымъ — заявляє він — что 60-лѣтняя Ольга могла возродить чувство страстей, но это было слишкомъ за 800 лѣтъ!" (66) — додає він.

52) Р. 1810 у „Вѣстникѣ Европы" надруковано повість М. Н. Муравйова „Оскольдъ" — „повѣсть, почерпнутая изъ отрывковъ древнихъ Готѳскихъ Скальдовъ". Зміст цієї „поеми" в „сѣверномъ духѣ" це — оповідання про те, як Оскольд ходив з Балтицького моря Дніпром до Царгороду. Високим штилем написана, поема ця являє собою наслідування Осіяна, не має сюжету, є тільки опис учасників походу. Початок повісти: „Яростно дыханіе вѣтровъ, страшенъ видъ твой, Русское море! и черныя волны со злобою умираютъ между сими острыми скалами, которыми усѣянъ заливъ отчаянія" (81). Учасники походу Ульфон, Добриня, Гіарн Гаральд, Вадим, Озар, Рогдай („долго ужасный для гостей богатыхъ, плавателей Волжскихъ, нынѣ товарищъ героевъ" (89)), Челубей, Радмир. У повісті беруть участь — бог Один (102), „дѣвы-мстительницы неутомимыя Валки" (89), привид Рінгвольда (91). Мимохідь говориться про обопільне кохання Радмира та Іскерди.

53) Р. 1818 Арцибашев надрукував повість: „Рогнѣда". Що-до стилю вона наслідує твори Нарежного та Осіяна. Про вплив Осіяна є в повісті і безпосередня вказівка: автор журиться, що не має талану цього співака: „Битвы вѣковъ протекшихъ! Знаменитые подвиги героевъ древности! Почто рука моя не владѣетъ кистію сына Фингалова?" (75). Стиль повісти близький і до стилю творів Нарежного. Ось, наприклад, описи природи: „Алая Зимцерла съ улыбкою очищала путь Свѣтовиду блестящему", „Едва стало осклабляться пасмурное чело неба", то-що. Пісенний склад можна знайти у кількох місцях повісти: напр.: „Не тучи багровыя поднимаются изъ Новгорода — крутится пыль надъ воинствомъ Владиміра" (78—9).

Зміст повісти такий: Володимир, повернувшись після своєї втечі до варягів, виганяє з Новгорода Ярополкових посадників. Далі йде опис Новгорода, оповідання про те, як Володимир одвідав храм Перуна. Описано бенькет, турнір, що в ньому беруть участь скількись витязів, а серед них князів друг відважний Рахтай. Рахтай оповідає Володимирові про Рогнідину красу: „Мужественный въ битвахъ, твердый в злополучіяхъ, мудрый Владиміръ былъ по жено-

Digitized by Google

любію послѣдній изъ человѣковъ" (37), — каже автор, і через те, слухаючи Рахтая, так роздрочився, що вирядив його сватати Рогніду. Вона тимчасом вже закохалася в молодому Руальдові; а той і собі кохав її: „не струны сладкогласной арфы Баяновой потрясли сердце князя Литовскаго, — голосъ небесный восхитилъ душу его унылую" (55) — це був голос Рогнідин. Володимирове сватання збіглося з сватанням кн. Ярополка. Рогніда заявила, що коли вже обирати між двома князями, то вона воліє краще Ярополка, ніж Володимира, „сына рабьяго" [1]).

Покривдившись з образливої відмози, Володимир іде воювати проти Рогнідиного батька, Полоцького князя Рогвольда. У бою гинуть Рогвольд та син його, Рогнідин брат Вельдюзь. Володимир вбиває Руальда. Бачучи, що ворог його вмирає, Володимир, проте, „восчувствовалъ къ нему жалость. Великодушіе, жалость, любовь къ человѣчеству замѣняютъ тотчасъ ярость военную въ чувствительномъ сердцѣ Владиміра — орошаютъ чело его горячею слезою чувствительности" (102—3), каже автор. Руальд дає Володимирові каблучку й умирає кажучи: „Покажи его Рогнѣдѣ, скажи ей, что величайшее желаніе умирающаго Руальда... было... видѣть ее... въ объ... я... тіяхъ... Влади... міра" (105). Рогвольда забив один з „Мери" (назва плім'я). Рахтай приносить Володимирові Рогніду (109).

54) Р. 1820 Ж. умістив у „Вѣстникѣ Европы" повість: „Рогнѣда", твір написаний в дусі карамзінських повістей. Починається повість так: „Солнце катилось къ западу. Умирающіе лучи его отливались на свѣтлыхъ башняхъ дворца княжескаго. Шумъ умолкалъ въ престольномъ градѣ Кіевѣ, и Днѣпръ великолѣпный, согласуясь съ молчаніемъ окружающихъ предметовъ дремалъ въ берегахъ своихъ, лія струи тише обыкновеннаго. Все спокойно въ природѣ, но нѣтъ спокойствія въ теремѣ Рогнѣдиномъ, — скорбь снѣдала ея сердце" (81).

Коли вона була в батьковій господі — усі в ній закохувались: „Какъ пѣснь малиновки услаждаетъ сердце чувствительное — такъ голосъ Рогнѣдинъ отзывался радостью въ сердцахъ витязей, посѣщавшихъ домъ знаменитаго Рогвольда. Взоръ ея исполненъ былъ огня и пріятности" (81). З нею хтіли побратися і Ілля Муромець, і Рогдай. На запрошення од Ярополка, Рогвольд з Рогнідою приїхали до Київа. Тут Ярополк покохав Рогніду, вона — його. Описано розваги в Київі — турнір. Рогніду проголошено Ярополковою нареченою. Вона палко кохає Ярополка: „Она одушевлена была Ярополкомъ: въ шорохѣ листьевъ слышала голосъ юнаго князя; взирая на лазурь небесъ, воображала свѣтлой зракъ его; обращая взоръ на злато волнующейся нивы, уподобляла цвѣтъ ея волнующимся кудрямъ льну подобныхъ власовъ его. Нѣжныя сердца знаютъ по собственному

[1]) „Владиміръ рожденъ отъ Малуши, ключницы Ольгиной" (*прим. автора*).

Digitized by Google

опыту, что и бытіе наше и внѣшніе предметы обновляются съ чувствомъ любви первой. Ясминъ благоухаетъ ароматнѣе, соловей поетъ громче; кристалъ ручья кажется прозрачнѣе и зелень рощи свѣжѣе" (86).

До Рогніди з'являється витязь з спущеним забороломъ. Од ім'я Володимира він сватає її. Вона з обуренням одкидає це сватання: „У сына рабы не разрѣшу ремня сапожнаго!" — сказала вона (88). Той лицар-сват був, як виявляється, не хто як Володимир. Покривдившись з відмови, він розпочинає війну проти її батька. „Свирѣпый нравъ Владимировъ не зналъ притворства" (10). Він перемагає Рогвольда, захоплює Рогніду. І от, її одружено з Володимиром. У неї син Ізяслав. „Рогнѣда, не питая пламенной любви къ Владиміру, почувствовала къ нему обязанность супруги" (91). Та якось з'явилася до неї тінь її батька, що його забив Володимир, та й зажадала од неї, нехай-би вона помстилася Володимирові. Уночі вона хоче зарізати князя, тільки той прокидається, і їй не щастить йому помститися. Скарати Рогніду на горло перешкодив Володимирові син Ізяслав. Володимир їде до діда Асмута порадитися, що робити з жінкою: дід порадив простити їй (96). Володимир дає Рогніді та Ізяславові Полоцьк. Там, охрестившись, вона, під ім'ям Анастасії, доживає, самітна, свого віку.

55) Р. 1820 кн. П. Львов надрукував повість під назвою: „Великій князь Ярославъ на берегахъ Волги". У передмові автор подає коротеньку історичну довідку про Ярослава (5—12), каже про старі пам'ятки в Мерянському краї (13—18) і про заснування міста Ярославля (19). „На томъ мѣстѣ — каже він — гдѣ нынѣ возносятся къ небесамъ златыя главы храмовъ города Ярославля, — на томъ самомъ мѣстѣ возвышался темною стѣною дремучій лѣсъ, виталище звѣрей хищныхъ" (19). Тут, ще перед тим, як засновано місто, жив пустельник-християнин. Це — колишній сподвижник князя Володимира — богатир Рогдай, що на схилі віку пішов жити в пустелю. Він міркує про те, яка безглузда поганська віра, удається до Волги, молиться, щоб християнство запанувало в цій місцевості. У відповідь на його молитву блискавка креслить на небі слово: „Свершится!" (22). З'являється боярин та й каже Рогдаєві, що незабаром приїде сюди князь Ярослав. З'являється Ярослав. Пустельник розповідає йому свою історію. Виявляється, що боярин-князь то син Добринин. Старий Рогдай віщує майбутню велич Руси й доходить аж до Олександра І, війни 1812 року й перемоги над Наполеоном. Одбувається охрещення мерян, і Ярослав закладає місто (46 і д.).

56) Р. 1828 Р. надрукував в „Атенеѣ": „Двѣ повѣсти изъ исторіи XI в." Власне самий „пролог" твору можна застосувати до Київської Руси, бо сами „двѣ повѣсти" змальовують побут, чужий

Digitized by Google

Україні. Гаральд, чоловік Лизавети Ярославни, оповідає їй ці повісті, що характеризують чужоземних жінок XI в. „Скажи, мой милый Ладо, скажи мнѣ, мой Гаральдъ! въ тѣхъ странахъ полуденныхъ, которыя ты прошелъ изъ конца въ конецъ есть ли наши Ольги? по нашему ли тамъ жены любятъ своихъ мужей и родину?'" — такъ однажды Елизавета Ярославна спрашивала своего супруга Гаральда, недавно возвратившагося въ Кіевъ и получившаго ея руку" (48). І от Гаральд оповідає свої повісті про двох героїчних жінок далекого заходу.

57) Р. 1831 Ф. Соловйов в альманасі „Сѣверное Сіяніе" надрукував повість: „Разрушеніе Полоцкаго княжества (Историческая повѣсть изъ временъ Владиміра I)".

Починається повість з опису мирної природи Полоцька й характеристики розумного й чеснотливого князя Рогвольда. Спиняється автор на характеристиці його дочки Рогніди, описує її вроду (10—11), її чесноти (11). Якось з'явивсь до них кн. Ярополк, коханий Рогнідин і наречений — з'явивсь по пораду, як йому полагодити попсовані стосунки з Володимиром. Описує автор побачення Ярополка з Рогнідою місячної ночи: „Мѣсяцъ, этотъ красавецъ лѣтнихъ ночей, этотъ застѣнчивый женихъ дщерей мрака, этотъ всегдашній свидѣтель любовныхъ свиданій и наслажденій, мѣсяцъ, то прятался за облаками, которыя быстро бѣжали по голубому своду безконечнаго неба, то прорѣзывался изъ-за облаковъ, и на нѣсколько минутъ освѣщалъ пространное поле" (17—8).

Тимчасом Володимир, довідавшися про Рогнідину вроду, став сам до неї свататися. Коли йому відмовлено, князь обурився (монолог його з загрозами — с. 21—2). Він зненацька нападає на Полоцьк і, дарма що його хоробро боронено, здобуває його й запалює. Усенька князівська родина, окрім Рогніди, гине. Вона спочатку огинається й не хоче віддатися князеві Володимирові, — тоді він загадує своїм воякам принести до неї трупи її батька та братів та й став їй загрожувати, що кине їх „псамъ и волкамъ голоднымъ" — нехай жеруть, коли вона пручатиметься й далі. Рогніда, ратуючи тіла близьких от ганьби, піддається: „Дѣлай, что хочешь со мною!" вскричала она — „только не прикасайся нечистыми руками своими сихъ труповъ, обезображенныхъ тобою!" (3).

Коротенько, на кількох рядках, розказано про дальшу Рогнідину долю (32).

58) Р. 1832 В. К. на сторінках „Радуги на 1833 г." (вид. 1832 р.) умістив своє писання: „Святополкъ окаянный". А що я в петербурзьких книгозбірнях не знайшов альманаха „Радуги" за цей рік, то й не можу нічого сказати про це писання. З ініціялів судячи, автором міг бути В. Кюхельбекер, що р. 1824 надрукував був поему під такою самою назвою (№ 33).

Digitized by Google

59) Р. 1832 Павликій Атрешков надрукував: „Сказаніе о Святополкѣ Окаянномъ, великомъ князѣ Кіевскомъ". Цей твір написано вже підо впливом вальтер-скоттівської маніри, і через те з усіх попередніх він найбільш наближається до історії. Суху історичну канву, що лежить в основі повісти, прикрашено крайовидами, підживлено запровадивши народні маси, вульгаризми у мові (народня мова), запровадивши третьорядних осіб (забійники Борисові), що говорять простацькою мовою. Це все — тії нові риси, що їх не знав російський роман з школи Карамзіна та Нарежного.

У передньому слові автор каже, що хтів у більших розмірах змалювати цікаву добу тих усобиць, що почалися, як Володимир помер. „Воображеніе пламенное, творческое при самой скудости исторіи сихъ временъ отдаленныхъ могло бы, безъ сомнѣнія, изъ области фантазіи вызвать угрюмую старину, со всею оригинальностью ея характера, отличающагося величественной простотой, дикостью, и представить ее въ картинѣ полной, красками рѣзкими, яркими, но это — удѣлъ таланта высокаго" — каже скромний автор. „Своевольная мечта его (с.-то майбутнього письменника, талановитішого), витая въ мірахъ, ей одной доступныхъ, по произволу своему, даетъ жизнь, дѣйствительность всему утраченному, забытому".

Починається повість по-старому, — з того, що описує місце дії: „Грозно высятся въ пустынѣ ночи огромные верхи башенъ, златые куполы церквей, черныя кровли теремовъ, опоясанныхъ твердынями Кіева. Безмолвно лежитъ онъ тяжелой громадой на кремнистомъ утесѣ, въ повелительной тишинѣ своей, подобясь трупу низверженнаго великана, брошенному въ безмѣрной степи, въ ржавомъ доспѣхѣ — страшилищемъ путнику" (9—10).

Далі описано ранок і Дніпро: „Прекрасенъ Днѣпръ, омывающій струями своими мѣста сіи, украшенныя щедрою рукою природы. Величественно возвышается надъ его священными водами Кіевъ. Какъ спокойно у подошвы его льетъ сей поитель страны, благословенной солнцемъ, тихія струи свои. Внезапно разъяренный въ своевольномъ теченіи, съ какою быстротой, ударяясь о крутой утесъ и исхищая изъ подземныхъ нѣдръ мутную тину, буйно несется онъ вдаль и потомъ, изнеможенный въ стремительномъ бѣгѣ, низринувъ къ глубокому дну добычу — какъ тихо ласкается къ противоположному берегу, улегаясь по сребристымъ пескамъ утишенными зыбями" [1]) (11—12).

„Гдѣ тотъ вдохновенный Баянъ, который можетъ воспѣть все это?" — питається скромний автор, що очевидячки не високу ціну складає своїм силам. Далі описується ранок у Київі. Місто метушиться ще з раннього ранку: у місті неспокій, — надійшла звістка, що Ярослав хоче йти проти батька, проти Київа. А тимчасом кн. Во-

[1]) Тема, що її розвинув опісля Гоголь у своїому описі Дніпра.

Digitized by Google

лодимир конає. Та він узагалі вже підтоптавсь: „Лукавые греки овладѣли его нѣкогда могучимъ духомъ, и ѳеократическій духъ" отруїв князя. Відбувається жвава розмова в юрбі: перехрещуються думки різних народніх груп про князя, про становище на Русі. З розмов знати, що в народі не вмер дух давнього поганства.

Тимчасом облудний грек Анастас надихає Святополкові честолюбні думки, настренчуючи його проти Бориса, що його й батько й городяни хтять бачити на князівському престолі. Володимир помирає.

Під той час Борис повертається до Київа з походу. Його попереджують, що Святополк готує проти нього лихе, намовляють попередити Святополка й самому йти проти нього з військом. Та Борис одмовляється, покладаючись на волю Божу. Подано детальний портрет Борисів: „Юноша величественной осанки, съ выраженіемъ совершенной горести въ чертахъ, которыхъ мягкость, несмотря на свѣтлорусые небольшіе усы, даже маленькую бороду, опушавшую нижнюю часть лица, томнаго изнѣженностью своею и слабымъ румянцемъ щекъ, показывала душу нѣжную, готовую къ ощущеніямъ сильнымъ, глубокимъ" (57—8).

Убійники, що їх підіслав Святополк, ладнаючись до злочину, говорять простацькою мовою: „Провалъ тебя возьми, Лешко!" — каже один (52). „‚Ухъ, душно! Насилу убрались мы съ проклятой челядью!' — сказалъ Еловичъ, обвязывая полученную имъ въ лице рану. — ‚Екъ, отчаянные! Такъ вѣдь и лѣзутъ! — одинъ на десятерыхъ!' (63) — ворчитъ онъ".

Дуже непогано змальовано, як Святополк чекає звістки про те, що Бориса забито (66). Сильна картина — Святополк над Борисовим тілом (67).

Тимчасом у Новгороді одбувається своя драма. Варяги, що їх покликав Ярослав, своєю поведінкою обурили городян. Тії повстали та й багатьох ґвалтівників-варягів повбивали. Обурений Ярослав заховав своє обурення й запросив на бенькет вельможних новгородців. Підчас бенькету співають баяни (75—7). Коли новгородці понапивались, варяги з князевого наказу повбивали їх.

У Новгороді почалися заколоти. Саме під той час Мусій Угрин з'являється з Київа й повідомляє Ярослава про те, що Володимир помер, а Бориса вбито.

Ярослав виходить один до обурених новгородців і виголошує до них промову, що в ній прохає простити йому. Городяни вибачають йому, і він іде разом з ними проти Святополка, спершу перемагає його, а далі зазнавши поразки од Святополка, що тому допоміг польський король Болеслав, тікає з Київа. Болеслав та його ляхи бешкетують у Київі, ґвалтують жінок, пиячать (брутальна мова п'яних ляхів — 117). Святополк ладнається розправитися з ляхами. Болеслав кидає його, і, коли Ярослав знову з'являється під Київом, він не чинить допомоги Святополкові. Святополк тікає до печенігів

Digitized by Google

і вирушає з ними. Ярослав побиває печенігів. Описано бій Святополка з Ярославом (130—2). Святополк тікає до Богемії (134).

Дуже непогано змальовано голосіння княгині Предслави у теремі. Воно нагадує плач Ярославнин (120—1).

Спиняє увагу в романі Атрешкова опис Дніпра — нагадує відомий опис, що належить Гоголеві.

Вже з переказу цього писання видко, що воно різко відрізняється од усіх попередніх своєю манірою письма. За одмітну цього роману рису є авторова спроба збудувати його не на мотивах кохання або героїзму, — а на мотивах суто-історичних (інтриги при дворі, настрої мас, то-що).

60) Р. 1833 „И. Глхрвъ" [Ив. Глухаревъ] надрукував в „Дамскомъ Журналѣ" (XIII і XIV) два уривки з роману: „Братоубійца, или Святополкъ Окаянный": 1) розділ з роману: „Братоубійца, или Святополкъ Окаянный", 2) уривок з другої частини роману: „Братоубійца, или Святополкъ Окаянный". „Уривки" з цього твору, що не побачив світу у повному обсягу, написано в вальтерскоттівському дусі. Автор заводить до гурту головних дійових осіб давніх поганських жерців і цим дає зрозуміти, що Борисова смерть залежала од темних сил, вособлюваних у давньому, ще й досі живому поганстві. Отже зав'язка роману багато складніша, ніж у романі Атрешкова. Навіть у тих, що дійшли до нас, уривках видко, яке Святополкове становище заплутане. Старі жерці намагаються пересварити всіх князів і хтять, щоб вони один одного поперебивали. Через те, ненавидячи Святополка, вони використовують його, як знаряддя, придатне для їхніх намірів, намовляють його забити Бориса. Серед князевих прибічників є християни, що його ненавидять (Турин), є й потайні погани (Ратмир), вони й собі мріють про його загибель. Рогдай ненавидить і Ярослава, і Святополка.

Простий народ і собі міркує по-різному: в народній масі є й пересвідчені християни, і зловмисні погани. Сплітки, чутки, агітація старих жерців, — усе це утворює тривожну напружену атмосферу, що в ній живе київська юрба. У надрукованих „уривках" образ Святополка зовсім навіть не накреслено, — головний герой ще й не виступає, і ми довідуємось тільки про ті настрої, що навколо нього утворюються.

Перший уривок починається з оповідання про потайні збори жерців у приміщенні головного жерця Кукші, відомого у Київі як „пѣвецъ" — „менестрель Ронгвольдъ". Жерці радяться за те, яких-би їм заходів ужити, щоб пересварити князів. Малолітній Якун оповідає про свій віщий сон, що пророкує їм удачу. Запровадивши оповідання про цей сон, автор, перший з російських романістів, намагається відновити вагу давньому поганству, як поважній силі, релігійній та політичній.

Digitized by Google

Початок роману: „Въ едва освѣщенномъ подземельѣ сидѣлъ Ронгвольдъ одинъ. Платье менестреля на немъ исчезло; бѣлое длинное одѣяніе жреца Перунова покрывало сгорбленный станъ его“ (161). Описано підземелля: тут горить невгасимий вогонь Знича, стоять ідоли Перуна, Світовида, Чорнобога... „Теперь змѣя ужалила!“ — сказав, нарешті, Ронгвольд, даючи зрозуміти, що пощастило намовити Святополка на лихий учинок — „Но только неизвѣстно еще, какого свойства будетъ ядъ, какъ глубоко ужасное предпріятіе вошло въ голову Святополка“ (167). „Въ это время приподнялась опускная дверь, и человѣкъ десять, съ лицами самыми безобразными, одинъ за другимъ спустились въ подземелье. Всѣ они были въ лохмотьяхъ; у иного завязанъ одинъ глазъ и искривлено лицо, — другой чуть-чуть переступалъ, опираясь на толстыя палки, у третьяго, казалось, были вывихнуты руки, у четвертаго — ноги“ (163).

Це з'явилися перебрані жерці, що ходили під'южувати народ.

Одбувається нарада жерців. Хлопчик Якун оповідає про віщий сон, що йому наснився: до нього, як він спав, з'являлися боги: Перун, Чорнобог, Волос, Купайло, Коляда, Світовид, Числобог, Іпабог, Забог, Рюгевіт, Поревіт, Леса, Похвіст, Ній, Прова, Дзидзилія. Автор пояснює цей реєстр богів, покликуючись на „Исторію Государства Россійскаго“, на Дитмарову хроніку, на Майнца, Стриковського, Тупмана та ин. (197).

У другому уривкові дія діється в світлиці Ратмирової доньки. Вона сидить коло вікна й милується Київом. З нею стара нянька, що ввесь час хреститься до богів, порається з лямпадами, шепоче молитви... Дочка Ратмирова сміється з побожної старої, — дівчина, живовидячки, старих богів воліє краще, ніж Христа. Стара лякається, чуючи таке од бояришні.

Далі змальовано натовп на вулиці, подано розмови та суперечки. Розмови витримано в реальній манірі. Прим. „Куда ты это, Филиппъ Пафнутьевичъ, на старости лѣтъ спѣшишь такъ?“ спросилъ молодой человѣкъ старика лѣтъ ста“ (18). В юрбі ширяться чутки, що Бориса забито. Одбувається суперечка поміж церковниками та прихильниками поганської релігії.

У Ратмирових хоромах провадяться розмови, скеровані проти Святополка. Одбувається гостра сутичка поміж Турином та Ронгвольдом, що сидить тут-таки під виглядом менестреля. З Турина палкий прихильник християнської віри. Він хоче вбити Ронгвольда. Ратмир розбороняє їх. Турин каже, що поїде геть з Київа, бо не хоче бути рабом Святополкові (81).

Цим закінчується другий й останній „уривок“.

Треба визнати, що писання Глухарева безперечно цікаве і своїм задумом, і тим, як його виконано. Доводиться пожалкувати, що це писання не дійшло до нас ціле.

Digitized by Google

61) Р. 1833 вийшов між люди окремим виданням роман М. Загоскіна „Аскольдова могила", „повѣсть временъ Владиміра перваго" (3 ч. М. 1833).

Починається роман так. Описується вечір і лагідну розмову київських рибалок (потайних християн), що варять собі юшку з риби. До їхньої лагідної розмови встряває „Неизвѣстный" та й починає підбурювати їх проти князя Володимира, вихваляє давні часи, коли киянам жилося краще „при законныхъ своихъ князьяхъ: Аскольдѣ и Дирѣ" (28). Він одзначає, що нахабні варяги чинять що хтять, не боючись жадної кари, князівські урядовці раз-у-раз кривдять людність (29). Він злосливо жартує із князевої пожадливости (33). Виявилося, що один з рибалок Дулеб вже постраждав через цю пожадливість: його наречена Любаша потрапила до князівського терема. Хоч які обережні підзорливі рибалки, все-ж підбурні слова „Неизвѣстнаго" хвилюють їх, підносять серед них настрій, ворожий до Володимира. „Неизвѣстный" закінчив свою промову, скеровану проти князя, так: „Пробудись, народъ русскій! Не пора ли тебѣ за умъ взяться! Ну-ка, дѣтушки, гоните изъ Кіева разбойниковъ-варяговъ, мечите въ Днѣпръ вашихъ грабителей, топите всю эту гурьбу міроѣдовъ, которыя питались кровію вашей подъ сѣнію враждебнаго для васъ поколѣнія, злодѣевъ Рюрика и Олега. Люди русскіе, не прекратился еще родъ Аскольдовъ! не погибло племя прежнихъ князей вашихъ!" (40). Тільки-ж рибалок налякав цей палкий заклик, і настрій їхній змінюється, — вони почувають, що „Неизвѣстный" ворог Русі. Він іде, вилаявши їх „баранами" і „глупымъ стадомъ" (44, 45). Старий рибалка заспокоює молодших своїх товаришів, надто Дулеба, проповідуючи їм християнське всепрощення (45—46). Він-же силується погасити бунтівливий дух, що захопив товаришів після слів „Неизвѣстнаго" (44—60). „Нѣтъ, ребятушки! Какъ у нашего брата руки расходятся, такъ воля будетъ хуже неволи!" (47), — каже він.

У цій сценці з рибалками автор хтів схарактеризувати той складний психологічний момент, коли в давньому Київі зіткнулися інтереси поганства й християнства, — слов'ян з варягами і нижчих клас з вищими урядовцями й нарешті династичні інтереси (боротьба двох князівських родів за Київ), любов до Володимира — з критичним до нього ставленням. По суті, ввесь роман у дальшому являє собою розвязання проблем, що їх автор поставив на цих перших 50 сторінках І-го тому.

У другому розділі змальовано сутичку поміж військовою групою та цивільною київською людністю. Тут-таки виступає одна з головних дійових осіб — Тороп Голован, співак скоморох, спритний та моторний помічник „Неизвѣстнаго" (59); вимальовується так само комічний образ чванькуватого варяга — Фрелафа (62—3) (рудий з червоним носом (94). Загоскін списав його з пушкінського Фар-

Digitized by Google

лафа з „Руслана и Людмиллы“). Нарешті, позначається в розмові й образ головного героя повісти: Всеслава-сироти, вихованця княгині Ольги та Володимирового улюбленика: не тільки вродою, ба й міццю він визначавсь з гурту инших молодиків („сбилъ съ поля Яна Ушмовца и смучилъ совсѣмъ удалаго витязя Рохдая“ (64)). Всеслав нудить світом. Цю нудьгу його силкуються зрозуміти, побоюються навіть, що його отруєно отрутою християнства (66—67). Далі йдуть оповідання-сплітки про те, яка християнська віра страшна (66—7). „Неизвѣстный“ обстає за дівчиною, що її покривдив Фрелаф, і хвалька побито (75—7).

У третьому розділі подано розмову „Неизвѣстнаго“ з Торопом. Тороп має відшукати у Київі при князівському дворі, правнука Оскольда, того самого, що забив Олег. Правнук той загинув без вісти. „Неизвѣстный“ — прихильник скинутого князівського роду й ворог Володимирові, що йому колись служив, ба навіть для нього зрадив Ярополка та й вбив його. Тільки-ж усе, що він робив давніш, усе це було, в його очах, за засіб, щоб відновити Оскольдів рід на престолі. „Неизвѣстный“ йде до жерця Богомила, гадаючи, що той знає про Оскольдового правнука. У цьому-ж розділі вимальовується в розмові з хвальком Фрелафом шляхетний образ Стемида, друга Всеславового. З його теж безрідний сирота, вихований при Володимировому дворі.

У четвертому розділі вимальовується хитрий інтриган жрець Богомил та його помічник Лютобор. Богомил збентежений тим, що Володимир почав байдуже ставитися до предківської віри (114). Виявляється, Володимир не криється з тим, що розчарувавсь у цій вірі (118). І от Богомил надумується одправити криваві жертви, щоб піднести запал до давньої віри, бо він у всіх вже згасає: він має на думці офірувати варяга-християнина з його сином (121—4). Розмовляючи Богомил з Лютобором, одкриває йому таємницю Оскольдового роду — останній з цього роду, сам того не знаючи, служить князеві Володимирові (127). Він оповідає докладно, як викрадено ще немовлятком цього „правнука Оскольда“, як його виховано (129—130). Богомил ладен вбити кн. Володимира, бо той одкидається віри батьків, і складає спілку з „Неизвѣстнымъ“ (134—5). Вони об'єдналися на бажанні, щоб усі в Київі „жили по старинѣ и свято хранили законъ и вѣру отцовъ“ (146). „Неизвѣстный“ багато на що погоджується, аби жрець допоміг йому знайти справжнього нащадка кн. Оскольда.

У розділі п'ятому ми знайомимось з героєм повісти: замислений Всеслав їде конем у лісовій гущавині. До нього вдається Тороп, що трапивсь йому на дорозі. Тороп здогадується, що сирота Всеслав це й є нащадок Оскольдів. Далі Всеслав оповідає своїому другові Стемидові про свою зустріч з уродливою дівчиною, що живе в лісі (171). Всеслав закохавсь у ній і вдається в тугу: „Душа моя ждетъ чего то и не дождется“ (172) — каже він. Він згадує за

Digitized by Google

своє дитинство, княгиню Ольгу, свої перші спогади про Ольжине християнство, враження од ікони Божої Матери (175—6); він прагне істинного Бога (178—9). Оповідає він про зустріч з уродливою дівчиною, як виявилося, християнкою (184—5) — ще й попівною.

У розділі шостому оповідається про зворушливе побачення Всеслава з дівчиною-християнкою Надією. Вона дочка священика Олексія, що живе у густому лісі. Розмова їхня переходить на християнство. Юнака Всеслава дивує, що християни моляться за кн. Володимира, хоч він і гнобить їх (207). Всеслав знайомиться з Надіїним батьком.

У розділі сьомому Всеслав потрапляє до господи священика Олексія. Той навчає його віри Христової. Цим закінчується перша частина роману.

У першому розділі другої частини оповідається про те, як Всеслав зустрівсь з „Неизвѣстнымъ". Він намагається настренчити юнака проти князя Володимира й зацікавлює його обіцянкою відкрити йому таємницю його народження. Між иншим ненависть, що її почуває „Неизвѣстный" до християн, стикається з Всеславовою до них пошаною. Всеслав обіцяється „Неизвѣстному" побачитися з ним у призначеному місці коло Оскольдової могили вночі та й розлучається з ним. Далі Всеслав несподівано зустрічає гладкого князевого шафаря, п'яницю, жартуна, Вишату, — блазня та циника, доглядача над князевими жінками. Вишата дивується з тієї зміни, що сталася з Всеславом, і покладає стежити за ним.

У розділі другому описано багатий бенькет двірської молоди на честь Услада. На бенькеті виявляється обличчя князівських прибічників та дружинників. Докладно описано бенькет (II, 40), що на ньому хвалько-брехун Фрелаф відграє комічну ролю. На бенькеті з'являється Тороп і, щоб розважити присутніх, оповідає казку про те, як русалка занапастила юнака Звенислава, як загинув він сам та його наречена Милосвіта (описано ліс з різним страхіттям 60—2, 65). Тороп веде Всеслава на побачення з „Неизвѣстнымъ". Вишата вистежує їх.

У третьому розділі одбувається Всеславове нічне побачення з „Неизвѣстнымъ". „Неизвѣстный" каже про те, як добре жилося киянам за Оскольда (87), гостро засуджує порядки, запроваджені за кн. Володимира, гудить і його самого, оповідає про трагічну загибель Оскольда та Дира й, нарешті, відкриває Всеславові, що Оскольд — то його прадід (91). Докладно оповідає він і про те, що сталося в Київі, коли законні князі померли, про ті страждання, що їх зазнали нащадки законних князів. Оповідає і про свою ролю: бажаючи занапастити Рюриків рід, він підтримував серед Рюрикових нащадків незгоди та ворожнечу, — для цього він занапастив Ярополка, допоміг Володимирові незаконно захопити князівський стіл, сподіваючись згодом легесенько скинути його, щоб „возстановить

Digitized by Google

въ Кіевѣ законную династію". „Неизвѣстный" вчинив низку злочинств та й ладен чинити їх ще без ліку і намагається втягти Всеслава до сьоїх планів. Тільки-ж лагідний „прекраснодушный" Всеслав, до всього зачеплений Христовою наукою, з огидою ставиться до планів „Неизвѣстнаго", проти Володимира повставати він одмовляється. „Неизвѣстный" каже, що він забезпечив собі допомогу зовні (допомогу од печенігів, косогів), — каже, що він ладен офірувати своє життя (III). Підчас їхньої розмови чути, як зворушливо співають християни. Серед групи вірних Всеслав помічає Надію. Всеслав рішуче одмовляється брати участь у планах „Неизвѣстнаго" й не вміє заховати своїх симпатій до християн та кохання до Надії. „Неизвѣстный" залишається сам у лютій розпуці. Далі він випадково ловить Вишату, що їх підслухував. Знаючи, що Вишата вишукує красунь для князя, він, бажаючи підбурити Всеслава проти Володимира, показує Вишаті на Надію, як на видатну красуню.

У розділі п'ятому знову розмовляють рибалки. Дулеб тужить за своєю Любашею, що нудить світом у князівському теремі (135). Далі описується ярмарок у Київі (140—1). Тут у перістій юрбі, поміж иншими, є норманський скальд, юнак Фенкал, що страждає в рабстві у кн. Володимира і мріє про те, щоб повернутися на батьківщину. Він співає варягам сумної норманської пісні (149—150). „Неизвѣстный" намагається підбурити Фенкала проти Володимира. Він-таки підбурює варягів проти князя. Бунтівливі промови „Неизвѣстнаго" притягають увагу юрби. Кінець-кінцем, натовп хоче схопити його, але він тікає.

У розділі шостому жрець Богомил настренчує юрбу проти християн; розлючена юрба вбиває християнина-варяга та його сина (197—210).

У розділі сьомому оповідається про Торопове побачення з Олексієм, Надіїним батьком, і далі зустрічаються Олексій та „Неизвѣстный". В Олексії „Неизвѣстный" вгадує Варяжка, прибічника Ярополка. Олексій з огидою ставиться до „Неизвѣстнаго", що має його за убійника-зрадника. „Неизвѣстный" хоче втягти Олексія в інтригу проти Володимира, тільки-ж Олексій держиться свого володаря, ще й каже, що він усеньких докладе зусиллів, щоб утримати Всеслава од участи в змові. Олексій навіть каже, що все доведе Володимирові. Тоді „Неизвѣстный" вбиває Олексія.

У розділі восьмому описано побачення Всеслава та Надії. Молодята раюють. Про Олексієву смерть вони ще нічого не знають і спокійно тішаться з красот природи (251—2) й свого чистого кохання. Всеслав оповідає про далеку варязьку землю, про те, як покохала його там гордовита варязька дівчина Мінвана, Геральдова донька (265—6), але Всеслав відцурався того кохання, бо душа його вже тоді прагнула вищого, невідомого ще кохання (268). Розлучившись з Всеславом, Надія потрапляє до рук Вишаті, що викрадає її. Всеслав впору повертається,

Digitized by Google

стає до бою з вартою, що вела Надію, забиває одного, — инші, з Вишатиного наказу, в'яжуть його й забирають Надію. „Неизвѣстный" обстає за Всеславом, забиває ще двох вояків, одзволює Всеслава й іде разом з ним. Всеславові він каже, що Надію захоплено з Володимирового наказу (218), а Олексія вбито теж з його наказу (291).

У першому розділі третьої частини Всеслава заховано в „Чортовомъ урочищѣ", де він сидить укупі з Торопом. На Всеславове прохання Тороп іде шукати Надію. Тороп одводить од Чортового Урочиська загін вояків, вирядженых шукати Всеслава.

У розділі другому описано село Предславино, де містяться терем з Володимировими жінками (III, 42—4). З'являється Тороп, а далі Вишата. Вишата здогадується, що Тороп знає, де переховується Всеслав і що до села Предславина він прийшов по Надію. Певним помічником Вишаті в теремах є гидкий злобливий потвора Садко (73).

У розділі третьому Тороп оповідає старій Буслаївні та Надії казку про Волхов, далі співає пісні, що з неї Надія здогадується, що Всеслав живий. Вишата веде Торопа на допит, загрожує тортурами й смертю, а далі замикає його до льоху (127).

У розділі четвертому Дулеб, бажаючи викрасти Любашу, блукає коло теремів. Проз нього проїздить князь Володимир, що виїхав на полювання (133—4). Дулеб ратує князя од ведмедя, що мало не пошматував його, і сам помирає, признавшись князеві, що з його християнин. Він прохає у князя як ласки, щоб той одзволив Любашу. Перед тим як померти, Дулеб читає Володимирові цілу проповідь. Володимир збентежений і зворушений з християнської покори Дулеба.

У розділі п'ятому оповідається, як, завдяки Стемидовій допомозі, Торопа визволено, і він тікає. Шляхетний варяг Якун ратує його. Тороп уночі іде лісом і боїться нечистої сили (184—6, 188—9). Він зустрічається з „Неизвѣстнымъ", що шукає Всеслава. Обидва вирушають його шукати.

У розділі шостому описано Володимирів бенькет у селі Предславині. Та Володимир не веселий на бенькеті. Він вимагає, щоб скальд Фенкал заспівав йому пісні. Фенкал одмовляється співати, бо йому болить те, що з нього не вільний співак, а раб (205—6). Володимир страшенно обурюється, але раптом заспокоюється й обмежується на тому, що тільки відсилає Фенкала геть з очей, наказує йому йти до Рогніди й співати їй своїх пісень. Руський баян Соловей Будимирович співає на честь Володимира своєї пісні (216—8).

У сьомому розділі Надія вночі тікає з терема і в лісі знаходить Всеслава й Торопа. Далі дія одбувається в Рогнідиному теремі. Вона сидить і сумує. З'являється співак Фенкал. Він співає їй норманської пісні, що нею намагається розпалити в Рогніді бажання помститися (248—53, 254—5, 255—6) і дає їй ножа її батька Рог-

Digitized by Google

вольда (257). Рогніда вночі йде з ножем до Володимирової спочивальні (261), тільки їй не щастить, й її хапають.

У восьмому розділі описано хату старої Вахраміївни, що її всі мають за чарівницю. У неї заховано Всеслава та Надію. З'являється Садко ворожити про келіх, що в його десь заподівся. Описано чаклування (278—80). Садко обіцяє їй гарну винагороду, коли вона скаже, де Надія.

У розділі дев'ятому Тороп веде Всеслава та Надію, бо їх вистежено. Вони втрьох поспішаються до Дніпра, де на них чекає човен з „Неизвѣстнымъ". „Неизвѣстный", захищаючи втікачів, вбиває Стемида та з гривні, що висіла в того на шиї, довідується, що не Всеслав, а саме забитий Стемид — Оскольдів нащадок. „Неизвѣстный" хапає труп Стемида, кидається з ним у човен та й пливе геть. Всеслав та Надія кидаються з скелі в Дніпро. В епілозі змальовано Київ вже християнський. Гурток вояків розшукує старого жерця Богомила, що схопити його наказав князь. На тому місці, де загинули Стемид, Всеслав та Надія, вояки згадують за них.

Роман Загоскіна це, так-би мовити, підсумок усім попереднім романам та повістям, присвяченим Київській Україні-Русі. Він увібрав у себе ті різноманітні елементи, що з них формувавсь цей роман з початку XIX в.: увійшли елементи літописні (напр. оповідання про чарівника Волхова, епізод з Рогнідою, перші мученики у Київі, Претич, Малуша, Редедя, Ян Ушмовець), билинного епосу (богатирі: Добриня, Рогдай і він-таки Рохдай, Ставр, Соловей Будимирович, Тороп), елементи „Слова о полку Ігоревім" (пісня Солов'я Будимировича, промова Добринина [1])). Од самісінького початку роману знати вплив Осіянових пісень. „Раскройтесь передо мною, картины временъ давно прошедшихъ! Бушуй, крутись, быстрый Днѣпръ!" та ин. (9—10, I). Змальовуючи поганські часи, не може автор перебутись без фантастики: „Жадный взоръ мой — каже він, стремится проникнуть сквозь сѣдой туманъ вѣковъ до тѣхъ отдаленныхъ временъ Россіи, когда въ дремучихъ лѣсахъ ея перекликались лѣшіе и раздавался хохотъ хитрыхъ русалокъ, когда въ бурныя осеннія ночи, на вершинѣ Кучинской горы собирались колдуны, оборотни и злыя вѣдьмы, или, купаясь въ утреннемъ туманѣ, рѣзвились межъ собою вертлявыя кикиморы, и грозный Бука, на сивомъ конѣ своемъ, носился по лѣсамъ и доламъ, преклоняя высокій боръ до сырой земли и притаптывая луга заповѣдные" і т. д. (I, 10—11). Цю підхідку — завести пролог, перейнятий фантастикою, автор живовидячки взяв з пушкінської поеми: „Русланъ и Людмилла". Та

[1]) Прим. Добринина промова: „Высоко ты сидишь на своемъ златокованномъ столѣ. Ты подперъ горы Угорскія своими желѣзными полками" і т. д. (III, 200—201). Прохання Володимирове: „Пусти своихъ десять соколовъ на стадо лебединое" і ин. (213). Пісня Солов'я: „...тутъ то конямъ поломаться, тутъ то саблямъ погремѣть... Какъ снопы стелятъ головы, молотятъ цѣпами булатными... Готѳскія красныя дѣвы въ хороводы собрались, зазвенѣли Русскимъ золотомъ" і ин. (215—7).

Digitized by Google

фантастику цю в романі не витримано: сами „жерці" Загоскінові вже не вірять у своїх богів, чарівниця Вахраміївна — тільки дурисвітка. Проте, автор подає низку картин з настроєм, бажаючи показати, якою мірою забобони панували над простим народом (прим. Тороп уночі йде лісом та й боїться нічних звуків та примар). З „Руслана и Людмиллы" запозичив Загоскін образ хвалька Фрелафа, з „Двѣнадцати спящихъ дѣвъ" — образ Всеслава, що повторює деякою мірою романтичного Вадима [1]). Така сама романтична й героїня Надія. До романтичних образів належить і „Неизвѣстный" — таємничий фатальний образ фанатика, що через тяжкі злочини вперто йде до своєї мети. Цей понурий кривавий образ автор намагається зм'якшити глибокою тугою за минулим та розпукою, коли всенькі надії його гинуть і коли він ненавмисне вбиває своєю рукою того, хто був для його такий дорогий. Його надмірна погорда до людей, а надто до юрби, „черни", споріднює його з байронівськими героями. Виразно відбився у романі вплив Вальтер-Скотта. У романі є всі характерні риси його романів. Автор:

1) змальовує минулі віки,

2) одсовує на другий план власне історичні події й висовує на перший план побут історичний та другорядних вигаданих осіб,

3) змальовує історичних осіб не од свого ймення, а за допомогою розмов та другорядних осіб,

4) ставляє історичних осіб на задній план, запроваджує народні маси,

5) викладає історичні події не од авторової особи, а за допомогою розмов та діяннів дійових у романі осіб і до того звичайних людей,

6) заводить couleur locale,

7) запроваджує мальовничий елемент,

8) змальовує дійових осіб, — як наслідок суспільства й доби,

9) ділить дійових осіб на категорії, або класи,

10) міняє стилі,

11) намагається подати портрети історичних діячів,

12) широко використовує діялог, а це додає романові драматизму (Maigron, „Le roman historique à l'époque romantique").

Загоскін змальовує ту далеку добу Київської України-Руси, що оповита сивим туманом старовини такою мірою, що історик не

---

[1]) Він одкидає кохання Мінвани, бо кохає ще невідому красуню: „Я не зналъ ее, каже він; но кроткій небесный ея образъ не покидаетъ меня ни днемъ ни ночью. Она, какъ невѣдомый ангелъ-хранитель, о которомъ мнѣ говорилъ отецъ твой, была всегда со мной: она казалась мнѣ прекрасной. О, какъ тосковало по ней мое сердце! Найду ли я тебя когда-нибудь, — говорилъ я, — проливая слезы. Гдѣ ты? ты, которую я не умѣю назвать по имени?" і т. д. (II, 268). „Я и самъ не понимаю, что происходитъ въ душѣ моей: она рвется, груститъ" (I, 171), ще: I, 177—8, I, 211. „Какой то тайный голосъ прошепталъ мнѣ: ‚вотъ подруга'" (I, 185) і ин.

Digitized by Google

може її вхопити, бо йому не стає матеріялу; до того уявління про цю добу попсували, невдало її толкуючи, усі попередні спроби численних письменників: важко, а може й не можна було з матеріялу казки та легенди утворити історичний роман, — звідси випливають усі труднощі, що з ним так і не впорався Загоскін. Через те реалізм у вальтер-скоттівському дусі, що він його запровадив до свого твору, не в'яжеться з змістом.

У романі нема навіть основної історичної події (убивство Ярополкове, Рогнідина історія — це все факти побічні, з головною інтригою не звязані). У романі змальовано не факти, а колективні та індивідуальні настрої, засновані на боротьбі слов'ян та варяг.в, на боротьбі військової верстви з цивільною, на боротьбі поганства з християнством, — змальовано душевну боротьбу Володимира перед тим, як він охрестивсь. Намагання „Неизвѣстнаго" посадовити на київський стіл останнього Оскольдовича — факт вигаданий, до того-ж історично цілком не обґрунтований.

Історичних осіб за допомогою розмов дійових осіб змальовано в романі вдало: ми впізнаємо Володимира з розмов рибалок, князевих прибічників, поганина-жерця, шафаря Вишати; через те короткочасна поява самого Володимира тільки в останніх розділах III-ої частини нічого нового читачеві не дає, окрім портрету князевого.

Народні маси запроваджено до роману вдало, разом авторові щастить встановити динаміку настрою. Вже в першій сцені ми бачимо, як змінюються настрої рибалок від запальних слів „Неизвѣстнаго". Вдало змальовано юрбу, що діє підо впливом жерця Богомила. Вдало змальовано ярмарковий натовп, і гуртки князевих прибічників підчас кількох бенькетів.

Про першу половину Володимирового урядування ми довідуємось з розмов звичайних людей, городян, купців та вояків. Couleur locale заведено в численних описах: давнього Київа, будинків, теремів, знадвору і всередині, зброї. Доволі вдала спроба змалювати цей couleur у забобонних переживаннях поганина-простолюдина (Тороп у лісі вночі). Враження од interieur хати чарівниці Вахраміївни.

Мальовничий елемент бачимо, найбільше, в описах природи. Описи ці — двох різних типів: романтичний (дикі скелі Чортового урочиська, лісова гущавина, бурхлива ніч) — і суто-реалістичний (напр. ліс на-весні). Подаю приклад: „Передъ ними на противоположной сторонѣ оврага зеленѣлся дремучій лѣсъ: толстая ясень, высокій кленъ, прямая, какъ стрѣла береза, темнолиственный дубъ, кудрявая береза, душистая липа и благовонная черемуха, перемѣшанныя между собою и растущія по уступамъ отлогой горы, образовали безпредѣльный амфитеатръ. Внизу, изгибаясь по изумрудной муравѣ, быстрый ручей вливался въ свѣтлый прудъ. По влажнымъ берегамъ его, какъ узорчатыя каймы, пестрѣлись бѣлые ландыши, желтые ноготки и голубые колокольчики. Тысячи лѣсныхъ птицъ,

Digitized by Google

61) Р. 1833 вийшов між люди окремим виданням роман М. Загоскіна „Аскольдова могила", „повѣсть временъ Владиміра перваго" (3 ч. М. 1833).

Починається роман так. Описується вечір і лагідну розмову київських рибалок (потайних християн), що варять собі юшку з риби. До їхньої лагідної розмови встряває „Неизвѣстный" та й починає підбурювати їх проти князя Володимира, вихваляє давні часи, коли киянам жилося краще „при законныхъ своихъ князьяхъ: Аскольдѣ и Дирѣ" (28). Він одзначає, що нахабні варяги чинять що хтять, не боючись жадної кари, князівські урядовці раз-у-раз кривдять людність (29). Він злосливо жартує із князевої пожадливости (33). Виявилося, що один з рибалок Дулеб вже постраждав через цю пожадливість: його наречена Любаша потрапила до князівського терема. Хоч які обережні підзорливі рибалки, все-ж підбурні слова „Неизвѣстнаго" хвилюють їх, підносять серед них настрій, ворожий до Володимира. „Неизвѣстный" закінчив свою промову, скеровану проти князя, так: „Пробудись, народъ русскій! Не пора ли тебѣ за умъ взяться! Ну-ка, дѣтушки, гоните изъ Кіева разбойниковъ-варяговъ, мечите въ Днѣпръ вашихъ грабителей, топите всю эту гурьбу міроѣдовъ, которыя питались кровію вашей подъ сѣнію враждебнаго для васъ поколѣнія, злодѣевъ Рюрика и Олега. Люди русскіе, не прекратился еще родъ Аскольдовъ! не погибло племя прежнихъ князей вашихъ!" (40). Тільки-ж рибалок налякав цей палкий заклик, і настрій їхній змінюється, — вони почувають, що „Неизвѣстный" ворог Русі. Він іде, вилаявши їх „баранами" і „глупымъ стадомъ" (44, 45). Старий рибалка заспокоює молодших своїх товаришів, надто Дулеба, проповідуючи їм християнське всепрощення (45—46). Він-же силується погасити бунтівливий дух, що захопив товаришів після слів „Неизвѣстнаго" (44—60). „Нѣтъ, ребятушки! Какъ у нашего брата руки расходятся, такъ воля будетъ хуже неволи!" (47), — каже він.

У цій сценці з рибалками автор хтів схарактеризувати той складний психологічний момент, коли в давньому Київі зіткнулися інтереси поганства й християнства, — слов'ян з варягами і нижчих клас з вищими урядовцями й нарешті династичні інтереси (боротьба двох князівських родів за Київ), любов до Володимира — з критичним до нього ставленням. По суті, ввесь роман у дальшому являє собою розвязання проблем, що їх автор поставив на цих перших 50 сторінках І-го тому.

У другому розділі змальовано сутичку поміж військовою групою та цивільною київською людністю. Тут-таки виступає одна з головних дійових осіб — Тороп Голован, співак скоморох, спритний та моторний помічник „Неизвѣстнаго" (59); вимальовується так само комічний образ чванькуватого варяга — Фрелафа (62—3) (рудий з червоним носом (94). Загоскін списав його з пушкінського Фар-

Digitized by Google

лафа з „Руслана и Людмиллы“). Нарешті, позначається в розмові й образ головного героя повісти: Всеслава-сироти, вихованця княгині Ольги та Володимирового улюбленика: не тільки вродою, ба й міццю він визначавсь з гурту инших молодиків („сбилъ съ поля Яна Ушмовца и смучилъ совсѣмъ удалаго витязя Рохдая“ (64)). Всеслав нудить світом. Цю нудьгу його силкуються зрозуміти, побоюються навіть, що його отруєно отрутою християнства (66—67). Далі йдуть оповідання-сплітки про те, яка християнська віра страшна (66—7). „Неизвѣстный“ обстає за дівчиною, що її покривдив Фрелаф, і хвалька побито (75—7).

У третьому розділі подано розмову „Неизвѣстнаго“ з Торопом. Тороп має відшукати у Київі при князівському дворі, правнука Оскольда, того самого, що забив Олег. Правнук той загинув без вісти. „Неизвѣстный“ — прихильник скинутого князівського роду й ворог Володимирові, що йому колись служив, ба навіть для нього зрадив Ярополка та й вбив його. Тільки-ж усе, що він робив давніш, усе це було, в його очах, за засіб, щоб відновити Оскольдів рід на престолі. „Неизвѣстный“ йде до жерця Богомила, гадаючи, що той знає про Оскольдового правнука. У цьому-ж розділі вимальовується в розмові з хвальком Фрелафом шляхетний образ Стемида, друга Всеславового. З його теж безрідний сирота, вихований при Володимировому дворі.

У четвертому розділі вимальовується хитрий інтриган жрець Богомил та його помічник Лютобор. Богомил збентежений тим, що Володимир почав байдуже ставитися до предківської віри (114). Виявляється, Володимир не криється з тим, що розчарувавсь у цій вірі (118). І от Богомил надумується одправити криваві жертви, щоб піднести запал до давньої віри, бо він у всіх вже згасає: він має на думці офірувати варяга-християнина з його сином (121—4). Розмовляючи Богомил з Лютобором, одкриває йому таємницю Оскольдового роду — останній з цього роду, сам того не знаючи, служить князеві Володимирові (127). Він оповідає докладно, як викрадено ще немовлятком цього „правнука Оскольда“, як його виховано (129—130). Богомил ладен вбити кн. Володимира, бо той одкидається віри батьків, і складає спілку з „Неизвѣстнымъ“ (134—5). Вони об'єдналися на бажанні, щоб усі в Київі „жили по старинѣ и свято хранили законъ и вѣру отцовъ“ (146). „Неизвѣстный“ багато на що погоджується, аби жрець допоміг йому знайти справжнього нащадка кн. Оскольда.

У розділі п'ятому ми знайомимось з героєм повісти: замислений Всеслав їде конем у лісовій гущавині. До нього вдається Тороп, що трапивсь йому на дорозі. Тороп здогадується, що сирота Всеслав це й є нащадок Оскольдів. Далі Всеслав оповідає своїому другові Стемидові про свою зустріч з уродливою дівчиною, що живе в лісі (171). Всеслав закохавсь у ній і вдається в тугу: „Душа моя ждетъ чего то и не дождется“ (172) — каже він. Він згадує за

Digitized by Google

отряхивая со своихъ крыльевъ дождевыя капли, вились надъ вершинами деревьевъ и спѣшили обсушиться на солнцѣ. Все кипѣло жизнью. Быстрокрылый Веретенникъ кружился на одномъ мѣстѣ; неугомонный Дудакъ гукалъ, опустивъ свой длинный носъ въ болото; отъ времени до времени раздавался пронзительный голосъ Иволги; испещренная всѣми радужными цвѣтами красавица Соя перелетала съ вѣтки на вѣтку; Дятелъ долбилъ своимъ крѣпкимъ клевомъ деревья, и заунывная Кукушечка, какъ будто бы прислушиваясь къ звонкимъ пѣснямъ соловья, умолкала всякій разъ, когда сей вѣщій баянъ лѣсовъ русскихъ, воспѣтый нашимъ Крыловымъ:

На тысячу ладовъ тянулъ, переливался
И мелкой дробью вдругъ по рощѣ разсыпался" (251—3, II).

Цей каталог „флори" та „фавни" має помилки (напр. одночасно цвіте липа й черемха), — та, будь-що-будь, такий спосіб описувати природу зустрічаємо ми вперше в російських історичних повістях у Загоскіна. Немає у Загоскіна ні Зимцерл, ні Світовидів.

Скількись разів подає він крайовиди, забарвлені настроями містичного жаху. Напр.: „Вечерняя заря уже потухла, и хотя въ то же самое время востокъ начиналъ свѣтлѣть и черныя тучи превращались въ прозрачныя облака, слегка посеребряемыя первымъ отблескомъ утренней зари: хотя темнота не могла долго продолжаться въ концѣ нашего Маія-мѣсяца, когда, по словамъ простого народа, заря сходится съ зарею, но довольно было и одного часу совершенной темноты, чтобы сбиться съ дороги и зайти въ такую глушь, изъ которой послѣ и въ цѣлыя сутки онъ едва бы могъ выбраться. Хотя Торопъ не могъ назваться трусомъ, но онъ боялся ляшихъ, русалокъ и зналъ такъ много разсказовъ о хитрыхъ кикиморахъ и зломъ Букѣ, что невольный трепетъ пробѣжалъ по его жиламъ, когда при входѣ въ сей дремучій лѣсъ его обдало холодомъ и густой мракъ — этотъ вѣщій мракъ лѣсовъ, какъ будто бы опускаясь съ древесныхъ вѣтвей, обхватилъ со всѣхъ сторонъ и одѣлъ его таинственнымъ своимъ покровомъ... Всѣ предметы принимали какой то грозный и чудный видъ. Тут опаленная громомъ сосна протягивала къ нему, какъ длинныя руки, свои изсохшія черныя вѣтви; тамъ, изъ-за деревьевъ, какъ въ бѣломъ саванѣ мертвецъ, выглядывалъ березовый пень... Вотъ что-то перекатилось черезъ дорогу, вотъ черный воронъ встрепенулся и замахалъ спросонья широкимъ крыломъ своимъ; тутъ вдругъ изъ подъ куста затеплились, какъ двѣ свѣчи, глаза дикой кошки и завылъ въ дуплѣ зловѣщій филинъ... (III, 183—6). ...Чудный и отвратительный крикъ, не сходный съ голосомъ никакого животнаго, пронесся по лѣсу. Эти дикіе звуки, похожіе и на громкое ауканье двухъ человѣкъ, перекликающихся межъ собою и на неистовый хохотъ безумнаго, казалось, то приближались къ тому мѣсту, гдѣ стоялъ Торопъ, то вдругъ, отдаляясь, замирали въ лѣсной глуши. По временамъ сіи нестройные и пронзительные вопли понижались

Digitized by Google

до тихихъ вздоховъ и потомъ, вдругъ возвышаясь съ неимовѣрной быстротою и, какъ будто, раздирая воздухъ, гремѣли, дробились и, повторяемые отголоскомъ, оглушали оледенѣвшаго отъ ужаса Торопа".

Та в підрядковій примітці [1]) нещадно зруйнував сам автор ці чари темної ночи в лісі. Крайовидами, коротенькими й поширеними, роман аж рясніє (I, 79, 191, 225: опис Дніпра II, 81—2, III, 22, 26, 65), і всі вони відбивають „настрої". Автор, крім того, подає описи давнього Київа (I, 87), намагаючись відновити його історичну топографію (I, 53, 156—7, III, 41), описує будинки (III, 43, 57—9) й оздобу їх усередині та обставу, убрання (I, 111—2, II, 32, III, 45, 60, 27), ікони (I, 176). Теремі й оздобу їх усередині автор намагається описати як-найточніш що-до історичних даних, та прим., описуючи господу чарівниці, він дає волю своїй уяві: „глаза его привыли къ дыму, и онъ могъ разсмотрѣть всю внутренность избы. На закоптѣлыхъ стѣнахъ ея висѣло нѣсколько собачьихъ шкуръ и большое рѣшето. Въ одномъ углу стояла длинная метла, въ другомъ, на полкѣ сидѣла, повертывая направо и налѣво свою уродливую голову, огромная сова, на полатяхъ лежалъ мохнатый черный котъ. Онъ мурлыкалъ, вертѣлъ хвостомъ, искоса поглядывая на Садко, то потягивался, то сгибался дугою, выпускалъ свои острые когти и, казалось, готовъ былъ спрыгнуть съ полатей и вцѣпиться гостю въ лице. Въ печи, надъ разложеннымъ огнемъ, стоялъ желѣзный котелъ; въ немъ что то кипѣло, а на шесткѣ лежала цѣлая вязанка чемерики, дурмана и другихъ ядовитыхъ растеній" (III, 271—2). „Старуха вышла вонъ. Оставшись одинъ, Садко съ невольнымъ замираніемъ сердца, но съ жадностью и нетерпѣніемъ прислушивался къ каждому шороху. Нѣсколько минутъ въ сѣняхъ все было тихо, и только снаружи бушевалъ вѣтеръ и гудѣлъ проливной дождь. Вдругъ что-то похожее на глухой шопотъ, потомъ на болѣзненный дѣтскій крикъ, раздалось за дверьми избы. Эти звуки, заглушаемые частыми ударами грома, превратились вскорѣ въ какой-то судорожный дикій хохотъ, и въ то же время въ сѣняхъ поднялся такой ужасный стукъ и возня, что стѣны избушки заколебались и затрещала кровля. Несмотря на безпрерывные перекаты грома и вой вѣтра, Садко могъ легко различать посреди сей стукотни безумный хохотъ колдуньи, пронзительное мяуканье кота и зловѣщій стонъ совы. Вдругъ все затихло. Бурный вихрь завылъ по лѣсу, и голосъ, въ которомъ ничего не было человѣческаго, — голосъ, въ которомъ сливались въ одно всѣ отвратительные звуки, существующіе въ природѣ, который напоминалъ и шипѣніе ядовитаго змѣя, и карканье ворона, и послѣдній охриплый стонъ умирающаго — проревѣлъ нѣсколько непонятныхъ

[1]) „Кто живалъ весной въ деревнѣ, а особливо въ нашихъ степныхъ губерніяхъ, тотъ безъ всякаго сомнѣнія знаетъ, какой безобидный и робкій звѣрь пугаетъ симъ крикомъ суевѣрныхъ поселянъ, доселѣ увѣренныхъ, что это аукается и хохочетъ лѣшій" і т. д. (III, 188—189). Лісові страхіття (I, 182, II, 65).

Digitized by Google

словъ. Вслѣдъ за симъ раздирающій, невыносимый для слуха, вопль оглушилъ Садко. Что то тяжелое упало въ сѣн хъ на полъ, потомъ снова все затихло" (III, 289—290).

До мальовничих елементів треба застосувати й авторову спробу дати „портрети", — їх скількись у романі. Є комічні (I, 59, II, 23—7), є жахливі (III, 73—4, 270, I, 111). Подаю портрет князя Володимира: „Впереди сей толпы ѣхалъ на ворономъ конѣ, въ лѣтнемъ терликѣ, съ развѣвающимся за плечами корзномъ, рослый и дебелый мужъ въ самомъ цвѣтѣ и силѣ лѣтъ своихъ. Густой локонъ волосъ, вырываясь изъ подъ высокой мѣховой шапки, упадалъ на лѣвое плечо его; длинные зачесанные книзу усы придавали какой-то грозный и даже угрюмый видъ его благообразному лицу, исполненному жизни и величія. Съ перваго взгляда можно было догадаться, что на этомъ выразительномъ лицѣ привѣтливая улыбка должна была обворожить каждаго, и одно движеніе бровей, отъ котораго высокое чело его покрывалось морщинами, приводить въ трепетъ цѣлые народы" (III, 132—3). Та от, як змінюється це обличчя від гніву: „Блѣдное лице, посинѣвшія уста, дикій пламень, который сверкалъ въ глазахъ, устремленныхъ на Фенкала, — все предвѣщало одну изъ тѣхъ душевныхъ бурь Владиміра, коихъ не могли укротить ни прелесть, ни красота, ни связи родства, — ничто на свѣтѣ" (III, 209—210).

Одзначає автор і складні виразн на цьому обличчі, боротьбу почуттів: „Его грозныя очи сверкали еще дикимъ неукротимымъ огнемъ, но на лицѣ изобразились смущеніе и нерѣшимость. Мало по малу рука его опустилась. Онъ вложилъ медленно свой мечъ въ ножны..." (III, 211).

Наведені двоє уривків показують, як оповідає автор за психологію своїх героїв. Часом цю психологію він показує за допомогою картин природи, або обстави, або пісні (скальд Фенкал і Рогнідина психіка), вдало в розмовах, рухах він малює психіку юрби (одного разу цю психіку викривається мовчанням — „народъ молчитъ" II, 204). Часом психіку дійових осіб розгортає сам автор.

Наприклад: „Какъ въ сильную бурю безчисленное множество горныхъ ключей, сливаясь въ одинъ ревущій, ничѣмъ непреодолимый потокъ, наводняютъ мирную долину, — такъ точно тысяча новыхъ мыслей, новыхъ незнакомыхъ ощущеній, нахлынули, ворвались, и поглотили всю душу несчастнаго юноши" (II, 20, 83).

Дійові особи виразно поділяються на класи (рибалки, двірські люди, дружинники). Автор старанно розрізняє їхні стилі, простий народ говорить мовою вульгарною: „видомъ не видать, слыхомъ не слыхать" (I, 19), напр.: „Дѣвка ты пригожая, личменная" (I, 36), „мурнькаемъ кое-какъ" (I, 162), „эка рожа, эка образина" (II, 51), „старичишка" (II, 246), „какая брыкливая" (III, 275), „дѣтина" (III). Звичайно, навряд щоб простий народ у стародавньому Київі розмовляв отакою мовою.

Digitized by Google

Бажаючи надати своїому твору старовинного характеру, автор запроваджує давньо-руські терміни: „Вирники", „Тіуны" (I, 29), „Гридни" (II, 9), „Отрокъ" (III, 63), „Ногата" (II, 76), „Каганъ" (III, 18), „рубанецъ", „рѣзань" (III, 64). Стиль у нього індивідуалізовано: любовна мова Всеслава й Надії (I, 194, II, 254), п'яна мова хвалька Фрелафа (I, 71, 73, 74 та ин.); „Неизвѣстный" говорить „ужаснымъ голосомъ" (II, 242), старий рибалка та Тороп провадять хитру мову, що заховує справжню думку. Індивідуалізовано й пісні, запроваджені до роману: „скоморошья" пісня Торопова, сумні пісні норманського скальда й велична пісня Солов'я, що становить собою вільний перефраз „Слова о полку Ігоревім" (I, 69—71, 160, 161, III, 101, 240, 255, 214).

„Діялогом" автор користується широко, і подекуди його оповідання набуває драматичного характеру.

Автор широко запровадив і комічний елемент до стилю й до становища дійових осіб.

Автор сам відчував, що його „историческій романъ" хибує саме з історичного погляду: на стор. 11-ій першого тому він сам каже: „Пусть называютъ мой разсказъ баснею: тамъ, гдѣ безмолвствуетъ исторія, гдѣ вымыселъ сливается съ истиною, довольно одного преданія для того, кто не ищетъ славы дѣписателя, а желаетъ только забавлять Русскихъ разсказами о древнемъ ихъ отечествѣ" (11—12). Проте, серед инших повістей, що змальовують історію стародавнього Київа, Загоскінове писання цікаве, як одна з найперших спроб можливо реалістичніш змалювати далеке минуле. Особливо цікаве те, що він не тільки не ідеалізує Володимира, а й одзначає в ньому таку силу негативних сторін, що кілька позитивних рис не роблять його симпатичним. Автор це почуває і щоб забезпечити себе од закидів подає в передмові всі, що характеризують Володимира, цитати, — одну з Карамзінової „Исторіи", — другу — з літопису. Карамзін не помилував рівноапостольного: „Бывъ въ язычествѣ мстителемъ свирѣпымъ, гнуснымъ сластолюбцемъ, воиномъ кровожаднымъ, и, что всего ужаснѣе, братоубійцей, Владиміръ, наставленный въ человѣколюбивыхъ правилахъ христіанства, боялся уже проливать кровь своихъ злодѣевъ и враговъ отечества" (II). Загоскін змалював Володимира ще перед тим, як той привернувсь до християнської віри, і через те всі негативні його риси, нехай і затушковані, залишилися в романі.

62) Р. 1834 Рудневський випустив у світ роман на 4 томи: „Давидъ Игоревичъ, князь Владимірскій, или 1097 годъ" — „историческій романъ XI вѣка" (М. 1834). Писання це, з літературного погляду, зовсім не цікаве. Зміст роману охоплює події з руської історії од Любечського з'їзду князів геть аж до того, як потемнено Василька. Герой роману Давид Ігоревич, слабкий і часто-

Digitized by Google

любний князь. Кохаючи Азру, доньку хана Боняка, він стає його таємним спільником та сліпим знаряддям. Хан з'являється перебраний по руських містах; до забобонного Давида він з'являється не тільки в своїому справжньому вигляді, ба й як привиддя страшного діда-чаклуна. Давида оточують таємні Бонякові служники, — як от: боярин Василь Красний, лиходій Ляшко й таємничий чернець (навсправжки инший хан, що закохався в Азрі — вона, як кінець-кінцем виявляється, донька бояринові Красному).

Дія роману то прилучається до „Исторіи Государства Россійскаго", звідки автор бере цитати й наводить деякі промови, — то геть-геть заходить у нетрі романічних вигадок. Подано в деяких сценах городян, наведено їхні розмови, тверезі та п'яні; це дає спромогу авторові часом одійти осторонь і, за їхньою допомогою, освітлювати події.

Історичний кольорит у романі не витримано: і мову, і психіку дійових осіб не звязано з добою.

63) Р. 1835 в „Московскомъ Наблюдателѣ" надруковано „Пиръ Святослава", — „отрывокъ изъ новаго романа Н. Полевого: ‚Синіе и зеленые'". Писання це — є ще одна спроба відновити київську старовину і являє собою цікаву реставрацію стародавнього Київа. На початку автор зазначає, що „трудно перенестись въ прошедшее, — такъ же трудно, какъ предугадать будущее. Стоя на утесѣ, который называютъ настоящимъ, не видитъ ли человѣкъ со всѣхъ сторонъ вокругъ себя обширнаго океана бытія, не различаетъ ли на немъ разнообразныхъ волнъ? Но что же ихъ разнообразіе? Минута, — и онѣ измѣнились, и новыя мчатся въ слѣдъ имъ" (329).

Щоб читач перенісся в далеке минуле, автор пропонує в думці понищити всі міста й оселі по Дніпру — од берегів Чорного моря до Волги й за Дніпро. „Пусть все заростетъ лѣсами, или превратится въ безконечныя пустыни" (330).

„Тамъ, гдѣ впослѣдствіи раздвинулся обширный Кіевъ и возвысились златоглавыя церкви его, на высокомъ берегу Днѣпровскомъ стоялъ тогда деревянный кремникъ или городокъ норманскій — четыре деревянныя стѣны, срубленныя изъ толстыхъ бревенъ, съ небольшими башнями по угламъ, съ двумя крѣпкими воротами, съ безпрерывною стражею у воротъ и на стѣнахъ. Палисадъ изъ завостренныхъ толстыхъ кольевъ составлялъ внѣшнее укрѣпленіе городка, простираясь извилинами далѣе стѣнъ изъ-за которыхъ видны были вышки княжескихъ теремовъ, переходы и сѣни, покрытые гонтомъ, или дранью. Городокъ этотъ былъ обширенъ; въ немъ помѣщались дворецъ княжескій, дворцы княжичей, жилища избранной дружины, вельможъ и бояръ, казнохранилища, дружинныя, конюшни для лошадей князя и дружины его. Незаселенная равнина отдѣляла городокъ отъ хижинъ, разсѣянныхъ далѣе, разбросанныхъ

Digitized by Google

безпорядочными толпами, между которыми извивались узкія неровныя улицы и переулки. Дома состояли изъ мазанокъ, изъ срубовъ, съ маленькими окошками, даже изъ землянокъ; они были покрыты дранью, соломою, дерномъ; иные огорожены плетнемъ, большая часть безъ огорожи, только съ закутою. Между ними, въ нѣкоторыхъ мѣстахъ находились высокіе терема богатыхъ гостей и вящихъ людей; эти терема были въ два этажа, состояли изъ многихъ небольшихъ раздѣленныхъ срубовъ, соединенныхъ переходами, или сѣнями; въ нижнихъ этажахъ, обыкновенно, находились кладовыя, и такой дворъ обносили вокругъ заплотомъ, или плетнемъ, съ сараями вокругъ плетня. На другомъ концѣ этого неправильнаго, безпорядочнаго народонаселенія, заключавшаго въ себѣ нѣсколько тысячъ теремовъ, домовъ и землянокъ, находился чудный дворецъ княгини Ольги, составлявшій предметъ удивленія кіевлянъ, потому что теремъ этотъ былъ каменный: четыре толстыя стѣны, складенныя изъ кирпича, съ узкими маленькими окнами, обмазанныя по штукатуркѣ красною краскою со множествомъ рѣзныхъ деревянныхъ строеній. Каменный теремъ этотъ окружался палисадникомъ и походилъ на городокъ, только не видно было при немъ ни башенокъ, ни стражи. Къ Днѣпру внизъ по горѣ къ пристани, гдѣ стояло множество лодокъ, разбросаны были кузницы, бани, балаганы. Со вскрытіемъ Днѣпра начиналась въ Кіевѣ настоящая ярмарка и продолжалась все лѣто: всѣ окрестныя племена славянъ плыли тогда въ Кіевъ, — одни съ данью Великому Князю, другіе съ товаромъ — мѣхами, кожами, воскомъ, медомъ; тысячи народа толпились тогда цѣлые дни по берегу Днѣпровскому. Днѣпръ покрывался ладьями, лодками, челноками, плотами. Тутъ были новгородцы съ заморскими товарами сѣверныхъ странъ, купцы гречины, то есть торговавшіе въ Греціи и отправлявшіеся въ Царьградъ и Херсонъ весною, и возвращавшіеся осенью; сюда пріѣзжали печенѣги и половцы, съ конскими табунами, множествомъ невольниковъ и невольницъ. Русскихъ отдавали на выкупъ, иноплеменныхъ продавали кіевлянамъ, — важный торгъ производился этимъ товаромъ изъ Кіева въ Грецію; купцы хозарскіе приплывали въ Кіевъ съ драгоцѣнными произведеніями Востока, жемчугомъ и пряностями, которые шли къ нимъ изъ Индіи, Персіи, Бухары. Словомъ, берегъ Днѣпра съ начала весны, до глубокой осени, представлялъ живую, пеструю, шумную картину дѣятельности, гдѣ тысячи временныхъ строеній, примостокъ, балагановъ служили пристанищемъ торговли и жилищемъ для пришельцевъ съ сѣвера, юга, востока и запада" (230—3).

Авторові щастить змалювати ярмаркову метушню й перістий етнографічний її склад (печеніги, слов'яни, хозари, греки). На ярмарку, між иншим, вештаються слов'янські скоморохи, співаки печенізькі, хозарські...

Digitized by Google

Описує автор вечір на Дніпрі. Дніпром пливуть посланці од візантійського цісаря під охороною вояків грецьких та князівських. Пливучи, вони розмовляють про слов'янські звичаї (слов'ян вони звуть „скиѳами"), пригадують, між иншим, оповідання про апостола Андрія та про його пророкування, що християнська віра запанує в Київі.

У Київі послів зустрічає Свенельд, бо сам князь Святослав на полюванні.

Далі автор описує зовнішній вигляд Святослава (343). Князя київського змальовано під тую хвилину, коли він нудить світом у Київі та мріє йти на Дунай, „душа его проситъ воли и раздолья" (346). Оповідає автор про те, як змагаються двоє перебійців: варяг та печеніг, — варяга переможено. Сам князь демонструє свою силу: згортує в трубку срібне блюдо. Далі автор оповідає про змагання співаків: наведено пісню печеніга (357), пісню слов'янина (333—9), що являє собою наслідування „Слова о полку Ігоревім". (358—9). Пісня варяга (359). Пісня слов'янського співака Велеса (362—3) оспівує Олегову загибель через його улюбленого коня (наслідування Пушкінської балади).

Цей надзвичайно цікавий й художній „отрывокъ" мав увійти до великого роману з „візантійської історії" під заголовком „Синіе и зеленые", тільки-ж такого романа Полевой таки не написав і як уривок завів його до збірки повістей: „Повѣсти Ивана Гудошника" (2 ч. СПБ. 1843).

64) Р. 1836 на сторінках „Московскаго Наблюдателя" надруковано двоє уривків з „большого эпическаго сочиненія": „Сказаніе объ Ольгѣ", що належить перу княгині Зинаїди Волконської.

Першого уривка написано, безперечно, підо впливом Пушкінської „Пѣсни о Вѣщемъ Олегѣ". Олег довідується, що помер його кінь. Коня того він віддалив од себе, коли йому напророкували, що він через нього помре. Він викликає старого ворожбита, що провіщав йому смерть через коня, далі їде подивитися на кістки свого улюбленця. Змія, що виповзла з кінського черепу, вкусила Олега, і він вмирає.

Починається перший уривок з такої сцени: „Сидитъ мудрый Олегъ на скамьѣ дубовой у широкихъ воротъ палатъ своихъ, а возлѣ него сидитъ княгиня Ольга, покрытая алою фатой. Онъ и она устремили быстрые взоры свои на пословъ Варяжскихъ. На травѣ передъ ними разостланы золотыя ткани и камки узорчатыя; Игорь и молодые его товарищи тѣснятся вокругъ амфоръ греческихъ, наполненныхъ золотомъ и серебромъ.

Варяги-послы только-что вернулись изъ Царьграда, привезли договоръ съ греками, заключенный Олегомъ, привезли дары отъ

Digitized by Google

императора и много разсказовъ о великолѣпіи и богатствахъ греческой столицы.

Договоръ написанъ на славянскомъ языкѣ, т. к. варяжскаго языка ‚греки не знаютъ'. Олегъ беретъ договоръ въ руки, но онъ по славянски читать не умѣетъ. ‚Хорошо!.. увидимъ!.. Ужо!.. Ты, Многоустъ, мнѣ прочтешь эти слазянскія каракули', каже він „купцу, богато одѣтому въ шитый восточный кафтанъ и имя свое получившему отъ того, что говоритъ на разныхъ языкахъ" (290).

Варяги захоплюються оповіданнями послів про царгородські багатства й вимагають од Олега нового походу. Та Олег каже, що він хоче тепер торгувати з Царгородом, а не воюватися. „И тебѣ, Олинька, мой свѣтъ, моя радость, привезутъ сафьяну алаго, голубого шелку, да восточнаго жемчуга" (292), каже він Ользі.

З дальшого з'ясовується, що між варягами та слов'янами приховане ворогування. Гусляр співає про Олегів похід на Царгород. Початок:

Велика звѣзда взошла палящая,
Что копье виситъ она на облакѣ!
Что Перунъ грозитъ она на недруга!
Изъ-за холма, холма темносѣннаго,
Не орелъ съ орлятами выпархивалъ —
Диво наше, князь Олегъ Перуновичъ
Со дружиною своей заморскою
Ѣдетъ князь по берегу Днѣпровскому і т. д.

Рано-вранці на вгороді жінки Олегові збирають мак: „Восходящее солнце еще не освѣщало злачныхъ садовъ княжескихъ. Земные пары дымились надъ однообразными грядами; свѣжая роса орошала широкую капусту и вьющіяся лозы хмѣля; она крупными перлами тихо капала съ листьевъ и блистала на яблокахъ глянцевитыхъ и на алыхъ кистяхъ смородиновыхъ" (198).

Жінки Олегові збирали мак та й співали пісні:

Придолинный макъ,
Прешірокій макъ!
Маки, маки, маковицы,
Золотыя головицы!

Олегові жінки гомонять за Ольгу: вони її не полюбляють — заздрять їй, бо до неї добре ставиться Олег. Одна з жінок, Либеда, оповідає за свій сон, що віщує лихо Олегові.

Далі автор подає непоганий опис осени: „Полуденное солнце сереброогнистыми лучами изливаетъ на задумчивую природу послѣдній жаръ утекшаго лѣта. Изсохшія багровыя листья шелестятъ и валятся другъ за другомъ. Тамъ рябина красуется своими тяжелыми коралловыми кистями, тутъ иглистая сосна, какъ безстрастная душа, однообразно зеленѣетъ, пока стоитъ на здоровомъ корнѣ. Мутныя воды своенравнаго Днѣпра бушуютъ по омутамъ, разливаются то

Digitized by Google

на одинъ берегъ, то на другой — и струя за струею желтѣетъ и серебрится. Вездѣ свѣтъ, все бѣло, все сверкаетъ!" і т. д. (302).

З Олегового наказу варяги тягнуть на розправу ворожбита, що через його віщування Олег одмовився був од свого улюбленого коня, щоб не загинути через нього.

„Молчи, косматый!" — гукають варяги, волочучи переляканого ворожбита до князя... (307).

Далі дія одбувається, як у Пушкіновій баладі, з тією одміною, що кн. Волконська, розгортаючи оповідання, запроваджує нові деталі. Отож, наприклад, дорогою Олег зустрічає божевільну Наризу, удову Оскольда, що він його вбив, — і тая віщує князеві лихо.

Другий уривок — докладне оповідання про те, як ховали Олега. Тут авторка силується відновити картину стародавнього похорону: жіноче голосіння, приносіння дарів померлому, обряди... З жінок Олегових тільки троє болгарок побажали, щоб їх забили. Отож мають вони товаришувати своїому чоловікові у дорозі на той світ. Ігор справляє тризну по Олегові. За бенькетом виявляється, що варяги та слов'яни ворогують поміж собою. Ольга обороняє слов'ян.

На похороні співають пісень співаки слов'янські та скандинавські. Пісні характером різні. Одбувається боїще на честь Олега, кулачки.

64) Р. 1837 Степан Карпенко надрукував окремим виданням повість, під заголовком: „Историческій романъ: Могила двухъ, или чувствительное сердце только разъ любитъ". Це — сантиментальна повість, що не визначається літературними вартостями, застосована до року 1238, — до початку князювання Михайла Всеволодовича Чермного. У Київі жив один городянин Петро. У того Петра була гожа донька Марта й робітник Геннадій, — син колись багатого, але збіднілого лимаря. Молоді люди покохали одне одного. Їх оголошено як нареченого та наречену. Та портрета Мартиного побачив Аполлон, князів вихованець, і посватав її, — Марта побралася з ним та й легесенько забулася за свого Геннадія, що пішов у манастир.

Батий пішов на Київ. Аполлон узяв участь в обороні міста, але киян переможено. Аполлонові пощастило видерти жінку з рук у трьох татарів, що заходилися були її ґвалтувати. „Олтарь любви (былъ) попираемъ гнуснымъ желаніемъ варваровъ, и клятва въ вѣрности нарушена усиліемъ" (42). Аполлон з Мартою тікають. Дорогою Марта вмирає. Останнє слово її: „Геннадій!" Аполлон закопує жінчине тіло в землю. З'являється Геннадій. Аполлон розповідає йому за всеньку пригоду та й помирає: „Вотъ, что значитъ чувствительное сердце: оно только разъ умѣетъ любить!" (40) викликує автор.

Історичний елемент у повісті виявився в оповіданні про здобуття Київа й тії знущання, що їх зазнавали руські князі в Орді.

Digitized by Google

Закінчується повість оповіданням про те, як мученицьки загинули в Орді р. 1240 князь, боярин Федір та священик Іоан.

65) Р. 1842 І. Єлагін умістив у „Маякѣ“ „Разсказъ о кіевской старинѣ“, цікавий тим, що його написано вже суто-реалістичною манірою. Зміст оповідання — як Святополк вбив Бориса.

Оповідання автор провадить то од свого ім'я, то од ім'я дідуся, „дяди Терентьича“. Дідусь отой оповідає селянам, які його оточили, про те, що́ бачив сам і що сам чув про трагічну Борисову смерть.

„На уступѣ Андреевской горы сидѣлъ старикъ, дядя Терентьичъ. Тусклые глаза его обращены были внизъ на разныя изображенія, которыя онъ чертилъ своею дубовою палкою на пескѣ“ (1).

Зворушений спогадами, дідусь плаче. А навколо нього стоять та сидять кількоро слухачів, молодих та літніх у святкових вбраннях.

Мова дідусева проста, невигадлива, селянська. Він оповідає про те, як помер князь Володимир (2), про заколоти, що зчинилися після його смерти. Оповідає він, що Святополк зроду дитина гріха, бо мати його була черниця в Греччині (5).

Дідусеве оповідання захоплює слухачів, — почувається, як зростає в їхніх серцях тривога. Старий вихваляє Бориса. Це дідусеве оповідання править, так-би мовити, за „пролог“. Далі автор починає оповідати од себе. Чотири верхівні їдуть лісом: Єлович, Талець, Путша та Ляшко. Це — майбутні вбивці Борисові. У лісі їм моторошно: усяке страхіття привиджується їм (8). Вони жваво поміж собою розмовляють. У призначеному місці вони зустрічаються з Святополком, і той надсилає їх забити Бориса.

Далі дія одбувається в шатрі князя Бориса. Усі його друзі-прибічники сумують, діставши звістку, що помер князь Володимир. У розмовах беруть участь Ян Усмошвець та Олександер. Бориса намовляють іти на Святополка, тільки-ж той одмовляється, бо не хоче призводитись до чвар.

Автор перебиває своє оповідання й знову надає слова старому Терентьевичу. Своєю невигадливою мовою він аж моторошно просто переказує страшну сцену Борисового забиття.

Digitized by Google

Digitized by Google

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УКРАЇНА XVII ВІКУ В РОЗПОВІДНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ

Digitized by Google

Digitized by Google

Історія роману, питанню про історичну долю України в XVI—XVII в. присвяченого, становить собою явище, що виходить з рамців російського письменства.

Насамперед, автори цих творів здебільшого українці, твори, що вони їх понаписували, мовою долучаються до російського письменства [1]), а змістом — до українських поетичних та історичних традицій. У цьому полягає характерна для цього літературного виду особливість.

Романи та повісті, історії давньої України-Руси присвячені, пишуть трохи чи не самі росіяни. Історія цього виду, головним чином, охоплює роки од початку XIX в. аж до 20 рр., — тільки поодинокі писання з таким змістом з'являються спорадично пізніш (напр., романи Загоскіна, Вельтмана). Тимчасом перший історичний роман, Україні XVI—XVII віку присвячений, з'являється допіру року 1816 і далі цей вид швидко розвивається (надто за 30-х років) і, неначе, випирає повість першої групи. Розцвітає цей новий вид одночасно з впливами байронівським і надто вальтер-скоттівським, — і це допомагає романістам швидше й легше знайти ту літературну форму, якої так довго не могли знайти автори повістей першого типу.

Оцей інтерес до історичного життя України XVI—XVII вв. живився од українського націоналізму, що де-далі зростав. Націоналізм повстав був підо впливом романтизму, а підтримав його рясний історичний матеріял, що саме вийшов між люди: р. 1822 друкує свою працю Бантиш-Каменський „Исторія Малой Руси", — з р. 1819 починають виходити в світ збірки українських історичних пісень (кн. Цертелев „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней") [2]) й історичних документів та літописів.

Нові романісти-історики опинилися в кращому становищі, ніж передніші: романіст, що мав на думці змалювати життя давньої Київщини, по суті, — не мав до Карамзінової „Исторіи" (р. 1818) достатнього матеріялу: історіографи перед Карамзіним та літопис давали

---

[1]) П. Куліш перший р. 1857 випускає в світ свій роман: „Чорна Рада" українською мовою (рівночасно й російською). Правда, р. 1840 Т. Шевченко в „Кобзарі" українською мовою друкує дві свої балади „Іван Підкова" й „Тарасова ніч", — тільки-ж ці твори що-до типу свого до романів не належать.

[2]) Поодинокі думи друковано й давніш по періодичних виданнях (напр., у „Вѣстникѣ Европы", то-що, але перша „спроба" їх згуртувати належить допіру до р. 1819.

Digitized by Google

йому занадто блідий, вбогий матеріял – його доводилося або розводити вигаданими діялогами, або оздоблювати знову-таки вигаданими амурними пригодами, ліричними відступами й міркуваннями, — або, не вважаючи на фактичну правдивість, ширяти на крилах безмежної уяви (пор. Вельтмана).

Багато щасливіший був романіст, що брався змальовувати бурхливу, „бѣшеную" (мовляв Гоголь) історію України за часів Гетьманщини. З одного боку багатюща усна поезія вже проробила над цією історією перший акт творчости — згуртувала цінний матеріял, а далі вона-ж і опоетизувала цю історію, втіливши найцікавіші, захватливі моменти цієї історії в такій довершеній поетичній формі, що письменникові (візьмімо, хоч-би, Гоголя), доводилося, хоч-не-хоч, уважати на ці вже розроблені теми й героїчні зразки та стиль. Повстало цікаве явище: у цьому романі усна творчість виразно підбивала під себе літературну [1]).

З другого боку новому романістові допомогло західньо-европейське письменство, що звернуло, насамперед, в особі Боплана, увагу на історію України: р. 1818 Байрон пише свою поему „Мазепа" (в російських перекладах з'являється в часописах з р. 1821) [2]). Особливо-ж значну допомогу чинить, як вже сказано, Вальтер-Скотт.

Допомогло йому й російське письменство: Рилеєв своїми думами з історії України („Войнаровскій", „Богданъ Хмѣльницкій", „Гайдамакъ") і Пушкін своєю „Полтавою".

Нарешті, у великій новому романістові пригоді стали 1) українська побутова казка, що в ній так яскраво й соковито відбився своєрідний український побут, — і 2) та побутова повість, що зросла на родючому ґрунті цієї казки, — зросла передше, ніж історична.

Коли перших двоє писань цього типу належать ще до типу старого письменства (у дусі Флоріяна та Жанліса), то, починаючи з дум Рилеєва, хід розвитку жанру, що нас оце цікавить, стає на шлях романтизму, а далі наприкінці 40-х рр. і реалізму.

Як я одзначив попереду, Рилеєв назначив три основні теми для романістів-істориків України XVI—XVII в.: 1) „Богданъ Хмѣльницкій", 2) „Мазепа" („Войнаровскій", „Палѣй" та инші уривки становлять неначе частини великої поеми, присвяченої Мазепі") [3]).

---

[1]) Фактичний матеріял з історії України романісти геть аж до Гоголя включно черпали з Бантиша-Каменського, Боплана („Описаніе Украины"), псевдо-Конїського („Исторія Русовъ"), Шерера, — а поетичний — з „дум", відомих для багатьох спочатку з перводжерела (кобзарські співи), а потім з збірок кн. Цертелева та І. Срезневського „Запорожская Старина" та ин.

[2]) Перед Байроном тему Мазепиного кохання до вельможної полячки розроблено в німецькому романі XVIII в., ще в XVIII в. перекладеному на російську мову під заголовком: „Прекрасная Россіянка" р. 1784 (дальші видання р. 1790, 1796). Роман перевидано і в XIX в.

[3]) Пушкін так і зве „Мазепою" один уривок з поеми „Войнаровскій" („Бѣгство Мазепы").

Digitized by Google

Богданові Хмельницькому за 50 років (1800—1850) буде присвячено 8 творів (№№ 1, 2, 3, 23, 38, 42, 69, 80), Мазепі — 11 (№№ 7, 14, 19, 36, 40, 50, 67, 82, 83, 87), гайдамакам — 15 (№№ 8, 9, 16, 17, 18, 21, 25, 27, 32, 48, 60, 61, 63, 75, 86).

Усі ці основні три теми розвиваються в двох напрямках: 1) романтичному в поемах та баладах, 2) мало не реалістичному — в романах.

Окрім трьох головних тем, в історичному романі, присвяченому Україні XVI—XVII в., розроблено ще скількись другорядних тем: Остряниця, Наливайко, Палій, Войнаровський, Кочубей, Іван. Підкова, Головатий, Нечай, Перебийніс та Гамалія.

Окрім писань, застосованих до певної історичної особи, ми маємо писання історичного-таки змісту, де за головних героїв стають вигадані особи, або дрібні історичні діячі, або попросту „запорожцы", „козаки", — писання, де часом трапляються й історичні імення, що не приваблюють, проте, особливу увагу романістів. Ці писання поділяються на 1) балади та поеми байронічного типу, 2) романи.

З романів цієї групи особливо цікавий Гоголів роман „Тарас Бульба", Гребінчин „Чайковскій", Скальковського „Порубежники" й Кулішева „Чорна Рада".

Літературну історію, а через те й характер історичних романів, поем та балад, присвячених Україні XVI—XVII вв., визначають, найбільше, джерела, що на них те чи инше писання будовано. Здебільшого будовано їх на щирій історії, отже основний зміст почерпнуто з історичних творів, літописів, документів, — побут заведено до цих романів, як допомічний матеріял, як тло. Меншу частину будовано, найбільше, на усно-поетичному матеріялі — на думах; вони мають, переважно, історично-побутовий характер. І, нарешті, третю групу будовано на усних переказах. Твори цієї групи частенько мають характер історично-анекдотичний.

Жаден з романів, що увійшли до цього розділу, не написано цілком за рецептом Вальтер-Скотта, хоч, звичайно, він чималою мірою вплинув на всі великі писання цього типу (couleur locale, запровадження мас, української мови, драматизму — події викладено, найбільше, в дії, а не в формі оповідання, запроваджено комічний елемент, то-що). Через те можна 1) заперечувати, ніби ці романи цілком залежали од Вальтер-Скотта, і 2) через те можна говорити, що цей літературний вид розвивавсь великою мірою самостійно — будь-щобудь, самостійніш, ніж сучасний історичний роман у великоруському письменстві, що більшою мірою залежав од чужомовних зразків. Історичний роман український часом повставав підо впливом нової збірки дум, підо впливом нового історичного документа.

Коли буде вивчено історію цього виду масової літератури, майбутній дослідник зможе говорити про еволюцію історичних сюжетів та історичних типів. Не важко помітити, коли простежити, хоч-би,

Digitized by Google

романи, присвячені темі: „Мазепа“ або „Кочубей“, що кожен автор, чіпляючись за попередні писання, цій темі присвячені, намагається запровадити в розроблення теми своє кількісною або якісною стороною: або запроваджує нові біографічні деталі та подробиці, або фіксує свою увагу на тих фактах, котрі не цікавили попередників, або намагається по-своєму пояснити вдачу героя, його внутрішню історію, висовуючи нові риси вдачі, поглиблюючи й ускладнюючи його психіку.

Отже, студії над масовою літературою дозволяють, з одного боку, встановити той літературний ланцюг, що звязує письменство в єдине ціле, а з другого — допомагають визначити справжню вагу кожної з ланок цього „ланцюга“. Не вивчивши попереду цього „ланцюга“, не можна говорити про чужі „західні впливи“ на виучуваний твір (як це робить, приміром, Чудаков). Знов-же, не можна вихоплювати цей твір з ланцюга й складати йому ціну без ніяких звязків (як це робить Переверзев, кажучи про Гоголя).

Нарешті, знаючи масову літературу, можна встановити ще один цікавий факт: не тільки в царині усної творчости, а й у новому письменстві цілком здійснюється колективна творчість, що її особливо легко вхопити, вивчаючи писання другорядні: що більший історичний діяч (узагалі й літературний зокрема), — то індивідуальніша його творчість, то більше він запроваджує до історії „свого“, особистого, „випадкового“, – то меншу владу над ним має закономірність історичного розвитку. Та жаден, найгеніяльніший навіть, письменник не може цілком одзволитися од впливу тих стихійних процесів, що плетуть літературний „ланцюг“. Обрахувати індивідуальність, „випадковість“ у творчості великих письменників ми не зможемо, коли її, насамперед, не оцінимо саме, як ланку в ланцюзі, виразно звязану з минулим та майбутнім.

Вивчаючи масову літературу, ми, як в усному епосі, так і в новому письменстві можемо встановити вияв тих законів, що обумовлюють життя епосу (циклізація, централізація, встановлення літературних традицій та шаблонів).

1) Перший що-до часу (р. 1816) історичний роман з української історії це роман Ф. Глинки, вміщений у II частині його „Писемъ къ другу“ (3 ч. 1816) під назвою: „Зинобій[1]) Богданъ Хмельницкій, или освобожденная Малороссія“, передрукований р. 1819 окремим виданням, як зазначив автор, „съ поправками и дополненіями“, під заголовком: „Зиновій Богданъ Хмельницкій, или освобожденная Малороссія“ (Спб. 1819). Цитую за цим другим „дополненнымъ и исправленнымъ изданіемъ“.

[1]) Зинобій — це не друкарська помилка, — у всьому творі додержано такого правопису.

Digitized by Google

Починається роман з великого „Вступленія", де подано історію України XVII в. (автор розрізняє Дін, Україну та Малоросію (8)). Автор особливу увагу спиняє на Хмельницькому, зазначає джерела, що з них користувався (Шерер, Лезюр, Плотто, рукописи, одержані од В. І. Григоровича та М. К. Грибовського). Одзначає він і чужі літературні зразки, що їх він наслідував: „Вильгельмъ Тель" Флоріяна, „Батавцы, или освобожденная Голландія" Бітобея й ин. (II). „Я не смѣю думать — каже він — сравняться въ прелести слога и красотѣ вымысла съ извѣстнымъ Флоріаномъ и прочими ему подобными" (11). „Повѣсть сія не есть — исторія, но основана только на нѣкоторыхъ историческихъ событіяхъ" (12). До „Вступленія" додано „примѣчанія" історичного характеру. З цих „примѣчаній" бачимо, що автор користувався і „лѣтописями", і „грамотами Малороссійскими".

Усю повість поділено, як у Нарежного, на „пѣсни". Це показує на деякий вплив Осіяна. Зміст повісти такий.

Змальовується пригнічене становище України. Старий Филомар Хмельницький тужить, страждаючи за свою батьківщину. З'являється його син Зиновій і оповідає батькові свій сон (зміст сну — Україна невимовно страждає під Польщею (20—2) й одзволюється з-під гніту за допомогою зброї; батьківщина тішиться щастям од здобутої волі). Старого батька цей сон не захоплює. Та син його, палкий Зиновій, поривається на боротьбу з гнобителями батьківщини й прохає в батька відпустити його на боротьбу з ляхами. Батько виряджає його порадитися з дідом Васіяном, що живе в пустелі; до цього розумного пустельника він надсилає з сином листа, де прохає відрадити сина, щоб той не йшов воюватися. Порозмовлявши Васіян довший час з юнаком-Зиновієм, пересвідчується, що той народився для війни: коли дідусь оповідає Зиновієві про лагідне споглядальне життя, це його не зворушує, а оповідання про бурхливі воєнні подвиги в боротьбі з ворогами батьківщини його запалюють. Васіян благословляє Зиновія на боротьбу з ляхами (49) та й пише до Филомара листа, де прохає його не заваджати Зиновієві йти туди, куди тягне його душа.

У повісті так що й нема сантименталізму, — вона швидше належить до „класичних" — у ній є багато патетичних монологів, риторичних відозв та запитувань. Високохмарною мовою подано історичні картини: напр. „дѣвы отторгались сластолюбіемъ тирановъ отъ сердецъ матерей; юноши насильно увлекались изъ домовъ отеческихъ подъ кровавыя знамена враговъ. Цвѣтъ полей и злакъ нашихъ нивъ пожираемъ былъ конями литовскими, — и сыны Малороссіи, лишенные воли, собственностей и законовъ, изгибались подъ тяжкимъ бременемъ даней и налоговъ" (20, 52).

Ось яким стилем оповідає Васіян про народження Зиновія: „подъ звукомъ трубъ и вѣяніемъ знаменъ ты былъ повитъ; хоругвь отечества осѣнила колыбель, повѣшенную на ратовьѣ копья" (47).

Digitized by Google

На честь приязни автор виголошує цілі дифірамби (54—5). Почуття Зиновія, що втратив друга, автор змальовує так: „Кто выразитъ горесть юношей! Страстная горлица, наполняющая воздухъ жалобами съ безпокойствомъ летая по лѣсамъ и бія томную грудь свою о жесткую кору деревъ не съ такою горестію сѣтуетъ о потерѣ милаго, какъ сѣтовалъ Зиновій о другѣ своемъ. Онъ ломалъ себѣ руки, раздиралъ одежды свои, вырывалъ клоки прекрасныхъ власовъ и въ дикомъ, неразтворенномъ слезами, отчаяніи проклиналъ тирановъ Малороссіи: ‚Змѣи, вскормленныя слезами, потомъ и кровію нашею! гладные волки, враны хищные! Доколѣ будете питаться ранами отечества нашего? Вы, лютые! Вы погубили друга моего! Но трепещите! раздраженная дружба ужасна! Я пробѣгу дикія пустыни, возмущу дремучіе лѣса, вопли мои созовутъ плотояднаго звѣря, стоны дружбы покорятъ ихъ мщенію, мщеніе поведетъ прямо на сердце Литвы, исторгая стонъ за стонъ, слезы за слезы и проливая кровь за кровь“ (55—6).

На початку роману описи природи надзвичайно стислі (напр. „Взошло прекрасное весеннее солнце и освѣтило грозныя стѣны“ (17)). Та коли його герой опиняється в Криму, описи стають докладніші, ба навіть мальовничі (II, 81—2, 13, 356, 38—40, 44—45), до того до деталів крайовиду потрапляє, напр., „виноградъ, кизилъ, айва и черешня“, — себ-то риси couleur locale.

Коли Зиновій повертається до батька, поляки викрадають найкращого друга Зиновієвого юнака Осмунда (53). І сам автор не може втриматися од патосу обурення (54—5) і до вуст Зиновієві вкладає такий самий патетичний монолог-присягу помститися ляхам (56). Филомар надсилає сина до Криму, служити кримському ханові. Далі йде опис подорожи Зиновія до Криму й опис природи Криму, його крайовидів. Хан був старий приятель Зиновієвому батькові, ласкаво поставився до юнака, і незабаром Зиновій уславився своїм розумом та подвигами при хановому дворі й командуючи його військом у війні хана проти турків. Тут-таки він заприязнився з хановим сином — Аглаїмом. Хмельницький намагається впорядкувати управління країною, каже про право, що повинно змінити сваволю, толкує на тему: „свобода, разумѣется, законная, благоразумная, есть одна изъ главнѣйшихъ составныхъ частей счастія народнаго“ (кн. II, 32). Вдало описано подорож Зиновія південним берегом Криму (крайовиди 35—76), але краян змальовано якимись патріярхальними людьми, що провадять щасливе життя (38—9). Зиновієві щастить уратувати од смерти Аглаїма (42). Обидва юнаки стають ще більшими друзями. Хмельницький, нарешті, покидає щасливий край та й повертається на батьківщину. „Неописанно восхищеніе Хмельницкаго, достигшаго предѣловъ отечества!“ — викликує автор. „Съ жадностью дышалъ онъ воздухомъ, вѣющимъ отъ странъ Малороссіи! Онъ желалъ бы остановить, заключить въ объятія, какъ друга,

Digitized by Google

каждую бѣгущую волну Днѣпра, лобызавшую берега его родины!" (49). Повернувшись на батьківщину, він довідавсь, що польський пан Чаплінський забив його батька та й загарбав усеньке їхнє майно. Зиновій, озброєний, з'являється до Чаплінського та й викликає його на герць. Вродлива донька Чаплінського благає Зиновія ощадити батька. Хмельницький робить їй ласку, але Чаплінський хитрощами захоплює Зиновія та й завдає героя до в'язниці. Цим закінчується Глинчине писання. Далі він не друкував.

2) Р. 1818 Разумник Гонорський у збірці: „Опыты въ прозѣ" (Харк. 1818 р.) умістив уривок під заголовком: „Козаки и Богданъ Хмельницкій" (107—115). „Уривок" цей належить не так до творів красного письменства, як до історичних, — це, власне, характеристика козацтва.

Спочатку автор каже про те, що літописи України та Малоросії такі самі цікаві, як і „Исторія древнихъ Республикъ" (107). Козаків він порівнює з спартанцями та римлянами: „Правда, они не стремились подобно симъ послѣднимъ покорить всю, тогда извѣстную, землю — каже він, — но храбро защищали свои олтари и домы; безпокойство кочевой жизни предпочитали нѣгѣ рабства; отцы ихъ передавали своимъ дѣтямъ гордость независимости и оставляли единственнымъ наслѣдіемъ саблю и слова: ‚побѣдить, или умереть'" (107).

Далі автор обороняє козаків, що їх „выставляли, какъ измѣнниковъ" (118). Він оповідає, що козаки довший час корилися шляхті та духівництву польському і вже аж тоді, коли терпець їм увірвавсь, вони взялися до зброї, захищаючи свою волю, з другого боку відбиваючи турків та татар (109).

Далі автор каже, що, нарешті, після довгих років боротьби настав спокій. „Добрый геній народовъ далъ умамъ другое направленіе: онъ восхотѣлъ, чтобы крѣпкій духъ козаковъ смягчился благодѣяніями наукъ. Они слились съ своими единоплеменниками, и Малороссія озарилась свѣтомъ ученія" (111).

Нарешті автор переходить до характеристики Богдана Хмельницького: „воззовемъ — каже він — изъ мрака прошедшихъ временъ мужа, отдавшаго всего себя на пользу отечества: пусть онъ будетъ вѣчной укоризной безпечныхъ и твердымъ назиданіемъ бодрыхъ! При имени Хмѣльницкаго какой Малороссіянинъ останется хладнокровенъ и не приведетъ себѣ на мысль тысячу воспоминаній?" (111). Сказавши скількись хвальних слів на адресу Хмельницького, автор цим закінчує свій „уривок".

3) Р. 1822 у „Прибавл. къ Русскому Инвалиду" надруковано „думу" Рилеєва: „Богданъ Хмельницкій". Поет змалював той момент у життю Хмельницького, коли він сидів у в'язниці Чаплі-

Digitized by Google

цького. До в'язниці приходить дружина Чапліцького й одзволює його. Закінчується дума оповіданням про перемогу при Жовтих Водах.

4) Р. 1823 К. Рилеєв у „Соревнователѣ Просвѣщенія" умістив „отрывки" з поеми: „Войнаровскій": „Петръ Великій въ Острогожскѣ" і „Якутскъ". Р. 1824 в „Полярной Звѣздѣ", „Новостяхъ Литературы", „Соревнователѣ Просвѣщенія", „Сынѣ Отечества" уривки: „Бѣгство Мазепы", „Петръ Великій въ Острогожскѣ", „Смерть Войнаровскаго", „Якутскъ". Р. 1825 окремим виданням: „Войнаровскій". Того-таки року на сторінках „Соревнователя Просвѣщенія", „Полярной Звѣзды", „Сѣверной Пчелы" — Рилеєв друкував уривки з поеми „Наливайко": „Гайдамакъ", „Исповѣдь Наливайка", „Кіевъ", „Палѣй".

5) У третій частині „Новыхъ повѣстей" Василя Нарежного (Спб. 1824) уміщено його роман під назвою: „Запорожецъ". Цей твір є сповідь кошового отамана Запорозької Січи — Авеніра, що вмирає. Він повернувсь з походу з багатою здобиччю, але тяжко поранений. Він передчуває, що незабаром помре, і оповідає про своє життя, рясне на пригоди — як виявляється, він — французький маркіз де Газар з Лангедока, доля його так нещадно мотала, що, кінець-кінцем, він опинивсь за отамана на Запорозькій Січі.

Увесь цей заплутаний авантурницький роман уставлено в історичні рамці — в опис життя Запорозької Січи. Січ, точніш своєрідних мешканців її, описано яскраво, життьово, в реалістичних тонах. Виводячи французького маркіза в ролі запорозького кошового, Нарежний підкреслює, що етнографічний склад запорозців був надзвичайно перістий.

Початок роману: „Едва взошло осеннее солнце надъ необозримыми равнинами моря Чернаго, вся Запорожская Сѣчь зашумѣла — безчисленное множество народа толпилось на обширной площади передъ храмомъ Угодника Николая" (1).

Вдало змальовано, як радіє людність, довідавшись про перемогу й про те, що військо повертає. Коли люди бачуть, що отамана несуть пораненого, радісний настрій змінюється сумом. Отаман оповідає про похід, дає звідомлення про втрати, про кількість здобичи (реєстр захопленого, — ст. 5), робить передсмертні розпорядження: „посредствомъ торга съ сосѣдями турками и татарами обратите всю добычу въ серебро и золото. Десятая часть — по установленію нашему — да посвятится на украшеніе храма Угодника Божія; что достанется на мою долю, если къ тому времени угодно будетъ Провидѣнію воззвать меня къ иной жизни, да будетъ вручено..." та ин. (6).

А втім, отаман Авенір не помер: він вичуняв, і кінець роману являє собою сцену козацьких зборів у Січі. Отаман каже, що зрікається отаманського звання та й їде з Січи. Подано кольоритну

Digitized by Google

отаманову промову: „Дѣти мои, козаки запорожскіе! двадцать лѣтъ я живу между вами и десять лѣтъ атаманствую! Я всегда былъ доволенъ вами; были ли вы всегда довольны мною?“ — „Ура“ — загремѣло ото всѣхъ сторонъ, и тысячи шапокъ поднялись на воздухъ“ і т. д. (184—5).

Роман Нарежного цікавий з того погляду, що в ньому вперше запроваджено „масові“ сцени.

6) Р. 1825 А. Яковлев у „Новостяхъ русской литературы“ надрукував коротенького вірша, під заголовком: „Чигринскій Козакъ“. Зміст такий: Хмельницький ладнається у похід. Військо вирушає. Та один козак одбіг війська, — він мчиться конем до своєї любки.

7) Р. 1825 Рилеєв надрукував свою поему: „Войнаровскій“, долучивши до поеми: „Жизнеописаніе Мазепы“, нарис А. О. Корниловича, і „Жизнеописаніе Войнаровскаго“, твір А. А. Бестужева.

Починається поема з того, що автор описує суворий крайовид Сибіру:

Въ странѣ мятелей и снѣговъ,
На берегу широкой Лены
Чернѣетъ длинный рядъ домовъ
И юртъ бревенчатыя стѣны.

Вчений Міллер, що жив тоді з науковою метою у Сибіру у дикій тайзі, зустрічає „незнакомца“. Міллер приводить його до себе. „Незнакомецъ“ цей — Войнаровський, Мазепин небіж, засланий до Сибіру після гетьманової зради. Войнаровський оповідає Міллерові за своє життя, згадує за свої вояцькі втіхи:

Врагъ хищныхъ крымцевъ, врагъ поляковъ,
Я часто за Палѣемъ вслѣдъ
Съ ватагой храбрыхъ гайдамаковъ
Искалъ иль смерть, или побѣдъ.

Він згадує, як підчас одного наскоку його поранено, як товариш залишив його в одній хаті, щоб одужати, як коло нього ходила хазяйська дочка, і як вони покохали одне одного.

Далі він оповідає, як хитро провадив інтригу проти Петра Мазепа та як втягнув і його до своєї небезпечної гри честолюбства.

У другій частині описано, як тікають Мазепа та Карло XII після Полтавської поразки, зупинку вночі, Мазепину нудьгу, каяття, переїзд за кордон, неспокійний сон Мазепин (йому привиджується Кочубей, страта його та Іскри), Мазепину смерть. Він оповідає, як його Петро заслав до Сибіру, і як його кохана козачка прийшла до Сибіру, одшукала його, прикрасила коханням його злиденне життя та й, нарешті, померла. Войнаровський показує Міллерові її могилу. На цій могилі Міллер знаходить одного дня труп Войнаровського.

Digitized by Google

Мазепу Рилеєв змалював неначе якогось мелодраматичного лиходійника: „у него изъ подъ бровей нависшихъ сверкаетъ какой-то пламень дикій, глаза его сверкаютъ". Він „угрюмъ", „отъ всѣхъ скрывается", „чело его угрюмо". Вигляд у нього „мрачный", „суровый", він „волнуемъ тайной мрачной думой". Він — „Іуда", „хитрый вождь", у нього „дикій взглядъ", „очи полныя тоски" [1]).

Володіючи „размашистымъ", як каже Пушкін, стилем, Рилеєв любить змальовувати своїх героїв у той момент, коли вони „мчатся", „летятъ", „несутся". Отож, приміром, Войнаровський згадує за свої завзяті наскоки, оповідає, як він „мчался" за Палієм, як „леталъ гордо на конѣ" й ин.

8) Того-таки р. 1825 Рилеєв у „Соревнователѣ Просвѣщенія" вмістив невеличку поему: „Гайдамаки".

Починається поема так:

Осенней ночью близъ кургана,
Въ степи глухой у огонька
Сидятъ одни во мглѣ туманной
Два запорожскихъ козака.

Вони занепокоєні: когось чекають, прислуховуються до нічних звуків, вдивляються у пітьму: вони чекають свого товариша та й згадують його, його обличчя, згадують, як він уперше з'явивсь до Січи:

Движенья, поступь, гордый взоръ,
Черты, жупанъ, — все родъ высокій
Изобличали въ пришельцѣ.
Прекрасный гость былъ черноокій,
Все насъ плѣняло въ молодцѣ,
Но зрѣлся слѣдъ тоски глубокой
На молодомъ его лицѣ.

Його нудьги ніхто не міг розвіяти, — він

...Какъ юный тигръ
На всѣхъ глядѣлъ, нахмуривъ брови.

Він був нещадний та жорстокий, — з реготом встромив він булата в одного багатого пана, хоч як благала його вродлива панна.

Настав ранок, і от кінь прибіг сам без верхівня —

Расколотъ рыцарскій сайдакъ
И безобразными клоками
Виситъ разорванный чепракъ.

9) Р. 1826 Порфир Байський (Орест Сомов) у „Невскомъ Альманахѣ на 1827 годъ" умістив цікаву повість „Гайдамакъ" [2]).

[1]) Проф. Жирмунський у своїй розвідці: „Байронъ и Пушкинъ" гадає, що цю маніру писати слід пояснювати байронівським впливом.

[2]) Ця повість і дальші твори О. Сомова на цю тему, це, мабуть, уривки з великого роману його на 4—5 томів. Що такий роман справді існував, за це він сам казав (В. В. Даниловъ, „Ор. М. Сомовъ", 192), тільки-ж у світ увесь він не вийшов.

Digitized by Google

Починається повість з крайовиду, написаного реалістичною манірою: „была осень, частые дожди растворили Малороссійскій черноземъ; глубокая и вязкая грязь превращала въ топкія болота улицы и проселочныя дороги. Въ это время въ Кролевцѣ собиралась Воздвиженская ярмарка“ (142). Описано міський бруд, подано багату перісту картину ярмаркової метушні (чумаки, візники, козаки; вигуки перекупок та крамарів; жиди-музики з цимбалами, цигани, сліпі бандуристи, — галас, метушня, купи різноманітного краму). Загальну увагу притягує молодий козак на підпитку: він танцює посеред ярмаркового майдану, кидає гроші у натовп, трощить посуд у перекупок. Його оточують та й дивуються, який він завзятий. „Какой завзятый чумакъ!“, „Какой лихой парень!“, „Какой статный и пригожій мужчина!“, „какой богатый и тароватый!“ — лунає звідусіль (248). На підпилого Леська дивиться чоловік середнього віку, спершись на батіг. Дужі пристрасті покарбували йому чоло зморшками. Його звуть Киріяком. Він приїхав на ярмарок з крамом, спинивсь за містом. Він наймає Леська до себе.

У другій частині дія переходить до жидівської хатинки: жид Абрам сидить з своїми багатствами. Приходить Гершко та й каже йому, що бачив Гаркушу, славнозвісного, казкового привідцю гайдамацького — він з'явивсь на ярмарку, прибравши ім'я Киріяка. Побоюючися за свої гроші, жиди надумалися донести повітовому судді, що в місті з'явивсь страшний Гайдамака. Гершко лякається йдучи до судді. Його зустрічає служник судді — Циганя. „‚Здравствуй, жале!‘ — сказалъ ему Гершко, подойдя къ крыльцу. — ‚Здравствуй, свиное ушко!‘ — отвѣчалъ Цыганенокъ“ (257). Циганя підслухує Гершкову розмову з суддею та й переказує усе Циганові, а той попереджує Гаркушу-Киріяка.

У судді гості. Вони розмовляють про Гаркушу та його подвиги. Далі з'являється сліпий бандуриста та й співає спочатку звичайних пісень, далі про Гетьмана Хмельницького:

Зъ низу Днѣпра тихій вѣтеръ вѣе, повѣвае,
Войско козацько въ походъ выступае! (266).

Суддя розказав Гершкові, що за містом спинивсь продавач, і він дешево продає крам. Не маючи на думці, що то й є Киріяк-Гаркуша, Гершко вночі йде за місто. Він боїться, та неситість на гроші бере гору.

Гершко потрапляє до рук гайдамакам. З його знущаються; його жах змальовано комічно: він ледві живий од страху, та все хитрує й бреше. Вихрест Лемет, член гайдамацької ватаги, прикро з його жартує. Усі гуртом радяться, якою смертю краще скарати Гершка за донос. Лемент Гершків почув старий Питирим, чернець П...кого манастиря. Він приходить до гайдамаків, вступається за жидом, прохає помилувати його. Гершко заприсягається, що охреститься. Та гайдамаки кінець-кінцем усе-таки топлять його.

Digitized by Google

В останньому IV розділі оповідається про те, як спритно тікає впійманий Гаркуша. Його везуть звязаного. Він забалакав своїх вартових своїми казками про пана-чаклуна, вихопивсь з рук, скочив на коня та й погнавсь чим дуж.

До повісти додано пояснінння слів: „чумаковать, крамари, оселедецъ, батогъ, рыдванъ", то-що.

10) Р. 1826 Кулжинський надрукував „Козацкую пѣснь". Спочатку йде пісня козака, що закликає до походу; далі описано похід запорозців уночі.

11) Р. 1827 Макаров у „Вѣстн. Европы" надрукував поему: „Кіевскій казакъ". Зміст такий: Козак поспішається на батьківщину, сподіваючись швидше побачитися з любкою. Тільки-ж її він не знаходить: „злою вѣстью онъ убитъ", —

...обручальное кольцо
Распаялось и пропало!" —

вигукує автор.

12) Р. 1827 Федір Глинка у „Литературномъ Музеумѣ" надрукував поему: „Набѣгъ Запорожскихъ Козаковъ изъ Сѣчи на Волынь". Початок поеми:

„Изъ Сѣчи скачутъ на коняхъ
И смерть за ними въ попыхахъ
И громко, подъ напѣвъ, свистятъ
За козаками сыромахи!

Вони мчать на Волинь, грабувати польських панів. Описано багатий панський двір „пана-подчашего". У замку вдарено на ґвалт: з „подзорной башни" побачено козаків. Замок здобуто з бою:

...Крикъ и пламень...
И рвутся въ замокъ — все въ огнѣ...
Трещитъ заросшій мохомъ камень...
И вотъ развалины однѣ
Дымятся въ утреннемъ разсвѣтѣ.

Та зминули роки — і від самої Січи нічого не залишилось:

Все стало сказкой; ужъ и рѣчи
Объ ней давно нѣтъ у людей!

13) Р. 1827 у „Невскомъ Альманахѣ" Вас. Троїцький надрукував історичну „русскую повѣсть" „Василій Воинко" (63—196). Тоготаки р. 1827 вона вийшла окремим виданням.

Тимофій Воїнко, убогий шляхтич, батько героя повісти, виказав свого пана боярина Шестунова („Історія Государ. Рос." М. Карам-

Digitized by Google

зіна, т. XI, прим. 147 і стор. 100) та й здобув за це од Годунова непогані гроші. На ті гроші він покупив собі маєток на березі Дніпра. Тимофій Воїнко — темна особа, приятель злочинцеві-жидові Воозові. У нього є чеснотливий син Василь, що закохався у Констанції Хмелевській. Жид Вооз порадив Тимофієві Воїнкові побратися з Хмелевською. Одбувається сутичка між батьком та сином.

Василь Воїнко потрапляє до рук Гарасиму Євангелику, козацькому отаманові. У того отамана жив під той час Григорій Самозванець, що вже проголосив себе царевичем Дмитром. Василь Воїнко викриває його брехню і цим страшенно його обурює.

Далі дія одбувається у Москві: оповідається про події, що безпосередньо передували загибелі Самозванця. Василь Воїнко й собі докладає всеньких зусиллів, щоб його скинути.

У повісті описано Дніпро й коротенько схарактеризовано козаків і самого Гарасима Євангелика.

14) Р. 1827 Є. Ал[адьїн] умістив у „Невскомъ Альманахѣ на 1828 г." (вид. 1827) історичну повість „Кочубей".

Починається повість бенькетом у Кочубеєвих хоромах: „Шумно пировали знаменитые гости за роскошнымъ столомъ Василія Леонтьевича Кочубея. Онъ справлялъ именины своей жены Любови. Присутствовалъ и самъ Мазепа на этомъ пирѣ". Гості були у піднесеному настрої, — згадували вояцькі подвиги, „пили за славу, за дружбу, за гостепріимство Любови". Мазепа став казати своїому кумові про те, який він повинен бути щасливий: він багатий та славний, „золота у него, какъ песку окрестъ Кіева". „Жизнь твоя — мовляв він — течетъ, какъ свѣтлый праздникъ, весело и беззаботно". Далі жінки пішли, залишилися самі чоловіки. Бенькет тривав далі. Коли гості стали пити на здоров'я Петра, „Мазепа, вздрагивая при каждомъ кликѣ восторга, какъ отверженный Аввадонна смотрѣлъ на нихъ мутными очами".

Далі автор оповідає про те, що Мазепа кохав Марію, дочку Кочубееву: „болѣе другихъ плѣняла его юная Марія, болѣе другихъ Марія плѣнялась имъ. Онъ съ нею былъ занимательнѣе, нѣжнѣе, — какъ крестный отецъ, онъ имѣлъ право шутить".

Не полюбляв Кочубей свого кума: „Украина стонала подъ пятою Мазепы, алчнаго грабителя, жестокаго, корыстолюбиваго утѣснителя козаковъ".

Мазепа надіслав Кочубеєві листа, де прохав віддати за нього Марію. Кочубей, прочитавши листа, страшенно обурився, погнав в три вирви подавця листу, ще й самого листа швиргонув долі.

Тимчасом Мазепа, замкнувшись з „Езуитомъ", провадить з ним довгі розмови — з вечора до ранку: „Румяная заря всходила надъ дремлющимъ Батуриномъ; громкій соловей свисталъ въ ближнемъ бору — и натянутый парусъ рыбака бѣлѣлъ на водахъ тихаго Сейма,

Digitized by Google

а Мазепа не спитъ, съ нимъ Езуитъ Зеленскій, его другъ довѣренный". Мазепа оповідає йому про своє минуле життя — про те, як він був за пажа у польського короля Іоана Казиміра, як покохав вродливу Терезу, дружину старого вельможі, як виявлено їхній роман, як жорстоко його покарано — прив'язано до хвоста дикого скаженого коня та й випущено його в поле. „Съ тѣхъ поръ — каже він — въ сердцѣ моемъ поселилась ненависть къ человѣчеству — адская ненависть къ сильнѣйшимъ меня". Він глузує з Гетьмана Самойловича, що через Мазепин донос був засланий до Сибіру, де й загинув. А втім, уночі привиддя старого Гетьмана одвідує його. Єзуїт підтримує всі лихі почуття й думки Мазепині, похваляє вбивства та страти. Щоб догодити Мазепі, єзуїт викрав Марію. „Мазепа полетѣлъ къ своей жертвѣ, какъ голодный тигръ на добычу" (256). Коли Кочубей довідався про те, що скоїлося, він мчить до Батурина, вдирається вночі до Мазепиної спочивальні. Мазепа скрикнув переляканий. Марія впала, неначе громом ударена. „Черныя очи Кочубея сверкали, какъ молнія, слова замирали на дрожащихъ устахъ" (259). Він виголошує обвинувальну промову, міцну й барвисту, — зве Мазепу „хижаком", хоче його зарубати, потім дає йому змогу захищатися. Марія обороняє Мазепу, благає батька. Кочубей страшенно з того засмучений. Він зрікається дочки та й іде геть. Сум у Кочубеєвій господі: тужить він і дружина його. „Душа Кочубея одичала, глубокая печаль провела частыя морщины по челу его". Він соромиться людей. Друзі Кочубеєві вирішили помститися Мазепі.

„Злодѣй Мазепа не спалъ, хотя и царедворцы Великаго Петра усыпляли его на розахъ милости, одѣвая щитомъ своего покровительства и дружбы. Это былъ Ш—ъ и графъ Г—ъ; пронырливый льстецъ успѣлъ выслужить ихъ вниманіе. Самъ Петръ благоволилъ къ коварному гетману".

Тимчасом Кочубей та його друзі стежили за Мазепою й нарешті пересвідчилися, що з його зрадник. Чернець Никанор передав доноса Петрові, тільки-ж донос цей не мав успіху. Тоді Кочубей, Іскра, Кованько, о. Святайло — написали другого доноса.

Аж ось почалася війна. Мазепа з козаками рушив до Польщі. Разом з ним у похід поїхала й Марія. На той час „красота ея поблекла отъ слезъ и вздоховъ и пресыщенный наслажденіями извергъ ругался горестію своей жертвы. Теперь холодное презрѣніе и убійственная насмѣшка были удѣломъ виновной дочери Кочубея".

Та ось наспіла звістка, що на другого Кочубеєвого доноса звернено увагу: його розглядають. Мазепа цим разом сполохався. Швидко помчали гінці од його до благодійників, улюбленців Петрових, та й до самого монарха: він нагадував їм про довгочасну свою вірну службу, благав надіслати ворогів його до нього, щоб перевести слідство, благав оборонити його (280). Петро заспокоював його, „спѣшилъ увѣрить Мазепу въ непремѣнной своей благосклон-

Digitized by Google

ности, обнадеживая въ продолженіи милости, обѣщалъ не вѣрить ложнымъ на него доносамъ и грозилъ клеветникамъ строгимъ наказаніемъ" (280).

Одбувається суд над Мазепою. Викликано Кочубея як свідка. Він виголошує промову, що її автор узяв, як сам зазначає, з „Исторіи Малой Россіи" Бантиша-Каменського. Кочубея вирішено катувати — його та Іскру. Іскра, узятий на тортури, „отрекся отъ своего показанія", „проклиналъ своего друга Кочубея". Кочубей вирішив узяти на себе усеньку провину; і, „обрекшись на смерть мучениковъ, объявилъ, что гетманъ правъ, что весь доносъ его — ымыселъ злобы и коварства" (285). І Кочубея й Іскру засуджено до страти на горло; вони сидять разом у в'язниці. „Подъ ударами палача" Кочубей повинився, що „въ селѣ Диканькѣ зарыты въ землѣ 4000 червонныхъ и 2000 талеровъ — плодъ долголѣтняго труда и бережливости". До Кочубея у в'язницю приходить Марія і намовляє його тікати. Батько замирюється з дочкою, але тікати одмовляється. Марія свариться з Мазепою, обвинувачує його, зве його „извергомъ", „бродягою", „губителемъ Самойловича", кляне його, хоче зарізати. Мазепа їй заприсягається, що не стратить Кочубея.

Тяжкі хвилини нудьги та каяття в душі Мазепи змінює напад злости підо впливом намовлянь його лихого генія єзуїта Заленського. Описано готування до Кочубеєвої страти; юрби народу, що біжать на місце страти; описано саму страту. „Голова Искры покатилась по желтому песку. Облобызавъ окровавленное чело друга, Кочубей возвелъ очи къ небу, осѣнилъ себя крестнымъ знаменіемъ. Топоръ звякнулъ, — добродѣтельнаго не стало!" (304—5). Марія дожила віку у манастирі.

15) Р. 1827 вийшов між люди „історичний" роман Ів. Т...а: „Госницкій", „съ описаніемъ нравовъ и обычаевъ Запорожцевъ". Дарма що заголовок й обіцює, ніби-то, роман з українського життя, та навсправжки це — роман з історії „смутнаго времени": дія одбувається у Росії, і запорозці (та й то непевні) діють у Росії, з побутового боку їх зовсім не обмальовано.

16) Р. 1828 в „Альбомѣ Сѣверныхъ Музъ" А. Подолинський умістив „отрывокъ изъ поэмы": „Гайдамаки".

У поемі говориться про тяжке становище України під гнітом Польщі, про її визволення та про нове лихо — про те, що на Україну сунули козаки з Січи р. 1764. За ними слідком ринули кримські татари. Почалося на Україні знову страхіття

— и имя Гайдамаковъ
Въ Украинѣ ужасъ навело!

17) Р. 1828 Ф. Булгарін в „Сѣверной Пчелѣ" (№ 1) умістив початок повісти „Эстерка", під назвою „Гайдамаки". Дію

Digitized by Google

не звязано з Україною, — гайдамаки — ляхи, що діють у XIV в. у межах Польщі.

18) Р. 1828 П. Байський (О. Сомов) на сторінках „Сѣверныхъ Цвѣтовъ" умістив оповідання: „Гайдамакъ", „отрывокъ изъ малороссійской повѣсти".

Починається повість з характеристики України, яка вона була „лѣтъ за пятьдесятъ". Каже автор про те, що господарство в країні занедбано, оповідає про побут та роботу людности, зближуючи українців з італійцями („въ лѣни и въ сладкогласныхъ своихъ пѣсняхъ" — 228). Розказує про побут чоловіків (улітку „кое-какъ обрабатывали свои поля, ходили ‚чумаковать' — зимой спали на печи, или сидѣли въ шинкахъ").

Далі оповідає він про побут жінок (білили хати перед Різдвом та Великоднем, варили „вкусный борщъ", доглядали худобу, вечорами пряли й оповідали бувальщини про відьом, мерців та русалок). Оповідає автор і про розваги молоди („вечерницы"), про вбрання дівчат („дрибушки, перевитые складячками, плахта, корсетъ съ гаплицами, кунтошь съ усами, чоботы"), про сільську косметику (дівчата чорнять брови, мажуться), про парубоцьке вбрання (жупан, свита, козацька шапка, кольорові чоботи, хустка на шиї). Перераховує автор музичні струменти (гудок, скрипиця, балабайка, сопілка), — каже про танки, що їх грали на ці струменти (дудочка, метелиця, горлиця, козачок).

Далі автор характеризує побут панків. Описуючи, як оздоблювано хати всередині, він згадує, як Котляревський описував палац царя Латина. Перераховує автор напої, горілки та вина.

Отак було перед 50 роками. Тепер — каже автор, панки „потчуютъ гостей чаемъ и вареньями, а панночки играютъ на фортепьяно и танцуютъ экосезы" (233).

Після цього вступу автор описує Здвиженський ярмарок у Кролевці й оповідає про те, як заможний панок Гриценко святкував іменини своєї дочки Прісі. Підчас бенькету гості розмовляють про гайдамаку Гаркушу, що з'явився був на ярмарку, про те, як його захоплено й як він, за допомогою чарів, утік од стражників.

Пріся покохала незаможного гусарського офіцера Дем'яна Квітчинського, та батько її не хтів віддати дочку за бідака. Не вважаючи на заборону, молоді люди і далі потайки сходяться. Пріся сумувала. Побачивши батько, що йменинниця сумна, надіслав людей по Стецька. Це був „камердинеръ и вмѣстѣ скороходъ пана Гриценка", — він з'явився „въ разодранной свитѣ съ босыми ногами и полуразтвореннымъ ртомъ" (244). Пан вирядив його по сліпого бандуристу. Стецько спершу йти не хтів, бо боявсь іти вночі. Та, побоюючись панського гніву, вирушив у дорогу, ввесь час лякаючись. У дорозі він зустрівсь з невідомим і той намовив його від-

Digitized by Google

крити вночі двері до панських хором та й допомогти йому спорожнити мішки пана Гриценка. Стецько розбудив бандуристу й разом з ним повернувсь до господи свого пана. Співак став розважати гостей, оповідаючи їм про Гаркушу, та заспівав пісні про Гайдамаку:

Кто полуночной порою
Черезъ лѣсъ и буеракъ
Съ свистомъ, гарканьемъ, грозою
Мчится въ поле? Гайдамакъ! (256).

Ще й пісні не було доспівано, як до хати ввійшов чоловік середнього віку, у багатому польському вбранні, та й попрохавсь заночувати. За поляком увійшов і Дем'ян Квітчинський. Челяди з польським паном було чимало: 12 чоловіка. Пан зачарував усіх своєю гречністю, цікавою розмовою й елегантністю. Дем'ян Квітчинський розповів Прісі, як він познайомивсь з паном, як розказав йому про своє лихо й як пан сказав, що допоможе йому, і поїхав з ним разом до пана Гриценка.

Польський пан розповів силу комічних оповідань про жидів і потішав усіх. За вечерею пан почастував усіх своїм угорським вином, випив з паном Гриценком на побратимство (271).

Далі сп'янілі гості пороз'їздилися. Польський пан та Квітчинський лишилися ночувати. Уранці польський пан сказав панові Гриценкові, що сватає його дочку Прісю за Квітчинського й дарує Квітчинському шкатулу з червінцями. Цим разом Гриценко погодивсь віддати свою доньку, і польський пан зажадав, щоб весілля було призначено на взавтра-таки. Описано обряди сватання (286), весільний стіл (289). Коли весілля було вже на розпалі, польський пан зник. Уранці пан Гриценко здобув листа і з нього довідавсь, що польський пан то був сам Гаркуша. Гаркуша спочатку хтів був його пограбувати, але надумавсь инакше й вирішив уладнати долю Прісі та Квітчинського.

19) Р. 1829 Пушкін випустив у світ свою „Полтаву". Літературну історію цього твору я з'ясував у статті „Пушкинъ и Рылѣевъ", передрукованій згодом у збірці моїх статтів про Пушкіна: „Пушкинъ, жизнь и творчество" (Спб. 1907) під назвою ‚Полтава' и ‚Борисъ Годуновъ' (Къ литературной исторіи этихъ произведеній)".

У цій праці я хтів довести, що Пушкінова поема („Полтава") залежить од „думи" Рилеєва: „Войнаровскій" й од біографічного, доданого до „думи" нариса: „Жизнеописаніе Мазепы" — Корниловича. Що „Полтаву" справді-таки звязано з цими творами, це річ безперечна, доводиться навіть визнати деякі місця в пушкінському творі за „перифраз" з цих джерел.

Характерна особливо Пушкінова залежність що-до обмалювання образа Мазепи. Хоч Пушкін р. 1829 вже став на шлях реалізму, розпрощавсь з романтизмом, визнав, що романтики по-дурному вга-

Digitized by Google

няють за дешевими мелодраматичними ефектами, — проте, сам, малюючи Мазепу, підхилився Рилеєву (і Байронові) й утворив образ романтичного лиходійника: дух Мазепин „неукротимъ", він — дід „надменный", у нього „умыселъ ужасный", він — „злой старикъ", „дерзкій хищникъ", „губитель", „злодѣй", „скрытный", „душа его мятежна", „ненасытна", він „творитъ козни", душа його „коварна и у него воля злая", у його серці — „преступный жаръ", у нього „блестящій, впалый взоръ", він „мраченъ", розум його „смущенъ жестокими мечтами", „помышленія его черны", він — „старикъ суровый", він „блѣденъ", він — „злодѣй", відчуває „угрызенія змѣиной совѣсти своей", „терзается какой то страшной пустотой", „молча скрежеталъ", у грудях у нього „кипучій ядъ", у нього „коварныя сѣдины", він „сверкаетъ очами", і він — „злодѣй", „Іуда" і т. д., і т. д.

Затримано в поемі ту „размашистость" у стилі, що її сам Пушкін одзначив, як особливість рилеєвського стилю: в жадному иншому Пушкіновому творі немає такої сили „мчащихся наѣзниковъ" (Петро мчить, козак з доносом мчить, Мазепа й Карло XII і собі мчать).

Усі біографічні дані про Мазепу Пушкін узяв з Корниловича. Життєписа Кочубея Пушкін узяв, безперечно, з повісти Е. Аладьїна: „Кочубей". Отож початок характеристики Кочубея — опис його багатства й картини його добробуту — перифраз Мазепиної промови, що той виголосив її на бенькеті у Кочубея. Обопільне кохання Мазепи й Марії, сватання, обурення Кочубея, єзуїт, що цілісінькими ночами висиджує у Мазепи, Мазепине занепокоєння після другого Кочубеєвого доносу й клопотання в Петербурзі, Іскра, що клене Кочубея після тортурів, Кочубеєва заява, що „гетманъ правъ" і донос на гетьмана то тільки „коварный вымыселъ", — відкриття, що в Диканці закопано золото, — усе це деталі, що звязують „Полтаву" з „Кочубеемъ" Аладьїна. Пушкін безперечно знав цю повість.

20) Р. 1829 А. П-ський надрукував поему: „Витязь мести", що починається з опису вечірнього крайовиду на Україні. Поблизу села, розташованого на Дніпровому березі, сидять двоє. Дід та юнак. Юнак озброєний: він ладнається у похід проти кримських татар. На юнакове прохання дідусь оповідає йому свою історію. Коли він був молодий, він покинув свою кохану дівчину і, вганяючи за славою, вирушив у похід проти татар. Коли він повернувсь, дівчина вже померла. Тоді він знову виправляється в похід. Він гадав, що не хто як татари винні у його лихові, отож у боях мстився їм повною мірою. В одному бою він трохи не загинув, — кінь вивіз його непритомного з бою. І от, коли він страждав од рани, перед його з'явилося привиддя коханої дівчини. Далі з'являються тіні тих, що він їх забив. Привиддя дівчини картає його за те, що за-ради слави він знехтував її кохання. Наприкінці твору подано епілог, де автор знову малює український крайовид, каже про Батурин, згадує за Мазепу.

Digitized by Google

21) Р. 1829 у „Сынѣ Отечества“ (ч. 126) Порфир Байський (Ор. Сомов) умістив ще одного уривка з повісти: „Гайдамакъ“. Уривок цей то тільки пролог до оповідання про подвиги гайдамаки (мабуть чи не того-таки Гаркуші, дарма що його і не названо в цій повісті). Та пролог цей — то соковита картина з історії того, як ставилися польські пани до українських селян й являє собою дуже цікавий, цінний з побутового погляду нарис.

Спочатку описано виїзд багатого скупого пана. „Въ жаркій іюльскій полдень по дорогѣ отъ Золочева къ Сумамъ медленно тянулись нѣсколько повозокъ. Впереди ѣхалъ рыдванъ, или огромная коляска, съ отдергивающеюся кожею вмѣсто дверецъ, съ маленькими окошками, вставленными въ позолоченныя рамы, съ вычурными украшеніями изъ прорѣзной жести, положенной на алую фольгу, по угламъ, впереди и сзади кузова“ і т. д. (далі автор дуже докладно описує того ридвана). Соковито малює автор стомлених од спеки машталіра та форейтора. Далі описано блазня. „Рядомъ съ кучеромъ на низкихъ и просторныхъ козлахъ, сидѣлъ небольшой плотный человѣкъ, съ предлинными усами и въ странномъ нарядѣ: на немъ былъ разноцвѣтный жупанъ, у котораго одна пола была синяя, другая — свѣтлозеленая, станъ красный, а рукава желтые; шапка у него на головѣ была также особаго покроя: околышъ ея сшитъ былъ до половины изъ чернаго и до половины изъ бѣлаго бараньяго смушка, а верхъ, сдѣланный колпакомъ на подобіе венгерскаго гусарскаго кивера, пестрѣлъ тѣми же четырьмя цвѣтами, которые видны были въ его платьѣ“ і т. д. Описано деталі шароварів, чобіт, то-що. Це їхав панський блазень Рябко. Позаду сиділи глузливі хлопці, що ввесь час знущалися з Рябка. Попереду їхали четверо кінних „провідників“ верхи. Позаду пленталося шестеро хур з харчею: ...„шесть большихъ повозокъ, или дорожныхъ фуръ, тащились слѣдомъ за коляской на крестьянскихъ лошадяхъ и нагружены были съѣстными припасами, погребцами съ дорожною порціей водокъ, наливокъ, поваренною посудою, пуховиками, подушками, баулами, чемоданами, няньками, горничными дѣвушками, поварами, босоногими мальчиками“ (135).

Не вважаючи на задуху та спеку, вікна у ридвані щільно зачинено. Селяни, зустрічаючись з ридваном, боязко скидали шапки. Коли-ж пан проїздив, вони давали волю язику.

— „‚А что?‘ — былъ лаконическій вопросъ перваго.

— ‚Э-ге‘! — отвѣчалъ другой обыкновеннымъ малороссійскимъ междометіемъ, которое, не означая ничего въ собственномъ смыслѣ, выражаетъ многое“ (136).

З дальшої розмови цих двох селян з'ясовується, що вони ненавидять панів узагалі, а „гладкого пана“ Просечинського, що оце проїхав, особливо. З його багатир-скнара, і тяжко живеться його селянам. Він їде до свого степового села, а перед тим об'їздив инші свої села та хуторі, де „объѣдалъ и опивалъ мужиковъ сво-

Digitized by Google

ихъ, бралъ съ нихъ волею и неволею на поклонъ то деньгами, то хлѣбомъ, то медомъ, топталъ ихъ поля своими собаками и вытравливалъ ихъ сады и огороды съ голодными своими хлопцами". Кажуть селяни і про ті скарби, що, як переказують люди, поховано по панських коморах. Є в пана й окрема „комната для пытокъ". „Да чего смотритъ гайдамакъ?" — цим вигуком закінчується розмова двох селян. До їхньої розмови прислухається якийсь дивовижний старець.

З панового наказу валка спиняється, щоб одпочити. Вилізає з ридвана сам пан (докладно його описано) та його сини. Блазень Рябко розважає пана, пересипаючи свої жарти різними нечемностями, танцює та співає: „По дорозѣ жукъ, по дорозѣ чорный". Пан замовляє кухареві обід і маніриться, удаючи з себе слабого.

Підходить старець; панові сини знущаються з його, нагаями силують його танцювати.

Цією сценою й закінчується цікаве, жваво почате оповідання. Живовидячки, у ньому дано зав'язку для оповідання про один з подвигів Гаркуші, що мав звичку вдало маскуватися, „выслѣживать добычу", і раз-у-раз робив так, щоб покарати порок і винагородити огиджену чесноту.

22) Р. 1829 Кулжинський вмістив у „Дамскомъ Журналѣ" оповідання: „Казацкія шапки". „Сія повѣсть" — каже автор — составлена изъ преданія, которое ходитъ въ Малороссіи". Повість одбувається в р. 1709 у Ніжені. „Карлъ XII вздумалъ, весьма некстати, воевать съ Великимъ Петромъ и, повѣря измѣннику Мазепѣ, явился въ нашемъ отечествѣ, какъ вихорь — съ бурею и со всѣми ужасами военной непогоды" (82). І на Україні почалася паніка: люди порозбігалися, села палали, міста захрясли трупами „вѣрныхъ своему пепелищу гражданъ". Мешканці міста Ніженя, довідавшись, що до їхнього міста наближається загін шведського війська, наважилися поставити йому збройний опір, — сами запалили міське передмістя й замкнулися в місті. „Какая величественная иллюминація!" — викликує автор — „со всѣхъ четырехъ сторонъ развѣвается зарево подъ самое небо!" Ухвалено жінок та дітей повивозити з міста, та коли козачки довідалися про таку постанову Громади — раптом у фортеці зчинивсь галас і ґвалт: „юныя дѣвы, схвативъ оружіе, одѣли козацкія шапки и рѣшили защищать городъ". „Въ первомъ ряду стояли одни вооруженные козаки, во второмъ ряду, черезъ козака, стояла женщина — мать подлѣ сына, — жена подлѣ мужа, или невѣста подлѣ своего милаго. Третій и четвертый ряды составляли однѣ старухи — и все это было одѣто въ козацкія высокія шапки. Подобно черному лѣсу волновалось на валу грозное войско шапокъ" (84).

Digitized by Google

Коли надійшли шведи, вони страшенно здивувалися, побачивши таку велику залогу, а коли почули вигуки: „Ура, батюшка Петръ!" — то вирішили, що в місті сам Петро з військом, і в безладді відступили... Тоді городяни зробили вилазку, гнали ворогів та й багатьох повбивали. Коли Петро довідавсь про подвиг ніженських жінок, він надав уродливим козачкам право носити козацькі шапки. „Безъ сомнѣнья" — каже автор — „такой нарядъ старухамъ не къ лицу, но посмотрите-жъ на какую нибудь чернявку миловидку, когда она подберетъ свою длинную косу подъ высокую козацкую шапку... какъ это мило и прекрасно!"

23) Р. 1829 в „Сынѣ Отеч.", В. Любич-Романович надрукував: „Сказаніе о Хмельницкомъ" („изъ Малороссійской пѣсни"). Описано похід Хмельницького — куди — ніхто цього не знає!

Од

„устенъ Днѣпровскихъ водъ
Тихій вѣтеръ повѣваетъ
Рать Украинцевъ въ походъ
За Хмельницкимъ выступаетъ".

Похмурий вождь, сам Хмельницький, поважно сидить на коні й їде попереду війська. Описується Дністер. З міста Хотина Хмельницький надсилає листа до валаського господаря Василя, загрожуючи йому, що сплюндрує Валахію, коли він не поступиться. Василь пише листа до Польщі Потоцькому, сподіваючись на польську допомогу. Та допомоги цієї він не одержує й тікає з Яс. І козаки знову сплюндрували Валахію.

„Такъ Хмельницкій воевалъ
Неразгадчивый, угрюмый, —
Только въ дѣлѣ узналъ
Ратникъ гетманскія думы!"

24) Р. 1830 В*** на сторінках „Вѣстника Европы" надрукував поему „Смерть Пушкаря". Поема оповідає про те, як рановранці Пушкар ладнається до бою, сідає на коня, мчить, перепливає річку, врубується в татарські лави. Кінь вивозить його мертве тіло з бою, але додому привозить самісіньку ногу, що застрягла у стремені.

25) Р. 1830 Б[оровиковський?] у „Вѣстникѣ Европы" надрукував „Урывокъ зъ казки": ‚Вѣдьма'", під заголовком: „Гайдамаки". Зміст цього „уривка" такий. Описано вечір під Київом. У лісі сидять гайдамаки: одні стережуть шлях, чекаючи подорожніх, —

Ти сучать арканы, ти чатрять ножы,
Ти ружжа свои заряжають...

Інші сидять і розмовляють про Дін, про Гаркушу, „про гарныхъ дивокъ", „про Сичь", про „злыхъ вовкулакъ", про Твардов-

Digitized by Google

ського, про мерців... Один з гайдамак розповів про знахурку-відьму, що в неї сила грошей. Отаман поклав пограбувати відьму.

26) Р. 1830 Булгарін випустив між люди свій „историческій романъ": „Димитрій Самозванецъ" (Спб. 1830) на 4 частині.

У довгій (28 стор.) „Передмові" автор подає докладну історичну довідку, де висловлює свій погляд на Дмитрія Самозванця, відмінний од погляду Карамзіна та Пушкіна („Борисъ Годуновъ"). Булгарін прилучається до думки мітрополіта Платона. Далі він характеризує своє писання й одзначає, що виводячи різні верстви в своїому романі, він утримується од вульгарности народньої мови (XV), „ибо, каже він, почитаю это неприличнымъ и даже незанимательнымъ". „На картинахъ Фламандской школы изображаются увеселенія и занятія простого народа: это пріятно для взоровъ. Но если бъ кто захотѣлъ представить соблазнительныя сцены и неприличія, то картина, при всемъ искусствѣ художника, была бъ отвратительною. Самое вѣрное изображеніе нравовъ должно подчинять правиламъ вкуса, эстетики, и я признаюсь, что грубая брань и жесткія выраженія русскаго простого народа кажутся мнѣ неприличными въ книгѣ. Просторѣчіе старался я изобразить простомысліемъ и низшимъ тономъ рѣчи, а не грубыми поговорками" (XV—XVI), „рѣчи, введенныя въ книгу изъ питейныхъ домовъ не составляютъ вѣрнаго изображенія народа" (XVI). Ця заява, як і текст роману, у багатьох місцях саме трактування дійових осіб — являє собою, по суті, замасковану критику на „Бориса Годунова", що за нього Булгарін, очевидячки, знав ще р. 1825, коли йому, як неофіційному співробітникові „III-го Отдѣленія", довелося висловити свою думку з приводу Пушкінового рукопису. На пропозицію, що її зробив цей перший неявний критик Пушкінової драми („передѣлать драму въ романъ во вкусѣ Вальтеръ-Скотта"), пропозицію, що її ствердив Микола I у своїй резолюції, Пушкін не пристав. Здійснив її сам Булгарін, отже, можна гадати, що ідею і тему роману підказала йому Пушкінова драма. Та він по-своїому розробив Самозванцеву історію, розвинувши поетичні натяки Пушкіна. Отож коротеньку вказівку Самозванця (в діялозі з Мариною), що він жив якийсь час у запорозців, де й навчився військової справи, — Булгарін розвинув у чималеньке оповідання. Він розгорнув цей епізод у докладну історичну картину, що змальовує побут Січи Запорозької підчас миру й підчас війни. На цьому епізоді я поки-що не спиняюсь: він увіходить до II-ої частини роману й охоплює IV—V—VI—VII розділи (стор. 140—296).

Насамперед, автор описує Київ: „Городъ стоитъ на горѣ, посреди обширной равнины; между этою горою и новымъ Кіевомъ течетъ Днѣпръ. Новый городъ имѣетъ видъ треугольника и окруженъ деревянною стѣною съ деревянными же башнями. Крѣпкій замокъ лежитъ на покатости горы и возносится надъ новымъ городомъ; но

Digitized by Google

старый городъ выше его. Въ замкѣ есть пушки и воины польскіе, но самъ городъ слабо защищенъ" (II, 145). Про церкви київські в романі докладно оповідає чернець:

„Православныхъ церквей не больше десяти, а на моей памяти (каже чернець, — одна з дійових осіб) еще было сорокъ. Главные: Святой Софіи, противъ Ратуши и св. Михаила подъ Замкомъ. Прочія разсѣяны въ разныхъ частяхъ города и находятся при монастыряхъ. Знаменитая церковь Св. Василія лежитъ теперь въ развалинахъ, на которыхъ понынѣ видны неявственныя греческія надписи, изъ первыхъ временъ христіанства въ сихъ странахъ. Католики имѣютъ здѣсь четыре церкви: Соборную, Доминиканскую на рынкѣ, Отцовъ Бернардиновъ подъ горою, Іезуитскую между Бернардскою и рѣкою" (146). „Церковь Св. Софіи устроена по образцу храма Византійскаго. Своды ея сложены изъ горшковъ, наполненныхъ землею и повлеченныхъ гипсомъ. Стѣны выкладены разноцвѣтными камнями съ такимъ искусствомъ, что невозможно распознать, живопись ли это, или тканье. Царскія двери и ризница удивятъ тебя своимъ богатствомъ. Въ семъ храмѣ почіютъ останки князей Русскихъ и Святителей. Церковь эта недавно обновлена въ древнемъ вкусѣ равно какъ и церковь Святого Михаила, которую покрыли позлащенной мѣдью" (147).

„Въ цѣломъ Кіевѣ только три порядочныя улицы: прочія не прямыя, ни кривыя, а составляютъ родъ лабиринта. Это — странное сплетеніе переулковъ, въ которыхъ каждый строится, какъ ему угодно" (149).

Запорожець оповідає про побут Січи. „У насъ есть свои слободы, — тамъ мы держимъ и женъ, и всякую тяжесть, лишнюю въ походахъ"... „въ Сѣчи не терпятъ ни бабъ, ни латиновъ, ни панычей, никакихъ нѣженокъ. У насъ должно быть закаленнымъ, какъ булатъ на всякую бѣду и опасность. А когда охота нѣжиться, такъ ступай въ слободу — къ бабамъ!" (204).

— „Какъ же живутъ у васъ въ Сѣчи?" — спросилъ Лжедмитрій.

„А какъ жить" — возразилъ старикъ — „пасемъ коней, ѣдимъ саламату, да пьемъ вино, пока есть, а нѣтъ, такъ на коней, да и въ Крымъ, или въ лодки, да въ Туречину, такъ и всего довольно. Нашъ братъ козакъ умѣетъ и весело пожить, и весело потерпѣть. Знай, пане, что, кто не бывалъ запорожскимъ козакомъ, тотъ не бывалъ воиномъ. У насъ жизнь, что старый кафтанъ! Сбросилъ съ плечъ — легче. Сегодня жить, — а завтра гнить! День мой, — вѣкъ мой!" (205).

Докладно описує автор Дніпрові пороги (211—212), з'ясовує вагу Січи, як передового аванпосту в боротьбі проти степу (213—4), оповідає він і про те, звідки взялася Січ (214—5), показує, з кого складалася Січова людність (216—7).

„Запорожцы не хотѣли не только строить городовъ, но даже жениться, чтобъ удобнѣе перенестись въ другое мѣсто въ случаѣ опасности. Войско свое пополняютъ они не только пришельцами изъ

Digitized by Google

Украины, съ Дона и Россіи, но всѣми бѣглецами изъ Польши, Венгріи и Земли Волошской. Кромѣ того, они въ набѣгахъ своихъ берутъ съ собою дѣтей мужскаго пола и воспитываютъ ихъ въ войскѣ. Такимъ образомъ, поддерживается эта воинская Республика, управляемая волею избираемаго ими кошевого Атамана и старыми обычаями. Впослѣдствіи времени, многіе ученые иноземцы, подвергнувшіеся въ своемъ отечествѣ несчастьямъ, или совершившіе какое преступленіе, стали искать убѣжища въ Сѣчи, но они не могли имѣть никакого вліянія на дикое устройство войска и звѣрскіе обычаи запорожцевъ. Напротивъ, кто желаетъ остаться въ Сѣчи, тотъ долженъ во всемъ сообразоваться съ сими дикарями и покрывать знанія свои оболочкою невѣжества. Это — характеръ запорожцевъ. Они должны казаться грубыми, несвѣдущими, хотя между ними есть весьма много людей мудрыхъ и ученыхъ изъ поляковъ и нѣмцевъ. Ихъ Кошевые Атаманы, часто безграмотные, знаютъ лучше дѣла и выгоды войска, нежели наши письменные Войты и Сенаторы" (216—217).

„Откуда эти слова: ‚Кошевой' и ‚козакъ'? Это не русскія выраженія" — сказалъ незнакомецъ.

„Объ этомъ польскіе писатели пишутъ различно. Говорятъ, будто кошъ — татарское слово, означающее: станъ воинскій, а „козакъ" по татарски значитъ легко-конецъ, легкій ѣздокъ" (217—218).

„Сказываютъ, что запорожскіе козаки нынѣ во многомъ перемѣнились, и что войско ихъ нынѣ болѣе устроено?" — промолвилъ незнакомецъ.

„Козаки тѣ же, но въ устройствѣ ихъ войска произошли нѣкоторыя перемѣны, съ тѣхъ поръ, какъ Король Сигизмундъ I далъ имъ обширныя земли и позволилъ селиться въ слободахъ. Теперь Козаки женятся и живутъ въ селахъ, но въ Сѣчи не терпятъ женъ и женатыхъ, и каждый козакъ обязанъ десять лѣтъ прослужить холостымъ. Король Стефанъ Баторій еще болѣе преобразовалъ войско, признавъ Кошевого въ званіи Гетмана, позволилъ козакамъ выбирать всѣхъ своихъ чиновниковъ, давъ имъ грамоту, булаву, знамя и литавры, въ ознаменованіе, что онъ признаетъ запорожцевъ войскомъ почетнымъ. Этотъ добрый и мудрый Король платилъ ежегодно нѣкоторыя суммы войску и подарками держалъ на своей сторонѣ Атамана и Старшинъ" (217—9).

„Къ Польшѣ украинцы и козаки тянутъ сильнѣе, чѣмъ къ Москвѣ. Уничтожь Унію сегодня — завтра вся козачина предастся тѣломъ и душою Польшѣ" (220). Москву козаки не полюбляютъ: „Мы стоимъ въ безпрерывныхъ сношеніяхъ съ Дономъ. Донскіе козаки весьма жалуются на притѣсненія московскихъ воеводъ и толпами переходятъ на Запорожье. Здѣсь не привыкли къ такой волѣ, что одно воспоминаніе о царѣ Иванѣ Васильевичѣ подираетъ морозомъ по кожѣ. Теперь даже при неудовольствіяхъ за введеніе Уніи, Нали-

Digitized by Google

вайко и Коссинскій, которые бунтовали противу Польши, хотѣли поддаться хану Крымскому или Султану Турецкому, но не Россіи" (220—221).

Описано спуск човном через пороги (223—226). Далі описано Січ. „Рѣчка Бурзулукъ впаденіемъ въ Днѣпръ образуетъ два острова. Обширное пространство выше меньшаго острова обнесено было вокругъ шанцами, батареями и палисадами, которые прикрывались деревьями и кустарниками. Внутри укрѣпленій построены были мазанки, небольшіе домики изъ тростника, обмазанные внутри и снаружи глиною, съ камышевыми крышами: отъ двадцати до пятидесяти такихъ хижинъ вокругъ большого дома, вмѣщали въ себѣ особую дружину и назывались куренемъ, подъ начальствомъ Куренного Атамана. Эти курени, числомъ до тридцати, расположены были отдѣльно, но безъ всякаго порядка. Посреди Сѣчи возвышалась небольшая церковь Покрова Пресвятой Богородицы, построенная крестомъ, саженей въ двѣ въ вышину, съ шестью главами. Напротиву четырехъ сторонъ церкви стояли открытыя колокольни, то есть четыре перекладины на четырехъ деревянныхъ столбахъ. Колоколовъ было множество разной величины. Вокругъ церкви была площадь, а напротивъ — большой длинный домъ, въ видѣ сарая. Это было жилище Кошевого Атамана и хранилище войсковыхъ сокровищъ. Передъ куренями находились открытыя кухни, нѣсколько камней, между которыми пылалъ огонь. Незнакомецъ, проходя между рядами Куреней, удивлялся, что никто не обращалъ на него вниманія. Ему также казалось страннымъ, что онъ въ семъ постоянномъ станѣ воинскомъ не видѣлъ ни одного коня" (227—9).

Вони ввійшли до Отамана.

„Онъ лежалъ на полу, на цыновкѣ изъ тростника, покрытаго старымъ парусомъ. На немъ были красные шаровары изъ турецкаго сукна, грязные, и въ пятнахъ, рубаха, напитанная дегтемъ и на плечахъ короткая бурка. Бритая голова прикрыта была небольшою турецкою красною феской, изъ подъ которой висѣлъ длинный хохолъ волосъ завернутый трижды за ухо. Борода была гладко выбрита, и длинные усы доходили до груди. Атаманъ былъ лѣтъ сорока, черноволосый и смуглый. Орлиный носъ и большіе яркіе глаза придавали суровый видъ блѣдному его лицу. Бѣлые, какъ снѣгъ, зубы блестѣли между небольшими губами. Стѣны его жилища обвѣшены были богатымъ оружіемъ, которое сіяло золотомъ, серебромъ и драгоцѣнными камнями. Посреди комнаты стоялъ большой столъ безъ скатерти: на немъ находились хлѣбъ, соль и фляга съ водкой. Возлѣ стѣнъ стояли деревянныя скамьи на крестовыхъ ножкахъ. Блескъ отъ иконы Богоматери, передъ которой теплилась лампада, далеко разливалъ свѣтъ. Окладъ осыпанъ былъ яхонтами и алмазами" (229 — 231).

Digitized by Google

Самозванець іде до курінного отамана Грицька, що звавсь Коноводою. „Куренный Атаманъ сидѣлъ возлѣ огня, въ одной рубахѣ и холстяныхъ портахъ и жарилъ рыбу на угляхъ. Когда проводники объявили Куренному волю Кошевого Атамана, онъ протянулъ руку къ пришельцу и сказалъ ему: ‚Здоровъ будь, Дмитрій. Мы рады добрымъ молодцамъ! Бывалъ ли ты въ битвахъ?'" і т. д. (239—40). Отак за Булгаріним прийнято Самозванця у запорозці.

Описано Січь удень:

„...раздавался глухой шумъ отъ смѣшанныхъ голосовъ тысячъ тридцати суровыхъ воиновъ. Нѣкоторые изъ нихъ занимались приготовленіемъ пищи, или чисткою своего оружія, — другіе пили и ѣли въ веселыхъ кругахъ; иные, напившись до пьяна, расхаживали съ пѣснями. Во многихъ мѣстахъ слышны были звуки бандуры и волынки. Безпечность, дикое веселіе и излишество въ употребленіи пищи и крѣпкихъ напитковъ замѣтны были во всѣхъ концахъ сего воинскаго населенія. Вездѣ были кучи мяса и рыбы, бочки съ виномъ и пивомъ, и люди пресыщенные, которыхъ все занятіе состояло казалось въ истребленіи съѣстныхъ припасовъ. Все это крайне удивляло Лжедимитрія.

‚Я думалъ' — сказалъ онъ, —‚что въ суровыхъ воинахъ найду нравы болѣе твердые: умѣренность, воздержаніе и порядокъ, — необходимыя качества человѣка, посвящающаго жизнь трудамъ и опасностямъ'.

‚Здѣсь, любезный другъ, иначе думаютъ' — отвѣчалъ Мѣховецкій — ‚Козаки жертвуютъ жизнью, идутъ смѣло и охотно на всѣ опасности, претерпѣваютъ недостатки, чтобъ пріобрѣсти средства пожить нѣсколько времени въ совершенномъ изобиліи, или, лучше сказать, чтобъ имѣть въ излишествѣ все, что услаждаетъ грубую чувственность. Пока всего довольно, то козаки въ Сѣчи проводятъ время въ пиршествахъ, пьянствѣ и ходятъ въ свои слободы наслаждаться любовными утѣхами. Когда же наступаетъ недостатокъ въ съѣстныхъ припасахъ и крѣпкихъ напиткахъ, то они или начинаютъ жить скромно, или снова отправляются на грабежи. Это, братъ, настоящая волчья жизнь! — Козакъ Запорожскій въ недостаткѣ питается одною рыбою, и такъ же веселъ, какъ при величайшемъ изобиліи. Думать о завтрашнемъ днѣ — не наше дѣло! Пока что есть — ѣдимъ и пьемъ, а нѣтъ — Богъ дастъ! Здѣсь, братецъ, нѣкому проповѣдовать о воздержаніи и хозяйствѣ, нѣкому смотрѣть за порядкомъ, каждый козакъ — полный властелинъ надъ собою, и наши чиновники начальствуютъ надъ нами только въ общественныхъ дѣлахъ, а не могутъ приказывать, какъ кто долженъ вести себя. Въ походахъ — другое дѣло! Тогда власть старшины неограничена... У насъ, въ Сѣчи добромъ называется то, отъ чего добрые люди, въ другомъ мѣстѣ, крестятся, а зломъ почитается то, въ чемъ другіе ищутъ спасенія. Пить, бить, рѣзать, грабить, не щадя своей

Digitized by Google

жизни, называется у насъ высочайшею добродѣтелью, а умѣренность, состраданіе, уваженіе чужой собственности и попеченіе о сохраненіи своей жизни почитаются величайшимъ порокомъ. Вотъ запорожская нравственность!" (245—8).

„... въ войскѣ множество всякаго рода ремесленниковъ, но они работаютъ не за деньги, не по заказу, а для общественныхъ надобностей. Здѣсь никто о себѣ не думаетъ, но каждый печется объ одномъ существѣ, войскѣ запорожскомъ, этомъ великанѣ, котораго мы члены" (249).

„Нечистота почитается у насъ такъ же похвальнымъ качествомъ, какъ презрѣніе пышности между монахами"... (250). „Грязныя пятна составляютъ красу нашей одежды, какъ прорѣхи въ плащѣ Діогеновомъ. Мы, любезный другъ, цинической секты, безъ ораторства! Бѣлья мы не любимъ мыть, — это дѣло женское! Для защиты себя отъ насѣкомыхъ мы смачиваемъ рубахи въ дегтѣ... Впрочемъ чистота тѣла соблюдается строго, и добрый козакъ зимою и лѣтомъ купается ежедневно въ Днѣпрѣ" (251).

Далі докладно описано, як запорозці улаштовують з возів свій табір, як вони воюють (252—4).

Далі йде оповідання про те, як запорозці ладнаються до морського походу на Трапезунт, як вони нарешті вирушають (255—6). Описано човни; розказано про те, як страчено двох козаків, що взяли з собою в похід горілку (270—1), як здобуто турецький корабель, захоплено й пограбовано Трапезунт, як запорозці повернулися до Січи й як вітали їх товариші.

Я спинивсь довго на Булгаріновому писанні, бо в ньому вперше ми зустрічаємо докладного описа Січи, заснованого на старанному „науковому" вивченні питання про Січ. Окрім того, Булгарін перший заглянув у „філософію" Запорожжя і, з цього погляду, його сухенький й доволі безбарвний опис січового життя повніший і змістовніший, аніж яскрава характеристика Січи, що її зробив згодом Гоголь.

27) Р. 1830 Порфир Байський (Ор. Сомов) у „Денницѣ" уміствив уривок: „Ночлегъ гайдамаковъ", що являє собою передрук одного розділу з його повісти: „Гайдамакъ" (1826 р.). Особливого інтересу повість не становить.

28) Р. 1830 Гоголь написав уривок з роману: „Гетьманъ". Уривка цього, під назвою: „Глава изъ историческаго романа (0.0.0.0.)", надруковано вперше в альманасі „Сѣверные Цвѣты на 1831 г." і, під тією самою назвою „Глава изъ историческаго романа", передруковано в збірці його творів V т. (130—140 стор.) вид. р. 1889 за редакцією акад. Тіхонравова.

Зміст уривка такий. Молодий поляк Лапчінський їде з дорученням до миргородського полковника Глечика. У дорозі він наздо-

Digitized by Google

ганяє сивого козака, що поволі їде возом, запряженим волами. Поляк питається в дідуся, як проїхати до Глечика. Той не зовсім довірливо ставиться до поляка, але потім запрошує заночувати у нього. Дорогою він показує юнакові сосну й оповідає, як пан повісив на сосні диякона й як помстилися за це панові, — оповідання його сумно-фантастичне. Поляк приїздить у хату до старого. Описано хату. Як виявляється, дід і є сам Глечик.

29) Того-таки 1830 року Гоголь почав романа: „Плѣнникъ". Надруковано уривок в V т. (312—7) збірки творів М. В. Гоголя (вид. р. 1889 за редакцією акад. Тіхонравова) під заголовком: „Плѣнникъ", „отрывокъ изъ историческаго романа".

Зміст такий: дія одбувається р. 1543. Польський загін уночі, з великою оберегою, привозить до м. Луком'я якогось важливого бранця. Поляки нахабно вдираються до вбогого православного манастиря й замикають привезеного бранця в манастирському льосі.

На цьому „уривок" кінчиться.

30) Р. 1830 анонімний автор надрукував окремим виданням цікаву поему: „Дорошенко". Поему починає довгий історично-біографічний нарис, що характеризує історію України й Дорошенкові життя та діяльність.

Дію поеми звязано з Кримом, і в поемі є цікаві описи Криму. Автор починає поему промовистими рядками, де висловлює свою любов до Криму:

„Туда, туда, гдѣ виноградъ растетъ,
Гдѣ дремлетъ кипарисъ надъ минаретомъ,
Гдѣ свѣтятъ небеса лазурнымъ цвѣтомъ,
Гдѣ вѣетъ ароматъ и нѣгу льетъ —
Туда несусь — туда мечты мои!" (25).

Описано вечір у Криму. У ханському палаці вмирає старий гяур. Це — Дорошенко, що втік з України до Криму, зрадивши батьківщину. Перед нього стоїть Чернець. Дорошенко тужить за батьківщиною й оповідає Чернцеві про своє життя, про свою боротьбу за батьківщину. Він оповідає, як він тікав з російського полону, бо вільне життя в невірних волів краще, ніж почесний полон. І от він тепер у всьому зневірився. Перед смертю він бачить, який він відірваний од батьківщини, ба навіть віри:

„Мукъ не боюсь!" — вигукує він — „не жажду даже Рая!".

Чернець розважає його, намагається помирити його з людьми й Богом, та Дорошенко на це тільки сміється.

„Ты жалокъ мнѣ, Чернецъ, и непонятенъ!
Крестъ можетъ ли омыть съ души грѣхъ пятенъ",

вигукує він. Він тужить, що брав участь у боях проти християн.

„Я этотъ крестъ топталъ и клялъ безбожно" —

каже він.

Digitized by Google

І старий вигнанець, відступник од батьківщини та віри, помирає непоєднаний з людьми та Богом.

31) Р. 1831 І. К. випустив у світ „историческую повѣсть“ „Нечай, или битва подъ Краснымъ“ „въ думахъ“ (М. 1831). Перед віршованим твором автор подав історичну передмову, присвячену оповіданню про боротьбу українців проти поляків, що силоміць запроваджували католицтво. „Духъ папскаго владычества, потрясавшій всю Европу, проникъ во всей своей силѣ и въ сію страну“. „Польша сдѣлалась ужаснымъ орудіемъ къ совершенію предначертаній Римскаго Двора, который войну съ козаками объявилъ священною [1]). Изступленные миссіонеры прибѣгали къ самымъ жестокимъ мѣрамъ, дабы заставить Малороссіянъ, преданныхъ своей вѣрѣ, принять Унію, — причиняя ужасныя насилія народу, сопровождаемыя жесточайшими пытками и даже самою смертію“. Далі автор каже, що Україна відпочила за Богдана Хмельницького, але „лучъ блаженства, освѣтившій на мгновеніе страны Малороссіи, въ скорости погасъ, и прежнія тучи бѣдствій опять затемнили оную“. — Знову почалася боротьба, — що від початку XVII віку тривала мало не цілий вік і закінчилася „совершеннымъ уничтоженіемъ козаковъ, которые частію передались туркамъ, а частію покорились Россіи“ (VI).

Далі автор оповідає про Нечая, що спочатку легально виступав на оборону батьківщини при польському Дворі, а далі отверто проголосив себе як ворог полякам. „Мщеніе его ознаменовалось ужаснѣйшимъ кровопролитіемъ въ польскихъ провинціяхъ. Ни одинъ полякъ, по увѣренію преданій, попавшій къ нему въ плѣнъ, не получилъ пощады. Многія села и города испытали горькую участь“ (VIII).

Далі автор оповідає, як під Красним Нечай довго чекав ляхів. Його козаки, „соскучивъ бездѣйственностью, предались роскошнымъ увеселеніямъ и пиршествамъ, забывъ, а, можетъ быть, и презрѣвъ многочисленнаго своего врага“. Аж раптом напав на козаків польський гетьман, що прийшов з сорокма тисячами добірного польського війська [2]). Зчинивсь кривавий бій, і козаків було побито. „Дума о Нечаѣ еще и донынѣ существуетъ въ Украинѣ между простымъ народомъ, — переходя поколѣнія, дѣлаетъ безсмертнымъ имя героя“ (XI) — каже автор.

Вся „историческая повѣсть“ І. К. ділиться на шестеро „думъ“.

Дума перша — „Пѣвецъ въ станѣ украинскихъ козаковъ“.

Угрюмый вечеръ наступалъ,
Луна всплывала надъ холмами,
И тихо Бугъ, шумя, плескалъ
О берегъ мутными волнами.

---

[1]) Исторія Царства польскаго, т. II, Г. Бандке.

[2]) „Ой поглянувъ козакъ Нечай та на сыни воды: А йде ляхивъ сорокъ тысячъ хорошои вроды“. Малороссійская дума о Нечаѣ.

Digitized by Google

Описано козацький табір уночі; козаки посідали навколо багаття, знечев'я п'ють. З'являється співак, що співає про козацькі наскоки на кримців. Після героїчної пісні співак заспівав сумної, що характеризує жахливе становище України під Польщею:

Забыта совѣсть, честь, законъ,
Зло торжествуетъ безъ боязни,
Повсюду вопли, слезы, стонъ,
Вездѣ позорной сме́рти казни! (7).

Він закликає козаків боронити батьківщину й запалює їх. Нарешті козаки поснули, і тільки один, „мрачный и угрюмый" на горбі високім, „стѣсненный грустью мрачныхъ думъ", сидів „въ унынiи глубокомъ" — і пильнував — „свою дружину сторожилъ, враговъ въ засадѣ ожидая".

Думу другу присвячено „Нечаю". Вона оповідає про думки грізного отамана, що чекає на ворогів. Далі змальовано козаків, коли вони сплять, — їхні турботні маріння.

Дума третя зветься: „Тоска". Нечай згадує, яких зусиллів він доклав до того, щоб миром полагодити з ляхами всі конфлікти, й які даремні були всенькі його зусилля. Залишавсь один шлях, — шлях отвертої боротьби. Згадує Нечай і за кохану дівчину:

Ахъ! Онъ прелестную любилъ!
Для ней лишь жизнь беречь клялся (23).

Нечай готовий до бою, але лукавий ворог не йде. Нечай вночі виїхав з табору одвідати свою любку.

Дума четверта: „Хмѣльницкая". Одбувається страшенна гроза. Молода Хмельницька перелякана. Їй наснився страшний лиховісний сон, що загрожує загибіллю Нечаєві. Вона сумує за ним. Нечай з'являється до неї.

Дума п'ята: „Вѣстникъ". Ранок захоплює Нечая в Хмельницької. Він сумний, — кохання не відтягло його од тяжких думок. Хмельницька оповідає йому за свій сон. З'являється козак, вкритий ранами, і каже Нечаєві, що ляхи зненацька напали на козаків. Нечай викликує:

„И всѣ погибли?" — „Нѣтъ! стоятъ!
Стоятъ, но ихъ ряды пустѣютъ,
Еще удары ихъ гремятъ,
Но вскорѣ въ духѣ ослабѣютъ!
Спѣши, Нечай. — Лети, какъ вихрь!"

Дума шоста — „Битва". Прибігши, Нечай кидається у бій, „какъ ураганъ, изъ степи дикой вылетая, стремится въ бурный океанъ". Здобуто перемогу, та поляки вдарили з-заду, — і Нечая побито.

„Такъ палъ Нечай, свершая месть
За благо своея отчизны!"

Digitized by Google

На могилі його поставлено хреста з образом Спасителя. Тепер усе поросло буйною травою. Частенько тут сидить чабан та співає думу про славетні подвиги героя.

32) Р. 1831 в „Украинскомъ Альманахѣ" уміщено „уривок" під назвою: „Гаркуша" — це збірка анекдот про спритного гумориста-гайдамаку, що вподобав дурити свої жертви, раз-у-раз перебираючись по-инакшому, охоче обдирав багатиря, карав гнобителя й допомагав бідакові.

Гаркуша — це епічний герой усних українських переказів. Разом з тим, це — символічний образ, що в ньому вилився на Україні соціяльний протест проти багатства, панства й державности. Згодом, р. 1841, на сторінках „Современника" анекдоти про Гаркушу розробив Квітка-Основ'яненко у напівдраматичній, — напівоповідальній формі під назвою: „Преданія о Гаркушѣ".

33) Десь 1831—32 р., як визначає акад. Тіхонравов, написав Гоголь уривок з роману, де за головну дійову особу виступає Остряниця. У збірці Гоголевих творів (1889 р., за ред. Тіхонравова) цей уривок названо „Нѣсколько главъ изъ неоконченной повѣсти".

Не характеризуючи блискуче написаних крайовидів і вартостів гоголівського стилю, удаюся тільки до сюжету.

Автор починає повість з того, що описує весну й церковну відправу: у церкві правлять заутреню. Жиди, що взяли церкву на відкуп, вимагають податку з свячених пасок. Одбувається сварка з жидами. У церкві якийсь незнайомий. Він оступається за українцями. Жид Гершко приводить польського старшину-улана, і той б'є 120-літнього діда-українця. Незнайомий обороняє старого й видирає вуса в польського улана. Незнайомого вгадує один з селян: це — Остряниця. Юрба вішає жида й хоче розправитися з поляком. Остряниця визволяє його.

Остряниця на хуторі, де живе його кохана Галя. Він намовляє її тікати з ним, — вона відмовляється, бо не хоче кидати матір. Остряниця ночує в запорозцевій хаті. Описано господу. Господиня, моторна жінка, Горпина, на підпитку (побутовий тип). Остряниця не може заснути: його засмутила Галина відмова їхати з ним. Уранці місцева людність радісно зустрічає Остряницю. Пудько, Галин батько, не хоче, щоб Остряниця та Галя побралися.

34) Р. 1831 Опанас Шпигоцький на сторінках „Украинскаго Альманаха" надрукував „Малороссійскую балладу" (65—73), де розповів про те, як козак Прокіп розлучавсь з своєю Санею. Козак пішов у похід під командою „генерала Суворого" (sic) та й загинув за кордоном у Швайцарських горах. Якось Саню мучило

Digitized by Google

лихе передчуття, вона вийшла з хати, почула, що кряче крук і виє пугач у лісі. Даремно кликала вона свого Прокопа й сама померла „въ высокому бурьяни“ (73).

35) Того-таки р. 1831 Левко Боровиковський подав поетичну характеристику: „Козакъ“ (62—65) на сторінках того-таки „Украинскаго Альманаха“.

36) Р. 1832 Петро Голота надрукував свій „историческій романъ“, узятий з народніх легенд, „Иванъ Мазепа“ (М. 1832) „въ четырехъ частяхъ“. Спочатку автор оповідає про те, що єзуїти надумалися були за Мазепиною допомогою загарбати Україну під себе. Патер Бонавентура оповідає про свою першу зустріч з Мазепою, коли він, Мазепа, захищаючи свого дядька, бився з якимось козаком: „юный отрокъ съ неистовствомъ наступалъ на козака гигантскаго роста и съ удивительною быстротою и искусствомъ наносилъ смертельные удары; огонь сверкалъ въ его глазахъ и выражалъ степень дикаго мужества. Ослабѣвшій, утомленный и покрытый кровію, противникъ юнаго героя, зашатался, заскрежеталъ зубами и упалъ. Потомъ вскочилъ и добилъ дядю Мазепы“ (I, 10).

Бонавентура йде до пана Ксендзінського, королівського улюбленця, клопотатися за Мазепу.

„У себя ли вельможный панъ? — спросилъ онъ, взойдя на лѣстницу, у толстаго, непомѣрной величины швейцара, одѣтаго въ богатую, пышную ливрею. Зѣвнувъ нѣсколько разъ и потянувшись, швейцаръ протеръ глаза и съ неудовольствіемъ, смѣшаннымъ съ грубостію, рѣзкимъ басомъ отвѣчалъ: ‚Онъ занятъ теперь и не дозволилъ пускать къ себѣ всякую сволочь‘.

— ‚Лайдакъ!‘ — закричалъ раздраженный Іезуитъ, — ‚съ кѣмъ ты говоришь?‘

— ‚Ахъ! За выбаченѣмъ васъ, Пане, пршепрашамъ, найнижше пршепрашамъ!‘ — воскликнулъ оробѣвшій слуга, увидѣвъ духовника своего пана“ (I, 14—15).

Єзуїт пішов до пана Ксендзінського. Той сидів у багатому зеленому жупані, обшитім галунами й облямованім соболем, і підписував якісь папери; карти, крейда, золота табатирка, пера, плящинки з пахощами, обценьки для волосся й листи лежали в безладді на столі й разюче контрастували проти розкоши инших меблів й усієї кабінетної оздоби. Гарненька молода жінка його, Валерія, спершись на стіл до писання, сумно поглядала то на чоловікову сивину, то на свій портрет, що висів насупроти неї (16—7).

Єзуїт намовляє впливового пана зглянутися на Мазепу. Пан неприхильно ставиться до єзуїтових прохань та й іде геть. Єзуїт каже пановій дружині Валерії, що Мазепа кохає її.

Digitized by Google

Мазепа одзволює запорозьких бранців, що їм загрожувала смерть, і забиває вартового. Перед цим він виголошує патетичну промову, вихваляє Наливайка, обурюється з Унії і з польської жорстокости. Він намовляє визволених бранців тікати: „Какъ? — прервалъ Мазепа, — не лучше ли умереть съ мечемъ въ рукахъ, дорого заплативши за сіе, чѣмъ безъ отмщенія, безъ громкаго имени и пользы добровольно подклонить голову подъ слабую руку убійцы? Какая вѣсть пронесется въ странѣ родной? Какая гореcть! Какой стыдъ! О, это ужасно, нестерпимо! Это выше моего понятія!“ (28—9). Серед визволених запорозців був і Орлик, майбутній Мазепин друг. Запорозці тікають. Єзуїт Бонавентура, що підслухав це все й підглядів — після розмови з Мазепою покриває його злочинне діяння.

Описано багате свято св. Роха. Одправа в костьолі. Тут і Мазепа „прекрасный пажъ, въ богатомъ шелковомъ жупанѣ, шитомъ золотомъ, съ двумя такими же кистями назади; держа въ одной рукѣ красную, четырехъ-угольную шапку съ золотою же кисточкою, съ собольей околушкою, а другую положа на саблю; онъ оперся на край скамейки, вперивъ неподвижный взоръ на распятіе“ (32—3). Валерія підчас одправи нé хóтячи викриває, що вона кохає Мазепу: в її книжці було маленьке серце червоного кольору, пробите золотою стрілою, з написом: Валерія та Мазепа (35). Закоханий Мазепа гуляє увечері в краківських околицях. Він зустрічає Валерію. Їхнє побачення підглядів жид Гершко[1]). Мазепа дає йому грошей, щоб він мовчав. Та Гершко сповіщає пана Ксендзінського, що жінка його зраджує. Він приходить до пана рано-вранці, і коли пан питається, чого це він заявляється ще спозаранку — одповідає: „алезъ для зыда, вельми пузьдно! я цѣлу ноцъ не спалемъ — охъ!“ (46). Одбувається розмова панова з його Валерією — вона спритно провадить гру, удаючи з себе незрадливу дружину (53—6). Гершко веде пана ввечері на місце, де його жінка сходиться з Мазепою. „Сумракъ ночи опять покрылъ очаровательныя мѣста клястора, но какой то могильный гулъ разносился вдалекѣ, что-то мрачное и печальное таилось подъ чернымъ покровомъ оной и глухо грохотали отдаленные перекаты грома, предвѣщающіе бурю, но все еще было тихо и спокойно; на башнѣ монастырской пробило 11 часовъ, и унылый звонъ ихъ раздался по усыпленной окрестности“ (59).

Одбувається побачення Валерії та Мазепи. Пан Ксендзінський захоплює їх на гарячому (62—7).

Дія переходить до запорозьких степів. Одбувається розмова поміж двома козаками. Один з них наляканий, — він бачив щось

---

[1]) Уперше Голота запроваджує до історичного роману „жида“. У дальших романах він виступає часто. У цікавій статті про трафарети історичної повісти (Моск. Вѣстникъ, 1828) сказано: „Жиды въ великой модѣ: они ведутъ свой родъ отъ Шейлока Шекспира и Исаака В. Скотта“ (цитата з тв. Гіппіуса: „Гоголь“, стор. 70).

Digitized by Google

у степу недобре. „Храбрые козаки были очень суевѣрны", — каже автор. Удвох козаки їдуть у степ і знаходять мертвого коня й прив'язаного до коня Мазепу, що конає. Один з козаків, Роман, приносить Мазепу до своєї хати й віддає, щоб доглядала, своїй жінці Гапці (73). У цьому розділі жваво й яскраво обмальовано інтимний побут козаків, їхні жарти: співають пісень („Отъ крылечка до порога черевычки попорола" — 88, „Эй, тюхи, да патюхи, разгулялыся старухи — 90). Описано, як танцюють і молоді і старі. Мазепа сидить понурий і зрідка тільки стає до розмови, мова його різниться од мови козаків, — вона вигадлива й літературна. Гой — дядько Мазепин (що не вмер, як гадав був Мазепа, а вичуняв од важких ран), зустрічається з ним у Романовій хаті, тільки не вгадує його.

У розділі VI — побутова сцена: Роман свариться з Гапкою: він хоче її бити качалкою, — вона хапає коцюбу. Дядько Мазепин Гой має думку на Мазепу, чи він йому не небіж. Розказано про Мазепине життя в Романовій хаті. Мазепа виказує свою завзяту вдачу,— між иншим, мчить диким конем (118). Мазепа відкриває Романові своє ім'я (111). Він довідується, що Гой це справді його дядько, що козак його не забив, як він був гадав. Виявляється, Гой невдоволений, що Мазепа залишивсь жити з поляками і став єзуїтським вихованцем (114).

Дія переходить до Січи. Описано бурхливу ніч. „Мрачная, бурная ночь, бывающая иногда въ странахъ постояннаго юга, покрыла обширныя степи Запорожской Сѣчи. Унылый гулъ лѣсовъ, ревъ свирѣпаго Днѣпра, коего ярящіяся волны ударяли о подводные камни и свистъ порывистаго вѣтра заглушали веселые крики буйныхъ запорожцевъ" (117). Мазепа сидить один сумний. „Дикій огонь сверкалъ въ его маленькихъ проницательныхъ глазкахъ, какая то мрачность и безчувственность изображалась на сумрачномъ его лицѣ и обнаруживала состояніе духа" (118). Чути пісню: „Ой, выйду я за порожецъ, ажъ тамъ стоитъ запорожецъ" (119). Мазепа розмовляє з Романом: Мазепа оповідає йому за свої мрії про майбутню велич України: „Что былъ гордый Римъ и чѣмъ можетъ быть Запорожская Республика? Понимаешь ли ты?" — каже Мазепа — „что есть законъ, величіе, слава, благоустроенность и вѣчность? Романъ! Это все намѣренъ я доставить Запорожцамъ,— намѣренъ вдохнуть въ нихъ неподражаемыя правила и образовать высокія чувства и грубые нравы. Это блаженство недалеко!.. Пойдемъ къ сотоварищамъ, я укажу имъ путь къ безсмертію" (122—3).

Описано Січ, з її галасом, метушнею. Запорозці, довідавшись, що з ними Мазепа, який уратував од смерти їхніх товаришів у Польщі, захоплені його присутністю. Тільки Сірко, їхній отаман, злостує на Мазепу, бо почуває в ньому суперника. „„Мазепа"! гремѣло со всѣхъ сторонъ, и магическое имя это привело въ трепетъ сумрачнаго Сѣрко. Явился новый идолъ козаковъ" (125). Мазепу обирають за

Digitized by Google

осавулу. Мазепа закликає козаків до війни проти гірняків. „,Гойда! Гойда!' зашумѣли своевольные и восхищенные козаки. Запорожская Сѣчь задрожала отъ ихъ восклицанія: ‚Мазепа! мы съ тобой!' — кричали со всѣхъ сторонъ. ‚До Хрыста, до Спасителя!' — и всѣ, приближась къ священнику, окроплявшему ихъ водою, цѣловали крестъ" (127).

Описано козацький похід до берегів Кавказу. Описано бій. „Взоръ начальника засверкалъ, какъ раскаленный уголь во мракѣ: обратясь къ мѣсту ихъ цѣли, Мазепа яростно заскрежеталъ зубами, выхватилъ саблю и разсѣкъ оною воздухъ, — весь адъ отразился тогда на блѣдномъ его челѣ и поселилъ невольный ужасъ въ подчиненныхъ" (129).

Описано, як козаки плюндрують гірські селища. Одбуваються жорстокі сцени. „Дикіе грабители безъ пощады убиваютъ безоружныхъ, съ безчеловѣчіемъ отбрасывали ихъ трупы въ неизмѣримыя бездны... По запорожскимъ правиламъ козаки не смѣли убивать юныхъ обитательницъ горъ и прелестныхъ малютокъ ихъ; но, перехватывая, увлекали въ постыдный плѣнъ — ужаснѣе самой смерти; и не одна плѣнительная красота доставалась гнусному безобразію; трогательный стонъ сихъ любимцевъ природы не проникалъ въ холодную душу запорожца. Онъ не зналъ пощады, не зналъ узъ сердечныхъ и увлекался порывами мести и чувствомъ ненасытнаго честолюбія" (132—4). Роман захопив бранку, і в ній Мазепа вгадав свою Валерію (137).

У Запорозькій Січі чекали товаришів. „Огненная полоса Востока отразившаяся въ глубинѣ прозрачныхъ водъ, предвозвѣстила пріятное утро. Оставшіеся въ Сѣчи запорожцы въ молчаніи бродили по берегу Днѣпра, по временамъ почесывали затылокъ, шею, спину, важно разглаживали усы и, придавливая тлѣющій тютюнъ въ люлькѣ, съ нетерпѣніемъ посматривали въ ту сторону, съ которой поджидали своихъ сотоварищей" (141—2). „Безпокойство изображалось на загорѣлыхъ лицахъ мужественныхъ и грозныхъ запорожцевъ: не одно чувство корыстолюбія управляло ими, — будучи варварами для другихъ, они питали примѣрную любовь и приверженность къ землякамъ. Укажи запорожцу приманчивое золото въ рукахъ непріятеля, — глаза его засверкаютъ, какъ у тигра, алчущаго добычи для утоленія чрезмѣрнаго голода; никакая сила не удержитъ его отъ хищничества, — но предложи ему сдѣлать малѣйшую непріятность брату для той же цѣли, — онъ скажетъ: ‚Я ѣвъ зъ нымъ хлѣбъ и силь, мене Богъ накаже!'"

„Потеря товарищей была для нихъ драгоцѣннѣе всего, и, словомъ сказать, гдѣ можно было найти лучшаго друга и нѣжнѣйшее состраданіе, какъ въ Запорожской Сѣчи? Любви, подчиненности и согласія между членами общества? Вѣрнаго исполненія своихъ обязанностей и правилъ братства? Ненарушимости данныхъ клятвъ?

Digitized by Google

Гдѣ можно было найти столько веселія и образца первобытныхъ временъ, какъ не въ этой толпѣ, существовавшей подъ общей цѣлью грабежа и подъ общими правилами и предразсудками своего вѣка? Это былъ орденъ въ своемъ родѣ, которому не доставало высокихъ геніевъ-учредителей, положительныхъ и прочныхъ законовъ, коимъ хотѣлъ быть Мазепа" (141—3).

Отаман Сірко ненавидів Мазепу. Разом з злочинним Савком (описано його лиходійницьке обличчя — 145) він обмірковує план, як занапастити Мазепу. Савко давно стежив за Мазепою й переказав Сіркові, що козаки хтять мати Мазепу собі за отамана. Савко радить подарувати Мазепі дикого, скаженого коня, що на нього ніхто не наважувавсь сідати. Мазепу цей кінь розіб'є. Сірко цього плана ухвалює. Роман підслухав цю змову. „‚Фить! фить! фить!' — свистнулъ онъ вслѣдъ атаману, покачивая головою и подбоченясь обѣими руками. ‚Вишь, собрались умники! То-то бо я смотрю на эту прочвару (він каже про Савка). Онъ, какъ вьюнъ, уворачивался межъ нами!' ‚Де не посѣй, — тамъ и вродытця'" (151).

Описано як повертають переможці й як радіють січовики (152): „...вскорѣ звуки простой сопѣлки, заманчивой волынки и веселой кобзы разнеслись по воздуху и направили сердца слушателей къ воспріятію непритворной радости... Всѣ говорятъ вмѣстѣ, не стараясь понимать другъ друга, но, вѣроятно, про свои подвиги и чудеса Мазепы" (153). Сірко дарує коня Мазепі. Жваво описано, як казиться кінь, який спритний Мазепа й як приборкує він коня (156—7, 158). Юрба радіє: „‚Такыжъ не давъ до гану!' кричали одни, ‚не давъ въ кашу наплюваты!' — повторяли другіе" (157). Сірко намагається настренчити козаків проти Мазепи, — поширює чутки, ніби з Мазепи чарівник.

Поміж Мазепою та Валерією одбувається розмова, і Мазепа розповідає їй за свої плани що-до Січи. Цю розмову підслухали Сірко та Савко. Одбувається бій між Сірком та Мазепою (171). Сірка поранено, Савка вбито (172). Козаки пойняли Сіркові віри, що з Мазепи чаклун, та й женуться за ним. Мазепа тікає вкупі з Валерією.

Частина друга починається з того, що, коли Мазепа спить, гайдамаки крадуть Валерію. Мазепа й собі потрапляє до їхніх рук, та між ними є Орлик, що він його колись уратував. Автор оповідає про те, як Мазепа пробував у гайдамак. Гайдамаки спіймали Гершка. Одбувається трагі-комічна сцена — жид лякається й заразом хитрує: „‚Ой, вай миръ! сцо васеци маете цыныть? у мене весь духъ мусыть вытрястысь, пустите! то я сцось такее сказу вамъ'. — ‚Мовчы, діаволова халява, бо якъ дамъ тобѣ въ потылыцю, то й очи на лобъ вылѣзутъ!' — загремѣлъ одинъ изъ гайдамаковъ" (II, 15—25). Мазепа обороняє Гершка, дає йому грошей, щоб він сповістив пана Ксен-

Digitized by Google

дзінського, що його дружина Валерія потрапила до гайдамацьких рук, нехай-би він її визволив.

У розділі X Гапка, що скучила за Романом, укупі з свекрухою ворожать у полі, викликаючи Романа (30—36). Саме як вони ворожать, під'їздить Роман. Обидві жінки перелякані: вони гадають, що це привиддя. Гапка тікає од чоловіка; мати зомлівае. Одбувається комічна сцена, як вони вгадують Романа (39—44).

Мазепа сидить у Романовій хаті. Він страшенно знервований і хвилюється, — його мучать думки; почувши, що верещить дитина, він схоплюється „съ бѣшенствомъ" і хапається за голову.

Орлик, генеральний писар Гетьмана Дорошенка, має вести Мазепу до нього. З'являється юродивий литвин з зміями (перебраний дядько Мазепин, Гой). З його всі глузують, передражнюють його мову („Ходзѣ, родзѣ по колодцѣ — квокъ! квокъ!.. Ай гдзѣ, да падзѣ, добивался къ попадзѣ, — не добился — отступился! Лицвинъ въ дзѣло не годзился!" і т. п. — с. 52—3). Литвин робить Мазепі таємничий натяк, даючи зрозуміти, що він знає його як облупленого — здогадується за його заміри. Мазепа переляканий (55—6). Мазепа у Дорошенка. Багата оздоба Дорошенкового палацу (58—9). У нього пишний двір, карлики та блазні. Зовнішній вигляд Дорошенка (63). Мазепа знову зустрічає таємничого Литвина (67). „Лукавий" Дорошенко надумавсь перекинутися до султана. Мазепа провадить подвійну гру: він став Дорошенкові за праву руку, але сам інтригує проти нього. Він побоюється тільки Генерального Судді (той-таки Гой), що на його не вірить. Мазепа підозрівае, що „Литвин", Генеральний Суддя — це одна особа, — а саме його дядько Гой. Одбувається розмова Мазепи з Генеральним Суддею: Мазепа атестує Дорошенка так: „Гетманъ золъ, упоренъ и, бывши самонадѣятельнымъ, сдѣ ался малодушнымъ" (86). Проте, Мазепа ладнається їхати до султана як посол од Дорошенка. Генеральний Суддя, щирий патріот, мріє про єдину Україну і отверто каже, що не покладається на його, Мазепу, і стежить за ним. Мазепа з Романом їдуть до султана, спиняються у жидівській ко чмі. Описано корчму, де повно усякої наволочи (97—8). Співають гумористичної пісні: „Жыдъ — панъ, жыдъ — панъ, жыдивочка — пани, жыдынята — чертенята, бодай поздыхалы!" (98). З п'яних розмов у корчмі Мазепа довідується, що Литвин попередив людність за мету його подорожи. Усі вже знають, що Дорошенко хоче піддатися туркам, що Мазепу виряджено до султана саме в цій справі. Усі обурені й хтять перехопити Дорошенкового посланця. Мазепа користується з того, що його ніхто не вгадав, та й тікає мерщій з корчми. Щиросердий, наївний Роман, довідавшись з цих розмов за мету Мазепиної подорожи, починає ставитися до нього з недовірою (109). Сірко з запорозцями захоплює Мазепу. Тут-таки й Литвин. Мазепу одведено до Січи, де призначено над ним суд. Литвин намовляє запорозців віддати Мазепу Гетьманові

Digitized by Google

Самойловичеві (128). Мазепу везуть Дніпром. Дніпрянські краєвиди (131). Зустріч з Орликом у Батурині. Розмовляючи з ним, Мазепа пересвідчується, що Литвин — це його дядько — Гой. Палац Гетьмана Українського Самойловича (139). Самойлович прихильно поставився до Мазепи й доручив йому виховувати своїх дітей (144).

Частину третю автор починає з того, що описує народні збори перед Самойловичевим палацом. Гетьман виходить до народу, виголошує промову (3—7) проти Дорошенка, закидуючи йому зраду. Мазепу Самойлович виставляє, як вірного сина України, що ненароч-то своєю волею залишив Дорошенка й перекинувсь на їхній бік. Описано народню гулянку (11—17). Співають пісень: „Ой, на горѣ метелыця, — чому старый не женитця", „Ой, ихавъ, ихавъ, ихавъ — чомъ до мене не заихавъ" (14 - 15), „Якъ несмачно веселитьця? А колы ничымъ похмилытьця?" (18). Роман нудиться, бо йому немає чим похмелитися, він скучив за жінкою, — своєю „зирочкою Гапунею". Орлик повідомляє Мазепу, що Самойлович хоче його підвищити. Улицею йде перезва (гулянка заміжніх жінок та свах після весілля) — яскрава побутова сцена (28—29). Подано пісню: „Ой вадывся журавель, журавель до бабеныхъ конопель, конопель" (29). Роман зустрічається з Гапкою (30). Мазепа при Самойловичевому дворі розгортує свої дипломатичні здібності: їздить з дорученнями до Москви, де зазнайомлюється з московськими вельможами. „Быть можетъ, — каже автор з цього приводу — ужасный честолюбецъ сей желалъ разстройства Россіи, дабы тѣмъ съ бо́льшею самонадѣятельностью рѣшиться на выполненіе своихъ замысловъ" (37—38). Мазепа зажив популярности серед українців, досяг того, що Самойлович цілком на нього покладавсь, „и чѣмъ выше восходилъ, тѣмъ болѣе поселялись въ немъ адскіе и гибельные планы" (39) — каже автор. Подано цікавий побутовий епізод. Якось до Мазепи „вбѣжалъ трепещущій отъ страха и почтенія согбенный въ дугу, въ пестровомъ халатѣ, опоясанный широкимъ ремнемъ, длинный, сухощавый мужикъ. Очистивъ гортань свою многократнымъ и сухимъ кашлемъ, онъ, сложа руки на груди, подошелъ поближе къ Мазепѣ. ‚Вѣдая' — сказалъ онъ тихимъ и смиреннымъ голосомъ — ‚что еси милосердъ, яко лучезарное солнце, безъ возмездія освѣщающее землю, незлобивый, яко голубица, премудрый, яко славный во царѣхъ Соломонъ и смиренный якоже агнецъ; азъ, понамарь Спасскаго прихода, дерзаю, окаянный, предстать предъ свѣтлыя очеса твои и съ усердіемъ нижайше бить челомъ о нижеслѣдующемъ" (43—4) і т. д. Далі йде паламареве прохання.

Мазепа зустрічається з Гершком (51). Він розпитується в його за Валерію. Довідується, що вона старцює з дитиною і з того живе. Мазепа через жида посилає їй грошей, але вимагає од Гершка, щоб той не казав їй, де він живе (55).

Digitized by Google

Блискучий баль у Самойловича (61—64). Мазепа захопивсь красунею Марією Кочубеївною (67). На балі співають та танцюють цигани (співають пісні: „цыганочка да волошечка“ — 73) та жиди. Мазепа зустрічає жебрачку Валерію (82). Він кохає Марію, Кочубеєву доньку (87). За Романовою допомогою Мазепа знайомиться з Марією, ратує її батька од смерти і вчащає до Кочубеєвої господи. Валерія стежить за Мазепою й ревнує його до Марії (142). Мазепа хоче спекатися Валерії, але тільки ранить її. Бажаючи Мазепа занапастити Самойловича, пише на нього доноса цареві. Самойловича заарештовано, і Мазепу призначено на Гетьмана (164).

Частина четверта оповідає про те, як хитро поводивсь Мазепа бувши Гетьманом (3—5). Гой, Мазепин дядько, з'являється тепер начеб-то „юродивий“ (9, 11—13). Таємничі багатозначні слова каже цей юродивий Мазепі (13). Нарешті Гой признається Мазепі (16). Побутова сцена: Роман сам пиячить і напуває горілкою малого сина (20—30). Козацький похід (36). Мазепа перед військом (39—43). Мазепа викрадає Марію Кочубеївну (148). Козаки під Озовом. Валерія повідомляє Кочубея, що його доньку викрав Мазепа. Автор докладно викриває Гоєву ролю (80—84): він з Кочубеєм та Іскрою стежать за кожнісіньким Мазепиним кроком (84). Гершко повідомляє їх про те, що Мазепа зрадив Петра (87). Кочубей пише на Мазепу доноса. За порадою Орлика Мазепа вимагає віддати Кочубея на тортури (97—98). Марія прохає за батька (99—101). Мазепа спочатку вагавсь, а далі одкинув її благання і „подписалъ адское опредѣленіе. Дикій хохотъ Орлика подкрѣпилъ оное“ (101). „Опущаю занавѣсъ!“— каже автор — „дабы не показать варварство тогдашнихъ временъ, суда, противнаго божескимъ и человѣческимъ законамъ, — суда, выдуманнаго мучителями человѣчества, кровопійцами и безразсудными,— суда, который, по содѣйствію мудрой, чувствительной и любившей истину человѣколюбивой Монархини уже не существуетъ и не ужасаетъ Россію“ (101—102). Страта Кочубея та Іскри (103—6). Юрба народу, таємничий подорожній у юрбі й його слова (104—108). Марія з журби втопилася (113). Удавана хороба Мазепи (114). Похорон Марії Кочубеївни (116). Орлик намовляє Мазепу зважитися на зраду (116). Басарабські степи вночі. Мазепа, Орлик та Роман спочивають у степу. Гершка упіймано. Мазепа відпускає його (129). Сон Карла XII. „Сѣверный герой наслаждался прерывистой дремотой, которая давно не подкрѣпляла его сонъ и не освѣжала мыслей; во снѣ онъ уподоблялся Африканскому льву, невыразимо опасному по пробужденіи“ (130). До Мазепи підходить циганка; „что то ужасное и одичалое выражалось на ея блѣдномъ челѣ“ (133). Вона ворожить Мазепі, але попереду коле йому шпилькою руку. Шпильку отруєно й Мазепа вмирає (137). До нього з'являється Гой у вигляді подорожнього. Мазепа в-останнє розмовляє з ним (141). Мазепа вмер. Його ховають (142—3). Циганка то була Валерія. „Ага! га! га!“—

Digitized by Google

закричала она — „Мое пророчество сбылось, — вотъ варваръ, погубившій меня! Кто знаетъ Валерію? Я здѣсь... Гдѣ онъ?.. Куда вы несете его? Земля не приметъ Мазепы!.. Онъ проклятъ!.. я отомстила!.. Ха, ха, ха!" До всього, з'явивсь таємничий подорожній, що ввесь час вигукував: „Да здравствуетъ Петръ! Анаѳема Мазепѣ!" (146).

Цей роман Голоти має безперечні вартості, найкраще-ж він змальовує побут: цілу низку живих жанрових сцен, живі обличчя козаків, холопів панських, гайдамак, — усе це намалював він так, що образи ці не змішуються, відзначаючись своєю індивідуальністю. Він індивідуалізує й мову дійових осіб (мова українська, що точиться часом цілими сторінками, мова польська, жидівський жарґон, покручена мова литвина). Мазепа говорить літературною, добірною мовою, Орлик та Роман — кожен говорить по-своєму.

Добре вийшли в автора й масові сцени. Та зовсім невдалі вийшли головні особи: Мазепа та Валерія. Обидва вони — мелодраматичні герої, надто Мазепа: у нього „блѣдное лицо", очі йому „сверкаютъ", „горятъ"... „Что то ужасное выражалось въ обезображенныхъ и освирѣпѣвшихъ чертахъ лица его", він „вздрагиваетъ", він підбігає, або скажено схоплюється і т. д. Починає автор з того, що реабілітує Мазепу (патріотизм, прихильність до православія, дарма що все це в нього поруч з приязню до єзуїта. Мазепа мріє про майбутню велич батьківщини), а далі Мазепа раптом обертається на лиходійника. З психікою Мазепи авторові не пощастило, і, найчастіш, йому доводиться од свого ймення оповідати читачеві про почуття свого героя.

Неможливий, нереальний і образ таємничого Гоя, що з'являється в різних образах в усі тяжкі моменти в житті Мазепи.

В останній частині переважає історичний елемент, — занадто багато матеріялу припадає саме на кінець роману, і автор кінець свого роману виразнісінько „вкраяв".

Початок роману будовано на єзуїтській інтризі, а далі ця цікава зав'язка чомусь цілком одпадає, — наче автор забувсь за неї.

Голотин роман, безперечно, притуляється багатьма епізодами до перекладного німецького роману: „Прекрасная Россіянка", що з'явився у Росії ще в XVIII в. і витримав скількись виданнів.

37) Р. 1833 анонімний автор випустив у світ „Разсказы прадѣда, картины нравовъ, обычаевъ и домашняго быта Малороссіи", книжка перша (Спб. 1833).

Анонімний автор цього писання перед текстом подав передмову: „Наши путешественники справедливо называютъ Малороссію Русскою Италіею. Тамъ воздухъ чистъ; земля плодороднѣе, люди имѣютъ большую способность къ пѣнію, музыкѣ и поэзіи, будучи избалованы, какъ итальянцы, но постоянны, гостепріимны, чистосердечны. Исторія говоритъ, что небольшое Малороссійское Гет-

Digitized by Google

манство въ продолженіе двухъ вѣкового существованія, славилось храбростію своихъ воиновъ и предводителей, приводившихъ въ трепетъ орды татарскія, Молдавію и Стамбулъ. Нѣкоторые короли, владѣтели просвѣщенныхъ державъ, даже искали ихъ союза. Желаніе короче познакомить своихъ соотечественниковъ съ цвѣтущимъ Малороссійскимъ краемъ, въ которомъ я самъ родился и воспитанъ, побудило меня начертать въ повѣстяхъ нравы, и обычаи, и домашній бытъ украинцевъ" (I—II). З цієї передмови видко, що 1) завдання автор узяв собі широченьке, а як передмова не відповідає скромному змістові „первой книжки" (двоє оповідань: „Иванъ Подкова" і „Семейство Кулябки"), — то можна здогадуватись, що щось перебило авторові дати „серію" книжок, і він обмежився на „першій",— 2) з передмови видко, що його твори, найбільше „побутові". Воно так і є навсправжки, та це — оповідання „прадѣда" і, через те, побут змальовано не сучасний авторові, — не 30-ті роки XIX в., а доба давніша, коли татари кримські ще робили наскоки на Україну, коли ще існували вибори на Гетьмани й були „Повѣтовые" і „Войсковые канцеляріи". Отже, самий „побут", змальований в цих двох оповіданнях, „історичний", — у першому оповіданні змальовано побут сільський, — у другому — панський.

А втім, треба признатись, що „історичність" цього побуту в обох оповіданнях дуже скидається на „сучасність", с.-то на життя України XIX віку. Через те, не характеризуючи „побутову" цього писання сторону, спинюся на характеристиці елементу суто-історичного.

У першій повісті („Иванъ Подкова") змальовано несподіваний татарський наскок на українське село. Жваво змальовано паніку на селі: „вопли и стоны бѣгавшаго по улицамъ народа возвѣстили приближеніе хищныхъ татаръ, разбойнически вторгшихся въ предѣлы Малороссіи. Всякій старался спасаться, куда глаза глядѣли, захвативъ, что только можно было: кто не успѣлъ скрыться — подвергался неслыханнымъ жестокостямъ; особенно страдали женщины и дѣвушки. Изувѣры публично лишали ихъ невинности и, послѣ самыхъ свирѣпѣйшихъ ругательствъ, несмотря ни на возрастъ, ни на слезы и мольбы цѣломудрія, либо угоняли ихъ, какъ овецъ, въ неволю, либо, насытясь буйнымъ вожделѣніемъ, за малѣйшее сопротивленіе передавали несчастныхъ жертвъ острію меча; даже младенцы безъ всякаго милосердія были заколаемы, какъ агнцы" (88).

Герой повісти Іван Підкова прослужив скількись років як реєстровий козак, він був — „питомецъ брани, на ратномъ полѣ постигъ великую тайну воинскаго искусства, съ пистолетомъ, пикою и саблею въ рукахъ поражая поляковъ, молдованов, татаръ и турковъ" (33). Цей „питомецъ брани одинъ въ селѣ не растерялся, — организовалъ самооборону и отбилъ татаръ". Він визначивсь і тоді,

Digitized by Google

коли з'явилися „полки" українські і справив своєю „умной распорядительностью и хитрой выдумкой" враження на всіх, допоміг здобути „совершенную побѣду надъ татарами", „спасъ отечество отъ разоренія" (109). І от усі козаки „вольными голосами" стали вимагати його на гетьманування. До нього з'явилося посольство „знатныхъ чиновниковъ" (109). До прохань вояків прилучивсь простий народ — „стекался толпами къ хатѣ Мандрыкиной" та й вимагав посадовити Івана Підкову на гетьманування. Увесь час лунали вигуки: „Подкова спасъ наши хаты отъ пожара и возвратилъ намъ женъ и дочерей, которыхъ нехристи угнали, было, въ орду, какъ стадо овецъ, давай его сюда; не хотимъ другого гетмана!" (110). І от звичайний козак одразу став Гетьманом. „Народъ встрѣтилъ его за городомъ и на рукахъ несъ до самого гетманскаго дворца, крича: ‚Много лѣтъ нашему Гетману жить, надъ нами пановать, а намъ за него добро наживать!'" (117—8). „Во дворцѣ поднесли ему гетманскіе клейноты: булаву, бунчукъ, знамя и печать" (118).

Повість ця цікава, найбільше, через те, що яскраво описує татарський наскок на мирне українське село, — вона вводить читача в життя українського села і вдало віддає трагічними й комічними рисами переляк на селі й тодішні способи боротися проти степових хижаків.

38) Р. 1833 Максимович надрукував поему: „Богданъ Хмѣльницкій". Спочатку автор оповідає про те, як козак тікав з України до Криму. Дорогою він зустрічає „Незнакомца" у східньому вбранні: це — Хмельницький, що повертається з Криму на батьківщину. Подорожні розмовляють поміж собою. Незнайомий, себ-то Хмельницький, розпитується в козака про становище на Україні. Сам він залюбки згадує батьківщину:

... Я жилъ
У васъ въ Украйнѣ лѣтъ не мало,
И ваши пѣсни затвердилъ,
И вашъ языкъ узналъ! Бывало,
Въ тревогѣ вашихъ „вечерницъ",
Гдѣ не сочтешь пригожихъ лицъ,
Гдѣ сердцу льстятъ козачекъ очи,
Гдѣ всѣ подъ перекатъ смычка
Танцуютъ дружно козачка —
Я проводилъ въ весельи ночи, —
Игралъ на скрыпкѣ, пѣсни пѣлъ,
Плясалъ съ козачкой, какъ умѣлъ!
На вашихъ „досвѣткахъ", когда то,
Гдѣ ленъ зажженный вверхъ летитъ,
Гдѣ дѣва на него глядитъ
И узнаетъ: ей жить богато,
Иль бѣдно? Замужъ ли пойдетъ?
Иль вѣкъ безъ друга проживетъ?
Гдѣ ждутъ отъ милаго поклона,
Иль съ нимъ увидѣться хотятъ;
Гдѣ по полу вертясь скользятъ
Жужжа сердито, веретена...
И я... Ахъ! сладки были мнѣ
Всѣ дни мои въ Чигиринѣ.
Тамъ сердце жило, веселилось,
Тамъ было все ему равно,
Какъ въ родинѣ, — тамъ, тамъ оно
Любить Украйну научилось!
Тогда то красная весна
Была сынамъ Чигирина
Веселый праздникъ: горожанка
Сзоветъ, бывало, всѣхъ подругъ,
Мелькнетъ на улицѣ и вдругъ
Несется звонкая „веснянка!"
Бывало, лѣтнимъ вечеркомъ
Глядишь: уже за воротами

Digitized by Google

Съ челомъ, обвитомъ васильками
Сидитъ козачка за лѣскомъ.
Знакомый голосъ раздается,
Козакъ поетъ, козакъ идетъ
И на плечѣ косу несетъ;
У черноокой сердце бьется! (4—5).

Козак міцними яскравими барвами малює жахливе становище України під гнітом Польщі (7—8). Він оповідає, як сармати катують податками зголоднілу українську людність, — як

Злой одступникъ Уніатъ
Раздоритъ православныхъ съ Богомъ.
Слабѣйшій падаетъ предъ злымъ,
Бѣжитъ на Запорожье прыткой,
А тотъ, кто твердъ, неустрашимъ —
Кончаетъ жизнь свою подъ пыткой!
Сарматскихъ ратниковъ толпы
Въ Украйнѣ нравы развращаютъ
И уніатскіе попы
Благочестивыхъ проклинаютъ.
И ляхъ впрягаетъ козаковъ
Возить по селамъ сихъ поповъ!
Вездѣ горятъ козачьи хаты...
Святой нашъ, велелѣпный храмъ,
Поля и рѣки — все жидамъ
На откупъ отдаютъ Сарматы! —
Изъ ризъ, губители Христа,
Шьютъ женамъ, дѣтямъ одѣянье
И образъ дивнаго креста
Ужъ обреченъ на поруганье.
Жидъ продаетъ пасхальный хлѣбъ,
Въ часъ освященья въ храмъ вбѣгаетъ
И часто совершенье требъ
Онъ съ богохульствомъ прерываетъ.
Все сгибло: и права, и слава... (7—9).

Хмельницький повертається на батьківщину. Радісно зустрічають його чигринці. Довідується він за те, що пан Чапліцький занапастив його батька та й сплюндрував його маєток. Зиновій Хмельницький йде мститися й хоче забити Чапліцького. Дочка Чапліцького затуляє собою батька. Зиновій вагається, подається назад та й потрапляє до рук ворогам. Хмельницький у в'язниці. Далі автор оповідає про дитинство та молодечі роки Марії Чапліцької, про те, що вона покохала Хмельницького. Тимчасом обурення на Україні зростає. Отаман стримує людей од повстання й пропонує прохати допомоги в кримського хана. Зиновій сидить у в'язниці й чекає страти. Приходить до нього у в'язницю під машкарою Марія Чапліцька й виводить його на волю. Обидва тікають, але Марію схоплено. Зиновій їде на Січ, спускається дніпровими порогами (описано пороги — Ненаситець, Манастирьок, Микитин Ріг — 59). Описано Січ (62—63). Зиновій зустрічає Костку, курінного отамана (63—4). Зиновій бачить уві сні Марію (66—7). Далі снить віщий сон — боротьбу батьківщини за волю й вінчання його, Хмельницького, за подвиги (69). Описано Раду в Січі, обрання нового кошового (72—7). Рада ухвалює розпочати війну проти ляхів (78—9). Ляхи ладнаються на війну (83—7). Описано бій між козаками та ляхами (88—92, 97—9). Переможний Хмельницький з військом повертається до Київа, де його врочисто зустрічають (101—104). Марія, прибравши ім'я Минодори, підносить хліб та сіль Хмельницькому. Одбувається їхня зустріч (119).

39) Р. 1833 П. Голота випустив у світ „историческій романъ XVI вѣка“: „Наливайко, или времена бѣдствій Малороссіи“ (4 ч.). У „предисловіи“ він каже, що „побудительной и главной

Digitized by Google

причиной украинскихъ бѣдствій XVI в. была Унія и происки іезуитовъ", далі він характеризує Поссевіна й польського короля Сигізмунда, що за нього єзуїти особливо розвинули свою діяльність у Польщі. Отож автор і спитується викрити в своїому романі всі єзуїтські інтриги. Спочатку він оповідає про те, як їде до Київа козак Богун, що його вирядив Наливайко до митрополита Михайла Рогози. Дорогою він зустрічає злочинного поляка Беркута, знаряддя єзуїтів та польського пана Врубеля, жорстокого гнобителя православних. Беркут, щоб догодити Врубелеві, вбив його жінку, — козачу удову, щоб Врубель без перешкоди міг заволодіти її дочкою од першого шлюбу — Мар'яною. Обидві вони православні. Богун, пересвідчившись, що з Беркута лиходійник, тяжко поранив його. Не потрапивши до митрополита, Богун іде до грека Никифора, митрополитового помічника. Він і на думці не має, що грек — інтриган й орудує спільно з єзуїтом (як і митрополит). А втім, гра грека Никифора дуже складна й заплутана і в романі її з'ясовано не досить виразно: він підтримує і єзуїтів, і козаків, і поляків, і українців, а сам, мабуть чи не інтригує проти митрополита, сподіваючись згодом його заступити. Лиходійник Беркут — його товариш. Далі автор малює єзуїта Антонія Поссевіна (42) й його служника карлика-блазня Дундука. Дундук отой таємно держить руку українців і боронить православіє та борців за нього. Автор оповідає про те, як зустрічаються Никифор з Поссевіном, — сцена, що в ній обидва хитрують, і лукавий грек обдурює єзуїта. Никифор умовляє Поссевіна скликати в Бересті собор, щоб порозвязувати релігійні справи. Він сподівається, що митрополит на цьому соборі зазнає поразки, а висунеться він, як оборонець православія. Поссевінові він піддає думку, що на цьому соборі гору візьмуть католики. Тимчасом Богун іде до князя Острозького, впливового оборонця православія. Описано князівський палац, схарактеризовано його зледащілу челядь і, нарешті, його самого (69), добрячого, чесного, простого вельможу, людину щиру, але царського дворака і політика, що йому не до вподоби активна діяльність запорозців на чолі з Наливайком. З його ворог рішучих заходів, опортуніст та оптиміст, — далі од клопотань перед королем він не йде та й не може йти. У нього збирається нарада єпископів, що держаться православія. На тій нараді присутній Богун. Єпископи скаржаться на жахливе становище православія (77) і на останній Врубелів злочин. Острозький доручає Богунові довідатися про долю козачки-удови й її дочки Мар'яни, а так само дізнатись, що взагалі діється у Врубелевому замку. Останній на нараду з'являється грек Никифор, що, між иншим, митрополита зве „пружиною злодѣйскихъ помысловъ" (84). Він каже про те, що необхідно їхати на Берестейський собор. Богун та грек Никифор їдуть уночі. Коли вони переїздять проз цвинтар, то зустрічають якусь дівчину, що плаче. Це — Мар'яна на материній могилі. Вона плаче Богунові на свою долю. Виявляється, що Богун і вона —

Digitized by Google

приятелі ще з дитячих років. Мар'яна каже, що заприсяглася покарати Врубеля. Богун повідомляє її, що її дядько живий.

Друга частина роману починається оргією у Врубелевому палаці. Врубель вимагає в жида Абрагима, свого помічника, щоб він показав свою вродливу доньку. Жид хитрує, бажаючи вратувати дочку. Пан Врубель напивається, засинає. Блазень Дундук підпоює панову челядь. У монолозі блазень оповідає про свою ненависть до поляків. З'являється Никифор і повідомляє Врубеля про те, що Мар'яна бачилася з Богуном на цвинтарі. Врубель розлючений, лає челядників і загрожує їм усякими карами. Завдяки Дундукові й жидові Абрагимові щастить одвернути Врубелів гнів од Мар'яни.

Далі дія одбувається в корчмі у жида Абрагима. У корчмі пиячать козаки й полковник Лобода. Усі вони вороже ставляться до поляків. Один з козаків оповідає про свою пригоду з відьмою (сюжет пушкінської балади „Гусаръ"); оповідають про упирів, вовкулаків, мова заходить за Врубеля, що з нього, як гадає оповідач, не хто як упир. Раптом з'являється до шинку Дундук. Він признається усім, що він обстає за православними й ворог полякам, Врубелеві зокрема. Люди далі розмовляють про Врубелеву немилосердність. Дундук розповідає про долю вдови-козачки й про те, що Врубель хоче навернути Мар'яну до католицтва та й побратися з нею. Цим він обурює присутніх, а надто полковника Лободу (це дядько Мар'янин). Врубель по-грубіянському залицяється до Мар'яни. Вона одштовхує його. Жид Абрагим повідомляє Врубеля про те, що говорили козаки в його корчмі й про те, що вони надумалися організовано боротися проти нього. Для цього вони зберуться в Кржевецькому лісі, щоб обміркувати, як викрасти Мар'яну. Приходить Поссевін. Врубель оповідає йому про те, що Мар'яна пручається, а козаки ладнаються її викрасти. З'являється грек Никифор і радить одвезти Мар'яну до Варшави. Козаки збираються в лісі вночі підчас грози. З'являється Дундук та перебрана Мар'яна. З'являється Врубель з гайдуками. Козаки своєчасно зникають. За наказом од Врубеля гайдуки вдираються до Чигрина й чинять надсильства.

Грек Никифор намовляє Наливайка виступити проти поляків на оборону православія. Описано Наливайка (83). Вбігає Богун і оповідає про нові Врубелеві злочини в Чигрині. Богун приводить Мар'яну, виявляється, що вона Наливайкова дочка, а забита, з Врубелевого наказу, її мати — то дружина Наливайкова.

З'являється посол од кн. Острозького й повідомляє, що король поступається, ладен полегшити долю України й скликає у Бересті собор, щоб обміркувати становище. Наливайко вирішив одкласти повстання проти поляків й їхати до Берестя.

У третій частині автор спочатку описує Берестейський собор. Обмальовано особу митрополита Михайла Рогози: бувши лякливим і нерішучим, запродавшись католикам, він боїться з'явитися на собор,

Digitized by Google

бо не знає, як йому там триматися (8—10). Скориставшись з митрополитової поведінки, грек Никифор добився, що православні єпископи ухвалили покласти на нього анатему (17). На соборі Никифор заявляє, що митрополита скинено. Наливайко на соборі не може стримуватися. У юрбі польських панів він помічає молоденького пажа. Обличчя його йому по знаку. Берестейський собор нічим не закінчився, і католики й далі гнобили православних. Наливайко в пажі вгадує Мар'яну.

Наливайко журиться за жінкою. Богун розважає його. З'являється козак й оповідає про тії злочинства, що їх чинить Врубель, і вимагає од Наливайка оборони. Козак оповідає, що в Кржевецькому лісі оселився таємничий пустельник. Пустельник той часом ратує православних з Врубелевих рук. Врубелеві з'являється примара забитої з його наказу дружини. Наливайко наважується розпочати криваву боротьбу.

Далі дія одбувається в королівському палаці; подано характеристику короля. Одбувається нарада вельмож: деякі шляхетні вельможі (канцлер Сапєга) обороняють Україну, — інші, на чолі з Посевіном, вимагають рішучих репресій. З'являється Наливайко й виголошує довгу й сміливу промову. Молоденький паж з почету гетьмана Жолкевського, намагається стримувати Наливайка. Наливайка завдано до в'язниці. Паж з Никифором з'являються до нього у в'язницю, одзволюють його, і Никифор залишається замість нього у в'язниці. Никифор пояснює полякам свій учинок тим, що Наливайкова смерть страшенно обурила-б українську людність і довелося-б одмовитися од будь-якої надії запровадити Унію.

Наливайко закликає козаків повстати. Козаки руйнують Врубелів замок, — за Врубелем женеться з мечем „обезображенная отъ ярости женщина, покрытая бѣлой пеленой" (85). Виявляється, це — месниця — Наливайкова дружина, що зосталася жива. Одбувається бій між Врубелем та нею. Під той час з'являється Наливайко з пустельником. Врубеля забито. Одбувається зворушливе побачення подружжя. Пустельник — то Дундук. Виявляється, що Наливайкову дружину було тяжко поранено, а не вбито, і Дундук її вратував та заховав у потайному місці. Вона одкрила йому всю гру грека Никифора. Тільки-ж завдяки хитрощам лукавий грек і тепер уникає кари.

Частину четверту починає пісня якогось таємничого діда. Він співає полякам пісні: „Ой бѣда чайцѣ, чайцѣ небози" (5). Потім, у присутності гетьмана Жолкевського й його пажа (Мар'яни), співає иншої пісні: „Де ты, доню, одзовыся, що съ тобою, мыла?" Грек Никифор переказує Жолкевському, що Наливайко повстав, а його, Никифора, вигнав геть. Пажові (Мар'яні) він каже, що це нові його хитрощі й намовляє її тікати до батьків. Жид Абрагим підслухав його слова й повідомив Жолкевського. Мар'яна за допомогою Богуна тікає, викравши у Жолкевського воєнні плани. Поляки вгадали

Digitized by Google

в співакові Дундука та й вбили його. Спійманий грек Никифор новими хитрощами ратує себе од негайної страти.

Зчиняється бій, і Жолкевського побито. Урочисто ховають Дундука. Лобода сватає Мар'яну для Богуна. Побутова сцена сватання та весільних обрядів (32—41); наведено пісню „приданковъ" — „Да не бійся, матенько, не бійся, да въ червоные чоботки обуйся" (40).

Грек Никифор щасливо боронить себе, тікає, захопивши важливі папери, та й з'являється до Наливайка, знову плете хитрі інтриги, далі подається до табору Жолкевського і там знову заводить інтригу: умовляє Жолкевського прохати в короля, нехай-би той простив козакам і дозволив православним вільно одправляти церковні відправи, натомість Никифор радить вимагати од козаків, щоб вони віддали полякам Наливайка та Лободу. Козаки вбивають послів од Жолкевського, що з'явилися були до них з такою пропозицією. Тільки-ж Наливайко, щоб уратувати батьківщину, хоче сам віддатися до рук ворогам. Лобода погоджується йти з ним.

Наливайко й Лобода сидять у польській в'язниці. До Наливайка приходить його жінка вкупі з Никифором. Вона прохає його тікати. Він одмовляється. Далі з'являється Богун та Мар'яна — вони й собі умовляють його тікати. Він знову одмовляється.

В останньому розділі описано прилюдну страту Наливайка та Лободи.

З погляду літературного роман мало чого вартий: будова його страшенно заплутана, бо переплутані інтриги складні; образ грека Никифора, кінець-кінцем, зостається незрозумілий. Наливайко та Врубель — герої неприродні, образи їх грубо окреслено, один виголошує патріотичні монологи, казиться, ба навіть „шипитъ", — другий — лиходійник з пекельним реготом, дикою лайкою. Вдало обмальовано Лободу, щирого козака, що не від того щоб і випити, і пожартувати [1]). Непогані побутові сцени. Стиль роману літературний, українізмів обмаль; запроваджено пісні та обряди. Порівнюючи не зле, побіжно схарактеризовано Поссевіна, Сигізмунда, Рогозу і надто кн. Острозького.

40) 1833—4 рр. вийшов між люди роман Булгаріна: „Мазепа" на 2 частині. Спочатку автор подає чималеньку передмову, де каже про роман узагалі [2]) й про роман „Мазепа" та його героя, як історичну особу, зокрема. „Мнѣнія на счетъ романовъ различны" — каже автор. — „Многіе любители чтенія и даже нѣкоторые литераторы,

[1]) Лобода співає веселої пісні: „Бувъ тутъ, да нема! Да поихавъ до млына" (IV, 73).

[2]) Р. 1829 з'явивсь роман Загоскіна, що його уважають за перший в Росії в вальтер-скоттівському дусі. Булгарін дуже швидко зрозумів вагу цього нового роману і р. 1830 надрукував свого романа: „Дмитрій Самозванецъ" з цікавою передмовою.

Digitized by Google

особенно у насъ въ Россіи, требуютъ отъ романовъ одной занимательности, происшествій и думаютъ, что сей родъ словесности долженъ служить только для забавы. Неоспоримо, что занимательность въ романѣ вещь необходимая, но дѣло въ томъ, что она должна быть только путеводительницею къ главной цѣли, а цѣль сія не должна быть одной забавою праздности. Романъ долженъ служить автору средствомъ или къ развитію какой либо философической идеи, или къ освѣщенію тайниковъ сердца человѣческаго, или къ поясненію характера историческаго лица. Такъ понимаютъ романъ отличнѣйшіе современные писатели Англіи, Франціи, а потому даже мужи ученые, философы и политики не пренебрегаютъ нынѣ симъ родомъ словесности и не стыдятся писать и читать романы. Этаго прежде не бывало" (I—II). „Весьма далекъ я отъ того, чтобы имѣть притязанія на сравненіе себя съ уважаемыми мною романистами Франціи и Англіи. Однакожъ придерживаюсь ихъ мнѣнія на счетъ цѣли романа, состоящей въ томъ, чтобъ по древнему правилу поучать, забавляя" (II—III). Далі автор переходить до Мазепи: „Въ семъ Романѣ — каже він — я предпринялъ представить очерки характера Мазепы такъ, какъ я понялъ его по Исторіи и по преданіямъ. Мазепа былъ одинъ изъ умнѣйшихъ и ученѣйшихъ вельможъ своего вѣка, и чтобы быть великимъ мужемъ, ему не доставало только — добродѣтели. Безъ нея не сдѣлали его счастливымъ умъ, ученость, почести, богатство и власть. Вотъ тема моего Романа" (III, IV).

Далі він каже, ніби-то за Мазепиних часів учені люди на Україні траплялися хіба зрідка — культура й освіта „сосредоточивались въ маломъ числѣ избранныхъ и составляли рѣзкую противоположность съ дикостью Запорожья и Заднѣпрія, гдѣ все достоинство человѣка поставлялось въ удальствѣ и наѣздничествѣ. Палѣй избранъ мною въ представители сего удальства, и характеръ его очерченъ также сообразно съ исторіею и преданіями" (IV). „Лордъ Бейронъ и А. С. Пушкинъ воспользовались лучшими эпизодами изъ жизни Мазепы: романическою любовью его въ юности и въ старости, съ занимательными и ужасными послѣдствіями сей необузданной страсти. Я почелъ благоразумнымъ не входить въ совмѣстничество съ столь отличными дарованіями и не коснулся того, что уже изображено Англійскимъ и Русскимъ поэтами. Я ограничился политическимъ характеромъ Мазепы, представивъ его, если смѣю такъ выразиться, въ рамахъ его частной жизни. Для завязки Романа я ввелъ вымышленныя лица. Историческія событія, разсказываемыя отъ имени автора, вѣрны: но въ происшествіяхъ не соблюдено, въ точности, хронологическаго порядка, ибо цѣль Романа, какъ выше было сказано, есть изображеніе характера Мазепы, а не исторіи Малороссіи" (V—VI).

Коли першого Булгарінового романа „Дмитрій Самозванецъ" викликав пушкінський „Борисъ Годуновъ", — то другого — „Полтава".

Digitized by Google

В обох романах Булгарін намагається „виправити" Пушкіна, — вивести Самозванця та Мазепу з сфери романтичного трактування в сферу реалістичного, — у цьому заслуга його безперечна. Воно правда, обидва образи (надто образ Самозванця) у його поблякли, але стали правдоподібніші. Сам Пушкін визнавав, що в його драмі „романтическимъ героемъ" був Самозванець. І, справді, він утілює романтичне поривання — захопливий та чутливий, то сантиментальний, то романтичний, легковажний та шляхетний і коханець насамперед. Цьому образові Булгарін протиставив иншого Димитрія — стриманого свідомого інтригана та бабія.

Те самісіньке він зробив і з Мазепою. Змалювати українського Гетьмана взагалі не пощастило Пушкінові. Мавши тонке обмалювання Бориса Годунова та його бояр, ми могли-б сподіватися, що Пушкін вдумливіш і спокійніш поставиться до Мазепи. Та Пушкін пішов за Рилеєвим та Корниловичем, тільки розвинув їхнє розуміння — і Мазепа вийшов у нього як грубо-романтичний герой з рисами байронівських героїв. Воно правда, у пушкінському Мазепі сила блиску, сила динаміки, та, взагалі, образ вийшов неправдивий, шаблоновий. Це — „мелодраматичний лиходійник" та й годі. Навіть Карла XII (не кажучи вже за Петра I) змальовано тонше й правдивіше. Треба тільки ознайомитися з романом Булгаріна, щоб визнати, що його Мазепа значно змістовніший, правдивіший і тому, наважуюся сказати, не зовнішньо, а внутрішньо художніший од пушкінського. Воно правда, і Булгарін скількись разів грубо спадає з основного тону надто там, де він запроваджує вигаданих дійових осіб та вигадані факти, та взагалі, ще раз кажу, його Мазепа, як людина, все-ж значно більше переконує ніж пушкінський.

Вже в першому розділі, що починається з історичної характеристики України та самого Мазепи, він подає деякі риси, що їх перед ним не відзначали письменники, котрі писали за Мазепу: 1) „при всемъ умѣ своемъ и ловкости онъ (Мазепа) не имѣлъ въ войскѣ друзей" (7), 2) „онъ былъ избранъ въ гетманы (точніш призначений волею Петра) противу воли и желанія Старшинъ" (7), 3) „Главная поддержка его была въ придворныхъ Царя Петра и въ самомъ Императорѣ. Мазепа управлялъ страной, устранивъ Старшинъ отъ совѣщаній" (17). „Честь, имущество и свобода каждаго жителя Малороссіи зависѣли отъ воли гетмана, поправшаго дарованныя народу права". „Старшины Войсковые ненавидѣли его" (12). Тільки Войнаровський та Орлик, що неподільно звязали свою долю з Мазепиною, були щирі його прихильники.

Ці історичні засновки (як у „Борисѣ Годуновѣ" розмова Шуйського з Воротинським і народня сцена на Красному майдані) дають зрозуміти трагічну його долю: він був самітний і тримавсь ласкою Петрових двораків та підтримкою тих Старшин, що їх підплачував ласками та щедрими подарунками, а найбільше своїм розумом та

Digitized by Google

хитрощами, — ось що доводить Булгарін. Чи правильно це, чи ні — це питання инакше, та все-ж це певний історичний погляд, що він послідовно перевів його в цілому романі.

На початку роману автор подає розмову Мазепи з Войнаровським. Мазепа удає з себе хорого і віч-на-віч з небожем оповідає йому, що хоче відокремитися од Росії, утворити незалежну державу, а Войнаровського зробити своїм спадкоємцем. Палкий Войнаровський захоплений цим дядьковим планом. Мазепа каже, що тільки Палій („старая лисица въ волчьей шкурѣ") заважає йому (21). Треба сказати, що Палій провадив перемови з Мазепою і на початок роману надіслав двох своїх довірених людей — Огневика та Іванчука для пересправ, та Мазепа не йняв віри Палієві і обох послів має тільки за шпигів. Через єзуїта Заленського Мазепа хоче інтригувати проти Палія при польському дворі.

Захоплений Войнаровський ладен негайно виступити з зброєю в руках, та Мазепа спиняє його, кажучи: „Пусть проливаетъ за насъ кровь нашъ народъ, а мы должны щадить кровь свою и дѣйствовать умомъ" (24) і поки-що пропонує инший шлях — „политику притворства" (25), докладно пояснюючи йому суть і методи цієї політики (25—6). З дальшої розмови з'ясовується, що Мазепа не дуже покладається навіть на своїх близьких — Орлика, Чечела та Кенигсека (27). „Немедленное выступленіе — каже Мазепа — неумно — надо къ нему подготовиться: пуля оттого бьетъ крѣпко, что вылетаетъ изъ ружья быстро, а кто заряжаетъ его осторожно, тотъ болѣе увѣренъ въ успѣхѣ" (28), і він пропонує небожеві почати з того, що поширювати в народі чутку, ніби Петра закортіло переселити козаків до Петербурга. „Надобно такъ устроить — казав він — чтобы Войско, вѣря въ угрожающее ему бѣдствіе, думало что я также согласенъ съ Царемъ на переселеніе козаковъ и уничтоженіе войска. Пусть меня подозрѣваютъ въ измѣнѣ Войску, пусть бранятъ, проклинаютъ и тогда то, узнавъ, наконецъ, что я возстаю для защиты народа, жертвуя милостію царской, всѣ съ восторгомъ пристанутъ ко мнѣ, не подозрѣвая, что умыселъ составленъ мною и для насъ" (30). Що-до Палія він радить триматися такої політики: не лаяти його, не підбурювати проти нього козаків, як це запропонував був недалекосяглий та щиросердий Войнаровський, а навпаки — вихваляти його, шкодувати, що він неприхильно ставиться до Мазепи, щоб приспати увагу Палія та його друзів, а „порицаніемъ ты только разбудишь ихъ" — додав Мазепа (29—30). (Зачарувавши запального Войнаровського обіцянкою зробити його своїм престолонаступником та своєю щирістю, Мазепа, навсправжки, хтів побратися з польською княжною — красунею Дульською та й мати від неї сина, щоб його зробити своїм наступником).

Далі Мазепа плете нитку інтриги навколо патера Заленського, що з'явивсь од польського та шведського королів запропонувати

Digitized by Google

йому спілку із ними. Про ці інтриги польського короля він сам сповіщає Петра, щоб довести йому свою вірність, а пересправи з Польщею навмисне затягує. Розмовляючи з патером він — насамперед настоює, що треба позбутися Палія, і, коли цього не можна зробити силою, то слід це зробити за допомогою хитрощів: „Гдѣ нельзя быть львомъ, тамъ должно сдѣлаться лисицей" — каже він. — „Іезуитскій орденъ уже не разъ дѣлалъ чудеса и доказалъ, что чашкѣ шоколаду или рюмкѣ вина онъ можетъ дать силу пули и кинжала" (36).

Він пропонує патерові використати Огневика для Палієвої загибели, бо Огневик — учень єзуїтів та й самого Заленського. Тільки-ж Заленський на це не пристає, бо Огневик такий до Палія прихильний, що не зрадить його. Тоді Мазепа пропонує використати жінку. „Женщины — это стрѣлки и наѣздники Іезуитскаго воинства" — каже він іронічно (38). Далі, закінчивши ділові пересправи, Мазепа розмовляє з єзуїтом про княгиню Дульську, що він у ній покохавсь і хоче з нею побратися. Тільки-ж полячка вимагає, щоб він негайно увійшов у спілку з польським та шведським королями. Хоч і як Мазепа кохає Дульську, але пристати на це не може. „Вспомни, патеръ Заленскій, исторію Самсона и Далилы — сказалъ онъ улыбаясь. — Сила моя тоже вмѣщается въ тайнѣ, и если тайна сія выльется на бумагу до времени, то я попаду во власть Филистимлянъ" (44).

Отак у першому розділі, на всенький зріст вимальовується цей український Макіявеллі — людина холодного розрахунку, тонкий психолог, людина, що всіх зневажає і ні на кого не покладається, навіть на найближчих приятелів, — людина пристрасна, але така, що вміє перемагати свої пристрасті розумом.

Отакий лишається Мазепа аж до кінця роману — навіть тікаючи після Полтавської поразки. Він панує над собою, і тільки в останніх сценах, коли Огневик силує його випити отруту і коли він, помираючи, сповідається перед священиком, він, нарешті, згинається, лагіднішає, помирає, вигукуючи: „Родина моя! Сынъ мой!" (II, 451). На своїх старих плечах він витримує великий тягар — не тільки загибель усіх своїх тонко-обміркованих планів, — а й низку невдач інтимного характеру. При ньому у палаці жила Наталка — його донька і ніхто не знає, окрім нього, що це його донька. І вона гине голодною смертю через його: він замкнув її на ключа й тікаючи забувсь за неї. Він має в особі Огневика упертого ворога, бере його на тортури, мучить у в'язниці, сам гине од його руки (Огневик примушує його випити отруту) і тільки перед тим, як померти, угадує в ньому рідного сина од жінки, що колись її кохав (перший Мазепин роман у романі не розвинено). Усе це доводиться знести Мазепі — і він усе це зносить. І до того з його — не герой класичної трагедії, а жива людина з надзвичайною духовою міццю. Це в романі доведено.

Digitized by Google

Живий у романі й Полуботок, „одаренный отъ природы умомъ необыкновеннымъ, укрѣпленнымъ долговременною опытностью въ дѣлахъ, а проницательностью своею превосходившій даже Мазепу“ (68). В одміну од Мазепи, він — політично чиста людина, патріот, що уважав, ніби для України корисніша орієнтація московська, і через те залишивсь вірний Петрові. Сцени, коли двоє найрозумніших людей на всеньку тодішню Україну провадять гру один з одним — написано дуже тонко, і індивідуальність кожного вимальовується виразно: обидва знають один одного як облупленого й тонко маскують своє знання (I, 68—77, 86—90, II, 212—230 та ин.).

Жваво й яскраво змальовано Палія. А втім, це — образ менш самостійний — з завзятими запорозцями та гайдамаками Булгарін міг обізнатися у цілій низці попередніх романів. Цікаво змальовано, як ставиться Палій до Мазепи: у протилежність до Полуботка — Палій зовсім не розуміє Мазепу, дарма що внутрішньо почуває щось непевне. „Чортъ меня побери!“ вигукує украй змакітрений Палій, „если я что нибудь понялъ изъ словъ Гетмана. Чего онъ отъ меня хочетъ? Что онъ замышляетъ? Самъ чортъ не догадается! На языкѣ его то медъ, то ядъ! Каждый взглядъ и каждое слово его, то лесть, то угроза, а все вмѣстѣ, воля твоя, кажется лишь обманъ и ковáрство!“ (I, 350). І він легко стає жертвою Мазепи, як усі інші щиросерді герої його типу (напр. Войнаровський, Огневик, Наталка, Протас'єв, заступник Петра при дворі Мазепи, то-що). Палій не оригінальний, не оригінальні й його подвиги (страчує жида, здобуває польський замок під той час, як пани бенькетують, по-товариському ставиться до гайдамак, своїх сподвижників).

Другорядну ролю відграє в романі Петро, окреслений стисло, але влучно (Петро працює, Петро „по-добрячому“ карає підрядників за хабарі, Петро, що не йме віри доносові Огневика й обертає вільного запорозця в матроси).

Виразними рисами мимохідь змальовано лукавого Кікіна, Петрового дворака. Слабенько окреслено короля Карла.

До „історичних“ елементів у романі належить те, що автор гостро-негативно ставиться до поляків, до їхнього державного ладу, що його Булгарін має за цілковите безладдя та хаос, — і до них самих, як етнографічного типу (задерикуватість, самовпевненість, чваньба та обжерливість (I, 241 і д., 324 та ин., пан Дульський та його гості: I, 247 та ин., 252—261, 271)). Гостро-негативно ставиться автор і до польського духівництва, надто до єзуїтів, а так само до жидів, що, користуючись з польської підтримки, гнобили народ (II, 16, 19). „Жиды толпами показались среди народа, какъ гадины, выползающія изъ норъ при появленіи солнца“ (II, 16) — каже він. „Католическою Европою управляютъ жиды, духовенство и женщины“ (II, 89). Одзначає він і те, що українці ненавиділи Москву: „Малороссіяне и Украинцы не любили Русскихъ. Съ Поляками раздѣляла

Digitized by Google

козаковъ ненависть за вѣру и за прежнее господство, а съ Русскими соперничество. Всѣ благомыслящіе, всѣ умные Малороссіяне желали пламенно, чтобъ Малороссія и Украйна были въ подданствѣ Россіи, но не было между ними тогда ни одного, который бы желалъ, чтобъ Малороссія и Украйна слились во едино съ Великороссіей" (I, 217—8), тим більш, що в пам'яті народній свіжі були враження од Московського урядування в країні: „Бояре, Воеводы, высылаемые въ области, для управленія ими, немилосердно грабили и угнетали народъ, по примѣру татарскихъ баскаковъ" (I, 218). У шинку підпилі козаки критикують сучасне становище, згадують Хмельницького, коли „ни ляхи ни москали не вмѣшивались въ козацкія дѣла" (II, 205). У корчмі п'ють „во славу и память Гетманщины и Козачины, каковыми онѣ были при отцахъ и дѣдахъ" (II, 206).

До „романічних" вигаданих постатів, що відграють показну ролю в Мазепиній долі, належать у романі Марія Іванівна Ломтиковська, княгиня Дульська, Наталка та Огневик. Ці образи „слабші" усіма сторонами. Найкраще змальовано Дульську, інтригантку, що дурить Мазепу й провадить світову політику. Сцени, де „палко" у ній закоханий Мазепа (а втім, оцей його „запал" у романі психологічно не доведено) провадить з нею любовну та політичну гру, треба визнати за вдалі, — будь-що-будь, за „розумніші", ніж сцена у Пушкіна, де Самозванець освідчується Марині про своє кохання. Хитрощі спритної жінки руйнує Мазепина хитрість: він завчасу стримує свої пристрасті, ба навіть навчає Дульську: „Торопливость извинительна только въ любви, прелестная княгиня" — каже він їй — „но въ войнѣ и въ политикѣ она всегда бываетъ пагубна" (I, 368).

Слабше змальовано Ломтиковську, багату німецьку жидівку, що здобула широку світську освіту, високо-культурну жінку, яку на батьківщині мали за „чудо". Вона закохується в Мазепі, приваблюється його пишними обіцянками, тікає на Україну й кінець-кінцем обертається на звичайнісіньку собі коханку — „одну изъ многихъ". Мазепа робить з неї шпига, використовує її навіть на злочини, та нарешті вона, покохавши Огневика, зраджує Мазепу й гине од підісланих од нього убійників. Живцем узято її нещасливе кохання до Огневика, що у нього вона благає однієї „години" кохання, бо знає, що він їй цілком належати не може, бо кохає Наталку.

Слабенько окреслено Огневика та Наталку, що з них брат та сестра, хоч вони того й на гадці не мають.

Незрозумілий і глухонімий татарин, певний слуга Мазепин.

Попереду ми були зацитували з передмови до „Дмитрія Самозванца" думку Булгаріна про те, чи можна користуватися в романі мовою простого народу: він за „простомысліе", але проти „просторѣчія". Це позначилося і в романі „Мазепа": автор не полюбляє народніх сцен (їх тільки двоє — троє: народня гулянка, корчма, Палієва ватага). Сцени ці бліді саме через те, що в них не чути живої

Digitized by Google

кольоритної мови, рясної на українські вислови та слівця, що ми бачимо в инших цього типу писаннях. Це — мова геть-чисто літературна, позбавлена гумору, а через те позбавлена й аромату. Блідо й безсило описано полтавську баталію, що подекуди аж надто нагадує бій у пушкінській „Полтаві".

Автор не боїться реалізму: Кочубеєву доньку він перший наважився назвати її справжнім ім'ям „Мотрі". Він не спиняється перед описом катувань (I, 137—50), він не боїться намалювати страшний труп Наталчин, що вмерла з голоду: „на полу лежалъ изсохшій трупъ съ открытыми глазами, съ отверзтыми устами, на которыхъ видна была запекшаяся кровь. На лицѣ остались слѣды ужасныхъ судорогъ. Руки были изглоданы" (II, 344).

Автор залюбки описує вбрання, хатню обстанову, описує деталі Петербурга за Петра. Він не зле описав баль та бенькет у Мазепи, беседу у замку в Дульської.

Цікаво, що в Мазепиному образі можна відзначити автобіографічні риси: сам інтриган з роду й мастак „прикидатися", потрапивши підтримувати приятелювання з Рилеєвим та Грібоєдовим, Булгарін за героїв для своїх романів обрав таких осіб, як Самозванець, Мазепа, Вижігін, — живовидячки, душу таких героїв він розумів гаразд — вони були з ним споріднені[1]). До Мазепиних уст він вклав свої власні розумні та дотепні думки, де вилився цинізм, недовіра до людей, погорда до людської простодушности й почуття власної кривди. Часом автор і від себе кидає думки, що їх міг-би висловити його герой, напр. погорду до хиткої юрби, що легко забувається за своїх недавніх улюбленців (II, 168).

---

[1]) Мазепу Булгарін змалював з рисами „правителя" Макіявеллі. До вуст йому автор вкладає цікаві „афоризми (цікаві з автобіографічного погляду). „Жизнь есть не сонъ, не мечта, а какая то странная существенность, которой все зло въ настоящемъ, а вся прелесть въ прошедшемъ и въ будущемъ" (I, 132—3).

Мазепа, відповідаючи на слова Понятовського, що москалі — дикуни і що тонкому політикові легко їх обдурити, каже: „Что такое политика? Конная ярмарка! Каждый выводитъ на мѣну или на продажу своего коня. Умный и смышленный простолюдинъ уѣдетъ съ ярмарки на добромъ конѣ, а ученому и образованному, но легковѣрному и нетерпѣливому, незнатоку-покупщику достанется кляча, на которой нельзя ни уйти, ни догнать! Такъ бываетъ и съ политическими дѣлами: Его Величество король шведскій также не знаетъ русскихъ" (II, 179—180). У розмові з Орликом він розвиває мудрість керувати народом: „Знаешь ли ты, въ чемъ состоитъ счастье человѣка? Въ надеждѣ, любезный другъ! Каждый человѣкъ скоро привыкаетъ къ тому, что имѣетъ и всегда стремится душою къ тому, что представляетъ ему надежда. Правитель долженъ искусно пользоваться этой общею слабостью рода человѣческаго и, представляя каждому изъ слугъ своихъ цѣлый океанъ благъ въ будущемъ, изливаетъ на всѣхъ только по капелькѣ благодѣтельную росу, чтобъ гортань не засохла вовсе отъ жажды. Отъ того, кто желаетъ и надѣется, можно всего требовать и ожидать, а тотъ, кто получилъ желаемое, хочетъ отдыхать, какъ путникъ послѣ труднаго пути, или работникъ послѣ тяжкаго труда. Благодарность — прекрасное чувство, но оно пламенно на словахъ, а весьма неповоротливо въ дѣлѣ" (II, 232—3).

Digitized by Google

41) Р. 1833 Іван „Гл-х-въ“ [Глухаревъ] надрукував роман: „Проклятый“, „историко-военно-описательный романъ 19-го ст., заимствованный изъ истиннаго произшествія, случившагося во время войны Русскихъ съ Турками“ (М. 1833). Роман цей — то історія великопанського флірту й до України зовсім не стосується, тільки в III-ій частині є побіжна згадка за Січ.

42) Р. 1834 П. Голота надрукував роман: „Хмѣльницкіе, или присоединеніе Малороссіи“, „историческій романъ XVII вѣка“ на 3 частині.

Зміст роману дуже заплутаний і коротенько переказати його важко. У першій частині автор оповідає про тяжке становище України за польського короля Володислава IV. Людина з його гарна й до України прихильна, тільки-ж безпорадна — він нічого не може вдіяти проти польських магнатів та єзуїтів. Перша частина оповідає про боротьбу Чапліцького з Зиновієм Хмельницьким і надто з його палким, нестриманим сином Тимошем. Чапліцький кохає Лудвигу, сироту Буцая, що він його забив. Тая Лудвига живе в господі економа Суботинського Стецька. Лудвига й собі кохає Чапліцького. У Лудвизі закохавсь сам Зиновій Хмельницький і хоче з нею побратися. Довіру Чапліцького придбав до себе гайдук-Янко. Навспрaвжки-ж — це Нечай, Буцаїв син, брат Лудвижин. Він ненавидить Чапліцького. Тиміш Хмельницький кохає Розанду, дочку Молдавського господаря.

Перша частина закінчується тим, що Чапліцький, завдяки гетьманові Барабашеві, людині нікчемній, слабого розуму та хисткій, польському попихачеві, захоплює хутір Зиновія Хмельницького. Хмельницький нічого не допевнивсь у Барабаша та й їде клопотатися до Варшави.

Частина друга. Хмельницький їде до Варшави, а тимчасом Лудвига віддається Чапліцькому. Тиміш Хмельницький і далі змагається з Чапліцьким. У цій боротьбі бере участь і Янко. Янко викриває Лудвизі, що Чапліцький вбив її батька й намовляє її помститися, та вона ратує Чапліцького. У подяку за це, він одружується з нею.

Хмельницький у Варшаві зустрічає спочуття в короля, та реальної підтримки від нього не здобуває. Поки він їздить, Тимошева боротьба з Чапліцьким загострюється до нової кривавої сутички, і Тиміш потрапляє до в'язниці; його чекає страта. У найкритичнішу хвилину надходить королівський наказ одзволити Тимоша од страти.

Повернувшись, Зиновій Хмельницький викликає Чапліцького на герць. На місці бою на Хмельницького зрадницьки нападають та й завдають йому рани. Він потрапляє до в'язниці Чапліцького.

Підчас блискучого свята у господі Чапліцького на честь польського гетьмана Конецпольського, до господи з'являється Янко-Нечай

Digitized by Google

під виглядом Мовші-цимбаліста. Підчас балю будинок Чапліцького підпалено. Лудвига, на Янкову вимогу, одзволює з в'язниці Хмельницького. Довідавшись, що Лудвига одзволила Хмельницького, Чапліцький розлучається з нею.

У частині третій автор спочатку описує Дніпрові пороги, Січ, оповідає її історію. Січ він характеризує підчас її морального занепаду. У Січі перебуває Тиміш Хмельницький, що палко кохає Розанду, доньку Молдавського господаря.

До Січи приїздить Богдан Хмельницький і збиває Січ проти Польщі. Тиміш Хмельницький щасливо вступає в спілку з татарами й їде до Яс, до Молдавії. Там одбувається його роман з Розандою. Батько її хоче віддати доню за Вишневецького й відмовляє Тимошеві. Козаки, на чолі з Зиновієм Хмельницьким, здобувають перемогу над поляками. Захоплено й вбито Барабаша. Зиновій Хмельницький стає Гетьманом Українським і хоче побратися з Лудвигою. За це довідується Янко-Нечай. Не бачучи в такому шлюбі нічого доброго, він зводить Лудвигу з Чапліцьким, що її й досі ще кохає, і вона тікає до першого свого чоловіка. Тиміш Хмельницький після низки пригод одружується з Розандою р. 1652. Янко-Нечай одружується з Катериною.

„Пріятно было бы — каже автор — оканчивать романъ подобнымъ благополучіемъ, гдѣ порокъ наказывается, а добродѣтель торжествуетъ... но человѣкъ предполагаетъ, а Богъ располагаетъ... Слѣдуя исторіи, я съ прискорбіемъ долженъ придержаться истины и тѣмъ огорчить, можетъ быть, хотя одно чувствительное сердце" (III, 175).

Тиміш Хмельницький після того, як він довший час завзято боронився, потрапляє в полон до татарів і до ворога господаря Молдавського. Його вбито. Закінчується роман похороном Тимоша Хмельницького (207—8). Наприкінці подано коротеньку звістку (208—9) про те, що Україну прилучено до Московщини.

Роман не можна визнати за цікавий з художнього погляду: усіх трьох Хмельницьких, — батька — Зиновія і його двох синів Тимоша та Юрка — окреслено поганенько, Чапліцького — теж. Не цікаві й жіночі образи. Найкращі в романі лукавий честолюб Виговський та карикатурний Барабаш.

Багато дужчий автор що-до масових „народніх" сцен. Їх у романі чимало. Зрідка користується автор і стилем „дум". Напр.: „Не тучи громовыя по небу идутъ, не вѣтры буйные по лѣсамъ воютъ, несутся храбрые козаки на встрѣчу врагу малосильному. То не громъ грохочетъ и не молнія горитъ, — сверкаютъ копья удалыхъ, несется гулъ отъ копытъ конскихъ" й ин. (III, 80).

Запроваджує автор і народні пісні в епіграфах до розділів і в тексті. „Ой на горѣ метелыця" (I, 91), „Вотъ стой, да и слухай чмеливъ" (I, 91), „Наварыла, напекла" (I, 92), „Ой, бѣда чайци" (I,

Digitized by Google

460), „Ишовъ козакъ запорожецъ“ (II, 148), „Бувъ тутъ да нема“ (III, 16), „Засвистали козаченьки“ (III, 197).

Подає автор і зразок „обыкновеннаго разговора Малороссіянъ, который они очень понимаютъ“ (III, 39—40): „Чи вже?“ — „Охъ ще!“ „Давно?“ — „Давже!“ — „А що?“ — „Хоть плачь!“ — „За що?“ — „Свій грихъ!“ — „Колы?“ — „Разъ въ разъ!“ — „Не вже жъ?“ — „Да такъ“. — „Брехня!“ — „Якъ бачь!“ — „Гай, гай!“ — „Охъ, охъ!“ і т. д.

43) Р. 1835 І. Полевист у „Московскомъ Наблюдателѣ“ надрукував оповідання „Грыцко“, написане прозою, але розміром українських пісень. Такий розмір бачимо у Гоголя в ліричних та патетичних місцях його творів. Початок оповідання:

„Иване! Чтожъ ты не садишься возлѣ стараго бандуриста? Смотри, уже всѣ собрались въ кружокъ. Ты одинъ стоишь неподвижно и все смотришь вдаль! Знаю я, куда глядишь ты такъ пристально: тамъ надъ рѣкою свѣтится огонекъ — то хата твоей Катерины! Смотри, Иване, люби свою Катерину, но еще больше люби нашу святую Украину... Ты трясешь головою, ты думаешь: ‚Можетъ ли Катерина быть такъ прекрасна, какъ наша Украина! Можно ли любить женщину больше своей родины?‘.. Ты еще молодъ, Иване! Ты не знаешь, какъ любитъ сердце козацкое! Послушай, Иване, я разскажу тебѣ про Грыцко — онъ женщину любилъ больше, чѣмъ родную Украину. Это было давно, очень давно: еще имя козацкое гремѣло славой, гордые ляхи — козака боялись, какъ чорта, поганый татаринъ предъ козацкой саблей трепеталъ, какъ осиновый листъ. Славное то было время! То время прошло! Его ужъ не будетъ!“

Недалечко Полтави, над Ворсклом було село. У тому селі жили двоє братів. Палко кохали один одного ці брати й ніколи не розлучалися. Одного звали Грицьком, а другого — Іваном. „Молодецъ былъ Иванъ: бѣлый, румяный, высокій, голубыя очи и русыя кудри; молодецъ былъ и Грыцко: выше и смуглѣе Ивана, а очи и волосы черные, какъ уголь“ (718). У тому самому селі жила стара бабуня з дочкою Ганною. „Да, Иванъ, не въ укоръ Катеринѣ! когда Ганна показалась на нашихъ вечерницахъ, то красота Катерины померкла бы передъ нею, какъ меркнутъ на небѣ звѣзды, когда восходитъ солнце“. „Я видѣлъ ее, Иванъ! видѣлъ ея бѣлое личико, ея розовыя губки, ея пышную грудь, ея черныя кудри, словно змѣи, волновавшіяся по плечамъ, — я видѣлъ ее, и — не смѣйтесь, друзья! — я старъ, я сѣдъ, но и теперь за одинъ поцѣлуй ея, отдалъ бы все — все, кромѣ чести и моей милой Украины!“ (509).

Якось Грицьків полк стояв у сімох верстах од села, де жила Ганна. Грицько стояв на варті. Давно він не бачив коханої дівчини, то й надумавсь уночі одвідати її — пішов з варти. Брат його, Иван, прокинувсь, побачив що брат пішов з варти та й став замість нього. Грицько несподівано з'явився до Ганни й пересвідчився що вона

Digitized by Google

його зраджує: у неї в хаті був инший. Хтів Грицько зарубати обох шаблею, та Ганна обеззброїла його, закинувши йому, що і з його зрадник, зрадив Україну, покинувши варту. Кинув свою шаблюку Грицько та й пішов од Ганни. Згодом Ганна побралася з Грицьковим суперником, а шаблюка його лишилася в її хаті. І викинути шаблюку не можна було: вона сама поверталася до хати. Закінчилося тим, що Ганна зарізалася цією шаблюкою, а Грицько зник. Згодом він з'явився: у бою з татарами уратував він життя своїому братові Іванові, але той відцурався Грицька за його зраду (516).

Подаю скількись прикладів стилю цього писання: Грицько виряджає Остапа до Ганни з подарунком і сповіщає її, що він близько од неї, але не може прийти, бо стоїть на варті: „Возьми, Остапъ, эти деньги и исполнй мою волю; исполнишь — дамъ еще столько, а нѣтъ — такъ убью тебя и не одного тебя, — убью и жену, и дѣтей твоихъ!.. Пойди, Остапъ, къ моей Ганнѣ, отдай ей это монисто — оно изъ дорогого жемчуга, — я снялъ его съ шеи польской панночки. Грыцко и самъ прилетѣлъ бы къ ней, но не можно ему: онъ будетъ эту ночь часовымъ и когда броситъ свое мѣсто, то всѣ козаки назовутъ его измѣнникомъ, — всѣ козаки будутъ презирать его“ (511).

Другий уривок: Грицько пішов з варти: ...„Бѣда, Бѣда! Смотрите, какъ вдругъ потемнѣло солнце утопленниковъ [1]), а волны Ворсклы покраснѣли, какъ отъ крови! Лѣшій громко хохочетъ въ лѣсу, а вѣдьма, летящая на помелѣ въ Кіевъ, отъ радости подпрыгиваетъ на своемъ конѣ. Бѣда! Не малое зло учинилось въ Украйнѣ! Недаромъ такъ тѣшится нечистая сила! А развѣ то малое зло, что козакъ для женщины измѣнилъ Украинѣ, и еще такой козакъ, какъ Грыцко!“ (513).

Дуже непогано описано сцену, коли Грицько несподівано з'являється до Ганни в хату, саме як у неї сидить инший парубок, і як обидва поміж собою „порозуміваються“.

44) Р. 1835 у збірці „Миргородъ“ Гоголь умістив свого романа „Тарасъ Бульба“.

З 1830 р. починаючи, робить Гоголь нариси історичного роману („Плѣнникъ“), р. 1831 за героя для иншого уривку намічено Остряницю („Нѣсколько главъ изъ неоконченной повѣсти“). В „Пропавшей грамотѣ“ вже яскраво виступає барвиста постать запорозця-гультяя, що йому останній день залишилося гуляти на світі, бо надходить строк розплачуватися з дідьком. У „Страшной мести“ вже виставлено чванькуватих ляхів, що ладнаються вчинити наскок на Україну (розд. VIII). Усі ці порізнені натяки на ідею утворити справжній історичний роман, ідею, що вже достигала у Гоголя,

[1]) Місяць — „сонце утоплеників“, инакше місяць звуть „сонцем козачим“, бо козаки свої походи робили звичайно вночі.

Digitized by Google

справили його, нарешті, до того, що він написав свого „Тараса Бульбу". Твір цей багатьма деталями притуляється до ранніх писань цього типу (опис Січи, обрання кошового, опис степу, картини бою, козацький похід на Чорне море, польське та жидівське питання, тяжка страта козаків), а втім, багатьма посутніми сторонами стоїть осібно: насамперед, цей твір найменш історичний в тому розумінні, що окрім Остряниці та Гуні (розд. XII) жадного історичного ім'я у ньому немає, — збудувавши свого романа на українських „думах", Гоголь утворив в особі вигаданого Тараса Бульби геніяльне узагальнення (як давніш у „Вечерахъ" з ліричних пісень утворив він „типи-узагальнення" своїх закоханих парубків та дівчат). Далі фактична сторона роману це теж певною мірою „узагальнення". Важко визначити точно хронологію роману, — з одного боку сам Гоголь ладен був звязати дію роману з XV в. (характер Бульбин міг, як він каже, повстати „только въ тяжелый XV в."), — з другого боку у романі згадано Остряницю (страчено р. 1638), розказано, як підступно обдурив легковірних козаків лукавий гр. Потоцький (розд. XII), знов-же подано оповідання про те, що православні церкви здано в оренду жидам, як факт новий і дивовижний, якого давніш не бувало і через те він усіх уразив.

Запроваджує Гоголь й облогу м. Дубна[1]). Згадує він тут за якогось французького інженіра, що жив у місті Дубні, — мабуть, Гоголь мав на думці Боплана (жив на Україні в XVII віці), а за його він знав з його писання: „Опис України".

Нарешті, побутовою стороною Гоголів роман змальовує порівнюючи пізню добу, бо Бульбу зарахував Гоголь до „почетныхъ сановниковъ, которые отдавали своихъ дѣтей въ Кіевскую Академію" (II гл.). Описано в романі добу, коли „вліяніе Польши начинало уже сказываться на русскомъ дворянствѣ. Многіе перенимали уже польскіе обычаи, заводили роскошь, великолѣпныя прислуги, соколовъ, ловчихъ, обѣды, дворцы" (гл. I), — усе це, як свідчить Куліш (див. його роман: „Чорна Рада"), було після Зиновія Хмельницького, — коли козацькі старшини стали жити життям польських магнатів, викликаючи цим розбрат серед козацтва, — розбрат, що доходив навіть до повстань селянських та міщанських (за допомогою запорозців) проти козацької старшини. За цієї доби занепаду козацтва, занепаду Січи, такі особи, як Тарас Бульба були вже останні могікани, але не „типи". „Тарасъ Бульба" це не так історичний роман у вальтер-скоттівськім дусі, як несвідома, але геніяльна спроба утворити „літературний епос". Не дурно Пушкін назвав „Тараса Бульбу" — епопеєю.

---

[1]) Козаки обступали Дубно р. 1651 і р. 1660. Про хронологічні неточності в романі див. у Гіппіуса: „Гоголь" (стор. 71).

Digitized by Google

Процес утворення „Бульбы" аналогічний тому процесові, що спостерегаємо в утворенні героїв усного епосу (напр. билинні образи кн. Володимира, Іллі Муромця та ин.). І пояснюється це тим, що Гоголь, коли він творив цей роман, очевидячки, менше цікавивсь історією[1]), ніж українськими думами. У своїй статті „О малороссійскихъ пѣсняхъ" він сам дає ключа до розуміння літературної історії його роману. Про вагу народніх пісень він каже так: „Это — народная исторія, живая, яркая, исполненная красокъ, истины, обнажающая всю жизнь народа... Онѣ — надгробный памятникъ былого, — болѣе нежели надгробный памятникъ: камень съ краснорѣчивымъ рельефомъ, съ историческою надписью — ничто противъ этой живой, говорящей, звучащей лѣтописи! Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи — все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила! Кто не проникнулъ въ нихъ глубоко, тотъ ничего не узнаетъ въ прошедшемъ бытѣ этой цвѣтущей части Россіи! Историкъ не долженъ искать въ нихъ показанія дня и числа битвы, или точнаго объясненія мѣста, вѣрной реляціи, — въ этомъ отношеніи немногія пѣсни помогутъ ему! Но, когда онъ захочетъ узнать вѣрный бытъ стихіи характера, — всѣ изгибы и оттѣнки чувствъ, волненій, страданій, веселій изображаемаго народа, когда захочетъ выпытать духъ минувшаго вѣка, общій характеръ всего цѣлаго и порознь каждаго частнаго, — тогда онъ будетъ удовлетворенъ вполнѣ. Исторія народа разоблачится передъ нимъ въ ясномъ величіи".

„Пѣсни малороссійскія могутъ вполнѣ назваться ‚историческими', потому что онѣ не отрываются ни на мигъ отъ жизни и всегда вѣрны тогдашней минутѣ, ‚тогдашнему состоянію чувствъ'" — і далі він характеризує козака, виходячи з пісень, з'ясовує, як ставиться козак до коханої дівчини, до старої матери, одзначає основні риси його (упертість, непохитність), змальовує принади морського походу, самітну смерть у степу, страту Гетьмана у Варшаві, риси хатнього побуту з жінкою на чолі, то-що, — одне слово подає всеньку програму роману „Тарасъ Бульба", — намічає навіть усі допомічні мотиви цього твору[2]). Як анонімний упорядчик народньої епопеї утворював її з порізнених епічних пісень, синтезуючи їх в одне органічне ціле, — так Гоголь у XIX в. проробив ту самісіньку роботу над козацьким епосом. Тим паче, що цей епос був для нього за головний та основний літературний матеріял. Як каже Куліш, у Гоголя не було достатніх історичних документів, — вони стали з'являтися згодом. „Исторія Русовъ" Конїського та Бопланове „Опи-

[1]) Пор. його заяву р. 1847: „У меня никогда не было влеченія къ прошедшему".

[2]) У листі до Шевирьова од 25 серпня 1839 р. він писав, що „подъ вліяніемъ малорусскихъ пѣсенъ его душей овладѣло само собою ясновидѣніе прошедшаго..." ...„я чую много того, что нынѣ рѣдко случается" — каже він. Про це „ясновидѣніе", про „интуицію", „угадываніе" див. у Гіппіуса: „Гоголь" стор. 28, 64, 68, та ин.

Digitized by Google

саніе Украины", — ось головні історичні джерела, що з них міг черпати тоді Гоголь своє знання про історію України [1]).

Нарешті, не слід забувати, що писання Гоголеве належить цілком романтичній школі, — усі стійності цієї школи й усі її хиби (з погляду наступної реалістичної школи) вилилися в його писанні, а головною цієї школи особливістю була виразна вимога — ідеалізувати дійсність („...тьмы низкихъ истинъ намъ дороже насъ возвышающій обманъ!") і малювати визначніші характери [2]).

Не можна перебільшувати Гоголеві „хиби", виходячи з реалістичного погляду, як це зробив Куліш [3]), — письменник вже 50-х років, і як це робить багато дослідників за наших днів (напр. Переверзев) [4]).

Треба брати факти такі, які вони були навсправжки, — треба вважати „Тараса Бульбу" за те, чим цей твір був по своїй суті: це — „епопея", а не „історичний роман". І цим Гоголів твір різко відрізняється од усіх попередніх і наступних творів цієї групи (Тільки „Нечай" І. К. близький композиціею до „Тараса Бульбы"). Гоголь своїм писанням підніс і загострив інтерес до поетичної історії України [5]), викликав „історичні розвідки", дав могутній імпульс до літературного розроблення цієї історії, окрім того він дав чудові зразки описового й психологічного характеру. Та „школи" він своїм „Тарасомъ Бульбою" не утворив, — ніхто з його найближчих сучасників не пішов гоголівським шляхом „епічної" творчости — усі вони продовжували працю своїх попередників — романізували історичні матеріяли та життєписи відомих українських історичних діячів.

45) Р. 1835 в „Московскомъ Наблюдателѣ" (ч. 1) І. Срезневський надрукував нарис: „Иванъ Барабашъ", та це писання не белетристичне, а історичне. Такого самого типу й двоє инших його писань — „Мартынецъ", історія Гетьмана Йвана Бруховецького

---

[1]) Куліш: „Объ отношеніи малорусской словесности къ обще-русской". — Эпилогъ къ роману „Черная Рада" изд. 1899, 350. Куліш не згадує чомусь творів Бантиша-Каменського.

[2]) У Шекспірі Гоголь шанував „искусство развивать крупныя черты характера въ тѣсныхъ границахъ" (Гиппіусъ, „Гоголь", 67). За цих років, каже Гіппіус, в історичній літературі вподобали „преувеличенные характеры и динамическіе эффекты французскихъ романтиковъ" (69).

[3]) Куліш, op. cit., 316.

[4]) Андросов, критик „Моск. Наблюдат.", кажучи про „Ревизора", правильно зрозумів творчість Гоголя, що для нього дорога була не „Истина дѣйствительнаго, а истина возможнаго, не портреты, а сущности, потому жизнь изображается ярче, рѣзче, усиленнѣе" (Гиппіусъ, 110). Такий-же Гоголь і як історик: він працює поривами надхнення, вганяє за блискучими узагальненнями, — за „яркою истиной" (Письма Гоголя, I, 326).

[5]) Куліш, „Объ отношеніи малорусской словесности къ обще-русской", 350, 346.

Digitized by Google

(„М. Набл.," 1835, кн. 5), і „Юрій Хмельниченко" („Литер. приб. къ Русск. Инвалиду", 1838). Життя усіх цих трьох історичних діячів являє собою найтемніші сторінки в героїчній українській історії.

46) Р. 1836 А. Чуровський випустив у світ збірку творів під заголовком: „Библіотека, или пріятное чтеніе въ часы досуга" (М. 1836). Там уміщено уривок „Походъ Вольницы Запорожской", що (24—36) являє собою розділ з роману: „Запорожскіе наѣзды" (Див. далі).

47) Р. 1837 Степан Карпенко надрукував окремим виданням „Малороссійскую повѣсть": „Плачевная участь древняго Василькова".

Твір цей написано українською мовою. Це немудре оповідання авторового „прадѣда" старого „Василія Карпенко" про те, як розбишаки на чолі з Пилипом Швачкою здобули Васильків.

Автор починає оповідання з опису вечора: „Ужъ сонце сховалось у вечоръ и одягло іого въ дуже кармазыновой кунтушъ, которой часъ отъ часу лынявъ" (3). Автор проходив цвинтарем і побачив на одній могилі старезного діда, і в ньому вгадав свого прадіда. Дідусь сидів на могилі своєї дружини Марині і жалібненько плакав, удаючись до Бога: „Боже! Боже мій! За який тяжкій грихъ мене такъ довго держишь на билому світи? мои диты повмырали, моимъ внукамъ скоро смерть, правнуки уже паробкуютъ" (7). Дідусь ледві-ледві вгадав в авторі свого правнука. Коли той запитав його, чом він сидить уночі на цвинтарі і чи не моторошно йому тут, дідусь одповів: „Чогожъ теперь боятьця? у нашій батьковщини все тихо и спокойно: теперь не мае ны Швачки, ны Колія, ны лихого зобіяки Торбана, ны Сичы, ны Бандуры, ны Нычая, ны Чупрыны, ны Выгуры [1]), — теперь не льетця кровъ у Стугну джереламы, не здыраютъ съ живыхъ шкуръ: теперь мы живемо хозяйнами, не давлютъ дитей нашихъ за лавкамы; а колысь було якъ птыци у ночи на своихъ кублахъ по виткамъ" (9—10). І дідусь заходивсь оповідати про криваві пригоди лихих розбійницьких отаманів, що від них страждали не самі ляхи та жиди, а й мирна українська людність (11 – 14). Швачка здобув місто та й почалася розправа: „прокляты вороги юрдами уперлысь у городъ, черни ридко убывалы, а панивъ то такъ ризалы, що ажъ кровъ джереламы гула, ревила и въ Стугну съ горы лылась... Съ жывыхъ здералы кожи" (41). Зате жорстоко помстилися васильківці тому купцеві, що за 15 шапок червінців допоміг розбійникові Швачці здобути місто, — захопили його... „сдерлы кожу съ живого и высыпалы у той мишокъ тихъ пьятнадцать шапокъ червонцевъ, ищей досыпалы своимы карбованьцямы: винъ ище бувъ

[1]) Та иных отаманів (16—18).

Digitized by Google

живый, дывився, кровъ зъ іого джереламы свыстала. Изнялы изъ того колодця цямрыны и туды тую кожу съ грошима и іого укынулы, тай забылы, заривнялы тее мисто; воно заросло болотомъ, замулылось и незамитне стало".

48) Р. 1837 Є. Гребінка надрукував в „Разсказахъ Пирятинца" повість під заголовком: „Телепень", „быль". На початку повість наслідує Гоголівських „Старосвѣтскихъ помѣщиковъ": осавула Крутолоб нагадує Опанаса Йвановича; проте, далі Гребінчина повість одходить од Гоголевої: у осавули була дочка Галя, скромна, лагідна красуня. Був у нього й приятель-сусіда, старий сотник Підопригора, що мав сина Петра. Старі надумалися поженити своїх дітей, і ті були не від того. Та якось розбишака Телепень наскочив на Крутолобів хутір, пограбував його та завіз Галю.

Далі автор описує місце, де була фортеця Телепнева. До його табору з'явивсь якось Тиміш Кобка та й став проситися у розбійники... Тиміш — це був Петро Підопригора, що з'явивсь ратувати Галю. Аж двоє років була Галя в полоні у старого розбишаки, нарешті Тимошеві пощастило зробити так, щоб його упіймали на ярмарку. Описує автор ярмарок, хоч і перебиває свого описа та й радить читачеві удатися до Гоголевої „Сорочинской ярмарки". Закінчується повість тим, що Галя одружується з Петром. Описано їхнє весілля (вбрання, танки, пісні).

У повісті подано пісні: „Ой, бувъ соби Халеминъ, та взявъ жинку Любку", „Болыть моя головонька".

49) Р. 1837 А...ръ ...вскій [Александръ Чуровскій] випустив між люди романа, під заголовком: „Запорожскіе наѣзды". „Украинская быль изъ временъ гетьманщины" на 3 частині (М.). У передмові автор каже: „Желая передать повѣсть жизни наѣздника украинскаго, столь много любившаго свою отчизну и свои обряды, въ звукахъ, близкихъ его родному краю, я не нахожу необходимости открывать въ полномъ обширномъ объемѣ цѣпь историческихъ современныхъ событій. Очерки, своеобразные съ духомъ времени и касающіеся собственно — до жизни Украины — вотъ цѣль моя а потому и ласкаю себя надеждою, что благосклонный читатель не будетъ требовать въ моемъ трудѣ, не собственно историческомъ, слишкомъ строгой отчетливости". Це примушує почасти наближувати писання Чуровського до творів типу „Тараса Бульбы". Воно правда, од гоголівського роману це писання одрізняється тим, що в ньому все-ж фігурують історичні особи: Войнаровський (головний герой), Палій, Мазепа.

Починається роман з діялога двох гайдамак з Палієвого загону: „Гей, Карпенко!" — „Кто тамъ?" — „Иль не узналъ?.. Далеко наши?" — „У горѣлаго дуба" та ин. Так перегукувалися поблизу Житомира

Digitized by Google

глупої темної ночи двоє голосів. Темрява була така, що один з таємничих співрозмовників пожартував: „Еслибъ какой лѣшій уставилъ гвоздь противъ глаза, то не отвернешься, пока не почуешь другой конецъ въ затылкѣ“ (7). Стрільчук, один з співрозмовників оповідає, як він ледві-ледві не вскочив у халепу: одстав він од Палієвого загону, зустрів жида, що хотів погубити його, напровадивши на польську ватагу... „Жидъ окаянный, какъ нечистый духъ, изгибается передо мною... Добро пожаловать: мы зе васъ только и здали!“ та ин. (12), і жид розповів, начеб-то козаки захопили панський двір і тепер пиячать там. Пойняв віри Стрільчук — поїхав до панського двору, аж там пиячать ляхи, а не козаки. Ледві він од них утік. „Видя бѣду неминучую, я вернулся назадъ. Поганцы ужъ примѣтили меня, и пошла суматоха“ (13). Карпенко розповів приятелеві, що багатий пан Варницький найняв гайдамак, щоб розграбувати й спалити двір його ворога пана Лодомирського, бо той не погодився віддати свою дочку за його сина. „‚Лодомирскаго?— переспросилъ Стрѣльчукъ — этого богача, который угощалъ нашего Эсаула Ворошенку? Это добрый панъ‘. — ‚Да, его, брате! Намъ все равно‘“ (17). І от тепер гайдамаки, чекаючи 3-ьої години ночи, сидять у засідці. „Мы нагрянемъ, какъ снѣгъ на голову! Сперва съ ними погарцуемъ, потомъ разобьемъ сундуки, перерѣжемъ пановъ (а самаго Лодомирскаго бить до смерти не велѣно!), потомъ запалимъ со всѣхъ сторонъ хоромы, а дочку панскую посадить на коня, да прямо отвезти въ ночи же къ пану Варницкому“ (18). Ухвалено за гроші допомогти Варницькому, а потім пограбувати й його, бо він, мовляв, багатир на всю губу і не хоче служити цареві російському, православному, „какъ нашъ батько Палѣй и вся наша Украина служитъ ему, Петру Великому“ (19). А втім напад на Лодомирського одкладено. „Вишь, будетъ пированіе завтра! Ну бисъ бивъ бы его батьку!“ (20—1).

У дальшому розділі описано „панскую вечерницу“ — бенькет у Лодомирського. Докладно й яскраво описано панський двір, його оздобу. Розмовляють троє холопів. За допомогою цієї розмови автор розгортає деталі майбутнього свята. Один з челядників оповідає, що гості збираються у Лодомирського з політичною метою (готуватися до виборів короля). Панський економ за допомогою нагая розганяє балакунів (29). Описано залю в будинку, почесних гостей: „ясновельможные паны въ бархатныхъ польскихъ кунтушахъ съ золотымъ шитьемъ, покручивая усы, у иныхъ ниспадающіе до самой груди“ (30). В иншій залі веселилися панії та панночки — „вмѣсто сиплаго крика полупьяныхъ пановъ, мелодическіе звуки вылетали изъ розовыхъ устъ. Здѣсь прекрасный, какъ купидонъ, Pan Regimenter жалъ ножку черноглазой брюнеткѣ, — тамъ еще глазки голубые, сѣренькіе, маленькія ножки, прекрасныя ручки, таліи полненькія, кругленькія, стройныя, какъ пальмовая вѣтвь; высокія накрахмаленныя оборки,

Digitized by Google

жемчужныя коралловыя ожерелья, бархатные кунтуши съ перехватомъ, каблуки и каблучки, усики и усы, закрученные nec plus ultra; улыбки, улыбочки и гримасы; громъ музыки, шопотъ, ропотъ несчастныхъ половъ, раздираемыхъ шпорами, — вотъ ясный фронтисписъ этого зала" (31). Захоплено описано дочку пана Лодомирського — вродливу Магдалину (32). Описано багатий бенькет, перераховано страви: „Бѣлый лебедь съ золотымъ гербомъ, изукрашенный въ полномъ смыслѣ панской рукой, рябчики, гуси, утки, индѣйки, паштеты, пампушки, пироги, разныя сласти и дорогія вина. Какое поприще для хорошаго гастронома!" (34). Підчас бенькету напівп'яні пани заходилися чванькувато оповідати про свою хоробрість: гайдамаки й українське гультяйство — ось головний предмет для їхньої ненависти та чваньби (34). Жваву розмову пересипано полонізмами.

Коли бенькет був саме на розпалі, коли надхненна брехня замакітрила усім п'яні голови — у вікні і коло дверей з'явилися гайдамаки. „Страшная голова, съ черными усами и длинной чуприной высунулась къ гостямъ" (40). Панів поперев'язувано, а з паніями та дівчатами гайдамаки посідали бенькетувати. „Жалко было смотрѣть, какъ толпа буйныхъ гостей съ звѣрскими лицами, усѣвшись за столъ, разсыпала свои медвѣжьи ласки на лучшій цвѣтокъ польскихъ шляхтянокъ. Ихъ грубыя руки, закаленныя въ битвахъ, осмѣливались трогать нѣжныя формы; щетинные усы прикасались къ ароматическимъ устамъ устрашенныхъ панночекъ; но дѣлать было нечего: необходимость заставляла покоряться силѣ" (42).

Аж раптом до залі ввійшли молодий Войнаровський та його друг поляк, пан Ясельський. Войнаровський вигнав гайдамак та й зробив догану гайдамацькому ватажкові, що вчинив напад з своєї ініціятиви, не мавши дозволу од Палія. „Эхъ, друже! съ наказомъ бей Жида и Ляха, а безъ наказа не стриги и бараньей шерсти!" — сказав він. Гайдамаки пішли, пішов і Войнаровський, „сдѣлавъ невыразимо-пріятный поклонъ Магдалинѣ" (47).

Пан Варницький з сином даремнісінько чекали заграви на небі, як горітиме панський двір Лодомирського, — даремно чекали й панну Магдалину (51). Особлива нетерплячка брала молодого Варницького. „Въ черныхъ блестящихъ глазахъ его выражался умъ съ непосредственными порывами буйныхъ страстей: всѣ движенія его показывали необузданную вольность" (51). „Тысяча бомбъ! тысяча дьяволовъ!" — вскричалъ онъ, теряя терпѣніе" (52). Прибіг жид фактор Вурза: „Вазное дѣло, ясные Паны! Сей зе моментъ десять цервонныхъ: вазное дѣло, — закричалъ онъ (57) і, здобувши гроші, повідомив, що гайдамаки не зачепили замка Лодомирського, але готують напад на самих Варницьких. Варницькі запалили свій двір і, захопивши дорогоцінності, поїхали (62).

Розділ четвертий зветься: „У жидовъ". Жиди моляться. Прибігає фактор Вурза й повідомляє одновірців, що палає панський двір

Digitized by Google

Варницьких і його можна пограбувати. Жиди кидають молитись. Описано, як вони грабують панський двір (69—70). Коли вони повертались додому, їх перейняли гайдамаки, — пограбоване повіднімали, а жидів усіх попалили (сцени карикатурно-жахливі — 72—74).

Панна Магдалина закохалася в Войнаровському. З цього приводу автор довгенько метикує про кохання (75—7). Войнаровський і собі покохав її. „До сихъ поръ веселый, безпечный и удалый, извѣстный между своими товарищами за перваго весельчака и рубаку, Войнаровскій теперь былъ грустенъ, задумчивъ, горѣлки пилъ мало и совсѣмъ оставилъ веселыя, такъ трогающія душу, пѣсни своей любезной подруги — доброй Украины“ (78). Войнаровський став учащати до Лодомирських. Друг його, підступний поляк Ясельський, і собі закохавсь у Магдалині. Пан Лодомирський не ставив опору доччиному коханню, і Войнаровський став її нареченим. Тимчасом запорозці вирушають проти кримських татарів. Палій з своїми загонами і всеньке гультяйство українське вирушили по золото та тканини татарські (82—3). Пішов і Войнаровський, зворушливо попрощавшись з Магдалиною.

Ясельський підплатив єзуїта, патера Янтовського, щоб той допоміг йому одружитися з Магдалиною Лодомирською. Єзуїт наймає убійників, і тії вбивають молодого Варницького, що знову мав охоту побратися з Магдалиною.

На початку другої частини автор захоплено описує українську природу і згадує за героїчне минуле України (3—7). Закінчується цей вступ апотеозою Петрові I (5, 7—8). Автор каже про те, що запорозці вірні Петрові. „Въ срединѣ пустынной Украйны, въ Сѣчи Запорожской, — тамъ, гдѣ люди посвятили себя буйнымъ набѣгамъ на иноплеменныхъ и, съ младенчества играя саблею, окуривались порохомъ; сердца этихъ людей, закаленныя въ огнѣ и битвахъ, такъ же сильно бились любовію къ дивному Преобразователю нашего отечества. Безпредѣльна была привязанность козаковъ къ Петру Великому... По одному мановенію могучей руки — они готовы были умереть за славу его... Честь племенамъ богатырей русскихъ!“ (II, 7—8).

Описано господу панотця Данила, — „попа Данилы щедраго“, — цього епічного пастиря буйних запорозців... „Чей это укромный домикъ наружностію гораздо красивѣе прочихъ хатъ, вмѣщающихъ въ себѣ семейство наѣзниковъ украинскихъ? Возлѣ низменныхъ оконъ домика растутъ нѣсколько молодыхъ рябинъ, а у калитки — развѣсистая ива: на широкой дубовой скамьѣ подъ ивою видѣнъ почтенный старецъ съ серебристой бородою... Густая толпа усачей съ загорѣлыми лицами окружаетъ старца: во взорахъ ихъ блестятъ мужество и отвага... Снявъ шапки, они стоятъ полукружіемъ и, кажется, съ жадностію ловятъ каждое слово его“ (8—9). Піп Данило навчає свою буйну паству. Він розмовляє з курінним отаманом Бородовичем. З тої розмови видко, що панотець непри-

Digitized by Google

хильно ставиться до Мазепи. „Это была тайная нить къ будущему перевороту политическому" — каже автор (15).

У розділі другому спочатку описано ніч у Січі напередодні походу. „Глухая полночь. Сѣчь запорожская погружена въ сонъ непробудный. Ни звука оружія, ни призывнаго клика, ни веселой пѣсни, ни малѣйшаго отзыва жизни не замѣтно въ шумномъ становищѣ удалыхъ наѣздниковъ. Это мрачная тишина передъ бурей!" (16—7). Тільки Войнаровський не спить і нудьгує (17—8). Далі йде ліричний відступ: автор каже про нудьгу та журбу, про передчуття. „Все тихо, какъ на днѣ могилы... Но вотъ пурпуровая полоса очаровательнаго цвѣта опоясала края горизонта, и какъ порывъ бури, раздался перекатный гулъ по всему пространству Сѣчи. Во всѣхъ куреняхъ закипѣла жизнь и дѣятельность... Даль небосклона загоралась болѣе и болѣе. Какая-то живая, удалая радость разлилась между толпами" (22). Козаки готові вирушати, чекають кошового, „но вотъ и онъ показался, не заставивъ долго ждать себя. Куртка изъ грубаго сукна, холстинные шаровары, обрызганные дегтемъ; разстегнутая рубашка, изъ-подъ которой на волосатой груди видѣнъ былъ тяжелый серебряный складень; острая шапка, отнятая у татаръ въ прежнихъ набѣгахъ, и деревянная люлька, выглядывающая изъ кармана куртки, были парадныя украшенія предводителя наѣздниковъ запорожскихъ" (23—4). Панотець Данило править на дорогу молебня (24—5). „Въ сторонѣ отъ главнаго ополченія видна была отдѣльная дружина, составленная изъ нѣсколькихъ сотенъ козаковъ, коихъ лица болѣе прочихъ были испещрены рубцами отъ сабельныхъ ударовъ и опалены порохомъ. Престарѣлый начальникъ, покрытый сѣдинами, съ одичалымъ, суровымъ лицомъ видѣнъ былъ напереди ихъ. Хотя слезы и не кропили повисшіе усы Запорожца, но въ очахъ можно было читать благоговѣніе, равное прочимъ. Онъ также умиленно молился. Это былъ предводитель вольницы — могучій Палѣй съ своей летучей дружиной" (25—6).

Після молебня кошовий виголошує промову: „‚Братеньки!' — вскрикнулъ онъ, закручивая усы правой рукой. ‚Пришла пора намъ поточить острыя сабли о бусурманскія головы. Давно не ходили мы ни къ ляхамъ, ни къ туркамъ за добычею. Зашевелились поганые татары, зашумѣли на рубежѣ и въ степяхъ; приглядѣлись ихъ хану самоцвѣтные камни, залежались мѣшки съ казною; золото ломитъ сундуки басурманскіе. Время намъ до нихъ добраться! Въ Крыму немного булата для руки богатырской, а много дорогихъ тканей, много коханокъ! Не хай ихъ, гарцуютъ! Нагрянемъ, налетимъ, какъ орлы на стадо гусей, развѣемъ, какъ пухъ по вѣтру!" та ин. (26—7). „Сядимо на коней, гаркнемъ и пойдетъ пыль по степи! Теперь выпить и закусить до походу добре, а тамъ, помолясь, да и въ поле!" (27).

Digitized by Google

Помолившись усі беруть з собою жменю рідної землі. Усі хвилюються (28—9). „Но кто это такъ громко рыдаетъ надъ землей пустынной Украины? Чье сердце, не могши удержать порывовъ, хотѣло бы вырваться изъ пламенной груди, чтобъ остаться на родинѣ. Ахъ!.. Это юный наѣздникъ, проведшій всю ночь безъ сна съ подругою своею — мечтою; это — молодой Войнаровскій“ (29). Його мучить передчуття, „что костямъ его не лежать въ поляхъ Украины. Утѣшься, храбрый воинъ! Сладко уснуть, если не въ родной землѣ, то хоть съ родной землей“ (29) — викликує автор.

Поки Войнаровський воюється, Ясельський, за порадою єзуїта Янтовського, дістає обручку, що її Магдалина дала Войнаровському. Він підсилає до неї жидівку з крамом. Жидівка пропонує Магдалині покупити обручку, що вона сама-таки подарувала Войнаровському. З її оповідання Магдалина пересвідчується, що Войнаровський її забув, її зрадив. Магдалина побивається (94—5). Ясельський одружується з Магдалиною. Описано весілля (64). У костьолі колона завалилася на єзуїта Янтоьського та й убила його підчас вінчання. Очевидячки, до цієї катастрофи спричинивсь таємничий „странный старикъ-музыкантъ“, що втулився до церкви (68—9).

Козакам не пощастило, — ніяк не могли вони пробитися до Криму. Непогано описано степи поблизу Кінбурна (71—3). Козаки натрапили на засідку (87—8), і їх побито.

Поетично описано, як відступають побиті козаки. „Вечеръ тихій и унылый началъ уже спускаться на пустынныя долины. Алая, очаровательная заря не румянитъ края горизонта: сѣрыя облака, какъ могучіе исполины, облегли твердь небесную. Буйный вѣтеръ, питомецъ степей, опустилъ свои крылья: онъ не бушуетъ, и мертвая тишина заступила мѣсто его. Ни одинъ листокъ не шевелится въ терновыхъ кустарникахъ, кой гдѣ разсыпанныкъ вдоль пустыни, и грустная перекати-поле [1]), какъ перелетная пташка порхаетъ съ порывами вихря отъ Востока къ Западу, отъ Сѣвера къ Югу“.

„Тихо, тихо, какъ на днѣ могилы; гдѣ только слышно, какъ червь точитъ гробовую доску, впивается въ полусгнившіе остатки бренія, которое называлось нѣкогда человѣкъ, и основываетъ себѣ жилище въ костяхъ его“.

„Вдругъ что-то необычайное прерываетъ тишину могильную. Отдаленный перекатный гулъ несется все ближе и ближе. Это — конскій топотъ, — это звуки оружія!“ Це мчать кіньми козаки, тікаючи од погоні. Мчить Войнаровський і падає з конем: його, напівмертвого, товариші підіймають і здають до хати гоїтися. Коло його ходить дочка господарева Ануся. Войнаровський покохав її, — вона його. Прийшов в-осени до хати „странный музыкантъ“ і розповів

[1]) „Перекати-поле“ — трава, растущая въ низовыхъ степяхъ“ *(прим. автора)*.

Digitized by Google

Войнаровському про те, що Магдалина одружилася. Войнаровський одружується з Анусею (27).

У розділі третьому дія одбувається в Мазепиному палаці. Тут і блискучий молодий Войнаровський.

Розділ четвертий: „Послѣ полтавской битвы. 1709 годъ". Подано розмову поміж драгуном, козаком та сержантом, — усі лають Мазепу. Юрбі потрапляють до рук жінка зрадника Войнаровського і дідусь-музика, — їх хтять забити. Осавула ратує їх.

Розділ п'ятий зветься „На сѣверъ". Він розвиває думу Рилеєва „Войнаровскій". Він у Сибіру зустрічається з Міллером (у романі Чуровського без прізвища, попросту „ученый путешественникъ"). Войнаровський оповідає йому свою історію.

Кінець роману збігається з „думою" Рилеєва: Войнаровський помирає на могилі жінки Анусі, що знайшла його в Сибіру. Основну схему, узяту у Рилеєва, ускладнено побутовими сценами (полювання на ведмедів, розмови мисливців, то-що).

50) Р. 1837 Юхим Баршев надрукував поему „Еврей". Головний герой поеми Мазепа. У першій частині Мазепа сумує, сидячи біля Маріїної труни. Молодий Жид стоїть біля нього й злісно радіє. Мазепі він каже, що Марія ненавиділа його та й хтіла вбити, і для цього носила на пучці каблучку з отрутою... Цей „Жид" то навсправжки син Гетьмана Самойловича, засланого через Мазепин виказ. Він утік з Сибіру, прибравши вигляд „жида", та й живе на Україні. Він не признається ані до дружини, ані до доні й живе, палаючи ненавистю до Мазепи й людей узагалі. Померла Марія — то його рідна сестра. Вона й на думці не мала вбивати Мазепу, жид набрехав на неї, щоб розбити серце Мазепі... Жид обмальовується на всенький зріст на цвинтарі, біля Маріїної могили, далі на Полтавському бойовищі, коли він блукає серед трупів. Мазепу так само змальовано як розчарованого. Однієї з безсонних ночей на втьоках він міркує на тему: „какъ странно созданъ человѣкъ! Жалкое созданіе!" (82). Жид женеться за ним, радіє, бачучи, що він зазнає наруги, нарешті каже Мазепі, хто він і що до нього почуває (88). Він хоче задушити Мазепу. Мазепа отруюється... Свою дочку жид бачить мертву й кидається в річку (127).

51) Р. 1837 Є. Гребінка у „Литературныхъ прибавл. къ Русск. Инвалиду" умістив невеличку баладу „Украинскій бардъ". Старий кобзар співає про Наливайків похід та страшну болісну його страту.

52) Р. 1838 Є. Гребінка в „Альманахѣ на 1838 г." надрукував вірша: „Козакъ на чужбинѣ" („украинская мелодія").

Digitized by Google

Зміст віршу такий:

Поѣхалъ козакъ на чужбину
На добромъ конѣ ворономъ.

Він покинув Україну, свою козачку. Далеко од батьківщини на півночі він помирає, прохаючи над його тілом накидати могилу й посадити калину, щоб пташки співали на його могилі.

53) Р. 1839 Квітка-Основ'яненко надрукував в „Отечественныхъ Запискахъ" „матеріалъ для исторіи Малорссіи" — цікаву яскраву характеристику одного з „послѣднихъ запорожцевъ" Головатого („Головатый").

Усеньке писання це складається з анекдот, які характеризують цю історичну особу, що відгравала не аби-яку ролю за останніх днів Січи та перших років „Черноморскаго Козачьяго воинства".

54) Р. 1839 Є. Гребінка в „Отеч. Зап." надрукував поему, під заголовком: „Гетьманъ Свирговскій". Зміст її такий: „Господарь Іоаннъ, Всей Молдавіи панъ" урочисто зустрічає Гетьмана Свирговського, що прийшов до нього з козаками на допомогу проти турків. Господар дарує Гетьманові блюдо з дукатами. Свирговський цим подарунком покривдився. „Какъ степной ураганъ потемнѣлъ панъ гетьманъ". Його покривдило те, що його, вільного Гетьмана, господар прийняв наче наймита... Він порозкидав дукати по підлозі й зажадав для себе та для козаків самого вина... Десять бочок вина випили козаки й другого дня побили турків.

55) Р. 1839 Костомаров, під псевдонімом: Єремія Галка, надрукував „Украинскія баллады". До цієї збірки ввійшли такі „баллады": „Максимъ Перебійносъ" (3—4), „Чорный котъ" (5—7), „Квѣточка" (8—9), „Стежки" (10—11), „Поцѣлунокъ" (12—13), „Щира правда" (14—17), „Дѣдъ Пасишникъ" (18—20), „Зо̂рочка" (21—22), „Великодня ночь" (23—25), „Посланець" (26—27), „Панъ Шульника" (28—30), „Співецъ" (31—32), „Полтавська могила" (33), „Отруи" (34—36), „Конь" (37—39), „Ягоды" (40—42), „Рожа" (43).

До „історичних" належать „Максимъ Перебійносъ", „Дѣдъ Пасишникъ", „Панъ Шульника", почасти „Щира правда".

Перша балада „Максимъ Перебійносъ" характеризує хороброго гайдамаку Максима Перебийноса, що кінець-кінцем кинув гайдамакувати, боротися проти жидів та ляхів, покохавши полячку.

У баладі „Щира правда" епізод з історії боротьби козаків проти поляків, але герої двоє поляків.

Балада „Дѣдъ пасишникъ" це коротенький огляд усієї української історії — од початку Київа геть аж до останніх днів. Дід-пасічник сидить у садку. Його оточують діти. Він співає їм про рідну старовину, про стародавній Київ, про татарів, про гайдамак,

Digitized by Google

про насильства ляхів і про те, як страждала батьківщина, про Богдана Хмельницького, про московського царя, що взяв Україну під свою оборону, про Дорошенка, Мазепу та Полуботка.

Балада „Панъ Шульника" оповідає про те, як козак застрелив польського пана Шульника й помстивсь йому за те, що він силоміць захопив дівчину, козакову наречену.

Інші балади по суті ближчі до ліричних пісень любовного, або побутового характеру.

56) Р. 1840 Т. Шевченко випустив між люди свого „Кобзаря" (р. 1844 ця збірка з'явилася під назвою „Чигиринскій кобзарь" і до неї приточено поему: „Гайдамаки"). Твори, що ввійшли до цієї збірки, поділяються на поеми-балади побутові та історичні. До „історичних" належать: „Иванъ Підкова" і „Тарасова ніч".

У першому творі описано морський похід козаків під командою Івана Підкови на Царгород.

У другому творі автор спочатку змальовує, як тужить Україна під лядським ярмом. Далі він оповідає про те, як Гетьман Тарас Трясило зненацька нападає вночі на польське військо гетьмана Конецпольського й побиває його.

57) Р. 1840 І. Бороздна надрукував в „Утренней Звѣздѣ на 1840 г." „историческое малороссійское преданіе" — „Золотая гора, или я тебя выручу!" (99—115).

Події, в цьому писанні змальовані, одбуваються за Шведчини. Спочатку автор подає ліричний вступ, де висловлює свій патріотизм: він за Петра, — проти Мазепи та Карла. Народ український теж, як він каже, був проти шведів. Щоб боротися проти шведів та Мазепи, на Україні поутворювалися були партизанські загони — „вольница", що чималої шкоди завдала ворогам. І от один такий партизанський загін стояв якось у лісі та й чекав слушного моменту, щоб напасти на ворогів. Поміж козаками у цьому загоні був Хома. Він сидів сумний, бо його батько одбив у нього кохану дівчину, Дуню. Автор подає яскраву побутову картину життя в українському селі (106—7). Та от починається кривавий бій з шведами. Гору беруть шведи, аж раптом серед бойців з'являється якась жінка „въ бѣломъ, какъ снѣгъ, покрывалѣ, быстрѣе молніи бѣжитъ вокругъ враговъ; вотъ она превратилась въ какого то невиданнаго звѣря и снова обѣжала непріятеля". Козаки страшенно полякалися. Вона підбігла до Хоми, „взглянула на него ясными глазами, громко сказала ему знакомымъ голосомъ: ‚Я тебя выручу!'" та її не стало (114). Шведи раптом покидали козаків та й заходилися вбивати один одного. Це все сталося коло могили, що зветься „Золотая гора" поблизу Новгородка-Сіверського. І от, як переказують старі люди, одтоді що-ночи коло цієї могили чути бій: це шведи б'ються один з одним.

Digitized by Google

58) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко у „Современникѣ" надрукував оповідання: „Панна Сотниковна", „истинное происшествіе". Це — історична повість. Сюжет Квітка взяв з літопису. Під р. 1732 в одному з українських літописів стоїть: „Того же году, декабря 28 дня Тарановского Сотника Мирона Петровича дочь, Парасковья Мироновна, когда хотѣли ее кондукторы згвалтовать, сколола себя ножомъ" (67). Цей трагічний сюжет Квітка розгорнув у зворушливу повість. Головна героїня у повісті Парася, вихована по-стародавньому, дівчина. Вона мріє про те, щоб піти до манастиря. Симпатичними рисами окреслено й батьків її. Дія діється в „святые вечера", з їх веселощами, танками. До села приїздять російські „кондуктора" на чолі з поручником. Прийнято їх гостинно, але вони поводять себе вільно, надто один з них, Прохір Трохимович, гульвіса і переможець над жіночими серцями. Парася поставилася до його байдуже, і він став її переслідувати й, нарешті, надумавсь згвалтувати її, та вона заподіяла собі смерть — закололася ножем.

59) Р. 1840 Д. Фон-Лізандр випустив у світ поему під назвою: „Запорожцы". Описано вечір у станиці на Дніпрових берегах. Козаки повернулися після наскоку на татарів. Усі в станиці радіють. Вояки оповідають про свої подвиги. Молодий козак Гайда привіз з походу молодого турка. У Січі метушня: козаки ладнаються йти війною проти поляків: Унія та жиди вже занадто залляли всім сала за шкуру. Бранець, що його захопив Гайда, то перебрана туркеня Сальгіра. Гайда та Сальгіра покохали одне одного. Суворий Гайдів батько довідується, що його син кохає туркеню. Батько й син сваряться. Гайда з Сальгірою тікають до турків.

60) Р. 1840 в „Сынѣ Отечества" Я. Бутков надрукував „Отрывокъ изъ повѣсти: ‚Гайдамакъ'". Це — віршована поема, де оповідається про те, як гайдамаки одпочивають у степу й розмовляють про Січ, про наскоки. З їхніх розмов видко, що вони люті вороги татарам та ляхам: словом „гайдамака" польські жінки лякають дітей.

61) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко у „Современникѣ" надрукував „Преданія о Гаркушѣ" (1—86, 1—89), про славнозвісного українського гайдамаку, що зробився епічним героєм усних українських переказів. Про його подвиги вже була стаття р. 1831 на сторінках „Украинскаго Альманаха" (81—87). Квітка опрацював оповідання про Гаркушу в низці окремих нарисів швидше характеру драматичного, — дав низку сцен побутових, де на всенький зріст вимальовується кольоритний образ Гаркуші — „идейнаго разбойника". Він відбирає гроші в багатих і допомагає бідакам. З його упертий борець проти офіційної влади і рівночасно гуморист, що любить поморочити людей — талановитий артиста, що з'являється у різних виглядах

Digitized by Google

і вбраннях і талановито виконує різноманітні ролі — і пихатого генерала, і дідича, і звичайних людей з нижчих шарів. Образ Гаркуші поставлено в рамці побуту, обмальованого соковито. Отож, приміром, у першому нарисі змальовано канцелярію городничого, урядовців; самого городничого, його дружину, що керує всіма справами й бере хабарі; змальовано обивателів; Гаркуша, вже заарештований, спритно одзволюється з-під арешту.

Автор змальовує й побут дідича, що до нього, під виглядом поручника Бур'янова, приїздить на село Гаркуша.

А що це писання Квітчине все-ж швидше належить до драматичних, то не спиняюсь на ньому докладніше.

62) Р. 1841 Т. Шевченко надрукував поему: „Гамалія". Спочатку поема змальовує, як побиваються козаки, потрапивши до турецької неволі. Далі описано похід отамана Гамалії, напад на Стамбул і визволення невільників.

63) Р. 1841 Шевченко надрукував в альманасі „Снѣпъ" поему: „Гайдамаки". Дію в поемі пристосовано до р. 1768 („Предмова"). Зміст узято з усних переказів та пісень. Сам автор каже: „надрукованого и критикованого ничого не читавъ — расказую такъ, якъ чувъ одъ старыхъ людей". Автор не ручиться за історичну точність навіть у тих частинах поеми, де він каже про історичних осіб: Гонту та Залізняка і про їх криваві діяння.

Герой поеми Ярема Галайда, як каже автор, „въ половину выдуманный", — очевидячки, вигадано й його кохання до Оксани, титарівни, що її замордували ляхи.

Та не в історичній точності полягає вага цієї поеми, — у ній Шевченко зумів віддати всенький трагічний патос боротьби України з ляхами, — патос кривавої помсти, що її освятила сама церква („свячені ножі"). В жадному творі, ані в ранньому, або пізнішому не знайдемо такої сили, такої виразности, — ба навіть гоголівський „Тарасъ Бульба" блідне перед цією поемою, де така дужа динаміка дії й загостреність почуття — любови до нещасливої батьківщини й злости до її ворогів.

64) Р. 1841 невідомий автор, що заховавсь під псевдонімом „Странникъ", надрукував у „Маякѣ" оповідання: „Украинская быль".

Дія в поемі одбувається р. 1591. Описано, як козаки на чолі з Наливайком вирушають проти поляків. Військо ладнається в похід. Серед козаків не стає Андрія, — він не пішов на молебень, — він прощається з своєю коханою жінкою, Оксаною. Оксана страшенно хвилюється, бо серце віщує їй лихо. Вона питається в чоловіка: „Кто же мнѣ скажетъ, кто же принесетъ мнѣ вѣсть о тебѣ?" Він

Digitized by Google

одказує їй: „Я самъ!.. Если выйду живымъ изъ битвы, принесусь къ тебѣ буйнымъ вѣтромъ, или душа моя, разлучившись съ тѣломъ, прилетитъ къ тебѣ быстрою ластовицею, принесетъ тебѣ вѣсть о смерти друга“ (21—2).

І от самітна козачка, нудьгуючи, чекає милого, — стоїть край дороги, вдивляється в кожнісіньке курище.

Двоє козаків сидять коло багаття: старий та молодий... Молодий нудьгує. Дідусь каже йому: „О чемъ сумуешь, Андрію? Не о женѣ ли зажурился ты?“ Андрій бадьориться, — він каже, що для нього батьківщина вища над дружину. Узавтра бій. Дідусь співає пісні:

Ой, у городи, у Львови
Зашумилы вербы (23)

Подано коротеньку, енергійну промову, що її виголошує Наливайко перед боєм.

Оксана сумує вдома. І от вона чує кінське тупотіння — і раптом ластівка сіла на вікно. Це сталося саме в день Чигринського бою.

Після бою сидять козаки і згадують забитого в бою Андрія. Оксана, довідавшись, що чоловік вмер, пішла до манастиря.

65) Р. 1841 Левко Боровиковський у „Ластовкѣ“ надрукував вірша: „Палій“, що характеризує завзятого Палія:

Хто въ трави — вривни зъ травою?
Хто въ води — вривни зъ водою?
Хто у лиси — вривни зъ лисомъ?
Ниччю — перевертнемъ бисомъ?
Палій!

і далі описано його подвиги. Автор питається: хто —

У пожари жыда шкварыть?
И зъ пожару люльку палыть?
Палій!

66) Р. 1842 Є. Гребінка на сторінках „Литературной Газеты“ умістив „историческую быль“, — „Нѣжинскій полковникъ Золотаренко“.

Дія діється р. 1654. Дійове місце — м. Ніжень. Цар Олексій Михайлович обступив Смоленськ. Описано, як ладнаються ніженські козаки у похід — вони йдуть на допомогу цареві.

Двоє козаків розмовляють про те, що під полковником Золотаренком впав кінь, коли він сідав на нього, виправляючись у похід. Козаки гадають, що це — погана прикмета.

У поляків був дуже гарний стрілець — старий мисливець Томаш. Подано приклади, з яких знати його надзвичайну влучливість.

Digitized by Google

Смоленськ обступило військо. Козаки сидять навколо багаття й міркують про те, що другого дня ляхи здаватимуть місто. Вони дивуються, що полковник Золотаренко, довідавшись про це, зблід та засумував. Один з козаків пояснює це тим, що взавтрашній день — день храмового свята у тій церкві, яку збудував Золотаренко на могилі своєї сестри. Вона померла з журби, коли він, її брат, довідавшись, що вона кохає польського шляхтича Францішка, вибив ляха та й вигнав його з хати. І от, одколи сестра померла, у день Віри, Надії та Любови (храмове свято в церкві, що її збудував Золотаренко), він раз-у-раз журиться. Узавтра день, коли місто віддаватимуть, — як-раз цей найтяжчий день у житті полковника Золотаренка.

Єзуїт (виявляється, це Францішек) намовляє стрільця Томаша вбити полковника, коли він укупі з військом вступатиме до міста. Томаш спершу одмовляється, але кінець-кінцем погоджується, понадившись на бучні обіцянки усяких благ. Єзуїт сам відливає для Томаша з срібла кулю, що б'є без омаху. Влучно поціливши, Томаш з дзвіниці вбиває Золотаренка. Його тіло врочисто привозять до Ніженя, труну ставлять у церкві. Уночі єзуїт Францішек підпалює церкву, і вона згорає разом із Золотаренковою труною.

67) Р. 1843 Олександер Кузьмич випустив окремим виданням роман: „Казаки" (2 ч.). Передше, р. 1842 частину роману (авторового прізвища не було зазначено) надруковано в „Маякъ" (ч. IV і V).

Спочатку автор описує бенькет у господі багатого козацького старшини Карубка на його хуторі, у містечку Риботен.

Зібрались його друзі, полкові старшини. Розмовляють про те, що можлива війна з шведами, про те, що Мазепа поводиться дуже непевно. Карубко був Генеральним Старшиною за Гетьмана Самойловича, 30 років знає Мазепу, — знає його, як інтригана, що занапастив нещасливого Гетьмана Самойловича. Тимчасом як між гостями точаться такі розмови, дружина й дочка Карубкова, гарненька Настя, пораються коло господарства. Настя засмучена. Розмова про війну її лякає, — вона боїться, що їй доведеться розлучитися з Петром Мурашком, молодим козаком. Мурашко теж є в хаті, він сидить за столом. Він оступається за Мазепу, — не хоче йняти віри чуткам про його зраду.

Карубко оповідає докладно про нещасливий похід Самойловича з кн. Ґоліциним на кримців, коли трохи чи не всеньке військо загинуло через те, що татари підпалили степ. Карубко описує степ, пожежу в степу, оповідає про Мазепин донос на Самойловича й про те, як Самойловича заарештовано.

Мазепа надсилає до Карубка гінця й загадує йому негайно приїхати до нього. Переляканий Карубко їде до Гетьмана. І дружина його й друзі занепокоєні — вони турбуються за його долю.

Digitized by Google

Настя та Мурашко сходяться на побачення, вони щасливі з свого невинного обопільного кохання. Після одного побачення Мурашко їде сумний до Куземина, де стояла його сотня. Дорогою ввечері він зустрічає поблизу манастиря діда-пустельника, що зазнав ще його батька Василя Мурашка, знає старий і Мазепу, — знає як лихого інтригана, знає й його таємні наміри.

Козаки сидять коло багаття, згадують за подвиги своїх батьків та дідів. Вони всі вороже ставляться до Мазепи, захоплюються Палієм та отаманом Сірком. До них підходить Мурашко й бере участь у розмові.

Козаки оповідають йому про подвиги його батька, що зажив слави в боротьбі з турками та татарами, витримавши важку облогу в Лодижені.

Тимчасом, довший час не бувши вдома, повертається од Мазепи Карубко. Мазепа потрапив обдурити старого, — розповів йому, що Петро хоче понищити козацькі вільності, ба навіть дав ляпаса йому, Мазепі, коли він почав був про козацькі права казати. Карубко ладен чинити вкупі з Мазепою проти Петра. Він навіть погодився віддати дочку свою за Чучела, — одного з найбільших Мазепиних прихильників. Карубко прикро змінює своє ставлення до Мурашка, заказує йому сходитися з Настею. Обидва журяться. Мурашка лякає, що Карубко ладен зрадити Петра, він хоче навіть їхати до царя з доносом на Мазепу.

Мурашко сходиться з пустельником і провадить з ним розмови на політичні теми. Старий пустельник не спочуває козацьким „вільностям“ (220—1), — він убачає в цій „волі“ самісіньке безладдя, що призводить до нескінченних кривавих усобиць. „Вольность дикаго звѣря, — вотъ ваша вольность!“ — каже він і з пошаною згадує за часи Хмельницького. „Не въ томъ свобода, что можно и измѣнять, грабить, убивать христіанъ безъ наказанія“ — каже він — „нѣтъ! Свобода — въ долгѣ къ Богу, въ долгѣ къ земному владыкѣ, помазаннику Божію, — въ долгѣ къ его братьямъ“ (222).

Карубко повідомляє Мурашка, що наречений Настин — Чучел. Мурашко випадково підслухує розмову Карубка та Чучела й остаточно пересвідчується, що зраду Петра вже організовано. Мурашко вмовляє Настю тікати з ним, та вона не хоче йти проти батькової волі.

У Карубковій господі поспішно лагодяться до весілля. Описано „дѣвичь-вечеръ“ (111—114). Уночі Настя вибігає в садок. Мурашко силоміць садовить її у човен і тікає. Докладно розказано, як ратувавсь Мурашко од нагоні за допомогою вірного свого Тарка. Настя потрапляє до рук розбишакам-запорозцям. Та завдяки Таркові її визволено, і вона заховалася в пустельника. Дід-пустельник розповів Мурашкові за своє життя, повне всяких пригод. Він почав служити за Богдана Хмельницького, приятелював з його сином

Digitized by Google

Юрком. Оповідає він про смерть Богдана Хмельницького і про Юркову долю, про інтриги, що почалися після Богданової смерти, про генерального писаря Виговського, про лукавого Бруховецького, що захопив гетьманську булаву, про Дорошенка, про те, як Україна відкинулася від Росії, про дальшу долю Юрка Хмельницького, про Мазепині інтриги при дворі Самойловича. Дідок шкодує, що, заплутавшись у складних інтригах цієї тяжкої доби, він зрадив Росію й чинив проти неї. Мурашко розповів старому усю правду про Настю, і той зажадав, щоб Мурашко повернув Настю до рідної родини, та вона побажала їхати до манастиря.

У другій частині роману автор оповідає про пригоди Мурашка й Тарка, що поїхали до російської армії. Вони довідалися, що людність повтікала з сіл, боючись шведів.

Мурашко зустрічається з осавулою Бондаренком, що його вирядив Мазепа заарештувати Мурашка. Щасливо уникає він арешту. Зустрічає він поляка, вирядженого од шведського короля до Мазепи. Мурашко заарештовує поляка й передає його російському генералові Іфландові, повідомивши його про Мазепину зраду. Осавула Бондаренко приїздить до полковника Скоропадського, що боронить Стародуб, та й намовляє його перекинутися до шведів. Скоропадський не пристає на Бондаренкові вмовляння й заарештовує його. Мурашка прийнято в родині Скоропадського наче рідного, і найстарша дочка його Катерина покохала Мурашка. Скоропадський одзволює Бондаренка й запрошує його до столу. Одбувається сутичка поміж Бондаренком та Мурашком. Бондаренко обвинувачує Мурашка, що він викрав Карубкову доньку. Катерина журиться, довідавшись, що Мурашко кохає иншу. Вона підслухала батькову розмову з Бондаренком, вирядженим од Гетьмана, щоб заарештувати Мурашка. Катерина попереджує Мурашка, і він уночі вкупі з Тарком тікає з Стародубу.

Далі дія одбувається в Батурині, у Мазепиному палаці. Автор тонко й художньо-правдиво розгортає хитру Мазепину гру, наводить цитати з його листів. Він виводить у романі й головних привідців Мазепиних: полковника Апостола, Галагана й Полуботка, — оповідає про те, як вони непокояться й мають призру на Мазепу. Виразно змальовано особу Полуботка. З'являється в їхньому гурті й Карубко, та він цілком на Мазепиному боці. Лукавий Гетьман цілком підгорнув під себе чесного й довірливого діда. Автор змальовує настрій Мазепи, що вагається, не знаючи, до кого йому пристати, — чи до Петра, чи до Карла. Приїздить небіж Мазепин, Войнаровський. Ратуючись од страти, він утік з табору Меншікова, бо пересвідчивсь, що Петро знає за Мазепину зраду. Мазепа не падає на дусі і хитрує собі далі. Нарешті, Мазепа отверто перекидається до шведів. Побачивши, що козаки йому не спочувають, він надсилає полковника Апостола до Петра переказати йому, що він ладен зрадити Карла й захопити

Digitized by Google

його. Галаган (а перед тим Полуботок) ідуть од шведів з своїми полками.

Меншіков здобуває місто Батурин, що його боронить Чучел. Підісланий од Мазепи вбійник ледві не вбив Мурашка, але невсипущий і спритний Тарко схопив його.

У Глухові на Гетьмана обирають Скоропадського. Привселюдно проклинають Мазепу й карають на горло Чучела (яскравий опис — II, 153—6). У Глухові вперше в романі виступає Петро.

Далі автор докладно оповідає про те, як одбуваються воєнні дії, точно одзначаючи всі воєнні переходи, сутички, оповідає про облогу Полтави, про диспозицію російського та шведського війська на Полтавському полі й докладно описує саму побиванку. Карубко, щоб відшкодувати лихо, яке він заподіяв Росії, організував партизанський загін і командує ним під ім'ям отамана Рябка. Оповідає автор докладно про подвиги цього партизанського загону й про славетну смерть самого Карубка підчас Полтавського бою. У бою небезпечно поранено й Мурашка. Закінчується роман тим, що Мурашко одружується з Настею, а Катерина Скоропадська з Мурашковим приятелем — Сергієм Т-вим.

68) Р. 1843 Є. Гребінка надрукував в „Отечественныхъ Запискахъ" (ч. 27—28) романа: „Чайковскій".

Цього романа передруковано в 7-ій та 8-ій частинах його „Романовъ, повѣстей и разсказовъ" (1848 р.).

Роман цей належить до категорії тих, що стали з'являтися за 50-х років; засновані, здебільшого, на переказах та спогадах, вони одбігають щирої історії й наближаються до роману побутового.

У частині першій, розділі першому схарактеризовано Пирятин, який він був на початку 50-х років XIX в., „когда онъ превратился уже въ прескверный городишко" (2). Далі автор малює Пирятин таким, який він був „нѣсколько сотъ лѣтъ назадъ". Тоді це місто жило повним життям торговельного й військового осередку. Це був „красивый, сильный, богатый сотенный городъ въ нашемъ гетманствѣ" (3). Квітчасті юрби народу сновигали по його майданах базарними днями, козаки, польські купці й крамарі-греки продавали свій крам, „въ сторонѣ заливались скрипки, звенѣли цымбалы и захожій запорожецъ выплясывалъ въ присядку отчаянный танецъ, подымая вокругъ облако пыли; порою, какъ пламя, вырѣзывалась изъ пыли его красная куртка, порою выглядывало дьявольски страшное лицо съ приподнятыми къ верху усами, съ чернымъ чубомъ, вѣющимъ на бритой головѣ, и опять все исчезало въ вихрѣ танца" (4).

Автор оповідає „быль", що сталася „не то двѣсти, не то триста лѣтъ назадъ". Стояв тоді в Пирятині будинок полковника Йвана (переказ нічого не каже за його прізвище). У нього була вродлива дочка Марина. Помер у Пирятині замковий протоєрей Яків. Ухвалено

Digitized by Google

на його посаду настановити його сина Олексія. Та Олексій закохавсь у полковниковій дочці Марині, — вона у ньому — і парубок не захтів попувати. Не вважаючи на свого суворого батька, дівчина сходилася з Олексієм. Поповичеві голова макітрилася од щастя, наука не йшла йому на думку: „Кругомъ тепло, свѣжо, столько нѣги въ весеннемъ воздухѣ, черемуха тихо помаваетъ бѣлыми кистями своихъ душистыхъ цвѣтовъ, тысячи пчелъ и другихъ насѣкомыхъ садятся, перелетываютъ, жужжатъ между цвѣтами; за садомъ плещутся и ропщутъ тихія струи Удая, и рѣчной тростникъ нашептываетъ пріятную, успокоительную думу. Чудный аккордъ великой музыки природы! (10) — и падаетъ Цицеронъ изъ рукъ студента. А тутъ изъ за плетня сыпятся на него цвѣты. Глядитъ: онъ весь осыпанъ цвѣтами: гвоздика, левкои, чернобривцы, катятся съ него на землю, старика Цицерона прикрыла махровая пунцовая маковка — это цыганочка, служанка Марины, даетъ ему знать, что Марина хочетъ его видѣть, и поетъ цыганочка призывную пѣсню: ‚Барвеночку зелененький, стелися низенько!“ (11).

І сам студент співав не зле: частенько човном пливає він проз полковників будинок та співає пісень, що од них хвилюється Маринине серце.

Автор характеризує полковника Йвана, з'ясовує, яку величезну вагу мало полковницьке звання за тієї доби — навіть страчувати злочинців часом зважувалися вони сами, не питаючись у Гетьмана. Суворий та грізний був полковник Іван: до жінки ставивсь суворо, — пам'ятав пісню Сагайдачного: „Мини съ жинкой не возиться!“ (18). Одколи жінка померла, він став іще понуріший, — любив дочку, але хіба зрідка тішив її ласкою. Жив у нього в хаті Герцик, щось ніби блазень та нахлібник. Потрапив він до полковникової господи так: козаки спалили якесь польське містечко, повирізували людність, зацілів якось хлопчик, „лѣтъ шестнадцати съ быстрыми сѣрыми глазами и плотно-выстриженной головой“, назвавсь німцем Герцигом. Хтів полковник повісити його, та він добре полагодив полковникові годинника, — і зацілів, залишивсь у полковниковій хаті, розважав його, „дѣлая транспаранты, шутихи, а главное — строилъ удивительные часы“. Залишивсь він жити у полковниковій хаті. Жив у полковника ще вірний челядник, Гадюка на ймення, — „вѣчно безъ шапки, босой, съ немытыми руками, съ нечеловѣчьими ногтями на рукахъ“ (24), але відданий господареві, як ніхто. Тільки Гадюка „могъ безнаказанно говорить полковнику горькія истины, противорѣчилъ ему и даже грубилъ, какъ равному“ (25). У низці жвавих побутових сценок автор малює взаємини полковника й Гадюки (напр. готування „здорового борща“ — 28—9).

Оповідає автор про одне побачення Олексія та Марини. Сидить парубок та співає: „Выйди, дивчино, выйди, рыбчино“ (38) і „Ой ты, дивчина, горда та пышна“ (39). Приходить Марина; вони провадять

Digitized by Google

любовні розмови, що скидаються на любовні пісні (41—2). Герциг привів полковника на ці сходини. Далі йде ліричний відступ у гоголівському дусі („Кто изъ насъ не помнитъ своего дѣтства"... — 44—6).

Автор згадує цікаві оповідання старого баштанника, що ними він захоплювавсь за дитячих років. Од цього баштанника автор почув і того переказа, що став за сюжет для його роману. З оповідань його особливо припало йому до вподоби оповідання „объ охотѣ козаковъ", що в ній узяв участь „характерник" Микита (54). До мисливців прийшов і попович Олексій, що втік з Пирятина, ратуючись од полковницького гніву. „Характерник" намовляє його йти на Січ. Мимохідь, але яскраво описує автор полювання, а далі спиняється докладно на степу, що ним Олексій з „характерником" їдуть до Січи (57). Приїздять вони до „Варкиной Балки" — тут кубло розпусти — шинок, що його тримає Варвара, при ній троє її „небог". Сюди приїздятьз Січи козаки, що бажають розважитись у жіночому товаристві, попити, потанцювати, розтринькати червінці, здобуті шаблюкою. Дівчата співають пісні: „Солнце низенько, вечеръ близенько" (17). „Характерник" заздалегідь віддає Олексієві частину своїх грошей, щоб не пропити всіх, і наказує йому цих грошей ні за що йому не давати. Між иншим, цей Микита має одну причуду: коли він вип'є, йому на ніс сідає маленьке чортеня. „Характерник" Микита починає пиячити, співає пісні: „Давай, Варко, еще чарку" (69).

Приїздять ще козаки, „поминать покойнаго писаря" — і „поднялась страшная кутерьма" (70).

Незабаром чортеня сіло на ніс до Микити. Він пропиває всі свої гроші й вимагає, щоб Олексій віддав ті, котрі він дав йому на сховок. Олексій не дає, і розлючений Микита ладен його забити, але одна з „небог" — Тетяна ратує Олексія гукнувши: „Чужіе! чужіе!" Знялася метушня, і Тетяна веде Олексія в кущі й каже йому, що кохає його, пропонує тікати з нею, обіцюється вкрасти у Варки грошей. Олексій каже, що кохає иншу. Тетяна журиться. „Я бы убила ее!" — каже вона. — „За что?" питається Олексій. „Такъ! Отчего она счастлива, отчего меня никогда никто не любилъ такъ? Ласкали меня, какъ собаку и какъ собаку отталкивали ногою, когда я наскучала имъ!" — та ин. (79). Жалісний образ дівчини, що прагне щастя і не знайшла його, змальовано яскраво.

Другого дня надвечір подорожні були вже в Січі. Описано Січ, курінь, запорозців, товариську страву, раду, де обирають кошового. Кошовим обирають Олексієвого товариша з бурси.

Далі дія відбувається знову в Пирятині, змальовано побутовий яскравий тип козака продавача Касьяна (між иншим наведено його пісні: „Славно жить на кошу, я земли не пашу" — 100, „На войнѣ не шучу" — 101). До нього вдається якийсь молодик, прохаючи його взяти з собою до „зимовника", зве себе Олексієм-поповичем (це — перебрана Марина, що втекла з дому й надумалася відшукати коха-

Digitized by Google

ного — справжнього Олексія-поповича). Касьян бере Марину з собою, і на думці не маючи, що то дівчина.

Далі дія відбувається знову в Січі: автор описує, як запорозці ладнаються до морського походу на Туреччину, наводить пісню, що її співають козаки в морі: „Гдѣ ты ходишь, гдѣ ты бродишь"? (107), „Съ понизовья вѣтеръ вѣетъ" (109). Починається буря. Олексій Попович пропонує вкинути його в море як покутну жертву: він гадає, що з його грішник, бо він пішов з дому неначе злодій, — не простивсь з батьківською могилою, кинув стару матір. Козаки ладні кинути Олексія, аж буря вщухла. Усенький цей епізод автор, як він каже, узяв з „думы объ Алексѣѣ Поповичѣ", що її містить цілком у російському перекладі „На Черномъ морѣ, на бѣломъ камнѣ" (114—16). Думу цю він, як сам каже, узяв з збірки М. Максимовича („На Чорному мори, на билому камни, ясненькій сокилъ жалобно квилить" (114).

Не описуючи боїв з турками, автор оповідає про те, як козаки щасливо повертаються на Січ. Приїздить до Січи Герцик гінцем од полковника Йвана, прохаючи допомоги проти кримців. У кошового гучний бенькет. „Характерник" Микита незабаром так упивається, що в його на носі, „осѣдлавъ носъ, какъ кобылу", сідає його чортеня. Микита, „щелкая себя по носу, приговаривалъ: ‚Да убирайся, проклятая гадина, съ добраго носа!'" і т. д. (119). До Січи приїздить новий Олексій Попович (перебрана Марина). Одбувається зворушливе побачення двох Олексіїв. Маринина мова скидається на пісні (напр. 130). Герцик підглядів цікаву сцену й здогадавсь, що новий козак то не хто як Марина. Він повідомляє січовий уряд, що Олексій ховає в себе жінку. Олексія та Марину засуджено на страту — такий січовий закон, що не дозволяє жіноцтву жити в Січі. Старим звичаєм, засудженим перед стратою надають право розважатися, і сама Січ гуляє, п'є й танцює (пісня: „Отъ Полтавы до Прилука заломала закоблуки" — с. 139). Засуджені дивляться крізь ґрати на ці дивні веселощі: „Рѣзвая ласточка высоко рѣяла въ воздухѣ, весело щебетала и, спускаясь къ землѣ, вилась около тюрьмы; недалеко передъ окномъ, на старой крышѣ вытягивался одинокій тощій стебель какой-то травки: онъ сквозился, блестѣлъ отъ косвенныхъ лучей солнца и, колеблемый вечернимъ вѣтеркомъ, тихо наклонялся къ тюрьмѣ, будто прощаясь съ заключенными" (140). Марина розважає Олексія: обидва вони спокійно дивляться смерті в вічі. Приходить до в'язниці „характерник" Микита. З його довгої напівп'яної мови з'ясовується, що суворого січового закона можна скасувати, аби-б тільки знайшлася жінка, котра-б захтіла з-під сокири, або шибениці вести злочинця до церкви й обвінчатися з ним.

Далі яскраво описано природу у день страти. Кат-татарин уже наготувавсь до страти: „по временамъ, татаринъ дышалъ на свѣтлое, острое лезвіе его топора и внимательно смотрѣлъ, какъ сбѣгало съ

Digitized by Google

него легкое облачко, навѣянное дыханіемъ, или осторожно трогая пальцемъ остріе, при чемъ злая, мгновенная, неуловимая улыбка быстро мелькала на узкихъ, плотно-сжатыхъ губахъ мусульманина" (154). Описано майдан і натовп, що зібравсь подивитись на страту. У рішучий момент, коли Олексій вже прощався з товаришами, з'явилася Тетяна й зажадала мати собі за чоловіка Олексія. „Волею или неволею — сказала она — я возьму у смерти Алексѣя Поповича, пускай на меня падутъ грѣхи его, я отвѣчу за нихъ Богу! Алексѣй! обними меня, жену твою!" „Въ какой торжественной красотѣ стояла передъ Алексѣемъ Татьяна" (158). Олексій не одказав нічого й твердо зійшов на поміст. Тетяна, хитаючись, впала долі. „Молодецъ! отказался! — раздавалось въ толпѣ — характерно, чортъ возьми!" Тетяну ганебно, надававши їй стусанів, виганяють з Січи. Кошовий надумується як зарадити лихові: Олексієві не дано ще запорозького йм'я, — треба йому це ім'я дати, і пропонує назвати його „Чайковскимъ" на згадку про морський похід чайками, коли він ладен був наложити життям за товаришів. Нехай він живе під ім'ям „Чайковскій", — січового закона порушив Попович, а не Чайковський! Нехай гине Попович і живе Чайковський! „‚Смерть Алексѣю Поповичу и многая лѣта Алексѣю Чайковскому!' — гремѣла толпа" (167). Для розваги вбили ката-татарина, а Олексія та Марину обвінчали в церкві „и отправили въ зимовникъ" до Касьяна.

Їдучи до зимовника, Олексій та Марина в степу побачили „характерника" Микиту, що сидів над скривавленим тілом Тетяни. Він розповів, як мужньо-суворо знесла Тетяна ганебні стусани й вигнання з Січи, — як у неї ще вистачило духу, щоб жартувати („Смотритъ на меня такъ страшно, будто съѣсть хочетъ, а сама смѣется, — пѣсни поетъ: ‚Ты думаешь, дурню, что я тебя люблю' и ‚Жукъ гуде'" — 11). Тетяна вмирає в степу. Микита шаблюкою риє могилу, наспівуючи: „Вѣтеръ воетъ, трава шумитъ, въ степи лежитъ козакъ убитъ" (II, 15). Олексій та Марина влаштовуються жити в зимовнику. Касьян їде один степом. Описано степ, зустріч з татарами (30—41). Тривога у вартових козаків (запалюють „фигуры" — 44—46).

Далі (розділ IV) дія знову відбувається в Пирятині у полковниковій господі. Полковник п'є й провадить розмову з Гадюкою. Гадюка оповідає йому, що по тому, як козаки порізали жидів, вони завезли дівчинку-жидівку й хлопчика її брата, а мати їхня, Рохля, вичунявши од ран, зробилася знахуркою й стала мститися православним, заганяючи їх на той світ своїми ліками. Дівчинка загинула безвісти, а „сынъ ея прикинулся христіаниномъ, зажилъ межъ козаками, какъ нашъ Герцикъ" — так закінчив Гадюка своє оповідання.

Приходить до полковника запорожець Касьян із звісткою, що „идутъ татары". „Часто въ Малороссіи — каже автор — проѣзжая степи весною, вы услышите пронзительный отчаянный вопль: ‚Татары йдутъ!..' Осмотритесь и никого не увидите, кромѣ двухъ-трехъ

Digitized by Google

мальчиковъ, пасущихъ скотъ, вовсе не похожихъ на татаръ; но въ этомъ воплѣ такъ много грусти, отчаянія, безнадежности, что онъ, вѣрно, надолго останется у васъ въ памяти. Это послѣдніе отголоски тяжкихъ страшныхъ воплей, оглашавшихъ нѣкогда села Малороссіи: это крикъ, переданный отъ дѣда внуку, отъ отца, или матери — сыну; это — вопль, потерявшій свое значеніе, перешедшій въ игру, въ дѣтскую забаву, но сохранившій въ своей музыкальной сторонѣ еще много правды: сердце ноетъ, замираетъ, слушая его, это — новая краснорѣчивая строка изъ исторіи бѣдной стороны... Хотите знать, для чего кричатъ мальчики ‚Татары йдутъ!“ (67—8), і автор оповідає, що коли весною мурашки виносять на сонце свої яєчка — „подушки“, українські хлопчики гукають над мурашником:

Комашки, комашки,
Ховайте подушки, —
Татары йдутъ! (70).

„Первые два стиха говорятся какимъ-то бѣглымъ речитативомъ, а третій поютъ громко, пронзительно“ — і мурашки од цього крику зараз-же ховають свої яєчка-„подушки“.

У старовйну вигук: „Татары йдутъ“ таку саму тривогу прокидав у людських серцях, і автор подає барвисту картину паніки (71—72).

Касьян прокидається і, на здивування своє, бачить, що його заарештовано. Він співає пісень: „Изъ города изъ Азова не великіе туманы поднимались“ (78), „Ой на горѣ яворъ, яворъ зелененькій“ (80). Приходить Герцик і пояснює, що його, Касьяна, заарештовано через те, що гадають, ніби з його татарський шпиг, і випустять, коли відіб'ють татарів.

Описано бій з татарами (85—8, 92—6). Розмовляючи з Герциком, полковник згадує пісні: „Ой не сама пряла, кума помогала“ (88). У бою полковника поранено смертельно (96—7). Він умирає, і за заповітом усе залишається Герцикові. Касьян, за дорученням од Герцика, повідомляє Чайковського й Марину про те, що полковник помер. Герцик єам приїздить до Чайковського, їде з ним на полювання. Герцика жалить змія. Його лікують у зимовнику. Приводять знахурку, і вона каже замову (наведено текста — 137—8). Замова не допомагає, і от ліків Герцикові стає гірше. Перед смертю Герцик розкриває таємницю свого життя: він — жид, що удавав з себе християнина; він кохав Марину і про її кохання до Олексія доніс її батькові; він написав фальшованого заповіта; він на полюванні хтів убити Олексія. Знахурка вгадує в Герцикові свого сина Йоселя (153). Герцик вмирає; збожеволілу стару виганяють з хати.

В останньому розділі автор оповідає про скажені веселощі в господі Чайковського у Пирятині. „‚Грому, грому, хлопцы!“ — кричитъ запорожецъ (характерник Микита), ‚неистово выплясывая посреди свѣтлицы отчаяннаго козачка. Музыка гремѣла, стонала; казалося, трубы готовы были разлетѣться отъ ярыхъ звуковъ, ли-

Digitized by Google

тавры и барабаны — полопаться отъ усиленныхъ ударовъ, другихъ инструментовъ не было слышно. А запорожецъ кричалъ: „Грому, грому, грому, собачьи диты!“ „Трое днів гуляли у Пирятині. Приїхали в гості до Чайковського запорозці з Кошовим Зборовським. „Шуму, крику, потѣхамъ конца не было! То на раскрашенныхъ лошадяхъ ѣздили по городу разныя машкары (маски), кто жидомъ, кто цыганомъ, кто нѣмцемъ, нѣкоторые даже, не боясь грѣха, наряжались чертомъ, совершеннымъ чертомъ, настоящимъ чертомъ и съ хвостомъ, и съ рогами; то выходя на базаръ, запорожцы садились по горло въ чаны съ дегтемъ (смолою) и представляли, какъ души грѣшниковъ кипятъ въ аду, а послѣ, выскочивъ, всѣ, мокрые, бросались въ пыль, въ песокъ и валялись по землѣ, потѣшая народъ“. У хаті заграли „комедію“ (159): замкнули двері, потрощили скілька бочок з наливками та медами, ходили по коліна в напоях і пили їх, „какъ лошади воду“ (162).

В епілозі автор оповідає про смерть останнього з роду Чайковських р. 182... на Кавказі прапорщика ...го пішого полку Сазонта Чайковського (169). Автор каже, що за дитячих років він одвідував у Пирятині стару замкову церковцю, де ще переховувалися „воинскіе клейноды“, бачив хату Чайковського. Р. 1841 він бачив, як горіла ця церква. Бачив і руїни хати Чайковського, і на руїнах сидів сліпий кобзар та співав думу:

„По Чорному Морю, на билому камни
Ясненькій сокилъ жалобно квилить-проквиляе“.

69) Р. 1843 Є. Гребінка випустив у світ окремим виданням свою поему: „Богданъ. Сцены изъ жизни малороссійскаго гетмана Зиновія Хмѣльницкаго“.

Передше поему надруковано в „Библіотекѣ для Чтенія“ (1843 р., ч. VI, 149—206) і в „Журналѣ Военно-Учебныхъ Заведеній“ (1843 р., ч. XIV, 175—277). Уривки з поеми друковано в „Современникѣ“ (1839 р., т. XIV, 137—141, 1840 р., т. XVII, 126—8).

Починає поему „прологъ“, де подано нічний крайовид України та Дніпра. Далі з'являються тіні колишніх бойців:

„Опершись на бунчукъ,
Тихо въ воздухѣ стоятъ...
Вдоль чела чубы висятъ.
Взоры тайною полны
Замогильной стороны“.

Далі з'являється з річки русалка й, лежачи на хвилі, співає пісні. Вона викликає инших русалок, і вони співають разом з нею. Нарешті з'являється „Духъ полночи“ й усипляє землю, природу та людей. Далі з'являється „хоръ тѣней“. З них визначається тінь Павлюка, що повідає про свої страждання й тяжку смерть у Варшаві, далі тінь молодої дівчини. Вона оповідає, як її викрали поляки й як вона

Digitized by Google

кинулася з вікна. Нарешті, виступають тіні Остряниці та Наливайка, що обидва оповідають про свою долю. Далі говорить „Голосъ изъ подъ камня", це — голос первісної людини, що багато бачила брутального й жорстокого за своїх днів, але ніколи не бачила, щоб хтось з людей її дикунського часу —

...для шутки, для потѣхи
Отъ скуки, или отъ бездѣлья
Себѣ подобныхъ убивалъ.

А за польських часів вона бачила, що поляки чинили таке, по-звірячому, над українцями. І „Голосъ" оповідає, як польський пан вбив свою дитину, прижиту з козачкою, вдаривши її головою об камінь, а матір, колишню свою коханку, укинув у річку. І на честь цьому лиходійникові поставлено пам'ятника „въ пышномъ городѣ".

Оповідання „голоса изъ-подъ камня" наганяє сум на всеньку природу.

Цим закінчується „прологъ".

Починається поема з того, що оповідає, як Чапліцький вигнав Хмельницького з його хутора та й заволодів його майном. Хмельницький заприсягся помститись.

У другому розділі автор оповідає про те, як Хмельницький одвідав старого священика. Священик силується втримати Хмельницького од повстання, але кінчить тим, що благословляє його.

У третьому розділі описано бенькет у Хмельницького. На бенькеті сидить і гетьман Барабаш, що склав договора з польським королем. Хмельницький підпоїв Барабаша й заволодів його гербовою каблучкою.

У четвертому розділі гінець од Хмельницького, подавши гетьманову каблучку, одержує од Барабашевої дружини договора.

У п'ятому розділі прокидається тривога на Україні — усі чекають повстання, ширяться чутка, що кримський хан допомагає Хмельницькому.

У розділі шостому описано бойову сутичку поміж повстанцями та козаками, котрі лишилися вірні договорові з королем. У бою забито гетьмана Барабаша.

У розділі сьомому автор оповідає про перемогу козаків і про заспокоєння на Україні за Богдана Хмельницького.

У розділі восьмому Хмельницький молиться перед іконою. Приходить священик. Вони розмовляють. Хмельницький оповідає про свої побоювання й каже, що доведеться пристати на спілку з Москвою. Приходить поляк, надісланий од польського посла запитати, коли й де буде прийнято посла. Хмельницький призначає, як місце для прийому, майдан. Посла покривджено.

У дев'ятому розділі козак розмовляє з косарем, — подано пісню:

Зеленая трава моя
Подъ косою гнется.

Digitized by Google

Козак оповідає, що незабаром почнеться війна, через народню демонстрацію, яка образила польського посла.

Далі поема спадає на драму: змальовано народню сцену (нагадує сцени з „Бориса Годунова"), що її перебиває спів бандуристи:

Были у орла два сына,—
Выросъ старшій сынъ... і т. д.

Закінчується сцена промовою Хмельницького й народньою присягою Москві.

70) Р. 1843 на сторінках „Молодика" Г. Квітка-Основ'яненко надрукував „Основаніе Харькова". „Старинное преданіе" (7—73).

Спочатку автор характеризує й описує сучасний йому (40—50-ті роки) Харків (7—11). Далі він оповідає про те, як засновано місто.

Р. 1604 у Київі жив пан Ясенковський. До нього якось приїхав дідусь з хлопчиком Андрієм і помер, не встигши пояснити, хто цей хлопчак. Жінка панова за вроду назвала хлопця Квіткою. Пан одвіз хлопчика до Київа й віддав воєводі-полякові. Воєводина жінка була українка й православна, вона полюбила хлопця. Він зріс у воєводи разом з його дочкою. Вони обидва покохали одне одного і, коли воєвода знайшов для своєї дочки нареченого, молоді люди повтікали. Довший час вони мандрували, нарешті спинилися на р. Харкові, збудували тут хутір, назвавши його „Основою". Тут Андрій випадково здибався з своїм братом Григором, що став ченцем. З розмови з братом Андрій зрозумів, що він — син московського боярина. Боярин той за Самозванця жив у Ризі, там побравсь з німкенею і потім помер у в'язниці після якогось забивства. Згодом до них поприходило багато нових осельників, і побудувалися вони на р. Харкові, поблизу „Основи". Так повстало місто Харків завдяки предкові Квітки-Основ'яненка.

Блискучий талант Основ'яненків зумів цю сухеньку схему обернути в гарненьку повість. Характерний вийшов образ київського воєводи, ледачого, добрячого, але до всього на світі байдужого поляка: він одружився з православною, ба навіть не заваджав їй зробити дочку православною. „Якъ себе хцешь" — сказав він жінці. „Ксендзъ, попъ, — все то есть едино". Як він каже — єдина перевага у католицької релігії та — „что, кеды органы заиграютъ, меня клонитъ ко сну, а съ вашими дяками якъ заспѣваютъ, такъ и не думай въ церкви вашей вздремать" (26). Йому однаковісінько: „кеды била здорова моя кохана пани и цурка, а дале нехъ дзябли озмутъ!" (29).

Яскраво малює автор смерть діда, що привіз Андрія, його передсмертну мову (15); соковитими барвами малює, як мордували українців ляхи та жиди, малює крайовиди й нарешті подає виразну, яскраву, блискучу картину нового „красавца Харькова".

Digitized by Google

71) Р. 1843 Микола Щербина у „Молодикѣ на 1843 г." умістив „Запорожскую мелодію". Зміст „мелодіи" такий: Летить крук — прикмета, що готується „веселье казакамъ" — буде похід. Далі йдуть захоплені спогади про вояцькі подвиги та походи запорозьких козаків.

72) Р. 1844 Квітка-Основ'яненко в альманасі „Сказка за сказкой" умістив нарис: „выдержки изъ памяти", під назвою: „Татарскіе набѣги".

Починається цей нарис так: „Хорошо намъ, харьковцамъ жить въ нынѣшнее время! Словно по поговоркѣ: ‚Живемъ, какъ у Христа за пазушкой!'" Далі автор розвиває цю думку, провадячи довгі теревені на тему про загальний добробут харківської людности. Виявляється, усім тепер у Харкові добре: і панам, і селянам (68). „Вездѣ урядъ, вездѣ толкъ, а, главное, защита отъ случайнаго утѣсненія" (68). Далі він докладно оповідає, як утворилася Харківщина, оповідає за перших осельників, що були завдоволені з землі, але страждали од степових сусід — ногайців і татар. Щоб боронитися проти степовиків, збудовано „городи"-фортеці, у 20—30 верствах одна від одної, засновано „козацтво" (кінне військо). У трьох краях — Харківщині, Сумщині та Охтирщині зорганізовано три полки, з особливими мундирами та прапорами.

Далі автор згадує за той жах, що опановував людність, коли вона довідувалася, що йдуть татари. Цілковиту руїну, смерть, сиріття, або неволю, несли з собою татари. Людність раз-у-раз була напоготові: навіть орачі виїздили на поле з рушницею. Врядигоди харків'яни самі вирушали проти степовиків.

І от автор оповідає, як Терешко, козак Мерефянської сотні, розлучався з жінкою, ідучи в шеститижневий похід. Козак дає жінці останні розпорядження: коли його заб'ють, — вона має побратися з Сидором Лоскотуном, дбати за те, щоб сироту Йвася ніхто не кривдив. Жінка протестує проти Лоскотуна й каже, що вона краще піде за Дениса Лоботенка. Чоловік не протестує: „Выходи за кого хочешь" — каже він. „Только — тут Терешко даже всталъ съ постели и, сложа кулаки, съ угрозою кричалъ женѣ — не смѣй и думать и въ головѣ не покладай выходить за Панаса Чвирку" (78).

Описує автор лаштування у похід. Згадує він випадки, коли татари нападали на саме місто й оповідає, як один сотник, повертаючись з жінкою з бенькету до міста, потрапив у полон у 4 верствах од міста. Татарський наскок утворював серед мирної людности паніку: „Довольно было одного слова: ‚Орда' — и все цѣпенѣло, все мертвѣло отъ страха" (79). Звичайно, тут одбувалися не тільки трагічні, а й глибоко комічні пригоди.

Автор далі подає довгеньке оповідання про те, як харків'янин Микита вирушив до Криму шукати свою сестру Олесю, що її за-

Digitized by Google

везли татари (82—109). Під виглядом придуркуватого пастуха, Микита проліз до татарів і служив там, переходячи з місця на місце й нарешті знайшов свою Олесю; у ній закохавсь син її господаря Абдул. Він заприязнивсь з Микитою й сам признавсь йому, що кохає Олесю, що своєю вродою визначалася серед невільниць його батька. „Между невольницами отца — казав юнак Абдул, — которыя все дрянь, бѣлобрысыя, худощавыя, сразу пополамъ переломить можно (90) — одна Олеся хороша". Вона цілком припадала йому до смаку.

Микита проліз навіть до харему, та це й не дуже важко, як виявляється. Він став намовляти Олесю тікати, коли-ж вона стала огинатися: вона сама покохала Абдула: „Олеся въ слезы... да чего?.. на взрыдъ!.. ‚Не хочу свободы' — кричитъ она. ‚Не оставлю моей радости, моего луча солнечнаго, благовонія души моей, амбры чувствъ моихъ, пилава сердца моего, барана помышленій моихъ!' и понесла стихотворную гиль, отличную отъ нашихъ поэтовъ тѣмъ только, что все говорила по татарски. — ‚Кого ты это не хочешь оставить?' — спросилъ изумленный Никита, сперва ничего непонявшій. ‚Того, для кого созданы семь небесъ, нашъ міръ, для кого ежедневно свѣтитъ солнце'" та ин.

Виявляється, Олеся, дарма що шалено покохала Абдула, йому не піддається і вимагає, щоб він охрестився. Та з розмов із сестрою Микита пересвідчивсь, що й її християнство дуже непевне: живучи скількись років у товаристві невільниць різних релігій, вона склала свою релігію, де все переплуталось: католицтво, мусулманство й православіє і „къ тому же прибавились разныя бабьи причуды" (97). На превелику силу вивіз Микита свою сестру на батьківщину.

Оповідає автор і за инший курйозний випадок. Козак Тиміш Теленбах закопав у могилі свої гроші, побоюючись татарів, і не сказав жінці, а тая потайки од чоловіка у тій самій могилі, але з другого боку закопала своє майно. Чоловік одшукав те, що закопала жінка, а жінка — чоловікові гроші, і обидва, не кажучи жадного один одному слова, поїхали до міста, захопивши з собою, вона — чоловікові гроші, а він — її речі. Дорогою Орда одбила все, що вони везли. Чоловік не дуже журився, що в них одібрано „чужіе гроши", жінка — і собі — обидва були певнісінькі, що в могилі збереглося всеньке їхнє майно. І коли, нарешті, вони довідалися про гірку правду, то поміж них одбулася не аби-яка родинна сцена, що її з тонким гумором переказав автор.

Влаштовувано проти татарів дозорчі маяки, де ставлено бочку, що її запалювано підчас тривоги. І от колись од вітру така бочка так загула, що людям причулися далекі постріли. Зчинилася тривога. Зібралося все військо в похід.

Оповідає автор і такий курйозний випадок. Приходить до начальства козак і прохає дозволити йому побратися з удовою-козачкою, що чоловіка її захопили в полон татари. „‚Она — молодица гарная' —

Digitized by Google

говорилъ козакъ — ‚и не взялъ ее чортъ — таки имѣетъ кое-что!“ (129)... „Она же за меня очень желаетъ и обѣщала полюбить. Уже не двадцать разъ говорилъ ей: ‚иди, Хивря, за меня!‘ Такъ все одно толкла: ‚Еще мнѣ — говоритъ — жизнь не наскучила, чтобъ я — говоритъ – за тебя свою голову утопила! Мнѣ, говоритъ, лучше свѣтъ за очами пойдти, нежели, говоритъ, съ тобою жить‘. Я и ничего — все приставалъ, да вотъ уже вчера согласилась и сказала: ‚О, что ты мнѣ обридъ съ твоимъ сватаньемъ! Чортъ, говоритъ, бери тебя! Это бъ то меня! Такъ и быть, говоритъ, иду уже, говоритъ, только отвяжись отъ меня!‘ ‚Будешь же любить меня?‘ спросилъ я. ‚Да цуръ тебѣ, говоритъ, и любить буду, только, говоритъ, перестань мнѣ наскучать!‘ Такъ вотъ, пане сотнику, какъ вотъ видишь, что и она крѣпко желаетъ, такъ дозвольте намъ...“

— „Какъ же это можно? — сказалъ панъ сотникъ. Въ прошлую осень только Черноуса взяли татары, а женѣ его ужъ замужъ выходить? Не можно! Ну какъ онъ вернется? Ну какъ его выкупятъ и онъ придетъ?“

— „Да его никто не выкупитъ, пане сотнику, и Хивря говоритъ, и я таки думаю, что онъ такое ледащо, что жаль за него добраго татарина отдать! Да вотъ Хивря говоритъ и я таки такъ думаю!“ (129). Сотник одмовив. Тоді наречений приносить сотникові листа, що його написав хитрий москаль. У тому листі Хіврин чоловік повідомляє з полону, що він вже помер, і наказує Хіврі іти заміж.

Подає автор і инші анекдоти, характерні для місцевої людности (напр. про Карантин), оповідає, що їй доводилося боротися не тільки з татарами, а й з своїми братами з Малої Росії, що „одурѣли, было, на нѣкоторое время и совратились съ истиннаго пути и помыслили отложиться отъ родной матери“ (133). Він одзначає й инші заслуги Слобідської України в російській історії. І, кінець-кінцем, гадає, що тепер усе йде гаразд на Харківщині.

„Все идетъ хорошо, отлично... Въ походѣ веселы, куражны, исправны, храбры, непріятелей гонятъ. Домой придутъ — веселы, всемъ довольны, хозяйство ихъ процвѣтаетъ, съ дѣвчатами женихаются, и какъ то по походамъ намоскалились, то слабенькихъ то и обдуриваютъ! Дѣвчатамъ прибавилось заботы: всѣ пѣсни были на козаченьковъ, теперь тѣ же молодцы, да перевернуты въ гусары, — не ладятся пѣсни, — давай сочинять новыя. Много и скоро явилось новыхъ. Вотъ сколько помню:

Гусаръ коня напувавъ,
Дзюба воду брала,
Винъ ій поцѣловавъ
Вона й заплакала (137—8).
. . . . .
Черезъ греблю вода рыне
Люби мене, гусарыне!
. . . . .

Digitized by Google

Гусарыне чорноусый,
Чому въ тебе кафтанъ куцый?
Гусарыне, видчепися
И на мене не дивися! (138).

„Административная часть (тьфу ты пропасть! какимъ словцомъ щегольнулъ! какъ будто потерся около журнальнаго языка!) измѣнила форму и порядокъ" на Україні (138), і автор оповідає, як змінилася Харківщина з адміністративного погляду.

Змінилося й поміщицьке життя, хоч і не легко далась ця зміна,— багато курйозів було спочатку, коли харківські українці „зливалися" з росіянами. Попрохала одна російська пані „сливокъ" до чаю, а гостинний господар-харків'янин притяг діжку солоних сливок до чаю.

На балі один галантний офіцер, бажаючи сказати харківській панночці комплімента, сказав: „Какъ вы разодѣты!" а вона зрозуміла ці слова, наче-б вона „гола" прийшла на баль. Скоїлося не аби-яке непорозуміння. Бідолашного офіцера бойкотувало все місцеве громадянство. Один росіянин у панночки „просилъ руки",— з цього теж вийшли прикрі непорозуміння.

73) Р. 1844 у „Молодикѣ на 1844 г." Олександер Кузьмич надрукував „Набѣгъ въ степи", епізод з нового роману. Це— жваве кольоритне оповідання, застосоване до р. 1628.

Початок роману. „‚Горькая у васъ невзгода, пане дядьку,'— сказалъ запорожецъ Запиканка: ‚Ляхи совсѣмъ завладѣли Украиною,— ворочаютъ какъ хотятъ, и вами и вашимъ добромъ: козаки стали польскими холопами, ваши священники каждый день умираютъ въ пыткахъ, изъ церквей ляхи подѣлали конюшни, мучатъ васъ, отнимаютъ женъ, дочерей, да ругаются надъ ними! Пропала ваша козацкая честь!'" (123) і запорожець заходивсь вихваляти вільне життя на Січі. „Что намъ ляхъ, что татаринъ, самъ турка ни почемъ! Бьемъ, душимъ ихъ, да еще съ нихъ же беремъ золото мѣшками!— Гуляй душа!" Далі він розповідає про наскок на татар: „‚Хитеръ вражъ сынъ татаринъ, знатный изъ него наѣзникъ,— да и запорожца не взялъ катъ[1]' прибавилъ Запиканка, гордо закручивая за ухо оселедецъ[2]) ‚и запорожцу не клади пальца въ ротъ'" (123).

Старий Тарас, що розмовляє з запорожцем, прохає його розповісти: „‚Разскажи, племянничку, о вашихъ молодецкихъ дѣлахъ, будто сердцу станетъ легче, когда слышишь, что хоть на Запорожьи не сгинула еще козацкая слава'.

— ‚И не сгинетъ, дядьку! Ей Богу не сгинетъ', воскликнулъ съ жаромъ Запиканка" (124).

Запорожець став розповідати, як довго стерегли козаки татарів,— та все даремно. „Чтожъ погонишься, догоняешь, а они лишь только

[1]) Не взялъ катъ, равносильно выраженію: не ударить лицомъ въ грязь *(Прим. автора)*.
[2]) Длинный чубъ *(Прим. автора)*.

Digitized by Google

завидятъ насъ своими узенькими глазами, — глядь и разсыпались, какъ саранча, кто куда гораздъ (124). Кони жъ у нихъ сущіе дьяволы" (125). Своє оповідання запорожець перебиває, вихваляючи горілку: „Славная горѣлка, да и перецъ въ ней... не взявъ его катъ! такъ и жжетъ во рту! (онъ выпилъ чарку). Еще жъ таки треба, надобно и люльку затянуть — безъ люльки какъ то оно языкъ путается! У меня жъ и тютюнецъ (табачокъ) таки на порядкахъ; дозвольте пожалуйте и вы, дядьку!" (126). І далі він знову оповідає: палають вартові „фигуры" (127), козаки йдуть углиб степу. „Ѣдемъ мы, да ѣдемъ, — и всѐ глуше и глуше степь; ѣдемъ день, ѣдемъ другой, — а впередъ ѣхать еще дальше. Широко, раздольно въ степи, — есть гдѣ порѣзвиться козацкой душѣ" (127). Козаки кидають жеребок, кому бути характерником. „Характерник" — це козак, „котораго зарываютъ въ яму съ отдушиною для воздуха" [1]). Він залишається один у степу й подає гасла козакам вогнем. Далі йде докладне оповідання про похід. Оповідач залишається один без коня вартувати в степу. „И что козакъ безъ коня? тьфу! дрянь! Козакъ только тогда козакъ, когда гарцуетъ по степи на лихомъ скакунѣ, либо гуляетъ по морю въ своемъ быстромъ челнѣ. — Вотъ тутъ онъ настоящій козакъ! Любо ему погулять за врагомъ въ широкой степи; распотѣшится козацкая душа, какъ побѣжишь на врага среди чистаго поля! Любитъ козакъ помѣряться съ врагомъ силою, да поздоровкаться доброю саблею" (131).

Описано ніч у степу, почування самітного козака. Запорожець оповідає про перемогу козаків у бою, що оце одбувся. Характерника одкопано, — він трохи не задихнувся й помер другого дня. Характерник розповідає про те, як татари ділять бранців: „Начался плачь, вой — плѣнницы ломаютъ руки, просятъ да молятъ: одна — не разлучить съ мужемъ, другая — съ дочерью, третья — съ сыномъ. Мало ль о чемъ просили они, и все женки, — мущины, связанные ремнями, почти все ни гу-гу, сказано чоловикъ (мущина), такъ чоловикъ и есть. Хоть онъ ляхъ, а все таки чоловикъ!" (137). Описує Характерник татарську гульню, оргію, ґвалтування жінок (138). Навіть шкода ляхів стало Характерникові (138). Козаки одбили бранців, але потім їх-же (бо це були ляхи) продали тим самим татарам (139).

74) Р. 1844 Чуровський надрукував романа: „Черный Кощей, или заднѣпровскій хуторъ у Лунной горы", „русскій романъ изъ временъ Петра Великаго", тільки-ж це писання до України аж ніяк не стосується: тільки на перших сторінках згадано за Дніпро, та в III ч. у розділі II-ому виступають „гайдамаки", що нічого спільного з справжніми гайдамаками не мають, — роман Чуровського — російський і мовою, і йменнями, і побутом.

[1]) В инших романах за „характерника" уважають козака, що його не бере куля.

Digitized by Google

75) Р. 1845 Н. Кукольник на сторінках „Иллюстраціи" умістив оповідання: „Вольный гетманъ Панъ Саввa" (103—7).

Герой оповідання розбишака-гайдамака пан Сава, що викрав Оленочку з Терешкової господи. Він завіз Оленочку до свого двору і побравсь з нею. Згодом його забили козаки, помстившись йому за те, що він завіз дівчину.

В оповіданні є пісні:

Въ воскресенье рано
Синее море играло...
. . . . .
Ой ты, дывчино зарученая,
Чего ты ходишь засмученая?
. . . . .
Ой нѣту, нѣту батюшки дома!
. . . . .
Ой поѣхалъ батюшка до Львова!

Кукольник каже, що тему для свого оповідання він узяв „изъ собранія пѣсенъ Липинскаго" і з „любопытнаго сочиненія г. Скальковскаго о Гайдамакахъ". „Есть разности — каже він — въ текстахъ и въ самыхъ преданіяхъ. Но въ главномъ обѣ согласны и между собою, и съ отысканнымъ мною началомъ легенды" (107).

76) Р. 1845 Микола Сементовський надрукував в „Маякѣ" (ч. 23 і 24) роман під назвою: „Мазепа, гетманъ Малороссіи".

Спочатку автор описує мрячний ранок у Диканці: „Утренній туманъ покрылъ сѣдою пеленою спящую Диканьку. Казалось, море разлилось во всѣ стороны на безпредѣльное пространство" (1). Спить уся Диканька, та не спить Генеральний писар Кочубей. Перед тим, як їхати у похід, він провадить поважну розмову з дружиною своєю, честолюбною Любовію Федорівною. Їй дуже кортить, щоб чоловік її зробився Гетьманом, вона радить йому, як треба поводитись, як згуртувати прихильників, бо Гетьмана обиратимуть незабаром: Самойлович вже старий, геть підтоптаний. „Почему знаешь — каже вона — можетъ быть, пуля попадетъ въ его сердце... да, можетъ умереть не сегодня, такъ завтра!".

Описано степ (4), козацький табір. Їдуть степом до табору двоє верхівнів, описано зовнішній їх вигляд (5). Це — Кочубей і Генеральний Осавула Мазепа. Мазепа намовляє Кочубея написати доноса на Самойловича (7). Обидва з'являються до шатра, де сидять старі козацькі полковники (соковиті типи). За шатром чути пісню про Саву Чалого:

Ой, чимъ мини васъ, панове,
Чимъ васъ привитати?

Полковники у шатрі ліниво балакають: вони незавдоволені з московського воєводи Голіцина, незавдоволені з Москви й свого старого

Digitized by Google

Гетьмана Самойловича. Кочубей намовляє полковників написати цареві доноса на Самойловича. Ті неохоче погоджуються. Кочубей сходиться з Самойловичем. Кочубей хитрує з ним, удає ніби йому вірний. Самойлович нудьгує. Він почуває, що він непопулярний, що його не полюбляють.

Татари запалили степ. Яскрава картина пожежі в степу (19—21). Становище війська критичне. Самойлович виїздить конем до степу, пильно молиться, і вітер змінює свій напрямок (22).

Самойловича в романі взагалі виставлено як побожного, благостного діда, „не отъ міра сего", — він усе молиться. У війську поширено чутку, ніби Самойлович порадив татарам підпалити степ, щоб розладнати похід. Полковники підписують доноса, що його склав Кочубей. Серед козаків ширяться чутки, що нових виборів Гетьмана не буде, бо Ґоліцин сам призначить нового Гетьмана. Ця чутка хвилює козаків. Самойловича, за наказом од царя, заарештовано. Заарештував його Кочубей, що скидає тепер личину лицемірства й поводиться, як лиходійник. Одбувається суд над Самойловичем, і дехто з козацьких ватажків ставляться до нього брутально й жорстоко. Отож Раїч вимагає страти, четвертування, ба навіть заголює проти нього шаблюку (цю злість проти Самойловича не мотивовано в романі). Самойловича везуть під вартою до Сибіру. Він лагідно прощається з козаками.

Кольоритно намальовано вибори нового Гетьмана (квітчаста юрба, де сила жіноцтва). Участь у виборах беруть Ґоліцин та його почет. Юрба викликає імення різних кандидатів. Одного голоса подано за Кочубея: „кто-то пискливымъ голоскомъ" викликнув його ім'я і натовп зареготавсь. Ґоліцин оголосив, що обрано Мазепу, хоч більшости він і не мав. З виборів незавдоволений народ, незавдоволені й полковники: „промѣняли голубя на ястреба" — кажуть вони (42).

Р. 1666, по тому, як здобуто Переяслав, Ганна Карпенківна, залишилася сиротою. Вона надумала піти у манастир, і жид Йосель за гроші взявся приставити її до Київа. А втім, він не довіз її до Київа, а продав її польському графові Замбеушеві. Граф покохав Ганну і ладен був побратися з нею, але вимагав, щоб вона перекинулася до католицтва. Ганна залишається вірна православію, ба навіть дочку свою, народжену од графа, потайки од графа робить православною, і це страшенно лютить графа Замбеуша. Він стає байдужий до Ганни й приміщує її й її дочку Юлію у замок родича свого, графа Йозефа Замбеуша. Це типовий поляк, — кремезний, червоний, кохає жінок, полювання й раз-у-раз хвалиться. У його замку життя п'яне й брутальне. Ганна й Юлія трималися осторонь і розважалися тільки молитвою. Таємничий жебрак увіходить з ними в стосунки. Якось гість Замбеушів, пан Кржембицький, на полюванні бачить у лісі красуню Юлію вкупі з старцем. Він переслідує дівчину, але вона тікає

Digitized by Google

од нього. Докладно й яскраво описано замок знадвору й усередині (51).

Сидить граф Замбеуш і палить „файку". Приходить Кржембицький і вихваляє Юліїну вроду. Замбеуш „за пару добрыхъ борзыхъ" ладен віддати йому Юлію. З Юлією Замбеуш поводиться брутально: „Прочь, прочь, проклятое, адское существо!" гукає він на дівчину — „прочь отсюда, чтобъ и духа твоего не было слышно; а то сейчасъ вотъ на томъ деревѣ повѣшу!"

Мати й дочка мріють побувати в Київській Лаврі, щоб там помолитися.

Описано багате польське полювання у товаристві численних гостей. Граф застукав Ганну й дочку, коли вони молилися. З його наказу Ганну садовлять у підземелля. Дорогою, щоб розважитися, мисливці вбивають жидівську шкапу, а самого жида вішають. Вішають і Ганну. Старець забирає Юлію й тікає з нею потайним ходом під замком. Граф та його друзі переслідують їх у підземному ході і знаходять під замком підземелля, повнісіньке кістяків. У замку пана Замбеуша передше була Академія отців єзуїтів, і кістяки — це лишки замордованих схизматиків, — „трупы проклятыхъ недовѣрковъ, схизматиковъ, козацкихъ, галицкихъ ‚Литовскихъ Русиновъ'" (66). Гості графові розчулюються, бачучи такий виразний довід на те, як отці єзуїти дбають, поширюючи справжню віру. „Было же трудовъ и подвиговъ святымъ отцамъ Іезуитамъ надъ этими погибшими поганцами" — кажуть вони спочутливо (66).

Юлія і старець утекли од графа та його друзів.

Дальша дія одбувається в Батурині; чудово описано українську ніч (67). Україна стогне од суворого режиму, що запровадив Мазепа. „Одна неудовлетворенная просьба негоднаго компанейскаго козака или нечестиваго Сердюка лишала каждаго жизни. Горе, черное горе было козаку, попавшемуся въ руки этихъ демоновъ" — каже автор. Кров вірних козаків лялася по містах Гетьманщини (67—68). Усі боялися таємних шпигів Гетьмана. „Теперь, если случайно встрѣтятся двое, то напередъ кругомъ оглянутся... ‚А що?' — спрашиваетъ одинъ полушопотомъ. ‚Эге!' — отвѣчаетъ другой, взглянувъ на небо, или пожимая плечами" (68).

Описано палац Гетьмана Мазепи, його обставу. Портрети жінок висять на стінах кабінету. До Мазепи приходить Кочубей. Обидва провадять гру: освідчуються одне одному про кохання. Кочубей каже, що захоплено 16-ти літню черницю й попа. Черниця співала „нечестивую пѣсню", де лаяно Мазепу. Черницю вирішено скарати на горло. Приходить патер Заленський, що до нього Мазепа ставиться недовірливо. Патер оповідає про те, що в Полтаві поблизу Диканьки народ ладен повстати проти Мазепи.

Кочубеєва жінка плете інтриги проти Мазепи. На нього вона завзяла злість за те, що він, а не її чоловік став Гетьманом. Вона

Digitized by Google

напосідається на чоловіка й підбурює його проти Мазепи: „Я твоя жинка — ты слушай меня, а не Гетмана“ (175), повчає вона слабодухого чоловіка.

Описано гучне свято в Мазепиному палаці: він святкує свої іменини. Влаштовано для народу бенькет на вулиці Батурина. Мазепа приймає привітання. Між иншим, у палаці Кочубей, з жінкою й маленькою дочкою, Мотренькою, Гетьмановою хрещеницею. Дитина сидить на колінах в Мазепи й смикає його за вуси. Описано багатий бенькет. Автор перераховує різні напої, страви українські та польські, описує українські танки („журавель“, „метелиця“) під акомпаньямент пісень:

На-в-городи пастернакъ, пастернакъ,
Чи яжъ тоби не козакъ, не козакъ? (81)
. . . . . .
Ой на дворі метелиця
Чому старый не женитця? (88)
. . . . . .
Ой не ходи, Грицю, на вечерницю,
Бо на вечерницѣ, дивки чаровницы!
. . . . . .
Ой по пидъ горою,
По пидъ зеленою (86).

Черницю приведено до Гетьмана. Він уражений її вродою. Гетьман допитує її, хто вигадав того пасквіля на нього, що вона співала. Він удається до різних способів, щоб примусити дівчину признатися. То кричить: „Четвертовать!“, дере на ній одежу, то од суворости переходить до ніжности, прохає в неї кохання. Нарешті, дівчину поведено на тортури.

„Съ ужасомъ и недоумѣніемъ“ — каже автор — „взираетъ благочестивый историкъ нашего времени на прошедшее время жестокосердія людей въ нѣдрахъ христіанства“ (93).

Гетьман і патер Заленський у льоху беруть дівчину на тортури. Вона сміливо обвинувачує Мазепу в тому, що він зловживає владою, вичитує йому (96—7). Гетьман здивований з її слів: „Господи Боже! Что это стоитъ передо мною!“ — викликує він. Він одзволює її од тортурів і бере її до свого замку, призначає для неї світлицю поруч з своїм кабінетом. Вона примушує його молитися, читає йому Євангелію. Він ходить до неї, наче учень до вчителя на молитву. „И кто повѣритъ: гордый Мазепа началъ смиряться духомъ!“ (99), — він став побожний, робить гойні подарунки манастирям. Побожне дівча провадило суворе життя: „Ѣла просфору съ водой“ (99). Гетьман змінився під її впливом на краще, і народ „началъ поговаривать, что въ гетманскомъ замкѣ живетъ благословенная душа“ (100).

Дальша дія одбувається в Кочубеєвій господі. Описано родинну ідилію: Мотренька з батьками їсть кавун (101) і втішає батьків

Digitized by Google

своїм дитячим белькотінням. Та Кочубеєва дружина, що її жере честолюбство, і далі настренчує чоловіка проти Гетьмана (103).

Мазепа поводиться з Кочубеями як з родичами: „Родные мои, какъ мнѣ васъ не любить!“ — викликує він. Куму свою він величає: „Мать моя родная, какъ мнѣ тебя не любить!“ (109), то-що.

Черниця заприязнилася з Мотрею, вона водить її до церкви, розмовляє з нею на божественні теми (108).

Мотря зростає й закохується в Мазепі і нудьгує (118). Чуйкевич хоче побратися з Мотрею, але почуває, що вона його не кохає.

У замку нудьгує Мазепа: він сидить і пише вірші:

Вси покою щире прагнуть,
А не въ одинъ гужъ всѣ тягнуть.

Приходить до нього патер Заленський і Мазепа розгортає перед ним свої плани. Він каже, що треба поширити чутку, наче Петро хоче одібрати волю у козаків (126—7). Патерові Мазепа обіцює запровадити католицтво на Україні, ба навіть мріє звоювати Москву й навернути її до католицтва. Він оповідає патерові, як покривдив його Петро: схопив його за вуса й дав ляпаса.

У черниці приїжджий шляхтич Кржевицький вгадує втікачку графа Замбеуша Юлію. Черниця, довідавшись, що її виявлено, тікає з гетьманського палацу. Одтоді Мазепина вдача знову псується. Гетьман хоче одшукати втікачку. „Не молодъ былъ гетманъ, а вотъ какое пламенное сердце было у него!“ — викликує автор (136). Чуйкевич посватавсь, але дістав гарбуза. Він прохає Мазепу, щоб той намовив Мотрю побратися з ним. Та Мазепа вже сам починає кохати хрещеницю. Наведено автентичні Мазепині листи до Мотрі; він зве її: „Мое серденько, мой квѣте рожаний!“, то-що... Мотря заїздить до Мазепи. Мати, довідавшись про це, лає дочку. Мазепа й Мотря листуються й далі (146, 149, 150). Мотря знову приїздить до Мазепи, й автор одзначає, що нею керує не саме кохання, а й „славолюбіе“ (156). „Сѣдины Мазепы нравились ей изъ подъ гетманской шапки съ страусовыми перьями“ (153). Мазепа розгортає перед нею свої плани (154). „Хочу — каже він — чтобъ ты была не женою гетмана, а славною королевою“ (154). Мотря підслухує, як її батьки розмовляють про Мазепину зраду й про те, що його чекає страта, коли йому не пощастить. Мотря підбиває Мазепу швидше виступати проти Петра. Мазепа під її впливом пише листа до Карла. Мазепа сватається, але Кочубей рішуче йому відмовляє. Надто розпалюється дружина Кочубеєва, — вона „никому не давала слова сказать, никого не слушала“ (160). Вона закинула Мазепі зраду, прокляла Мотрю. Кочубей лагідніший од своєї жінки, та він у неї під черевиком. Вона навіть скубе його за чуприну, зве його „аспидомъ“, „дьяволомъ“. Мотря листовно прохає Мазепу узяти її до себе, — він листовно висловлює згоду.

Digitized by Google

Кочубей сидить і нудьгує, його мучить лиха прикмета: сич уночі кричить у них у садку. Сич лякає й козака Дем'яна, Мазепиного посланця, що їхав та й співав пісні: „Ой кто въ лѣсѣ отзовися" (ч. 24, 8). Він приїхав, щоб забрати Мотрю. Мотря вибігає й прохає Дем'яна взяти її до Мазепи. Він вагається, вона настоює. Він бере її. Уранці вона з'являється до Мазепи. Він картає її за необережність та й відсилає її назад кибиткою. Батьки розлючені зустрічають дочку. Мати навіть б'є її, батько оступається. З приводу Мотриної втечі починаються сплітки та поговори. Кочубей у розпуці од скандалу: він „по слабому и легковѣрному характеру" цілком губиться. Він листовно порозумівається з Мазепою. Мазепа запевнює, що Мотря „чиста и непорочна" (21). Мазепа приїздить у гості до Кочубея. Батьки поспішаються віддати дочку за Чуйкевича. Описано весілля й перераховано всі обряди (29—31). Мазепи на весіллі немає. Жінки Іскри та Кочубея, зібравшись укупі, лають Мазепу, плетуть про його сплітки й намовляють чоловіків послати доноса на Мазепу. Кочубей умовляє старого Никандра донести цареві на Мазепу. Перший донос не мав наслідків, і Кочубей пише другого доноса вже од свого ім'я. Священик Святайло його підтримує.

Довідавшись про Кочубеїв донос, Мазепа пише до царя листа, де виправдується. Мазепу гризе сумління, — він згадує, що сам позрадницькому вчинив що-до Самойловича. Кочубея викликано до царя. Він їде. Мотря у Мазепи. Довідавшись, що загрожує її батькові, вона хоче їхати до нього. Мазепа її одмовляє, але вона їде. Коли вона йде, Мазепа наказує заарештувати Кочубея, Іскру та о. Йвана Святайла, але їх вже під той час катовано у Витебську. Автор не подає картини катування: „Закрываю эту кровавую картину — каже він — не обвиняю ни судей, ни подсудимыхъ, ни властолюбіе жены Кочубея — всему виною грѣхъ свирѣпствующій въ человѣческой природѣ" (67).

Кочубей та Іскра сидять у підземеллі. Кочубей шкодує, що згубив Самойлозича. Приходить Орлик, і Кочубей вже без тортурів признається, що заховав скарби в Диканці. Приходить духівник. Страта Кочубея. Тіло страченого забирає чернець і ховає його в лаврі. Автор цитує написа на могилі. Далі автор стискує оповідання в історичний нарис. З'являється з військом Карло XII. Мазепа переходить на його бік Почасти словами пушкінської „Полтавы" описано полтавську побиванку (80).

Роман закінчується „Эпилогомъ". Їдуть возом старий українець і молода жінка з Решетилівки до Полтави. Їдуть вони проз Полтавське поле, і дідусь згадує бій, показує жінці, де був підчас бою Петро, де був Мазепа. Оповідає, як тікав Мазепа, покинувши свою коханку-хрещеницю, як вона пішки бігла за ним, як вона впала зне-

Digitized by Google

силена, як її підняли добрі люди, що в них вона й вижила півроку, до матери повернутися не схотіла. „Правда, Мазепа страхъ любилъ крестницу свою — каже старий — да не такъ, какъ Любовь Ѳедоровна растолковала", — закінчив він (184). Жінка, що їй дідусь розповів сумну Мотрину історію, була сама Мотря. Вона їхала до манастиря, щоб там постриґтися.

Роман Сементовського не визначається особливими літературними стійностями. Образ Мазепи окреслено мляво й розбіжно, зате жваво обмальовано родину Кочубеїв, надто дружину Кочубея — Любов Федорівну. Роман, в одміну од усіх инших, визначається особливою побожністю: себе автор іменує „благочестивымъ историкомъ", каже, що „грѣхъ человѣческій" — причина всіх лих. Позитивні герої його: Ганна, Юлія, раз-у-раз моляться; підо впливом Юлії навіть Мазепа один час стає побожним.

Цікава цього роману особливість та, що автор використовує такі документи, як Мазепині „письма". Ці „нові" документи допомагають авторові переглянути наново Мазепині стосунки до Мотрі Кочубеївни, хоч виразно їх визначити автор не зумів: чи спарувалася Мотря з Мазепою, чи ні, це не ясно, як невиразні і Мазепині стосунки з „черницею", а так само не ясна її доля.

Р. 1845 той-таки Сементовський випустив у світ цей самий роман окремим виданням, але під иншою назвою: „Кочубей генеральный судья", „историческая повѣсть" (Спб. 1845).

77) Р. 1845 двоє братів Карпенки Стецько та Грицько випустили між люди збірку своїх писань українською мовою під назвою: „Барвинокъ Украины' виршы сконпонація Стецько Карпенко и проза: ‚Дмытро Войнаровскій', повѣсть въ двохъ подилахъ, праця — Грыцько Карпенко".

Герой цієї повісти Дмитро Войнаровський, син славнозвісного Мазепиного небожа. Він народився у Сибіру. Сиротина, „гарный хлопчына" припав до душі графові Борозинові, багатому дідичеві, виховавсь у його разом з його донею Надією. Молоді люди покохали одне одного. Коли „забіака Пугачевъ" здобув замок графа Борозина, Дмитро Войнаровський ратує їх обох, удаючи, що з його прихильник Пугачова. Ратуючи кохану дівчину, він оголошує себе її нареченим й одружується з нею. Граф Борозин довго не може пристати на цей шлюб, та, нарешті, прощає Войнаровському, дістає для його шляхетське звання й офіцерський чин.

78) Р. 1845 на сторінках „Современника" (чч. 37 і 38) надрукував П. Куліш п'ятеро розділів з свого роману: „Черная Рада". Р. 1846 на сторінках „Современника" (ч. 41) надрукував він уривка з того самого роману, під назвою: „Кіевскіе богомольцы

Digitized by Google

въ XVII в.". Того-таки 1846 р. на сторінках „Москвитянина" (кн. 3) надрукував він уривок: „Одинъ день изъ жизни запорожца Кирилла Тура". Отож, хоч окремим виданням роман вийшов (одразу двома мовами, українською та російською) р. 1857, я вважаю за можливе розглянути його, залучивши до свого огляду під 1846-им роком.

В епілозі, доданім до російського видання, що зветься: „Объ отношеніи малороссійской словесности къ обще-русской", „Эпилогъ къ ‚Черной Радѣ'", автор подає цікаве поясніння: 1) роман російською мовою це вільний переклад з українського; у цьому перекладі є місця, що їх немає в оригіналі, а в оригіналі залишилося багато не перекладеного, 2) в українському виданні автор по змозі підкорявся тонові й смакові українських рапсодів й оповідачів,— у російському — залишавсь письменником встановленої літературної маніри. Через те оригінал і переклад, змальовуючи те саме, являють що-до тону та духу двоє різних творів.

„Эпилогъ" цікавий найбільше тим, що автор критикує Гоголя, надто його „Тараса Бульбу". За цим твором Куліш не визнає права зватися „історичним романом", бо й історію, і побут у ньому змальовано неправдиво. До того, Гоголь збудував свій історичний роман на піснях, думах, на переказах Конiського та Бопланового творі. Цих джерел, як гадає Куліш, було надто не досить. Куліш для свого роману використав цінніші твори: Літопис Самовидця (вид. Бодянського), твори безсторонніх польських учених (граф Свідзінський і Міхал Грабовський), „появившіеся въ печати новые сборники эпическихъ и лирическихъ произведеній народнаго ума и чувства; новыя этнографическія работы и собственныя наблюденія, которыя изъ области поэтическихъ прозрѣній Гоголя свели писателя въ хату мирныхъ потомковъ того козачества, которое ‚полемъ и моремъ славы у всего свѣта добыло'".

З „Эпилога" знати літературне обличчя автора й його твору. Найхарактернішу цього твору рису можна висловити одним слівцем, що його вжив сам автор,— „натура". У цьому слові ключ до його розуміння Гоголя й сенс самого Кулішевого твору „Чорна Рада"— він належить до групи творів реалістичної школи. З романтика Гоголя був реаліст остільки, оскільки це припускав кодекс романтичної школи, що „тьмы низкихъ истинъ" припускала лиш тою мірою, якою це було необхідно, щоб яскравіш та рельєфніш змальовувати „возвышающій душу обманъ". Гоголеве писання з'явилося в світ р. 1835 — Кулішів роман почато друком з р. 1845. За це десятиріччя мало не вмер романтизм, за цей час знайдено нові історичні документи, і Квітка дав реальні картини з життя українського селянина.

Усе це виразно відбилося на Кулішевому творі. Цей твір — насамперед науковий роман, що свідчить про пильні студії над

Digitized by Google

українською старовиною: в жадному творі перед „Чорною Радою" не бачимо ми такої складної термінології історичної (напр., „затяжный" (= найманий), консистентъ, городовые козаки, державцы, надворный козакъ, чуры, урядъ, посполитые, ланы, займанщина, городовая старшина й ин.) і побутової (рушникъ, недоляшки, грубникъ, гаманъ, крамные коморы, будинокъ, сволокъ, ослонъ, килимецъ, ронды, лычакъ, кармазинъ, майданъ, чересъ, рундукъ, орчикъ, отмица та сила ин.).

Науковий підхід до внутрішньої історії України наштовхнув автора й на тему, що виходить з низки тем, опрацьованих в инших історичних романах, Україні присвячених: він перший одмовився оповідати про боротьбу проти ляхів, жидів та татарів і переніс усенький інтерес на боротьбу клас у самій Україні. Через те історичний побут України освітлено зовсім по-новому. Ми довідуємося, що Січ — то напівчернечий орден, що в теорії не визнає власности, становить собою якусь комуну, зміцнену залізною дисципліною. Тільки-ж не то вже що-до поляків, жидів, татарів, а й до всіх инших українців, не-запорозців, ця Січ додержує політики безпринципного й неприхованого бандитизму. Один з головних героїв роману запорожець Кирило Тур — навіть з слова „отчизна" глузує і, кінець-кінцем, кидає Україну й іде до чорногорів.

Ми довідуємось, що людність українська різко ділиться на ворожі групи: 1) заможна козацька старшина, що йменує „хамами" та „сволочью" челядників і селян-хліборобів, 2) багате й заможне цивільне міщанство, що вимагає для себе прав тих самих, що й козацтво, 3) селяни-хлібороби, що їх визискують і багаті пани козаки, і міське міщанство.

Роман розгортає перед нас сторінки з кривавої історії боротьби міщанства та селянства за допомогою од запорозців проти великої буржуазії — „козацкой старшины". Боротьба ця закінчується тим, що „багатії" зазнають поразки, та з неї користуються запорозці. Принадивши спільників обіцянками надати всій Україні „права" запорозьких козаків (зрівняти стани), „превратить Украину въ Сѣчь", вони попросту заходилися грабувати всіх.

Автор хотів своїм романом показати, що Україна „хранила и хранитъ начала высшей гражданственности", але довів протилежне, — він показав, що змальованої у нього доби жадної громадськости не було — з свідомости народньої стало зникати саме поняття „отчизны" і панували в усіх верствах що-найбрутальніші хижацькі інстинкти.

Носії громадських основ у романі це шляхетний, але недалекосяглий Гетьман Сомко і патріота полковник Шрам, фанатик — людина, відірвана од життя. Обидвох окреслено дуже блідо. Зовсім погано вийшов в автора і співак — „Божій человѣкъ", що з усіма погоджується, на все пристає, бо „на все воля Божія". Отаман Пугач, фана-

Digitized by Google

тик-січовик, не викликає до себе жадної симпатії через своє туподумство й вузький світогляд.

Кирило Тур — найсоковитіша постать у романі, це — людина без жадних принципів, анархіст, нігіліст і, до того, натура не суцільна (як Пугач), а з надломом, — людина, що ціла поринула в сваволю, здатна з примхи однаково чинити лихе й добре, — якесь перекотиполе, — витвір політичного й морального занепаду.

Гетьман Іван Мартинович Бруховецький — лукавий і жорстокий шахрай, що зневажає всіх і все, викликає саму огиду.

Роман задавлено політикою, а через те в ньому сливе не лишилося місця для любовного елементу: блідо й мляво змальовано кохання Петра Шрама до Лесі, дочки Череваневої: з батькового наказу парубок кидає дівчину на призволяще у найтрагічніший для неї момент.

„Натура", історична правда, що за нею вганяє автор, здійняла серпанок поезії з української історії й показала негативне заднє лице цієї історії. Сам автор не зумів визначити, як він ставиться до тої внутрішньої боротьби, що її змалював у своїому романі: з одного боку, він од свого йменння зве „сволочью" тих, хто повставав проти козацьких старшин (288), а з другого боку й цю старшину він малює теж як „сволочь" (осавула Гвинтівка, Васюта й ин.). Серед цього загального розкладу самітною й жалісною постаттю манячить ентузіяст-фанатик Шрам, і „останнім з могіканів" видається старий січовик Пугач.

Проте, Кулішів роман, це дуже цікаве явище: автор одмовився од усіх заяложених шаблонів, вийшов на нову й правильну путь. Він дав романа, де інтерес до стихійних рухів мас, до боротьби станів, клас, заступив колишній виключний інтерес до „осіб". Це — перший соціяльний роман не тільки в українському, а й у російському письменстві.

Не зле вийшла в автора мальовнича сторона в романі: він дав низку чудових крайовидів української природи й соковитий жанр, — його Черевань, Череваниха — яскраві живі образи. Добрі вийшли в нього і масові сцени (кольориста сцена, як бешкетують старі запорозці перед тим, як постригтись у манастир, сцена, коли привселюдно караються Тура, рада, що обирає Гетьмана, й ин.).

У романі подано українські пісні: „Того не знали чури козацки" (14), „Въ свитлоньку входить" (51), „Ми дачи не даемъ" (75), „Журба мене сушитъ" (125), „Ой ти, старий дидуга" (180), „Коли б мини або такъ, або сякъ" (181), „Ой, который, козаченько, буде зъ васъ у мисти" (231); низку пісень подано як епіграфи.

79) Р. 1846 Василь Кореневський надрукував роман: „Гетманъ Остряница, или эпоха смутъ и бѣдствій Малороссіи", „историческій романъ XVII ст." (2 ч.). У передмові (ч. 22 стор.) автор

Digitized by Google

подає стислу історію Січи, з'ясовує, як ставилася Москва до козаків оповідає про становище Польщі за Баторія й Сигізмунда III (українська історія за Наливайка, Сагайдачного, страхіття після його смерти). Роман Кореневського становить собою історичне оповідання, присвячене переважно пригодам Остряниці до виборів його на Гетьмана. У романі сила соковитого побутового елементу.

Частина перша, розділ перший містить оповідання про нараду воєвод у палаці в польського гетьмана Конецпольського. Надходить звістка, що ад'ютант його Звержінський загинув, вартуючи заарештованих запорозців, що їх надіслав щоб покарати, гетьман Грицько (польський прибічник). Та Звержінський, як виявляється, утік, з'явився до гетьмана й розповів, що вкупі з бранцями повтікали й вартові.

У розділі третьому розказано, як пливли човном уратовані запорозці; серед них були і Остряниця, Гуня, Тугай та Бурко. Вони розмовляють про те, що треба „сбыть съ рукъ ‚проклятаго волка Грицька'". Вони з'являються до кочовища Савка Чалого, що готує наскок на Польщу. Описано дике життя козаків, їхні розмови, їжу, схарактеризовано Гуню. Подано біографію Остряниці, Бурка й Тугая.

У розділі четвертому автор оповідає, як у корчмі жид-хазяїн Ребе Шміль з друзями справляв шабаш і через те одмовився дати ключі од церкви, де треба було хрестити дитину. Жид брутально лає прохача, загрожує спустити шкуру за допомогою польських гусарів. Під тую хвилину зайшли до корчми Бурко й Тугай, поперев'язували жидів, „зажгли корчму, и весь шабашковый притчъ..." жиди „изжарились въ ней невозвратно" (68). Одного жида привезли до кочовиська, довідалися од нього про все, що треба, та й повісили на осиці. Чалий і Гуня з товаришами оточили двір пана Гонорського й запалили його. Панський двір розграбовано; господаря взято на тортури, далі разом з жидом Пейсахом викинуто в вікно. У корчмі жидівській пиячили польські жовніри. Козаки вночі запалили корчму й спалили всіх, хто там був. Отак сплюндрували вони Ольшани: „Новое Място".

У розділі п'ятому автор оповідає, як веселивсь гетьман Конецпольський. Описано зустріч нового року у великому блискучому товаристві. Серед гостей є й Боплан, француз, що служив у короля польського (97). Єзуїти влаштовують виставу: „Самсонъ, поражающій Филистимлянъ". Другого дня призначено велике полювання. Описано полювання на сарн. Коли їхали, коні поносили; гетьманова коляса перекинулася й дочка його, вродлива Гортензія, розбила груди об пень.

У розділі шостому автор оповідає, як, забивши польського прибічника Грицька й обравши на Гетьмана Тараса Трясила, запорозці повстали за Україну. Описано блискуче свято в таборі Конецпольського. Козаки вирішили рано-вранці напасти на поляків, що попе-

Digitized by Google

репивалися. Вони потрощили польське військо. Конецпольський ледві втік („Тарасова ніч").

У розділі сьомому автор оповідає про те, як раділа Переяславська людність з Тарасової перемоги. Шумна народня гулянка на майдані (139—140). Хитрощі шинкаря Чуба, що до своєї ятки найняв усіх кобзарів та сліпих співаків і цим поперетягав до себе всеньку публіку з инших яток. Козацькі танки. Цигани-фокусники-акробати. Увечері козаки виступили в похід. Загін увійшов до Січи.

У розділі восьмому автор оповідає про те, як козаки лаштуються до морського походу. Коротеньке оповідання про плавбу Дніпром, бурхливим морем, про напад на турецькі галери під Царгородом. Похід закінчився щасливо, але після походу зник Тарас Трясило. „Неизвѣстно, какая участь постигла предводителя козаковъ. Можно полагать, что онъ былъ смѣненъ низовцами, не любившими долго повиноваться одному начальнику, или, можетъ быть, выданъ ими полякамъ" (160). Коротенько переказано історію України за Гетьмана Петра Жицького, далі за Перев'язка, що був прихильний до поляків, за що козаки його засудили й посадовили до в'язниці, звідки він утік до Польщі. Нарешті, обрано на Гетьмана Павлюгу. Увесь кінець першої частини це сухенький історичний нарис. Закінчується він докладними примітками (165—215 стор.).

Частина друга це жвавий побутовий нарис. Тут автор спочатку оповідає про невдалу спробу воєводи Брацлавського, старости Переяславського, викрасти вродливу жінку Остряниці, а далі про те, як він таки захопив її, і про чоловікову боротьбу за жінку. Закінчується розділ оповіданням про криваву розправу з поляками та жидами у Ніжені. Оповідання про обрання Остряниці на Гетьмана, про подвиги його як Гетьмана подано стисло.

Далі жвавий й яскравий роман знову обертається в історичний нарис. Далі яскраво описано двір Остряниці. Мірошник Харко, що стоїть коло греблі й ліниво спостерегає „снядковъ", як вони граються у воді, молода українка, дружина Остряниці, що колише сина, сміліва Феська, наймичка Остряниціної жінки, що зуміла захистити себе й господиню од литвина й загнала його у мул по пояс („Вотъ тебѣ, рыжая гадина!' — приговаривала храбрая Феська, ‚вотъ тебѣ! вотъ тебѣ!' и съ этими словами, все ближе и ближе подступала къ противнику" — 30), куховарка Синглитина, яка хвилюється, що перестоїть обід, заїка Постилич, Лиско, старий собака, сліпий на одне око, що махає виразно хвостом, машталір Стецько, кіт Мартин, що вкрав пирога, і куховарка Фекла, усе це живі побутові малюнки й портрети. Типовий, напр., писар Тяпка, збожеволівши з перепою, він надів виваляну шапку на голову у церкві і, коли диякон кадив, він повернувшись „тыломъ къ образу св. Георгія" став диякона кликати до шинкарки Віцки. „Сидоръ Ѳомичъ Тяпка — каже автор — былъ замѣчательнымъ лицомъ своего времени. О немъ гремѣла

Digitized by Google

молва даже въ Полтавѣ, Золотоношѣ и Голтвѣ, не говоря уже о Прилукахъ, Переяславлѣ и другихъ ближайшихъ мѣстахъ къ его обиталищу. Сидоръ Ѳомичъ зналъ наизустъ козацкія регулы, литовскіе статуты и магдебургское право; говорилъ по польски и бѣгло писалъ на этомъ языкѣ, былъ страшный сутяга и ябедникъ, знавшій почти всѣхъ просителей въ Малороссіи, бравшій недорого за написаніе просьбъ: десятокъ бубликовъ, штофъ горѣлки, колбасу и золотой или два деньгами" (72). За неподобну поведінку в церкві його віддано до суду. Характерна сцена суду над Тяпкою (Тяпка після суду перейшов на унію й помстивсь Остряниці) і підписування присуду. Один письменний підписав папера, „атаманъ, обмочивъ конецъ пальца въ чернило, тоже ткнулъ, оставляя мѣсто для сотника" (57). „Сотникъ, взявши перо пятью пальцами, началъ ставить каракульки подъ диктовку дьячка, а именно: пиши, батьку, пивъ обида; пиши, цилый обидъ; три палички и зверху перекладина; двѣ палички и на средыни перекладина; дви палички изъ бока на бокъ перекладина; дви палички; теперь карлючку" (57—58). З такими труднощами написано одне слово; сотник, що й далі писав, знемігсь.

Життьова й динамічна сцена Фекли з злодійкуватим котом Мартином, що, вкравши пиріг, утік од розлюченої куховарки і, „сидя на крышѣ сарая, поглядывалъ на Феклу и облизывался; она грозилась на него кулакомъ" (77).

Напівп'яний поляк староста, „похожій на Силена съ бугристымъ носомъ и вздутыми багрово-красными щеками".

Яскраві крайовиди, що трапляються в романі (околиці Ніженя — 68).

Мальовничо описано м. Переяслав, що збезлюділо й напівзруйноване за цих років тяжкого становища на Україні.

У романі трапляються пісні: „Танцевала рыба съ ракомъ", „А хто любитъ гарбузъ, гарбузъ" (102, 103), „Да кланяйся, Охриме, своему батькови низко" (150), „А татаринъ, братикъ-татаринъ" (152), „Не бійся, матинко, не бійся" (153). Докладно описано весільні обряди (149—157).

Кінець повісти, з 12 розділу починаючи, знову спадає на історичний нарис, що його відживляють лиш деякі побутові сценки, напр., козаки їдуть жидівською бричкою, деякі з них перебрані жидами, на голеній голові в козака — „парикъ изъ кожи и волосъ бѣднаго еврея, отправленнаго Буркою къ праотцамъ". Бороду причеплено теж натуральну жидівську, навіть „съ кускомъ человѣческой кожи" (202). Козаки зустрічаються з справжніми жидами і грають веселу сцену, яка кінчається тим, що справжніх жидів топлять у річці. Живо описано юрбу, що зібралася дивитися, як каратимуть Остряницю: у юрбі виступає і шляхтич, що нагадує шляхтича з „Тараса Бульби" (Остапова страта). Докладно описано мордування, що їх

Digitized by Google

у Варшаві зазнали козаки. „Жены страдальцевъ, пришедшія въ Варшаву просить пощады мужьямъ своимъ у бездушныхъ вельможъ польскихъ, оглашали воздухъ воплями, но скоро замолкли — имъ отрѣзали груди, перерубили ихъ до одной, а сосцами били мужей по лицамъ до самой кончины. Дѣтей, бродившихъ и ползавшихъ около труповъ матерей, сожгли на желѣзныхъ рѣшеткахъ медленнымъ огнемъ. Неистовый народъ раздувалъ уголья подъ рѣшетками шапками и метлами, произнося дикія восклицанія“ (231—2).

80) Р. 1846 Олександер Кузьмич випустив у світ романа: „Зиновій Богданъ Хмѣльницкій“.

Мабуть, йому пощастило закінчити тільки першу половину цього писання, бо п'ятеро томів, котрі повиходили, це тільки „эпоха первая, — молодость Зиновія“, як сказано на заголовному аркуші. Таким чином, авторові не пощастило обмалювати свого героя на всенький зріст, як українського громадського й державного діяча, — роман найбільше описує життя Хмельницького у поляків, далеко од українського життя, і через те, по суті, головний герой у романі швидше Остряниця, що саме під той час виявив як-найбільшу активність.

У „Прологѣ“ автор на двацятьох сторінках малює історію польсько-українських стосунків за Баторія й Сигізмунда III, каже про згубне значіння Унії, про Гетьманів Косинського, Наливайка, Сагайдачного, про страхіття, що чинили поляки на Україні, надто як помер Сагайдачний (18—19). От з цієї доби переслідувань, що особливо загострилися, й починається роман.

Розділ перший у частині першій оповідає про запорозьку Січ, що п'є та гуляє. Співають пісень: „Нуте, нуте, запорожцы“, „Нехай знаютъ“, „Слава наша козацкая“, „Бодай наше побериже“ (26—7). А тимчасом одбувається важлива нарада у Гетьмана про становище на Україні. Січовики не зважуються отверто виступити проти Польщі, не підготувавши настрою серед українців. Отже вони ухвалили послати агітатора, щоб він підбурював людність. Для цього обрано Степана Остряницю.

У розділі другому („Степь“) описано степ. Остряниця переїздить степом, додержуючи великої обережности, бо можна натрапити на татарів. Остряниця наздоганяє якогось українця, що йде пішки, — обидва спочатку не покладалися один на одного, а далі заприязнились. Вони зустрічають польського ксьондза, що його в таратайці везли 12 молодих українців (61). Українець скаржиться на становище православної церкви, що її відкупили жиди (64), скаржиться на те, що не дозволяють молитися навіть у лісі (70), одбирають дівчат (71), не маючи церков, люди живуть невінчані, помирають нехрещені й без попа (72—3).

У розділі III автор оповідає про те, яких пекельних тортурів зазнав православний священик і як розлючені селяни повстали на

Digitized by Google

його оборону, та справа закінчилася як звичайно: поляки запалили село, старих та дітей вирізано, молодих жінок завезено (88).

У розділі четвертому автор оповідає про те, як Остряниця намовив свого сопутника Дротика стати запорозцем. Між иншим співають пісень: „О счастливый, хто родывся", „А отаманъ тилько свисне" (94).

У розділі п'ятому дія одбувається у Варшаві, — описано блискучий турнір, що його впорядив король Сигізмунд. Описано натовп глядачів, появу обраної „цариці турніру", — вродливої княгині Стронської (описано її й подано її життєписа), появу лицарів, що з них через свою вроду визначається Зиновій Богдан Хмельницький (описано його — 111—2); вигляд майдану (115—6); бій лицарів і перемога Хмельницького.

У розділі шостому автор оповідає, як на бенькеті після турніру задерикуваті молоді поляки, заздрячи Хмельницькому, усяково зачіпали його, викликали змагатися, хто краще стріляє з лука.

У розділі сьомому описано це змагання. Хмельницький і тут переміг.

Розділ восьмий описує блискучий двірський баль. Княгиня Стронська закохалася в Хмельницькому, він — у ній.

У розділі дев'ятому Хмельницький сходиться з українськими депутатами, що живуть у Варшаві. З розмови земляків з'ясовується, що Хмельницький — палкий патріота, любить Україну, тільки-ж з його обережний дипломат, що зважує кожнісіньке слово: він радить землякам стерегтися шпигів.

У розділі десятому описано хатнє життя Хмельницького, мазунчика у долі, сибарита, королівського улюбленця, освіченої людини, „свѣтскаго льва", „щеголя". Він розмовляє з Кошинським — єзуїтським агентом. Розмова переходить на українське питання; Кошинський обстоює польський погляд і вмовляє Хмельницького увійти в згоду з єзуїтами, пристати до унії, і тоді він легко стане Гетьманом і зуміє зробити Україну щасливою. Хмельницький здогадується, що його наслали єзуїти. Коли Кошинський пішов, схвильований Хмельницький міркує сам з собою про єзуїтів, про їхню політику. Сам учень єзуїтів, він, проте, зберіг національність та віру. Далі автор од свого ім'я каже про єзуїтів про те, чого вони сподівалися од Хмельницького і як вони стежили за кожним його кроком. Хмельницький, дарма що був молодий, визначавсь затайливістю, і довший час був загадкою для всіх, ба навіть для єзуїтів.

Тилько Богъ святый знае,
Що Хмѣльницкій думае-гадае,

цитує автор українську думу.

У розділі одинацятому описано баль у княгині Стронської. Єзуїти ладні використати для своєї справи й княгинине кохання. У цьому розділі автор оповідає й за те, як кохала Хмельницького Елеонора (одна вельможна полячка).

Digitized by Google

У розділі дванацятому схарактеризовано друга Хмельницького поляка Вутневича, вітрогона, але доброго юнака, щирого друга Хмельницького. Легковажний юнак між иншим дивується, що його друг „катается, словно сыръ въ маслѣ“ у Варшаві, тимчасом як його земляків поляки палять на Україні.

У розділі тринацятому автор характеризує вірного челядника Хмельницького Василя. Василь палко любить Україну і страждає од того, що його пан живе у Варшаві, розважається на всі заставки, і на очах „ополячивается“. Старий Василь закидає своїому панові, що той байдужно ставиться до страждань земляків. І мимохідь кинуті слова Вутневича й палка мова старого Василя боляче зачіпають Хмельницького.

У розділі чотирнацятому описано баль у Понятовського. Хмельницький, що його обсіли думки про батьківщину, раптом стає байдужний до Стронської.

У розділі п'ятнацятому мова мовиться про те, як Хмельницький поїхав полювати і в лісі почув пісню: „Украина плаче, козачина гибне“ (269). Цієї пісні співав якийсь старець, і вона так схвилювала Хмельницького, що він вирішив їхати на Україну: він бере відпустку у короля. Закінчується розділ оповіданням про те, як розгнівавсь начальник єзуїтів, коли довідавсь, що Хмельницький ладнається їхати на Україну.

У частині другій автор спочатку описує Могильне Поле поблизу Чигрина, — по цих численних могилах лежать кістки оборонців України. Далі описано двір Івана Ганчаренка. Ганчаренко розмовляє з своїм другом титарем Тарасом Трясилом. Описано докладно внутрішню обставу в хаті. Старі плачуться на становище батьківщини, на жидівську владу; розмова переходить на Хмельницького, Ганчаренко знав його, ще коли той був дитиною. Дочка Ганчаренкова Катря зросла укупі з ним і покохала його. Старий Ганчаренко журиться, що Хмельницький загинув для України — „опапежился“. Тарас захищає Хмельницького.

У розділі другому схарактеризовано Катерину Ганчаренківну (описано зовнішній вигляд — 30). Старий поляк Чапліцький, чигринський підстароста, Ганчаренків приятель, закохавсь у Катерину.

У розділі третьому автор жваво й соковито оповідає побутові сцени, що з них видко, як жиди ставляться до українців: на базарі жиди продають паски. Поляки віддали паски на відкуп жидам та й заборонили українцям пекти їх самим. Жваво вимальовується жид Йосель, жваво намальовано базарну сцену. Польські жовніри тягнуть за жидами.

У розділі четвертому розказано, як Тарас Трясило страсної суботи торгується у корчмі з жидом Йоселем, щоб той одкрив церкву для одправи. Жид глузує з його і з православної віри (56—7).

Digitized by Google

Остряниця з'являється й б'є жида. Ставсь скандал, і Остряниці довелося тікати од польських жовнірів.

У розділі п'ятому у господі Тараса Трясила святкують Великдень, одбуваються розговіни. Остряниця підбурює Тараса й инших до борні.

У розділі шостому яскраво змальовано сцену, як гуляє народ на майдані першого дня Великодня за Баторія, коли Україна була вільна. Цим сценам автор протиставить цю саму гулянку за Сигізмунда, коли заборонено народові збиратися гуртками. Чапліцький, щоб догодити Катерині, дозволяє старому бандуристі співати пісень, дозволяє парубкам поприходити на майдан. Тимчасом до Ганчаренка приходить Хмельницький. Катерина закохалася в ньому. Старий бандуриста співає пісень: „Якъ бы таки або такъ, або сякъ", „Ой, гопъ до вечери", „Ой, гопъ того дыва", „Ой, гопъ гопака" (85—88), „Ходыть гарбузь по вгороду", „Та ще живы, ще й здоровы", „Пока пыйте", „Собирайтесь козаки", „Того треба добре бити" (94—99). Бандуриста (перебраний Остряниця) підбурює парубків, співає пісні: „Ляхи брешутъ" (92). Маленький жидик підслухує його. Бандуристові пісні та мова запалюють парубків. Остряниця свариться з жовніром. Він призначає парубкам, де й коли вони таємно посходяться. Молодий жид підслухує.

У розділі сьомому схарактеризовано Чапліцького та його вродливу дочку Ганну. Описано великодній прийом у Чапліцького. Приходить Хмельницький. Ганна закохалася в ньому.

Остряниця, сидючи у Тараса, оповідає, як завзято нападали козаки на татарів.

У розділі дев'ятому описано таємні збори парубків у лісі. Остряниця організовує вільний загін, що його завдання — нищити ляхів та жидів. Жид Зраїль, підслухавши напередодні, що казав Остряниця на майдані, приводить до лісу жовнірів. Парубки й Остряниця тікають своєчасно.

У розділі десятому прекрасно описано двір Ганчаренків (овочевий садок). Приходить Хмельницький. Він зустрічає Катерину. Хмельницький та Ганчаренко розмовляють про українські справи. Старий оповідає про насильства, що їх чинять поляки (212—215), закидає Хмельницькому байдужність. Хмельницький розмовляє з Катериною. Він нею захоплюється.

У розділі одинацятому Тараса застережено, що в нього буде трус, бо поляки вистежили, що він приятелює з Остряницею. Тарасові родичі кидають хату й ховаються. Під цей час сам Тарас розмовляє з священиком о. Семеном, що ховається од поляків у потайному підземеллі. Старий священик не хоче, щоб козаки виступили збройно й каже, що треба страждати й терпіти. Довідавшись, що в його хаті був трус і родина завчасу заховалася, Тарас іде з хати. Поляки знайшли його родину, побили, а маленького хлопчика Тара-

Digitized by Google

сика пространили списом. Катерина оповідає батькові: „Страшно, батюшка! Злой Ляхъ шелъ впереди Панаса и Параски,... и на пикѣ у Ляха... въ бѣленькой рубашечкѣ... охъ, батюшка!“ (243).

У розділі дванадцятому автор оповідає про збори католицьких ксьондзів та єзуїтів. Єзуїт вимагає, щоб поляки немилосердно ставилися до українців. „Истреблять до тла, исторгать съ корнемъ должны мы злое сѣмя, — въ этомъ состоятъ наши священнѣйшія обязанности“ (251) — каже він. Коли вони випивають, їм услуговують уродливі дівчата українки. Збори ухвалюють стежити за Хмельницьким, що на нього вони мають підозру. Єзуїти використовують таємничого жебрака, що ненавидить Україну.

У розділі тринадцятому таємничий жебрак застерегає Хмельницького, щоб він був обережний і не скидав панцера. Хмельницький, повертаючись додому, чує пісню, що її співає рибалка: „Доля наша доля“ (275), а відповідаючи йому, співає жебрак: „Не журися, козаче“, „Скоро, скоро, козаче!“ (276).

У частині третій в розділі першому автор оповідає про сватання Чапліцького, закоханого в Катерині. Катерина під той час співала в садку пісні: „Ой, пидъ вишнею, пидъ черешнею“ (9). Старий Ганчаренко одмовляє Чапліцькому. Катерина співає в садку: „Ой ты, старый дидуга“ (23). Чапліцький їде, ховаючи свою злість.

У розділі другому Ганчаренко розмовляє з Хмельницьким. Обидва гадають, що повстання було-б передчасне. Хмельницький, за Ганчаренковою згодою, наважується виступити проти повстання.

У розділі третьому Остряниця приходить до ксьондза Войховича й одзволює священика о. Семена, що його захопили поляки.

У розділі четвертому Остряниця та його гультяйство карають смертю жида донощика. Жид перед смертю, бажаючи одтягти страшну хвилину, оповідає, що Чапліцький кохає Катерину. Жида й ксьондза обох живцем закопують у землю.

У розділі п'ятому описано страту дідича пана Репинського — уніята. До пана Жевинського — людини гуманної Остряниця приходить, коли у того були гості, виголошує вдячну промову й іде не зачепивши його.

У розділі шостому описано таємний Остряничин притулок — під підлогою у Нечипоровій хаті. Дочка його, Наталка, кохає Остряницю.

У розділі сьомому козацький старшина Матуша розмовляє з Хмельницьким. Хмельницький проти повстання. Хмельницький розмовляє на цю саму тему з Остряницею; обидва залишаються при своїй думці.

У розділі восьмому священик Семен у розмові з Матушею висловлюється проти повстання.

У розділі дев'ятому автор оповідає про те, як кохаються Хмельницький та Катерина.

Digitized by Google

У розділі десятому описано баль у господі Чапліцького. Польські шляхтичі помічають, що Ганна кохає Хмельницького. Вони надумуються його згубити. На балю раптом з'являється Остряниця, саме, як поляки хвалилися своєю хоробрістю.

У розділі одинадцятому старшини збираються у Матуші. Підо впливом священика Семена, вони одмовляються од повстання. Хмельницького викликали на герць аж десятеро шляхтичів зразу. Він уранці виїздить на герць, через неуважність надівши панцера. У лісі на нього нападають підіслані вбивці, але панцер ратує його. Лицарський шляхтич Молдановський, а далі Остряниця допомагають йому. Замість Хмельницького на герць їде Молдановський. Він повідомляє шляхтичів, що один з них, Холінський наслав убивць, і Хмельницького поранено. Шляхтичі обурені проти Холінського.

У розділі дванадцятому стара злюча пащикуха Деряїха сповіщає Катерину, що Хмельницький кохає Ганну Чапліцьку і про замах на нього.

У розділі тринадцятому автор оповідає про те, що Хмельницькому, коли він сидів у Ганчаренка, жовнір оддав наказа од начальника королівської гвардії негайно приїхати до Варшави. Хмельницький прощається з Ганчаренком та Катериною.

Розділ чотирнадцятий оповідає, як Чапліцький заарештував Хмельницького: його обвинувачено, як керівника повстанням на Україні. З наказу Чапліцького його везуть під вартою.

У розділі п'ятнадцятому жебрак повідомляє Остряницю про те, що Хмельницького заарештовано. Жовніри вдираються до Матуші, коли у нього одбувається нарада. Остряниця одзволює Хмельницького й умовляє його не їхати до Варшави. Хмельницький каже, що він не порушить присяги королеві й прохає Остряницю на 4 місяці затримати свій виступ. Остряниця погоджується чекати. Остряниця дає йому коня, і Хмельницький їде один до Варшави.

У розділі шіснадцятому розказано, як Хмельницький повертається з дороги, щоб попрощатися з Катериною. Вони признаються одне одному, що кохають.

У частині четвертій розділ перший оповідає, як приїхав Хмельницький до Варшави і як завдали його до в'язниці. Слідом за Хмельницьким приїздить до Варшави його вірний Василь. Жебрак, зустрівши його, розважає.

У розділі другому описано в'язницю, де посадовлено Хмельницького. Княгиня Стронська, перебрана, одвідує Хмельницького. Він прохає її, щоб помогла йому побачитись з королем. Скоро вона пішла, приходить Вутневич, щиро йому відданий. Він і собі обіцяє клопотатись через королевича Володислава, що любить Хмельницького — про побачення з королем.

У розділі третьому розказано про те, як Стронська кохає Хмельницького й клопочеться за нього: Дядько її, Жолкєвський, бере участь у справі.

Digitized by Google

У розділі четвертому описано побачення Хмельницького з королем. Подано сміливу промову Хмельницького на оборону України (він каже, що йому пощастило добитися перемир'я на 4 місяці). Промова його справляє враження на короля та деяких вельмож (Жолкєвський, Радивіл, Замойський і Осолінський). Замойський каже, що не випадає силоміць навертати українців на унію (51—2). Королевич Володислав підтримує його. Хмельницького одзволено, і вирішено вислухати українських депутатів.

У розділі п'ятому Хмельницький сходиться з Василем, з українськими депутатами, з королевичем, що його автор змальовує як людину симпатичну. Хмельницький їде до Стронської.

У розділі шостому описано машкарад у палаці. Хмельницький приходить у пілігримській одежі. Закохана в Хмельницькому Елеонора приходить в українському убранні, Стронська в Сивіллиній одежі. Хмельницький розмовляє з Стронською; він каже їй, що кохає иншу (Катерину).

Розділ сьомий оповідає про нараду єзуїтів. Після довгої тяганини, що тривала аж 4 місяці, призначено королівський прийом депутатів.

У розділі восьмому описано засідання сойму й виступ українських депутатів: засідання закінчилося тим, що перемогли вороги України, і депутатів укинено до в'язниці.

Розділ дев'ятий оповідає про те, як Остряниця знову виступає проти поляків: він одзволює Матушу та його товаришів, замкнених у Чигринській в'язниці, робить низку насильств та вбивств. Повстання зростало. Поляки вирядили військо, і воно мстилося Україні огнем та мечем. Остряниця надумавсь їхати на Січ, щоб зрушити й її. Прощання з Наталкою. Він їде разом з Дротиком. Автор докладно характеризує козацтво (126—136). Описано степ (132—140). Описано „зимовник" (141—4) і зустріч з старим товаришем Нездибабою.

У розділі десятому Нездибаба оповідає про морський наскок запорозців на Туреччину. Остряниця довідується, що за похідного отамана був Тарас Трясило, колишній церковний титар, що пішов на Січ. Описано бурю на морі (156—9), оповідання про те, як Нечипір Пугач, щоб приборкати бурю, приніс себе в жертву — кинувсь у море, бо мав себе за найбільшого грішника (вбив батька). Розказано, як козаки грабували турецькі береги, наведено врочисту пісню козаків-переможців: „Рушай, козакъ куды хочь" (164).

У розділі одинацятому Нездибаба оповідає далі: бій у дніпрових лиманах. Пісня: „Гей, козаче, на врага" (169). Автор од себе характеризує запорозців, що в них побожність сполучалася з жорстокістю (177—180).

У розділі дванацятому описано Січ, галасливу запорозьку раду, що обирає на кошового Тараса Трясила.

Digitized by Google

У розділі тринацятому описано як січовики ладнаються до походу й виступають проти Польщі. Жид Янкель приходить до Тараса й оповідає йому про наміри польського гетьмана Конецпольського. Тарас, вислухавши жида, наказує його втопити.

У розділі чотирнацятому описано козацький напад на польський табір („Тарасова ніч"), що закінчивсь цілковитою поразкою ляхів.

У п'ятій частині в першому розділі схарактеризовано польські сойми, сваволю й анархію, що панували на цих соймах одколи помер Сигізмунд III. Нарешті обрано його сина Володислава.

У розділі третьому автор оповідає про те заспокоєння, що настало на Україні, одколи зацарював Володислав, людина лагідна та гуманна. Хмельницький усі ці роки залишавсь у Варшаві, і лиш невиразні чутки про нього доходили до його друзів — Ганчаренка та його дочки. Нарешті він приїздить до Чигрина й заявляється до Ганчаренка. Побачення з Катериною та Ганчаренком. Хмельницький казав, що тиша й добробут на Україні не сталі, що новий король кволий, що єзуїти дужі, і треба чекати нового нападу з їхнього боку.

Розділ четвертий оповідає про те, що Чапліцький намагається заприязнитися з Хмельницьким. Ганна Чапліцька й далі кохає Хмельницького, а Чапліцький, як і давніш, хоче побратися з Катериною.

У розділі п'ятому розказано про те, що Чапліцький запрошує Хмельницького на полювання.

У розділі шостому розказано, як Пільницький, ворог Хмельницького, приїхавши з Варшави, настренчив Чапліцького проти нього, обвинувативши його в інтригах при Султанському дворі на користь Московщини.

У розділі сьомому описано подоріж на полювання. Підчас подорожи Чапліцький заарештував Хмельницького, як зрадника.

Розділ восьмий оповідає про те, як дочка Чапліцького Ганна допомогла Хмельницькому утекти, узявши з нього слово не мститися батькові.

У розділі дев'ятому описано іменини Чапліцького. В присутності гостей гонець доручив Чапліцькому листа од короля і, поки той читав листа, він зручно обрізав йому одного вуса. Гості обурилися проти короля за таку ганебну кару Чапліцькому. Коли Чапліцький довідавсь, що Хмельницький утік за Ганниною допомогою, він страшенно обурився та й замкнув дочку до в'язниці.

Розділ десятий оповідає про нове повстання українців під орудою Павлюка. „То не буйные вѣтры выли по темному лѣсу — говоритъ преданіе — то козаки возставали, задумавъ, замысливъ побереречь свою славу" (132), так епічними словами оповідає автор про повстання. Потоцький побиває козаків, далі обманою пообіцявши мир, він захоплює старшину й Павлюка і в кайданах одсилає їх до Варшави. Там Павлюка й старшину скарано на горло. Почалися страшні репресії на Україні. „Украйна запустѣла" (137).

Digitized by Google

У розділі одинацятому Хмельницький одзволює Ганну з в'язниці. Ганна закидає йому, що він, викравши її, знеславив її; вона хоче повернутися до батька. Після великої внутрішньої боротьби Хмельницький вирішує побратися з Ганною, щоб уратувати її од неслави. Одбувається весілля. За нього довідується Деряїха і зараз-таки переказує Катерині. Горе Катеринине.

Розділ дванацятий оповідає про перемогу гетьмана Остряниці над поляками й описує врочистий в'їзд його до Чигрина. Потоцький, що його обложив Остряниця, висилає для пересправ православне духівництво, і воно запевнює Остряницю, ніби Потоцький пропонує вічний мир. Остряниця поняв віри й склав мир. Та „ксендзы объявили полякамъ, что клятвы священны только между католиками, но, будучи даны схизматикамъ нечестивымъ, онѣ не имѣютъ никакой силы" (190), і Остряницю з усіма старшинами зрадницьки захоплено, забито в кайдани й завдано до в'язниці. Його у в'язниці одвідує Хмельницький. Остряниці несподівано спадає на думку, що „одно чувство мести и безумныя убійства не спасутъ гибнущей Украины" (198—199), він ладен іти на страту, щоб „въ собственной крови омыть свои кровавые грѣхи" (198). Він силує Хмельницького заприсягтись, що він боронитиме Україну. До в'язниці приходить і жебрак, що відкриває своє справжнє ім'я: він — Семен Наливайко, брат замордованого гетьмана; мета його життя — мститися полякам, і тепер він обіцяє Остряниці страшно помститися за його смерть. Хмельницький ладен іти за Остряницею — зняти нове повстання. Описано страту Остряниці (211—2) за допомогою цитат з літопису (211). „Дѣйствительныя происшествія Украины — закінчує автор — полны столь чудовищныхъ, нечеловѣческихъ подробностей, что передъ ними замираетъ сердце разсказчика, съ ужасомъ отвращаясь отъ неслыханныхъ злодѣяній, и перо невольно выпадаетъ изъ рукъ" (212).

У розділі тринацятому змальовано моторошну картину того страхіття, що звалилося на Україну. Автор для ілюстрації використовує літописи й думи, переказуючи одну (напр. про смерть Півтора-Кожуха) прозою, користуючись твором Костомарова „О русской народной поэзіи" (102) і „Запорожской стариной" Срезневського (I, III, 147). „Козаки вышли на четыре поля, на четыре поля, а на пятое на подолье" (221).

У розділі чотирнацятому Хмельницький, перебравшись за москаля, приходить до Матуші. Він каже про те, що повстання необхідне, про те, що сам король сказав: „У козаковъ на то есть сабли, чтобы защищать свою свободу противъ угнетателей магнатовъ" (230). Хмельницький, перебраний, їздить по Україні й умовляється з старшинами й впливовими козаками. Він згуртовує усіх таємничим ім'ям „Богдана".

Розділ п'ятнацятий оповідає про те, як тяжко живеться Катерині, що після батькової смерти залишилася сиротиною. На цвинтарі

Digitized by Google

Хмельницький сходиться з Катериною. Він пояснює їй свій шлюб і запевнює, що незмінно кохає її.

У розділі шіснацятому Чапліцький, коли Хмельницького не було вдома, приходить до дочки. Заставши її з дітьми, він клене її за те, що вона перекинулася до православія. Жебрак (Наливайко) попереджує Хмельницького, що Чапліцький хоче захопити Катерину. Хмельницький повертається додому й довідується, що його дружину одвідав батько.

Розділ сімнацятий оповідає, як на цвинтарі схоплено Катерину. Хмельницький довідується про новий злочин Чапліцького. Він викликає його на герць. Посланцеві Хмельницького Чапліцький наказав дати двісті нагаїв. Він повернувсь до Хмельницького напівмертвий. „Гмъ'—произнесъ Зиновій, и глаза его метали молніи, и грозно, ужасно было въ устахъ Зиновія это мощное, козацкое: ‚гмъ'" (229).

Розділ вісімнацятий оповідає, як жебрак викрадає Катерину. Тікаючи, Катерина забігає до хати Хмельницького.

Розділ дев'ятнацятий оповідає про те, як заприязнилися обидві суперниці—Ганна та Катерина. Хмельницький зворушений, бачучи, як приятелюють між собою обидві жінки. Приходить жебрак і нагадує Хмельницькому за те, що він заприсягавсь Остряниці у в'язниці. Зиновій падає навколішки й молиться за Україну (339).

81) Р. 1846 надруковано романа: „Мстиславлевъ, или сдача города Могилева", „историческій романъ изъ царствованія Царя Алексѣя Михайловича въ 1654 г." Дію у романі звязано з Вильном та Могилевом. Тільки на стор. 4—5 згадано за Наливайка, що пограбував Могилів р. 1595, та на стор. 8 у II частині автор оповідає про спочинок поляків. Роман анонімний, але на титулі II-ої частини надруковано: „соч. Н. Г-ль".

82) Р. 1846 невідомий автор випустив між люди „историческій романъ": „Иванъ Мазепа, гетманъ Малороссіи" (4 ч.). Це писання з художнього погляду нічого не варте—воно підсумовує усі попередні писання на цю саму тему; це, по суті, і не роман, а історичний нарис, тільки в декількох місцях прикрашений вигаданими розмовами героїв,—розмовами шаблоновими, де немає нічого характерного. Автор використовує історичні документи[1]), великі цитати з Пушкінової „Полтавы", позичає в попередніх авторів (напр. у Голоти), характеристику України бере навіть у Шалікова (II, 31). А втім, докладніш, ніж в инших романах викрито романічну історію Мазепиних відносин до „Евеліни" (дочка польського вельможі—перший роман Мазепин) й додано ще історію про його стосунки

[1]) Напр. Малоросс. дѣла, хран. въ Кол. Арх. 1687, № 26.

Digitized by Google

з полоненою черкешенкою Зюльмарою. (Між иншим, вона, як пушкінська Зарема, з'являється з гинджалом до Евеліни). Марія (не Мотря) Кочубеївна за цим романом гине од Орликової руки.

83) Р. 1848 в альманасі „Междудѣлье" надруковано „извлеченіе изъ неоконченнаго романа, изъ временъ послѣднихъ смутъ въ Малой Россіи". „Романъ этотъ выйдетъ быть можетъ въ непродолжительномъ времени" (підрядк. прим. 67 стор.) „Юность Мазепы, разсказъ племянника его Андрея Войнаровскаго" (67—101). Цей „уривок" становить собою характеристику Мазепи, коли з його був блискучий паж при королі Казимірі. Уродливий, спритний, освічений, ба навіть поет, Мазепа був великий бабій. Доля звела його з красунею Стерлицькою, що її старий чоловік ревниво ховав од усіх у своїому замку. Жид Янкель, що його злочина Мазепа викрив (фальшівник грошей), помстивсь Мазепі. Пан зловив Мазепу у світлиці своєї дружини і прив'язав до дикого коня. Докладно описано стан прив'язаного Мазепи. (Спека, ліс, вовки, переправа уплин через річку, отара диких коней). Мазепу знайдено півмертвого на трупі коня. Пані Стерлицька померла з голоду у тій світлиці, де зрадила чоловіка.

84) Р. 1849 Микола Сементовський випустив у світ окремим виданням повість: „Потемкинъ, какъ козакъ войска запорожскаго" (2 ч.). Повість одбувається р. 1768; місце дії — Новосербія, так звана „запорожская Палестина" — колонія Запорожжя. Описано хутір Перначівка, що належить колишньому старшині Василеві Андрієвичеві Перначеві; він має 81 р. зроду, але бадьорий та свіжий; у нього жінка й красуня дочка Ганя (описано 10 - 12). Автор спочатку непогано описує зимовий крайовид (перший сніг); далі оповідає про те, як ногайці напали на хуторі, і як хоробро виступив проти них Пернач.

Дальша дія одбувається в Петербурзі; описано аристократичний баль: Потьомкін, перед тим, як виїхати до Новоросійського, прощається з вельможною дівчиною, що в ній закохавсь... Далі дія знову відбувається в Перначевій хаті; підчас дружнього бенькету до хати з'являється переїздом Потьомкін; він тримається з козаками по-простому. Він захоплюється спершу Ганниним співом („На бережку у ставки"), а далі нею самою. Потьомкін захоплюється козаками, їхнім життям і сам записується до козаків, дістає прозвисько Грицька-Нечоси (117). Перед тим, як виїхати до Петербургу, Потьомкін на Перначевому хуторі справляє велике свято для козаків. З ним маляр-італієць, що малює сцени з козацького життя й Ганниного портрета.

Дія знову одбувається в Петербурзі, у Потьомкіновому палаці. До нього з'являються козацькі делегати. Потьомкін ущедряє їх ласкою.

Digitized by Google

Та коли делегати приїздять удруге, він приймає їх сухенько: російський уряд вирішив знищити Січ (II, 55). Далі автор оповідає про Потьомкінову подорож до Новоросійського р. 1780, про організацію Чорноморських козаків і, нарешті, про смерть Потьомкіна. Починаючи з другої частини, Перначева родина вже не виступає в повісті. А втім, Потьомкін, удруге і в-останнє приїхавши до Новоросійського заїздить до Пернача й сватає Ганю за одного козака. Оповідання автор провадить жваво й цікаво, хоч і без психологічного поглиблення. Життя українських узграничників, що заховали свої українські звичаї, змальовано яскраво.

85) Р. 1849 А. Скальковський випустив у світ окремим виданням роман: „Порубежники, канва для романовъ" у чотирьох випусках.

У випуску першому вміщено дві повісті: 1) Кагальничанка, повість 1769—1770 (5—124 стор.), 2) Хрустальная балка, повість 1790 років (127—195 стор.).

У випуску другому — „Братья-искупители" повість 1768 р. (1—200).

У випуску третьому й четвертому — „Мамай", повість 1758—1760 рр.).

За епіграф для своїх романів автор узяв Вальтер-Скоттові слова: „J'ai plus cherché à écrire minutieusement des moeurs nationales, qu'à combiner artificiellement des évènements. Je dois avouer qu'à mon grand regret, je me suis senti dans l'impuissance de réunir ces deux conditions d'un bon roman" (Walter Scott, „L'antiquaire"). Уже цей епіграф виразно показує, до якої літературної школи належать писання Скальковського — це історично-побутові романи, де головний інтерес полягає не в історичних фактах та особах, а базується на звичаях, на „побуті". Та окрім Вальтер-Скотта на творчість Скальковського чималою мірою вплинув і Фенімор Купер: у випуску четвертому на стор. 38 він тип „чабана" порівнює з Куперовими героями: — з „Кожаною ногою" („Pas de cuir"), „Соколинымъ глазомъ" (L'oeil du faucon") та ин.[1]). Од Купера автор бере не тільки типи, а й характер пригод; дія його романів виходить з меж України до її „колоній" (I, 101), до Новоросії, — до нових місць: од румунських кордонів аж до Кубанських берегів, до того повісті його одбуваються за тої цікавої доби, коли залюднювано й звойовувано цілинні чорноморські степи. Ролю „індійців" успішно виконували кримські ногайські татари, а так само ті „степові" гайдамаки, що різко одрізнялися од „культурних" гайдамак України, які боролися і з ляхами і з багатими панами, і з московським державним ладом. Тривожне життя колоністів та вільних синів новоросійських степів вироблювало своє-

[1]) „Въ романахъ: ‚Les pionniers', ‚La prairie' и др." (*авторова прим.*).

Digitized by Google

рідні вдачі й утворювало пригоди на взірець куперівських. Автор не раз подає цікаві історичні коментарі до своїх повістей: „лѣтописецъ южной Россіи“ (1, VI), він гаразд знає історію краю, та ще краще знає народні перекази, звязані з кривавою й авантурною історією його; ця історія така барвиста, що авторові, як він каже, не доводиться удаватися до вигадок: „дѣйствительность здѣсь гораздо заманчивѣе всякихъ изобрѣтеній“ (1, IV).

Перше оповідання „Кагальничанка“ звязано з берегами Озівського моря: Кагальник — річка, що вливається до одного з Дінських гирл. Тут був кордон, що відокремлював українську людність од ногайської Орди, яка була під Туреччиною. Роман розгортається у Кагальнику, маленькому узграничному осаді, що ним керує „громада“ на чолі з осадчим (засновником селища) „Королем“ (прозвисько). У цього Короля була дочка красуня Олена. У ній закохавсь скромний, але шляхетний козак Артем Рябой. Іван Залетний, „проклятый некрасовецъ“, с.-то козак-старовір, турецький підданець, потайки переходить через кордон, як турецький агент. Захопившись Олениною вродою, він її зґвалтував і кинув. Вона хтіла втопитися, але її вратовано. Вона довший час слабувала (знахурка лікує замовляннями — I, 98—102), а згодом заспокоїлася й побралася з Артемом.

У другій повісті „Хрустальная балка“ (на Катеринославщині, Слов'яно-Сербський повіт) виступають почасти ті самі особи. Артем Рябой уже овдовів; у нього син Михайло. Цей Михайло покохав уродливу Орину, степову красуню, що любить гасати верхи степом. Орина це дочка Йвана Залетного („проклятаго некрасовца“), що вже заспокоївсь, зажив мирним життям і спокутував свої гріхи. Та всі лихі інстинкти його молодечих років перейшли до його сина Йвана (це був його син, що його породила Олена, коли її зґвалтовано; хлопця віддано батькові). Михайло засилає сватів до Залетного, та сватання брутально одкинено. На щастя для молодих син Залетного заподіяв злочин і його страчено, і Михайло побрався з Ориною. До повісти запроваджено цікаве оповідання про кустарне видобування вугілля.

Повість „Братья-искупители“ знайомить нас з католицьким чернецьким орденом „тринитаріевъ — de redemptione captivorum“ або Матюренів, що мали за своє завдання викупляти християн з рук невірних. Головну їхню діяльність зосереджено на заході, та частково працювали вони і в Польщі. І от зміст цієї повісти — оповідання про те, як троє ченців їдуть до Криму щоб викупити християн. З ними їде хвалько та грубіян польський офіцер-гвардієць. Спочатку автор характеризує старого запорозького полковника Леонтія Климовича Барабаша, що на схилі віку став хуторянином й оселивсь у небезпечній прикордонній смузі, на березі р. Ташлик, на межі ногайських степів. О. Маврикій їде до Криму, між иншим,

Digitized by Google

сподіваючись знайти сестру свою Цецилію, що потрапила у рабство десь перед 15 роками. Роман рясний на що-найрізноманітніші пригоди, — тут і татарські та гайдамацькі напади, і пригоди в Криму, і по берегах р. Бога („Гард", „Мигея") і в Запорозькій Січі (опис 99—141). О. Маврикій у Криму знаходить могилу своєї замордованої сестри й умирає на її могилі.

Повість „Мамай" — це оповідання про страшного й спритного гайдамацького отамана, що проти нього доводиться боротися за допомогою війська. Осередок його діяльности — Мигея (між ст. Благодатію й Ольвіополем), острів серед Бозьких порогів. Описано Гард — запорозький аванпост на Бозі (III, 48), докладно описано російську „крѣпость св. Елизаветы" з російською залогою, що складається з різноманітних елементів (генерал — серб Хорват, російські офіцери — комендант Глебов, німці-офіцери). Найзавзятіш боряться з Мамаєм російський офіцер Страшков, й ватажок чабанів, що вже давненько ворогував з Мамаєм. Страшков потрапляє в рабство до кримських татарів, але після низки пригод захоплює Мамая й одружується з своєю коханою — дочкою німецького офіцера Цецилією.

У повісті Скальковського розкидано яскраві описи ще цілинної новоросійської природи, чимало цікавих побутових рис з життя „узграничників", чимало українських пісень („Колыбъ мини орломъ буты" I, 17, „рыбалка по берегу" I, 81, „Ой гукъ, маты гукъ" I, 81, „Ой, летивъ орелъ" I, 87, „Заклинаніе" I, 99, „Эй не ходи Михайло, на вечерницы" I, 137, „Не крушись мой милый" I, 144, „Ой полечу я на синее море" I, 45, „Ой хата моя била" II, 67, „Чомъ Мигея не славна була" III, 1, „Ой зъ горы витеръ" III, 152, „У козака сердце омливае", 152, „Коло гаю" 153, „Соколоньку ясный" 154, „Ой зъ за горы каменной" 154, „Люди сплятъ". Між иншим, запроваджено оповідання „объ Ивасѣ и вѣдьмѣ" (IV, 42).

86) Р. 1849 А. Кузьмич у „Библіотекѣ для чтенія" надрукував „украинское преданіе": „Послѣдніе потомки гайдамаковъ". Це жваве й яскраво написане оповідання, що за основну тему для нього узято думу про те, як тікали троє братів з турецького полону. Цю тему красиво розвинено, поглиблено психологічно й поширено новими темами.

Оповідач поїхав до Суботова, резиденції Богдана Хмельницького. Там він обізнавсь з старим кобзарем, і той показав йому в лісі могилу, де поховано страшного гайдамацького привідцю Кирила. Нікому пощади не було од нього — ні полякам, ні татарам, ні своїм козакам. Далі не чути стало за їх — і от до Чигрина приїхав дідусь, покупив хутір і зажив багато. Уподобав він дівчину, і батьки проти її волі віддали її за старого. Незабаром вона померла, якою смертю — невідомо. Невдовзі люди довідалися, що цей дід, то — сам Кирило, і всі боялися його й його хутора. Помер він без покути, не запричасти-

Digitized by Google

вшись. Поховано його в лісі. Залишивсь од нього син. Та над усім родом Кириловим тяжіло якесь закляття.

Останній нащадок його був Михайло. Гарний був дідок і всенька родина була гарна, а все-ж кара з неба окошилася на ньому та на його родині. Було у нього троє синів. Один жонатий, другий парубок, а третій ще юнак. Потрапили вони у полон до татарів і троє років страждали у полоні. Нарешті втекли вони з полону, та згрішив перед утечею молодший — закохавсь у туркені, і Бог покарав його. Здох під ним у степу кінь, і старші брати мусіли покинути його самого. Повернулися вони додому й зажурилися та й надумалися їхати шукати брата. Знайшли вони його кістки і натрапили на татарів. Обох забито.

Старий Михайло нудьгував, гадаючи, що загибіль синів то кара з неба, та й повирізував усеньку свою родину, наказавши всіх поховати в лісі. Так припинивсь „нечистый родъ Кирилла" (190).

87) Р. 1849 Григор Карпенко випустив у світ другим (?) виданням альманах: „Ландыши Кіевской Украины въ тринадцати книгахъ стихами и прозою". Книга перша українською та російською мовами. До першої книжки увіходять такі твори: „Послѣдніе часы Гетмана Мазепы" (7—10), „Кіевъ въ 1836 году" (11—22), „Часы мого безталаннаго жытья" (23—33). З прозаїчних творів випадає одзначити повість „Два трупообкрадца. Повѣсть съ истиннаго происшествія" (47—57).

У першому творі автор оповідає про останні дні Мазепиного життя.

Другий твір „Кіевъ въ 1836 г." — це патетичний опис відновлених святощів та позначних пам'яток Київських.

Третій твір „Часы моего безталаннаго жытья" не цікавий — це авторові (?) скарги на свою долю, на своє здоров'я, то-що.

Остання повість „Два трупообкрадца" теж не цікава — оповідає про грабіжників могил.

88) Р. 1850 в альманасі „Кіевлянинъ" М. А. Максимович надрукував: „Сказаніе о Гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ" (151—183) з віршами, написаними на його честь. Цей твір треба зарахувати до історичних.

Digitized by Google

Digitized by Google

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ І КАЗКА

Digitized by Google

Digitized by Google

Історію фантастичної повісти-новелі тісно звязано з історією „казки". Повстала ця повість за доби романтизму. У XVIII-ому віці до „казки" ставилися виразно негативно: поетика Буало (під Декартовим впливом) одкидала усе „obscure", „incroyable": „L'esprit n'est point qu'il ne croît pas" — каже Буало. І Декарт і Буало були вороги будь-яким rêves і через те уяву зовсім вигнано з процесу поетичної творчости, — цією творчістю повинні були керувати тільки — „Raison" і „bon sens". До того-ж аристократизм доби визнавав, що гідні уваги тільки аристократичні жанри (епопея і трагедія переважно),— „казку" мали за „низький жанр", витвір „черни" (поняття „народ" і „чернь" уважали за тотожні). Зокрема в Росії для творів тієї категорії, що до неї належала „казка", існувало характерне слівце „подлый".

Через те казкові мотиви до літератури могли потрапити — або в перекрученому вигляді, „травестовані", і правили за предмет для глузування з „недоладностів" та „абсурдів" у народній творчості; або ці мотиви напинали пишним убранням у стилі рококо й обертали їх на повчальні алегорії, де надприродні казкові істоти фігурували тільки, як „абстрактності", — носії моральних понять; або, у третьому випадкові, казкові мотиви ставали за матеріял для фривольної новелі, де перекручена фантастика допомагала тільки підсилювати пікантність рисковитих ситуацій.

Навіть „Казки 1001 ночи", що їх переклав Галан, не на довго відсвіжили французьку казку „про фей" і незабаром підкорилися тим тенденціям розтління, що владно провадили цей жанр до переводу.

У Німеччині раніш, ніж у Франції, почавсь процес відродження „народньої казки". Не вважаючи на авторитетні Готшедові заяви, спершу Бодмер, а за ним Тік, Рунге, брати Грімми та ин. звернули увагу німецької публіки на нерозроблений, нікому невідомий запас тем, сюжетів та образів, що живе сторіччями у самих „низах" німецького суспільства. Цікаво, що „казка" увійшла до німецького письменства спочатку з рукописної повісти, утвореної ще за середніх віків з „дитячої": це „Ammenmärchen" — „нянчині оповідання", „Kindermärchen" — „дитячі казки". Зате за доби романтизму „казка" раптом зростає в жанр, що посідає найперше серед инших місце. „За наших часів — каже Бенц — на казку всі дивляться очима раціо-

Digitized by Google

налістів XVII—XVIII в. Ґете й Шіллера ми вважаємо тільки за ліриків, драматургів, авторів поем і жадної не звертаємо на них уваги, як на ‚казочників'. За наших часів ми вимагаємо од письменства повчальної ‚правди' передусім, щоб змальовувало воно ‚дійсність'. Та не те було в добу романтизму — каже він — тоді на ‚казку' не дивилися як на ‚Milchenspeise' для дітей, — її вважали за ‚найвище мистецтво', визнавали її за ‚канон поезії', і в добі романтизму повстала творчість, що обрала казку за свій прообраз, що зріс на любові до народньої казки" [1]).

Для Новаліса, приміром, „життя" і „дійсність" нічого не варті, — він почувається на землі, як вільний гість, що його нога лиш злегка доторкується землі, — усе, що оточує його, перетворюється для нього у мрії, — в усьому він бачить к а з к у... І коли інші не розуміють цього, то це наслідок їхньої органічної хиби. Для Новаліса казка це єдиний спосіб поетично відтворювати життя. Почуття й уява — єдині поетові привідці, — „казка" канон поезії, бо вона її прототип („Urtypus"), через те усяка п о е т и ч н а творчість повинна бути „казкова" (märchenhaft). Кажучи так, Новаліс цілком одбирав у поезії право змальовувати життя, дійсність й історію. Та треба мати на оці, що під „казкою", під „казковим" Новаліс розумів щось одмінне од того, що ми вкладаємо в це розуміння, — його творчість, по суті, така сама далека од народньої казки, як і французька казка про фей. З Новаліса, насамперед, філософ, і для нього народня казка, як така, нічого не варта, — для його в казці ціну мало те, що казка відтворювала життя, а цього він не бачив в инших літературних жанрах. Новаліс свою думку й прибирає в форму казки. Як каже Бенц, з його засновник особливої „казки" — „а л е г о р и ч н о - ф і л о с о ф с ь к о ї".

Друга відміна романтичної казки „п р и р о д н я к а з к а" (Naturmärchen) Тіка, — та казка, котра найближче дотуляється до народньої, але поглиблює, поширює й філософічно обґрунтовує її фантастику. У цій казці головну увагу скеровано на таємниче життя природи. У самій природі і в казкових наївних уявліннях її Тік побачив особливий сенс й особливе значіння, — життя природи він уявив як боротьбу ясних і темних основ. І от Тік та його наслідувачі загомоніли про „хаос" природи, про „страхіття природи". Смерть, ніч, знищення, жах самітної людини у лісі („Waldeneinsamkeit"), таємничі голоси й чари природи та їхні втілення в казкових істотах, чужих для людини, що вособлюють природні сили та явища, — от ідеї, мотиви та образи, які запровадили до літератури Тік та його наслідувачі. Казка у них перетворилася в „сагу" (Benz, 137).

Третю відміну романтичної казки (Wirklichkeitsmärchen) почав Гофман. Він переніс „казку" до дійсного світу, виніс її до світу,

[1]) R i c h a r d B e n z, „Märchen-Dichtung der Romantiker", 80.

Digitized by Google

осяяного сонячним світлом, на міську вулицю, у підвал, на горище... Він знайшов „царство казки" в душі людській (141). Галюцинації, привиддя, явища психологічні й найчастіш психопатологічні дали матеріял для цієї „казки дійсности". Великі відкриття у світі науковому (магнетизм, електрика, гіпнотизм та ин.) збагатили цю відміну казки, підказавши теми „науково-фантастичні" [1]). Та що оголеніше ставало „чудо" нової казки, то разючіш відчувавсь конфлікт цього чуда з „дійсністю". Звідси, з цього загостреного конфлікта „незрозумілого", „чудесного" з „звичайним", простим та зрозумілим повстали нові колізії трагічного та комічного характеру. Істота вищого ряду ясновидець, візіонер, напівбожевільний фантаст, що видерся з вузьких рамців міщанського, вульгарного „існування", переступив межі світу, зіткнувся з тривіяльним „існувальником" — з тваринним та рослинним, одне слово, прозаїчним буденним життям.

Поруч цих трьох основних відмін романтичної казки Бенц однзначає ще дві: 1) казку „вільної казкової творчости" і 2) казку „народню", що її в XIX в. починають збирати бережко й любовно, починають її наслідувати, уникаючи суб'єктивно до неї ставитись, цінуючи у ній примітиви первісної творчости.

Для нашої праці особливо важливу вагу мають ці дві останні відміни романтичної казки.

„Сказочники" першого типу вільні од суб'єктивізму Новаліса й Тіка і в своїх казках подають зразки об'єктивніших творів, „наївних" по суті, де використано різною мірою мотиви народньої казки.

Та взагалі треба відзначити, що на заході казковий матеріял, безперечно, кількісною стороною був значно бідніший, ніж у нас: середні віки вже переробили народню казку в легенди, новелі, фабльо-шванки, в „народню повість", ба навіть у „народній роман" (напр. про Фауста). Значно багатші (кількісною стороною) казки українська та російська, що, очевидячки, зберегли навіть на початку XIX в. чимало своїх примітивних первісних рис. А що російська казка перебувала в такому стані, то це поклало особливий відбиток примітивности і на ту романтичну казку, що зросла в Росії в XIX в.

Як російський історичний роман повстав підо впливом західньоєвропейського (Жанліс, Флоріян, Осіян, Вальтер-Скотт, Байрон), — так і інтерес до фантастичної повісти викликали ті-ж-таки західньоєвропейські впливи. Ще р. 1806 в російськім перекладі з'являється німецький роман на 4 частині під назвою „Леста, или Днѣпровская Русалка" — „романтическая повѣсть" [2]). Зміст цієї повісти такий:

---

[1]) Так за наших днів великі наукові відкриття відродили „фантастичний науковий роман" Вельса та ин.

[2]) „Леста" це прозаїчний переказ популярної свого часу опери „Днѣпровская Русалка". Історію цього твору див. у розвідці акад. І. Н. Жданова — „Русалка" Пушкина. „Donauweibchen" Генслера Спб. 1900 (VII ч. Зап. Ист.-Фил. Фак. Имп. Спб. У-та). Тамтаки про „русалок" у літературі та народній поезії.

Digitized by Google

Лепозор, син вельможі Київського Гостомисла, їде сватати Всемилу, дочку Останову. Захоплений співами дніпрянських русалок, він закохується в русалці Лесті. Леста, що й собі покохала Лепозора, викрадає його, сходиться з ним, але не перешкоджає його шлюбові з Всемилою, приходить на весілля під виглядом співака, і потім підкидає молодим свого сина, народженого од Лепозора.

Отже російський читач обізнаний був з романічним сюжетом фантастичного характеру (русалчине кохання, життя русалок у чертогах на Дніпровому дні, зносини русалок з людьми, то-що) ще р. 1806, а передше цей сюжет підтримала популярна в XIX в. опера „Днѣпровская Русалка“ [1]).

Що інтерес до мотивів української фантастики викликали, спочатку, впливи зовні, за це свідчить, між иншим, „передмова“ Мик. Маркевича до його твору „Украинскія мелодіи“. У цій передмові сказано, що на студії над українським фольклором наштовхнули автора „Ирландскія и Еврейскія мелодіи“ Томаса Мура й Байрона, Міцкевичеві „Dziady“, Ґетеві „Erlkönig“ і „Fischer“, „Иллирическія пѣсни“ Іполита Могановича (а так само „Утопленникъ“ Пушкіна й „Свѣтлана“ Жуковського).

У Росії література цього типу розвивається двома напрямками: 1) видають тексти творів усної творчости — або а) в їх первісному вигляді, або — б) більшою чи меншою мірою оброблені, — в останньому випадкові ми маємо оброблення казкових сюжетів усної поезії; 2) письменники використовують тільки окремі мотиви усної поезії і запроваджують їх до сюжетів, вільно вигаданих, найчастіш побутового характеру. Коли в першому випадкові твори спираються виключно на рідну усну творчість, то в другому — вони спираються частенько, різною мірою, на красне письменство романтичної школи й дотуляються найчастіш до побутової літератури [2]).

Досі тільки Гоголь притягав до себе пильну увагу дослідників, що вивчали звязок його творів з усною творчістю [3]) й творами західньо-европейського письменства, — инші письменники цього напрямку й цієї самої доби не привертали поки-що достатньої до себе уваги. Окрім того, ніхто, скільки мені відомо, не студіював досі „масову“ літературу цього типу, а через те ніхто й не брав на увагу ще одного чинника, що його не можна проминати, з'ясовуючи літе-

---

[1]) Цікаво, що в Німеччині інтерес до фантастичної казки викликала так само музика — Моцартова опера „Чарівна флейта“ (Benz, 86). Про значіння опери „Днѣпровская Русалка“ сказано в книзі В. Гіппіуса „Гоголь“ (15).

[2]) До першого типу „романтичної казки“ можна зарахувати Вельтманові романи „Кощей“ і надто „Свѣтославичь“.

[3]) Гоголь, як романтик, особливу увагу звернув на фантастику (Проф. Н. И. Петровъ, „Южно-русскій народный элементъ въ раннихъ произведеніяхъ Гоголя“ — 57). Ще про народню фантастику у Гоголя: Чудаковъ, „Отраженіе мотивовъ нар. слов. въ произв. Гоголя“ (К. Унив. Изв. 1906 № 12), К. Невірова „Мотиви української демонольогії в „Вечерахъ“ та „Миргороді“ Гоголя“ („Записки Українського Наукового Товариства в Київі, кн. V, 1909), В. Гиппиус, „Гоголь“, 1924.

Digitized by Google

ратурну історію виучуваного твору — взаємодії поміж виучуваним твором, і тими, суто-літературними впливами, які його оточують. Порівнявши мотиви, використані, наприклад, хоч-би у Гоголя, з тими, що трапляються в инших тогочасних письменників, дослідник зможе вичерпливо з'ясувати, якою мірою Гоголь був цілком самостійний, вибираючи теми для своїх творів, — якою мірою він міг узяти ці теми у своїх попередників. Може статися, що джерела Гоголевої творчости можна шукати у його літературних попередників.

Звертаючись до творів, котрі увійшли до цього розділу, я одзначу, насамперед, що ми маємо низку творів, які належать до першої групи (видання текстів у первісному вигляді, або перероблених).

Гоголеві твори „Вечера на хуторѣ" та „Вій" належать до другої групи (використано тільки мотиви).

З таких мотивів найчастіш використовували письменники першої половини XIX в. такі: Відьма, Чарівник, Русалка, Диявіл у стосунках до людей, Шукання скарбів, Шукання папороти, Мрець у стосунках з людьми, Упир, Вовкулака, Вогненний Змій.

Відьма трапляється найчастіш: з творів цієї групи відьма виступає в 14 творах (№№ 1, 16, 17, 18, 19, 22, 25, 27, 29, 32, 36, 38, 39, 44). Перед Гоголем цей мотив вже використовувано скількома нападами.

Друге у цих творах місце належить Дияволові (у вигляді людини, або у власному вигляді). Він трапляється в 10 творах (№№ 4, 16, 20, 33, 37, 41, 42, 43, 44, 45), і в XIX в. вперше образ людини, „що запродала душу", подав Гулак-Артемовський, розробивши тему „Твардовський", — тему, що до неї дальші письменники вдаються кілька разів (№№ 4, 16, 33, 42, 44). Далі Гоголь пускає в літературний обіг цей образ (у повісті „Басаврюкъ"). Усі суміжні з „дияволом" теми: „продаж душі дияволові", „розплата" з дияволом „гулянка з ним у карт", „дияволові подарунки" — усі ці теми вперше запровадив до літератури Гоголь (№№ 16, 37, 41, 43, 51 та ин.).

На третьому місці що-до кількости літературних обробок стоїть Русалка, що трапляється 10 разів (№№ 2, 3, 5, 7, 11, 16, 44, 47, 48, 51).

Перед Гоголем цю тему розроблено двічі. Зате Гоголь перший опрацював сполучення двох тем: „мачуха-відьма" і „пасербиця-русалка".

Мотив „Шукання скарбів" розроблено 5 разів (№№ 9, 10, 16, 34, 42), і цю тему вже розроблено до Гоголя.

Мотив „Шукання папороти" розроблено в 4 творах (№№ 9, 10, 12, 44), до того цей мотив розроблено перед Гоголем.

Мотив „Чарівник" розроблено 4 рази (№№ 7, 10, 16, 20), до того мотив цей розроблено до Гоголя.

Digitized by Google

Мотив „Мрець“ розроблено двічі (№№ 16, 21) і Гоголь перший узявсь за цю тему.

Не використав Гоголь таких мотивів, як Упир, Вовкулака, Вогненний Змій.

З инших мотивів епізодичного характеру, літерати особливу увагу звернули на „літання відьми на Лису гору“, „літання туди-ж слідом за нею звичайної людини“ й „шабаш на Лисій горі“ (№№ 18, 23, 32) [1]).

„Фантастична повість“, що ній присвячено цей розділ, ділиться на дві групі: на твори справді-романтичні, де фантастику змальовано серйозно й автор удає, ніби він йме їй віри. Такі твори мають трагічний характер (напр. Гоголеві „Ночь на Ивана Купала“, „Страшная месть“, то-що) — і псевдо-романтичні, де фантастику травестовано.

Властивий українцям нахил пародувати (це я вже відзначив попереду) підказав багатьом таке несерйозне, глузливе ставлення і до фантастики. Усі твори цього типу належать до комічних творів.

Коли ми порівняємо усі ці романтичні казки, Україні присвячені, ми легесенько пересвідчимось, які вони примітивніші од казок Тіка, Гофмана, не кажучи вже про казки Новалісові. Гофман — творець „міської казки“ вплинув на такі твори, як Гоголів „Портретъ“, та цей твір не належить до українських. Тільки „Двойникъ“ Погорельського близький духом до гофманових творів.

По суті, повісті цього розділу найближчі до „природніх казок“ і надто до казок четвертого та п'ятого типів.

Будь-що-будь, літературний інтерес Німеччини до народньої казки, поява в російських перекладах німецьких казок — були за той стимул, що утворив інтерес до української казки, а також до місцевих переказів, спонукав збирати їх і літературно опрацьовувати (№№ 6, 26, 27, 28, 31, 35, 36, 38, 43, 46, 49, 50, 52).

1) Р. 1808 А. Павловський надрукував віршовану поему: „Вѣдьма и злодѣи, или чудное произшествіе“ (Спб). Сама собою поема не цікава і з Україною не звязана. Зміст її коротенько такий. Литвини з ученим ведмедем заночували в лісі. Аж раптом ведмедь занепокоївсь, — щось зачув і по духу привів своїх проводирів до лісової хати, де розбишаки смалили діда, — мордували його вогнем. Старого уратували, а розбишак похапали.

---

[1]) Фантастика повкроплювана і в инші твори: напр. в романі Вельтмана „Кощей“ (1833), „Свѣтославичъ“ (1835), А. А. П. „Русскій богатырь“ (1837), Є. Гребінки „Рогдаевъ пиръ“ (1831), Б. Розена „Святополкъ“ (1831), Загоскіна „Аскольдова могила“ (1833), Є. Гребінки „Богданъ“ (1843), Погодіна „Харьковская Ганнуся“ (1832) та ин. Тут виступають і русалки, і відьми, і чарівники...

Digitized by Google

Та безперечний інтерес становить розумування про „відьом". Це самостійний твір, не звязаний з поемою. З нього ми довідуємось, що батьківщина відьом — Україна. Саме слово: „відьма" народилося на Україні. Звідти, з України, уявління про відьом перейшло до Росії (1). Слово: „кіевская вѣдьма" стало синонімом „искуснѣйшей, въ своемъ родѣ, и величайшей волшебницы, колдовки". Автор ще й іронізує, запевнюючи, ніби „въ Кіевѣ, дѣйствительно, водятся вѣдьмы, а особливо по кладбищамъ и въ Шелковичной улицѣ" (6).

Далі автор перераховує довгу низку функцій, що їх виконують київські відьми, — між иншим, каже і про „кражу звѣздъ и складываніе ихъ въ горшокъ, вколачиваніе гвоздей, полеты на Лысую гору, куроглашеніе". Автор одзначає, що заспокоїти відьму можна осиковим кілком. Переказує він і народнє повір'я, що, коли відьму бити, то вона перевертається кішкою, свинею, змією, мухою, щукою, — „продолжая битье, можно принудить ее принять видъ женщины" (5).

2) Р. 1817 К. Батюшков надумавсь писати поему, під заголовком: „Русалка" та й склав докладний план, передрукований у збірці його творів, вид. за редакцією акад. Л. І. Майкова та В. І. Саітова (т. III, 453). За героїню в поемі мала бути русалка Лада, що живе в Дніпрі. Вона зачаровує Озара, сина богатиря Добрині. Вона затягає парубка до своїх чертогів, де він тішиться коханням, згодом, проте, одзволюється од її чар.

3) Р. 1827 анонімний автор: — й — [Гулакъ-Артемовскій] у „Вѣстникѣ Европы" умістив „малороссійскую балладу": „Рыбакъ". Зміст її нескладний: молодий рибалка сидів коло річки й ловив рибу. Раптом „зъ воды дивчынонька плыве". Це була Русалка, — вона підпливла й стала манити рибалку... Він не встояв: „рыбалка хлюпъ! — и билше вже нигде не бачылы Рыбалки!" (73). Ця балада то переробка Ґетевої балади „Рибалка" (переклад її див. „М. Телегр.", 1831, ч. 39, 181—2, пер. Колачевський). Р. 1833 Гулак-Артемовський передрукував цей самий твір під назвою: „Рыбалка" в „Утр. Звѣздѣ" (***).

4) Р. 1827 у часописах „Вѣстникъ Европы" (ч. 153) і „Славянинъ" (XXVII ч.) П. Артемовський-Гулак умістив свою „малороссійскую балладу": „Твардовскій". (Того-таки року „баллада" вийшла окремим виданням). Це — вільна обробка відомої легенди. Твардовський бенькетує з гостями у корчмі, виробляє за допомогою чаклування різні фокуси, — обертання. Аж раптом з'являється біс у вигляді „німця"

„Нимець
Стоить середъ хаты!
Нисъ — карлючка, ротъ свынячій,
Гыря вся въ щетыни:

Digitized by Google

Нижки курячи, собачій
Хвистъ, рижки цапыни,
Дрыгъ ногою! круть рижками!
Въ поясъ поклонывся! (29).

Біс каже, що шинок, де вони знаходяться, зветься „Римомъ", а за договором, складеним з Твардовським, розплата з ним має бути тоді, як Твардовський опиниться в Римі. Твардовський загадує бісові різні важкі завдання і, між иншим, вимагає, щоб біс побравсь з його дружиною,— усі важкі завдання біс повиконував, але побратися з дружиною Твардовського не захтів та й утік.

Баладу написано жвавою мовою. Надто добре вийшла картина оргії в шинку —

Рижуть скрыпки и бандуры!
Дивчата гопцюють;
Хлопци, — питъ ажъ льещя зъ шкуры —
Коло ихъ гарцюють.
Бражчáть чарки, люлькй шкварчáть,
Шумуе горилка!
Стукъ... гармыдиръ... свыстять, крычáть...
Голóсить сопилка... (27).

5) 1827 А. Н. Муравйов випустив у світ „Сборникъ стихотвореній", під загальною назвою: „Таврида". До цього збірника увійшла й балада: „Русалки". Починається цей твір так:

Волнуется Днѣпръ, боевая рѣка,
Во мракѣ глухой полуночи,
Ужъ выставилъ мѣсяцъ изъ тучи рога...

Русалки граються в річці, принаджують недосвідчених юнаків, і автор застерегає цих юнаків:

Бѣгите, о юноши, томныхъ очей!
Мечтами коварныя манятъ!

І далі автор не зле описує русалок, оповідає про їхні гри в річці при місячному світлі.

6) Р. 1827 Макаров на сторінках „Вѣстника Европы" надрукував оповідання: „Ив'анъ-да-Марья", „исторія желто-лиловаго цвѣточка". Марія кохала Йвана, він — її. Батько Маріїн був проти цього кохання. Марія скорилася батьковій волі й повернула Йванові каблучку, що він їй подарував, і з журби померла. Іван заподіяв собі смерть. Обох їх поховано на Дніпровому березі. На їхній могилі виріс „чудный цвѣтъ двуцвѣтистый", — його назвали „Иванъ-да-Марья".

7) Р. 1829 Порфир Байський (Ор. Сомов) на сторінках „Подснѣжника" надрукував оповідання „Русалка", „малороссійское преданіе".

Digitized by Google

Спочатку повість повторює Карамзінову „Бѣдную Лизу", навіть стиль подекуди щиро-карамзінський. Та відколи польський пан красень-Казимір кинув свою Горпину — сюжет повісти розгортається по-новому. Дівчина йде до чарівника-Боровика і вже додому не повертається,—вона топиться й стає русалкою. Мати її пішла до того самого чарівника, і він навчив її, як повернути додому русалку-Горпину. Він звелів матері чекати русалок у певному місці, окресливши навкруги себе чарівне коло. Коли вони бігтимуть проз неї, вона повинна вгадати в їхній юрбі свою дочку, вихопити її з натовпу і швидше затягти її до чарівного кола, запалити над її головою чорну свічку й вести її додому.

Усе це й поробила стара мати. Тільки-ж не знайшла вона щастя, повернувши додому дочку: спершу дочка просилася в неї, щоб пустила її до русалок, а коли мати не пустила, — дівчина, неначе, завмерла, сиділа безживна з нерухомими мертвими очима. А коли настали знову Зелені Свята, і русалки побігли проз їхню хату, дівчина втекла з ними. Другого дня Казиміра знайдено мертвого в лісі. Люди гомоніли: „покойника русалки защекотали" (82).

У повісті є чимало гожих деталів. Отож, приміром, зовнішній вигляд Горпинин описано так: „Она росла, какъ молодая черешня, высокая, стройная; черные волосы ея, заплетенные въ дрибушки, отливались, какъ вороново крыло, подъ разноцвѣтными скиндячками; большіе глаза ея чернѣлись и свѣтились тихимъ огнемъ, какъ два полу-истухшіе угля, на которыхъ еще перебѣгали искорки. Бѣла, румяна и свѣжа, какъ молодой цвѣтокъ на утренней зарѣ, она росла на бѣду сердцамъ молодецкимъ и на зависть своимъ подружкамъ" (59–60).

Ефектно описано чарівника Боровика (70—2). Мальовничо описано, як біжать русалки у лісі (75). Виразна промова русалки-Горпини, що оповідає про життя русалок (77).

8) Р. 1829 на сторінках „Вѣстника Европы" В* (як каже М. Комаров у „Покажчику", автор: Левко Боровиковський) надрукував українською мовою „казку": „Маруся", що являє собою вільний переклад балади Жуковського: „Свѣтлана".

9) Р. 1829 П. Байський (Ор. Сомов) у „Невскомъ Альманахѣ на 1830 г." умістив оповідання побутового характеру, під назвою: „Сказка о кладахъ".

Максим Кирилович Нешпета, абшитований майор, жив у своїй садибі. Проживши усенькі свої гроші, він надумавсь шукати скарбів, тим більш, що серед старих своїх паперів він знайшов „Сказаніе о кладахъ, зарытыхъ въ разныхъ мѣстахъ Малороссіи и Украины" (9). Абшитований гусарський капрал Федір Покутич, великий знавець різних фантастичних оповідань та переказів, підтримує цю майорову

Digitized by Google

ідею. Він розповів майорові про лихого, „который сторожитъ кладъ въ томъ видѣ, въ какомъ человѣкъ, зарывшій кладъ, положилъ на него зарокъ являться“ (20), — розповів про чудесний випадок, коли котрась бабуня знайшла скарб (23—30). Він казав, що шукачеві скарбів необхідно попереду знайти розрив-зілля, або папоротневий цвіт (31), і докладно пояснив, як треба його шукати (31—2),— розповів, як гусар Притченко у ніч на Йвана Купайла довідавсь од знахура-чарівника (38—42) та напівбожевільної дівчини (42), як треба шукати квітки, пішов у ліс і якого лиха він там зазнав (45—50). Перша майорова спроба знайти скарб була нещаслива: кішку Малашку вони вбили — „ухохлили“ по-дурному, гадаючи, що то дідько,— а скарба не знайшли. Майор притяг до своєї витівки ще й жидамірошника, що його люди мали за чарівника. Тимчасом мало не загинула в річці дочка майорова Ганнуся. Її вратував офіцер Левчинський, що в ній закохавсь. Бажаючи догодити батькові коханої дівчини, він сам улаштував скарб у могилі й допоміг майорові його розшукати, намагаючись останніми своїми грішми допомогти майорові, що втратив усенький свій статок. На щастя, майор у старовинній скрині своїй, що припала йому від предків, знайшов досить грошей, і повість закінчується тим, що Левчинський одружується з Ганнусею.

Цікава примітка Сомова до цієї повісти. Він мав на думці „собрать сколько можно болѣе народныхъ преданій и повѣрій, распространенныхъ въ Малороссіи и Украинѣ между простымъ народомъ, дабы оные не вовсе бъ были потеряны для будущихъ Археологовъ и Поэтовъ“. „Не желая составлять изъ нихъ особаго словаря, рѣшился разсѣять ихъ въ разныхъ повѣстяхъ“. Беручи на увагу, що Сомов безперечно впливав на молодого Гоголя, слід у цій заяві вбачати ту програму, якої додержувавсь і Гоголь у своїх „Вечерахъ“. Так само як Сомов, до народніх переказів поставивсь і Полевой („Святочные разсказы“, „Моск. Телегр.“, 1826, № 3).

10) Р. 1830 Гоголь надрукував („Отеч. Записки“ ч. 41) повість, під назвою: „Басаврюкъ“ (до „Вечеровъ на хуторѣ“ ця повість увійшла під иншою назвою: „Вечеръ наканунѣ Ивана Купала“). Головна дійова особа у ній Басаврюк, „человѣкъ, или лучше, дьяволъ въ человѣческомъ образѣ“, „бѣсовскій человѣкъ“. Він провадить гультяйське, п'яне життя, залицяється до дівчат, робить їм щедрі подарунки. Тільки-ж користи з цих подарунків було не гурт,— візьмеш подарунка, а вночі „тащится въ гости какой нибудь пріятель изъ болота... и давай душить за шею“, — укинеш подарунок у воду — „плыветъ чертовскій перстень, или монисто поверхъ воды“ знову до того, хто його одержав.

Отже Басаврюк — не то сам диявіл у людському вигляді, не то чарівник, — воно неясно. Далі у повісті розгорнено народні повір'я:

Digitized by Google

1) про папоротневі квітки, що за допомогою їх видобувають скарби, 2) про те, що скарби можна видобувати за допомогою дитячої крови, 3) про трагічну розплату з дияволом. Окрім того, заведено до повісти — відьму (вона-таки згодом „колдунья“) і привиддя забитої дитини Йвася.

Трагічна повість кінчиться комічним епілогом: п'яна уява старшин, що сидять у шинку, обернула страшного Басаврюка у шкідливого блазня, який лякає людей на-підпитку.

11) Р. 1830 А. Подолинський написав баладу: „Пѣсня утопленницы“. Русалка співає:

По вечерней зарѣ я гуляю въ Днѣпрѣ,
Я качаю въ волнахъ мою дочь.

Русалка журиться, — чекає місяця й милого, що заявиться цієї ночи. Вона його зачарує, — він належатиме їй.

12) Р. 1830 І. Алякринський у „Вѣстникѣ Европы“ надрукував баладу: „Усладовы гусли“. Співак Услад співає на Дніпровому березі: оспівує він селян, красунь, подвиги богатирів. Русалка слухала його і стала манити в Дніпро. Услад кинувсь у річку.

13) Р. 1831 в „Моск. Телеграфѣ“ М. Маркевич умістив вірша: „Иванъ Купала“ („украинское повѣрье“). Автор оповідає, яке страхіття чекає тую відважну людину, що насмілиться шукати папоротневу квітку (318—9).

Соберутся вѣдьмы, черти,
Выползетъ подземный гадъ,
Изъ гробовъ скелеты встанутъ...
И за цвѣтъ бороться станутъ...
Кто побьетъ ихъ — сыщетъ кладъ!

Автор каже, що він не наважується шукати чудесну квітку і воліє краще піти до дівчат, з ними запалюватиме багаття і стрибатиме через вогонь.

14) Р. 1831 Мик. Маркевич випустив між люди твір, під назвою: „Украинскія мелодіи“ (М. 1831). Твір цей цікавий, найбільше, через своє докладне „Предисловіе“ (I—XXIX) і не менш докладні „Примѣчанія“ (93—154).

У „Предисловіи“ автор, насамперед, каже, що „Ирландскія и Еврейскія мелодіи“ Томаса Мура та лорда Байрона йому „подали первую мысль, приложить слова Русскія къ прелестной музыкѣ пѣсенъ Малороссійскихъ“. Далі він каже, що „Утопленникъ“ Ол. Пушкіна, „Dziady“ Міцкевича, „Erlkönig“ та „Fischer“ Ґете, „Свѣтлана“ Жуковського, „Иллирическія пѣсни“ Іпполита Могдановича йому „подали мысль описать преданія и обычаи, обряды, историче-

Digitized by Google

скія происшествія, повѣрья и красоты видовъ Малороссіи въ мелкихъ отрывочныхъ пѣсняхъ, приноравливая каждую изъ нихъ къ напѣву Малороссійскихъ пѣсенъ" (IV). „Я — каже автор — взялъ цѣлью описаніе того, что̀ никѣмъ еще не было описано".

Далі автор каже про „Малороссію", встановлює її географічні межі, перераховує „достойныя примѣчанія, по красотѣ видовъ, мѣста" (V—VI). Каже він про флору українську (VII), покликуючись на Шерера [1]) (VII). Бідкається автор на те, що Україну забуто й „у насъ нѣтъ еще ничего порядочно-написаннаго на щетъ Малороссіи" (VIII). Далі він характеризує українські повір'я: „домовой", „перелетныя и теряющіяся звѣзды", повір'я про русалок... (IX). „Въ Малороссіи — каже він — все оживлено, все имѣетъ даръ слова: въ древнемъ дубѣ таится существо неземное, въ оставленномъ домѣ есть еще жители, хотя и невидимые, рѣка есть обитель существъ прелестнѣйшихъ" і т. д. (IX—X). Квітки мають своє значіння, — отож, напр. „Иванъ-да-Марья — красавецъ, и по смерти не разлучившійся со своей красавицею" (X). „Здѣсь все является въ блескѣ поэзіи. Змѣй, устремя глаза свои на солнце, питается лучами его. Волшебница снимаетъ звѣзды съ неба и прячетъ, какъ камни драгоцѣнные. Птица, убивая восемь насѣкомыхъ, съѣдаетъ девятое. Огненный змѣй влюбляется въ нашихъ красавицъ и посѣщаетъ ихъ въ окны домовъ влетая внезапно. Египтянка играетъ роль древней Пиѳіи, вдохновенной Апполономъ, утопленники выходятъ со дна рѣчного, чтобы грѣться на лучахъ мѣсяца; вороные кони скачутъ по двору, предвѣщая смерть хозяину".

Далі він оповідає про те, як зустрічають весну на Україні (XIII), про співи веснянок, про гри хороводні, про гру в „горѣлки" (XIV), — оповідає про обряди, звязані з Зеленими Святами (XIV). Оповідає про традиційну косовицю Йванового дня (XIV—XV), про обряди, звязані з жнивами (XVI), оповідає про вечерниці, про вертепну виставу (XVI), про колядування (подано колядку — XVII), про щедрівки під новий рік (XVII—111).

Далі автор характеризує сільський побут, каже про те, що Україна рясна та багата, а людність її гостинна. Каже він за бандуристів (XVIII — XIX), переказує зміст деяких пісень (XX — XXI). „Колдунами", як він каже, на Україні уважають мірошника, коваля, циганку (XXII).

Каже автор і про те, як одбилася історія в піснях (XXIII), перераховує героїв українського епосу (Федір Богдан, Підкова, Скалозуб, Косинський, Лобода, Петро Сагайдачний, Зиновій Хмельницький, Павлюк, Остряниця, Дорошенко, Носач, Полуботок, Войнаровський, Палій, Мазепа), подаючи коротенькі їхні життєписи.

---

[1]) Що, між иншим, запевнює, що на Україні „травы такой высоты, что человѣкъ на конѣ легко въ нихъ укрывается" (1, 5, 34). Пор. у Гоголя в „Тарасѣ Бульбѣ" опис степу.

Digitized by Google

Закінчує автор своє „Предисловіе“ тим, що вихваляє українську мову за її милозвучність, а так само похваляє українські пісні за те, що вони музичні.

Сама книга складається з коротеньких балад: „Сонъ-трава“ (4), „Вѣдьма“ (6), „Примѣты смерти“ (8), „Платки на козачьихъ крестахъ“ (11), „Примѣты по коню“ (12), „Чаровница“ (14), „Бандуристъ“ (17), „Удавленникъ“ (21) [1]), „Солнце утопленниковъ“ (24), „Вороные кони“ (27), „Чума въ Кіевѣ“ (31), „Пѣвецъ“ (34), „Украина“ (39), „Гетьманство“ (41), „Украинскія ночи“ (43), „Украинскія дѣвы“ (44), „Степь“ (46), „Веснянка“ (48), „Чигиринъ“ (50), „Днѣпръ“ (52), „Удай“ (56), „Сула“ (58), „Федоръ Богданъ“ (60), „Мѣдный быкъ“ (61), „Доброй домовой“ (67), „Перелетная звѣзда“ (69), „Весна“ (70), „Колода“ (72), „Русалка“ (75), „Вѣнки“ (77), „Кукушка“ (79), „Любощи“ (81), „Змѣи“ (83), „Домовой“ (85), „Поминальный день“ (87), „Иванъ-Купало“ (89).

У „Примѣчаніяхъ“ він цитує Шерерового твора: „De quelques coutumes des Cosaques Saporogues et des Cosaques de la Petite Russie“. У цьому творі автор одзначає помилки, що свідчать про те, які чужоземні подорожні бувають довірливі „къ разсказамъ шалуновъ, которые ихъ дурачатъ“. Подано курйози з цього твору (93—95, 96—7, 96—9, 100).

Автор, виправляючи Шерера, пояснює, що таке: досвітки, вечерниці (95—6).

Одзначає автор, що на Україні ставляться з пошаною до старих (101—2), каже про українську гостинність (101). Оповідає автор і про Січ, перекладаючи відповідні місця з Шерера й виправляючи його помилки (102—3), каже про могили (104—5), про суди та позви (106), про способи лікування (107). Далі йдуть примітки до кожного окремого твору, уміщеного в книзі.

Цікаві примітки до віршів: „Вѣдьма“ (109—112), „Чаровница“ (113—4), „Степь“ (122—8), „Днѣпръ“ і „Днѣпровскія русалки“ [2]) (128), „Домовой“ (138—141), „Русалки“ [3]) (142—5).

15) Р. 1831—2 Гоголь випустив між люди збірку своїх оповідань під назвою: „Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“. З оповідань, котрі повходили до цієї збірки, оголошено передше „Сорочинскую ярмарку“ і „Вечеръ наканунѣ Ивана Купала“, надрукований передше в „Отечеств. Зап.“ № 2, № 3, під назвою: „Басаврюкъ“.

Ідучи за своїми попередниками [1]), — Гоголь подав перед своєю збіркою, а так само й перед деякими окремими повістями „Преди-

[1]) Передруковано р. 1835 в альм. „Весенніе Цвѣты“.

[2]) Автор покликується на оповідання П. Байського в „Подснѣжникъ“, 1829, 71.

[3]) „Днѣпровскія русалки, — каже Маркевич, — которыя столько лѣтъ или десятковъ лѣтъ увеселяли нашу публику, приняли бытіе свое отъ Днѣпра, и только недавно, благодаря А. С. Пушкину, перестали пѣть наши провинціальныя красавицы аріи изъ ‚Днѣпровской Русалки‘“ (129). (Пор. у „Евгеніи Онѣгинѣ“ співи провінціяльних панночок).

Digitized by Google

словія", що в них ховається то за пасічника Рудого Панька, то за дячка Хому Григоровича. Намагаючись провадити оповідання од їхнього ім'я, він раз-у-раз спадає з тона і, частенько, почавши в одному тоні, закінчує в иншому. Деякі оповідання, от як „Страшная месть", „Иванъ Ѳедоровичъ Шпонька и его тетушка"— аж ніяк не відповідають ані психіці, ані стилеві пасічника Рудого Панька[2]). Передмови ці мають на оці 1) замаскувати обличчя авторове, що бажає зберегти своє ім'я, може бути, для творів поважніших, і до того трохи соромиться говорити з вірою про чортів та відьом, 2) здобути право провадити оповідання не тоном звичайного літературного твору, — а тоном жвавого усного оповідання, що відбиває індивідуальні риси оповідача, пасічника, або дячка. Віддаючи провадити оповідання їм, мешканцям української глушини — хуторянам, людям, що стоять нижче від рівня міської культури, автор надавав таким казковим творам переконливости наївної віри, а віра надавала їм характеру життьовости.

Усі ці „передмови" перед Гоголем і після нього являють собою кольоритне „базікання" язикатих українських балакунів, що полюбляють і балачки, і побреханьки, уміють, як каже Гоголь, „подпускать турусы", бо люди вони обметані і тямлять, як поводитись, за словом у кешеню не полізуть; вони не від того, щоб удати з себе простаків, подурити слухачів, а часом сами наївно виказують свою простоту; вони — язикаті, вміють з українським гумором розповісти про дідька, про відьом, та можуть утнути й таку „страховинну казочку" в романтичному дусі, що хоч-би й на самого Гоголя (напр. „Страшная месть").

Вкладаючи свої оповідання до вуст иншим оповідачам, Гоголь обмалював їх так, що вони й собі поробилися героями побутової повісти. Таким чином, усі ці повісті виллялися в повість-характеристику оповідачів[3]).

Повісті, що ввійшли до „Вечеровъ", діляться на суто-побутові („Сорочинская ярмарка")[4]), побутові з фантастикою („Майская ночь, или утопленица", „Ночь передъ Рождествомъ") і на суто-фантастичні; останні й собі діляться на трагічні („Ве-

---

[1]) Уперше цю підхідку ми постерегаємо в Гулака-Артемовського („Солопій та Хивря", „Тюхтій та Чванько"). Після Гоголя цієї підхідки уживав Квітка („Солдатскій портретъ", „Знахарь"), І. Бодянський („Наськы украиньскы казки"), Ст. Карпенко („Малороссійская Васильковская повѣсть: Твардовскій"), Ів. Ваненко („Сказки русскія"), Хома Куприєнко („Малороссійскія повѣсти").

[2]) А втім, оповідання „Иванъ Ѳедоровичъ Шпонька и его тетушка" приписано Степанові Йвановичеві Курочці.

[3]) Те самісіньке було мало не з усіма оповідачами, що вдавалися до цього способу передавати свої оповідання иншій вигаданій особі. Навіть Пушкін у своїх „Повѣстяхъ Бѣлкина" витримав у Бєлкіновому стилі тільки „Лѣтопись села Горюхина".

[4]) Фантастика в цій повісті це наслідок „обдурювання".

Digitized by Google

черъ наканунѣ Ивана Купала", „Страшная месть") та комічні („Пропавшая грамота", „Заколдованное мѣсто"). Окрім того, слід одзначити, що „Страшную месть" позначено дужим історичним кольоритом (боротьба козаків з Польщею)[1]).

У повісті: „Майская ночь, или утопленица" розгорнуто в трагічному аспекті сюжет: „Мачуха та пасербиця", до того з образом „мачухи" сплетено ще повість про „відьму-перевертня", — з „пасербицею" сплетено повір'я про „русалок". За особливість у розробленні казкового русалчиного образа треба визнати те, що Гоголь надав цьому образові ніжности й добросердости: русалка-панночка мститься тільки своїй мачусі, але Левко, завдяки їй, одружується з своєю Ганною.

Усенький цей складний сюжет „мачуха-відьма" й „пасербиця-русалка" то тільки епізод у соковито-написаній жанровій картині побуту українського села. А втім, головні дійові особи зростають з рамців побутових типів. Отож, дарма що в „Голові" та „Своячениці" і є риси „чоловіка" та „жінки" побутової казки, обидва вони (надто Голова) вже не вміщуються в скромних рамцях казкових типів. „Кум", „винокур", надто п'яний „Каленик" — це вже побутові типи, що їх знайшов сам Гоголь. Витівки сільських парубків — це теж побут, що його знайшов Гоголь. А втім, критики-українці узяли цей побут під сумнів.

У повісті: „Ночь передъ Рождествомъ" фантастику подано в комічному аспекті. Відьму Солоху та її кавалера-біса, чарівника Пацюка, узято з народніх повір'їв, обидва становлять собою вільну переробку цих повір'їв, що її вчинив Гоголь. Викрадання місяця, що вчинив чортяка, літання на чортяці, — усе це мотиви з народніх казок, повір'їв та легенд. До побутових сцен, узятих з народнього життя, належить колядування молоди. Образ Чуба близький до казкового типу „чоловіка". Образ дячка, що залицяється до Солохи, — теж, може, надихнула народня творчість (казки про духівництво). Кум та кума — це наслідок обробки казкових типів „чоловік та жінка".

Повість „Страшная месть" розроблює в трагічному аспекті сюжет про чарівника, що закохався у своїй рідній доньці. Це, незвичайне для Гоголя, трактування теми й своєрідний епілог (велетень-лицар, що кидає чарівника в провалля з мерцями), звязаний з Карпатами, дозволяє здогадуватись, що Гоголь запозичив цей сюжет не з східньо-українських джерел, а з переказів, можлива річ, західньо-українських, або польських[2]).

[1]) В. Гіппіус у книзі: „Гоголь" пропонує иншу класифікацію: „епічний монолог" („Вечеръ наканунѣ Ивана Купалы"), ліро-драмат. тип („Сорочин. Ярм.", „Майская ночь"), драмо-епічний („Ночь передъ Рождествомъ", „Шпонька"), лірич. монолог („Страшная месть") (op. cit. 36—7).

[2]) Г. Чудаков у статті: „Отраженіе мотивовъ..." перераховує „мотиви" цієї повісти — і з цього реєстру видко, що їх одірвано од мотивів української усної поезії (25).

Digitized by Google

Фантастичне змалювання цвинтаря з страшними мерцями-велетнями, що доростають до самісіньких хмар, викликання Катерининої душі, Катеринине божевілля, забивство дочки від батька, сама пісня бандуристи, що її сюжет звязано з королем польським Степаном, князем Седмиградським і з Карпатами, — усе це, очевидячки, виходить за межі творчости українського народу.

Повість: „Пропавшая грамота" переносить нас знову на Україну. Фантастику подано тут у комічному аспекті. У цій повісті блискуче розгорнено казковий сюжет — „гулянка в карт з нечистою силою" — сюжет поширений і в російських казках (жовнір та дідько), загибіль запорозця, що запродав душу дияволові. Образ запорозця, що бенькетує напередодні розплати з дідьком, і сама загибіль його не мають нічого трагічного. Коли він признається, що душу його запродано нечистому, — його співрозмовник переконує його, що це дурниця: „Эка невидальщина! Кто на вѣку своемъ не знался съ нечистымъ? Тутъ то и нужно гулять, какъ говорится, въ прахъ!"

Соковитий побутовий елемент уносять до повісти опис ярмарку в Конотопі, образ запорозця й, нарешті, сцена, як гуляють у шинку.

Теж у комічному аспекті подано фантастику в останній повісті „Вечеровъ" — „Заколдованное мѣсто". За сюжет у цій повісті править повір'я про видобування скарбів.

Завдяки епіграфам до повістів та окремих розділів у повістях (надто в „Сорочинской ярмаркѣ") можна говорити про джерела, звідки черпав Гоголь сюжети, мотиви та окремі деталі для своїх повістів: „изъ старинной легенды" (точніш пісні), „изъ малороссійской комедіи", з „Энеиды" Котляревського, „изъ малороссійской пѣсни", „изъ простонародной сказки", з Артемовського-Гулака „Панъ та собака", з „свадебной пѣсни", — ось, судячи з епіграфів до його повістей, указівки самого Гоголя на ті твори, що надихали його.

Гоголів попередник був Порфир Байський (Ор. Сомов), що р. 1829 надрукував оповідання: „Русалка" (див. попереду). Воно, може, вплинуло на „Майскую ночь" (русалка Байського зганяє зо світу пана Казиміра, що її занапастив, як гоголівська панночка свою мачуху-відьму. Стара мати, що заявляється в юрбу русалок, щоб вгадати свою дочку — і Левко, коли він виглядає відьму серед русалок, — це теми схожі).

Р. 1829 Порфир Байський надрукував „Сказки о кладахъ". У цьому писанні Федір Покутич оповідає про різні епізоди, звязані з скарбами.

Коли важко запевнювати, що Гоголь саме у Байського запозичив сюжети та мотиви, то він міг запозичити у нього ідею надрукувати твори на аналогічні теми (народня фантастика).

Такий самий висновок можна зробити і з иншої його праці: „Отношеніе творчества Н. В. Гоголя..." (85). Тут одзначено вплив Тіка.

Digitized by Google

Будь-що-будь, визнано, що Гоголь безперечно оригінальний двома сторонами: 1) він уніс комізм до побутових картин — і 2) трагізм до фантастики (В. Гиппіусъ, op. cit. 30—3). Трагізм Гоголь запозичив у Тіка (ibid. 32—3), а комізм — з „вертепно-анекдотичних" традицій в українському письменстві (батькова комедія) та народній побутовій казці. Коли Гоголь змалював ці образи реалістично, то молодь українську він змалював як ідеаліст-романтик.

У статті „О малороссійскихъ пѣсняхъ" („Арабески", ч. II) Гоголь високу ціну складає українським пісням, джерелу, щоб обізнатися з народнім життям: „пѣсни для Малороссіи — каже він — все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила". Пісні — „вѣрный бытъ, стихіи характера, всѣ изгибы и оттѣнки чувствъ и волненій, страданій, веселій" — „онѣ не отрываются ни на мигъ отъ жизни". Вони малюють не тільки героїчні переживання України, а й „женскій міръ, нѣжный, тоскливый, дышащій любовью". Вже не одного разу одзначувано, що парубки та дівчата у гоголівських повістях це наслідок цікавого перетворення ліричних образів в епічні, — звідси й „ліричність" усіх героїв, що виступають у його повістях як коханці та коханки, а так само як драматичні коханці, яких розлучає доля[1]).

Лишається пошкодувати, що Гоголь не схарактеризував побутової української казки, — казки, що подіяла й на ляльковий театр, і на українську комедію його батька та инших подібних драматургів і на „Енеїду" Котляревського. Цій казці він сам повинен був завдячувати своїх Чубів, Черевиків та ин.

16) Р. 1833 вийшло у світ анонімне писання, під заголовком: „Сказка о дракѣ Кіевской вѣдьмы съ Ягой-бабою и о страшныхъ богатыряхъ Усынѣ и Горынѣ, упавшихъ въ пещеру во время сговора свадебнаго". Початок повісти — „Въ незапамятныя времена, около града Кіева, подъ большою горою, послышался шумъ и гамъ превеликой, большой; и не знаетъ никто и не вѣдаетъ, что̀ это подъ горой за шумъ и за гамъ". Князь київський скликав богатирів: Єруслана Лазаревича, „Ивашку Бѣлую Рубашку", Бову Королевича та велетня Анику-богатиря. Заходилися богатирі копати гору й докопалися до дошки залізної. Піднести її проте не змогли. Тільки Бова почув, що під дошкою лунає голос королівни Милитриси Кирбитієвни. Вона бідкалася й скаржилася на те, що затяг її змій Горинич і хоче з нею побратися. Єруслан Лазаревич краєчок дошки підняв та й побачив, що

[1]) Цікаво, що мало не в усіх творах перед Гоголем і по ньому ми бачимо ту самісіньку підхідку, щоб обмалювати українську сільську молодь. Деякі автори тактаки і зазначають, що пісні — це мова любовних пояснінніе на Україні; у деяких творах ці пояснінння зводяться до співів пісень. Усе це дозволяє гадати, що Гоголь тут завважив побутову українську особливість.

Digitized by Google

його Кирбитієвна сидить за одним столом з Змієм. Там-таки сидять Яга-Баба та Відьма Київська. Русалки пісень співають, а Баба-Яга та Відьма сваряться. Через їхню сварку і чиниться шум великий. На допомогу київським богатирям приходить ще двоє богатирів: Усиня та Гориня. Вони підіймають дошку, зіходять у провалля. У них закохуються — в одному дочка Царя Індійського — Харалампея, а в другому — дочка Царя Аравитського — Курманалея.

Сваряться Яга-Баба та Відьма через те, що поспорилися, котра з них краща. Відьма так атестувала Бабу-Ягу: „Зубы у нея — клыки волчьи, а волосы у ней свиные, глаза у ней — тыква, у ней руки вѣдь желѣзныя, и не руки — крючья лишь пожарные, — я же, Вѣдьма Кіевская, обращаюсь и въ молодушку, и въ пригожую жонушку: я бываю и за бариномъ, я бываю и за крестьяниномъ, я бываю за приказными, я бываю и за купчикомъ, за мотыгою, сынкомъ отеческимъ; ужъ и всѣмъ то я услужница; на пирахъ я кубаремъ верчусь, а зовутъ вѣдь это танцами; лепечу я по французскому, лепечу я по нѣмецкому, а зовутъ меня Воспитанной"... і т. д. (16—17). Відьма винесла на землю і двох богатирів і трьох красунь — Харалампею, Курманалею та Кирбитієвну.

17) Р. 1833 П. Гулак-Артемовський передрукував свою баладу „Рыбакъ", під назвою: „Рыбалка".

18) Р. 1833 П. Байський (Ор. Сомов) у „Новосельѣ" надрукував оповідання: „Кіевскія вѣдьмы" (331—59). Зміст оповідання такий: Молодий козак Київського полку Федір Блискавка повернувсь додому в рідне село з великою здобиччю після походу проти поляків. Він був непоганий на вроду (333) і покохав Катрусю Ланцючівну. Базарні перекупки базікають з цього приводу, шкодуючи Федора, що покохав „вѣдьмину дочку". Од Блискавки добрі люди не заховали того, що́ кажуть про стару та її доньку. Блискавка, проте, побрався з Катрусею і був щасливий. Та незабаром він помітив, що його молода дружина наприкінці кожного місяця починає нудьгувати та непокоїтись. І от він підгледів уночі, що вона, після низки таємничих готувань, вилетіла у комин. Блискавка й собі поробив усе, що́ робила його дружина, і полетів слідом за нею на Лису гору. Там він заховавсь за дрова й дививсь на шабаш, що в ньому, на його здивування, узяло участь багато знайомих для його з села осіб. Ось опис шабаша:

„Посреди площадки стояли подмостки о семи ступеняхъ, покрытые чернымъ сукномъ. На нихъ сидѣлъ пребольшой медвѣдь съ двойною обезьяньею мордой, козлиными рогами, змѣинымъ хвостомъ, ежовою щетиной по всему тѣлу, съ руками остова и кошачьими когтями на пальцахъ. Вокругъ него, поодаль отъ площадки кипѣлъ цѣлый базаръ вѣдьмъ, колдуновъ, упырей, оборотней, лѣшихъ, во-

Digitized by Google

дяныхъ, домовыхъ, и всякихъ чудъ невиданныхъ и неслыханныхъ. Тамъ великанъ-жидъ сидѣлъ на корточкахъ передъ цымбалами величиною въ барку, на которыхъ струны были не тоньше каната. Жидъ колотилъ по нимъ большими граблями, потряхивая остроконечной своею бородою, хлопая глазами и кривляя свою рожу, и безъ того очень гадкую. Индѣ, цѣлая ватага чертенятъ, — одинъ другого гнуснѣе и неуклюжѣе, стучала въ котлы, барабанила въ боченки, била въ желѣзныя тарелки и горланила во весь ротъ. Тутъ вереница старыхъ, сморщенныхъ, какъ грибъ, вѣдьмъ водила журавля[1]), приплясывая, стуча г о ц к и[2]) сухими своими ногами, такъ что звонъ отъ костей раздавался кругомъ, и припѣвая такимъ голосомъ, что хоть уши заткни! Далѣе долговязые лѣшіе пускались в присядку съ карликами домовыми. Въ иномъ мѣстѣ беззубыя, дряхлыя вѣдьмы, верхомъ на метлахъ, лопатахъ и ухватахъ, чинно и важно, какъ знатныя паньи, танцовали польскій съ сѣдыми безобразными колдунами, изъ которыхъ иной отъ старости гнулся въ дугу, — у другого носъ перегибался черезъ губы и цѣплялся за подбородокъ, — у третьяго по краямъ рта торчали остальные два клыка, — у четвертаго на лбу столько было морщинъ, сколько волнъ ходитъ по Днѣпру въ бурную погоду. Молодыя вѣдьмы, съ безумнымъ неистовымъ смѣхомъ и взвизгиваніемъ, какъ пьяныя бабы на ‚в е с е л ь ѣ‘[3]), плясали г о р л и ц у и м е т е л и ц у[4]) съ косматыми водяными, у которыхъ образина на два пальца покрыта была тиной; розовыя, шаловливыя Русалки носились въ д у д о ч к ѣ[5]) съ упырями, на которыхъ и посмотрѣть было страшно! Крикъ, гамъ, топотъ, возня, пронзительный скрыпъ, и свисты адскихъ гудковъ и с о п ѣ л о к ъ[6]), пѣнье и визгъ чертенятъ и вѣдьмъ — все это было буйно, дико, бѣшено и со всѣмъ тѣмъ видно было, что сія страшная сволочь отъ души веселилась“ (347—349). Та от ведмідь зачув, що є хтось сторонній, і сказав про це, — зчинилася загальна тривога (353). Катруся уратувала чоловіка, — напнула на нього намітку, сунула під нього лопату, окреслила пучкою рису у повітрі на Київ — і Блискавка полетів назад до міста і незабаром опинивсь у своїй хаті на ліжкові. Другого дня він став розмовляти з жінкою. Тая бідкається, що Федір зруйнував їхню долю. Вона каже, що кохає його, що хтіла покинути відьмування, хтіла покаятись, та він своїм учинком згубив і її і себе. Вона повинилася йому, що вона — упир і повинна пити його кров. Федір Блискавка простив жінці, звору-

---

[1]) „Журавель‘ — малороссійская пляска, родъ длиннаго польскаго, только гораздо живѣе. Танцуется по-парно“ (*авторова прим.*).

[2]) „Гоцки‘ — гоцъ! гоцъ! — чоканье ногой объ ногу“ (*теж*).

[3]) „Свадьба, свадебный пиръ“ *(теж)*.

[4]) „Малороссійскія пляски, танцуются кадрилью“ *(теж)*.

[5]) „Та же пляска, живая и быстрая, по большей части двѣ женщины танцуютъ съ однимъ мужчиною“ *(теж)*.

[6]) „Дудка, свирѣль“ *(теж)*.

Digitized by Google

шений її сльозами. „Онъ ласково взглянулъ на нее, обнялъ ее, и уста ихъ слились въ одинъ долгій, жаркій поцѣлуй... Въ ту же минуту она рукою искала його сердце по біенію. Вдругъ какая то острая огненная искра проникла въ сердце Ѳедора, — онъ почувствовалъ и боль, и пріятное томленіе. Катруся приникла къ его сердцу, прильнула къ нему губами; и между тѣмъ, какъ Ѳедоръ истаявалъ въ нѣгѣ какого то роскошнаго усыпленія, Катруся, ласкаясь, спросила его: ‚Сладко ли такъ засыпать?' — ‚Сладко!' — отвѣчалъ онъ чуть слышнымъ лепетомъ и уснулъ навѣки". Катруся зникла, Блискавку поховано, хата його згоріла, а на Лисій горі відьми спалили Катрусю.

19) Р. 1834 А. Чуровський надрукував роман на 3 частині: „Вѣдьма, или страшныя повѣсти за Днѣпромъ". Роман цей мав виключний успіх і витримав низку видань (2-ге вид. р. 1843, 3-тє вид. р. 1848, 4-е — 1859, 5-те — р. 1877, 6-те — р. 1884).

Тимчасом, це, по суті, видання лубочного характеру й літературними стійностями не визначається. „Вѣдьма", що виступає в романі — шахрайка, злочинниця, вона тільки удає відьму. Узагалі українського в романі нема нічого, окрім тільки того, що дію роману звязано з місцевостями, які лежать на Дніпрових берегах.

Автор одзначає, що зміст роману взято з „народнаго преданія"; він точно встановлює дати тих подій, що за них оповідає в своїому творі. Усе це дозволяє гадати, що за основу романа могла бути, справді, історична дійсність: пригоди великої розбишацької ватаги, що з'явилася на Україну підчас Пугачовського бунту (або вже тоді як Пугачова приборкано). Отамана ватаги „Чернаго Ворона" — поляка, обмальовано, як романтичного героя.

20) Р. 1834 Порфир Байський в „Утренней Звѣздѣ" вмістив оповідання: „Недобрый глазъ" — „малороссійское преданіе" (3—13). У цьому оповіданні вже знати вплив гоголівського стилю. Починається оповідання так: „Ой, хорошія дочки у козака Никиты, да и козакъ Никита человѣкъ нескудный: на четырнадцати парахъ воловъ чумаковъ отправляетъ, то на Донъ по рыбу, то въ Крымъ за солью; а все волы большіе, круторогіе, широкочолые, съ оттянутыми пахами, съ сѣдловатымъ хребтомъ, съ навислою волосатою грудовиной"... (3). Дальший розділ знову починається з того, що автор вихваляє гожих дочок козака Микити: „Ой, хорошія дочки у козака Никиты, и Галя чернобровая, и Докійка румяная, и Настя бѣлолицая"... і т. д. (4).

Сидів якось козак Микита за ворітьми, палив Роменський тютюнець — аж раптом якийсь верхівень мчить „сломя голову" — „вотъ внесся въ село, ближе и ближе: подъ нимъ конь, какъ звѣрь черенъ, какъ вороново крыло, — изъ ноздрей дымъ валитъ, какъ изъ

Digitized by Google

винокурни... Конь уперся ногами въ землю, согнулъ шею кольцомъ, уключилъ голову, заржалъ и засверкалъ бѣглыми своими глазами такъ, что козаку Никитѣ почудилось, будто искры полетѣли во всѣ стороны".

Приїжджий спинивсь коло Микити й попрохався до його заночувати.

„Не пригожъ былъ этотъ проѣзжій: лицо блѣдное, — ни кровинки, носъ толстый, луковицей, губы втянутые, по обѣ стороны лица торчали клоками скомшенные, рыжіе усы, такія же рыжія брови густо нависли внизъ, какъ щетина, и заслоняли глаза такъ, что ихъ вовсе не было видно; красно-рыжій оселедецъ, какъ полоса запекшейся крови, пролегалъ по виску и вился за ухомъ" (5—6). Увійшовши до світлиці він не перехрестивсь, по-обіді — теж. Небалакучий був він. „‚Какъ вижу, вы изъ Запорожцевъ, добродію?' — спросилъ его козакъ Никита. ‚Можетъ статься' — былъ ему отвѣтъ. ‚И давно уже гарцуете съ молодыми?' — ‚Да, не со вчерашняго дня'. — ‚А какъ васъ величать?' — ‚Лавро Хоробитъ'. ‚Что подумаешь: куда вы много положили бусурманскихъ головъ на своемъ вѣку?' — ‚Было всякихъ, пусть ихъ полежатъ'. — ‚А далеко вы часомъ хаживали на войну?' — ‚Да, изъ вашего села галка туда не залетала'" (67) і т. д. Такий небалакучий був подорожній.

За вечерею дивний гість став зазіхати на дочок козака Микити, і кожна з них спускала з жахом очі свої, не здолавши витримати погляд подорожнього.

Усеньку ніч вив під вікном собака, і задушно й моторошно було красуням. Вони не могли спати, що-хвилини крутилися у ліжкові, і коли й здрімаються на хвилину, то прокидаються од страшних снів.

Уранці Хоробит став сватати дочок у Микити, спершу Галю, далі Докійку, нарешті Наталку. Та обидві старші були вже засватані; а молоду Микита не хтів оддати в далеку сторону.

Розгнівався Хоробит на Микиту та й сказав: „Отказалъ ты мнѣ, козакъ Никита! — накормилъ ты меня печенымъ гарбузомъ; смотри же, чтобы послѣ не каяться!" (9).

Грошей за ночівлю Микита з Хоробита не взяв, а дочки не наважилися узяти й подарунків: підійдуть, поглянуть, скрикнуть, — і в бік! Наталці навіть привиділось, що „рыжія брови Хоробита поднялись вверхъ, какъ иглы на ежѣ, а изъ блѣдно-сѣрыхъ глазъ его струею полились на нее двѣ тонкія нити свѣта остраго, жгущаго, мертвящаго! Отъ него и дрожь пробѣгала по тѣлу, и страхъ зароняла въ душу, и тоска впивалася въ сердце. Таковъ то недобрый глазъ, — на зеленый лѣсъ взглянетъ, и зеленый лѣсъ вянетъ" (11).

Поїхав страшний Хоробит, — поїхав загрожуючи, а незабаром померли усі три дочки козака Микити (12).

Digitized by Google

21) Р. 1834 в „Малороссійскихъ повѣстяхъ“ Квітки-Основ'яненка є оповідання „Мертвецькій Великъ-день“.

Р. 1839 у „Современникѣ“ (т. XIII) В. Н. С. (Квітка) умістив переклад цієї повісти, під назвою „Праздникъ мертвецовъ“.

Автор починає повість з того, що соковито характеризує п'яницю й ледацюгу Никифора. Довго терпіла різноманітні його витівки жінка його, Пріська, та колись заходилася його навчати: „Хотя грѣхъ, хотя два — женѣ мужа бить, а пусть Богъ проститъ!‘ Съ симъ словомъ хряпъ его въ рожу, а послѣ въ другое, въ третье, въ десятое, да за волоса, да кулаками, — а баба была себѣ здоровая, а онъ такой, что не на что было и смотрѣть, да еще перепился, такъ не смогъ и щепки поднять, не то, чтобы защищаться отъ жены!“ (132). Виправився на якийсь час Никифор, але якось на заговини знову „нарѣзался“. Пішов він до церкви уночі й побачив у ній силу народу, — виявляється, це зібралися всі мерці справляти свій Великдень. Багато старих знайомих зустрів Никифор. Покійний священик, пан-отець Микита, помітив, що в зубах у Никифора застряг шматочок вареника. Він зажадав, щоб цей шматочок вареника розподілити поміж усіма мерцями. Хоч як хитрував Никифор, бажаючи видертися з юрби кістяків, — йому це не пощастило. Довелося витягти з зубів шматочок вареника й паювати його поміж усіма мерцями. Крик півня примусив мерців зникнути.

Оповідання написано з великим гумором, хоч і дуже моторошним, бо бридоту людської смерти висміяно тут нещадно. Сам Никифор, що боїться зачепити когось у цій юрбі кістяків, щоб хтось з них не розсипався, побоюючись, що при такій оказії „можетъ, и цѣлковымъ не отдѣлаешься!“, покійний приятель його Радько, що одмовляється од горілки, бо лляти її немає куди, — черева немає, і од тютюну, — бо в нього „полнехонекъ носъ червей“, — дівчата й жінки — кістяки, що зберегли земну звичку маніритися й кокетувати — усе це страшні і, рівночасно, смішні образи „без облич“.

22) Р. 1834 Квітка-Основ'яненко у своїх „Малороссійскихъ повѣстяхъ“ надрукував оповідання: „Конотопська видьма“. Р. 1839 у „Современникѣ“ В. Н. С. (сам Квітка) надрукував російський переклад цієї повісти, під назвою: „Конотопская вѣдьма“.

Це — дотепне оповідання про те, як конотіпський сотник Микита Власович Забреха пошився у дурні, завдяки відьмі Зубисі.

Конотіпський писар Прокіп Григорович Пістряк намовив сотника узятися винищувати конотіпських відьом (занадто вже їх розвелося в Конотопі!). Щоб встановити, хто відьма, усіх непевних бабів топили у річці: хто з них тонув, той відводив з себе підозру, що зноситься з нечистою силою. Таким способом утопили „съ полдесятка“ бабів і, нарешті, пересвідчилися, що справжня відьма — Явдоха Зубиха: вона не тонула, дарма що до неї прив'язали каміння пу-

Digitized by Google

дів 20, — усе пливала на поверхні і не йшла на дно. Відьму Зубиху жорстоко одшмагали, і тоді вона поклала мститися. Перед тим сотник Забреха сватав Олену Йосипівну, панну Хорунжівну, і йому відмовлено — дано печеного гарбуза.

Забреха вдається по допомогу до Зубихи, вона подала йому надію, але потім, щоб помститися, одружила з бридкою Солохою, а Олену віддала за пана Халявського.

Фантастику в повісті подано в густо-комічному аспекті. Відьма виробляє різні пустотливі витівки: то сотник, при всій чесній громаді, у присутності своєї сотні, раптом злітає, викликаний її чародійною силою, — то він летить у повітрі верхи на днищі. Описано її хату усередині (70—1), чаклування (79, 88), подано її розмови з котом (80), замовляння (89). Автор оповідає, як вона зачаровує Олену (97), як з Солохою їде на паличці (111), то-що.

Характерний, нехай і карикатурний, писар Прокіп Григорович — людина з духовного звання, що виразно знати з його вузлуватої семинарської мови, що вся складається з церковнослов'янізмів та цитат з священних книжок. Сцену, як випробовують конотіпських відьом, занурюючи їх у воду — написано занадто барвисто, навіть грубенько.

23) Р. 1834 О. Пушкін надрукував в „Библ. для Чт." баладу: „Гусаръ", де розроблює ходячий мотив літання слідом за відьмою на Лису гору.

24) Р. 1835 в альманасі „Весенніе Цвѣты" М. Маркевич надрукував баладу: „Удавленникъ", що її він назвав „украинскою мелодіею" (52—57). Вперше надруковано цей твір в „Украинскихъ мелодіяхъ" того-ж автора (стор. 21) 1829 і 1831 рр.

Автор у віршах оповідає, як уночі завісився козак. Чабан бачив це, — бачив і тії чудеса, що сталися коло самогубцевого тіла.

Спрятавъ сѣрые хвосты,
Вѣдьмы прыгали клубками,
Какъ на шабашѣ, коты
Замяучили толпами:
Визгъ и топотъ раздались —
Домовые собрались,
Застучали козьи ноги,
Оборотень засвисталъ,
И удавленника сталъ
Лѣшій поднимать на роги!

Далі навколо нього почали танцювати мерці, що повиходили з могил.

Опівночі на самогубцевій могилі став світитись таємничий вогник:

То душа его горитъ!
Люди добрые! пройдите
Мимо бѣднаго его,
Киньте палку на него
И молитву говорите!

— прохає автор.

Digitized by Google

Годъ пройдетъ отъ этихъ поръ —
Мы придемъ къ нему толпою!
Палки сложимъ мы въ костеръ
И зажжемъ Страстной свѣчою.
И подымется надъ нимъ
Синій пламень, черный дымъ,
Всѣ грѣхи тамъ пламень сниметъ, —
Онъ отъ муки разрѣшитъ!
Милосердный Богъ проститъ
И, быть можетъ, душу приметъ!

Отже в цій „баладі“ розказано повір'я, ніби можна спасти самогубцеву душу за допомогою вогню.

25) Р. 1835 у збірці: „Миргородъ“ Гоголь умістив оповідання „Вій“. На тлі яскраво й соковито написаного побуту (вуличне життя у Київі, бурсаки) розгортається фантастичний сюжет, збудований на народньому повір'ї про відьму-перевертня: то багату вродливу панночку, сотникову дочку, то гидку бабусю, що силкується принадити Хому Брута. Цей перший епізод закінчується перемогою Хоми й скаженою гонитвою на відьмі. Ніхто перед Гоголем не здіймався до таких високостів перейняття фантастикою, як він, описуючи цю гонитву [1]). Ніхто з російських письменників не змальовував так моторошно гостро психічний стан людини, що заглянула в потойбічний світ. Гоголь у цьому описі дав яскраву поетичну картину патологічного явища, мари, якогось гарячкового маячення, галюцинації, пересякнутої гострою сласнотою в дусі „мазохізма“ (B. Diedrich).

Відьма, що її вибив Хома, обернулася в уродливу дівчину. Далі дія повісти переходить знову в царину соковитого жанру (сотникова господа, козаки й челядь сотникова, Хома пиячить з ними), і далі знову починається нестримна фантастика: Хома читає ночами псалтир над тілом красуні-відьми. Нічна мара зростає, вибагливо змінюючись денним жанром. Апогею свого фантастика досягає, коли з'являється Вій. Як каже Гоголь, „Вій есть колоссальное созданіе простонароднаго воображенія. Такимъ именемъ у малороссіянъ называется начальникъ гномовъ, у котораго вѣки на глазахъ идутъ до самой земли. Вся эта повѣсть есть народное преданіе. Я не хотѣлъ ни въ чемъ измѣнить его и разсказываю почти въ такой же простотѣ, какъ слышалъ“. Якою мірою точні Гоголеві вказівки? Чи не мав він українізованого германського переказу, що, може, перейшов на Україну через Польщу? Віра в гномів склалась у людности гірних країн і чужа мешканцям рівнин [2]). Будь-що-будь, а в повісті

[1]) Навіть у західньо-европейській літературі ця картина посідає виключне місце, як це видно з книги Dr. Benno Diedrich, „Von Gespenstergeschichten“. „Вію“ він приділяє 199—223 стор.

[2]) Чудаков у своїй праці („Отраженіе мотивовъ...“) не знаходить паралелів до цього образу в українській усній словесності (32). В. Милорадович у статті: „Къ вопросу

Digitized by Google

„Вій“ Гоголь зумів фантастику народню загострити аж до потерпання, завдяки вільній грі своєї власної уяви, — у наслідок вийшов твір, що йому немає рівного в російській фантастичній літературі.

26) Р. 1835 Є. Гребінка в альманасі „Осенній вечеръ“ (46—62) надрукував оповідання: „Малороссійское преданіе“ (передруковано в „Разсказахъ Пирятинца“, під назвою: „Страшный звѣрь“ (43).

Оповідання це розроблює ходячий сюжет: старший брат через зажерливу свою вдачу вбиває молодшого; на могилі забитого виростає рослина; чабан робить з цієї рослини дудку, і вона співає людським голосом пісню, що виказує старшого брата.

Початок повісти: „Въ давнія времена, когда люди были добрѣе, земля плодороднѣе и по бѣлу свѣту много таскалось колдуновъ, оборотней, вѣдьмъ, упырей и всякой болотной и лѣсной сволочи, — въ тѣ времена, въ сторонѣ козачьей, въ Малороссіи, на берегу Удая широкаго жилъ козакъ богатый Иванъ добрый человѣкъ. Не два явора развѣсистые шумятъ возлѣ дуба столѣтняго — два сына козака растутъ у Ивана добраго человѣка, — не зеленая вѣтка хмѣля вьется вокругъ пня дубоваго — молодая дочь лелѣетъ старость Ивана“.

І от, у садок до Йвана унадився ходити вепр і став плюндрувати садок. Пішов ловити вепря старший син і проспав звіря. Пішов молодший і впіймав у сільце звіря. Звір узявсь хитрувати: „Началъ превращаться въ разные образы: то дѣвушкой чернобровой предлагалъ свои прелести, то нѣмцемъ-искусникомъ, на ножкахъ тоненькихъ, показывалъ часы съ курантами и сѣрныя спички самопалительныя, и всякія диковинки заморскія — то жидомъ-арендаторомъ разсыпалъ золото свѣтлое и камни самоцвѣтные. Не помогли лукавому ни сила, ни хитрость — младшій убилъ звѣря, и самъ заснулъ около его трупа“. Старший брат убив його сонного.

Братовбивство розказано алегорично: „Шумя приняли побѣдителя вѣтви зеленыя въ свои объятія, онъ утонулъ въ кустахъ калиновыхъ“.

— — — —

об источникахъ „Вія“ („Кіевск. Стар.“, 1896, т. LIV, 19. 47—8) знаходить паралелі до епізоду: „відьма та Хома“, але про образ Вія каже: „кажется, до сихъ поръ вообще не записано еще ни одного народнаго разсказа о фантастическомъ существѣ съ именемъ Вія. Въ программу, составленную 6-ымъ археологическимъ съѣздомъ для собиранія свѣдѣній о народныхъ суевѣріяхъ въ Южной Россіи былъ включенъ между прочимъ и вопросъ о Вію. Но доставлены ли какія-нибудь данныя о послѣднемъ, неизвѣстно“. Про Вія ми маємо згадку в „Записках Смирновой“. У присутності Пушкіна та Гоголя вона згадала оповідання своєї няньки-українки. „Пушкинъ говорилъ, что это — вампиръ грековъ и южныхъ славянъ“ (41). З цього бачимо, що Вій Смірнової з Вієм гоголівським нічого спільного, окрім імени, не має. Benno Diedrich у книзі „Von Gespenstergeschichten“ не знаходить паралелів до Вія і в західній літературі й наближує Вія до „духа землі“ в одній з казок „1001 ночи“. Я проглянув цю казку за перекладом Доппельмайра (1889—90), і на мою думку, — цей „дух землі“ швидше нагадує зовнішнім виглядом пушкінського Чорномора, а ніяк не гоголівського Вія.

Digitized by Google

„Жалобно что-то застонало въ тѣнистой зелени и по небу чистому покатилась звѣздочка ясная: стонъ затихъ, и звѣздочка свѣтлая искрами разсыпалась въ синемъ воздухѣ".

Оповідання перебивається ліричними відступами і взагалі часом спадає на пісню.

Кінець повісти: „Душу братоубійцы съ хохотомъ радостнымъ принялъ адъ въ свои нѣдра, а тѣло его сдѣлалось пищею вороновъ и волковъ хищныхъ".

27) Р. 1835 І. Б(одянський)[1]), під псевдонімом „Запорозця Иська Матырынкы" випустив у світ своє оповідання: „Наськы украинськы казки", присвячене „матери моій ридненькій, неньцѣ, старенькій, коханій, любій Украинѣ".

Починаються „казкы" з „предисловія". І. Б(одянський) дав Леськові Таранусі почитати „казкы" — „компонованьня Запорозьця Иська Матырынкы", що його І. Б. атестує як свого „товарища и кума". Лесько Тарануха поніс „казкы" до свого кума Варвинського голови — (XIV) і повів таку мову (з цього й починається „предисловіе"): „Дывысь! Дывысь! Осёсь й наши зъ музыкамы!.. Се що-сь да не просте: абожъ весильля, або-жъ яка нѣмецька чудасія! Запорожець зъ Казкамы! Чы не зъ неба оце, пане куме, винъ до насъ звалывся? Трохи, бацьця, на те похоже!" Він здивований через те, що „запорожцевъ" більше немає, — усі „давно-давно перевелыся, — теперь нигде й духу ихъ не пахне". Його дивує книжка, — він дає кумові її почитати: „Слухай, лышень, мій голубе сызый! Ну та ты въ школѣ вчывся: беры да чытай на здоровячко! Свое, не чужее! Не бійсь, не кыслыця, а на впрямь, куды твоя годыцьця зъ сыромъ й паляныця!.. Разъ по пять вертаюсь назадъ, чытаю — не начытаюсь, гляжу — не нагляжусь — таке ласе!.. Дяковать, богацько дуже дяковать, небожу Запорозьцю, що хочъ винъ за насъ оступывся, зъ домовыны видхватывся, на сей свѣтъ ввалывся — та й ну балакаты зъ жывымы якъ зъ мертвымы: мовъ бы, кажы, николы не вмиравъ!.. Мовъ мижъ своимы братамы сыдыть въ куцьцѣ де-нибудь въ степу росказуе, покы каша варыцьця, свою чередьню Казку, або походеньку, або яку небелыцю, — а тѣ ни гугу!" (VIII—IX).

Далі Лесько закидає українським письменникам, що вони взагалі надто байдужі до усної народньої творчости. Він каже, що за це їх ганитимуть онуки. „Дѣды наши, — скажуть, воны — сыдѣлы собѣ, да тилькы гавы ловылы!" — „оттакъ! за всѣ головы!.. Хыбажъ, оце, наша неня Украина, такъ зъ глузду зсунулась, що вже ни метелыци не потаньцює, ни козачька зъ парубкомъ не прогарцює? Ой ни, пане куме, вона хоча й старенька, да все такы ще гетьто моторненька".

[1]) Ці ініціяли закінчують передмову, але на титулі їх немає.

Digitized by Google

Далі він згадує минулу славу України, потім хвалить і сучасну: „Або, хыба такы мы не хороше жывемо? А де, лышень, знайдешъ ты такіи розмаитьни пѣсьни, що тилькы зачуешъ, такъ серце тобѣ ходоромъ й заходыть, затлѣе, замлѣе, серденька просыть... Такую хлѣбъ-силь, такыхъ дѣвонёкъ й парубятъ? Де, на свѣтѣ, такъ балакають? Нибы въ ротъ тобѣ кожне слово кладуть? Де стилькы казокъ, прыказокъ, загадокъ и всякои всячыны?.. Я вже мовчу про нашу землю, про наши поля, сады, луги, степы, рѣчкы, про наше збѣжжя?.. Що й доси нихто не схаменецьця; не гляне, да не подывыцьця на сее? Мій Боже, Боже! Чымъ же мы прошкодылысь? Хыба-жъ-то вже у насъ душа зъ лопуцька, не хоче того, чого й людська"?.. (XI—XII).

Лесько боїться, що хтось инший збиратиме твори української творчости — хтось инший „нетруженый нашою батькивщыною" поживиться, та ще нас-же, мовляв, нашим добром і почастує. „Улизъ у солому, да ще й шелыстыть" (XIII).

Далі сам І. Б. згадує „Запорозьця Матырынку", уявляє собі, де він може бути: може, за Дунаєм, може, в Тамані, може „пануе", а „може, козакъ-невдаха, на чужынѣ горює, або-ж, забытый, лежыть —

На купынѣ головою,
Накрывъ очи муравою

„Доходывся, докозаковався, покы такы, якъ той жовтый лыстъ, на землю звалывся; оженывся, небижъ —

Да понявъ собѣ паняночку —
Въ чыстимъ полѣ земляночку..." і т. д. (XVI).

Далі І. Б. каже, що, коли ці „казкы" приймуть добре, він видасть ще. Розмову Леська з Головою він підслухав і запровадив до передмови (XIX).

Зміст першої „казкы": „Про царивъ садъ да жывую супилочку" — такий: у царя з царицею довший час не було дітей. Потім народилося троє, — двоє розумні, один — дурень. Старші брати або полювали, або коло дівок впадали.

А дурень? — Крейдою маглює,
Знай, конык‌ы все на печь,
Або изъ жыта робыть греблю,
Або, котятъ, вамъ, товчучы,
Якъ зъ неба вгрьецьця объ землю!

Описано докладно багатий царський садокъ, перераховано овочі, ягоди, різноманітні квіти у цьому садку (5—6). Старий цар любив свій садок —

Частенько Царь тутъ оддыхавъ,
Прыпавъ Царыцѣ на колѣньця (7).

А вона мух од нього відгонила, „або ёму головку ськала (7). Став до цього садка ходити кабан. Цар пообіцявсь тому, хто заб'є кабана,

Digitized by Google

„пивъ-царства", а втім, хто тільки ходив ловити кабана, ніхто його не бачив, — усі засинали. Пішли двоє старших царевичів і теж проспали. Пішов дурень. Довго він чекав:

Вже пивничь отъ: винъ не дримае;
Колы, ажъ ось — кабанъ чухрае!..
Тыхисинько шась-шась, хрюкъ-хрюкъ! (19).

Дурень забив кабана, а сам коло нього заснув. Сонним застукав його старший брат, вбив і закопав тіло, а собі присвоїв славу перемоги над кабаном. На могилі дурня виросла „очеретына". Чабан зробив з неї „супилочку" — і ця сопілка проспівала людським голосом про злочин старшого брата. Старший брат з переляку помер, коли почув виявничу пісню. Кинулись усі —

Къ ёму — ажъ коломъ ставъ языкъ!

Батько не шкодував за сином-злочинцем, — він сказав:

„Не плачьте-жъ! Годи!.. Жинко! Геть!..
Поганому — погана й смерть!" (14).

Друга „казка" — „Про дурня, да ёго коня: срибна шерстынка, золота шерстынка" — оповідає про те, як батько, вмираючи, зажадав, щоб на його могилу троє синів його приходили вночі почережно. Двоє розумних синів не пішли, а третій — дурень пішов. Описано вечір на селі, закінчення робіт сільських (18—19). Батько вийшов з могили, дав дурневі три волосини та й сказав:

„Якъ треба буде, прыпалы, —
И стане кинь передъ тобою".

Треба влізти у праве вухо коневі, — і з лівого вилізеш „королемъ".

У царя була одна дочка-красуня.

Эге! дочка! да ще якая!
Хороша якъ троянда тая;
Лыце — що сонечко твое!
Губкы якъ медъ солодкы;
Очыци карыи въ нее,
Дугою подъ ными бровонькы;
Прямый тополёвый станок,
И соловейка голосокъ! (21).

Багато було в неї женихів, та вона всім давала „по гарбузу имъ, бо неривни" були (22). Царівну посадовлено в вежу, і цар оголосив, що, хто дістане царівну — той буде їй за чоловіка. Багато хто спитувався, але даремнісінько:

Той розлетѣвшысь объ-земь — брыкъ!
Той головою въ стовбъ огрѣвся!
Той навзничъ — лясь! четвертый — зыркъ!
Якъ снипъ той изъ коня зкотывся!..

Digitized by Google

Завдяки чудесному коневі, дурень зумів дістати царівну, „легесенько Царивну знявъ, поклонъ на всѣ чотыри боки, да въ стремня скикъ, скорѣй навскокы!“ Царівна проте встигла надіти йому на пальця каблучку (23—4), що її зняти не можна було. Дурень утік, але його відшукали через каблучку й привели до палацу. Побачила дурня царівна — і зараз-таки —

... въ плачъ: Цуръ! Пекъ ёму!..
Зистанусь дѣвкою довѣку!
Нехай не буду никому,
Нижъ мужомъ мать сёго калику! (21).

Тільки-ж цар звелів їй іти заміж і призначив „дѣвычь-вечиръ“. Описано дівич-вечір, подано пісні: „Поможы нашъ, Боже! Дытя оддаваты“ (26), „Не сыды, Панно, бокомъ!“ (27), „Не плачъ, небого!“ (27), „Кохавъ мене батько, якъ бѣлу тополю“ (29). На дівич-вечір дурень з'явився вже „лыцаремъ“, і царівна „такъ къ ёму й пала“ (31).

Наприкінці, подано ще пісню: „Ой, маты, маты, маты старая! Летыть голубка зъ теплого края“ (32).

Третя „казка“: „Про малесенькаго Йвася, змію, дочку і Олесю та Заднихъ гусенятъ“.

На двох перших сторінках описано безтурботне дитинство Івасеве, дитячі забавки його з однолітками. Любив він їздити човном з вудкою ловити рибу. Мати викликала його до обіду пісенькою. Раз „гаспыдська змія“ — вирішила захопити Івася. Вона заспівала йому тієї самої пісеньки — тільки —

Бабуся тонко, геть, спѣва,—
Вона жъ, нибы бугай ревла“ (38).

Пішла Змія до Коваля й попрохала викувати їй тонкий голосок. Кінець-кінцем, Змія захопила Йвася та й принесла до себе. У неї була дочка Олеся. З материного наказу, Олеся повинна була спекти Івася, та він сам посадовив її у піч. Далі Івась зліз на дуба. Змія з'їла Олесине м'ясо та й стала качатися під дубом, приспівуючи:

Покочуся, повалюся,
Ивасьчынаго мнясьця наѣвшыся!

Івась, сидячи на дереві, відповідаючи їй, заспівав:

Покотыся, повалыся,
Оленчынаго мнясьця наѣвшыся! (42).

Змія заходилася гризти дуба, збігала до Коваля, і той зробив їй мідяні зуби. Але проз дуба летіли гуси. Вони донесли Йвася додому.

28) Р. 1836 А. Башілов на сторінках „Моск. Наблюдателя“ умістив „Отрывокъ изъ малороссійскаго преданія: ‚Княжое озеро‘“.

Digitized by Google

Автор починає оповідання з опису природи — вигляду озера:

Какъ по озеру, по широкому,
По сердитому, по глубокому,
И волна съ волной, и струя съ струей
Расплескалися, разыгралися,
И одна съ другой, чуя бури вой,
Обнималися, воздымалися (369).

Закінчується цей опис такими віршами:

То вдругъ вѣтеръ гудетъ, какъ метлой мететъ,
Брызги волнъ крутыхъ, а Русалка въ нихъ
Съ вѣтромъ пѣснь поетъ — жениха зоветъ, —
И приходитъ тихъ, къ ней мертвецъ-женихъ (370).

Далі йде оповідання:

Жилъ былъ козакъ, съ старухою козачкой,
Козачества, отваги гайдамацкой,
Былыхъ временъ, козакъ обломокъ былъ (370).

Далі описано його життя: дідусь жив спокійно, був заможним господарем:

Имѣлъ онъ степь свою, воловъ три пары,
Табунъ овецъ; съ сосѣдями вѣкъ свары
Не заводилъ; имѣлъ на черный день
Мошню карбованцевъ, пчельникъ съ бахчою,
Фруктовый садъ, гдѣ могъ онъ нѣжить лень,
И бражничать въ день праздничный съ [семьею.
Отъ Бога сытъ, и отъ людей почтенъ
Чистъ совѣстью, вполнѣ былъ счастливъ [онъ (371).
...С Евреемъ шинкаремъ онъ хлѣба-соли
Не важивалъ; съ умомъ горѣлку пилъ,
Не заѣдалъ у комиссара доли,
Повинности взносилъ съ излишкомъ въ срокъ.
Хоть Малороссъ, но въ судъ былъ не хо- [докъ. (371).

Описано його зовнішній вигляд:

Бѣла, какъ снѣгъ, была его чуприна,
Заложена за ухо; не кручина,
А время, жизнь, подъ чернетью сребромъ
И чубъ, и усъ его посеребрили;
А пара глазъ, подъ бронзовымъ челомъ,
Какъ огоньки блудящіе, свѣтили,
Орлиный носъ, презрѣнье на устахъ
И на лицѣ покорность, а не страхъ! (371).
Широкъ въ плечахъ, полусогбенъ отъ плуга
Но бодръ и свѣжъ, безъ примѣси недуга.
Въ движеньяхъ тихъ и съ нѣгою лѣнивъ,
Двусмысленно отрывистъ въ разговорахъ;
Суровъ, угрюмъ и важно молчаливъ,
Горячъ до бѣшенства, и стоекъ въ спо- [рахъ,
Отваженъ, гордъ, не хилъ, хотя и старъ,
Вотъ онъ, весь онъ, какъ былъ Грыцько [Комаръ (372).

Далі автор каже, що підкралося лихо до Грицькової родини. Цим перебивається уривок (373).

Судячи з прологу (Русалка та її наречений) — зміст мав бути фантастичний.

29) Р. 1837 Даль (Козак Луганський) в „Литературныхъ Прибавленіяхъ къ Русскому Инвалиду“ (стор. 39) умістив оповідання: „Вѣдьма“, що його передрукував р. 1839 у IV книжці своїх „Былей и небылицъ“ [1]).

[1]) 1-ша книжка вийшла р. 1833, 2-га — р. 1835, 3-тя — р. 1836, 4-та — р. 1839.

Digitized by Google

Оповідання це то літературна переробка казки про Йвася та відьму: Відьма, підробивши свій голос за допомогою коваля під голос Івасевої матери, викликала його до берега, занесла його на собі, наказала дочці Оленці його засмажити. Завдяки Івасевим хитрощам — до печи потрапила Оленка, і відьма поїла м'ясо своєї дочки, гадаючи, ніби їсть Івася, а сам Івась заліз на дерево. Коли дерево от-от мало впасти, бо його перегризла відьма, Івася взяла гуска, що летіла проз дерево. Гуска принесла його додому.

З народньої казки автор спробував зробити повість у дусі гоголівських повістей, — поглибив психологію дійових осіб, поширив побутовим елементом. Він подав характеристику козака — Івасевого батька — сільського парубка — дженджуристого хлопця „серцеѣда" (173—4), — описав українське село, саме як там одбувається сватання (після „дня Аннина зачатія"). Змалював він докладно й образ дівчини, що коло неї впадав був козак, і яку кинув, пересвідчившись, що її мати — відьма. Перераховує автор і відьмині витівки над хрещеними людьми (178—9).

Автор пересипає жваве оповідання українськими прислів'ями, приповідками, запроваджує українські слова[1]). Цікава авторова вказівка, що полтавці та чернігівці „Кіевскихъ да Харьковскихъ не очень признаютъ своими, а нашего брата, Херсонскаго, да Екатеринославскаго, такъ ужъ и въ грошъ не ставятъ" (176). До цього він повертається ще раз: „не хотите вы, Украинцы, признавать Кіевлянъ своими, а зачѣмъ же вѣдьмы ваши на поставленіе летаютъ подъ самый Кіевъ, на Лысую гору? Что, не правда моя?" (178).

Автор підроблюється часом вдало, часом невдало під стиль українського жартівливого оповідання. Напр.: „долго ли, нѣтъ ли вередовалъ Козакъ нашъ такимъ образомъ, нашелъ и онъ свою зозуленьку, кукушечку; на вечерницахъ съ ней, по улицамъ за нею, въ коршуна ли, въ горѣлки, въ гусей — гдѣ она, тамъ и онъ съ нею только и женихался и гадалъ, и жартовалъ, а, бывало, гдѣ поймаетъ ее, то ужъ такъ притовкмачитъ, что три дня синятины стоятъ" (174).

Пісню Івасевої матери і його відповідь — подано українською мовою:

Ивашку, мій сыночку!
Прибудь, прибудь, голубчику!
. . . . .
Човне, човне, швыдче!
Човне, човне, блызче!

30) Р. 1837 до своїх „Поэтическихъ очерковъ Украины" І. Бороздна завів баладу „Вѣдьмакъ" (35—46).

[1]) Він сам каже, що „сказка пестра украинскими рѣчами" — і пояснює причину: „Сказку эту прислалъ мнѣ козакъ Грицько Основьяненко, коли знавали его. А что изъ пѣсни, что изъ сказки, слово не выкидывается, а выкинешь слово, не наверстаешь и тремя" (176).

Digitized by Google

Зміст її такий. Марусин наречений Андрій пішов у похід. Маруся журилася в розлуці й пішла до відьмака попрохати, щоб він повернув Андрія додому. Відьмак навчив її чаклувати. Вона викликала Андрія, та це була тільки примара. Маруся померла, повернувшись додому з побачення.

31) Р. 1837 Є. Гребінко (sic) на сторінках „Сына Отечества" надрукував „малороссійское преданіе" у віршах, під назвою: „Нѣжинъ-озеро". Зміст „преданія" такий. За тих тяжких років, коли Україна страждала од гніту поляків та жидів, у Ніжені було порівнюючи добре. Але й там засновано уніятський манастир. І от колись уночі перед Великоднем уніяти-ченці стали правити заутреню, і раптом манастир провалився. Уранці ніженці побачили замість манастиря озеро, що його прозвали: „Нѣжинъ-озеро". Як переказують, у ніч під Великдень можна чути в озері дзвони, можна бачити вогні, — це в манастирі ченці-уніяти справляють службу Божу.

32) Р. 1837 Кирило Тополя випустив у світ окремим виданням книжку: „Чары, или нѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и разсказовъ украинскихъ".

У передмові автор визначає, насамперед, географічні межі України: „Украиной называется кромѣ Слободско-Украинской губерніи, еще нѣкоторая часть Кіевской, что ниже Кіева по Днѣпру, тамъ, гдѣ города Черкасы, Каневъ и сосѣднія имъ мѣста. Не знаю рѣшительно, почему симъ мѣстамъ даютъ названіе Украйны? и почему тамошніе жители называютъ себя Украинцами?" (I). Запропонувавши скількись гіпотез, що пояснюють, звідки взялося слово „Україна", автор характеризує „Малороссію". „Разница между малороссами и Украинцами кажется незначительна, но, въ самой сущности, весьма примѣтна. Въ нынѣшней Малороссіи народъ болѣе угрюмъ, нежели въ Украинѣ. Сосѣдство ли поляковъ, или что либо другое, характеръ ихъ (українців) сдѣлало гораздо живѣе. Не найдете почти ни одной деревни, чтобы въ ней не было музыки, состоящей изъ скрипокъ, цымбалъ, віончеля, или бубна. Между тѣмъ, какъ въ Малороссіи, въ самыхъ большихъ мѣстечкахъ, едва отыщется одинъ скрипачъ, и то плохой. Есть въ Украинѣ деревни, что, не смотря на утѣсненіе нѣкоторыхъ польскихъ и другихъ помѣщиковъ, молодежь непремѣнно, въ свободный воскресный день соберется подъ музыку плясать въ урочномъ мѣстѣ. Симъ мѣстомъ, по бо́льшей части, бываетъ жидовская корчма" (II).

Далі автор каже про „посидѣлки", що на Україні звуться „вечерницями", каже про пісні, музику та танки, — каже про те, що сільські звичаї чисті, не вважаючи на „вольное обращеніе" молоди поміж собою (II). „Правда, бываютъ и у нихъ примѣры ревности, примѣры мщенія, но послѣднее кажется мнѣ заимствовано бо́льшею

Digitized by Google

частью отъ другого какого-нибудь народа" (III). „Духъ Украинцевъ болѣе поэтическій — почему воображеніемъ своимъ произвелъ и болѣе чародѣйствъ, дѣлаемыхъ знахарями, вѣдьмами и тому подобными" (III).

Кажучи про свій твір, автор признається, що він „есть что-то смѣшанное — и не заключаетъ въ себѣ опредѣленной формы" (III), не тільки що-до форми, а й що-до змісту: це — „українські пісні в особах", форма драматизованої повісти, що в ній поплутано елементи смішного фарсу й кривавої трагедії.

У першій сцені змальовано народню гулянку коло жидівської корчми. Музика грає, молодь співає й танцює. П'яний війт п'є коштом жида-корчмаря Лейби, — той кривиться, — проте частує сільське начальство. Заможний парубок Гриць частує війта. Тут-таки й дівчина Галя, що кохає Гриця. Гриць — сільський баламута, — він до кохання ставиться неповажно: „мое дѣло гулять" — каже він — „знаю, що моргнувъ, кивнувъ — дай моя! Скильки ихъ я перебравъ!" (13). Василь — парубок, що щиро кохає Любку. Дія перша починається з діялога поміж Грицем та Василем. Діялог Галі та Любки показує, що Галя непевна в Гриці, а Любка кохає Василя.

У сцені другій виступають літні хуторяни: сидять коло шинку й розмовляють. Пролітає метеор, — і всі вирішують, що це — вогненний змій полетів до сільської відьми Домахи. Починається жвава розмова про відьом та взагалі про сільських бабів, що їх треба тримати суворо, бо їх усіх тягне до нечистої сили. Приходять співаючи сільські баби.

Дія друга. Галя, пересвідчившись, що Гриць її кинув, нудиться. Їй радять удатися до відьми Домахи Зміїхи. Посилають по Зміїху. Вона приходить, починає чаклувати. Галя розмовляє з Грицем.

Сцена третя. П'яного війта шинкарка-жидівка випроваджує з шинку. У Зміїшиній хаті збираються сільські жінки. Вона чаклує, й усі літять у комін на шабаш на Лису гору. Війт потрапляє в хату до Зміїхи, сідає на лаву, випиває зілля і випадково розливає його на лаву й летить, сидячи на лаві верхи, на Лису гору. Описано шабаш відьом, їхні пісні, танки. Прилітає туди і війт. Зміїха одпроваджує його назад. Війт добирається до себе на село; він сидить верхи на лаві. Галя довідується, що Гриць сватає Христю. Галя йде до Зміїхи, і та дає їй отруту. Галя дає отруту Грицеві. Гриць вмирає у себе в хаті.

Кінцева сцена. Молодь сумно тиняється по вулицях, співає сумних пісень. У селі виють собаки. З цвинтаря лунає відгомін. Починається гроза.

Як я вже сказав, усенький цей твір збудовано на піснях. Перераховую їх: „Ой дежъ ты була, моя нечужая?" —3. „А въ Панапана собака пьяна" — 7. „А ще сонце не заходить" — 8. „Выйды, Грицю, на улыцю" — 8. „Ой ѣхавъ, ѣхавъ, ѣхавъ" — 10. „Добры ве-

Digitized by Google

чирь, дивчина, чы ты спышъ?" — 11. „Кужилю, кужилю" — 12. „Одна пара высока" — 14. „Да не люблю жъ я ни Стецька" — 17. „Дѣвчата-рыбчата, здорови булы!" — 18. „Была жинка мужика" — 22. „Ишовъ же я зъ вечирныць" — 27. „Да оравъ мужикъ при дорозѣ" — 29. „Ой, кумъ до кумы" — 29. „Ой, грай, колы граешъ" — 30. „Бѣда Польку спокусыла" — 31. „Ой, пидъ вышенькою, пидъ черешенькою" — 32. „Добри вечирь вамъ, молодычки" — 34. „Да на ярмарку ходыла" — 35. „Та була-жъ въ мене жинка" — 36. „Чого жъ мини журытыся" — 37. „Опанасъ волы пас, а Марыська — бычьки" — 38. „Гей, сюды й туды дубыну стрепену" — 47. „Ой, ты живешъ на горѣ" — 48. „Ой у поли двѣ тополи" — 51. „Ой, у броду, ой у броду" — 51. „Ой, радъ же бъ я ходыты" — 52. „Яце таце, супарнаце" — 59. „Гей, маты, да негай мене" — 67. „Ой, у поли могила — зъ вѣтромъ говорыла" — 68. „Оженывся навѣсный" — 75. „Ой, посѣявъ мужикъ, дай у полѣ ячминь" — 78. „Ой, за лѣсомъ за пролѣсею" — 80. „Туманъ, туманъ по долынѣ" — 84. „Ой, тамъ на горбочку" — 86. „Сонце низенько, вечирь близенько" — 88. „Ахъ! бачиця, и лѣсокъ не высокъ" — 90. „Ой, хто жъ хто, ой хто жъ хто" — 91. „На що жъ мене, моя маты" — 93. „Ой, не ходы, Грицю, довго на улыцю" — 101.

33) Р. 1837 Степан Карпенко випустив у світ: „Малороссійскую Васильковскую повѣсть — Твердовскій".

Перед своїм твором він подав „Предисловіе", де любісінько розмовляє з своїми читачами: „Панове паробство!" — Так починається „предисловіе" — „не лизте туды, гдѣ вамъ неривня. Колы бачыте загорóженный двиръ высокимъ частоколомъ, хвиртка и ворота гля васъ зачыняны" і т. д. Він малює побутову картину: собаки забрешуть, вибіжить господар з наймитами, з дрючками, — доведеться тікати, — гнатимуться, — „собаки обрыкотять, порвутъ, зувичатъ, хазяинъ звяже" і т. д., і т. д. Далі він застерегає читачів, щоб вони не закохувалися в „неривни" — тут можна і „уплутаться въ таки неводы, або забижать въ таки тенеты, що окримъ пекла не хто тебе не выплутае". „Бережысь — каже він далі — жоночого хыбства и ще гиршъ, нижъ самого дидька пекельного: бо винъ колы яку хыбу и робе хрищеному чоловику, такъ робе самъ собою, а вже колы жинка узлытьця, то каламуте, баламуте съ дна пекломъ и вызывае самихъ старшыхъ, та и тіи, бачивши ии лютость передъ нею трусяться, мовъ баба на печи. Тогди вона распоряжае имы на твое лыхо" (IV—V).

Далі автор перепрошує читачів, що „трохи збывся съ пантелыку и съкурзюкавъ таку небылыцю".

Далі він каже, що розповість історію Твердовського „совсимъ не такъ, якъ одного чытавъ" — розповість так, „якъ разсказовалы дидъ и прадидъ", буде він при цьому „калантырить щиросты". „А коли кому що покажется не клейко, сиричь безъ панцеру, якъ

Digitized by Google

то у панивъ цее зветьця — далеби що забувся? — ни подождить — я прыдумаю... Э... Ось якъ бачите, як хымерно Галыматьня, то не кажы, що неправда: бо далеби щирость та такъ, якъ вона уже дуже, дуже! заржавила и стара стала: то врядъ ии хто, чи и дочыститьця съ плоха" (VI).

Сама повість травестує оповідання про те, як Твердовський запродав душу дияволові. Твердовський у цій повісті „паробокъ собою моторный, до всіого здатный" (7). Він живе у Василькові, поводиться зарозуміло й таке виробляє, що мирні мешканці міста Василькова тільки дивуються — „на него людє, якъ на яке дыво кумедъянске дывлюця" (II): „то нарядится и ходитъ съ музыкой по городу и танцуетъ, то діохтяря надуетъ..." „Люльку, бувало, курить не просту и не скоротенького цыбуха, але здовгого, та черемхового, а люлька пинкова съ червонои глыны, тащей полывомъ полыта, — тютюнъ не простый, и не махорку — а... отъ же и забувся!.. дай Боже памъять!.. э!.. постой, майбудь, що такъ изъ за Днипрянской Италіи, изъ бровару марка чубатаго по 25 копіiокъ сажень, ни ище не такъ... ой! колибъ надумать іого призвисько: бо Твердовскій той тютюнъ ‚табакомъ' звавъ!.. такъ! такъ! Хурмельканскій Турецкій табакъ луччого шталту" (12—13). Ходив Твердовський по місту, — танцював, усіх частував горілкою, розкидав гроші, купався у бочці з дьогтем, — гроші платив не рахуючи й раз-у-раз казав: „Verbum nobile debet esse stabile". Вимагав, щоб його шанували, — а сам не вклонявся й вимагав, щоб до нього вдавалися на „ви". Ходить та й співає:

Грайте, музыканты,
Стари адрабанты!
Таньцюй, панъ Твердовскій,
Шляхтычь Васильковскій! (17).

То купить пуховика, випустить пух, викачається в пуху.

Покохав Твердовський одну панну. Коли та довідалася про його кохання од иншої панни, „то чуть не вмерла одъ реготни" й вирішила пожартувати з його (27). Вона дівчиною переказала йому, щоб він уночі коло її вікна сів у мішок, а вона його мотузкою втягне до себе. Твердовський сів у мішок, а панна дотягла його до середини будинку та й зачинила вікно, — і залишивсь висіти у повітрі Твердовський на посміх людям. На допомогу до нього з'явився нечистий й виратував його, купивши його душу.

Докладно описано велику радість у пеклі, коли там одержано звістку, що Твердовський запродав душу, упорядженo бенькет (самий перелік українських страв, „всякихъ ветребеніокъ и курзилочокъ паньскихъ" — одбирає дві сторінки 43—45) і танки (Васильківський „вальць", „кадреля", „мазура", описано чортячі танки — 45—7).

Описано різні нові витівки Твердовського з бісами й над бісами, — подано його пісню:

Digitized by Google

Теперь кара! кара Божа!
И гримъ грякне зъ неба,
Теперь душа въ пекло згожа
Ой, такъ мени треба [1]).

Шляхетська незрадність слова губить Твердовського, коли він хоче ухилитися од остаточної розплати з дідьком, той нагадує йому його улюблену приповідку: „verbum nobile debet esse stabile!" і Твердовський з шляхетського гонору піддається дідькові.

34) Р. 1837 Гр. Квітка-Основ'яненко надрукував окремим виданням повість: „Отъ тоби и скарбъ!" Того-таки року повість цю він умістив у 2-й частині своїх „Малороссійскихъ повѣстей" (1837 р., 351—441). Це одне з найдотепніших Квітчиних оповідань. Починається воно з того, що яскраво описує клопоти на селі напередодні Великодня: усі порaються: і дорослі, і діти. Тільки Хома Масляк ходить без діла по селу й когось чекає.

Цей Масляк уперто мріяв знайти скарб. Наслухавшись оповідань про те, що скарби з'являються у різних виглядах, — він на одного дідуся якогось подумав, ніби це „скарб" — та й „хряпъ по щоци его" (368). І от він обізнавсь з самим дідьком, Юдуном, — той обіцявсь йому дістати скарб, почастував його, напоїв, та не до речи Хома перехрестився з радощів, — і все зникло, а сам Хома опинився над річкою в тернових кущах. Гукав він там, аж поки витягли його з колючих кущів. Розповів він за всенькі свої пригоди, „протягсь, хропнувъ трычи, та тутъ при людяхъ и вмеръ" (439—40). А старий Кирик, що довго уважно слухав його оповідання, „довго стоявъ надъ нимъ", а потім сказав: „А що! Хомо! Отъ тоби и скарбъ!" (440).

Оповідання написано дуже жваво: опис села напередодні свята, придуркуватий Хома, дідько Юдун, що дуже докладно й щиро розповів про порядки в пеклі і про грішників, — усі ці оповідання перейнято живим гумором.

35) Р. 1837 Є. Гребінка випустив у світ збірку своїх повістей під назвою: „Разсказы Пирятинца". До цієї збірки, окрім вищезгаданого оповідання „Малороссійское преданіе" (увійшло до збірки під назвою „Страшный звѣрь"), є ще „преданіе" „Мѣсяцъ и солнце".

Спочатку автор описує травневий ранок. Молодий Іван, син козака Правди, зустрів у лісі дівчинку, що була його Долею. Вона порадила Йванові кинути батьківську домівку, бо його може згубити сестра. Пішов Іван з дому й вирушив служити Сонцеві. Дорогою він зустрів Вернидуба, що вивертав дубовий ліс. Вернидуб сказав,

[1]) Автор у підрядковій примітці каже, що цієї пісні співають у Василькові й запевнюють, ніби її співав Твердовський.

Digitized by Google

що його праця закінчується, а коли вона закінчиться, він має померти. Зустрів далі Іван Вернигору, що ламав гори і теж сумував, бачучи що швидко помре, бо й його праця закінчувалась. Дійшов Іван до Сонця, десятеро років вибув він, і потягло його додому. Сонце, на його прохання, допомогло Вернидубові й Вернигорі: воно дало щітку та хустку, — скоро-но кинеш щітку — ліси виростуть темні, — махнеш хусткою — згромадяться гори.

Батьків живими Іван не застав. Ласкаво привітала його красуня сестра (описано її вроду), почастувала його, посадовила грати на гуслі, а сама пішла. Прийшла до Йвана дівчина Доля й повела його поглянути, що робить його сестра. Пересвідчивсь Іван, що його сестра лиха відьма й хоче його вбити. Знову утік він з батьківської хати. Сестра-відьма гналася за ним, але допомогли йому Вернидуб та Вернигора. Пиляла ліси відьма, рубала гори вона, — Іван усе біг до Сонця. Коло самісінької брами ледві не схопила його сестра, та він устиг ускочити на двір до Сонця.

Змією обхопила Сонців будинок лиха відьма, і Сонце з Іваном опинилися у полоні.

„Нѣсколько дней Солнце не выходило и не показывалось добрымъ людямъ, а люди добрые такъ любятъ Солнце благодѣтеля. На землѣ стало грустно, печально".

Відьма запропонувала зважитись: на одну шальку ваги сяде вона — відьма, а на другу — Сонце й Іван. Чия шалька підійметься догори, той і буде вічним паном. Іван перелякавсь, але Сонце сказало: „Невинность всплываетъ наверхъ, какъ масло, а зло камнемъ тонетъ". І, справді, шалька з відьмою пішла вниз, земля розкрилася, і відьма пішла в землю, а Сонце та Йван пішли до неба й залишилися там.

„Всякій день съ тѣхъ поръ ходитъ Солнце по небу и свѣтитъ, и грѣетъ, и благотворитъ міръ. Всякую ночь мѣсяцъ (Иванъ) грустно свѣтитъ землѣ, припоминая своихъ родителей и злую сестру. Чистыя слезы его живительною росою падаютъ на растенія"... Жаден завзятий наскок, жадна справді козача справа не одбувається инакше, як при місячному промінні, через те і в народі звуть його „Козаче сонце".

36) Р. 1838 Є. Гребінка у „Современникѣ" (т. XII) умістив оповідання „Мачиха и панночка", „малороссійское преданіе". Оповідання це передруковано в „Повѣстяхъ и Разсказахъ" Є. Гребінки, тільки проминено підрядкову примітку, що кінчиться цікавою указівкою: „Помѣщенная здѣсь статья напомнитъ читателямъ прелестную сказку Пушкина ‚О мертвой царевнѣ'. Онъ ее заимствовалъ изъ чешскихъ преданій". Вже з цієї примітки ми бачимо, що Гребінка, мабуть, Пушкінову казку переробив на український кшталт або чеський переказ.

Digitized by Google

Початок оповідання: „Хороша бѣлая лебедь на синемъ лиманѣ, хороша яркая звѣздочка на свѣтломъ вечернемъ небѣ, но лучше ихъ была дочь стараго пана: плавнѣе лебеди выступала она, веселѣе божьихъ звѣздочекъ смотрѣли глаза ея. Когда она пѣла, соловей умолкалъ въ рощѣ; махровый макъ блѣднѣлъ передъ ея красотой". Заздрила на її вроду мачуха. Стара чарівниця порадила вбити дівчину й зачарованою хусткою прикрити їй обличчя; коли дівчина вмиратиме, всенька врода її перейде в хустку, і, коли утертися цією хусткою, то можна вроду померлого повернути на себе. Доручила мачуха козакові Макарові вбити панночку. Він завіз її в ліс і там покинув. У лісі дівчина знайшла хату, де жили чотири козаки, чотири брати — усе Йвани. Вони дали панночці притулок, — і жила вона з ними, як сестра. Чарівниця довідалася, що дівчина жива. Коли Іванів не було вдома, вона прийшла до їхньої хати, наділа дівчині на руку чарівну каблучку, і та заснула. Івани поклали її в кришталеву труну й труну поставили на гілках величезного дуба. Зминуло 50 років. Син Київського воєводи Чорновуса полював у лісі, знайшов труну, зняв з пальця дівчини каблучку, — і панночка прокинулась.

Закінчується повість тим, що молоді люди одружуються.

Між иншим, автор захоплюється Київом: „Какъ ты красивъ, мой родной Кіевъ! добрый городъ, святой городъ! какъ ты красивъ, какъ ты свѣтелъ, мой сѣдой старикъ! Что́ солнце между планетами, что царь между народомъ, то Кіевъ между городами! На высокой горѣ стоитъ онъ, опоясанъ зелеными садами, увѣнчанъ золотыми маковками, крестами церквей, словно святой короной; подъ горою широко разбѣжались живыя волны Днѣпра-Кормильца. И Кіевъ, и Днѣпръ вмѣстѣ... Боже мой, что за роскошь! Слышите ли, добрые люди, я вамъ говорю про Кіевъ, и вы не плачете отъ радости? Вѣрно, вы не русскіе!" і т. д.

37) Р. 1838 Ів. Ваненко (І. Башмаков) випустив у світ „Сказки русскія". Автор наслідував українських „байкарів", Гоголя й ин., а так само Даля — він править теревені у передмові і сами казки намагається оповідати блазенським складом.

Друга в цій збірці казка зветься: „Про батрака Грицька Гарбузка" (55—133).

У цій казці розвинено загальновідомий сюжет: „обдурювання чорта" (пор. Пушкінову казку про робітника Балду) й мотиви російської казки про салдата, що одзволює царівну од нечистої сили.

Оповідання провадиться жваво, весело, сила українізмів.

Початок казки: „Врывайтеся, столбы дубовые, стройся изба кленовая, входите, братцы-товарищи, садитесь позалавичью, — вкругъ стола, слушать сказку новую! а буду я разсказывать сказку дивную, волшебную, сказку нашего края Украинскаго! Какихъ у насъ

Digitized by Google

тамъ чудесъ не водится! Спросите хоть у нашего побратима пасичьника, Паньки Рудого,—онъ вамъ поразскажетъ, какъ чортъ пряталъ мѣсяцъ въ карманъ, а пьяный подъячій и видѣлъ всю эту проказію, да люди подумали, что ему сдуру мерещится!"

„Въ самомъ дѣлѣ чего у насъ нѣту тамъ! И вѣдьмы Кіевскія, и русалки Днѣпровскія, и кикиморы домовыя и заморскія! А наши козаки живутъ себѣ, да надъ ними потѣшаются" (56).

Далі автор широкими мазками малює богатиря — старого козака Данила: „Съ виду, что твой Муромскій медвѣдь,—бородища этакая! Какъ гаркнетъ: ‚На коня!'—такъ сосны дрожатъ! А какой былъ добрый, ласковый! Приди, бывало, къ нему въ хуторъ, такъ радъ запоить запеканкою,—закусить бублика и не спрашивай!—все чистымъ свинымъ саломъ подчиваетъ" (56). Нечиста сила боялася козака,—„бывало, русалки, вѣдьмы и вся челядь ихняя отъ его хутора за версту бѣгивали! Поймаетъ, бывало, чорта, да запряжетъ въ оглобли, рыломъ къ санямъ: бьется, мается, сердяга—ни назадъ податься, ни впередъ бѣжать. Смотришь, бывало, никого не видно, а санки ‚ѣлозіютъ' взадъ, да впередъ,—православные такъ и покатываются со смѣху!" (58).

Далі автор характеризує Грицька Гарбузка. Він потрапив у наймити до шляхтича, налякав його своєю силою, і господар хтів з ним розлучитися,—усе вигадував для нього важкі завдання. Нарешті, наказав вигнати чортів з ставка й зібрати з них податки. Починаючи звідси, оповідання збігається з Пушкіновою казкою. Жваво й дотепно змальовано чортів. Покликав сатана свого онука-чортеня. „Мигомъ тотъ процарапалъ себѣ глаза лапами, утеръ носъ хвостомъ, осмыгнулъ объ кулекъ тину съ рогъ и нырнулъ въ самый омутъ" (72). З Грицьком чортеня поводиться, додержуючи гарних манір: „сдѣлалъ три шага, отставилъ правую лапу, хлопнулъ хвостомъ по землѣ" (73). „Сатана, жившій въ омутѣ, страхъ какъ любилъ копить денежку, хоть было у него вдоволь всего: и жабъ, и змѣй, и піявокъ, и всякой водяной гадины дѣвать некуда; жабъ онъ продавалъ иностранцамъ на соусы, змѣй—въ кабинеты естественно-физическіе—натуральные и нашимъ штукарямъ, которые ихъ сюда возятъ за деньги показывать,—піявокъ—фершеламъ да аптекарямъ" (76).

Обдуривши чортеня, Грицько здобув од чортів грошей більше, ніж йому належало; незначну пайку віддав шляхтичеві, а сам пішов до пана Медовича, що в нього була вродлива дочка. Її він одзволює од нечистої сили, виявивши більшу спритність, ніж панноччині наречені—„Гай, королевичь Аглицкій, Алё, царевичь Французскій и Башлыкъ, сынъ Турецкаго Паши".

38) Р. 1839 І. Срезневський умістив на сторінках „Галатеи" (ч. IV) „Украинскія сказки" (535—552).

Digitized by Google

Перед казками автор подає довгий й дуже гожий вступ, де змальовано крайовид літньої української природи, кольоритно намальовано українські степи і північну та південну Україну (536—540), Дніпро (540—2).

Далі після цього „пролога" автор вкладає в уста бабуні дві казки: „О червонной могилѣ" і „О трехъ могилахъ" (543).

„Червонную могилу" названо так через те, що вершок могильного горба був червоний, — неначе, кров'ю поллятий! Страшна була ця могила: хто підійде до неї, того насамперед вражає виття, що йде од могили, — „въ ушахъ у него все будетъ крѣпче звенѣть и гудѣть и выть, и что то станетъ за нимъ гнаться, — не то вѣтеръ, не то злой духъ, — захватитъ духъ у него, да и задушитъ" (544).

Історія цієї могили така. Брат та сестра прогнали з дому свою мачуху. Вона зникла з дому. Потім зникли і брат, і сестра, повертаючись уночі проз „Червонную могилу". Зник і суддя, що приїхав провадити слідство в цій справі. Випадково „нашелся — ужъ такъ его Господь Богъ сотворилъ! — смѣлый человѣкъ" (547), — пішов він до Червоної могили, побачив на ній стару відьму, а навколо неї кістки та м'ясо людське; сидить відьма — „кости гложетъ, во всѣ стороны глядитъ и воетъ, — вотъ такъ воетъ, что земля дрожитъ, да звенитъ, та гудитъ!" (548). Кинулася вона на відважного, та пощастило йому видертися, утік і всім людям розповів про таємницю могили.

Друга казка: „Три могилы" теж фантастична. Часом перехожому, або пѣреїжджому в степу на дорозі, „поперекъ шляха" стають три могили. „Вы на бокъ, — онѣ на бокъ, вы — на другой, — онѣ — на другой, вы назадъ — онѣ назадъ" (550). Одне слово — немає кудою пройти людині!

Історія цього чуда така. Жив у степу козак. З ним „ляхъ да жидъ". Вони розбивали утрьох. „Козакъ ляхомъ ставъ, а ляхъ — жидомъ, а жидъ — козакомъ, да и живутъ" (550). Не знали люди, що з ними вдіяти. Та от „Дядько Щуръ" надумався впоратися з ними. Спустивсь він на Дніпрове дно „въ хрустальное царство, алмазный городъ къ царицѣ-расцарицѣ, молодой дѣвицѣ". Розумна дівчина вирішила так: „будетъ Жидъ, Казакъ, Ляхъ злыхъ людей карать, жить не жить, а живыхъ хоронить, грѣхи ихъ на себя принимать, да въ могилу опускать, а они, будучи живые, въ могилѣ лежать, пока уже злыхъ людей на цѣломъ свѣтѣ не будетъ" (551). І от, як лиха людина підійде до „трехъ могилъ" — так там і гине, — підводяться з могили Козак, Лях та Жид — один труну готує, другий живого мерця обмиває, третій до могили приймає.

Виття йде од трьох могил: „Живые мертвецы лежатъ, ѣсть хотятъ, пить хотятъ, спать хотятъ, умереть хотятъ, да злыхъ людей еще много, много на землѣ!" (552), — і через те вони живуть.

Digitized by Google

39) Р. 1839 у „Галатеѣ" (ч. V) Олександер Чужбинський умістив уривок — Шестая глава изъ романа: „Чугуевскій козакъ" (14—28).

Уривок починається з того, що дві жінки уночі на Йвана-Купайла збирають попіл з купального багаття, що вже згасло. Одна жінка була молода й багато одягнена — Одарка, — друга — стара, в білій сорочці з розпущеним сивим волоссям. Стара була „баба Совиха". „Кто была она? откуда? Никто не зналъ, отчего ее называютъ Совихой? говорили, что фамилія покойнаго мужа была Сова; но что старуха была вѣдьмой, — это знали всѣ" (15).

Стара приводить молоду до своєї хатинки й починає чаклувати. Тимчасом приходить сотник, літній козак Осика, що покохавсь у вродливій грекині і хоче її мати. Стара виряджає його по папоротневу квітку. Описано різне страхіття, що бачив у лісі закоханий дідусь (23). Та всі ці привиддя то була гра уяви: п'яний він заснув у лісі. Прокинувся він з одрізаною чуприною; одрізала йому чуприну Одарка, та козачка, що перед ним ворожила у відьми й підслухала чого хтів Осика. Одарка жила з ним і щоб помститися одрізала йому чуприну, щоб він сидів удома, а не бігав за грекинею. Совиху, як відьму, обвинувачено в крадіжці сотникової чуприни й повішено на дубі (25).

40) Р. 1839 на сторінках „Галатеи" (ч. VI) О. Чужбинський умістив віршовану поему, під назвою: „Упырь", „малороссійское преданіе".

Спочатку поема описує весняну природу:

Дохнула теплая весна
Одѣлись листьями березы,
Давно верба опушена,
Цвѣтутъ душистымъ цвѣтомъ лозы.

Далі автор оповідає про старого козака Луку, що одружився з красунею Одаркою. Та щастя не знайшов — молода жінка була байдужа до нього. Він ревниво стежив за нею, але вона не зраджувала його.

Одарка якось пішла у ліс збирати зілля, щоб чаклуванням занапастити чоловіка. Тимчасом старий чоловік і собі удався до чаклування: він давно вже переховував таємничий листок.

Таилась сила въ томъ листкѣ:
Возобновляя сердцу радость,
Могла зажечь, какъ будто, младость
Любовь въ остывшемъ старикѣ.
Могучій даръ, но даръ опасный
Хранился втайнѣ много лѣтъ:
Онъ связанъ клятвой былъ ужасной (15)
Безъ клятвы въ дарѣ силы нѣтъ!

Digitized by Google

За годъ блаженства и восторга,
За сердца пламенные сны
Отдаться надобно безъ торга
На вѣки въ руки сатаны! (16).

Старий Лука пішов і на це. І от сталося чудо:

Идетъ онъ по лѣсу и слышитъ,
Какъ вся природа говоритъ,
Все такъ свѣжо, отрадно дышитъ,
Весна творенье все живитъ!
Къ Лукѣ склоняются всѣ травы,
Цвѣты и кустики дубравы,
И называютъ всѣ себя,
Но говорятъ: „не для тебя!" (16).

Луці не пощастило — Одарка передше од його запаслася потрібним корінням. Лука, прийшовши додому, вмирає, вона залишається вдовою, маючи 20 років. Довго одмовлялася вона йти заміж, — нарешті, її принадив заїжджий козак. Та першої-таки шлюбної ночи козак помер. З'явився до хати мертвий Лука й сказав, що він упир. Він кинувся на Одарку, випив її кров і пожер її й її чоловіка. Уранці в хаті були лиш пообточувані кістки обох.

У поемі багато гожих місць. От, наприклад, як автор описує осінь:

Прошла весна, промчалось лѣто,
Умолкъ волшебный соловей,
Все жизнью теплою согрѣто.
Плоды желтѣли средь полей
И рожь волнуется лѣниво,
Шумитъ колосьями ячмень,
Пшеница зыблется, и нивы
Жнецами полны каждый день!
Созрѣли сочные арбузы,
Уже по раннимъ баштанамъ
И межь рядами кукурузы
Желтѣютъ дыни тамъ и сямъ! (21).

41) Р. 1840 Л. Боровиковський в „Отеч. Зап." надрукував: „Шесть малороссійскихъ простонародныхъ балладъ". З них літературно оброблено в гоголівському дусі: другу („Хромой скрыпачъ") та шосту („Кузнецъ"), — решта чотири доволі близько переказують народні казки...

У першій: „Двѣ доли" подано казку про двох братів — багатого та злидаря, — це — сюжет той самий, що й у російській казці про „Лихо", тільки ролю „Лиха" тут виконують „Злыдни".

У другій баладі („Хромой скрыпачъ") розказано, як скрипник Тришка одержав од диявола чудесну скрипку, але скривів на всеньке життя. Починається балада по-гоголівському: „Знаете ль Тришку хромого?.. Знаете, какъ онъ играть научился и какъ онъ играетъ на скрипкѣ? Знаете ль, какъ онъ сталъ хромъ?.. Не знаете? —

Digitized by Google

Яжь вотъ вамъ разскажу всю сущую правду — исторью про стараго хрѣна, про Тришку!..“ Він з молодечих років любив свою скрипку і колись під Великдень, коли всі були в церкві, він сів за свою скрипицю. Та цим разом ніяк не міг наладнати гру. Навіть розсердився. І от підходить до нього дідок, бере звичайнісіньку тріску й починає тріскою чудово грати на скрипку. Далі дідок розтрощив Тришкину скрипку й дав йому од потрощеної скрипки дві трісочки, що обертаються на чудову скрипку та смик. Тришка спитавсь, як він може віддячити дідові за подарунок. Той повів його у поле й загадав Тришці дати йому коліном у зад. Тришка усе це совісно проробив, але старий обернувсь у пеньок, і Тришка так вдарився коліном об пеньок, що відтоді назавсіди скривів. Та чудовна скрипка залишилася при ньому.

У третій баладі: „Великанъ“ розказано, як виріс Іващко у велетня й залишивсь „между небомъ и землей“.

У баладі четвертій: „Ружье-совсѣмъ“ автор оповідає про вбогого мисливця, що в нього була вередлива коханка — вона бажала одержувати від нього багаті подарунки. Мисливець зустрів диявола, що обіцявсь йому 3000 куль самострільних, котрі б'ють без омаху, але з умовою, що після останньої кулі мисливець належатиме дияволові. Мисливець пристав на це. І от під Київом з'явилися невидані звірята, рідкі птахи, червоний звір, і мисливець забагатів. Перед останнім пострілом він продав рушницю своїому приятелеві, але все-таки загинув, — приятель помилкою застрелив його.

У п'ятій баладі автор оповідає фантастичну історію про те, як один чоловік пішов по світу шукати Лиха. Дійшов він до палацу, де жило Лихо. Це була сліпа потвора — людожер, і цікавий мало не втратив свого життя, — ледві втік з палацу, покинувши там свою руку.

Шоста балада: „Кузнецъ“ оповідає про те, як сільський коваль роздратував чортяку, глузуючи з його (напр. намалював його мацапуру у карикатурному вигляді — догори ногами й повісив її в кузні). Оповідання починається по-гоголівському. Коваль отой, Яремка, добре розумівсь на своїй справі, любив співати, грати на сопілку і побожний був — на криласі у церкві читав. Та за ненастанні його глузування чортяка вирішив над ним помститися. Обернувшись у цигана, він найнявсь у кузню до Яремки за робітника. Яремка забагатів, бо чудесний робітник перековував старих та хорих на молодих та здорових. Одного разу чортяка пішов, і Яремка сам узявсь зробити операцію з старим паном — спалити його він спалив, а повернути до життя не зміг. Його засуджено як убивцю. І от з'явивсь до нього циган-чортяка й обіцявсь його виратувати, коли він більше не знущатиметься з його. Яремка зняв чортячого портрета, кинув у вогонь, полотно згоріло, а клятий кинувсь у комін. „И съ этой поры чортъ почер-

Digitized by Google

нѣлъ еще хуже; его борода обгорѣла, и любимымъ мѣстомъ его осталось — кузнечныя трубы".

42) Р. 1840 І. Боричевський випустив у світ книгу „Повѣсти и преданія народовъ славянскаго племени".

Сьома повість у цій збірці — „повѣсть Галицкая", під назвою: „Папортникъ" (34—41). Цей твір оповідає про Йонека, що зробив чудовну дудку, — од неї танцюють усі, — навіть мерці, навіть коцюба з рогачем. Він-же здобув талисман, що викликає кохання в дівочому серці (частинку з кісток кажана під назвою: „граблі") — й охолоджує серце дівоче (частинку кісток кажана — „вилочки"). Цей самий Йонек потрапив знайти папоротневу квітку, що дає багатство й дар прозирати в майбутнє. Тільки-ж усі ції дорогоцінності призвели Йонека кінець-кінцем до вбивства й шибениці.

Дев'ята повість так само „галицька", зветься „Кладъ въ Черной горѣ" (53—60). „Черная гора" — гора чудесна, — там ночами блукають привиддя. Там сила печер, де давніш кублились розбишаки, — тепер привиддя в образі пустельників блукають коло цих печер. Один селянин вистежив одного такого „пустельника". Він бачив, як той підійшов до дверей печери та й сказав: „Отопритесь, дверцы", і двері відчинилися, а потім сказав: „затворитеся, дверцы", і двері сами зачинилися. Селянин сам найближчими днями проробив усе це — потрапив до печери і знайшов там силу скарбів. Він узяв частину й приніс додому. Потім ходив сам ще кілька разів, а щоб зміряти, скільки здобув грошей, він узяв у сусіди-скнари мірку. Сусіда, з грошей, що застрягли в мірці, довідавсь, що селянин міряв гроші. Скнара випитав од селянина таємницю Чорної гори й пішов сам. Величезний чорний пес зустрів його у печері, а він забувсь сказати: „отопритеся, дверцы" — і загинув.

Повість одинацята „украинская" — „Договоръ съ бѣсомъ" (66—70). Бідак Пахом вирішив запродати душу бісові, щоб забагатіти. Пішов на роздоріжжя й почав закликати біса. Біс з'явився. Виявилось, що він зовсім не такий страшний, як його малюють, — навіть полохливий. Пахом підбадьорював його: „не бойся, пане чорте, иди смѣло!" Виявляється, біс не смів підійти до Пахома, поки у того на грудях був хрест. Коли Пахом зняв хреста, біс підійшов і простяг лапу. „Знать тебѣ, сватъ, что-нибудь понадобилось?" — спитавсь він. — „Ничого!" відповів Пахом, чухаючи за вухом. „Такъ понапрасну-жь я прилетѣлъ изъ бусурманщины". — „Отъ таки уже и понапрасну'! перебилъ обидѣвшись Пахомъ. ‚Понюхаемъ табаки, якъ добрые люди'" (67).

Кінець-кінцем Пахом здобув од сатани гроші у борг з умовою, що коли він їх у строк не поверне, то біс дістане право на його душу.

„Понюхали табака, пустились въ тары-бары, перекладывали изъ пустого въ порожнее" (67). Але Пахом обдурив біса: він примусив

Digitized by Google

його сипати золото в мірку, де не було дна, а розрахувався міркою, що в ній було дно, і цими хитрощами вратував свою душу.

„Отъ тебѣ и чортъ!“ сказав сам до себе Пахом, „разумный, разумный, а не догадался, что четверикъ былъ безъ дна“ (70).

У повістях дев'ятнацятій („Волколака“) і двацятій („Оборотень“) автор оповідає про вовкулаків.

У повісті трицятій „галицькій“ („Искрицкій“) автор оповідає про те, як совісно й некорисливо працював біс на дідича.

До збірки казок Боричевського додано цікаві примітки.

43) Р. 1840 в альманасі „Кіевлянинъ“ на 1840 рік П. Куліш надрукував оповідання: „Малороссійскіе разсказы“: 1) „О томъ, отчего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ“ (205—15) і 2) „О томъ, что случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на зеленой недѣлѣ“ (215—28).

У першій повісті автор оповідає переказ, чом усох великий ставок у Воронежі, що його звали свого часу: „Пѣшевцовъ ставъ“. Вирушив Грицько чумакувати. Покинув він свою молоду жінку Наталку. Та дуже без чоловіка сумувала, — сиділа ночами, бо не могла спати. І от став їй ночами з'являтися Грицько, що, як виявилось, був під той час у Криму. Знахурка пояснила, що це Наталчина нудьга викликала Грицькову душу. Вона сказала, як зробити, щоб одвадити цю душу. Наталка послухала знахурки. Після цього Грицько з'явився в-останнє, вдарив Наталку по голові і більше не з'являвсь. Якось шуліка схопив курча. Наталка погналася за ним, і шуліка заманув її в ставок, і вона там утонула. Мати її плакала над ставком так сильно, що сльози її висушили всеньку воду в ставку.

Другу повість подано далі.

44) Р. 1840 Хома Куприєнко випустив у світ свої „Малороссійскія повѣсти и разсказы“. Ідучи за своїми попередниками, і Хома Куприєнко подав перед своєю збіркою повістей — вітіювату передмову. Починається вона так: „‚Що се ты робышъ?‘ — спытавъ у мене мій прыятель, якъ увійшовъ до мене у хату. ‚Пышу дещо‘ — сказавъ я ему, — ‚и хочу напечататы‘. ‚Тю на тебе! Чы не сказывся ты?‘ — гукнувъ на мене винъ и засміявся: ‚глянь, що выдумавъ! Да тебе затюкають за се такъ, що ты й миста не знайдешъ!‘“

Автор каже, що, підо впливом такої мови, він хтів був одмовитися од думки друкувати свої твори, але потім усе-таки наважився. „А колы люди будутъ мене лаяты и захочутъ зъ мене посміятысь, дакъ Бигъ зъ ными! — Я тилько що въ першый разъ ставъ пысаты, дакъ не зумивъ скомпоноваты усего до ладу. Що хочте, те й товкуйте про мене!!!“

Digitized by Google

Перше оповідання „Не добры вищунъ“ починається так: „Хто не бувавъ у сели К..., той и дыва не бачывъ! ‚А що жъ то за село?‘ — спытаете вы, панове чтеци. Що за превелыке, дакъ и катъ єго возьми: душъ беретця, примиромъ сказать, мабуть що не до цилои тысячи... У сёму сели стилько видёмъ, що мини здаетця бильшъ, чимъ на всёму билому свити“ (3—4).

Зміст повісти такий. У багатого коваля Панкратенка була дочка Оксана. Вона кохала Івана Настенка, а він — її. Іван розповів Оксані про страшний сон, що йому наснивсь, ніби його тітка Степанида, „наипервійша видьма“ на селі, їх розлучила. Скоро він розповів свій сон, як до них підбігла велика свиня, „якъ корова“ — і тут-таки обернулася в „жинку у билій сороцци“. Вона сказала Йванові, що його батько її дуже покривдив, і через те вона, щоб помститися, переб'є його одружіння з Оксаною. Налякана повернулася Оксана додому, усе переказала своїм, і всеньку ніч „зозуля кукала“, — „а се вже звисно, що якъ ничью зозуля начне ковать, то вже не къ добру“ (14). Уночі снила Оксана страшні сни. Іван біг додому з побачення, теж переляканий, дорогою якийсь білий клубок підкотився йому під ноги завбільшки „зъ добру голову“. Потім клубок зник, а за ним стала гнатися жінка у білій сорочці. Ледві добіг Іван додому. Він розповів своїм про те, що сталося, і спитавсь, за що тітка Степанида на них сердиться. Батько розповів, що вона ночами видоювала їхніх корів. Він узяв осикового кілка, підстеріг відьму й ударив її кілком. Одтоді вона й розсердилася.

Настала осінь. Молоді Йван та Оксана лагодилися вже до весілля. Тітка-відьма в-осени померла після страшних мук (як воно завсіди вмирають відьми). Якось уночі ішов Іван проз цвинтар, на могилі тітки-відьми побачив примару, що погналася за ним і пошматувала його. Залишилися самі „кускы розирваного тила“.

Того-таки вечора в Оксаниній хаті скоїлося таке: увечері з вікна „сыняя, пресыняя рука просунулась и кывае якъ разъ на пилъ“, де лежала Оксана. Уранці дівчину знайшли мертвою.

Розкопали добрі люди відьмину могилу, побачили, що на відьмі подерто усю одіж, і вона перевернулася в труні, — перевернули її, „побачылы на іи морди кровъ“. Пробили кілком їй серце — „кровъ ажъ свыснула“. Закопали її знову в могилі й зрівняли.

У другій повісті: „Втопленныця“ автор оповідає про те, як двоє парубків у лісі підгляділи, як в одній хаті світиться вогник. Вони заглянули у вікно й побачили панночку, що готувала стіл до бенькету. „Лыце у панночки було сынѣе, мовъ сукно, и рукы сыни, а изъ рота вода такъ и крапала“ (51). Зрозуміли парубки, що це русалка, та й побігли до своїх товаришів, що в лісі сиділи коло багаття й пекли картоплю. Один з тих, котрі сиділи, розповів, що ця русалка добряча, і що коли попрохати її, щоб допомогла, вона залюбки уважить прохання: отож, Забиленко, коли його по-дурному

Digitized by Google

обвинувачувано в забивстві, прохав у неї допомоги, і вона допомогла йому.

Далі автор оповідає, як дівчата збирали квіти в лісі, як одна з них — Маруся, зустрілася з гожим парубком — Грицьком Перепеченком, і він незабаром став її нареченим. Грицько потрапив у рекрути. Маруся збігала до панночки-русалки й попрохала її виратувати Грицька, і та вволила її бажання, — дала „пысульку" до свого батька „Справныка", вклавши до неї свою каблучку. Справник, виконуючи прохання своєї загиблої дочки, своїм коштом найняв рекрута замість Грицька.

У повісті: „Якъ нажыто, такъ и прожыто" головна дійова особа п'яниця Йван-Хуторянин, поганий господар, кепський чоловік та батько: він усе тягнув до шинку. Довелося жінці його з дітьми ходити жебрати. Оселилася його жінка з дітьми в одного заможного хуторянина. Увечері напередодні Івана Купайла пішов непутящий Іван подивитися, як хлопці та дівчата справляють свято, палять багаття. Був Іван і цим разом п'яний, „винъ такъ натюжывся горилкы, що ледьви на ногахъ держытьця" (98). У такому вигляді пішов він у ліс шукати папоротневу квітку, чудовну квітку. Зірвав Іван чудовну квітку, і почалися усякі жахи (103—4). Тимчасом зустрічає Йван чоловіка у чорному жупані. Він дав Іванові „невеличку каптурку" з грошима, що її „не выпорожнышъ", а за це наказав Іванові за десять років прийти оддячити йому своєю „душею". Іван погодився. Став жити Йван багато. „Черный панъ" з'явився якось до нього у гості. Захтілося Йванові танцювати, і пан тільки сказав: „Эй, вы!" — і зараз-таки заграла музика: „за пичъю й пидъ поломъ якъ забряжчать, забубнять, загудуть" (119). Іван заходився танцювати. Пішов Іван у гості до чорта-пана. Та скоро він перехрестився, бажаючи випити чарку з варенухою, як усі чортячі хороми, усенька обстава й усеньке частування — усе зникло в мить. Іван опинивсь на млинарському колесі, „а вода черезъ ёго ногы такъ и бѣжыть" (124).

Зминуло 10 років, зминуло 15, зминули усі строки розплати — Іван глузував з чорта.

Якось старий Охріменко їхав на село старою шкапою, що ледві плентала сь. Наздогнав він якогось пана, що йшов пішки, і на його прохання, підсадив його, і той зразу зробив так, що кобила побігла швидше. Зайшла мова про Йвана. Старий Охріменко перехрестився, — і пан зник, і кобила знову втратила всю свою прудкість. Уранці Йвана знайдено мертвим. Одразу подохли вівці, корови, коні, — позникали й усі гроші та всеньке майно, набуте на чортячі гроші.

У повісті: „Ни! не втечешъ: не зъ тымъ зустрився!" автор оповідає про те, як в однім селі жив багатий старий пан з молодою жінкою. Вмер він, і виявилось, що з його „превелыкы видьмачъ". Він став ходити ночами до жінки (його чорти приносили

Digitized by Google

й виносили в домовині), цілував її, милував. „Хочъ боялася его жинка, та що робыть! Ии тилъко й зна, що цыганьскы питъ такъ и пронымавъ“ (139). Одного разу „видьмачъ“ наказав наготувати на ніч різної їжі для гостей. Побоюючись чоловікових гостей, вдова й собі „зизвала чы мало народу“. Настала ніч. З'явився відьмач, і „найшло стилько нечыстои сылы, що й голкы нигде кынуты“ (142). Відьмач повигонив усіх жінчиних гостей, „а очы ёго мовъ горячыи вуголи блыщалы и зъ рота пина такъ клубомъ и бигла“ (142). Знову став він цілувати й милувати свою жінку, а в другій кімнаті випивали чорти, потім вони взялися танцювати. На ранок принесли труну, відьмак ліг і його понесли.

На прохання вдови якийсь А. зумів припинити ці одвідини. Він захопив труну, де лежав мрець, і наказав пробити її осиковим кілком.

„Дакъ отъ що було у сёму сели!“ — казала мыни баба: ‚и ты не думай, щобъ сёму була брехня: ни! сёму правда, тай правда!“ (145).

45) Р. 1840 П. Куліш у „Литературной Газетъ“ надрукував оповідання: „Приключеніе съ козакомъ Бурдюгомъ на зеленой недѣлѣ“.

Оповідання це вдало наслідує ті гоголівські повісті, де фантастику подано в комічному аспекті й вона тісно звязана з побутом.

Спочатку автор не зле описує весну на Україні й народні звичаї та розваги, звязані з „троицкими святками“. Мальовничо подано українську ніч, залляту місячним сяйвом. Описує автор як розважається молодь, описує й розваги людей середнього віку: ходять у гості, випивають, танцюють („Журавль“, „Чеберячка“ — 601).

Далі автор оповідає про пригоди козака Бурдюга. Бурдюг, усупереч звичаю, надумався працювати у свято: захтів згребти накошене перед святом сіно. Неначе навіжений прибіг Бурдюг з роботи додому і ввечері розповів своїй жінці, що з ним трапилось. Почав він працювати, а тут нагодилися ще його знайомі — узялися йому допомагати. Праця закипіла фантастично швидко, — що можна було зробити за день, робилося за годину. Потім забалакали дерева, потім вони зійшлись і стали дивитись у казан з кашею. Чудесні помічники, як виявилося, були зовсім не його знайомі. Вирішив Бурдюг їхати додому. У лісі він бачив усяке страхіття — лісовиків, русалок. Немов очманілий од страху, повернувся він додому. Треба сказати, що з таємничими помічниками своїми він пив горілку.

Одколи Бурдюг заявивсь до хати — і там почалися чудеса. Жінка, вислухавши чоловікове оповідання, сказала: „Да... страшно!“, підвела очі й побачила, що в хаті нікого нема, усе порозкидуване, усе блищало червоним. Вибігла вона з дому, побігла ночувати до сусіди й прокинулася, сидячи на вишні у своїому власному садку.

Digitized by Google

Сам Бурдюг вибіг з своєї хати й зустрівши кума Кіндрата, пішов до нього. У Кіндрата була сила гостей, усі випивали. Бурдюг узяв участь і в бенькеті, і в танках. Почалися страшні оповідання. Хтів був і Бурдюг розповісти про те, що з ним скоїлось, перехрестився, бажаючи впевнити усіх, що каже правду, — і раптом усе зникло: і Кіндрат, і гості, і страви, й опинився Бурдюг на палі, забитій в річку, коло млина.

Пригода трапилася й молодому Бурдюгові-синові. Цей пішов подивитись на сільські танки. (Дуже непогано описано українські танки — 608—9). Після танків він пішов замисливщись і потрапив у містечко Маків. У клуні він побачив дві подушки з простирадлом і ліг спати. Прийшла дівчина Парася. Поночі вона подумала на нього, що це її коханець Петро, добре нагодувала його і вже аж тоді второпала, що це — чужий. Дівчина пішла, а, по ній, прийшов сам Петро, що подумав на молодого Бурдюга, що це його коханка. Петро був волосним писарем. Він запропонував Бурдюгові йти спати до його хати, а сам залишивсь у клуні, чекаючи на Парасю. Бурдюг пішов до писаревої хати. Парася з новою харчею з'явилася проте не до клуні, а в писареву хату і знову зустрілася з молодим Бурдюгом.

„Такъ вотъ, что значитъ работать въ праздникъ! За какихъ нибудь пять копицъ лукавый располошилъ все семейство! Да что я? Сѣно вовсе было нетронуто и осталось въ покосахъ, какъ было до праздника, а пасичникъ сказалъ, что Бурдюгъ на четвертый день зеленой недѣли пріѣхалъ въ хуторъ пьяный; дома танцевалъ съ сыномъ гайдука и потомъ уѣхалъ“. (613).

Отак п'яним марінням розвязується усенька фантастика в Кулішевій повісті.

46) Р. 1840 Т. Шевченко випустив у світ свою збірку „Кобзар“ (р. 1844 цю збірку надруковано під назвою: „Чигиринскій Кобзарь“, і до нього долучено поему: „Гайдамаки“). Серед творів, котрі ввійшли до „Кобзаря“, єсть оповідання „Тополя“, що має фантастичний характер. Зміст цього твору такий: дівчина, покохавши козака, довго сумувала в розлуці з ним. Ворожка навчила її замовляння, що повинно повернути до неї її коханого, коли він живий. Стала дівчина ворожити й обернулася в тополю.

47) Р. 1840 М. Демидов випустив у світ збірку віршів, під назвою: „Дѣльныя Бездѣлки“. На стор. 45—78 уміщено поему: „Русалка“. На селі жила стара жебрачка з красунею дочкою Наталею. Підчас ярмарку (живий опис) Наталя зустрічає козака й закохується в йому. Незабаром мати Наталчина вмирає, перед смертю наказавши їй берегти себе і розповідає їй свою історію: її обдурив офіцер, вона породила од його Наталю, але він її покинув. Наталя знову зустрічає парубка, що його покохала. Це був розбишака.

Digitized by Google

Вони сходяться, але він швидко розлюбив і вигнав її. Вона кидається в річку Свапу. Поема закінчується тим, що переказує народнє повір'я, що Наталя зробилася русалкою. Наприкінці подано пісню русалки.

48) Р. 1840 Н. І. надрукував збірку, під назвою: „Стихотворенія". Серед цих віршів є поема, під назвою: „Русалка". Зміст її такий: вбогий дідусь-рибалка живе з сином, але син його мало йому допомагає, — з його мрійливий юнак, і замість ловити рибу, він втішається природою та мріє. Щоб очередити сина, батько одружує його і цим розбиває його серце, — юнак вже кохав і його кохали. Поступаючись батьковій волі, юнак одружується, але щастя не знаходить, — він сумує. І от, якось пішов він на те місце, де раніш сходився з коханою дівчиною. З напису на дереві він довідується, що його щастя розбите.

49) Р. 1841 в альманасі „Снјп" Олександер Корсун передрукував свої „Украиньскјј повјрья" (1-ше вид. 1839). До цієї збірки увійшли такі „повір'я" (віршовані обробки народніх легенд): 1) „Чому жиди не јдять свинини" — 187—191. 2) „Звідкиля узялись вдмедј" — 192—195. 3) „Якъ Юрко знайшовъ тютюнъ и табакъ, та й ставъ курить та нюхати" — 195—199. 4) „Щò такее була черепаха и звідкиля вона узялась" — 199—202. 5) „Щò зробилось зъ Оленкою и за-вщо" — 203—207. 6) „Звідкиля узялись жаби и чому вони кричать: ‚нумъ! нумъ!'" — 207—209. 7) „Вдчого чапура живе биля моря, и чому вона јсть жабъ та гадюкъ" — 209—217.

Це — веселі побутові оповідання — казки-легенди з перевертаннями; головні дійові особи в них Білбог та Юрка. Усі повісті написано жвавою мовою й перейнято гумором.

50) Р. 1841 П. Куліш надрукував в альманасі „Кіевлянинъ" „повѣсть изъ народныхъ преданій" „Огненный змѣй" (181—288).

Спочатку повість описує Київо-Печерську лавру й юрби прочан. Один парубок помітив у юрбі уродливу дівчину, що йшла вкупі з дідом. Дівоча врода вразила парубка. У дідусеві він упізнав Петра Чайку, що приятелював був з його дідом. Парубок був Іваном Большаком, що три роки чумакував і повернувсь з грошима. Між молодими людьми зав'язався роман. До Воронежа вони вирушили утрьох. Дорогою в одній хаті Іван покупив бандуру. З тією бандурою звязано чудесний випадок: вона сама заграла вночі саме тоді, як помер її колишній власник, що десь поїхав.

Чайка розповів, між иншим, иншу фантастичну історію. Козак Журба одержав од козака, що вже конав, чудесну шаблюку. З нею не можна загинути, аж поки семеро куль не потраплять у власникове тіло. Довго Журба зоставався цілий, але якось поїхав на війну, не

Digitized by Google

взявши своєї шаблюки. Його вбито, а вдома під цю хвилину шаблюка сама впала долі.

Старий Чайка розповів легенду так до ладу, що мова його скидалася на старовинну пісню (219).

Іван і далі впадав коло Марусі — і одного разу старий Чайка застукав його, саме як він цілував Марусю. Старий ганить молодих людей, що вони женихаються зараз-таки після прощі.

Частина друга починається з того, що автор описує, як гуляє воронізька молодь. Увечері всіх налякала вогненна куля, що вилетіла з-за лісу. Описано веселі вечерниці (234). На вечерницях люди заходилися оповідати казки. Один з парубків розповів страшну казку про пана Ляха, що запродав свою душу дияволові. На могилі його відкрито скарб (запалилися вогники). Один відважний парубок захтів здобути скарб. Та страшний пан з'явився захищати свій скарб, і парубок збожеволів. Далі мова зайшла про вогненну кулю, що її всі бачили. Оповідач сказав, що це летів вогненний змій, і розповів страшну історію про те, як до дівчини, котра покохала у Великий Піст, став літати змій.

Оповідання ці знервували Марусю, і вона гудила себе, що покохалася з Іваном підчас прощі. Маруся в садку знайшла скриню з золотом. Потім вмер старий Чайка. Іван одружився з Марусею. Парубки знову розмовляють про скарби, про диявола та його зносини з людьми (274—280), кажуть, між іншим, про те, що до Марусі літає змій (280—1). Іван повернувся додому, саме коли змій був у Марусі. Почалася пожежа, і Маруся згоріла у хаті.

У повісті багато гожих (у гоголівському дусі) крайовидів.

51) Р. 1841 Т. Шевченко надрукував у „Ластовкѣ" (230—244) баладу: „Причинна". Зміст її нескладний: дівчина сумує в розлуці. Уночі вона йде у ліс і там гине: русалки залоскотали її. Саме цієї ночи повертався цим лісом її коханий, побачив він труп коханої дівчини і з журби розбив собі голову об дуба.

52) Р. 1842 Н. Тихорський у „Маякѣ" (ч. VI, 127—141) надрукував оповідання „Судьба" („малороссійское преданіе").

Зміст оповідання такий. Бідак Трохим пішов у ліс по горіхи. Ішов він та й думав про свою жінку, що незабаром мала родити. Замисливши, ішов Трохим лісом і заблудив. Нарешті, потрапив він до старенької хатинки, де жила бабуся, що звала себе „Судьбою". Трохим залишивсь ночувати у бабуні. Почув він голос, що питавсь у бабуні, яку долю треба дати дітям, котрі народилися цього дня. Бабуня відповіла: „Ту, которая сегодня у меня". Другого дня Трохим прокинувся в багатих хоромах, і бабуня-господиня була багатою панією. І Трохим провів цей день розкішно, — чого тільки він не їв: „и борщъ съ саломъ, и потребушки, и вареники,

Digitized by Google

и чего только душа захочетъ!" (130). І знову він почув голос, що питавсь у господині, яку долю дати дітям, котрі народилися цієї ночи. І знову вона відповіла: „ту, какая у меня сегодня". Другого ранку Трохим прокинувся в убогій хатці, і господиня його знову стала перед ним як убога, благенька бабуся.

Вона сказала Трохимові, що в нього народилося двоє синів. Повернувся додому Трохим і побачив двох хлопців: один, Петрик — народився „третьего дня", а другий, Івась — напередодні. Здогадався Трохим, що різна доля чекає його двох синів.

І справді, Іван виріс, зробився людиною щасливою та багатою, а Петро, хоч і був чеснотливий, та в життю йому не щастило (оповідається про різні його невдачі). Але через побожне життя, чесність та правдивість набув Петро загальної пошани. Він не забував за Бога, і автор викликує:

Гдѣ сердце любитъ, гдѣ страдаетъ,
И милосердный Богъ нашъ тамъ!

53) Р. 1843 М. Костомаров у „Молодику" (II ч. 129, 134) надрукував дві казки: „Торба" і „Ловы". Це народні казки українською мовою, літературно необроблені.

У першій казці розвинено відомий сюжет про дві чудесні торбинки: одна харчує, друга — б'є молотком.

У другій казці розказано, як мисливець уратував на полюванні свого пана, знищивши чудесні небезпеки, що йому загрожували.

54) Р. 1843 Т. Шевченко в „Молодику" на 1843 р. надрукував „баладу" побутового характеру „Утопленна". В одному селі жила удова. Вона провадила вільне життя й прижила дочку Ганну. Дівчинку вона підкинула до чужих людей. Коли Ганна виросла, вона її зненавиділа: спершу хтіла її зжити зо світу за допомогою чаклування, потім, заманивши дівчину до ставка, хтіла утопити, але й сама утопла разом з нею. Рибалка, що кохав Ганну, витяг її тіло і з журби сам утопився. Як переказують люди, Ганна обернулася в русалку і ночами виходить з ставка. Рибалка теж.

55) Р. 1843 П. К(уліш?) у „Москвитянинѣ" (ч. I, № 1) умістив оповідання: „Коваль-Захарко" (132—140).

Автор починає оповідання по-гоголівському: „Знаете ли вы Захарка Коваля?.. Да что я спрашиваю? Какъ вамъ его не знать, когда весь Воронежъ[1]) знаетъ!" Далі оповідання триває все в тому самому гоголівському дусі — оповідання про те, як лукавий коваль обдурив трьох бісів і самого сатану. Чорти завзялися на нього через те, що він провадив тверезе життя, старанно працював. Покійний

[1]) „Мѣстечко Черниговской губ., Глуховскаго уѣзда". (*Прим. авторова*).

Digitized by Google

його батько був людина инакша, — „былъ великій пьяница, и когда онъ умеръ, такъ это для чорта было все равно, что для дьяка на святкахъ колбаса: тотчасъ подхватили его душу и давай жарить, какъ чумакъ кусокъ сала передъ огнемъ“ (135). Чорти такі були певні, що й син піде за батьком до пекла, що довший час не звертали на нього уваги. От сатані один з „куцыхъ нѣмчиковъ“ і доніс, що Воронізькі дияволи не звертають уваги на коваля, а він живе чеснотливо. Сатана розсердився, — „какъ затопаетъ копытами, какъ закричитъ, какъ зареветъ, батюшки! Чуть не перевернулъ вверхъ дномъ пекло“ (135). І приставлений до коваля чорт напосівсь на нього: одводив замовців, псував залізо. Коваль зрозумів, що нечистий вплутався в його справи, й пішов до баби Цюцюрихи, що допіру повернулася з Лисої гори й знала усе, що діється в пеклі (135). Вона пояснила йому усе. Вирішив мститися коваль чортові. „Постой же — каже — дьявольскій нѣмецъ! Будешь ты знать Захарка-коваля“ (138). Він увійшов у згоду з чортом, здобув од нього гроші за душу, але сам став жити праведно, — допомагав вбогим, давав гроші на манастирі. І, на його молитви, Бог дав його словам: „сядь и стань“ непоборну силу. Цими словами він і переміг двох бісів, що з'явилися по його душу. Сатану-ж він заховав у гаманець, укинув у вогонь, а потім розбив молотом на шматки (140).

56) Р. 1846 у „Невскомъ альманахѣ на 1846 г.“ Юрко Юрченко надрукував українську казку: „Журавль“ (47—68). Зміст її такий. Українець Микита сидів коло річки, дивись на журавлів, що летіли. Раптом він побачив перед себе журавля, що заговорив до нього людською мовою, запевнив його, що він не журавель, а чабан Кирило, розповів між иншим, що він знайшов скарб і прохав його одружити. Микита спробував його одружити, — хтів оженити його з своєю дочкою. Та нічого з цього одруження не вийшло, бо дочка бачила в нареченому не парубка, а журавля, і всі на селі теж. Журавель зник, а Микиту одтоді прозвали „Журавлемъ“.

57) Р. 1847 Н. Тихорський в „Иллюстраціи“ надрукував казку: „Вермока“. Казка ця, що-до змісту, близька до текстів щиронародніх і тільки внесено відтінок пародійности.

58) Р. 1848 С. Александров надрукував в „Южномъ русскомъ Зборникѣ“ поему (3—107) „Вовкулака“ — „украинское повѣрье“, — оповідання у віршах. Цей дотепний твір складається з двох частин: у першій частині докладно описано сільське весілля Савка та Тетяни, з усіма деталями весільного обряду, з танками, ба навіть з реєстром страв. Оповідач був „старшимъ дружкой“ і керував усією учтою. За його порадою, на весілля не запрошено Параску Колпаківну, бо „у ней мати злюча видьма, та кажуть, що й дочка така“ (20).

Digitized by Google

У другій частині поеми мова йде про пригоди, що сталися з самим оповідачем. Після весілля на підпитку він спав. І от прийшла відьма, мати Колпаківни, добре попобила його й обернула на „вовкулака“ — на вовка. Нещасливий дружко, обернений у вовка, провадить звіряче життя. Якось він побачив себе у пеклі. Потім „хтось такій“ (97) з'явився до нього й повернув йому людський вигляд, подавши йому низку порад, — одтоді він кинув пити (107).

Оповідання перейнято гумором. Воно промовляє за те, що автор чудово знає весільні українські звичаї. До поеми додано авторового життєписа „отъ издателя сборника“.

Digitized by Google

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVIII—XIX вв. У РОЗПОВІДНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ

Digitized by Google

Digitized by Google

Побутовий роман першої половини XIX віку становить собою і що-до змісту, і що-до характеру явище складне.

Насамперед, твори цього типу різко діляться що-до змісту на дві групі: твори, що малюють побут українських селян — і твори, які змальовують побут инших станів, і слід відзначити, що тут ми маємо дві підгрупі: одна малює шляхту, „культурнішу", що вже втратила звязок з Україною, тяжить до Петербурга та Москви, — друга — шляхту дрібну, ближчу до міщанства міського й до багатого селянства, — а так само заможне козацтво й міське міщанство.

Далі побутовий роман доби, що оце нас цікавить, що-до характеру змалювання життя ділиться на твори трагічні і комічні. Одночасно більше-менше змальовували українське життя Гоголь і Шевченко, та як різно ставляться вони до життя! У своїому „посланіи къ Гоголю" („За думою дума роем вилітає") Шевченко сам не без гіркоти одзначає цю відміну: „Ти сміешся, а я плачу!" — каже він. Оця-о відміна проходить крізь усеньку літературу цього типу, — з одного боку ми бачимо суб'єктивно сантиментальне ставлення до дійсности, що переходить, напр., у Шевченка, в різко загострений протест соціяльного характеру, — з другого боку висміювання цієї дійсности, що часом переходить у шарж, у грубу карикатуру, у теревені, і зводить роман та повість до смішної анекдоти.

Обидві ці літературні традиції йдуть ще з XVIII віку: з одного боку Карамзінська „Бѣдная Лиза" з численними її наслідуваннями, що захоплюють перше 20-тиріччя XIX в., — з другого боку — Чулков з його наслідуваннями Лесажевого Жілбласа й инших творів цього типу. Окрім того маємо ми групу творів, що дотуляються до народньої української побутової казки. Таким чином літературна історія цього побутового роману розгортається в трьох напрямках: 1) Чулківський (Нарежний), — 2) Карамзінський — 3) напрямок, що дотуляється до побутової казки-анекдоти (так само до інтермедії з готовими вже народніми типами). До цього напрямку належать виключно комічні твори з життя українського села.

Нарешті, побутовий роман першої половини XIX в. можна поділити на дві групі і що-до композиції, — в одній групі ми маємо сюжетну будову, і побутовий елемент має описовий характер переважно, — у другій групі — ми маємо типову будову, коли сюжет відходить на друге місце, а на перше виступає характеристика

Digitized by Google

дійової особи, її портрет, — особу розглядають як вираз побуту та його типових умов. Ця маніра писати характерна, напр., для Гоголя (напр. у „Старосвѣтскихъ помѣщикахъ", — згодом у „Мертвыхъ Душахъ"). Отакі „характеристики-портрети" стають у 40—50 рр. літературною модою й дістають особливу назву „фізіологічних нарисів"[1]).

Троє більших іменнів звязано з історією побутового роману за цей період часу: Гоголь, Шевченко та Квітка-Основ'яненко.

Коли Гоголь яскраво репрезентував той могутній український гумор, що втілився в побутовій українській казці, у творі Котляревського („Енеїда"), в казках Гулака-Артемовського, у народній комедії, — то Шевченко геніяльно висловив диҷаміку того трагічного патоса, що очевидячки нагуртувався на Україні з доби героїчної боротьби українського народу за незалежність і зробився за одну з характерних українських ознак.

Гоголь та Шевченко — дві іпостасі України і з цього погляду обидва глибоко національні і своєрідні, — у російській творчості ми не знайдемо відповідних паралелей.

Квітка-Основ'яненко являє собою синтезу цих двох стихій: одні його твори тільки сантиментальні, часом і трагічні, — инші не тільки пересякнуті гумором, ба навіть переходять у шарж.

Побут України; змальований в цілій низці творів, дає нам право запевнювати, що Гоголь, малюючи українське село, багатих козаків і дрібних панків, — був близький до життьової правди. Та, мабуть, він змалював не сучасну йому Україну, а Україну в „минулому": за 30—40 рр. гоголівська Україна була вже „спогадом" про життя XVIII — початку XIX в. Не дарма Гоголь удавсь по допомогу до материної пам'яти, не дарма поміщики його „старосвітські", „Івана Івановича" він захопив вже дідком[2]). Свого часу українське село, справді, любило веселитись, любило попоїсти, танцювало й сміялось, воно було й ліниве, і п'яне. Дрібні шляхтичі справді провадили „рослинне життя" і „культ їжі" був за головний зміст для їхнього існування. Патріярхальну простоту звичаїв не порушував культурний вплив заходу такою мірою, як у Росії, що одзначило багато письменників, окрім Гоголя, — звідси в його — з одного боку — ідилічність життя, а з другого — і сила усяких „дивацтв", яких ми не постерегаємо у Ро-

---

[1]) Акад. Перетц у статті: „Гоголь и малорусская традиція" перераховує оці типи: „простоватый мужикъ", „школьникъ-семинаристъ" („дякъ"), „хвастливый шляхтичъ", „казакъ", „бойкая баба", „запорожецъ", „хитрый еврей-шинкарь" та ин. (50—2). В. Розов каже про це саме в статті: „Традиціонные типы малороссійскаго театра 17—18 ст. и юношескія повѣсти Н. В. Гоголя" („Памяти Н. В. Гоголя", Сб. рѣчей и статей, изд. У—томъ Св. кн. Владиміра. К. 1911). Ще: А. П. Кадлубовскій: „Гоголь въ его отношеніи къ старинной малор. литературѣ", Нѣжинъ, 1911.

[2]) Попереду (ст. 57) я вже одзначив, що на 30-ті роки життя на Україні дуже змінилося (див. попереду слова Лукашевича, Кулжинського та ин.). Про занепад пісні говорять і Цертелев, і Максимович.

Digitized by Google

сії. Ці „дивацтва" — очевидячки, теж були за характерну рису українського життя [1]).

Після бурхливої багатовікової борні, коли такий простір надавано „особі" — Україна з XVIII в. починаючи, на довший час вгамувалася, видихалась, обернулася була в глушину: кольоритні велетенські постаті минулого природньо виродилися в українських „дивакiв" та „оригіналів" — героїчні стихії життя „травестувались" у міщанські — Іліяда звелася на війну мишей та жаб, — на боротьбу поміж Іваном Івановичем та Іваном Нечипоровичем, — недурно „пародія" зробилася в українському письменстві за одну з найулюбленіших форм творчости.

Порівняймо твори в російському письменстві, що малюють поміщицьке життя (хоч-би „Евгенія Онѣгина") — з творами, котрі змальовують побут українського поміщика. Ми зробимо висновок, що на Україні це життя склалося своєрідно, кольоритно і, для людини, котра додержується російського погляду, давало багату поживу для гумористики. Коли-ж російського погляду додержувалися були і Гоголь, і Квітка, і Гребінка й усі тії письменники, що висміяли побут України. Характерно, що всі ці письменники

[1]) Питанню про побутову цінність Гоголевих творів присвячено чималу літературу. Коли підбити підсумки цій літературі, то висновок буде виразно-негативний. З Гоголя, що його Белінський проголосив „головою натуральної школи", не був реаліст до II-ої частини „Мертвыхъ Душъ", а був романтик, ворог „дійсності". Життя він уявляв у двох контрастних уявліннях — або в образах неземної вроди — або в образах потворної карикатури („сборище уродовъ", карикатура, гіпербола). Сам Белінський уважав героїв „Мертвыхъ Душъ" за „пасквили на человѣчество", але привинив це не авторові, а російській дійсності. Тільки-ж питання не дається легко розвязати, тільки заперечуючи гоголівський реалізм: 1) перші твори його („Вечера" і „Миргородъ") ближчі до дійсности, ніж „Ревизоръ" та „Мертвыя Души" (I ч.). У цих ранніх творах він відтворив не сучасну йому Україну, а Україну в минулому. Багато чого характерного в цьому минулому житті стверджують Боплан, Маркевич й українське письменство XVII—XVIII вв. Про „дивацтва" українців і про причини цих дивацтв каже багато инших побутових історіків-романістів (напр. Кулжинський в „Ѳедюшѣ Мотовильскомъ", Бурломський в „Малороссійскихъ повѣстяхъ", Квітка в „Панѣ Халявскомъ", Нарежний, Куліш у „Михаилѣ Чарнышенкѣ", Бороздна в „Поэтич. очеркахъ". Побутові письменники України XIX в. вже не помічають цих „дивацтв" (Ізмайлов, Шаліков та ин.). — 2) Вплив романтичної школи (Гофман, Тік, Гюго) виразно знати на пізніших творах, що вславили Гоголя, як натураліста, в очах Белінського. Тимчасом, саме за цього другого періоду Гоголь принципово не малює „дійсности". Він сам каже, що у нього „никогда не было стремленія быть отголоскомъ всего и отражать въ себѣ дѣйствительность, какъ она есть вокругъ насъ" (Лист р. 1846 до Плетньова). У Гоголя у цей другий період залишилася традиція української літературної маніри (фарсова традиція лялькового театру). Ця маніра була чужа традиціям російського письменства (пор. Пушкіна), та її підтримала теорія романтизму (Гофман, Гюго), що проголосив право письменника змальовувати „потворне" (laid) у житті, але в контрасті до гарного. — 3) Гоголь стає на шлях художнього реалізму за останнього періоду своєї творчости, коли підпадає впливові своїх „учнів" — російських письменників 40-х рр. Отже, кажучи про „українські" твори Гоголя, ми повинні визнати його за „побутового історика", що потрапив вхопити чимало характерного в минулому житті України.

Digitized by Google

(Квітка, Кулжинський, Гребінка) обставали за миколаївським режимом і вихваляли його до речи й не до речи.

Цього російського погляду не додержувавсь Шевченко, — він, на своїй шкурі зазнавши усіх жахів кріпацтва, гніту миколаївського режиму, оспівав національні кривди й вікові страждання українського народу і для гумористики не знайшов матеріялу. З усної поезії, з рідної історії, почерпнув він патос ненависти до гнобителів своєї батьківщини — у цьому напрямку пішов так далеко, як ніхто з инших тогочасних українських письменників, — він проголосив ворожнечу до Москви, він прокляв Петра, він реабілітував Мазепу...

Та, бувши палким українським патріотою, він не помилував Україну, нещадно виказуючи темні сторони в її побуті: співак „байстрят", співак „покритоk", співак голоти, що страждає од сільських дуків, — він у своїх баладах та поемах перший став казати про соціяльну неправду українського побуту. Воно правда, і в його селі танцюють та співають (без цього, очевидячки, Україна перебутися не може!), — але скільки сліз, скільки горя викрив він у житті цього села!

Та не він перший змалював страждання „бѣдныхъ Лизъ" українського села: од р. 1809 починаючи, стали російські літерати змальовувати горе розбитого серця української дівчини й парубка, — р. 1814 В. Ізмайлов, р. 1824 В. Нарежний, р. 1829 І. Кулжинський, р. 1831 М. Погодін, од 1832 р. Квітка, вже щільно підійшли до цих тем. Усі вони — попередники Шевченкові, та ніхто з них до Шевченка не вніс у розроблення цих тем стільки запалу, стільки драматизму й динаміки!

З цього погляду Квітка у найкращих навіть своїх творах стоїть нижче од його: Квітчині твори перейнято ніжною сердечністю, почуттям лагідного суму й зворушливою щирістю, та в них немає того гострого болю, того драматизму і тої експресивности, що ми знаходимо в стислих, часто навіть зовсім коротеньких творах — „баладах" та „поемах" Шевченка. У творчості Квітки багато жіночого, от чому, може бути, його маніру писати легко засвоїли згодом такі письменниці, як Марко Вовчок та Коханівська. Зворушливі повісті з сільського побуту безперечно виводять свою історію од „Наталки-Полтавки" І. Котляревського, що дотуляється до „Бѣдной Лизы" та слізних драм і народницьких опер XVIII в.

Значно слабші од „зворушливих" Квітчиних творів — його „комічні": частенько комізм їхній має риси зовнішнього характеру. Цей нахил до карикатури закидали йому навіть його сучасники, як напр. Куліш, що над усяку міру підніс його „Марусю".

Мій нарис побутового роману ділиться на троє підрозділів: у першому я розглядаю повісті та романи, що характеризують побут українського поміщика та міського мешканця. Це — твори книжного, літературного походження. Вони належать реалістичній

Digitized by Google

школі. У другому та третьому підрозділах я розглядаю твори переважно (не виключно) такі, котрі малюють побут українського простого люду,—у другому підрозділі це твори сантиментальні, здебільшого з трагічним закінченням. Вони дотуляються почасти до Карамзінської „Бѣдной Лизы", „Наталки-Полтавки", почасти до ліричної пісні. У третьому підрозділі розглянено твори, переважно, комічні. Вони дотуляються до побутової гумористичної казки.

Перший підрозділ я починаю з творів, що характеризують побут XVIII в.—„Енеїди" Котляревського, романів Нарежного, Кулжинського („Ѳедюша Мотовильскій") та Квітки („Панъ Халявскій"). Вони характеризують українську шляхту у XVIII та початку XIX в. Ці романи—історично-побутові і безперечно цікаві і з історичного, і з побутового поглядів.

1.

1) Р. 1809 І. Котляревський випустив між люди „исправленное" і „дополненное противу прежнихъ изданій" третє видання „Виргиліевой Энеиды на малороссійскій языкъ преложенной". Це третє видання[1]) можна розглядати, як перше, що його випустив сам автор: в „Увѣдомленіи" він каже, що попередні видання 1798 і 1808 рр. „были напечатаны безъ его вѣдома и согласія". Текст „достался господамъ издателямъ со многими ошибками и опущеніями, случившимися отъ переписки, а сверхъ того и издававшіе многое въ ней по своему передѣлали и почти испорченную выпустили подъ моимъ именемъ"—бідкається автор.

Цілком слушно критика зачислила цей твір І. Котляревського до творів побутового характеру, що малює побут панської України XVIII в. Поему Віргілія Котляревський травестував, знизивши героїчну поему до авантурного побутового роману, де головна дійова особа, Еней—це авантурник у дусі Лесажівського Жілблаза, почасти якогось не то гайдамаки, не то курінного отамана з Січи. Автор характеризує свого героя так:

„Эней бувъ паробокъ Моторный
И хлопець хоть куды козакъ,
Удавсь на всее зле проворный,
Завзятѣйшій оть всѣхъ бурлакъ" (I, 7).

Та цю характеристику не виправдують факти з Енеєвого життя (як його викладає Котляревський). Його Еней шкідливий, але рівночасно, достатньою мірою, боягуз: побоюючись жіночого гніву Дидони,

---

[1]) Р. 1842 було 4-те видання на 6 частин.

Digitized by Google

він хоче „не прощавшись тягу дать“ (I, 24). Коли вона вилаяла його, ба навіть прокляла його та його троянців — він —

„...ажъ не оглядався,
Зъ двора въ собачу рысть побѣгъ“ (I, 26).

Коли почалася пожежа — зайнялися троянські човни —

Эней отъ страху съ плыгу збився,
Въ умѣ сердега помѣшавсь
. . . . . .
Винъ голову пиднявши въ гору,
Кричавъ опареный мовъ песъ (II, 18).

— лаючи й свою „любу неню“ Венеру і діда Зевеса.

Єдине, у чому вилилося його „молодечество“ — це в тому, що він занадто заживає „сивухи“. А втім, її „хлещуть“ в поемі у Котляревського усі боги: і Зевс, завсіди напівп'яний, і Нептун, і Плутон, й усі смертні.

Дидону змальовано як моторну українську поміщицю-удову, що з пересердя потрапить лаятися, наче перекупка: її лайці присвячено в поемі аж дві сторінки (I, 24—6). Тримаючи Енея за чуба, вона зве його „прескурвымъ, вражьимъ сыномъ“, вона галасує, що —

„Нагрѣла въ пазусѣ гадюку,
„Послала пуховикъ свинѣ... і ин. (I, 24).

Вона закидає Енеєві невдячність:

Згадай — кричить вона — якій пришовъ до мене,
Що ни сорочки не було;
. . . . . .
Чи знавъ ты, що такее гроши?
Мавъ безъ матни, одни холоши,
И тилько слава що въ штанахъ;
Та й те порвалось и побилось,
Ажъ глянуть соромъ — такъ свѣтилось,
Свитина вся була въ латкахъ (I, 25).

Вона так розлютувалася, що —

Изъ сердця ажъ волосья рвала,
И закраснѣлася мовъ ракъ.
Запѣнилась, посатанѣла
Ниначе дурману изъѣла,
Залаяла Энея такъ:
„Поганый, мерзкій, скверный, бридкій
Некчимный ланецъ, католикъ!
Гульвиса, пакосный, престыдкій,
Негидный злодѣй, еретикъ!
За кучму сю твою велику,
Якъ дамъ леща тобѣ я въ пику,
То тутъ тобе лызне и чортъ!
И очи выдерну изъ лоба (I, 25).

І далі вона висипає на голову Енея і троянців лантуха злісних прокльонів.

Digitized by Google

Мандруй до чорта изъ рогами,
Нехай тобѣ приснится бѣсъ!
Зъ твоими сучими сынами,
Щобъ врагъ побравъ васъ всѣхъ гульвисъ.
Щобъ ни горѣли, ни болѣли,
На чистому щобъ поколѣли,
Щобъ не оставсь ни чоловѣкъ;
Щобъ доброи не знали доли,
Були щобъ зъ вами злые боли,
Щобъ вы шаталися по вѣкъ. (I, 26).

Недивниця, що Еней, видершись од розлюченої баби, —

...ажъ не оглядався,
Зъ двора въ собачу рысть побѣгъ.
Прибѣгъ къ Троянцямъ засапався,
Обмокъ въ поту, якъ бы купався,
Мовъ съ торгу въ школу курохватъ (I, 26).

— і далі плив своїм човном, боючись навіть оглянутися назад.

Зевеса змальовано як гіркого п'яницю, що „отъ горѣлки весь обдувся" і ледві язиком ворочає.

Двох головних, що виступають у поемі, богинь, Юнону та Венеру, обмальовано теж, як типових українських поміщиць. Юнона — „суча дочка" злостує на Енея, „роскудкудакалась якъ квочка" (I, 7), коли її приймалка й наушниця „сука-Геба" шепнула їй, що Еней відплив неушкоджений з-під Трої, Юнона —

Впрягла вь гринджолята павичку,
Сховала пидъ кибалку мычку
Щобъ не свѣтилася коса;
Взяла спидницю и шнуривку
И хлѣба зъ силью на тарилку (I, 8).

— і помчала до Еола, пообіцявши йому подарувати —

...дѣвку чорнобрыву
Смачную, гарну, уродливу (I, 9).

— нехай-би він тільки зчинив на морі бурю й потопив Енея.

Зáвсіди розлючена, роздратована, типова українська „злая жинка", Юнона не дбає про вбрання — і раз-у-раз квапиться зробити Енеєві якусь капость, — це „суча баба", „відьма".

Венера, навпаки, чепуруха, „не послѣдня шліоха", зáвсіди лбайливо убирається. Автор, описуючи її вбрання (а так само Дидони й Ганни), докладно перераховує українське жіноче вбрання [1]). Ідучи прохати за Енея до Зевеса, вона —

[1]) Дидонине вбрання: „Корабликъ бархатовый, спидниця, карсетъ шовковый, ланцюжокъ, червоны чоботы, запаска, зъ выбійки платокъ". Сестра її Ганна — теж чепуруха; „дѣвка хоть куды": „въ червоній юпочцѣ баевій, въ запасцѣ гарній фаналевій, въ стіонжкахъ, въ намистѣ и ковткахъ". Дидона прибрала і Енея — подарувала йому одіж покійного чоловіка: „штаны и пару чобитокъ, сорочку и каптанъ съ китайки и чорный шовковый платокъ".

Digitized by Google

Умылася, причепурилась
И якъ въ недѣлю нарядилась,
Хоть бы до дудки на танець!
Взяла очипокъ гразетовый
И кунтушъ зъ усами люстровый (I, 11).

У неї парадний виїзд:

Поѣхала въ своимъ ридванѣ,
Мовъ Сотника якого пани,
Баскими конями, якъ звѣръ.
И съ кинными проводниками
Съ трома на задѣ козаками,
А кони правивъ машталиръ.
На іому бѣла була свита
Изъ шаповальского сукна,
Тясомкою кругомъ обшита,
Сѣмъ кипъ стоялася вона!
На бакиръ шапочка стримѣла,
Далеко дуже червонѣла,
Въ рукахъ же довгій бувъ батигъ (II, 24).

Троянці, Енеєві товариші — „голодранцы", „гольтяпаки", це зграя підозрілих голодрабців. Бачучи їх, Дидона здивовано питає:

„Видкиль таки се гольтяпаки?
Чи рыбу зъ Дону везете?
Чи може выходци бурлаки?
Куды прочане вы йдете?
Якій васъ врагъ сюды направивъ?
И хто до города причаливъ?
Якажь ватага розбиваєъ! (I, 14).

У поемі ціла низка побутових картин: напр. пожежний сполох і лаштування у похід, то-що.

Бояре въ мигъ скомпоновали
На аркушъ манифестъ кругомъ,
По всѣхъ повѣтахъ розыслали,
Щобъ висько шло пидъ коруговъ,
Щобъ головы всѣ обголяли,
Чуприны довги оставляли,
А усъ въ пивлокоть бы тырчавъ;
Щобъ сала и пшона набрали,
Щобъ сухаривъ понапѣкали,
Щобъ ложку, казанокъ, всякъ мавъ.
Все висько заразъ росписали
По разнымъ сотнямъ, по полкамъ;
Полковникивъ понаставляли,
Дали патенты Сотникамъ.
По городамъ всякъ полкъ назвався,
По шапцѣ всякій розличався,
Вписали висько пидъ ранжиръ;
Всѣмъ сыни скроили жупаны,
На спѣдъ же бѣлые каптаны,
Щобъ бувъ козакъ а не мугиръ.
Въ полки людей роспредѣливши
И по квартирамъ розвели,
И всѣхъ въ мундиры нарядивши,
Къ присягѣ заразъ привели.
На коняхъ Сотники финтили,
Хорунжи усыки крутили,
Табаку нюхавъ Асаулъ;
Урядники зъ Атаманами
Новыми чванились штанами,
И ратникъ всякій губу дувъ.

* * *

Такъ, вѣчной памяти, бувало
У насъ въ гетманщинѣ колись,
Такъ просто висько шиковало
Не знавши: стій не шевелись;
Такъ славные полки козацьки
Лубенскій, Гадяцкій, Полтавскій
Въ шапкахъ було, якъ макъ цвѣтутъ.
[(IV, 33—4).

Digitized by Google

Далі (IV, 35) автор перераховує зброю, військовий пристрій (рушниці, мушкети, гвинтовки, фузеї без пружин, булдимки, флінти, яничарки, пики, ратища, гаківниці, гармати, жлукта, улики на гармати, днища, оснівниці, ветушки, квачі, помела, макогони, колеса, бендюги, кари, мари, то-що). Далі, докладно описавши лаштування у похід, автор переходить знову до пародії.

Для куль — то галушки сушили,
А бомбъ — то зъ глины надѣпили,
А сливъ солоныхъ - для картечь (IV, 36).

У поемі перераховано трохи не всі народні українські розваги: перераховано музичні струменти й різні музичні твори:

Бандура *горлицы* бринчала,
Сопилка, *зуба* затынала,
А дудка грала по *балкахъ*.
Санжаривки на скрипцѣ грали (I, 16).

Описано бій навкулачки, пісню кобзарів та сліпих, танок циганок „халандръ", пісні школярів під вікнами (II, 7).

Автор навіть перераховує лубочні малюнки, що прикрашали стіни в палаці царя Латина:

Царя Гороха пановапье,
Партреты всѣхъ богатыривъ:
Якъ Александръ цареви Пору
Дававъ изъ виськомъ добру хліору;
Чернецъ Мамая якъ побивъ,
Якъ Муромець Илья гуляе,
Якъ бье варягъ и прогоняе
Якъ Переясливъ боронивъ.
Бова съ Полканомъ якъ водився,
Одинъ другого якъ выхривъ;
Якъ Соловей Харцызъ женився,
Якъ въ Польшѣ Желѣзнякъ ходивъ.
Портретъ бувъ француза Картуша,
Противъ іого стоявъ Гарькуша,
А Ванька Каинъ въ передѣ (IV, 14).

Литвини водять учених ведмедів. У пеклі влаштовують веселі вечерниці.

У ворона собѣ играли
Вѣсѣльныхъ пѣсеніокъ спѣвали
Спѣвали тутъ и колядокъ;
Палили клочье, ворожили
По спинѣ лещатами били,
Загадовали загадокъ.
Тутъ заплѣтали джерегели
Дробушечки на головахъ;
Скакали по полу вегери,
Въ тѣснои бабы по лавкахъ;
А въ коминъ суженыхъ пытали,
У хатнихъ виконъ пидслухали,
Ходили въ пивничь по пусткамъ.
До свѣчки ложечки палили,
Щитыну изъ свиньи смалили,
Або жмурились по куткамъ (III, 44—5).

Перераховано українські гри та танки (журавель, хрещик, горюдуб), перераховано навіть картярські гри (гуляли в ніска, в пари, у лави, в жгут, у памфиля, в возка, в кепа, в сім листів (III, 4).

Описано навіть лікування:

Пидъ нисъ ѣй клали ассафету
И теплую на пупъ сервету
И ще клистиръ зъ ромну дали (IV, 27).

Digitized by Google

Перераховано національні страви та напої: галушки з салом, лемішка, куліш, свиняча голова, локшина, каша, зубці, путря, кваша з медом, маковий шулик, пашкети, кисіль, бухинка, зразова печінка з часником, панпух, юшка, борщ, баран, кури, гуси, печені качки, січена капуста шаткована, огірки, хрін з квасом, рідька, буряки, рябець, тетеря, саламаха, насіння макухи, бублики, кав'яр, борщ з буряками, в юшці потрух з галушками, каплуни, з отрибки баба, шарпанина, печінка, свинина; ласощі: сластьони, коржики, стовпці, варенички пшеничні, пухкі з кав'яром, часник, рогиз, паслен, кислиці, козелці, глід, терен, полуниці, круті яйця з сирівцем, яєшня; напої: сивуха, вишнівка, мед, пиво, брага, сирівець, горілка, тернівка, сикизка-деренівка, кримська дулівка, айвівка [1]).

Запроваджує автор і фантастику: у нього виступає знахурка — відьма Сивілла, старий чарівник з троянців, описано чаклування, замовляння...

Цікаво описано пекло, — куди приходить Еней, щоб побачитися з батьком. Цей опис не можна не визнати за пародію на Дантове „Пекло". Цікаво, що в пеклі, серед грішників, були пани, котрі жорстоко поводилися з кріпаками (III, 24), урядовці і ченці, „попы-крутопопы" (III, 25), „пустомолки" (III, 29) [2]).

Зате на тім світі добре жилося тим, хто на землі страждав од людської неправди.

Не тѣ се, що въ цвѣтныхъ жупанахъ,
Въ кармазинахъ, або сапьянахъ;
Не тѣжъ що съ книгами въ рукахъ,
Не рыцари, не розбишаки;
Не тѣ се що кричатъ и паки,
Не тѣ, що въ золотыхъ шапкахъ.
Се бѣдны нищи, навижены,
Що дурнями счисляли ихъ,
Старци, хромы, слѣпорожденны,
Зъ якихъ бувъ людскій глумъ и смѣхъ;
Се, що съ порожними сумками
Жили голодны пидъ тынами,
Собакъ дражнили по дворахъ;
Се тѣ, що бигъ дасть получали,
Се тѣ, якихъ выпровожали
Въ потылицю и по плечахъ.
Се вдовы бѣдны, безпомочны,
Якимъ приюту не було;
Се дѣвы честны, непорочны,
Якимъ спидници не дуло;
Се що, безъ родичивъ остались
И сиротами назывались,
А послѣ вбгались и въ окладъ;
Се, що проценту не лупили,
Що людямъ помагать любили,
Хто чѣмъ богатъ, то тѣмъ и радъ (III, 41—2).

Так до високого ліричного патоса підноситься автор у цій апотеозі „знедолених та покривджених" на землі!

---

[1]) Апетитно описано горілку, зроблену особливим способом:

...горѣлочку пили
Не тютюнкову и не пѣнну,
Но третьюпробну, перегинну,
Настоянную на бодянъ;
Пидъ челюстами запикану
И зъ ганусомъ и до калгану,
Въ ней бувъ и перець и шапранъ (III, 40).

[2]) Докладно перераховуючи грішників, автор подає яскраву картину українського побуту (III, 17—35).

Digitized by Google

Згадує автор і українські думи. Його троянці, сидячи в своїх човнах, „люлечки курили“ —

И кургикали пѣсеніокъ:
Козацкихъ, гарныхъ Запорожскихъ,
. . .
Про Сагайдачного спѣвали,
Либонь спѣвали и про сѣчь,
Якъ въ пикинеры набирали,
Якъ мандровавъ козакъ всю ничь;
Полтавску славили Шведчину,
И неня якъ свою дитину
Съ двора провадила въ походъ (III, 1—2).

Використовує автор і казкові мотиви (килим-самоліт, чудесна скатертина, чоботи-самоходи).

Запроваджує автор і „рацію“ в семинарському дусі: мішанину латинських слів з українськими:

Энеусъ *костеръ магнусъ* панусъ
И славный *Троянорумъ* князь,
Шмыглявъ по морю як цыганусъ,
Адъ те о рексъ! прислявъ *нункъ* насъ (IV, 16).

Твір Котляревського страшенно цінний побутовою стороною,— це, можна сказати, енциклопедія внутрішнього побуту України. В жадному пізнішому творі XIX в. ми не знайдемо такого рясного етнографічного матеріялу, що характеризує Україну XVIII віку, переважно поміщицьке життя.

2) Р. 1822 В. Нарежний[1]) надрукував окремим виданням роман: „Аристіонъ, или перевоспитаніе“, що увійшов згодом до п'ятого тому його „Романовъ и повѣстей“ (1855 р.). Зміст роману коротенько такий: заможний український поміщик Валеріян дав своїому синові Аристіонові освіту „въ новомъ вкусѣ“ і вирядив його до Петербургу служити у гвардії. Тут, у столиці, самостійний юнак пристав до кола „золотої молоди“ і став жити широко: як згодом Євгеній Онегін, він, кінець-кінцем, удавсь у меланхолію, і тільки спізнавшись з співачкою-красунею Фіоною, він трохи розважився. Та батько вже не пересилав грошей, і Аристіон заплутавсь у боргах. Його вигнано з служби. Фіона його покинула. З вірним служником, дядьком Макаром, Аристіон утік з Петербургу й вирушив на Україну. Батьки його вже померли, а маєтком його володів батьків приятель чеснотливий Горгоній. Горгоній погодивсь, щоб Аристіон оселивсь у колишньому батьківському будинкові, на всьому готовому, але за умовою цілком коритись. Аристіон погодивсь, і от почалося його

[1]) Про нього див. працю Н. Білозерського: „В. Т. Нарежный“ і статтю В. В. Данилова „Землякъ и предтеча Гоголя“, Кіевск. Стар., 1906, № 3—4, Ю. Соколовъ, „В. Т. Нарежный“, М. 1915.

Digitized by Google

„перевиховування". Горгоній найняв для нього вчителів, дав гарні книжки. До системи перевиховування увійшли й мандрівки по околичних панських дворах, де Аристіон навіч міг бачити негативні сторони поміщицького побуту. І коли Аристіон виправився цілком, то Горгоній признався до його — виявилось, він був його рідним батьком, а Аристіон його не вгадав, бо багато років не був удома. Виявилося, що й мати його жива. Батько одружив Аристіона з чеснотливою красунею Людмилою.

Роман збудовано штучно і надто тенденційно. А втім, оці хиби покутує напрочуд яскравий побутовий зміст. Безперечно, на твір Нарежного вплинуло і „Путешествіе изъ Петербурга въ Москву" Радіщева — селянське питання поставлено у Нарежного в дусі Радіщева — виразно й різко.

Перерахую теми жанрових побутових картин, що є в романі: аристократична бурса, де виховувавсь герой, світське столичне життя багатого гвардійця в столиці, тип молодого гульвіси й його кредиторів, побут українських панів та дрібних панків.

Яскраво обмальовано типи дійових осіб: сам Аристіон — це герой сатиричних часописів XVIII в. — чепурун-петиметр, що його яскраво й художньо втілено вже в романі А. Ізмайлова: „Евгеній". Такий самий почасти і друг його — граф Кронід. Велику самобутність виявив Нарежний, обмальовуючи вірного служника Аристіонового дядька — кріпака Макара, що дуже нагадує пушкінського Савельїча. Яскраво обмальовано столичну Каліпсо, співачку Фіону, блискучу кокотку, що затягає в свої сільця багатих молодих шляхтичів і нещадно висмоктує з їх соки. Жваво і з гумором обмальовано Аристіонових вчителів, що їх приставив до нього Горгоній: Євфосина та Поліхронія. Надто вдалі поміщицькі типи: пан Сильвестр, що захоплюється полюванням і зовсім зруйнував своє господарство й розпустив селян — „дворянинъ безъ приличнаго образованія", — пан Тарах та його дружина, неситі скнари, скупердяги, що обкрадають навіть своїх власних селян. У цих „бережливыхъ" поміщиків навіть скоринка з хліба переховується під замком. Третій тип це пан Парамон, веселий на зразок кантемирівського Луки, що ввесь час пиячить з друзями, допровадивши до злиднів та голоду своїх селян.

Яскраво обмальовано побут кріпаків, котрі залежать од столичного чепуруна Аристіона (під тяжку хвилину він хоче заставити навіть свого вірного слугу Макара!), — селян, що їх довели до дикого жаху перед паном, до останньої межі злиднів такі поміщики, як Сильвестр, Тарах і Парамон. Позитивні типи в романі (Горгоній, Касьян) нагадують відомих нам з літератури XVIII віку резонерів на зразок Стародума та всіх подібних до нього.

3) Р. 1824 В. Нарежний надрукував окремим виданням роман: „Бурсакъ, малороссійская повѣсть", уміщений в I і II томах

Digitized by Google

„Романовъ и повѣстей". Це — роман у першій половині „побутовий", далі набуває „історичного" характеру. Його точно застосовано до кінця XVII в. і до початку XVIII в. (є дата 1701 р.). Композиція роману доволі плутана, хоч узагалі наближається до будови в дусі авантурних романів XVIII віку типу „Жілблаза", а так само аналогічних повістей Чулкова.

У першій частині роману автор впроваджує нас у побут бурси: подає низку кольоритних типів (напр. „філософа" Сарвила, „консула" Далмата), подає повну картину голодного та хижацького життя бурси (цієї пародії на „римську республіку"), що годувалась, крадучи на вгородах, або духовних віршів співаючи. Малює автор і життя багатих українських панів (панъ Мемнонъ, панъ Истукарій), мимохідь малює й життя вбогих шляхтичів, що приневолені провадити селянське життя, але не втрачають свого шляхетського гонору. Докладно, на трьох сторінках, оповідає автор і про циганське життя. До історично-побутових картин треба зарахувати опис двірського життя Гетьмана Никодима, що за нього Україну прилучено до Москви.

До суто історичних картин треба зарахувати боротьбу України з Польщею (описано бої, полон Гетьмана, що його визволяють козаки); описує автор і життя українських розбишак (на чолі однієї ватаги стоїть колишній бурсак, втікач філософ Сарвил); каже автор побіжно і про запорозьку Січ, що до неї ставиться негативно, зовсім її не ідеалізуючи („чудовищная столица свободы, равенства и безчинія всякаго рода", „убійственная и даже безчестная жизнь", „логовище", „поганая жизнь, которая несравненно хуже цыганской").

Роман збудовано на шаблоновій романічній зав'язці: герой роману Неон — гетьманський онук, що його незнаним виховав дячок Варух, лиш наприкінці роману довідується про своє походження і знаходить батьків. У романі аж три любовні інтриги: кохання Леонида та Евенії (батьків героєвих), кохання героя до Неонили, Істукарієвої дочки, й кохання Сервила до жидівки Сусанни. Роман раз-у-раз перебивають уставні історії.

4) Р. 1824 у збірці В. Нарежного: „Новыя повѣсти" надруковано оповідання: „Богатый бѣднякъ". Написано його звичайним для Нарежного способом — гумористично переказувати епізоди з побутового життя.

Дію звязано з XVII в. — з царюванням Олексія Михайловича. Полтавський полк повернувся з походу проти татарів. Молодий осавула Іпполіт Голяк, сирота й бідак, не знає, куди йому їхати на спочинок. Батько Іпполітів був незаможний шляхтич. Він сам з своєю родиною ходив за плугом, жав та молотив і косив траву. Коли Іпполітові було 20 років, і батьки його вмерли, сестра-ж утекла з проїжджим шинкарем, Іпполіт залишився самітній. Він покохав Богомилію, доньку багатого дідича Никанора („багатого" через те, що

Digitized by Google

йому належала більша половина селища). Гордовитий Никанор одкинув Іполітове сватання. Засмучений пішов він до друга свого покійного батька Вирилада, вбогого шляхтича. Той порадив йому піти своєю охотою на війну. І от п'ятеро літ зминуло, й Іполіт повернувся на батьківщину: його халупа трохи чи не зовсім розвалилась, зате на тому місці, де була скромненька Вириладова хата, виросли багаті кам'яниці. І самого Вирилада важко було впізнати,— він погладшав, живе багатим паном, його оточує челядь. Ледві вгадали один одного колишні приятелі, і Вирилад притулив у своїх хоромах Іполіта і допоміг йому владнати його долю. Забагатів Вирилад через те, що спочатку зробився за порадою священика блазнем в околичних панків, котрі були багатші од його, а далі в своїому садку знайшов скарб. І от він зажив українським епікурейцем — „имѣя всегда спокойную совѣсть, вкусную и здоровую пищу, превосходныя вина и наливки, хорошо спалъ, вставалъ здоровъ и веселъ". „За мною нѣтъ другого дѣла, — оповідає він — какъ только каждое утро и каждый вечеръ прочесть обычныя молитвы, прогуляться въ саду, позавтракать, и опять прогуляться, или поѣхать, куда вздумается". Іполітову любку Богомилію батько її Никанор віддавав за пана Йвана. Вирилад зумів скомпромітувати нареченого, — знаючи, що він ласий до жінок, він підплатив красуню Ларису, і вона привабила пана Івана, а Никанор, що його направив Вирилад, застукав його на гарячому. Іполіт, завдяки Вириладові, дістав свою Богомилію й зажив щасливо.

5) Р. 1825 В. Нарежний випустив окремим виданням свій роман: „Два Ивана, или страсть къ тяжбамъ" (уміщено в тт. III—IV „Романовъ и повѣстей"). У романі змальовано життя дрібних панків Івана Зубаря та його друга Івана Хмари й їхнього спільного ворога Харитона Занози. Усі інтереси цих трьох панків, що жили у селі Горбилі, зосереджено виключно на дрібній ворожнечі. Вони раз-у-раз мстяться одне одному, а через те вдаються до позвів. Позви тії зростають, наче снігова куля, і призводять до того, що панки втрачають усенький свій статок. Рівнобіжно з цим, розгортається любовний роман між двома дочками Занози й синами Хмари й Зубаря, — заповзятливими бурсаками-філософами, що поприходили на батьківщину, закінчивши бурсу. У справу вплутується розумний і великодушний пан Артамон Зубар, що повертає добробут ворогам, мирить їх і влаштовує щастя молодих.

Побутовий інтерес роману збудовано не так на описі побуту, як на побутових типах, що їх утворило оточення, на викриванні їхньої злиденної психіки. Згодом Гоголь у своїй „Повѣсти о томъ, какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ" талановито використає цю саму тему. Мимохідь автор характеризує тогочасні судові порядки, описує ярмарок, подає картину нехитрого

Digitized by Google

бурсацького кохання з сільськими панночками на баштанах. Окрім головних осіб діють типові дячок Хома й Уар, сільський піп, шинкар Кирик та його жінка Улита. Середовище, змальоване в романі, неосвічене, забобонне (віра у дідька, відьом, вовкулаків та упирів). В романі побіжно схарактеризовано Січ (гл. XVI).

6) Р. 1829 Ф. Булгарін випустив окремим виданням роман: „Иванъ Выжигинъ“ (112).

Розділ 5-ий III частини безперечно цікавий, бо характеризує побут кріпаків на Польській Україні. Автор провадить оповідання од імени абшитованого салдата. Батько оповідачів був у свого поміщика „надворнымъ козакомъ“ (151). Таких козаків багаті поміщики тримали при собі „для разсылокъ, розысковъ, экзекуцій“, їх одягали по-козацькому. У оповідачевої панії їх було „до полусотни“ — і батько його звався осавулою. Форма їх була така: „широкіе турецкіе шаравары, куртка, баранья шапка“. Козаки голять голови й носять на маківці довгого чуба, закручуючи його за вухо: цей жмут волосся зветься оселедцем (15). „Не взирая на запрещеніе, помѣщики ихъ вооружали пиками, саблями, пистолетами, а всегда нагайками“.

Пані оповідачева жила з того, що великі маєтки свої давала дрібним поміщикам в оренду, а корчми та шинки по містечках — на відкуп жидам (152).

„Украинскій мужикъ не такъ терпѣливо сноситъ обиды, какъ мужикъ литовскій или бѣлорусскій. Въ помѣстьѣ моей барыни крестьяне часто противились самовластному управленію арендаторовъ и ихъ прикащиковъ, и козакамъ всегда была работа и пожива при усмиреніи непокорныхъ и при экзекуціяхъ, т. е. въ буйныхъ постояхъ, въ наказаніе за ослушаніе“.

Як каже оповідач, „Надворные козаки“ й, особливо, їхнє начальство дуже наживались підчас цих екзекуцій. Назбиравши доволі грошей, звичайно „откупались на волю, и дѣти ихъ обучившись грамотѣ, называются теперь шляхтичами. Бо̀льшая часть ихъ занимается ходатайствомъ по тяжебнымъ дѣламъ и они живутъ, какъ паны“ (153).

Усе, що йшло до панського столу (курей, гусок, индиків, масло, крашанки, гриби) приставляли селяни, як податок, що звався „даниною“. Вино, цукор, чай, каву — повинні були дарувати жидишинкарі. Крашанки пані приймала по особливій мірці, — дрібних вона не брала. Окрім того, кожен селянський двір повинен був раз на рік дати кінського хвоста, і кожна селянська дівка повинна була, принаймні, раз за життя обрізати свою косу й подарувати пані (157). Усе це пані продавала (і кінські хвости, і коси).

7) Р. 1833 Іван Кулжинський надрукував окремим виданням свій „украинскій романъ“: „Ѳедюша Мотовильскій“. Частину

Digitized by Google

роману надруковано давніш р. 1830 („Атеней" IV, 198, 222 і „Моск. Вѣстн." IV, 9—27).

У першому розділі автор каже про „фамилію Мотовильскихъ". „Какимъ образомъ сія фамилія, вмѣстѣ со многими другими, перешла изъ козаковъ въ дворянство, это покрыто неизвѣстностью; но, несмотря на то, рѣдкій Мотовильскій не имѣетъ въ своемъ владѣніи двухъ, или трехъ душъ крестьянъ — и вотъ уже лѣтъ двадцать приняли въ свой гербъ конскую подкову" (3). Ця цитата дає нам уявління про те оточення, з яким звязано дію роману: це — дрібні поміщики-панки, що живуть усі в одному селі „Захолустьѣ". Родина Мотовильських, що за них мова у повісті — складалася з батька Кузьми Йвановича й матери Марії Микитични, двох дочок й Федюші, підлітка 15 років.

„Кузьма Ивановичъ", — каже автор, „принадлежалъ не къ нашему вѣку, и теперешнее насмѣшливое племя, пожалуй, назвало бы его оригиналомъ" (4). Далі автор докладно описує його господу й господарство, його нескладне хатнє життя. Життя це одноманітне й нескладне, хоч і працьовите: і гуральня є у Кузьми Йвановича, і горілкою він торгує сам, і в церкві псалтиря читає і співає на криласі.

Жінка його „была смиренное и доброе созданье, которое во всемъ повиновалось своему мужу" (8). „Въ сіе время — каже автор — нѣкоторые лучи просвѣщенія начинали уже прокрадываться въ малороссійскія села, и уже наши дворянки переставали называть своихъ мужей панами" (8). Подружжя жило у згоді й лагідно, але чоловік був головою у хаті.

Описує автор докладно день на селі: обід та взагалі їжу зведено мало не на священну дію (9—10). Після обід господар „занимался": читав Письмовник Курганова, Брюсів Календар і кілька книжок „Утренняго свѣта" — і тоді всенька хата завмирала: „ни одна муха не смѣла пролетѣть по свѣтлицѣ", — скрізь було тихо, як у вусі, всенька родина ходила навшпинячках, одчиняли й причиняли двері як-найтихше й як-найнепомітніш (11).

Дочки, „степенныя дѣвушки лѣтъ за двадцать" (11) були зовсім не цікаві, — і не ремствуючи марніли, засидівшись у дівках.

Герой роману — синок Федюша. Автор докладно описує тогочасну „приходскую школу", що її одвідував Федюша, описує шкільне приміщення і знадвору і всередині, способи викладати: „въ одной комнатѣ занимались всѣ и во все дѣтское горло учили свой урокъ ‚азбучники', ‚псалтырники', ‚табличники' и ‚писари' (ті, котрі вже писали чорнилом і до того на папері). На чолі школи стояв дячок Опанас Іванович, що пильнував навчання й був озброєний „двойчаткой". Кожної суботи він парив усіх уряд і хлопців, і дівчат, щоб усі скоштували „березовой каши" (14). Цю субітню кару встановлено по парафіяльних школах „съ незапамятныхъ временъ". Давніш,

Digitized by Google

як каже дячок, вона звалася „страхомъ Божьимъ“ [1]), а тепер попросту: „субботка“ (14). А втім, од „субботки“ можна було відкупитися кількома шагами або харчею. Коли діти переходили на вищий ступінь знання (наприклад, од „азбучника“ до „псалтырника“), батьки повинні були одзначити це, зготувавши „парадную кашу“ на молоці з корицею та цукром. Вершок каші обтикали мідяними та срібними грошима. Усі учні, з дівчатками на чолі, приходили до батьків причинця свята, одержували горщик з кашею, і гроші відбирав дячок, а кашу виїдали учні (16). Кидали жеребок, кому розбити порожній горщик. Хто трощив горщика — повинен був бігти вулицею, а інші гналися за ним.

Кузьма Йванович надумав віддати Федюшу до губерніяльної гімназії. Хоч як побивалася мати, хоч як нарікала вона нишком, певнісінька, що освіта Федюші зовсім не потрібна, батько добився свого. Описано, як врочисто виряджали сина до губерніяльного міста (господарські готування, прощальний обід з гостями, — перераховано страви та напої, — розмови за столом про господарство, врочистий від'їзд, після того як благословив священик).

Далі автор описує місто ***ъ, торговельний майдан, настирливих жидів-факторів, корчму, де спинився Кузьма Йванович з сином. Старий розгубився в місті й перелякався (29). Тут-таки у трахтирі він признакомився з одним з гімназіяльних педагогів — французом Фердинандом Карловичем Леплутом (31). А втім, француз не викликав довіру до себе, бо здався старому „дуросвѣтомъ“ (31). Француз неодмінно хтів, щоб Федюшу примістили у нього як пансіонера — своїх товаришів-педагогів він атестував дуже зле. „Наши братья ученые вамъ не понравятся“ — мовляв він: „одинъ пьетъ, другой играетъ вѣчно, третій угрюмъ, какъ медвѣдь, а хуже всего, что всѣ они въ вѣчной между собой ссорѣ“. Трохи, трохи не зазнайомився старий Мотовильський і з иншим педагогом — німцем, д-ієм фон Тринкбутель. От яка була його оселя. „Обширная комната имѣла одинъ только стулъ, на которомъ стоялъ огарокъ свѣчи и лежала трубка; все прочее имущество хозяина, какъ то: нѣсколько книгъ, галстухъ, жилетъ, картузъ табаку и пять, или шесть колодъ картъ были расположены по окнамъ. Возлѣ печки стояла цѣлая батарея пустыхъ бутылокъ, и въ черепкѣ кисло нѣчто съѣстное — вѣроятно, вечерній ужинъ Кудлашекъ. Самъ хозяинъ лежалъ на кровати, закутавшись въ шинель, и храпѣлъ на всю комнату“ (35—6). Збудити його не пощастило, і старий Мотовильський пішов просто до гімназії. Ледві одкараскався старий од настирливого й нахабного француза і сам, кінець-кінцем, остаточно впав на дусі. Синові свому він каже: „когда бъ не новыя науки, безъ которыхъ теперь плохо быть дворянином — на что бы мнѣ, твоему отцу, тра-

[1]) „Помни день субботній“.

Digitized by Google

тить деньги — возить тебя въ губернскій городъ и связываться съ этими недовѣрками! Жилъ бы, да жилъ, мой сыночекъ, въ нашей Захолустьѣ, да помогалъ бы отцу своему въ хозяйствѣ, а тамъ и женили бы тебя... Охъ, охъ, охъ, плохія времена!" (38—9).

Помістив він сина на кватирю до шевця Максима, що в нього була порожня комірчина для пожильців, залишив синові карбованця на книжки, на папір, „а что останется — на лакомства", напутив сина (усіх шанувати, вчитись, молитися Богові) і з гірким почуттям вирушив назад до своєї Захолустівки.

З Федюші був хлопець зразковий, — він вчився старанно, товаришів уникав; за успіхи та гарну поведінку його навіть зроблено „авдиторомъ". Тільки-ж доля попсувала його шкільну кар'єру: швець до тієї самої комірчини пустив ще шістьох пожильців — семінариста-„философа" з його „кандиціей", с.-то з гуртком учнів нижчих клас. Сам „философъ" іменувався „инспекторомъ", його вихованці, старим звичаєм, повинні були його утримувати й платити гроші. „Доминусъ — инспекторъ Василь Ивановичъ Латиненко былъ мущина за двадцать слишкомъ лѣтъ, съ ужасными усами и бакенбардами, угрюмый и важный, — курилъ съ утра до вечера ‚омофорку', — самый крѣпчайшій изъ малороссійскихъ табаковъ" (46). „Кандиція" це була ватага буйних хлопчаків. До того, як бурсаки, вони ненавиділи гімназистів узагалі. Отож Федюші було не з медом. До комірчини приходили ще гості. До всього, ратуючись од тютюнового диму, Федюші доводилося тікати до господаря й працювати там „при свѣтѣ лучины". Федюшу і лупцювали, і крали у нього пера та папір. Федюша занехаяв свої студії в гімназії і, нарешті, утік до рідної Захолустівки. Батьки зустріли його з розпростертими обіймами й вирішили залишити удома. Батько записав його до повітового суду, сподіваючись, що син житиме вдома, а службу йому зараховуватимуть. Та цей, навіть звичайний давніш, порядок саме змінився з р. 1809 („къ которому времени принадлежитъ и описываемое нами происшествіе" — 59), — довелося Федюші вдруге покинути батьківську домівку. Докладно описує автор тодішній повітовий суд, типи урядовців, типи прохачів. „Канцелярская камера, почернѣвшая отъ вѣчной копоти сургуча, была наполнена писцами, изъ которыхъ рѣдкій былъ въ сюртукѣ безъ голыхъ локтей. Всѣ они чинно сидѣли за столами, испещренными пескомъ и чернилами, среди бумагъ, которыя возвышались на столахъ, подобно скирдамъ хлѣба на поляхъ Захолустовки" (56—7).

„Скрипѣнье перьевъ, печальныя лица просителей и рѣзкіе возгласы повытчика, диктовавшаго своимъ подручникамъ какой-то циркуляръ, все сіе вмѣстѣ наводило на свѣжаго человѣка унынie" (57—8).

Став Федюша працювати і незабаром своєю ретельністю й письмом привернув до себе увагу начальства.

Digitized by Google

Автор оповідає про те як жили „повѣтовые судовники" — дрібні службовці у суді (59—60). До „ограниченнаго числа" їхніх розваг увіходило залицяння до панночок з сусідніх сіл, дрібних шляхтянок та управителевих дочок. Повитчик Макуха — найближчий Федюшин начальник, закохавсь у дочці багатого титулярного совітника д-ія Крючка, посватав її й дістав гарбуза. Тоді Макуха надумав викрасти свою кохану й удавсь по допомогу до своїх підлеглих. Довелося й Федюші взяти участь у цій справі. Та їм не пощастило й усіх учасників поперев'язувано й приставлено до нижнього земського суду (69). Суддя Іван Іванович Розява не надав великої ваги усій цій історії, ба навіть посередньо ухвалив — реготавсь аж до сліз, а Макусі сказав: „ай да Калистратъ Петровичъ! Люблю за обычай!" (74). Федюшу суддя призначив за свого секретаря й доручив йому навчати дочок, одвізши його до своєї садиби. Троє дочок Розявиних були справжні красуні — вони „передъ молодымъ учителемъ стояли стройныя, какъ тополь, прелестныя, какъ розы", й усі троє цікаво дивилися на молодого вчителя. Федюша був засоромлений, цілком розгубивсь, проте, заходивсь їх навчати. Незабаром зав'язався зворушливий, ніжний напівдитячий роман поміж Федюшею та середульшою Розявиною дочкою Сашею. Авторові щастить не зле змалювати це наївне кохання двох підлітків, що навіть не потраплять висловити свої почуття. Найстарша сестриця підгледіла, як закохані, замість студій, цілувалися в альтанці. Саша й Федюша були перелякані: „Ѳедюша стоялъ, какъ преступникъ, и смотрѣлъ на конецъ своего носа; на черныхъ рѣсницахъ его глазъ блестѣли крупныя слезы" (88). Федюшу ганебно вигнано з Розявиної господи. Під той час у містечку стояли улани й вербували салдатів (цікава побутова сцена вербування — 92—4). Федюша, не сказавши ані слівця батькам, вступив до уланського полку. Це був 1812 рік. Автор цікаво описує, як переживала тогочасні події глуха українська провінція. Коли французи здобули Москву, „патріотизм" прокинувсь і на Україні, і тут стали організувати охочекомонні козацькі полки. На командира одного такого козацького полку обрано Івана Йвановича Розяву. Дружина його умовляла берегти себе: „Бога ради, Ваничка, дружочекъ, — казала вона — во время баталіи стой съ полкомъ твоимъ подальше отъ огня, и безъ тебя довольно есть кому умереть!" (103—4).

Автор яскраво описує, як вирушав козацький полк у похід (104—5). Та він не береться описувати війну 1812 р. „Картина кампаніи 1812 года — каже він — еще ожидаетъ искусной кисти, подобной кисти безсмертнаго Карамзина. Въ узкихъ рамкахъ романа нельзя помѣстить сего свитка событій великихъ, ужасныхъ, умилительныхъ— сихъ чудесъ геройства, любви къ отечеству, и сей славы, покрывшей новымъ блескомъ Россійское оружіе. Что же осталось скромному романисту?.. Не покидать общаго взгляда на исторію сего времени, и разсказать о подвигахъ малороссійскихъ козаковъ" (107).

Digitized by Google

У поході Розява зустрів Федюшу, що був вже блискучим уланським старшиною, й узяв його собі за значкового. Мимохідь автор оповідає за французьких бранців (серед них був і колишній Федюшин навчитель — Леплут) — і за померлих — тих, котрі позамерзали відступаючи. „Мужики то и дѣлали, что ѣздили по дорогамъ, и какъ дрова, подбирали на сани мерзлыхъ французовъ. Для складки мерзляковъ (такъ тогда назывались французскіе трупы) были назначены повитовые города. Бывало, передъ Магистратомъ наложатъ изъ нихъ цѣлую гору... Покойники представляли изъ себя страшные виды; иной лежалъ съ замерзшимъ кускомъ лошадинаго мяса во рту, — другой грызъ собственную руку и такъ окостенѣлъ; тутъ представлялись два молодые солдата, которые крѣпко обнялись и такъ скончалися въ снѣгу... видно, были родные братья, или хорошіе друзья!.. Каково жь отцамъ и матерямъ, если бъ они это видѣли?.. Вся Россія была тогда занята погребеніемъ своихъ враговъ и леченіемъ раненыхъ“ (120). Пощастило козацькому полку побувати й за кордоном — у Німеччині і в Франції, і автор оповідає про те, що виробляли козаки за кордоном. „Забирали они провіантъ у жителей не за деньги, а подъ расписку, при чемъ расписка эта, написанная по русски, иногда представляла текстъ пѣсни: ‚не ходи, Грицю, на вечерныцю‘“ (124). Командир підписувавсь на цій розписці „Адамомъ“ або „Ноемъ“, і поважні німецькі бургомістри з подякою брали такого квитка й ішли. Повернувшись з чужоземного походу, Федюша знову посватав Сашу. Цим разом вона стала його дружиною. Найстарша сестра Сашина одружилася з гусаром Лиходеровим. Зажив Федюша щасливо й спокійно.

8) Р. 1833 у „Разсказахъ прадѣда“ (автор невідомий) уміщено оповідання: „Семейство Кулябки“. Автор малює найвищу українську шляхту — родину полковника Кулябка. Родина складається з самого Кулябка, старого вояка, добрячої гостинної людини, дружини його, добротливої жінки, неосвіченої та забобонної, — дочки Ольги й освіченого сина Бориса, „просвѣтившаго себя науками въ Польшѣ у іезуитовъ“ (137). Сюжет повісти нескладний: проти Кулябка інтригує його попередник полковник Гулак. Він навіть насилає найманого вбивцю, але вбивці не щастить, бо син Гулака, юнак, теж освічений, Борисів шкільний товариш, ратує Кулябка. Молодий Гулак закохавсь в Ользі, — вона й собі одразу покохала його. Та парубок ховається од людей, бо його шматує думка, що його батько — вбивця. Закінчується уся повість тим, що молодий Гулак одружується з Ольгою, вже як полковник Гулак помер.

Повість цікава своїм побутовим змістом, — описано широке життя українського козака — магната („казацкая старшина“), — на доччині іменини до нього „старшины кіевскіе, именитые граждане, помѣщики со всѣхъ хуторовъ съѣхались на дрожкахъ, въ повозкахъ,

Digitized by Google

кибиткахъ, бричкахъ, колясках, какъ на Ильинскую ярмарку. Каждый изъ гостей, болѣе или менѣе плодовитый семействомъ, запасся на праздникъ женою съ присовокупленіемъ нѣсколькихъ человѣкъ дѣтей разнаго пола и возраста. Ихъ сопровождали мамки и няньки, лакеи, бѣдные родственники, живущіе въ домѣ обыкновенно для присмотру за хозяйствомъ. Стукъ экипажей, скрипъ колесъ, лошадиный топотъ, ржанье жеребцовъ, крикъ кучеровъ въ воротахъ и на дворѣ, тискотня на крыльцѣ, въ сѣняхъ и въ передней, общія лобзанья, суета женщинъ, бѣганье лакеевъ, рыданье дѣтей, визгъ собачекъ разныхъ породъ, стукъ каблуковъ, шарканье башмаками, представляли совершеннѣйшій хаосъ. Наконецъ, всѣ усѣлись по своимъ мѣстамъ: каждое семейство заняло особенное мѣсто въ свѣтлицахъ, — съ одной стороны, шелъ разговоръ о дороговизнѣ холста, воску, ситцевъ, платковъ, гродетуру, шелку, парчи, объ урожаѣ огурцовъ, картофеля, капусты, коноплей, льну, — а съ другой — трактовали о лошадяхъ, звѣриной ловлѣ, о сѣнѣ, овсѣ, ячменѣ, ржи, пшеницѣ, гречихѣ, о пчелахъ, о винокуреніи" (145—6).

Сумлінно перераховує автор різні напої (146—7), танки („польскій", „козачекъ", „трепакъ", „метелица", „горлица" — 149—150), описує обід (147), музику (150), як гуляють у карт дорослі (в „дурачки", „мельники", „свои козыри" (147). Описує автор ночівлю незчисленних гостей (170). „Обозъ, состоявшій изъ 205-ти троекъ лошадей, требовалъ почти полугодового запаса сѣна и овса; а кучера, лакеи и прочая челядь, принадлежавшая къ этому огромному обозу, опустошили всѣ съѣстные припасы, — плодъ долговременнаго тяжкаго труда. Осушивъ цѣлую бочку сивухи, они перепились и подрались между собою. Услышавъ ночью шумъ и драку, господа ихъ пробудились, съ трудомъ розняли пьяныхъ людей, которые подчивали другъ друга дубинками, въ остервенѣніи готовы были драться до полусмерти и, для общаго спокойствія, принуждены были поклонниковъ Бахуса связанныхъ, запереть въ ледникъ, ибо не испарился изъ ихъ головъ винный чадъ" (140).

До побутового елементу в повісті треба зарахувати й ті забобони, що їх трималися не то прості люди, ба й сама полковниця: гайок, де стався замах на старого Кулябка і де оселився самітником молодий Гулак, що часом грав там на скрипку, — налякана уява мала за місце, де перебувала нечиста сила, русалки, то-що. Ольгу, що побувала в гайку, побачила там таємничого віртуоза Гулака й зажурилася од кохання, визнано „испорченной". Досвідчена знахурка заходилася серйозно її лікувати.

Типи гостей обмальовано мимохідь, і всеньку свою увагу автор спинив на комічному образі — київському голові — Олоферу Стеблевцю. Це був „человѣкъ приземистый, тучный, со взоромъ олицетворенной глупости, съ лицомъ, какъ бы сплюснутымъ между двухъ терокъ, при самомъ рожденіи, на каждой ноздрѣ у него висѣли, на

Digitized by Google

тоненькихъ стебелькахъ, шишки величиной съ созрѣвшую грушу" (151). Це — добрячий, але дурний балакун, до нього сам старий Кулябко ставиться з неприхованою іронією.

„Твоя прабабушка — каже Олофер Стеблевець молодому Кулябці — дай Богъ память! — дала слово крестить съ моимъ дѣдомъ, да на бѣду перебѣжалъ ей дорогу сѣрый заяцъ, а это примѣта самая дурная — она и воротилась домой съ половины дороги. Дѣдушка твой покойный хотѣлъ быть у меня посаженнымъ отцемъ, случись же такая притча — у него подохла въ то время любимая его гнѣдая кобыла, по ней онъ, бѣдняжечка, очень тосковалъ да чуть ли не тѣмъ и вѣкъ свой укоротилъ!.. Матушка твоя, когда была еще панночкой, жила близехонько около насъ, а батюшка твой, полковникъ Василій Ѳедоровичъ, всегда ходилъ къ панночкѣ Варварѣ Ивановнѣ черезъ нашъ огородъ" — і т. д. (155).

Його нескінченну балаканину старий Кулябко перебиває вигуком: „Олоферъ! перестань изъ пустого въ порожнее переливать!.." (161) „перестанешь ли ты молоть вздоръ, старый пустомеля?.. какъ языкъ у тебя не устанетъ отъ безпрестаннаго болтанья?" (167).

9) Р. 1835 анонімний автор випустив між люди роман під заголовком: „Барановскій, или характеристическіе очерки частной жизни Малороссіянъ". Малороссійская быль XVIII столѣтія (27).

Писання це, не вважаючи на заголовок, нічого українського не має. Це — типовий роман у дусі XVIII віку. Петрусь, син багатого пана Барановського (швидше поляка, ніж українця) покохав міщанку Проню. Батько, гордовитий пан не погоджується на цей шлюб. Тоді Петрусь іде на війну, потрапляє в полон до турків. Тут у ньому закохується дочка паші, красуня Зобеїда. Далі Петрусь повертається з полону. Він, як і давніш, кохає свою Проню, вона — його. Батько теж, як і раніш, не піддається. За згодою Петрусевого батька Проню викрадено й завдано до в'язниці. Смерть Петрусевого батька одзволює Проню з в'язниці. Петрусь одружується з нею.

10) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко випустив у світ окремим виданням свій славнозвісний роман: „Панъ Халявскій" — цю, можна сказати, енциклопедію українського побуту середини XVIII в. Усенький цей твір то роман-саможиттєпис „Трушки Халявскаго", — цього рідного брата фонвізінському Митрофанові, написаний за 20-х років XIX в. Автор ввесь час провадить оповідання од ім'я „Трушки". Подекуди оповідання його напрочуд витримано. Вже мавши онуків (народився в 50-х роках XVIII в.), пан Халявський, людина чужа новому часові та його звичаям, нудиться за старим життям, розчулено згадує за нього, — „златую старовину" він уявляє наче якесь щасливе райське життя, що од нього його відірвало ненависне „новое время". Дово-

Digitized by Google

диться пошкодувати, що автор за героя для свого писання обрав не типову „пересічну людину", а вийняткового дурня, позбавленого навіть тої хитрости, що її Фонвізін так тонко постачив свому Митрофанові. Пан Халявський — це казковий дурень „Иванушка", що раз-у-раз набирає в халяви. Його оповідання про власні пригоди викликає регіт, але частенько спадає на грубий шарж, грубеньку карикатуру: автор втрачає нерідко почуття міри.

Через те не зовсім природньо й те, що дурна, безмежно-ледача людина пише таке довжелезне й докладне оповідання про своє життя з дитинства починаючи й аж до дорослого віку.

Типом своїм, писання Квітчине близьке до роману Кулжинського „Ѳедюша Мотовильскій" [1]), знов-же й до романів Нарежного,— їх зближує, насамперед, те, що дія одбувається в минулому, — за царювання Лизавети Петрівни, Петра III (маніфест про вільності шляхетства захоплює героя у перші роки його військової служби) та Катерини II. Отже, це Квітчине писання, як і твори Нарежного, треба зарахувати до „історично-побутових" романів і, з цього погляду, воно відходить од гоголівських побутових повістей, де змальовано добу мало не сучасну Гоголеві.

Герой твору вже сімдесятьлітній дід, що прожив усеньке життя й нічого не навчився: до старощів він залишився „недорослемъ" — і тільки недовгий час побувши в „Санктпетербургѣ", він уявив, „что онъ постигъ ‚петербургскій штиль'" (207) [2]). Перебравшись у модне столичне вбрання й навчившись сидіти в театрі „негляже" — він вирішив, що дістав „отличное щегольское образованіе" (204). Автор вже на перших сторінках свого твору підкреслює, що його герой не розуміє (або товмачить по-своєму), що таке „просвѣщеніе", „обхожденіе", „вкусъ" і „политика": сусідова невістка звеліла перефарбувати будинок з жовтого кольору на білий,— він бідкається на те, що „свѣтъ измѣняется" (3). Дядько його, замість однієї свічки, запалює в хаті скількись, — він пояснює це жадобою до „просвѣщенія". „Объ образованіи и говорить нечего! — гірко викликує він — взгляните на всѣхъ нашихъ паничей, пріѣзжающихъ на вакаціи изъ университета, — тотъ ли образъ и подобіе у нихъ, какой былъ у насъ, отцовъ ихъ? Гдѣ косы? гдѣ плетешки? гдѣ выстриженный и взъерошенный вержетъ? Измѣнилось, измѣнилось образованіе" (4). Добрий „вкусъ" теж втрачено, — де колишні горілки — „красная мастихинная, кардамонная съ золотомъ, инбир-

[1]) Це наближення, що його, на мою думку, можна навіть визначити, як „запозичення завдання", тим імовірніше, що „Панъ Халявскій", серед инших Квітчиних творів, посідає окреме місце. А втім, є у нього і комедія, присвячена життю XVIII-го в.; „Бытъ Малороссіи во 2-ой половинѣ XVIII в.".

[2]) Він залюбки вживає таких словець, як: „дѣлать симметрію" (209), „пуръ пассе летанъ" (218), „фундаментально сознаюсь" (209). Та в цьому „стилі" він не сильний: плутає розуміння слова „эпиграмма" (215), „флегматическій", то-що.

Digitized by Google

ная коричневая? зеленая?" (4). „Политика" теж „перемѣнилась вовсе" (4): „прежде, явившись въ общество, со всѣми здоровались, — у дамъ и барышенъ, у всѣхъ подрядъ, цѣловали ручки, — а теперь отдаютъ общій поклонъ и только": за зразок „новой политики" він подає секретаря палати: „Роста и фигуры порядочной — немного прихрамываетъ, но въ бланжевыхъ нанковыхъ широкихъ брюкахъ; жилетъ — изъ красной аладжи, въ бѣлой хорошо собранной манишкѣ, блестящія перламутровыя на ней пуговки и булавка съ изображеніемъ мухи — простой, но такъ натурально-сдѣланной, — словно, вотъ живая прилетѣла и сѣла! Сюртучекъ на немъ голубого камлота, ловко сшитый, на распашку; по всему таки видно, что этотъ человѣкъ бывалъ въ губернскомъ городѣ въ лучшихъ ‚обществахъ'" (5—6). І от, цей юнак, показується, зовсім „политики" не тямить, — увіходить до хати „кивъ-кивъ головою на всѣ стороны" — і сідає, не чекаючи, щоб хазяї його запросили!..

Про „умъ" пан Халявський теж має свою думку: одного свого родича він атестує, як людину „отличнаго ума": він подорожував „по всѣмъ предѣламъ Россійскаго государства и что подмѣтитъ любопытненькое, то и купитъ. Такимъ побытомъ онъ пріобрѣлъ довольное количество трубокъ и различныхъ сортовъ табакерокъ, сѣделъ, ошейниковъ собачьихъ, перочинныхъ ножичковъ, шляпъ курьезныхъ, пуговицъ всякихъ комплекцій и другихъ подобныхъ тому курьезныхъ вещей" (216). Під „вихованням" пан Халявський розуміє „питаніе" й не одного разу умлівае над тим, як його та його братів одгодовувала за дитячих років мамуся.

Собою пан Халявський дуже вдоволений — і зовнішнім виглядом своїм, і тим, що у нього є черевце, але найбільше своїм вельможним походженням од славетного роду Халявських! (205).

Патріярхальне виховання з дитинства привчило його ставитися з пошаною до старших: наївно оповідаючи про недоладності, що їх чинили його батько і надто мати, він каже про це з великою пошаною. До старшого брата Петруся, що обдирає його і знущається з його — він завсіди ставиться святобливо, не одного разу захоплюючись його „необыкновеннымъ умомъ", навіть тоді, коли той шахрує. З великим сумом він бідкається на те, що його власні онуки ставляться до нього без належної пошани, — звуть попросту „дѣдушкой" й удаються на „ты". Колись він навіть заявив, що хто з онуків наважиться його „тыкнуть", того він закляне, вижене з роду Халявських і позбавить спадщини. І що-ж? „Послѣднее только и опасно, — сказалъ съ критикою ‚Гого', или Гриша, двѣнадцатилѣтній внукъ мой, щенокъ, явный фармазонъ! Вотъ нынѣшніе дѣти!" (254) — викликує засмучений дідок.

Докладно й любовно повідає Халявський про своє дитинство й юнацькі роки, не раз перебиває він своє оповідання, вигукуючи: „блаженное было время!" (139), „прекрасно было!" (145). Це була доба,

Digitized by Google

коли люди визнавали один культ — „культъ ѣды“ — і от чому про їжу найбільше й говорить Халявський — про те, як їли звичайними днями і в свята, як мати обгодовувала його різними хатніми ласощами, як і що пили доброго старого часу... Він подає докладні меню різних українських страв, докладні списки напоїв.

Зростав він та й його брати, так, як і фонвізінів Митрофан: пустував з дворовими хлопцями, бив шибки, руйнував пташачі гнізда, одкручував голови горобцям (мати це похваляла, бо „воробей проклятая птица“). Далі настав час учитись у школі. Хоч як його лупцювали, пан Халявський аж ніяк не бажав будь-що робити. Мати, що в науці бачила саме лихо, підтримувала його.

Перебування в школі у дячка закінчилося тим, що старші брати Петруся та Павлуся стали зле жартувати з навчителя, а Петруся навіть спарувався з дячківною. Дячкову скаргу на Петрусю батько зустрів реготом, але з школи паничів узято додому. Щоб навчати їх далі, запрошено студента. А втім, вони швидко дали собі й з ним раду і незабаром укупі з ним бігали ночами на вечерниці, де залицялися до дівчат і пиячили... Далі всіх їх відправлено до міста вчитися в бурсі. Тут за хабаря старші брати потрапили до старших клас і незабаром втяглися в бурсацьке життя: старший, Петруся, вславився тим, що спритно бився навкулачки, другий — Павлуся — спритними крадіжками на базарі, — молодший, герой роману, жадних талантів не виявляв — і, як і давніш, уперто робив обструкцію науці.

Далі усі троє повертаються до батьківської домівки. Батько скликає гостей на обід та робить іспит своїм діткам (опис).

Паничі розважаються тим, що залицяються до сільських дівчат. Одного разу парубки жорстоко їх за це одлупцювали. Від бою вмер середульший брат, горбань Павлуся, дарма що його лікувала знахурка. Обидва, що залишилися живі, брати втішаються думкою, що їм більша зостанеться спадщина.

Помирає їхній батько — та цю втрату цілком вкривають згадки про пишний поминальний обід, а так само згадки про материне голосіння: „А какъ только жалко маменька приговаривала, плача надъ батенькою, такъ это прелесть!“ — захоплено згадує пан Халявський — „хоть сейчасъ на бумагу пиши“ (141).

Далі обидва брати, Петруся і герой роману Трушко, потрапляють у салдати. З журби та клопотів, щоб визволити свого мазунчика-Трушка, „маменька“ заслабла та й вмерла.

„Манифестъ о вольности дворянства“ одзволює Трушка од ненависної служби, і він подається у відставку з чином „отставного капрала“. Брат Петруся захопився був військовою службою, та й він, дослуживши до офіцерського рангу, і собі подавсь у відставку й повернувся на село.

Digitized by Google

Трушко спробував одружитися — для цього почав їздити по сусідах свататись, та без успіху — дістав силу гарбузів, отож його навіть прозвано „гарбузнымъ панычемъ".

Нарешті одна дівчина щиро пояснила йому, що аж поки він не відокремиться і не здобуде самостійного майна, ніхто за нього не піде.

Став ділитись Трушко з Петрусею, та той знову виявив свій „необыкновенный умъ", добре обдуривши простодушного Трушка. Тоді, за порадою досвідчених людей, Трушко учинив позов проти брата. Через позов довелося йому їхати до „Санктпетербургу". З собою у дорогу він узяв не тільки харч, а й воду для питва. Цю подорож недолітка-дикуна Росією автор описав дуже карикатурно: у Москві Трушко бачив тільки „съѣстные ряды", у Тулі — на шинкаря він подумав, що то гостинний господар і страшенно здивувавсь, коли довелося платити за рахунком. Ще більше курйозів трапилося з ним у Петербурзі. Насамперед, він довго не міг зрозуміти, що „Петербургъ" і „Санктпетербургъ" — це те самісіньке місто. У Петербурзі він шукав „Ивана Ивановича", не знаючи його прізвища й адреси, не захтів їхати до готеля „Лондон", гадаючи, що доведеться їхати до Англії. У театрі він не знав, як йому поводитись: після кожного антракту брав нового квитка, викликав „оперу", гадаючи, що це — акторка. Його сільський старомодний повіз, вбрання його самого та його Кузьми, що стояв на зап'ятках, справили у столиці фурор. Простодушний Трушко так і поїхав з Петербургу, не зрозумівши, що з його глузувало ціле місто. Він зрозумів тільки одне, що місто це „хитре".

Повернувшись до себе на батьківщину, вдоволений собою й тим „отличнымъ щегольскимъ образованіемъ", що він дістав у столиці, Трушко розділився з братом й оселився у другому поверсі братового будинку. Шахрай його повірений без особливих труднощів одружив його з своєю дочкою Анисенькою.

Брат його Петруся зле жартував з його: так, у день званого обіду, що впорядив Трушко, Петрусь, наприклад, розібрав сходи на другий поверх будинку, і Трушко з дружиною залишилися на другому поверсі й не могли зійти униз: довелося викупляти у заповзятливого брата драбину. Обід, що коштував дуже дорого, не вдався, і гості взяли господаря на глузи. Та він і цього не зрозумів. Анисенька закрутилася спершу з цивільними, далі з офіцерами, народила йому дітей невідомо од кого, — простодушний Трушко так і не помітив нічого підозрілого в її поведінці.

Отже, усенький роман цей є по суті „пригоди дурня", — що його мають за дурня навіть мешканці глухої провінції... Тим рельєфніш пощастило авторові виявити усі негативні сторони давнього українського побуту, міцно зшитого віковими забобонами та звичаями: все життя це освітлено своєрідним добрим ладом. Наприклад,

Digitized by Google

прийом шановного гостя, пана полковника — це складний церемоніял, що захоплює оповідача. Через те він описує його докладно (17—22). Ідіння — це теж священна дія. Поводження хазяїв з гостями, надто з жіноцтвом, теж справа тонкої „політики". Спірка родичів за місця за весільним обідом (225—7), як гадає оповідач, теж увіходить до кодексу звичаїв, заповіданих од старовини. Стосунки чоловіка до жінки, матери до дітей та дітей до батьків, — усе це будувалося на предківських заповітах. Захоплюючись цим, дурний Трушко наївно виявляє, скільки брехні, егоїзму, лицемірства й безсоромности покривали люди, виконуючи ці дорогі для нього заповіти.

От, наприклад, як розумує дурний Трушко, вірний принципам старого часу, про вибір нареченої: „Когда я говорю: ‚невѣста съ достоинствами', то не воображайте, что я говорю, примѣняясь къ теперешнимъ понятіямъ, т. е. дѣвица воспитана отлично, образована превосходно, обучена всѣмъ языкамъ и пляскамъ, музыкамъ разнымъ и проч. — нѣтъ! мы понимали дѣла въ настоящемъ смыслѣ и вещи называли, какъ должно: воспитана — означало у насъ: вскормлена, вспоена, не жалѣя кошту, и оттого дѣвка полная, крупная, ядреная, кровь какъ не брызнетъ изъ щекъ; образована — объясняло, что она имѣла во что нарядиться и дать себѣ образъ или видъ замѣчательный, въ прочихъ же достоинствахъ разумѣлось недвижимое и движимое имущество, пуды серебра (тогда серебро не считалось на деньги, а на вѣсъ), сундуки съ платьями, — да платьями все глазетовыми, парчевыми, все это, не теряющее никогда цѣны, — такъ вотъ достоинства, украшающія дѣвушку. А умна ли она, или добра сама и какую душу и сердце имѣетъ, объ этомъ никто не заботился. Умъ въ супружествѣ для жены не нуженъ, это — аксіома! Если бы и случилось женѣ имѣть частичку его, она должна его гасить и нигдѣ не показывать, иначе къ чему ей мужъ, когда она можетъ разсуждать? Добра ли или бѣшена, — все равно; мужъ на то мужъ, чтобы во всемъ велъ ее по своей волѣ. А изъ-за всего этого, скажите пожалуйста, нужно ли образовывать женщинъ? Къ чему имъ тогда мужья? Въ наше время справедливѣе на эту вещь смотрѣли, и прекрасно все шло! Только заботились о полной комплекціи невѣсты, и если все было полно, то женихи и вились около такихъ" (159).

Окрім таких „принципових" міркувань у романі порозкидувано чимало цікавих побутових деталів та типів: бенькети в провінції (12, 22—3), перераховано страви, трунки, навіть посуд (21, 22, 23), сніданки, вечері, десерт (30—1), гості, їхня одіж, вбрання заміжніх та дівчат (12—16), почесний гість — полковник, що йому дарують усе, що він хвалить (17—31), забавки молоди (26—28), дитячі пустощі „недоліткiв" (36), школа та її лад з традиційною хлостою що-суботи [1])

[1]) „Субботки" („помни день субботній") — субітній обряд сікущі одбувавсь врочисто, „по чину" і навіть пестуха Трушкова мати не важиться на цей священний обряд.

Digitized by Google

(39—44). Врочистий і зворушливий обряд першого гоління бороди в юнака з молебнем та сльозами розчулених батьків (56—7). Пустощі дорослих школярів (58—60), хатній учитель і як ставилася до нього господиня (62—70), вечерниці (70—1). Церемонія, виконувана як виправляли дітей до бурси (92), лад у школі. Начальство за хабарі приймає до вищих клас (94—5). Студії в школі (102). Бурсацькі розваги: бої навкулачки, крадіжки на базарах (104—6). Перший в провінції самовар і обряд чаєпиття (106—7). Хатнє лікування за допомогою знахурки (123—127), кохання в старовину (131). Похорон багатого пана, церемоніял (140—1). Сватання (159—161). Способи залицятися в старовину (162). Позов (167). Подорож до Петербургу (168), дикун-провінціял у столиці (175—207), кар'єра приказного (212), розділ спадщини за допомогою маршалка (219—221). Спірка за місця за столом (225—7), обід по новій моді (236—242). Розваги гостей: танки, забавки, фейєрверк (244—5).

Захоплюючись старовиною, пан Халявський критикує „новое" і, з деяких поглядів, має рацію: до його онука приставлено француза-гувернера, що був принциповий ворог освіти (це оповідачеві до вподоби) й уважав, що шляхтич не повинен служити. — „Мало ли въ Россіи этихъ барановъ, мужиковъ? — викликує він. — Ну и пусть несутъ свои головы на смерть, пусть роются въ бумагахъ, обливаются чернилами" (255) — це теж подобається старому Трушкові, а от щò йому зовсім не до шмиги, — це гувернерова думка про те, що, діти не повинні шанувати батьків: „вѣдь они старики, а что старое, то негодно къ употребленію! Глупое правило у русскихъ — уважать родителей, есть также вздоръ" (256) — розумує цей гувернер.

11) Р. 1843 П. Куліш випустив у світ окремим виданням роман: „Михайло Чарнышенко или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ" (3 ч.). Зміст цього романічного авантурницького твору зачерпнуто, як каже автор, з „дѣдовскихъ преданій" (III, 191), автор, як він сам каже, „не романистъ, а простой разсказчикъ" цих переказів; барвисті авантури роману він засновує на документах та свідченнях сучасників (напр. III, 215 прим. 89).

Спочатку роман характеризує Україну, яка вона була „80 лѣтъ назадъ" (с.-то за 40-х років XVIII в.). Тоді, як каже автор, „Малороссія жила еще собственною жизнью. Ея воспоминанія, интересы, обычаи, костюмы, образъ жизни и поэзія были чисто народные" (I, 7). Тоді жила в народі пам'ять про героїв української старовини, і ще існувала Січ. Пісні старих кобзарів ще прокидали жваві почуття у слухачів: юнаки перебивали ці пісні „буйными восклицаніями" — дівчата — „дѣвичьими слезами" (I, 9). Тоді ніхто не

Щоб розважити сина, мати каже, що „панъ Кнышевскій (учитель) не властенъ ничего отмѣнить, — не отъ насъ это установлено" (47).

Digitized by Google

носив „фраків“ — носили тільки національне вбрання (опис — I, 10). Тоді не розмовляли „тѣмъ варварскимъ языкомъ, какимъ говорятъ теперь, по большей части, Малороссіяне, забывшіе языкъ своихъ дѣдовъ и ненаучившіеся порусски“ (I, 10—1). Тоді складали ціну пам'яткам старовини, берегли старовинне дорогоцінне срібло й золото і „великолѣпныхъ венеціанскихъ кубковъ не передѣлывали въ нелѣпые современные чайники и кофейники“ (III, 202—3).

Початок роману звязано з вступом на престіл царя Петра III, що ладнавсь воюватись з Данією за Шлезвіг. На Україні почато вербувати молодь. Не аби-яку ролю у цьому вербунку взяв авантурник і кар'ерист, багатий вихрест з жидів, полковник гадяцький Крижанівський (історична особа, що за нього згадує Кониський в „Исторіи Русовъ“ — I, 30).

У глухівського полкового судді Животівського була вродлива доня Катерина; у нього-ж у хаті живе її наречений, Михайло Чарнишенко, син приятеля судді — старого сотника Чарниша. Крижанівському сподобалась Катерина Животівська. Щоб позбутися Михайла Чарнишенка, він намовляє його йти на війну. Михайло прощається з Катериною й їде до батька по дозвіл, але старий заказує йому їхати й загрожує, що закляне його, коли він не послухається. Та парубок їде, не попрощавшись з батьком і навіть нехотячи підпалює рідну оселю. З важким почуттям їде Михайло, проклятий від батька. Дорогою він зустрічає запорозця Щербину й козака Середу. Запорожець Щербина — яскравий художньо-намальований образ з усіма типовими рисами січовика. Жваво розказано, як троє подорожніх спинилися у пана Бардака, типового багатого українського пана, типового феодала. Далі подорожні зіткнулися з „юнаками“ сербського князя Радивоя. Князь той переселився на Україну з Сербії з загоном своїх сербів, захопив порожній манастир і зажив на околицях нинішньої Харківщини справжнім середньовічним бароном-феодалом. Автор, між иншим, історично обґрунтовує, що таке курйозне явище справді було на Україні в XVIII в. Одбувається сутичка поміж трьома подорожніми та юнаками Радивоя; Михайло Чарнишенко поранений падає в бурхливий потік. Запорожець Щербина й козак Середа потрапляють до полону. Їх засуджено на страту, та запорожець своїм спокоєм, витриманістю та гумором підбиває серце понурого сербського князя й стає його „побратимом“.

Глухівський полковий суддя Животівський надумує їхати слідом за Михайлом Чарнишенком. Він хоче одрадити його йти до царського війська. Він бере з собою Катерину і на якийсь час залишає її гостювати у тітки (типова українська добряча поміщиця). Сам він їде до свого приятеля, сотника Чарниша — Михайлового батька. Старий Чарниш мало не збожеволів у погорілому будинку. Він клене неслухняного сина. Животівський їде Михайловими слідами, але потрапляє до в'язниці, і сам не знає чому. Потім виявилось, що

Digitized by Google

його захоплено з наказу Крижанівського. Крижанівський загрожує Катерині, що коли вона за нього не піде, то батько її загине. Повідомляє Крижанівський Катерину і про Михайлову загибіль. Катерина тікає з тітчиної хати, але потрапляє до рук Крижанівському.

Тимчасом князь Радивой приводить якось запорозця Щербину до хати, де живе його вродлива дочка Роксанда. У її світлиці Щербина знаходить шаблюку Михайла Чарнишенка. Роксанда веде його до Михайла. Вона уратувала його з річки й оселила у відлюдному місці. Роксанда кохає Михайла, Михайло — її.

Щербина й Михайло ратують Радивоя од розбишак, що напалися були на нього. Радивой вдячний їм за поратунок, намовляє їх їхати з ним до Сербії. Михайло їхати погоджується, запорожець одмовляється, — він шукає якогось лиходійника, і має йому помститись.

Полкового суддю Животівського одзволює з в'язниці його колишній челядник. Він їде додому. Дорогою він заїздить до свого приятеля пана Бардака. Обидва вони зустрічають Крижанівського, що везе захоплену Катерину. Зчиняється нерівний бій поміж паном Бардаком, його холопами та Животівським і загоном Крижанівського. На цю сутичку наїздить князь Радивой з своїм загоном. Запорожець Щербина вгадує в Крижанівському свого „злодѣя", кидається на нього й падає мертвий. Князь Радивой і собі вгадує в Крижанівському свого ворога (ще з Сербії) і вбиває його. Михайло кидається до Катерини, — колишнє кохання прокидається в ньому, та Роксанда з ревнощів вбиває Катерину.

Михайло тікає в степ, і „никто не знаетъ, какой конецъ постигнулъ бѣднаго мечтателя. Только народъ, разсказывая эту исторію, какъ разительный примѣръ Божіей кары на непослушнаго сына, передѣлалъ ее въ балладу и дополнилъ своимъ воображеніемъ" (III, 200). І автор оповідає цю баладу: батько відшукав синове тіло, що його „въ силу отцовскаго проклятія не приняла земля" — воно не зотліло. І тільки молитва старого батька зняла закляття з сина, — тіло його після батькової молитви обернулось на порох (III, 201).

Такий фантастично-романтичний зміст цього роману, що, судячи з заголовка, мав-би бути „побутовий".

Усіх головних дійових осіб — і Крижанівського (історична особа), і князя Радивоя (образ, утворений за допомогою пісень Вука Караджича (III, 209, 211 та ин.)), і Михайла Чарнишенка, героя роману, обмальовано невиразно, козака Середу — теж. Найживіший і найяскравіший це запорожець Щербина — це, справді, типовий образ, цінний з побутового погляду. Яскраво обмальовано й українського феодала пана Бардака (II, 69—106). На стор. 108—109 автор історично пояснює цей своєрідний український феодалізм, що виразно відбив вплив польського ладу.

Digitized by Google

Цікаво замислено образ старого сотника Чарниша, „патріота Украины", що за описуваної доби (XVIII в.), коли батьківщина його занепала („отжила, мовляв, уже свой вѣкъ, состарѣлась и одряхлѣла духомъ преждевременно" — I, 49) — увесь живе в минулому, вивчає історію України і ненавидить сучасне (1, 48—52, 55 та ин.).

Сам автор — великий знавець і прихильник української археології (I, 81—2) — подає силу археологічного матеріялу: вбрання (I, 13, 182), посуд (I, 195, II, 31); описує будинки: „Малороссійская Коллегія въ Глуховѣ" (I, 38—42, 190), Чарнишів будинок, збудований за планом будинку Богдана Хмельницького (I, 57—60, 71, 77—9, 84—92), панський двір тітки, „буколічний ландшафт" (I, 161—2), фортеця Воронізька (I, 115—120), замок Радивоя (III, 14—9) та ин. Подає він чимало історично-побутового матеріялу: побут козаків, їхні звичаї (II, 165—6, 176—7, 179, 180—1, 184, 185—190), запорозців (II, 167—8, III, 30—2, II, 173, 177, II, 168—173). Описує автор риси панського побуту: звичаї широкої гостинности (I, 14, II, 166), двір багатого пана (I, 18—9), риси місцевого патріотизму (I, 18—9), ворожнеча до москалів (II, 38—9), патріярхальність судівництва й добротливість тих, хто позивається (I, 145—151, 203)[1]).

До роману заведено багато українських пісень: „Полягла козацька молодецька голова" — I, 29, „Ой, пошли козаки на чотыри шляхи" — I, 52, „Ой, коли-сь мы воёвáли, да бôльше не будемъ" — I, 66, „Ой, радъ бы я, моя мати, скорѣйше, вернуться" — I, 112, „Ой, у полѣ рѣчка, черезъ рѣчку кладка" — I, 121, „Ой засвѣти, милый Боже, да на небѣ свѣчку" — I, 132, „Ой, живу я, живу пôдъ Божою властью" — I, 199, „Ой, матюнко, да не гай мене" — I, 199, „Ой, чому не пришовъ, чому не пріѣхавъ" — I, 199, „Шли коровы изъ дубровы" — I, 199, „Ой, ѣде козакъ да дорôженькою" — I, 199, „Славныи молодцû паны Запорозцû" — II, 37, „Вороный кòню, грай ты пôдо мною" — II, 42, „Который чоловѣкъ отця поважае" — II, 43, „Коли треба поважати, то мы знаемъ, за що" — II, 48, „Мêнѣ зъ жôнкою не возиться" — II, 85, „Лѣтомъ не кисне" — II, 104, „То не вихоръ по Черкенѣ-долинѣ гуляе" — II, 113, „Сѣдлай собѣ булáного, мêнѣ — воронòго" — II, 157, „Ой якъ стисне козакъ Нечáй коня острогами" — II, 157, „Чеберячки" — II, 179, „Ой, шумить-гуде вѣтеръ по дубровѣ" — III, 199.

Сам автор почував, що в своїому романі занадто вже соковито описав побут українських феодалів, і через те сам попереджує заперечення: „Можетъ быть, нѣкоторые изъ моихъ читателей усомнятся въ дѣйствительности подобныхъ событій на Украинѣ... (III, 165) и все это припишутъ игрѣ моего воображенія" (ib.) — і автор, щоб виправдатись, показує на решткн на Харківщині „многихъ редутовъ

[1]) У протилежність до того злісного захоплення позвами, що стало характерне на Україні у XIX віці.

Digitized by Google

и крѣпостей..., къ которымъ приросли имена защищавшихъ и покорявшихъ ихъ феодаловъ; а съ этими именами неразлучны цѣлыя легенды объ ихъ кровавыхъ ссорахъ и буйныхъ пирахъ, сохранившіяся въ памяти народной" (III, 166). „Въ Украинѣ, то есть въ слободско-украинскихъ поселеніяхъ, каждый помѣщикъ, имѣвшій подъ своей защитою (подобно иностраннымъ феодаламъ) бо̀льшее, или меньшее число поселянъ, называемыхъ обыкновенно п о д д а н н ы м и (ибо крестьянство введено въ Малороссіи только съ 1764 года, а до того времени всякой селянинъ могъ п о д д а в а т ь с я любому пану на условіяхъ), — былъ самъ себѣ господиномъ, не признавалъ ничьего суда и готовъ былъ оружіемъ отражать самихъ полковниковъ, которымъ всѣ слободы были подвѣдомственны только титулярно" (II, 108). „Полковники судѝли только средній и низшій классъ народа, распоряжались только козацкими землями" (ib.). За такого ладу виникали природньо суцільні й барвисті людські особи, що їх люди виховані міською культурою, звиклі „ко всѐму мутному, сѣренькому, блѣдному" (III, 161), уважають за неймовірних.

2

12) Р. 1818 Б...ков на сторінках „Соревнователя Просвѣщенія" надрукував оповідання: „Б р а к ъ п о р а з с у д к у". Зміст цього оповідання нескладний. Молодий Любомудров, багатий український дідич, здобув чудову освіту — у гурті знайомих та друзів його мали навіть за „філософа". Покинувши місто, він поїхав на Україну в свої маєтки. Серед сусідських дівчат-українок він не знайшов для себе підхожої дружини і вибір його „по разсудку" спинився на Марії — сиротині, що жила в його петербурзьких знайомих. Шлюб був невдалий: Марія, що одружилася „по разсчету", не кохавши, занудилася на селі, і всі лихі риси в її душі — вередливість, егоїзм — прокинулися з надзвичайною силою. „Она скучала и проливала слезы не умиленія, а досады" — каже автор (397). Автор, ґрунтуючись на цьому, висновує, що „благополучное супружество зависитъ не отъ одного разсудка, но отъ соглашенія съ нимъ чувствованій сердца и сходства нравовъ" (399).

13) Р. 1818 Микола Левицький на сторінках „Украинскаго Вѣстника" умістив цікавий побутовий нарис: „Ч е л о в ѣ к ъ в о в к у с ѣ Г е с н е р а и Ф л о р і а н а". „Д е р е в н я П р и п у т н я". Це оповідання, що характеризує ідилічну картину життя старезного письменника К-го (Климовського) в його селі Припутні на Херсонщині у Лизаветському повіті. У пролозі автор вигукує: „есть еще на землѣ слѣды золотого вѣка... есть еще уголки, гдѣ обитаетъ патріаршеское (sic) довольство, безпечность и спокойствіе! Пусть вѣчный житель шум-

Digitized by Google

наго города отдохнетъ отъ своей суетливости при чтеніи сего отрывка; а щастливый обитатель полей найдетъ здѣсь черты болѣе или менѣе схожія съ картинами собственной своей жизни" (87).

Далі автор захоплено описує „прелести деревеньки почтеннаго К—го". Його автор побачив „съ Гораціемъ и Виргиліемъ". „Это были наставники его юности и теперь друзья въ старости" (88—9). Надто К—ий полюбляє Віргілія. Він „бодръ духомъ, веселъ и въ своемъ уединеніи пишетъ простые, но нѣжные стихи" [1]).

Далі автор малює теплі сердечні стосунки, що існують між селянами та К—им, „добрымъ помѣщикомъ". Не тільки дорослі, а й „дѣти дворовыхъ относятся къ нему, какъ къ другу и отцу". Закінчується цей нарис тим, що автор описує сільський цвинтар, що він його одвідує вкупі з К—им (96—7).

14) Р. 1825 І. Козлов надрукував окремим виданням свою поему: „Чернецъ, кіевская поэма". Поему названо „київською", мабуть, через те, що дію звязано з Київом і почасти з манастирем, де живе „чернецъ". Він оповідає про своє бурхливе життя, про те, як він покохав, як завіз кохану з батьківської домівки й побрався з нею. Та „злодѣй" його вбив і жінку і дитину. За те чернець помстився і йому вбивством. Незабаром після цієї сповіди він помер.

Спочатку поема описує манастир:

За Кіевомъ, гдѣ Днѣпръ широкій
Межъ дикихъ скалъ кипитъ, шумитъ,
И роща на горѣ высокой —
Обитель иноковъ стоитъ.

Оповідач не раз каже про те, що він любить українську природу, про те, що мріяв знову побачити цю природу і про свою радість, коли повернувся на батьківщину.

Проте, окрім географічних назов (Київ, Дніпро) нічого українського в поемі немає.

15) Р. 1828 Антоній Погорільський випустив у світ писання на 2 т., під назвою „Двойникъ, или мои вечера въ Малороссіи". Самий зміст книги до України аж ніяк не стосується, і тільки „вступленіе" описує панський двір у північній Україні — у тій частині її „которую по произволу назвать можно и лѣсною и песчаною". Автор описує місце, де розташовано панський двір, село, ліс. Тут, у цьому панському дворі, авторові довелося прожити, не від'їжджаючи, кілька років (2). Мимохідь автор описує село, його трудове життя й розваги, між иншим і пісні. А втім, він чомусь уважає їх „унылыми" (6).

---

[1]) „Сюда принадлежитъ пѣсня исправленная и улучшенная: ‚Ѣхавъ козакъ за Дунай', извѣстная по моей родинѣ: *Л*".

Digitized by Google

16) Р. 1830 Антоній Погорільський надрукував роман: „Монастырка“ [1]) на 2 частині. Що-до типу цей цікавий твір належить до „авантурних“. Український дідич багатій-Дюндик, опікун героїні роману. Анюти, заказує їй побратися з Блистовським, бо хоче одружити його з однією з своїх дочок. Він хитрощами виманює дівчину з тітчиного дому й завозить її на далекий хутір, щоб віддати її силоміць за свого небожа Прижкова. Та в Блистовського є друг-поміч-ник, циганський отаман, Дюндиків кріпак. Він допомагає Анюті уратуватись од опікуна й приставляє її до Блистовського. Цей авантурний сюжет розгортається на яскраво-обмальованому побутовому тлі. Композиція роману складна.

Автор починає оповідання од свого ім'я: він їде поштовими, стомлений важкою дорогою, ганебними порядками на поштових станціях (типовий писар на поштовій станції: флегматичний, ледачий та крутійкуватий українець, що наприкінці розмови з автором став удавати ніби він глухий). Нарешті, автор з великими труднощами дістав коней і вирушив у дорогу. Ночувати йому довелося в приватному будинкові (вбога бабуся-господиня, що натякає, ніби з неї шляхтянка, і дочка, що грає на гітару). Уночі автор не міг заснути,— така сила блощиць його обсіла. Знечев'я він попрочитував листи, що були в ридикюлі хазяйської дочки. Листи ці понаписувала якась „Анюта“ до своєї „подруги Маши“. Обидві вони скінчили Смольний Інститут, але Маша залишилась у Петербурзі, а Анюта була приневолена жити в убогому дворі своєї тітусі, дрібної української поміщиці. Потрапивши в глушину, Анюта журиться за Петербургом, бідкається своїй подружці на своє життя, з гумором, але не злостуючи оповідає про дивноти в українському житті. Тітуся — „дама высокая, толстая, сѣдая въ большомъ мужскомъ колпакѣ и въ красной стамедовой юпкѣ“ (24), ходить боса, дві дорослі її дочки теж бігають босі, часом, правда, „въ большихъ кожаныхъ сапогахъ“, сільські жінки ходять у самих сорочках. Звуть її тут не „Анютой“, а „Галечкой“, або „Ганною“!

Жид-корчмар діловито розмовляє з тітусею про бард,— наївна інститутка гадає, ніби мова мовиться за „барда“ — співака, що за нього згадує Жуковський, а, виявляється, — гомонять про гущу од вина, якою годують свиней!

Отак з погляду лукавої, але добротливої столичної інститутки автор комічно та жваво малює всеньке життя дрібної української поміщиці. Анюта зустріла у цій простій некультурній родині багато смішного, дак зате вона знайшла там невичерпний запас сердечности й любови,— і це мирить її почасти з провінціяльним життям.

---

[1]) Себ-то інститутка, вихованка закритого шкільного закладу при Смольному манастирі.

Digitized by Google

Автор докладно характеризує Анютину тітусю. Це добряча простенька жінка, гарна господиня, енергійна, метушлива — образ дуже близький до тітусі гоголівського Шпоньки. Анюта докладно описує життя в тітчиній господі: прийом гостей (31), порядок денний: „по утру пьютъ чай съ сухарями и кренделями; потомъ часа черезъ два снидаютъ, то есть завтракаютъ, потомъ обѣдаютъ; послѣ того полдничаютъ; потомъ пьютъ чай и наконецъ вечеряютъ, т. е. ужинаютъ. Послѣ ужина еще подаютъ изюмъ, миндаль и разныя варенья, кромѣ того, кузины мои цѣлый день грызутъ каленые орѣхи“ (33). Описує вона баль у хоружого, яскраво малює свого кавалера в мазурці вчителя аритметики з повітової школи, і зауважує, що чоботи в нього страшенно смердять дьогтем. „Мнѣ духъ этотъ не нравится, — каже вона, — а тетушка и кузины говорятъ, что онъ очень полезенъ для здоровья“ (37). Найкращий місцевий танцюриста — цей учитель аритметики, їй теж зовсім не сподобався — стукає ногами і так її швиргонув за-для шику, що вона мало не впала. На балі вона зустріла Блистовського, блискучого столичного офіцера. Захопившись Анютою, він участив до тітусі. Оповідає Анюта, яких пісень співають у хаті в її тітусі: без гостей співають українських, а при гостях романсів: „Кто могъ любить такъ страстно“, „Всѣхъ цвѣточковъ болѣе розу я любилъ“. Навіть тітуся часом співає: „Я въ пустыню удаляюсь“ і „Заря утренняя взошла“ (42).

Часті одвідини Блистовського у тітусі зрозуміли, як бажання побратися з однією з її дочок, саме — Праскутою, а Праскута покохала Блистовського. Коли-ж Блистовський удавсь до тітусі й посватав Анюту, то тітуся на хвилину засмутилась, а Праскута зовсім засумувала. Та їхні добрячі серця й любов до Анюти допомогли їм подолати егоїзм, почуття досади й розчарування, і тітуся не стала на перешкоді до шлюбу, а Праскута і далі ставилася до Анюти по-приятельському. Остаточна згода на шлюб залежала, проте, тодішнім звичаєм, од опікуна, і Блистовський поїхав до Клима Сидоровича Дюндика. Це — великий шахрай — лицемір, що вміє влаштовувати свої справи; проте, він кориться своїй жінці. Він хитрий і, рівночасно, дурний: вірить у відьом та нечисту силу. У рисах його й його хатнього життя немає нічого специфічно-українського. Він навіть дочок своїх навчає французької мови, для чого найняв якогось „Сафоныча“. Той навчив панночок такої мови, що Блистовський не міг зрозуміти ані слівця (наприклад, ім'я Віра вони переробили на французьке Фуа). Обидві панночки, у протилежність до тітчиних дочок, були лихі, примхливі, понівечені „культурою“, що вони її погано зрозуміли. Обмальовано в романі і Прижкова, що приїхав з столиці й привіз звідтіля модну витівку: прискати на балі з шприця сірчаним квасом на вбрання дамам та панночкам [1]).

[1]) Виявляється, як каже автор, до Росії цю модну розвагу завезено з Парижу (I, 193).

Digitized by Google

Автор жваво й яскраво описує ярмарок у Ромні (I, 131—148) й шляхетські на ярмарку розваги (166—172). Описує він Дюндиків будинок, збудований дуже своєрідно (II, 59—67).

Автор вміє малювати дуже соковито. От наприклад, як він описує українського селянина на ярмарку: „Кожухъ его, или нагольный тулупъ, разостланъ былъ на землѣ, и онъ сидѣлъ на немъ съ поджатыми босыми ногами, не обращая ни малѣйшаго вниманія на проходящихъ. Подлѣ него, прямо противъ солнца, стояли сапоги, или чоботы, только что вымазанные дегтемъ; отъ времени до времени онъ бросалъ на нихъ умильные взгляды, какъ будто любуясь игрою солнечныхъ лучей, на нихъ отражавшихся. На лицѣ его изображалось какое-то страдательное довольство судьбою своею, но самый строгій наблюдатель едва ли могъ бы различить, происходитъ ли это довольство отъ увеселительнаго зрѣлища лоснящихся сапогъ, или отъ пріятнаго вкуса огромной желтой дыни, которую онъ грызъ, не замѣчая, что сокъ изъ нея лилъ ручьями по бритой бородѣ его и упадалъ крупнымъ дождемъ на высокую мышковатую грудь. Путешественникъ, находящійся въ первый разъ на Украинѣ, вѣроятно, удивился бы странному его равнодушію“ (135—6).

17) Р. 1831 Ор. Сомов [1]) у „Сѣверныхъ Цвѣтахъ“ умістив оповідання: „Сватовство“ („изъ воспоминаній старика о его молодости“). „Старикъ“, що з його записок узято оповідання, — Демид Калистратович Сластьона, старий урядовець 9-ої класи. Він син багатого українського священика, учився в бурсі, „прошелъ философію“ й пішов у богослови. Після іспитів бурсацьким звичаєм він пішки пішов додому. Його підвіз возом хуторянин Олієнко. Коли парубок прийшов додому, то відразу потрапив на весілля. Молодий попович прибрався на весілля пістряво і з претенсією, і гості з його вбрання глузували. Сором'язливий, незграбний, він наробив багато недоречностів. Його взято на глузи й засоромлено вкрай. Серед панночок помітив він одну, Настеньку, що з його не глузувала. Савелій Дементієвич Пересипченко, помітивши, що попович залицяється до Насті, заявився до його батьків і запропонував почати сватання. Настина мати зажадала, щоб попович залишив духовне звання й пішов на світську службу. Батько його спершу категорично був одмовився, але потім погодився, і, після довгих клопотів, улаштував сина в канцелярії. Тимчасом Настю віддано за иншого,— так Демид Калистратович Сластьона, замість попа, зробився урядовцем, дослужився до 9-ої класи, не маючи надії здобути дальший чин.

Просте й жваве оповідання впроваджує нас у життя заможного українського сільського духівництва і в життя багатого села.

---

[1]) Про нього див. статтю В. В. Данилова: „О. М. Сомовъ“. Р. Фил. В. 1908 р. № 3 4, ще: Р. Арх. 1908, № 10, В. Гиппіусъ, „Гоголь“, стор. 26—7.

Digitized by Google

Яскраво обмальовано героєвого батька, попа, добропристойного і звичайного, що, проте, дає гроші на відсотки. Не менш яскраво обмальовано наївного бурсака, незграбного, сором'язливого, що у його в серці зайнялося перше кохання. Жадної ідеалізації цього почуття в повісті немає. Повість написано просто, без літературних окрас, реальними тонами.

18) Р. 1831 В. Карлгоф в „Невскомъ Альманахѣ" надрукував повість „Софія". Дію звязано з Київом і на стор. 125—127 захоплено описано це місто. Та окрім цього місця, нічого характерного для українського життя ми в тому писанні не маємо.

19) Р. 1832 вийшла між люди друга книжка „Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки" М. Гоголя. У цій другій частині уміщено його оповідання: „Иванъ Ѳедоровичъ Шпонька и его тетушка". Це — перший твір Гоголя, що з нього починаються його нариси дрібнопанського українського життя. Гоголів твір, цей і дальші, становлять побутовий інтерес не так тим, що описують український побут, як побутовими типами — тим, що утворюють своєрідне оточення дрібнопанського життя. У повісті змальовано три основні образи: лагідний, простенький, нікчемний Іван Федорович Шпонька, не позбавлений сантиментальної прекраснодушности, ба навіть поетичної мрійливости, — його енергійна, завзята, але добряча тітуся, — і шахраюватий, метушливий Сторченко, — прообраз майбутнього Ноздрьова. До другорядних належить образ Івана Івановича, теж дрібного шляхтича-нахлібника.

Життєписа Івана Федоровича написано докладно з самого дитинства: автор оповідає, як він старанно вчився в школі, який ретельний був на службі.

До побутових деталів у повісті треба зарахувати коротенький опис, як Шпонька їхав „на долгихъ", опис заїзду, Сторченкову розмову з його хлопчаком-кріпаком і своєрідний спосіб частувати за обідом, український крайовид (Шпоньчин хутір), опис тітусиної брики[1]).

Дію, безперечно, звязано з Україною, але нічого специфічно-українського в повісті немає (окрім крайовида).

20) Р. 1834 у Смірдіновському „Новоселье" Гоголь надрукував: „Повѣсть о томъ, какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ" (передрук. у 2-ій книзі „Миргорода"); обидві частині вийшли в світ р. 1835. У цьому творі вже виразно й гостро Гоголь виголосив вирок над „мертвими душами", — у прикінечному викликові його, що ним він закінчує повість: „скучно

[1]) По багатьох оповіданнях з життя українських поміщиків описано місцеві повози, їх оригінальну й старомодну конструкцію.

Digitized by Google

на этомъ свѣтѣ, господа!" — виразно знати, як негативно ставиться він до тривіяльного беззмістовного життя міста Миргорода та його мешканців — „існувальників". Побутовий інтерес у повісті, як завсіди у Гоголя, збудовано не так на описі побуту, як на психологічній аналізі людей, що їх утворило оточення: Іван Іванович, Іван Нечипорович, сам оповідач усіх подій з їхнього життя — типовий мешканець міста Миргорода, що ним затуляється часом (не завсіди) сам Гоголь, Агапія Федосіївна, суддя Миргородський та його співробітники, городничий, — усе це живі символи порожнього й дрібного миргородського життя.

До побутових деталів описового характеру належать — опис будинків Івана Йвановича й Івана Нечипоровича, опис міста Миргорода, опис суду, асамблеї в городничого, жадоба до позвів та спліток, нарешті саме „існування" героїв, їхнє життя, їхні зайняття та інтереси.

21) Р. 1835 у першій частині „Миргорода" Гоголь умістив свою повість: „Старосвѣтскіе помѣщики". У цій повісті (мабуть що-до часу, коли її написано, вона передувала попередній повісті) Гоголь ще нерішуче, вагаючись, ступає на новий шлях — виявлювати тривіяльне й беззмістовне життя дрібних українських шляхтичів. Він не може заховати своєї особистої симпатії до „этой необыкновенно-уединенной жизни", де „ни одно желаніе не перелетаетъ за частоколъ", що захищає їхню хату од будь-яких впливів зовнішнього світу. Та рівночасно вже закрадається в Гоголеву свідомість думка про те, що таке рослинне існування, яке провадять його старенькі, незаконне. У цій повісті вже виразно все пристосоване до України, — не тільки крайовид, а й хата, де живе подружжя, внутрішня обстава, життя обох старих, їхні зайняття й інтереси.

Одзначає Гоголь і те, що, живовидячки, було характерне для цього побуту — „культ їжі", гостинність і той містицизм та забобонність, що, судячи з багатьох творів инших письменників, надто дужі були на Україні не то серед селян, а й серед дрібної шляхти.

22) Р. 1835 Гордій Шпилька у „Сынѣ Отечества" надрукував нарис: „Демьянъ Шпилька и его жена, или мой дѣдушка и моя бабушка". Це, власне, тільки характеристика старого подружжя, „фізіологічний нарис"; змісту у цьому нарисі немає жадного.

Перш, ніж характеризувати свого діда та бабу, автор робить невеличкий вступ, де каже, між иншим, про те, що за його часу у життю і в літературі повелося цікавитися „нравами". „Вездѣ — каже він — требуютъ нравовъ, чтобы въ романѣ хорошо были изображены нравы людей, чтобы Авторъ вѣрно и ровно выдержалъ нравъ представляемаго имъ лица; описывай имъ нравы предковъ,

Digitized by Google

давай имъ нравы Малороссіянъ; въ журналахъ нравы занимаютъ треть годового изданія" (362).

Автор описує докладно старий будинок, де живуть двоє старих, — вигляд знадвору і всередині, перераховує інвентар старовинної обстави, докладно описує старий овочевий садок. Далі він так само докладно характеризує спочатку бабуню, далі діда.

Бабуня — „дородная, средняго роста женщина, съ краснымъ одутливымъ лицомъ, изрѣдка изуродованнымъ морщинками, съ обвислыми щеками и черными блестящими глазами, надъ которыми висятъ сѣдыя брови. Сколько лѣтъ моей бабушкѣ? Вотъ — это задача! Угадать могли женщины! Бабушка говоритъ, что ей только 60 лѣтъ, а другія старухи насчитываютъ до 80; и такъ можно принять среднее число: 70 лѣтъ, — и это кажется будетъ вѣрно. Бабушка разговариваетъ громко, даже звонко, ходитъ бодро, и силы ея достаточны для того, чтобы отвѣсить нѣсколько пощечинъ своей служанкѣ Евдохѣ" (366—7).

Далі докладно описано її день. Вона — добра господиня, славиться в окрузі, — до неї приїздять по поради, „какъ печь папушники, варить варенье и приготовлять уксусные огурцы; она во всемъ ихъ наставляетъ и открываетъ таинства Малороссійской кухни" (368). Вона лікує й ворожить на Псалтирі.

Менш цікавий дід. Це — сухенький дідок, що нікого не любить, — ні жінки, ні дітей, ні людей, — скупий і, рівночасно, гостинний.

Обидві ці характеристики, так мовити, суто „зовнішнього характеру" — жадним епізодом не стверджує автор того, що сказав про діда, а за бабуню ми навіть не можемо скласти собі уяву, що з неї за людина, добра вона, чи ні — навіть цього не знаємо!

23) Р. 1836 Срезневський у „Московскомъ Наблюдателѣ" умістив цікавий психологічний нарис під назвою: „Майоръ! майоръ!" Оповідання це то власне характеристика двох диваків: Григорія Савича й „Майора" — каліки Павла Леонтієвича. Григорій Савич був „страннымъ человѣкомъ — не отъ міра сего", був він сиротиною, служив співаком, дякував, подорожував по Європі (був на Угорщині, в Італії, Греччині), потім оселився у Харкові, дарма що волів краще блукати з флейтою-саморобкою. Був з його і поет і релігійний мислитель, душу мав голубину й жив, наче пташок Божий.

Майор був пиндючний та пихатий, але дуже вбогий. Він сам на базарі торгував продуктами свого хутора. Колись він мав кошти, жив щасливо, оточений родиною, — тепер зостався з однією дочкою Льонею. Він страшенно її любив і не дав жадної освіти. Лагідна сумна дівчина жила тихим замкненим життям.

Григорій Савич якось щасливо вилікував старого Майора, і вони заприязнились. Майор прохав Григорія Савича вчити Льоню, не помічаючи, що між ними виникає кохання, що соромить обох.

Digitized by Google

Це дивне почуття, що звязало молоду самітну дівчину і 40-літнього Григорія Савича, дуже тонко й мило викладено в романі.

24) Р. 1836 І. Кулжинський надрукував „литературные очерки": „Эмеритъ". Спочатку автор оповідає про те, як, подавшись у відставку, він покупив на Україні маленький маєточок й оселився в ньому, назвавши його „Отставкой". Далі автор міркує про те, яку вагу в життю урядовця має служба, що визначає відставка, розумує про смерть (5, 10). Приходить до нього місцевий священик й оповідає, що поблизу живе в свойому маєткові відставний професор Аркадій Йванович Наумов. Сусіди прозвали його „Эмеритомъ". „Что это за человѣкъ!" — захоплюється священик — „какая у него библіотека! Какъ красно онъ говоритъ! Какія свѣдѣнія! Какія правила! Одинъ только и есть у него недостатокъ — учительскій тонъ" (13). Автор одвідує цього „Емерита" і далі оповідає вже тільки про думки „Емерита" у що-найрізніших питаннях: про авторство (18), про велику вагу письменства й письменника (19), про обопільні стосунки моральности й письменства (20—3), про взаємні стосунки суспільства й літератури (23), про те, що в літературі необхідне „учительство" (25); Емерит ганить художній реалізм, що вимагає од письменника тільки „вѣрности изображенія" (26—7), — на його думку, письменство повинно „учить, трогать, увеселять" (27). Він рішуче висловлюється проти тих творів, що мета їхня: викликати „сильныя ощущенія" (29) і для цього вони дають публіці „грязную смѣсь ужасовъ и мерзостей" (29). Через те він гудить „новую литературу": — „вы ни въ одной повѣсти вашей не можете обойтись безъ чорта!" (29) — вигукує обурено Емерит.

Зате він захоплюється „Журналомъ Министерства Народнаго Просвѣщенія" — надто статтею, де сказано, що в основу народньої освіти треба покласти „православіе", „самодержавіе" та „народность" (32). Далі він вихваляє Миколу І (33), каже про те, що необхідно навчати народ за допомогою церкви, ганить постанову вищої освіти на заході, „вольность мыслей", „свободу печати" (36); вихваляє православіє (38—9), дім Романових (41), з жахом каже про те, як виховують сучасну російську молодь, вихваляє самодержавство (44), лає „республиканскую форму правленія" (45), конституційну (47—48). Далі на всі заставки вихваляє Росію за її монархічний лад (48—9), за її релігійну „терпимість" (49).

Сам автор Кулжинський цілком погоджується з Емеритом і підтримує його, зазначаючи, між иншим, що місія Росії — „ратувати" Европу. Емерит з цього приводу цитує уривок з віршу („Россія — исполинъ! теки счастливо къ твоей благословенной, дивной цѣли"), що закінчується словами: „Со всѣхъ сторонъ цари и мудрецы придутъ къ тебѣ, Россія, поучаться, какъ царствовать и какъ повиноваться!" (51). Далі Емерит заходиться з'ясовувати „великое назна-

Digitized by Google

ченіе Россіи", вихваляє „надежу-царя", — „красное солнышко" — Миколу I (51). Далі мова спадає на модне вбрання; повторюючи Грибоєдова, Емерит енергійно нападається на фрак (52—3), далі каже про те, що жінки повинні коритися чоловікам, каже про моди, про світську чемність, про одвідини, про чужі мови (вихваляє російську мову й висловлює пересвідчення, ніби російська мова незабаром навіть у Парижі буде „моднымъ языкомъ") (58). І всенька ця балаканина закінчується вигуком: „Да здравствуетъ святая Русь! Да здравствуетъ наше счастье, наша радость, честь Государей и краса человѣчества — Николай I-ый!" (58—59).

Другого дня обидва однодумці знову посходилися та й заходилися знову провадити теревені — про шлюб, про тих, хто залишається неодруженим і чому, далі Емерит розповів, чом він сам зоставсь нежонатий. Виявляється, через дурницю: його стара керея зруйнувала всенький його роман (69—77). Цю улюблену стару керею він надів, ідучи на прогулянку з нареченою та її подружками і цим одразу і вкрай скомпромітував себе. Далі прийшов священик — почалися розмови про смерть, про похорон, про мету й розум життя, то-що.

Закінчується ця чудна книжка тим, що описує подорож Емерита по Україні. Описа того перейнято юдофобством (див. попереду стор. 53—54).

Навряд щоб у своїому „Эмеритѣ" автор хтів змалювати „дивака", — він погоджується в усьому з своїм Емеритом, як згодом в оповіданні „Уѣздный судья" (1842) він в усьому погоджується з таким самим резонером — „судьей". Може бути „Эмеритъ" і „Уѣздный судья" — це сам Кулжинський — той „чудакъ-профессоръ въ отставкѣ", що, мабуть, його змалював Є. Гребінка в своїх „Полтавскихъ вечерахъ" (див. далі стор. 363—364).

25) Р. 1836 Петро Бурломський надрукував окремим виданням свої „Малороссійскія повѣсти" (Спб. 1836). В усіх трьох повістях, що ввійшли до збірки, автор оповідає про випадки, які трапилися з російськими військовими, котрі кватирували на Україні, — по маетках українських дідичів. Головний інтерес повісти зосереджено на фабулі авантурного характеру, а через те побут обмальовано не дуже виразно.

У першій повісті: „Маруся" автор оповідає, як двоє офіцерів підчас хуртовини заблудили, заїхали на село, потрапили до хати, де зустріли красуню-дівчину Марусю. Вони її спочатку мали за селянку, та потім виявилось, що вона — полковницька дочка, й опинилася в глухій провінції через мачуху. Офіцери забирають з собою Марусю, і один з них з нею одружується.

У другій повісті: „Привидѣніе" розказано, як один офіцер, Бельський, заїхав до поміщика Степенка; йому приділено кімнату,

Digitized by Google

де з'являлася примара. Офіцер спершу бадьорився, але потім, побачивши примару на власні очі, перелякався, „оболванился на мѣстѣ“ (84). На його здивування, примара покинула йому каблучку. Другого дня господарева дочка, Елеонора, заявила, що її каблучка зникла. З'ясувалося, що з Елеонори лунатик. Бельський понадився на її вроду й одружився з нею.

У третій повісті: „Леокадія и Владиславовъ“ розказано трагічну історію про те, як кохалися гусар Владиславов і Леокадія, — дочка поміщика Лещенка. Як каже автор, Лещенко належав до категорії „непріятныхъ украинскихъ чудаковъ“ — людей нікчемних, заорозумілих. Автор з цього приводу цікаво характеризує українських поміщиків. „Кто живалъ въ Малороссіи, тотъ, навѣрное, очень часто проводилъ время въ кругу добрыхъ помѣщиковъ, которые, принимая васъ съ радушіемъ, своею простотою и непритворными ласками заставляютъ васъ забывать холодныя учтивости, принятыя въ такъ называемомъ ‚большомъ свѣтѣ‘, и вы невольно, не замѣчая и сами того, дѣлаетесь простодушнѣе, безпритворнѣе; каждое сказанное вами слово летитъ прямо изъ вашего сердца, и вы предаетесь веселости съ истинно-душевнымъ удовольствіемъ. Но также каждому изъ живавшихъ въ Малороссіи, навѣрное, случалось, да еще не разъ, бывать и у такихъ помѣщиковъ, у которыхъ, черезъ полчаса послѣ пріѣзда, раскаиваешься, что пріѣхалъ. Чванливая молчаливость, и какая то особенно-смѣшная горделивость хозяина, выводятъ васъ изъ терпѣнія, и вы, глядя на него, кусаете съ досады себѣ губы, и думаете: ‚какой чудакъ!‘“

„Къ сожалѣнію, Малороссія довольно изобильна подобными чудаками; причина тому слѣдующая: не получивъ никакого образованія, но имѣя хорошее состояніе, они пользуются черезъ него общимъ уваженіемъ... Напыщенные же излишнимъ самолюбіемъ, считаютъ ненужнымъ вникать въ причины всеобщаго уваженія къ нимъ, приписываютъ ихъ личнымъ своимъ достоинствамъ; чрезъ то мечтаютъ, что они — умнѣйшіе люди, и каждому своему слову придаютъ какую то значительность, какую то особенную важность“ (121—123).

Владиславов і Леокадія ніжно кохали один одного. Владиславов, не знаючи українських етикетів, наважився сам особисто свататись у Леокадіїного батька, замість того, щоб заслати свахою котрусь „почтенную даму“. Батьки Леокадії взяли за пекучу образу таку гусарову „вольность“ і одмовили йому. Далі Лещенко знайшов для своєї дочки нареченого — рябого літнього, але поважного урядовця Терещенка. Дочка не наважилася піти проти батька, але зомліла на заручинах. Владиславов застрелився, коли довідався, що його Леокадію віддають, а Леокадія, побачивши в вікні врочистий похорон дорогої для неї людини, вмерла — серце їй пошматувалось.

У повісті є українські крайовиди, манячать побутові риси (напр. перераховано місцеві страви, вбрання).

Digitized by Google

Усі три повісті, як каже сам автор, — то наслідок його одвідувань українських „добрыхъ помѣщиковъ", — теми для всіх його оповідань почерпнуто з розмов і засновано на фактах.

26) Р. 1838 анонімний автор на сторінках „Литер. Приб. къ Р. Инвалиду" подав жвавий нарис-характеристику, під назвою: „Бондаренко". Автор, переїжджаючи невеличким провінціяльним містом, довідавсь, що тут учителює його колишній шкільний товариш — Бондаренко. З його туподумства та дивацтва вони раз-у-раз глузували ще в школі. Сидячи в заїзді й страшенно нудьгуючи, автор зажадав побачити цього Бондаренка. Вони зустрілись, і автор здобув чималу втіху. Перед нього була людина, що цілком занепала морально, цілком поринула в свої маленькі інтереси закутнього педагога; з літературного погляду цей педагог не пішов далі од творів Коцебу, що їх читав запопадливо, — перед автора був невіглас, але вдоволений з себе. У нього було дерев'яне обличчя — і тільки раз він всміхнувсь. „Вообразите вы себѣ — каже автор — деревянную, лубочную, — то есть не то, что лубочную, а изъ лубка сдѣланную, — безчувственную харю, потомъ прорѣжьте ей ротъ и выставьте тамъ два ряда желтыхъ, старыхъ зубовъ, причемъ сдѣлайте такъ, чтобы ни носъ, ни глаза, ни уши — ничто не шевелилось, — все оставалось бы на прежнемъ мѣстѣ, и вотъ вамъ легкое подобіе ласковой улыбки моего Якова Яковлевича!" (542).

У невеличкому нарисі автор вдало й всебічно обмалював цього „деревяннаго педагога", — усі мізерні інтереси його життя, — усенький злиденний зміст його душі. „Невольно вспомнилъ я Гоголя, — каже автор. — Вотъ, гдѣ перо его беретъ краски для живыхъ картинъ, гдѣ талантъ черпаетъ вдохновеніе!" (545).

27) Р. 1839 Є. Гребінка у „Литературныхъ Прибавленіяхъ къ Р. Инвалиду" надрукував оповідання „Бывальщина". Це, власне, анекдота, що характеризує двох українських поміщиків: Івана Ілліча і героя повісти — Василя Йвановича. Василь Іванович захоплювався „философіею", в дусі Еккартсгавзена, хоч цікавивсь і фізіологією, і психологією, астрономією, ба навіть Парацельсом, — одне слово полюбляв усе таємниче.

Усенький смак в анекдоті полягає в тому, що Василь Іванович, проїздячи вночі через греблю своєю потворно-високою колясою, двічі вдарився лобом об сук. Вперше цей удар він пояснив натурально — гадав, що це вдарив швець, на якого він вже мав підозру, а вдруге, коли удар повторивсь — приписав його „дѣйствію стихійныхъ духовъ" (71). Цю немудру анекдоту автор розповів весело з гоголівським гумором, і герой повісти споріднений з гоголівськими „диваками".

Digitized by Google

28) Р. 1839 Є. Гребінка надрукував в „Утренней Зарѣ на 1839 г. " оповідання: „Такъ иногда люди женятся", що являє собою, власне кажучи, три характеристики: Ганни Васильовни, поетичної панночки, дочки херсонського поміщика, — батька її, дивака, Василя Петровича, й капітана Здрава.

Василь Петрович — туподумна, обмежена, але страшенно заразуміла людина. На дозвіллі він грає на скрипку „Журавля". Його описано докладно з зовнішнього боку. Між ним і його дочкою немає нічого спільного, — наче це чужі люди.

Капітан Здрав — типовий армійський офіцер, картяр та п'яниця, моторний парубок, приходить уперше з візитою до Василя Петровича саме тоді, як той грав свого „Журавля". Капітан Здрав вклонився й не гаючись заходивсь танцювати. „Василій Петровичъ оборотился, посмотрѣлъ съ любовью на танцующаго и заигралъ живѣе прежняго. Капитанъ танцовалъ. Василій Петровичъ перемѣнилъ ‚Журавля' на ‚Камаринскую', — быстрѣе стали движенія капитана: ‚онъ леталъ, какъ резиновый мячъ'". Василь Петрович був захоплений гостем: він кинувся обіймати капітана, назвавши його „любезнѣйшимъ человѣкомъ въ свѣтѣ". „Перваго человѣка вижу — скрикнув він — который дѣлаетъ то, что̀ нужно: я играю — вы танцуете, я пересталъ — и вы перестали, такъ и слѣдуетъ".

Увечері Василь Петрович сам запропонував капітанові одружитись з Анютою. „Съ большимъ удовольствіемъ", відповів капітан. За півтора роки Анюта була вже в могилі.

Василь Петрович вмер ще перед нею, за двоє тижнів після весілля. Капітан Здрав став власником маєтку, і життя його попливло, наче в таборі: — „пѣсельники ревутъ пѣсни, гости пьютъ пуншъ. Въ тихомъ помѣстьѣ началась сущая оргія".

29) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко надрукував у „Современникѣ" оповідання: „Украинскіе Дипломаты", що почасти сходить на комедію-фарс. Спочатку автор характеризує двох сусід Тпрункевича й Шпака. Вони посварилися спершу через гусей, що залізли у Шпаків овес, де їх захоплено та понищено, а потім через взаємні образи родинній честі. Увесь цей „пролог" до повісти наслідує Гоголеву повість: — „о томъ какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ" Далі дію зосереджено на родині Шпака, його жінки та дочки. Шпак, пуста і дурна, хоч і пиндючна людина, захоплюється політикою, черпаючи відомості про неї з торічних газет — він увесь поринув у питання закордонної політики, не бачить, що діється під носом. Дружина його жінка теж обмежена, — уся поринула в хатнє господарство. Дочці своїй вони спробували дати модну освіту, але перелякалися, коли їх „Пазиньку" в пансіоні стали звати „Полиною", подали їй деякі відомості з мітології й затягли в корсет. Пазиньку негайно взято з пансіона. У Пазинці закохавсь офіцер

Digitized by Google

Іван Семенович і сватає її. Шпак йому одмовляє. Тільки-ж офіцер і далі підтримує стосунки з Пазинькою за допомогою свого джури Шельменка — великого шахрая, що вдає з себе дурня.

До Шпаків приїздять їхні друзі Йосип Іванович Опецковський, його жінка та дочка і, як наречений — Тимофій Кіндратович Лопуцковський. Ці постаті вже зовсім карикатурні. Опецковські побували в Петербурзі й звідтіля вивезли захоплення столичною „культурою",— до всього українського вони ставляться з погордою. Сам Опецковський набрався чужих слів: „субъективность", „индивидуальность" і вживає їх не до речи, жінка його й дочка намагаються показати, що вони люди світські й воліють французьку мову краще, ніж російську.

Завдяки різним qui pro quo і Шельменковій допомозі, Іванові Семеновичеві щастить викрасти Пазиньку і з нею обвінчатись.

Повість не визначається художністю, — автор хтів показати, що життя провінціяльних українських поміщиків, надто тих, кого позверхово торкнулася міська культура, — тривіяльне і беззмістовне. Та він намалював грубі карикатурні образи, може часом і смішні, але з художнього погляду не переконливі. Єдиний соковитий і яскравий образ — це Шельменко.

30) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко в „Современникѣ" надрукував оповідання: „Ярмарка". Це весела, жива повість. Спочатку автор малює поміщицьку родину, з її провінціяльними інтересами. Родина ладнається на ярмарок: сам голова родини — продавати вовну, а дружина його та дві дочки — купляти вбрання, танцювати й полювати на молодиків.

Далі рамці оповідання розширюються: описано ярмарок, ажіотаж з вовною, змальовано продавачів-поміщиків та покупців. Далі автор яскраво характеризує жіноцтво, що з головою поринуло у купівлю оздоб, у розваги на балі та в театрі; переказує автор низку курйозів про те, як ловлять женихів. Узагалі, йому щастить весело розповісти про метушливе ярмаркове життя. Ярмарок, живовидячки, вносив тоді надзвичайне пожвавлення в нудне життя провінціяльних українських поміщиків. Дарма що дію, безперечно, звязано з Україною, все-ж специфічно-українського в повісті немає нічого: змальовано те поміщицьке оточення, що відірвалося од місцевих особливостей.

31) Р. 1840 Олександер Чужбинський у „Маякѣ" надрукував невеличкий побутовий нарис під назвою: „Быль". Цей твір являє низку картин з життя українських поміщиків і мешканців маленького повітового міста.

Ідучи за Гоголем, Чужбинський намалював життя „мертвих душ" — не людей, а „існувальників". „Сосѣди" — оповідає він — „живутъ дружно между собою, сосѣдки перебраниваются изрѣдка;

Digitized by Google

паны дѣлаютъ визиты въ архалукахъ, дамы на безресорныхъ дрожкахъ, — всѣ вообще одѣты какъ нибудь. Но отъ 1-го апрѣля по 1-ое октября включительно всѣ въ бѣлыхъ воаляхъ, именуемыхъ ‚у в а л я м и'. Въ томъ околодкѣ много борзыхъ собакъ, много шпанскихъ овецъ, въ каждомъ домѣ сонникъ и оракулъ. Кое гдѣ вистикъ, иногда штосикъ, много наливокъ, но ни одного журнала, развѣ изрѣдка кочующій варягъ заноситъ разрозненный томъ романа сѣраго издѣлія. Разговариваютъ тамъ и о политикѣ, когда кто изъ помѣщиковъ возвратится изъ уѣзднаго города; а въ уѣздномъ городѣ царствуетъ просвѣщеніе; тамъ есть и журналы, и газеты, и судья — величайшій политикъ...“ (1). У такому іронічному тоні оповідає автор далі про провінціяльних дурнів, про тривіяльне це життя. Єдиний вийняток серед колекції місцевих „існувальників“ це культурна московська пані Сінська, що оселилася тут з своєю дочкою Вірою. Та й ця Віра побралася „по разсчету“ з багатим, але духово вбогим поміщиком, графом Звоновим. З „диваків“ цього провінціяльного кутка автор надто старанно обмалював поміщика Івана Горобця, або, як він себе йменував, „Г о р о б ц о в а“. Автор описує його життя, розказує, як він ставиться до кріпаків, до сусід. Наприкінці цього нариса так і сподіваєшся гоголівського виклику: „Скучно жить на этомъ свѣтѣ, господа!“

32) Р. 1840 на сторінках „Кіевлянина“ А. В. Ве...ський надрукував оповідання: „С и л а п р и в ы ч к и“. Олександер Ілліч Токмалев (росіянин), що живе в Київі, розказує друзям оповідання з російського життя. України у цьому творі В...ського стосується посередньо характеристика життя в Київі, — життя нудного і беззмістовного (карти, пусті балачки пустих людей). Захоплений опис Київа — „этого первоначальнаго, як каже автор, разсадника русскаго православія, русской жизни, русской народной поэзіи“ (177).

33) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко в альманасі „Русская Бесѣда“ надрукував повість: „Р а з с к а з ъ“. Це — анекдота з життя, як каже автор, — „не выдумка а истинное происшествіе, многимъ еще въ той сторонѣ извѣстное“. Повітовий суддя Петро Кіндратович, український поміщик, людина добряча й чесна, але не дуже розумна, підписав, не читаючи, одного присуда. Аж ось він довідується, що начальство визнало цей присуд за неправдивий і що його буде „оштрафовано“. Простодушний суддя вирішив, що його або повісять, або зітнуть йому голову. Ще за юнацьких років він чув од батька, що „штрафовать“ визначає „казнить“. Дожив він у своїому глухому куті аж до 90-х років XVIII в. певнісінький, що „штрафъ“ — це „кара на горло“. Петро Кіндратович сумлінно приготувався до смерти, — написав заповіта, і раптом непорозуміння з'ясувалось, його оштрафовано тільки на 30 карбованців.

Digitized by Google

34) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко у „Кіевлянинѣ на 1841 г." надрукував оповідання: „Добрый панъ". Це — оповідання про світську людину, авторового приятеля — Валеріяна Степановича. Автор несподівано для себе зустрів його послухом у Київо-Печерській Лаврі. Виявляється, він закохавсь, але кохана дівчина побралася з иншим. Тоді він надумав іти у ченці. Але київський подвижник-прозорливець о. Ілля, що його всі шанували, загадав йому „идти въ міръ" і чинити добро людям. Валеріян Степанович так і зробив: він покинув манастир й оселився в маєткові, розташованому поблизу Київа. У цьому маєткові у нього знаходили притулок і допомогу усі прочани, що йшли до Київа, бідаки й подорожні. За його добрість його й прозвали „добрымъ паномъ".

35) Р. 1841 в „Отечественныхъ Запискахъ" Є. Гребінка надрукував оповідання: „Сказаніе о Горохѣ и женитьбѣ Василія Ивановича, что̀ почти все равно". Василь Іванович, багатенький український дідич, був великий дивак, — захоплювався „таинствами натуры", тваринним магнетизмом, то-що. Захоплюючись жадобою наукового знання, він міг, наприклад, підраховувати кількість горохвяних зерен у 4-х лантухах, ще й селян силував брати участь у цих некорисних підрахунках. Він міг подовгу морочити голову над різними загадками, завдачами. Це була людина „не отъ міра сего". Напередодні весілля він заліз до чумака на віз, що стояв у його дворі, та й заснув на возі. Його завезено до міста, де на його подумали, що це злодій заліз на віз, щоб обікрасти, і потягли до поліції. На весілля він не потрапив. З шлюбу нічого не вийшло, та це зовсім не засмутило „чудака-метафизика", що впорядковує своє життя за „Новымъ полнымъ гадательнымъ Оракуломъ" якогось Данилевського.

Окрім Василя Івановича у повісті виступає низка типових українських поміщиків і ще один доморослий філософ Азиновський — Василеві Івановичеві до пари.

36) Р. 1841 Є. Гребінка надрукував в „Утренней Зарѣ на 1841 г." оповідання: „Куликъ". Спочатку автор змальовує ідилію тихого, ситного, нетруженого й нудного життя поміщика Медведева та його дружини... Знечев'я, щоб розважитись, спорудив він весілля вбогого губерніяльного урядовця Юліяна Астафієвича й панночки Фернамбук, дочки багатої поміщиці. Одружившись, Юліян Астафієвич заходивсь, ні сіло, ні впало, чинити неприємності Медведеву, — ба навіть полювати в своїому маєткові йому не дозволив. Свої неприхильні стосунки до свого добродійника він виявив ще серйозніш, не дозволивши своїй кріпачці Маші побратися з кріпаком Медведева — Петрушкою, дарма що Медведев давав за Машу тисячу карбованців, бо хтів владнати долю свого улюбленця Петрушки. Скінчилася справа тим, що Петрушка, за Машиною згодою, її застрелив

Digitized by Google

і намагавсь заподіяти смерть і собі. Його схоплено й завдано до в'язниці. Там він не схотів нічого їсти та й помер з голоду. Так у безхмарне поміщицьке „існування" вдерлася трагедія двох „кріпацьких душ", — безневинних жертов дрібного й тривіяльного життя нікчемного самодура Юліяна Астафієвича.

У повісті є яскраво написані крайовиди української природи.

37) Р. 1842 І. Кулжинський у „Маякѣ" надрукував оповідання: „Уѣздный Судья" — писання повчальне і в розповідній формі.

Повітовий Суддя — зразковий поміщик-господар. До всього він патріота, визначається побожністю, чесністю та гуманністю. Його хата, як каже автор — „мирное убѣжище добродѣтели, простоты и благочестія" (VI, 68). Він такою мірою впливає на автора, що той сам починає дбати серйозно за свій маєток, селян, клопочеться їхньою побожністю, тверезістю, дбає за те, щоб піднести їх працездатність. Одне слово, ціле це оповідання, якась не то утопія, не то ідилія розумного кріпацького господарства.

Окрім головного героя, автор виводить низку инших чеснотливих урядовців, чесних, відданих державі, цареві та Богові. Поруч них, трапляються й негативні типи. Дію звязано з Україною, хоч назви міст вигадані, і саму повість названо „рукописью, найденной на столбовой дорогѣ между Полтавой и Кіевомъ".

38) Р. 1842 Козак Луганський (В. Даль) надрукував у „Маякѣ" (т. II, 3—116) оповідання: „Савелій Грабъ, или Двойникъ". Зміст цього оповідання спочатку має виразно-побутовий характер: описано, як живе поміщицька родина Сергія Сергієвича Бабачка й його дружини. Оповідання починається тим, що описує іменини найстаршої дочки їхньої, Насті: описано, як лагодяться до обіду, що на нього запрошено гостей (готують страви, складають меню, то-що), описано, як з'їздяться гості різними повозами. Далі автор спиняється на одному з гостей: Степані Власовичу Пушці, що його приймак Івась герой у цій повісті. „Степанъ Власовичъ былъ хохолъ во всемъ смыслѣ слова — каже автор — гостепріименъ, радушенъ, въ бесѣдѣ шумливъ, крикливъ, шутливъ, острякъ, горячъ, хитеръ, вспыльчивъ какъ порохъ, добръ, готовъ былъ отдать другу послѣднюю рубаху, если жъ маіора чѣмъ нибудь раздражали, — золъ и лютъ до того, что не помнилъ себя" (8). Описує автор, як вітали гостей у Бабачковій господі, — жіноче вбрання, обід та випивання, гру хазяїнову на гуслях, фейєрверк, паніку з приводу пожежі.

До оповідання вплітаються й комічні епізоди (оповідання про те, як підчас тривоги викрадено котрусь панночку і яка невдача спіткала втікачів).

Мимохідь вимальовується тип бідака, хатнього вчителя Євстрата Богдановича.

Digitized by Google

Закінчується довжелезна Далева повість несподіваним відкриттям — Бабачків куховар, кріпак „Савка" Граб це, як виявляється, багатий польський граф, а Йвась — то справжній Савелій Граб.

39) Р. 1842 Є. Гребінка надрукував в „Утренней Зарѣ на 1842 г." повість: „Водевиль въ частной жизни". Це, по суті, — анекдота з життя міста Ніженя. До ніженського грека Зоя Марковича Бакі-Закі, місцевого багатія, скнари та лихвяра, приїхала з Петербурга його небога Марія Львівна, що допіру скінчила інститут. Між старим греком і романтичною дівчиною немає нічого спільного. Він за хабаря в 10000 карбованців хтів її віддати за бридкого й дурного урядовця Банаву, але дівчина вже кохала якогось Вольдемара. Цей Вольдемар потрапив спритно обдурити старого грека, — узяв у нього чималеньку суму, заставивши йому фальшовані дорогоцінності, а коли дійшлося до того, щоб повертати заставу, Вольдемар заявив, ніби Бакі-Закі підмінив справжні діяманти на фальшовані. Ратуючи себе од скандалу, Бакі-Закі погодився на їхній шлюб.

З побутового погляду повість цікава тим, що описує розваги найвищого ніженського товариства (балі) й характеризує ніженського багатія-грека.

40) Р. 1843 Є. Гребінка надрукував в „Утренней Зарѣ на 1843 г." повість: „Прудъ". У повісті змальовано, яке гидотне життя в повітовому місті і на хуторі. Одколи помер чоловік — скарбник у повітовому місті, вдова його переїхала жити на свій хутір і тут зажила лагідним, рослинним життям. Їй належав один берег ставка, — другий берег посідав сусіда-поручник, що мав дивне прозвисько „Самоваръ". Це був маленький, палкий гладун, страшенно пиндючний, що легко роздратовувавсь, — він уважав, що ставок належить йому, і не дозволяв скарбничисі ловити рибу в ставку. До скарбничихи приїздить з міста місцева плетуха, що озброює її проти нового скарбника Пуцилобариленкова, а далі од скарбничихи їде до цього нового скарбника й настренчує його проти скарбничихи. У наслідок цієї обмови приїздить до скарбничихи становий і вимагає посплачувати недоплатки (навсправжки їх не було). Становий, приятель її покійного чоловіка, зглянувсь на вдову й порадив їй, щоб було чим посплачувати недоплатки, наловити риби в ставку на продаж. Рибу ловлять під керуванням самого станового. Усе це становий робить на те, щоб спровокувати палкого поручника — „Самовара". Поручник потрапляє на гачка, і, в наслідок, його віддано під суд за надсильство, самовправство, то-що. Завдяки мудрому становому, скарбничиха не тільки посплачувала геть-усі недоплатки, а ще й зиск чималенький мала. Про її спритність загомоніли в місті. З'явилися навіть охочі побратися з її дочкою. Гору над усіма взяв вчитель фізично-математичних наук, Пітагор Точка.

Digitized by Google

Удаючи з себе мисливця, він прийшов на ставок стріляти качок. Він потрапив припасти до вподоби і самій скарбничисі й її дочці й побрався з нею.

Це немудре оповідання рясне на картини з тривіяльного повітового життя і Гребінка, характеризуючи це життя, повторює гоголівське: „скучно жить на этомъ свѣтѣ". „Живутъ люди, тянутъ до гроба свою ношу, которую называютъ жизнью!" — каже він. Розповівши про той терор, що його до тривіяльного життя провінції запроваджує сплітка, автор на адресу заляканих мешканців, вигукує: „Жаль мнѣ васъ, добрые, осторожные люди!" А втім, для самих городян це життя і змістовне, і цікаве. „Лицо безъ рѣчей", запроваджене до повісти, так каже про це життя: „Господи Боже мой! какъ я весело провелъ сегодняшній вечеръ! Что за умное общество! какіе обязательные, добрые люди! Вотъ прямое дружество! Завтра посижу вечеръ у исправника!"

41) Р. 1843 С. Закревська надрукувала на сторінках „Отечественныхъ Записокъ" повість: „Ярмарка". Дію у повісті звязано з невеличким українським містом підчас ярмарку. До міста на цей час з'їздяться поміщики з їхніми родинами. Тут бувають балі, обіди, справляють весілля, плетуть сплітки, переводять та програють гроші. Нарешті, трапляються навіть злочини: красень-чепурун і франт Зеров отруює свою молоду тітку, бажаючи дістати спадщину, а потім сам кидається в річку. Ця трагічна подія розгортається на тлі тривіяльної світської метушні, — перед нас ціла низка людських образів; воно правда, обмальовано їх слабенько.

До повісти запроваджено й фантастичний елемент: Віру, тітку Зерова, виявляється, вже багато років переслідує зловісний привид, з обличчям Зерова, що дає їй шклянку з питвом.

Авторові пощастило в своїй повісті змалювати, що́ важив ярмарок у поміщицькому життю.

Специфічно-українського в повісті немає нічого, усі дійові особи з вищого поміщицького товариства, достатньою мірою „москалі", дарма що вони все-ж-таки часом не можуть втриматись од старих українських танків („горлица") (67).

42) Р. 1843 Микола Тихорський у „Маякѣ" вмістив оповідання: „Сирота". Дію в оповіданні звязано з Україною, але, по суті, нічого українського в творі немає. Коротенький зміст повісти такий: Гучиха, багата українська поміщиця, не любить свого сина-капітана, бо він народився од нелюбого чоловіка. Владна й злісна баба хоче його одружити з бридкою панянкою. Та Володимир Гук побачив уродливу селянську дівчину й нею зацікавивсь. Випадково (зламалася коляса, а далі він сам захорів) потрапляє він до иншої поміщиці — Росоховатої. Це — вже зовсім злочинниця: переховує

Digitized by Google

в себе крадені речі й худобу, тримає в хаті підробну „відьму" Оришку, і визискує її в своїх інтересах. У неї в хаті, як наймичка, живе її пасербиця Катря — як-раз та сама „селянка", що нею зацікавився капітан Гук. Перебуваючи в Росоховатової, заприязнився Гук з Катрею. Та Росоховатова хтіла його одружити з своєю дочкою Анютою. Стара плете лихі інтриги, хоче отруїти Катрю, та все закінчується щасливо для молодих людей: вони одружуються, хоч і проти Гучишиної волі. Вона хтіла заклясти їх, та чеснотливий чернець Мамант приборкав її.

У повісті накреслено один комічний тип: поміщик „Дипломація" на прозвисько, що брався клопотатись за чужі справи і, звичайно, невдало.

43) Р. 1846 Є. Гребінка надрукував у „Новоселье" оповідання: „Черта изъ частной жизни Боченочка". Це — жвава характеристика добрячого українського поміщика Бочоночка. Це — герой ідилії, що трохи нагадує гоголівського Опанаса Івановича. „Сердечная теплота была въ его рѣчахъ, во взорахъ, въ добродушной улыбкѣ: она, разливаясь по лицу Боченочка, давала ему выраженіе духовной красоты, часто затемняющей собою блистательную, но бездушную красоту тѣла". Він добре ставився до селян, ладнав з усіма поміщиками й взагалі по-добрячому ставився до людей. Коли до його двору прийшли на постій салдати, якийсь буйний „москаль" сказав селянинові, що у них пан „поганый". Селянин це переказав Бочоночкові, — той узяв люстро, подивився і добродушно визнав, що, справді, він на вигляд непоказний, чого раніш не помічав. У подяку за це відкриття він послав москалеві вишнівки.

44) Р. 1846 П. Куліш у „Современникѣ" надрукував граціозне побутове оповідання-ідилію під назвою: „Самое обыкновенное произшествіе". Сотник Чуйкевич, добрячий українець, мав дочку Катрю. Одного разу він завважив, що на село приїхав незнайомий козак. Сотник послав запросити його до себе. Виявилось, це був Федір Хильчевський; його мати послала свататись до однієї дівчини, що жила поблизу Переяслава. Молодик зовсім не кохав майбутню свою дружину, — їхав, виконуючи материну волю й через те був сумний. Сотник Чуйкевич вгадав у ньому сина свого колишнього бойового товариша, приголубив юнака й потрапив зробити так, що молодий козак покохав його Катрю. Парубок поїхав додому вже як щасливий наречений. Мати його була дуже вдоволена випадковим вибором сина, і всі зажили щасливо.

У повісті є низка крайовидів та побутових сцен.

Усі дійові особи щиросерді, патріярхально наївні й чисті.

45) Р. 1848 Є. Гребінка надрукував у „Библіотекѣ для Чтенія" 1848 р. „Полтавскіе вечера". Спочатку автор описує Полтаву.

Digitized by Google

Щось із тиждень прожив автор у Полтаві — і це дало йому спромогу намалювати низку типів полтавців. Першим уподобав він собі старого професора-класика, що оселивсь тут на покій (чи не Кулжинський, викладач Ніженського Ліцею, автор повістей: „Эмеритъ" і „Уѣздный Судья"?), — добрячий дивак, „не отъ міра сего". Далі автор оповідає словами старого урядовця „ділка", як спритно за хабарі оброблювали раніш справи. Далі один поміщик розповів про місцевого оригінала — майора Джибжія, що довший час жив у місті і визначавсь різними дивацтвами: ненавидів мух і дуже любив годинники, і мав їх силу-силенну. Цей Джибжій (з греків) забагатів, знайшовши скарб у себе на дворі. Далі поміщик розповів про чотирьох братів на прізвище: „Березы" — велетнях, що жили як одна душа, цурались знайомств, провадили відлюдне життя. Збудовані вони були напрочуд міцно — вони легесенько учотирьох випивали сто шклянок пуншу. Якось у спеку вони випили бочку вишнівки на 40 відер. Випили її всю цілком, і заслабли. За рік усі були на цвинтарі.

46) Р. 1848 Микола Ковалевський в „Отечественныхъ Запискахъ" (т. 56, стор. 174—200) надрукував під спільним заголовком: „Мелкопомѣстные помѣщики" три нариси: 1) „Пантелеймонъ Петровичъ Хмара" — 174, 2) „Будякъ и Зозуля" — 187, 3) „Хмара и Перепелица" — 195.

Усі ці оповідання стосуються до категорії „фізіологічних нарисів", себ-то являють собою характеристики окремих осіб.

У першому нарисі автор оповідає про те, як недоросль Пантюша Хмара з батьківської домівки потрапив урядовцем до Петербургу. Старі батьки, що деякою мірою нагадують „старосвѣтскихъ помѣщиковъ", нудьгували без сина. Описано його життя в столиці, де він служив „маленькимъ чиновникомъ", щось ніби Акакій Акакієвич Башмачкін, — розказано про те, як він скромно й невдало покохав начальникову гувернантку.

У другому нарисі схарактеризовано двох поміщиків: Будяка та Зозулю. Перший — міцна й рівняючи заможна людина, добрий господар, трохи скидається на Собакевича, а Зозуля — молодий бідний поміщик, власник кількох душ, — він провадить трудове життя хлібороба, не відрізняючись од своїх кріпаків. Зозуля та Будяк ворогують поміж собою, а втім, це не перебило Зозулі покохати Будякову дочку Глашу й одвезти її до себе. Батько закляв дочку. Народивши двійню, вона вмерла. Батько так і не простив їй.

У третьому нарисі змальовано родинне життя Пантюші Хмари, що повернувся з Петербурга до маєтку. Він одружився й опинивсь під чобітком у своєї жінки, — вона прибрала до рук всеньке господарство, а він провадив рослинне життя. Окрім нього у нарисі виступає ще одна особа — теж дрібний поміщик — прапорщик Пере-

Digitized by Google

пелиця — „разбитной малый", що трохи нагадує зм'якшеного Ноздрьова.

У другому нарисі є й характеристика дрібнопанського побуту, що нагадує початок гоголівської повісти: „Старосвѣтскіе помѣщики". „Люблю я хуторки мелкопомѣстныхъ помѣщиковъ — каже автор — двадцать, много тридцать крестьянскихъ избъ, принадлежащихъ разнымъ владѣльцамъ, — помѣщичьи домики, крытые соломою и потонувшіе въ зелени фруктовыхъ садовъ; въ каждомъ саду пасѣка; двѣ вѣтрянныя мельницы; общій прудъ съ наклонившимися надъ нимъ ивами и лодкою безъ весла, плавающей по прихоти вѣтра и т. д." (187).

47) Р. 1850 Є. Дріянський в „Москвитянинѣ" надрукував повість: „Одарка-Квочка". Спочатку автор докладно характеризує Йвана Йвановича Шпака, міщанина міста *** на Україні. Іван Іванович — людина обмежена, перейнята глибокою пошаною до себе, він зумів прищепити всім городянам цю пошану до себе. Де-в-чому він нагадує гоголівського Івана Йвановича. Він намагається бути оригінальним, силкується скрізь і завсіди посісти найперше місце (6). До своєї жінки, що розумніша од його й щиріша, він ставиться з погордою, залюбки вживає добірних слів: замість слова „глупый" — каже напр. „стулыпусъ" (sic) (9).

У Івана Йвановича є гарненька дочка Одарка (16) й улюблений синок — Яся. Повість починається з того моменту, коли Шпак ладнається миритись з своїм другом Семеном Івановичем Щербиною. Син Щербинин — Віктор кохає Одарку, а вона — його.

Посварилися вони через те, що Щербинина телиця облизала Йвана Йвановича, коли він спав, а Щербина з того реготавсь. Це покривдило самолюбного Шпака.

Семена Йвановича Щербину окреслено дуже симпатичними рисами: це — добряча, проста й щира людина, що живе в маєтку й ціла поринула в садівництво та бджільництво (27—9). До всіх він ставиться ласкаво, щиро, надто до жінки (пор. „Старосвѣтскихъ помѣщиковъ").

Описано обід у Щербини, що на нього зібралось місцеве громадянство, — приїхав і Іван Іванович з жінкою та дочкою. Після обід починаються танки („Журавель", „Метелица"). Далі одбувається сватання: Віктора та Одарку заручено. Та щастя молодих не було довге: Шпак і Щербина поспорились, хто перший повинен народитись од майбутнього шлюбу — чи хлопець, чи дівчина, — поспорились і знову посварились.

Закінчилося тим, що Одарка збожеволіла і стала вимовляти тільки одне слово: „квочка".

Минуло багато років, і Вікторові, що вже дослужись до генерала, довелося побувати на батьківщині й побачити божевільну

Digitized by Google

бабусю, що й досі казала тільки одне слово: „квочка" — це була колишня, що він давніш кохав, красуня Одарка.

У повісті є низка описів природи, панського двору, панського життя: тонко, в гоголівському дусі і з гоголівським гумором, описано пусте провінціяльне життя й типових мешканців провінціяльного глухого міста.

48) Р. 1850 М. Ковалевський в альманасі: „Литературные вечера" надрукував оповідання: „Шулпѣйко и Горностай". У цьому оповіданні схарактеризовано трьох поміщиків: Наума Петровича — фанатика вівчарства, що трохи нагадує собою Ноздрьова (сцена на собачому дворі). Оповідач пішов до дрібного поміщика Шулпейка запросити його як учителя для сина. Познайомившись з Шулпейком, ба навіть заприязнившись з ним, оповідач довідавсь од нього за таке:

Горностай і він, Шулпейко, жили в слободі „Разпоповщинѣ". Панський двір першого й хати його селян нагадали оповідачеві „избы Собакевича" (334). А панський двір бідака Шулпейка був в дуже сумному стані. Шулпейко схарактеризував Горностая — „скаредомъ, жидомъ, душегубцемъ". „Плюшкинъ, въ сравненіи съ нимъ, — щедрый человѣкъ" (338) — сказав він. Виявилось далі, що він, Шулпейко, покохав Нилку, Горностаєву дівку-кріпачку, викупив її за 1000 карбованців і цим зруйнував свій маленький маєток, і Нилка ця вмерла.

Коли Шулпейкове обличчя деякою мірою з'ясовано, то про Горностая ми довідуємось тільки дещо з Шулпейкових слів, а через те воно лишається цілком для нас неясним.

3.

49) Р. 1805 Свечинський надрукував „истинную повѣсть": „Украинская сирота". Твір цей сантиментальний, написаний карамзінською манірою. Автор оповідає про себе, що він, живучи в місті, нудився за селом, за природою і, нарешті, покинувши місто, оселився на селі, де віддався радощам сільського життя, — „сидя подъ развѣсистой березой, бесѣдовалъ съ любезнымъ Геснеромъ" (10). На селі він спізнавсь з бідолашною Наталкою, що тужила, „сидя въ уединенной хижинѣ щастливой Украйны". Дію в повісті звязано з околицями м. Х(аркова?). Наталка — дочка поручника П., що довший час служив у війську, а далі подавсь у відставку й жив з жінкою та дочкою. Та, коли почалася нова війна, він знову пішов до війська, був на війні й загинув безвісти. Вмерла й жінка його, мати Наталчина. Сиротину узяв на виховання багатий дідич, ротмистр Р*, людина, що нечесно набула собі статок. Наталка покохала вбогого молодика Петра, та ротмистр Р*, маючи на думці свої

Digitized by Google

вигоди, віддав її за легковажного багатого парубка Євгенія. Євгеній незабаром програв усенький свій статок, заподіяв якийсь не зовсім гарний вчинок й опинивсь спершу у в'язниці, а згодом заслано його до Сибіру на поселення. Петро збожеволів. Наталка пішла у манастир. Тимчасом повернувся з полону Наталчин батько, вже майор. Петро вмер, слідом за ним вмерла і Наталка, мавши 17 років зроду. Лиходійник ротмистр утоп у річці. Залишився живий тільки старий Майор П.

Нічого українського, окрім географічного застосовування у цьому творі нема. Інтереси етнографічні ще не виступили в літературі початку XIX віку.

50) Р. 1807 у часопису: „Весенній Цвѣтокъ" (книга III, 1—6) надруковано „истинный анекдотъ", під назвою: „Малороссіянка". Це — сантиментальна повість, у дусі карамзінської „Бѣдной Лизы". Повість починається в осіянівському дусі: „Буренъ, какъ ярыя волны, вечеръ осенній. Завываютъ страшные вѣтры в Явопахъ (яворахъ?) скрыпучихъ и съ шумомъ хлещутъ ярыя волны о крутой берегъ Днѣпровскій. Тише бушуйте вѣтры, не бушуйте въ сыромъ бору, не вздымайте волнъ Днѣпра синяго, я слышу, кто то плачетъ. Это плакала ‚чернобровая Доня' и ‚стонъ ея разносится по Крещатику': ‚выйди, Грицю, выйди, милесенькій къ плачущей Донѣ'" (1—2). Виявляється, у місті одбувається рекрутський набір: „жестокіе наборщики, неумолимые Москали производятъ ужасный наборъ рекрутовъ" (2). „Млада и прекрасна" була „нѣжная Доня". У неї були „огненныя черныя очи, полныя бѣлыя груди и чувствительное сердце" (2). „Нѣженъ и чувствителенъ" був і Грицько, „чернобровый, бѣлокурый, скромный, какъ авечка" (sic) (2). Доня попереджує Грицька, щоб він сховався в лісі, аж поки скінчиться набір. Грицько так і робить. Вона ходить ночами, приносить йому їсти до лісу. „Быстра и пламенна любовь въ сердцахъ юныхъ... Часто просиживали они цѣлыя ночи въ сыромъ бору, на берегу Днѣпра шумящаго, глядѣли другъ на друга и не говорили ни слова; часто красный мѣсяцъ сквозь разорванныя облака освѣщалъ ихъ невинныя объятія и слезы на щекахъ Грыцька. ‚О чемъ, милесенькій, плачешь?' — спрашивала Доня — ‚Такъ! ни о чемъ!.. Что ты меня много любишь" і т. д. (4). Москалі-вербувальники вистежили Грицька й забрали його в салдати. Доня хтіла була втопитися, та згадала за матір і повернулася додому. Вона вмерла з журби. „Я видѣлъ ея могилу на Крещатикѣ — каже автор. — Можетъ быть, Донѣ теперь лучше. Прощай, Доня!".

51) Р. 1809 невідомий автор, „—въ", на сторінках „Московскаго Вѣстника" надрукував повість: „Вечеръ въ Малороссіи" (195—203). Автор, сантиментальна людина, пішов увечері в гай помріяти за свою Поліну й друзів, залишених у Москві. Блукаючи

Digitized by Google

лісом, він „отъ часу болѣе погружался въ роскошной лабиринтъ обманчивой задумчивости“ (197), — сльози мимоволі бігли по його щоках. Аж раптом почув він приємний спів і побачив „блѣдное сухое, подобное остову, существо, — это была женщина“ (199). Вона співала й сама акомпаньювала собі на гітарі. Співала вона української пісні:

Чі яжъ кому виноватъ, за що погибаю?
Нигдѣ отъ злыхъ чиловикъ покоя не маю!
Ай! бида! ай! бида! ай! бида не малая... і т. д. (200—201).

Автор од цієї зворушливої пісні „плакалъ, какъ ребенокъ“. Побачивши співачка автора, викликнула: „Ахъ! они и здѣсь меня преслѣдуютъ!“ — і, кажучи це, зникла у лісі.

Цей вигук ще більше розторгав нерви вразливому авторові, і він удається до „людей“, взагалі закидуючи їм: „Люди! люди! что вы дѣлаете? Каждый шагъ вашъ знаменуетъ злое! Для чего вы гоните, убиваете это слабое, доброе существо?“ (202) і т. д.

52) Р. 1814 В. Ізмайлов на сторінках „Вѣстника Европы“ (ч. 74, № 7, стор. 163—203, 251—276) вмістив сантиментальну, але справдітрагічну повість, під назвою: „Сироты въ Малороссіи“. Зміст цієї повісти такий: в одній українській садибі на берегах р. Ворскли жили сироти: Іван та Марія. Він був син вбогих чесних батьків, вона — дочка шляхетської вдови, що вмерла дорогою, їдучи через це село. Дітей заприязнила їхня сумна доля, і мавши дев'ять років зроду вони вкупі ходили жебрати. Потім їх притулила одна бабуся, і вони стали жити з нею й допомагати їй.

Далі описано весну й Зелені Свята на Україні (170—1).

Зросли Іван та Марія, відчули, що кохають одне одного й надумали побратись. Тільки-ж добра бабуся, що їх притулила, вмерла, а старшина Артемій Булатов одібрав усеньке її майно собі й прогнав Івана та Марію з хати. Священик о. Євлампій, людина негідна, одмовився їх вінчати, пояснюючи свою відмову тим, що, не знаючи їх походження, боїться щоб не одружити близьких родичів. Старшина став зводити Марію. Вона пішла з села й стала у наймы; пішов й Іван і зробився пастухом. До Марії став залицятися хазяйський син, і батьки хтіли щоб вона пішла за нього. Іван і Марія сходяться тільки вночі, і колись уночі Іван повів Марію до церкви і перед образом вони заприсяглися, що будуть вірні одне одному. Один священик погодився був їх обвінчати. Тільки-ж обряда він не одправив, бо за це довідався о. Євлампій, і вкупі з Булатовим прийшов до церкви. Іван і Марія зневірились. „И люди насъ гонятъ, и Богъ оставляетъ насъ!“ — каже Марія (253). Через Булатова Ивана завдали до в'язниці, а потім засилають на північ. Перед тим, як розлучитись Марія віддається Йванові (255). Далі вони знову зустрічаються: Марія вагітна. Вона бідкається: „У птицъ есть гнѣзда,

Digitized by Google

а у насъ нѣтъ" (257). Булатов повертає так, що Йвана забирають у рекрути, — і в кайданах везуть з села. Марію Булатов хоче згвалтувати. Марія тікає з села і йде слідом за полком, до якого потрапив Іван. Дію в повісті звязано з добою війни з шведами. Іван тікає з полку й знову блукає з Марією. Вона народжує в кущах: дитина вмирає. З журби вмирає й вона. Потім вмер і Іван. Їх поховали разом, і могилу їхню прозвали „Сиротской могилой". „Любовники украинскіе ходятъ на могилу поклоняться ихъ праху" — каже автор.

53) Р. 1815 О. Пушкін, заховавши своє прізвище під цифрами (1. 14—16) надрукував у „Россійскомъ Музеумѣ" коротеньку поему: „Козакъ". Зміст її такий. Козак Денис під'їхав уночі до хати й попрохав у дівчини, що там була, дати води, щоб напоїти коня. Дівчина довго не наважувалась вийти з хати, нарешті вийшла. Це було фатальним для неї: вона покохалася з Денисом, — а він —

Былъ ей вѣренъ двѣ недѣли —
Въ третью измѣнилъ! (266).

54) Р. 1816 на сторінках „Харьковскаго Демократа" Мелвчь (Маслович) надрукував початок свого твору: „Основаніе Харькова". Зміст такий: у багатого хуторянина Харка була дочка Гапка, а в хаті жив наймит Яків. Молоді люди покохали одне одного. Вони освідчуються про кохання, співаючи українських пісень. Харко застукав їх і, щоб одчепитися од Якова, послав його до Криму, сказавши, що віддасть за його Гапку, коли він привезе жмут волосся з бороди татарського хана. Яків вирушив. Гапка з журби заслабла, батько поїхав наздоганяти Якова. Яків дорогою спинився спочити в манастирі. Туди-ж приїхав татарин. Яків вбив його, хтів зрізати йому бороду, але татарин був без бороди. На цьому оповідання перебивається.

55) Р. 1818 А. Павловський надрукував „Грамматику малороссійскаго нарѣчія". У додатку до граматики є віршована побутова повість: „Вакула Чмыръ" (93—106). Зміст повісти дуже нехитрий: п'яний Вакула йшов з шинку й загубив люльку. Він пішов назад, бажаючи її одшукати. Діялося це взимку. Знялася хуртовина. Ратуючись од холоду Вакула заліз до чийогось хліву, де й виспався. Уранці він знову пішов шукати свою люльку. Шапар, за горілку в корчмі сказав Вакулі, що його люльку знайшов Ковтун Назар. Вакула пішов до нього й дорогою замерз.

Лежыть Чмыръ Вакула,
весь обдувся
и зогнувся
тымушъ тая куля.

Отак гумористично описавши замерзлого, й закінчує автор повість.

Digitized by Google

56) Р. 1820 вийшла між люди анонімна повість „Марія". Це писання — дуже близьке наслідування Карамзінської „Бѣдной Лизы". У першій половині повісти ми маємо подекуди перифраз Карамзінської повісти, — спочатку повість розвивається точно за схемою „Бѣдной Лизы": Марія живе, як Лиза, з матір'ю, зустрічає молодого шляхтича — сина генерала Бертова, але далі дія розгортається инакше: після того, як вона вперше побачилася з Дмитром, сином генерала Бертова, Марія оповідає про цю зустріч матері; та наказує дочці, щоб вона надалі уникала зустрічатись з ним. Далі мати хоче віддати дочку за багатого парубка Йвана, та Марія прохає відкласти це одруження. Вмирає Маріїна мати, і сиротину засиновлює священик. Генерал Бертов не погоджується, щоб його син побрався з селянкою. Іван, за допомогою підплачених селян, викрадає Марію з священикової хати, та сам генерал Бертов ратує її. Побачивши генерал, що Марія справді чеснотлива, погоджується на те, щоб син з нею одружився. Повість закінчується картиною щасливого життя цієї пари, і саме оповідання про долю Марії та Дмитра Бертова вкладено до вуст їхньому синові.

Дію звязано з Україною. Усе діється за 5—6 верстов од Переяслава на березі „величественнаго" Дніпра (3, 9). Та більше жадних „українізмів" немає. У повісті автор не раз висловлює протест проти станових забобонів — вустами своїх героїв і од свого ім'я.

57) Р. 1822 у „Сынѣ Отечества" (ч. 82, стор. 128—130) А. П..л.н..й умістив баладу: „Козакъ на родинѣ". Зміст її такий: Козак поспішається на батьківщину з війни, щоб швидше побачитись з милою. Повернувшись до рідного села, він довідується, що його кохана вмерла. Козак плаче на її могилі й повертається на війну. У першому-таки бою він гине.

58) Р. 1824 В. Нарежний випустив у світ у 3-х частинах збірку своїх дрібних повістей, під назвою: „Новыя повѣсти". (Передруковано в VIII—IX т. „Романовъ и повѣстей" — 1835 р.). З сімох творів, що ввійшли до цієї збірки, троє („Невѣста подъ замкомъ", „Турецкій судъ" і „Заморскій принцъ") це драматичні писання.

Перше з писань цієї збірки: „Марія", це сантиментальна повість типу „Бѣдной Лизы". Зміст повісти нескладний: Маша, дочка шафаря графа С., виховувалась у графській господі вкупі з графовою дочкою Євгенією і через те дістала світську освіту. Графів син, Аскалон, що його гувернер Бертольд, республіканець-швайцарець, виховав „по методѣ Жанъ-Жака-Руссо", уважав кохання за „законъ природы" і не визнавав станових забобонів. Аскалон покохав Машу, вона — його. Коли графиня-мати довідалася за те, що її син кохає Машу, вона страшенно обурилася й зажадала, щоб граф віддав її за камердинера Меркура. Та граф-батько зглянувсь на дівчину

Digitized by Google

й відіслав її батька й її саму до далекого українського маєтку. Молодий граф Аскалон вирушив подорожувати за кордон. Поки він їздив, Маша збожеволіла, а згодом вмерла. Коли молодий граф повернувся до Росії, він хтів одшукати Машу, та знайшов лиш її могилу. Він збудував церкву на згадку про Марію. У церкві він поставив дві багаті труни, — одну, де лежало одкопане з його наказу Маріїне тіло, а в другій, — мали поховати його самого. Нудьгуючи й нічого не роблячи, проводив граф Аскалон своє життя коло Маріїної домовини, „отшельникомъ", „живымъ мертвецомъ". Автор, одвідавши його, так його описує: „лицо его было блѣдно, глаза впалы, тусклы, полны слезъ. Длинные волосы въ безпорядкѣ разстилались по плечамъ. По обѣимъ сторонамъ гроба стояли шесть священнослужителей и совершали молитвы объ успокоеніи души Маріи".

59) Р. 1827 П. Байський (Ор. Сомов) у „Сѣверныхъ Цвѣтахъ" надрукував своє оповідання: „Юродивый, малороссійская быль" (159—217).

У повісті немає нічого українського, окрім указівки на те, що дія діється на Україні. Юродивий Василь, прозорливець, що його шанують селяни, ратує підчас герцю Мельського, лагідну добрячу людину, що до юродивого ставився людяно й ласкаво. Куля, що мала вбити Мельського, влучила у Василя, і він, смертельно поранений, вмирає.

60) Р. 1827 А. Муравйов випустив у світ збірку: „Таврида". Там є балада: „Перекати-поле". Зміст її такий: молодий купець їде з жінкою степом і раптом побачивши кущ перекотиполя, починає хвилюватись й признається жінці, що він забив і пограбував свого колишнього хазяїна, а той, вмираючи, прохав перекотиполе бути за свідка злочину. Жінка не захтіла жити з злочинцем і виказала на його владі.

61) Р. 1828 N-й надрукував у „Вѣстн. Евр." уривок „преданіе": „Молодыця". Описано бурю на Пслі:

Ватагами ходылы хмары
Межъ ными молодыкъ блукавъ,
Витры въ очеретахъ бурхалы
И Псіолъ стогнавъ и клекотавъ!

Молодиця нудьгує, сидячи на березі: вона думає про свого коханого, що давно поїхав і не повертається. Вона хоче втопитись.

Вона реве, вона блидніе,
Волосся дыбомъ пиднялось.
Псіолъ гоготыть, дуріе
„Прощай ты мій!" — и внызъ — шубовсь!

Digitized by Google

62) Р. 1828 S... N... на сторінках „Дамскаго Журнала" надрукував повість: „Русалки до добра не доведутъ". Ця повість сантиментальна, але рівночасно гумористична. Зміст її коротенько такий: почутливий і прекраснодушний український парубок Леон і така сама дівчина Марія ніжно кохали один одного. Їх вже заручено. Та на лихо перед самісіньким весіллям у день, коли святкували русалок, Марія пішла з подругами у ліс; потрапила в грозу під дощ і багатий панич затяг її до свого намету. „Ахъ! онъ, безчеловѣчный, былъ для Маріи пагубнѣе грома!" (211) — викликує автор. Леон, що побіг шукати Марію, знайшов намета, заглянув у нього й зомлів (212).

У повісті чимало місця приділено побутові українського села. Україну автор зве „щасливой Малороссіей", — „Италіею Россіи" (134).

Автор одзначає, що старовину уперто зберегають в українському селі. „Обычаи малороссіянъ до сего времени примѣтно основываются на старинныхъ предразсудкахъ" (134). Він каже за простоту звичаїв (135): „Напрасно называютъ ихъ сущими невѣждами — почти варварами. Правда, они просты до чрезвычайности, не любятъ говорить много, даже на оскорбленія, нанесенныя имъ, долго взираютъ равнодушно" (135) — „черты свойственныя человѣку того времени, когда онъ болѣе былъ занятъ природою и самимъ собою" (136). Автор каже про співи „веснянок" (136), про українські фантастичні казки, про відьом, домовиків, надто про русалок (138). Докладно каже про Иванів день (139) та обряди, про зображення Купайла, що ставлять цієї ночи (139—140). Про те, як шукають папоротневу квітку (178), про святкування русалчиного дня (210), то-що.

Змальовує автор не без гумору багатого пана, на прозвисько: „Панъ на твердой ножкѣ" і його синка, оповідає про виховання, що він дав синові.

63) Р. 1829 Ів. Кулжинський на сторінках „Дамскаго Журнала" (XXVII) умістив „малороссійскую повѣсть": — „Терешко". Це почутливе оповідання про сиротину Терешка, що його виховав, разом з своїм сином Васею, сільський голова. Зросли обидва парубки вродливі та розумні, і дівчата на селі заглядалися на них на вечерницях (114), і весною на танках[1]) (115—6). Якось обидва побачили Марусю, й обидва в ній закохались. Вона перевагу дала Терешкові, що з ним танцювала „журавля". Вася став заздрити Терешкові, став настренчувати батька проти нього і добився, що батько заслав сватів до Марусиної матери, а коли дівчина одмовила, то старий, з синової намови, зробив так, що Терешко пішов у рекрути. Та в військовім „присутствіи" на нього зглянулись, зворушені Марусиними

[1]) Перераховано танки.

Digitized by Google

сльозами (вона прийшла туди),—і не тільки одзволили його од салдатчини, а ще й обвінчали його з Марусею й дали їм грошей.

Стиль повісти солоденький, яскраво-сантиментальний.

64) Р. 1830 Йосип Гру(зи)нов випустив у світ збірку віршів, під загальним заголовком: „Цитра". На стор. 3—9 є поема, під назвою: „Казакъ". Зміст цього твору такий. Козак Денис палко кохає дівчину й довідується, що поки він їздив, мати віддала її за кошового. Він захтів помститися кошовому. Приятель Денисів умовляє його одмовитись од кохання. Та Денис непохитний: він повертається на батьківщину, увіходить уночі до кошового в хату й вбиває його. Його забивають у кайдани й ведуть до в'язниці.

65) Р. 1831 М. Погодін в альманасі „Сиротка" умістив своє оповідання „Петрусь" (передруковано р. 1832 у „II томѣ" його „Повѣстей" (47—63). Це—зворушливе оповідання з українського життя. Мотиви, ба навіть імення героїв запозичено з опери І. Котляревського „Наталка-Полтавка". Тільки розвязка инакша. Сантиментальне по суті, формою й манірою письма, воно вже оповідання реалістичне. Дію звязано з Полтавою. Зміст його коротенько такий: у багатого козака-купця була дочка Наталка й приймак—сиротина Петрусь. Молоді люди покохали одне одного. Петрусь посватавсь, але йому відмовлено, ще й в образливій формі. Пішов Петрусь набувати грошей на чужу сторону. Повернувсь він до Полтави вже з капіталом у 2000 карб., та виявляється, що за цей час батько віддав Наталку за свого приятеля-писаря. Шлюб був нещасливий; Наталчин чоловік позбувся і хати, і всього майна, і потрапив до в'язниці. Коли Петрусь довідавсь про те, що Наталка бідує, він віддав їй усі призбирані в його гроші й покинув зовсім Полтаву.

Авторові пощастило звязати свою повість з українським побутом не тільки тим, що всі дійові особи розмовляють українською мовою, а й побутовими деталями (описано Наталчине вбрання (49), українські танки (49), страви (50) та ин.).

Таким чином, Погодін перший одзволивсь од Карамзінської маніри, перший став наближатись до справжнього українського побуту і перший широко використав українську мову в побутовій повісті.

66) Р. 1831 в „Моск. Телеграфѣ" А. Башилов надрукував „украинскую думу": „Завѣщаніе казака". Зміст такий: вбитий козак лежить у степу. Коло нього його кінь. Голову козака дзюбає орел. І от голова стала прохати вірла, щоб він приніс звістку його матері про те, що він, вбитий, лежить у степу, що він вірно служив батьківщині „не щадилъ казачью силу, не срамилъ честь казака" (458).

Digitized by Google

67) Р. 1832 у „Телескопѣ“ М. Погодін надрукував скорочено оповідання Квітки-Основ'яненка: „Харьковская Ганнуся“ (українською мовою з прізвищем Квітки це оповідання надруковано р. 1839[1]). Автор зустрів у Харкові дівчину, що продавала пиріжки. Зацікавлений тим, що на вулиці її звали „дворянкой“, довідавсь, хто вона: виявилось, вона — справді дочка дворянки, що проїздячи підкинула її. Згодом доля звела автора з Ганнусиною матір'ю, і він, після різних пригод, знаходить Ганнусю і повертає її матері.

З цікавих побутових деталів у повісті треба одзначити оповідання про зустріч з „колдуньей“ (точніш: знахуркою), і сцену чаклування (489—497), а так само оповідання матери Ганнусиної про її нещасливе життя (367—376), через що вона мусіла підкинути дочку. До побутових деталів треба зарахувати сцену, як продають пиріжки на вулиці, опис хати пиріжечниці, то-що. Особливими літературними стійностями ця повість-анекдота не визначається. Можливо, що сюжет повісти взято з життя. Повість сантиментальна що-до змісту, але реалістична манірою письма. Образ самої Ганнусі на початку повісти обмальовано життьово, зовсім не солоденько: це — моторна, жвава дівчина, що живорадісно ставиться до своєї долі. До повісти запроваджено українську мову.

68) Р. 1834 Квітка надрукував (у „Малор. пов.“) повість: „Маруся“. Р. 1838 у „Современникѣ“ В. Н. С. (сам Квітка) надрукував переклад цієї повісти під тою самою назвою: „Маруся“. Це — зворушливе оповідання з життя українського села. Сюжет оповідання дуже нескладний. Змальовано статечну родину Наума Дрота та його жінки Насті, простих щирих людей. У них дочка Маруся, лагідна, ніжна й неблазнена дівчина. На весіллі своєї подруги зустріла вона Василя — теж людину чеснотливу всіма сторонами. Обоє покохали одне одного, і кохання їхнє мало чистий, високий характер. Заслав Василь сватів, але батько Марусин, хоч і любив Василя, та відмовив, боючись, що Василеві доведеться йти в салдати. Засумували молоді люди. Пішов Василь служити у місто до купця, дістав грошей й убезпечив себе од салдатської служби. Заслав він удруге сватів до Наума, і той погодився віддати дочку. Весілля одклали, аж доки Василь повернеться з службової подорожи. Маруся сумно прощалася з ним, передчуваючи лихе. І, справді, вона незабаром застудилася й померла. Василь повернувся саме на похорон. Після похорону він хтів утопитись, та двоє ченців уратували його, і він пішов до манастиря, де незабаром і вмер, ввесь час сумуючи за Марусею.

Цей нескладний сюжет, — спадщину сантиментальної новелі — розроблено тонко з психологічного погляду, хоч не можна не ви-

[1]) М. Комаров зазначає 1838 р.

Digitized by Google

знати, що сантиментальна ідеалізація й давня маніра письма залишили свої сліди на цій повісті й на тому, як автор обмальовує дійових осіб. До повісти запроваджено рясний етнографічний матеріял (сватання, заручини, похорон дівчини-нареченої в присутності „нареченого-удівця“ [1]). Починає свою повість автор повчальним міркуванням про те, що гріх прихилятися до земного, — треба спокійно й мудро ставитись до смерти близьких людей. Старий батько, що мужньо зніс смерть єдиної дочки, вищий ніж Василь, бо він потрапив дати собі раду з лихом, яке його спіткало.

69) Р. 1834 анонімний автор надрукував окремим виданням українською мовою віршовану „казку“, під назвою: „Маруся“. У вступі він захоплюється творами Артемовського-Гулака й присвячує йому своє писання. Зміст зворушливої повісти надто нескладний. Пішла Маруся з подругою в ліс по ягоди, зустрілася в лісі з „панычемъ-охотникомъ“. Він поцілував її. Повернулася дівчина додому й зажурилася. Хоч як лікували її проти уроків, вона вмерла. Довідавсь панич, що Маруся вмерла, та й прийшов до неї на могилу.

Як знати з цього коротенького переказу — перед нас найзвичайніша тема, розроблювана багато разів у сантиментальному письменстві. Проте, реалістично обробивши автор цю тему, зробив повість близькою нам і через те справді-зворушливою. У повісті докладно описано побут українського села, і деталі реалістичного письма доходять до того, що автор оповідає, як довго не могла заснути Маруся після першої зустрічі і не тільки через душевне зворушення, а й тому, що „блохы“ почали „по тілу скакаты“ — мабуть, раніш, до зустрічі, блохи не заваджали їй спати (12). Описує автор, як куховарили у Марусі вдома, як її лікували різними засобами.

70) Р. 1834 Квітка надрукував (у „Малор. пов.“) повість „Добре роби, добре и буде“. Р. 1839 В. Н. С. (Квітка) надрукував у „Современникѣ“ переклад цієї повісти, під назвою: „Дѣлай добро и тебѣ будетъ добро“. Це оповідання літературно оброблює карамзінську сантиментальну повість „Флоръ Силинъ“. Додано тільки, що про подвиги українського „Флора Силина“ — Тихона Бруса довідалося найвище начальство. Отож як нагороду за свій подвиг широкої і безкорисливої добродійности підчас голоду, він здобув срібного медаля й грошову субсидію.

71) Р. 1834 Л. Речкін у „Литерат. Приб. къ Русск. Инвал.“ надрукував „отрывокъ изъ стихотворенія“: „Казакъ-любовникъ“. Козак мчить до своєї коханої.

[1]) Обряди Квітка описав дуже докладно.

Digitized by Google

„Луна сребристыми лучами,
Играя въ облакахъ, плыла
Подъ голубыми небесами,
И ясный сводъ горѣлъ звѣздами".

Та козак був сумний, — його „ужасно тяготило предчувствіе нѣмое".

Веселой пѣсни, какъ бывало,
Ужъ не поетъ казакъ удалый, —
Онъ мраченъ, дикъ, угрюмъ.

72) Р. 1837 Є. Гребінка випустив у світ збірку своїх оповідань, об'єднавши їх спільною назвою: „Разсказы Пирятинца". Деякі з цих оповідань („Странный звѣрь", „Мѣсяцъ и солнце", „Телепень") розглянено в нас попереду. До „побутових" належать „Двойникъ" і „Потапова недѣля".

У першій повісті: „Двойникъ" зміст дуже нескладний: простий заможний козак Андрій покохав панночку Улясю. Тільки в церкві він і міг бачити її. Якось у поміщика (авторового діда) був баль. Андрій дивився у вікно і, побачивши, як Уляся крутиться в обіймах якогось „канцеляриста съ сердоликовой печаткой", — не стримав своїх ревнощів, став лаятись, розсердив цим поміщика, і той наказав одігнати Андрія од вікна. Зворушений цим, Андрій збожеволів, зненавидів у собі „Андрія", став уявляти себе в двох особах, розмовляв з кимось, оповідав, що він-би і одружився, та „Андрій" став йому на перешкоді.

Цей нехитрий сюжет розведено ліричними признаннями самого автора (любить свято на селі), характеристиками поміщика, описами української природи в гоголівському дусі, авторовими признаннями, що він любить Україну („Люблю тебя, милая родина! Роскошна твоя природа, чистъ и нѣженъ воздухъ твой; неземнымъ сладострастіемъ онъ наполняетъ грудь мою" і т. д.), оповіданням про те, як парубки гуляють у м'яча, нарешті, дитячими спогадами (як витягали ховрашків з їхніх нір). Героя повісти, Андрія, схарактеризовано гоголівською манірою.

73) Р. 1838 Є. Гребінка в „Альманахѣ на 1838 г." надрукував невеличкого вірша: „Козакъ на чужбинѣ" (311). Козак поїхав на північ; жінка його чекає, але даремно, — чоловік її вмер на півночі. Вмираючи він прохає посадовити на його могилі калину, щоб на кущ сідали птахи и „на холодной чужбинѣ" співали-б йому про любу батьківщину (311).

74) Р. 1838 О. Чужбинський умістив на сторінках „Литерат. Прибавл. къ Русскому Инвалиду" уривок з роману: „Чугуевскій козакъ" (921—3).

Digitized by Google

Спочатку блискуче описано ніч на Івана Купайла; у поетичній формі описано обряди, що їх справляють цієї ночи. Дмитро та Олена стрибають через багаття. Максим Чайка (названий батько грекині Олени) помічає, що молоді люди кохають одне одного, та для Олени він шукає багатого нареченого. Він хоче одружити її з літнім сотником Осикою. Закінчується уривок тим, що автор не зле оповідає про те, як зійшлися Дмитро та Олена, і як молоді люди освідчилися одне одному про кохання.

75) Р. 1839 Квітка-Основ'яненко надрукував у „Современникѣ" (ч. XVI, ст. 1—115) роман „Вотъ любовь". На перших п'ятьох сторінках автор докладно з'ясовує, що він розуміє під словом „кохання". Далі він жваво, яскраво характеризує Харків. Обмальовано деякі типи мешканців; далі автор характеризує одну родину, що жила в Харківській Слободі — Ганчарівці. Там жив багатий удовець Олексій Таранець, у нього була красуня дочка Галочка — розумна, витримана дівчина (навіть на вечерниці не ходила). Багатьом вона одмовляла, та, нарешті, покохала Семена Йвановича, офіцера, а він — її. Семен Іванович покохав її дуже, одружитися з нею хтів, та Галочка зреклася йти за нього, бо гадала, що шляхетному дворянинові не випада одружитися з „мужичкою". Семен Іванович на якийсь час виїхав з Ганчарівки, а Галочка зажадала, щоб батько віддав її за кого сам схоче. Й її віддано за гарну людину, скромну, старанного робітника, бідака Миколу. На всеньке життя зберіг Семен Іванович пам'ять про Галочку, а вона — про нього.

У повісті жваво змальовано, як гуляють українські дівчата (гри „воронъ", „кострубонька", „хрещикъ", „кривой танецъ" 30—34).

У XVII ч. „Современника" автор инакше закінчує цю саму повість: побравшись з Миколою, Галочка тужить і кінець-кінцем умирає (104—111).

76) Р. 1839 Єремія Галка (Костомаровъ) надрукував свої писання під загальним заголовком: „Украинскія баллады". Серед творів, що ввійшли до цієї збірки, є побутові — „Чорный котъ" і „Щира правда". У першому творі парубок, за порадою знахурки, щоб підбити собі серце дівчини, зібрався чаклувати: варити чорного кота, щоб з його кісток одержати дві кісточки: „гапличокъ" і „гвоздокъ". З котом йому проте впоратись не пощастило, і з чаклування нічого не вийшло. Мати не вхвалила його витівки: вона сказала, що над вільним серцем не можна чинити надсильства.

У другій баладі: „Щира правда" автор оповідає про двох польських юнаків, Хоткевича і Вронського. Один з них над усе ставив „правду", а другий „вѣрность". Та обидва вони загинули, коли козаки здобували Новгород-Сіверський, — один загинув за „правду", — другий — за „вѣрность".

Digitized by Google

У третій баладі: „Панъ Шульпика“ розказано, як польський пан Шульпіка завіз українську дівчину проти її волі. Дід, батько дівчини, каже козакові, її нареченому, щоб він шукав собі иншу жінку; козак схотів помститись, і вбив пана.

У четвертій баладі: „Отруи“ розказано про те, як теща та жінка отруюють козака. Козак кохав свою жінку, та вона не кохала його, і разом з матір'ю отруїла його.

77) Р. 1839 кн. А-р Шаховской надрукував у збірці „Сто русскихъ литераторовъ“ зворушливе оповідання, під назвою: „Маруся, малороссійская Сафо“ (771—830). Зміст повісти нескладний. Маруся — талановита українська поетка-селянка, що написала багато ліричних пісень, покохала Гриця Бобренка. Та мати Грицева надумала сина одружити з полковниковою дочкою. Гриць пішов у похід. Маруся сумувала, навіть до Київа пішла на прощу, потім, повернувшись додому й довідавшись про своє лихо, спробувала втопитись, а далі заслабла на пропасницю. Коли вона довідалася, що Гриць все-таки одружився, вона його отруїла й збожеволіла. Її судили. Їй загрожувала страта, але взято на увагу, що вона божевільна, знов-же й заслуги її батька, урядника Гордія Чурая, страченого у Варшаві — і її одзволено од кари.

У повісті багато дуже сильних драматичних сцен. Напр., Маруся, давши обітницю Богові, аж трое днів і ночів висиджує у київських печерах, де, між иншим, було прикуто біснуватого (787—792), зустріч війська, що повертається з походу (793—798), Марусине божевілля (821—824). Красно описано Марусине врочисте вбрання (804). Вдало окреслено її Гриця, його нескладну вдачу: добродушний, але слабкий, він духовною стороною значно нижчий од Марусі. Зустрічаємо ми й вихваляння Київа (786). Наведено цілком деякі пісні, що їх склала Маруся: „Болитъ моя головонька“ (775), „Ишовъ милый горонькою“ (776), „Въ огороди хмилинонька“ (778), „Засвистали козачёнки“ (779), „Хилилися густы лозы“ (780), „Виютъ витры, виютъ буйны“ (784), „Ой, бѣда, бѣда, чайцѣ небозѣ“ (794), „Прилитала Зозуленка“ (798), „Якъ зъ тобой мы спознавались“ (803), „Стелися, стелися, зеленый горошe“ (806), „Сидить голубь на березѣ“ (806), „Шумитъ, шумитъ, дубровёнька“ (814).

78) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко на сторінках „Маяка“, а р. 1843 на сторінках „Молодика“ надрукував повість: „Перекотиполе“. Це — жваве побутове оповідання драматичного характеру. В українському селі стали зникати спершу кури, качки, далі свині і, нарешті, речі. Злодія ніяк не могли знайти. Заможний парубок Денис запропонував урядити загальний трус, — злодія все-таки не знайдено. Один з убогих селян Трохим пішов до міста ставати в робітники, — найнявся до купця і, на превелике своє здивування, вгадав в одному з купецьких

Digitized by Google

бітників свого односільця Дениса. Незабаром Трохим пересвідчивсь, що Денис працює гуртом з міськими злодіями. Трохим попередив господаря. Дениса швидко спіймано в иншій справі і завдано до в'язниці. Трохим пішов з грошима додому (хазяїн дав йому окрім платні, ще й нагороду в 100 карбованців). Дорогою Трохим зустрів Дениса, і той його вбив. Вмираючи, Трохим прохав, щоб рослина перекотиполе була за свідка його ґвалтовної смерти. Тіло Трохимове знайдено, і Денис не зумів опанувати себе і виказав на себе, коли в стуленій Трохимовій руці знайшли кущ перекотиполя.

Повість нескладна своєю фабулою, але написана жваво, з піднесенням, подекуди барвисто (обидва подорожні грозової ночи в лісі, сцена перед тим, як забито Трохима, то-що).

79) Р. 1840 в „Утренней Зарѣ" Квітка-Основ'яненко вмістив переклад своєї повісти „Божіи диты", — „Божьи дѣти". Це — зворушливе оповідання про те, як жалісливий Захар та його дружина Васька, підчас епідемії, ховали своїх померлих сусід на селі й узяли до себе на виховання сиріт Костю та Меласю. Діти зросли гарні, дівчинку пани взяли до себе на виховання й віддали її за купецького сина. Костя зріс розумним та вродливим парубком і своєю охотою пішов у салдати, щоб виратувати багатосемейного родича свого названого батька. З Кості вийшов путящий салдат. Розпочалося польське повстання, пішло „дурнивъ провчыты" російське військо — полякам „ляпаса по морди даты", і в бою Кость уратував од смерти свого начальника майора. Повернувся він з походу вже офіцером з нагородою „за храбрость", але... без руки. Пан любовно його прийняв, бо майор, що його вратував Костя, був йому зять. Пан одружив Костю з Марфушею, що його кохала, а він — її.

80) Р. 1840 Т. Шевченко випустив у світ свою збірку: „Кобзарь" (р. 1844 ця збірка вийшла між люди під назвою: „Чигиринскій Кобзарь". До нього дотулено поему „Гайдамаки"). Твори, що ввійшли до цієї збірки, діляться на дві групі: на поеми-балади побутові й історичні. До побутових належать: „Перебендя" та „Катерина".

„Перебендя" — це ім'я старого кобзаря. Балада ця дуже коротенька й описує цього дідуся.

„Катерина" — це сантиментальне оповідання про українську дівчину, що покохала москаля-офіцера. Він пішов у похід, кинув її. Вона породила хлопчика Йвася. Всеньке село засудило її, і батьки відцуралися її і вигнали з хати. Пішла Катерина до Москви, дорогою зустріла свого коханця, та він брутально відштовхнув її. Покинула Катерина свого Йвася москалям, а сама втопилась. Івась підріс і став ходити з старим кобзарем. Одного разу його батько, їхавши з родиною берлином, впізнав його, але проїхав повз нього

Digitized by Google

Поему „Катерина" випущено окремим виданням того-таки 1840 року.

81) Р. 1840 у „Галатеѣ" Олександер Чужбинський вмістив уривок з роману: „Чугуевскій козакъ". Уривок цей не являє собою чогось суцільного. Довідуємось ми, що до сотника Осики приїхав гостювати його друг сотник Паливода. Він розповів Осиці, що багато хто знає, як його за амурні пригоди образили парубки, одрізавши йому чуприну. Далі дія одбувається на „кривавій могилі", де поховано дочку сліпого бандуристи, що її звів Чайка. Дівчину повішено з його наказу. Далі схарактеризовано самого Чайку,— людину пристрасну. Закінчується уривок тим, що покривджений від Чайки лях і бандуриста жорстоко йому мстяться.

82) Р. 1841 Є. Гребінка на сторінках „Ластовки" надрукував „Украинскую мелодію", побутового характеру: дочка не хоче йти за нелюба. Стара мати вмовляє її, зазначаючи, що їй треба десь притулитись. Дочка кінець-кінцем поступається матері, але вмирає. Мати тужить на її могилі.

83) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко у „Современникѣ" надрукував зворушливе оповідання, під назвою: „Фенюшка". Зміст оповідання коротенько такий. На заїзді спинивсь молодик, що розповів господареві свою історію за дитячих років. З його був сиротина-жебрак. Російський купець узяв його до себе, засиновив, перед смертю залишив йому всеньке своє майно. Та купцеві родичі вигнали Йвана, давши йому тільки тисячу карбованців одступного. З цими грошима вирушив він шукати долі по білому світу. Виїхавши з заїзду, молодик забув усі свої гроші на столі. Господар заїзду хтів був забрати ці гроші. Тільки-ж наймичка Фенюшка не захтіла його підтримати. Хоч як той загрожував, вона сказала молодикові, що його гроші в господаря. Гроші повернено. Господар кинувсь на Фенюшку, щоб добре її одлупцювати. Молодик, захищаючи дівчину, заявив, що вона — його наречена. Він повів Фенюшку до священика й обвінчався з нею.

Обоє стали гуртом працювати й жили не в злиднях. Фенюшка розповіла чоловікові все своє сирітське життя, всі страждання, що вона зазнала од людей.

Згодом їм довелося переночувати в будинку, що з ним у Фені звязано найтяжчі спогади дитинства. Тут зустріла вона свою стару няню й тітку.

84) Р. 1841 Квітка надрукував у „Ластовкѣ" повість: „Сердешна Оксана". Р. 1842 у „Москвитянинѣ" надруковано російський переклад цієї повісти: „Сердешная Оксана". Це — зво-

Digitized by Google

рушливе оповідання про сумну долю красуні-Оксани, що мріяла побратися з паничем і не хтіла виходити за звичайного хлібороба. На її лихо, в їхньому селі спинилися на постій салдати, і капітан заходивсь енергійно залицятися до Оксани. Сподобавсь їй офіцер, пойняла вона віри, що він з нею одружиться й дозволила йому завезти її. Капітан опоїв дівчину і згвалтував. Оксана залишилась жити з ним, і довший час не втрачала надії побратися з капітаном. Вона обстригла волосся, перебралася в салдатську одежу й подорожувала з капітаном як його джура. У неї народився син. Зневірившись украй у своїому капітані, знесилена од його грубощів, вона втекла од нього, захопивши дитину. Вона хтіла вбити дитину, але не наважилась. Дійшла вона до рідного села, і колишній наречений її, Петро, зглянувшись на неї, одружився з нею.

У повісті описано сільські гулянки, розваги та звичаї (414, 417, 418, 442).

85) Р. 1841 Л. Боровиковський у „Ластовкѣ" надрукував баладу: „Вывидка" про те, як дівчина, бажаючи одружитись, отруїла брата. Наречений зрікся її.

86) Р. 1843 В. Жмакін надрукував збірку віршів, під назвою: „Часы досуга". До збірки увійшла поема: „Гирей", „Кіевскій разсказъ". Твір цей з Україною мало звязано: головний герой у поемі татарин Гирей, що зрадив батьківщину й живе на Україні. Сидячи на березі Дніпра, він нудиться за батьківщиною. Його гризе сумління. Кохаючи українку Марію, він не може покинути чужу країну. Марія кохає його, але вимагає, щоб він охрестився. Гирей рішуче одмовляється зрадити віру батьків. Тоді Марія зрікається своєї вимоги й віддається йому. Обидва зникають.

87) Р. 1846 Є. Кубе надрукував у „Библіотекѣ для Чтенія" оповідання „Оксана" (т. 79, 43—114). Це — трохи розтягнена, але подекуди надхненна „лирическая повѣсть", — свого роду вірш у прозі, де автор увесь час каже про свої почуття, про свої думки, про свої жалі та радощі. Усенький цей суб'єктивізм прив'язано до нехитрого сюжету. Багатий пан, великий естет і мазунчик у житті, приїхав до свого південного маєтку й захопився вродливою Оксаною. Одержавши листа від світської левиці, він покинув Оксану й поїхав за кордон. Оксана спершу хтіла втопитись та її вратовано. Вона народила дочку, але дитина вмерла. Її віддали за півдикого чабана; далі вона служила наймичкою в жидівській корчмі і, нарешті, вмерла. Оповідачка зустріла багатого пана спочатку в Венеції, далі в Німеччині у театрі. Він зробивсь якимось пілігримом, що ввесь час подорожує байдужий і апатичний — „Чайльд-Гарольдом".

Digitized by Google

88) Р. 1848 Мих. Макаровський надрукував у „Южномъ Русскомъ Зборникѣ“ дві віршовані повісті: 1) „Наталя, або дви доли разомъ“ і 2) „Гаразько, або таланъ и въ неволѣ“.

Зміст обох повістей дуже нескладний: у першій повісті розказано, як журилася Харитина, що її чоловік, Тарас, зник з дому і от його немає вже вісім років. У Харитини була вродлива дочка Наталя. Вона покохала Опанаса, Опанас — її. Описано докладно весілля Наталі та Опанаса (обряди). Саме на той час нагодився з полону Тарас, що зумів тимчасом забагатіти.

У другій повісті розказано, як Гаразько, коли корабель загинув на Чорному морі поблизу Кавказьких берегів, потрапив у полон до черкесів, як він спарувався з черкешенкою Мериме й утік за допомогою грека Фоки. Він потрапив до Таганрогу, де став крамарювати; сюди він перевіз і старих своїх батьків.

89) Р. 1850 анонімний автор у „Лучахъ“ (I, стор. 725—738) надрукував повість: „Марусенька“, „въ письмахъ къ сестрѣ“. У цих листах він схарактеризував милу українську дівчинку 13 років, що звалася Марусенькою. Це — наївна, пустотлива, не дурна істота, що, як гадає автор окрашує його хутір, розташований на морському березі. З Марусенькою він і гуляє, з нею бігає, і вчить її грамоти, віддаля й близько з неї милується, дивлячись на неї, слухаючи, як вона лепече про те, що вночі бачила янгола й він її зросив росою, то-що.

4.

90) Р. 1818 Петро Артемовський-Гулак надрукував в „Украинскомъ Вѣстникѣ“ свою першу українською мовою казку [1]): „Панъ та Собака“, заховавши своє прізвище під трьома літерами: ъ...й...ъ. Зміст казки простенький. Дворовий собака Рябко цілу ніч пильно стеріг хазяйського добра, сподіваючись заслужити за свою ретельність панської ласки, але заслужив стусанів; він передав куті меду: брешучи, він не давав спати панам. Надумав Рябко надалі не турбувати панів і проспав дальшу ніч. Саме цієї ночи москалі обікрали комору, вовк погриз ягнят, а тхір — курчат. Знову бито бідолашного пса. Висновок з казки:

Той дурень, хто дурнымъ
иде Панамъ служыты,
А бильшый дурень, хто имъ
дума угодыты (362).

[1]) За першого письменника нового часу, що писав українською мовою, вважається І. Котляревський.

Digitized by Google

Казку перейнято живим гумором, психіку горопашного пса, його думки, почуття та мову віддано напрочуд життьово. Ясно, що в цій казці-байці в алегоричній формі знято питання про стосунки панів до кріпаків [1]).

91) Р. 1819 Артемовський-Гулак на сторінках „Украинскаго Вѣстника“ (ч. XVI) вмістив другу „казку“: „Солопій та Хивря“ і „побреховеньку“: „Тюхтій та Чванько“.

До першого твору додано: „Пысулька до того, котрый що Божого мисяця Украинського Гинця по всихъ-усюдахъ розсылае. Іовграпе! Бажавъ есы Казкы: отъ-тоби Солопій та Хивря!—Не здывуй самъ, та нехай выбачыть и громада, колы казка не до шмыгы. Самъ бачывъ есы, та дéякымъ и не повылазылы, що я захыривъ такъ, що-й головы не пидведу; та ще може-й доведецця выстоять добрый калантыръ у домовыни! А вже, самъ здоровъ знаешъ, що лежачы недалеко зайдешъ; яжъ кажу: лежачы якà робота? Воно, Іовграпе, лежачы добре тилько Панамъ: имъ скризь спирно йиде робота; бо хочъ и лежни нападуть, то воны все такы дармо часу не згають; крыкнуть: давай!—дають; а колы нема?—то бьють. Кого? оце кого! уже не собаку! А колы быття обрыднe? то щожъ! то карты мнуть: эге! та все такы мнуть, та все такы не гуляють! Та ще й Паны, Іовграпе, не вси таки трудящи: бо иншый Паномъ уродывсь, Паномъ охрестывсь, Паномъ и зрисъ; а далеби и мужыка клезнуть не вмїе,—отъ такѐ лыхо!.. Такый у насъ, бра, и пидъ Харьковымъ не далечко... ось хочъ бы й... не хочу, не хочу!.. ей богу, не скажу! грихъ! Я у їого хлибъ силь їивъ; а ты хочешъ, щобъ я выявывъ, що винъ ни въ карты грать не тямыть, ни мужыкивъ лупыть не вмїе. Та-й зъ насъ, Іовграпе, не яка робота: и щежъ то, мовлявъ, тоби и сякъ и такъ; бо тоби де що иноди и черезъ дзвинку перелизе, а я такый прышелеповатый, що-й сыеи дурныци не втну. Та я то трохы и въ картахъ шуплю: бо такы зъ первого пóгляду якъ тилько побачу, що зъ однымъ окомъ; то такы заразъ и вгадаю, що то мабуть найстаршый. Я такъ, Іовграпе, часомъ и людей пизнаю: якъ тилько заздрю кого, що хочь свои родыми прытаманни ще-й не повылазылы, та вже бачь дывыцця въ одно чуже кождому пидъ нисъ, мовъ їого не добачае; то я такы заразъ, сучый сынъ колы невгадаю, що то мабуть найстаршый дурень. Ой! щось я дуже брязнувъ, колыбъ лышъ ножыци на столи не обизвалысь! Та вжежъ матери їихъ ковинька! Чы будуть быть, то нехай бьють; уже мене не таки былы, та-й ти не багацько

[1]) До „Казки“ додано „Суплику до Грыцька К...ы“, де автор, між иншим глузує з того, як говорять москалі — з того, що вони полюбляють слова: „вотъ“, „штіо“, „какъ“ (364). Окрім того, додано звертання до читачів: „Люди добры, и вы Панове громада!“ і зазначено, як треба по-українському вимовляти „е“, з дотепами на „москалів“, то-що (363—4).

Digitized by Google

добра выбылы. Уже, яжъ кажу, мени гирше не буде; я вже-й такъ пью добру повну: отъ! лежу, та стогну, та вожусь изъ Знахорамы — неначе китъ зъ оселедцемъ. Ище разъ тоби кажу, — що лежачы не яка робота: ось Пана та Собаку и сыдячы напысавъ; та ще-й то декоторымъ Панамъ може такъ догодывъ, якъ Рябко своєму. Щожъ чыныть, Іовграпе! Дурнямъ, якъ то кажуть, самъ Богъ не вгодыть. Та вже то воно, грихъ казать: бо мого Рябка у самому Петенбурси, у Москви и скризь такы гладылы не протывъ шерсты и прыймалы неначе кого-й доброго; такъ-одже бачь, все такы у деякыхъ Пидпанкивъ шапкы на голови загорилысь! Бодай воны такъ на свити булы, якъ мене кортило зъ нымы грызтысь: цуръ їимъ, пекъ їимъ, осына їимъ, марына! То доброго, мовлявъ, полай и покартай, — а винъ тоби ще-й поклоныцця; а ледачому що? ты їому образы, а винъ тоби лубья! Нехай воны тямляцця! Ледачого, мовлявъ нашъ Онопрїй, не займай — и самъ себе не каляй; уже горбатого, Іовграпе, хыба могыла справыть. Отъ-такъ-то, голубе! Лыхо-й зъ правдою, лыхо-й зъ брехнею: за правду бьють, за брехню виры не дають! Отъ-така ловыся! що сучый сынъ, колы знаешъ куды на свити-й повернуцця. Щожъ робыть? — мовчать? Та джежъ мовчу, колыбъ уже їимъ зацыпыло! Яжъ-то вже-й кажу, Іовграпе: що нема їого й на свити, якъ изъ своею ривнею — зъ мужыкомъ: чы поскубтысь, чы побыцця, чы-й помырыцця: то все воно, такы сказано, свїй братъ. Яжъ то одъ того оце и на Солопія напався; аджежъ Панивъ нема Солопїивъ? якъ ты думаешъ, Іовграпе? ты письменнышый видъ мене; ты багацько дечого шупышъ; ты вже бувавъ въ бувальцяхъ; ты вже, яжъ кажу, бувъ и на кони, и пидъ конемъ: скажы, будь ласкавъ, Іовграпе! чы нема сїого имення мижъ Панамы? щобъ мени часомъ гриха не взять на душу. А то опануе мене лыха та не щаслыва годына, якъ часомъ крый Боже изъ-помижъ Панкивъ вырвецця не одынъ Солопьяга! Бо вже у мене щось не дурно свербыть чупрына: эй! та будуть быть скажены. Та вжежъ силькось, нехай бьютъ; уже зъ мене, Іовграпе, не багацько олїи выбьють. Абы лышъ, Господы, мени до смерты; а смерть моя не за горамы: а тамъ я и дулю їимъ выставлю! Беры, Іовграпе, Казку: що буде, то буде; а буде те, що Богъ намъ дасть. Беры, кажу, Солопія; несы въ дрюкарню, нехай твїй Мыкола дрюкуе: яжъ кажу, колы вовка лякацця, то и въ лисъ не йты; не такый Ч... страшный якъ їого малюють! ъ...й...ъ".

Усі ці листи „до Иовграпа" адресовано до редактора часопису „Украинскій Вѣстникъ" Євграфа Филомафитського.

Для епіграфу до „Побрехеньки Тюхтій та Чванько" Артемовський-Гулак написав такі французькі строфи:

Mes jours sont le fissu d'un contraste étonnant:
Je ne vis qu'en pleurant, et je mourrai riant!
L'amour, pour tout de coeurs l'objet de plus doux charmes,

Digitized by Google

Fut pour le mien la source et des maux et des larmes!
Pour adoucir mon sort et mes regrets Cuisants
En poussant des soupirs s'écris des vers plaisants
Qu'ils sont drôles ma foi les destins que les nôtres
Quoi!.. Je pleurs et morbleu! J'en fais rire les autres!

До цих строф редактор робить підрядкову примітку: „Эпиграфъ сей на французскомъ языкѣ сочиненъ самимъ авторомъ Тюхтія та Чванька, и составляетъ вѣрное изображеніе сердца и жизни его въ миніатюрѣ. Находясь почти безпрерывно и давно уже въ болѣзненномъ состояніи, онъ борется съ желаніемъ заниматься любимымъ своимъ предметомъ — литературою, и съ трудностью — удовлетворить желанію своему совершенно. Большую часть сочиненій своихъ, напечатанныхъ и находящихся въ рукописяхъ, написалъ онъ, не вставая съ болѣзненнаго ложа. При всемъ томъ всякій, подобно мнѣ его знающій, сказать о немъ можетъ:

Онъ плачетъ для себя, — онъ для другихъ смѣется;
И въ шуткахъ, и въ слезахъ — всё тотъ же остается!

Перше оповідання становить собою яскраву кольоритну побутову картину. Солопій хоче сіяти горох, але так, щоб ніхто його не крав. Хівря, його жінка, ставиться до чоловікових побоювань критично, — вона гадає, що навіть, коли й покрадуть, то все-ж зостанеться досить і для них. Солопій посіяв горох край дороги, і його, справді, чимало поскубли, та все-ж з лантуха він мав аж семеро лантухів. Скупий Солопій був страшенно невдоволений — і другого року, бажаючи заховати свій горох од подорожніх, посіяв його між хлібом. Люди про це довідалися й покрали не то горох, а й повитоптували і хліб.

Казку написано дуже барвисто: неначе живі, стоять перед читачів чоловік та жінка, — надто Хівря, з її вимовною кольоритною мовою дотепної сільської баби.

„Побрехенька“: „Тюхтій та Чванько“ — жарт, де, як дійові особи, виступають двоє письменників — один, Тюхтій, пише за Горацієвими приписами:

„Нашъ Виршомазъ Тюхтій старыхъ людей шануе;
Гарасько якъ звеливъ, винъ такъ и компонуе“ (235),

— тільки-ж успіху його вірші не мають. Брат його, Чванько, пише не вдаючись по допомогу до Горація: „Що начеркавъ, то такъ въ Дрюкарню и несе“ і має успіх.

До цього жарту автор робить цікаву післямову: „Дещо про Гараська. Воно-то, бачъ, по нашему Гарасько, а по Московськый — Горацій. О, вже воны хочь що, то по своему перековерсаютъ“ (237). Далі автор знову глузує з російської мови: „тамъ то вже предывенна їому мова! Отъ часомъ трапыцця такъ, що зъ годыну стоишъ передъ нымъ; а винъ тоби сиче та руба; щожъ? песъ — колы — й сливце уторопаешъ, що винъ тамъ гергоче!! Отъ тилькы

Digitized by Google

буцимъ-то и дочуваешъ! Вотъ, вотъ; та штiò, та штiò; та гаварю—кажу, гаварю—кажу!!. А що винъ тамъ соби говорыть—каже—того, дáлыби, й зъ попомъ не розберешъ!..“ (238).

У часопису „Украинскій Вѣстникъ“ — усі статті російською мовою — і перший Петро Артемовський-Гулак заговорив по-українському.

92) Р. 1822 на сторінках „Вѣстн. Европы“ Квітка-Основ'яненко надрукував „Малороссійскіе анекдоты“. Це — низка анекдот про українську дурість. Напр. троє українців заховалися підчас татарського нападу. Татарин став пити воду в хаті. Той, що заховавсь, не витримав і сказав йому: „здоровъ пывъ!“ Його схоплено. Другий, котрий сидів на дереві, побачив, що татари схопили його приятеля, гукнув до його: „прощай, Миколо!“ Його теж захоплено. Третій сидів під містком, побачив, що татари ведуть двох і не втримався, щоб не вичитати їм: „чего було вамъ, дурнымъ, витзываться?“. — І його схопили татари. В анекдотах українців здебільшого обдурюють москалі-салдати. З цих анекдот виразно вимальовуються типові риси українців та росіян.

93) Р. 1831 Гоголь надрукував у „Вечерахъ на хуторѣ близъ Диканьки“ повість „Сорочинская ярмарка“ (нап. р. 1829). Повість ця переважно побутова. Підо впливом побутових казок та інтермедій склалися два основні типи повісти „чоловік“ та його „жінка“ — Черевик та Хівря. Він — лагідний, флегматичний й простенький селянин, і хоч з його людина уперта, моторна, вередлива, Хівря тримає його під своєю владою. Окрім основних типів, у повісті є ще казковий сюжет: „мачуха та пасербиця“ — розгорнений проте не лінією трагедії, а побутової комедії. Хитрий циган, що потрапить обдурити всіх, — теж образ, що ми його зустрічаємо в українських казках та в інтермедіях. Закоханого поповича та його роман з Хіврею теж могли навіяти казки, де глузують з сільського духівництва.

Кольоритний опис ярмарку належить Гоголеві, йому-ж-таки належать й усі народні сцени (витівки парубків, що дратують Хіврю, бойовий наступ Хіврі на чоловіка, попович у Хіврі, гості в хаті, танки).

94) Р. 1832 Микола Венгер надрукував українською мовою свою невеличку повість: „Мыкола Коваль“. Це, — як каже автор — „малороссійская повѣсть нынѣшняго времени“. Описано польське повстання: „Въ Варшави зробывся калабалыкъ“ — оповідає автор. „Скризь побисылась шляхта, мовъ якъ литимъ гезьгалась скотына! Хоть бы на смихъ, одынъ голый панокъ не думавъ, що винъ велыкый панъ, у всякого голодрабця: жупанъ, двое пидстолетивъ, нижъ и коло боку заржавляна шаблюка...“ Спочутливо ставиться автор

Digitized by Google

до жидів, що постраждали в Польщі підчас цього „калабалыка". Після цього вступу описує він п'яних українців у шинку. Подано промову коваля Миколи на честь російського царя. Під'їхав до шинку дідич, пан М'ятижінський, виліз з коляси, звелів поставити хлопам відро сивухи й став намовляти їх узяти зброю й іти бити москалів. Коваль Микола заперечує панові. Тоді той розсердився, став на нього гукати й вимагати, щоб селяни другого-таки дня прилучилися до повстання, загрожуючи їм шибеницею. Загрозивши їм, пан повернувсь додому. Коли він удруге став загрожувати громаді, то скінчилося тим, що, з Миколиного наказу, селяни повісили самого пана й сами сповістили про це начальство.

95) Р. 1833 Квітка надрукував (у „Малор. пов.") повість: „Салдацькій патретъ". Р. 1837 В. Луганський (Даль) на сторінках „Современника" переклав цю повість під назвою: „Солдатскій портретъ". У підрядковій примітці Луганський вихваляє оригінал повісти та й каже, що „переводъ" — завсіди тільки „тѣнь подлинника", а „переводъ народной украинской повѣсти на русскій языкъ — менѣе полутѣни". Перекладач каже, що він переклав Квітчин твір на те, щоб заохотити читачів прочитати його в оригіналі (108). Розказано повість манірою гоголівських оповідань. Автор затулився якимось оповідачем, що наївно, але жваво й кольоритно переказує анекдоту про те, як спритний маляр так добре намалював салдата, що усі брали його картину за живу людину.

Спочатку повість характеризує маляра. „Былъ себѣ когда то какой то маляръ!.. Таки вотъ на умѣ мотается, какъ его звали, да не припомню! Ну, даромъ! маляръ, да и только! И что за дока былъ! лѣшій его знаетъ, какъ ладно писалъ! Можетъ статься, вы, братцы, читая, либо слушая сказку эту, подумаете, что онъ такъ себѣ малевалъ просто, какъ ни попало, что только разболтаетъ краску, алую, малиновую, либо желтую, да такъ просто и мажетъ столъ, либо сундукъ, что ли? О, нѣтъ, погодите! — таки что ни увидитъ, такъ съ него портретъ и удеретъ: хоть бы тебѣ ведро, либо свинья, что ли, таки точнехонько оно и есть!" (118). Якось він намалював кобилу паламаря Микити й поставив свою картину навпроти паламарського дворища. П'яний Микита одразу взяв картину за живу кобилу, хтів упіймати її, впустив, і потім, коли картина впала, заслаб з переляку.

Жваво й соковито малює автор самого маляра (110—1).

Поміщик замовив йому намалювати портрет салдата, щоб поставити на вгороді лякати горобців. Намалювавши салдата, маляр захтів перевірити своє вміння, — виставив його вранці на базарному майдані і став постерегати, яке враження справить портрет на перехожих. Успіх був повний. Усі перехожі гадали, що то живий салдат, і хлопчака з шинку, „пидтовкача", і Юхима-хуторянина, і перекупку Явдоху Колупанчиху і чепуруху дівчину-манірницю — Домаху, і Те-

Digitized by Google

решка-чоботаря, — одне слово геть-усіх обдурило його мистецтво. Усіх цих обдурених людей намальовано в повісті яскраво, кольоритно — усе це живі образи. Дуже мальовничо подано ярмарок (122—130). І п'яниця та гульвіса Матвій Шпонь, і салдат-москаль, що краде на базарі харч і обдурює крамарів, — циган з ведмедем, — усе це живе у веселій Квітчиній повісті.

96) Р. 1833 анонімний автор випустив у світ двоє оповідань: „Иванъ Подкова" і „Семейство Кулябки" (див. попереду), об'єднавши їх спільним заголовком: „Разсказы Прадѣда" „картины нравовъ, обычаевъ и домашняго быта", „книжка первая" (другої мабуть, не було).

Про першу повість доводилося говорити передше, — її значною мірою треба зачислити до „історичних". Описано, як татари нападають на українське село, розказано, як уміло організував самооборону Іван Підкова і про його подвиги. Та в цій повісті ми зустрічаємо і яскравий опис сільського побуту, і через те цю повість можна зачислити і до „побутових". Автор сам українець, і як він каже, „желаніе короче ознакомить своихъ соотечественниковъ съ цвѣтущимъ малороссійскимъ краемъ заставило его приняться за сочинительство".

Перше оповідання автор починає побутовою картиною: Федір Мандрика, „мужикъ небольшого роста въ одной рубашкѣ, безъ шапки и босой, пашетъ на двухъ парахъ воловъ землю". „Онъ былъ недальняго ума, трусливъ, нрава сварливаго, крутого, изъ-за пустяковъ затѣвалъ ссору и даже драку" (1—27). До всього з його п'яниця, — він усе тягне в шинок до Лейби (2). Дві инші пари волів поганяла дружина його Параска — „женщина высокая, молодая, румяная, лѣнивая, упрямая. Она любила жирно ѣсть, много спать и женихаться на улицѣ съ парубками" (3). Чоловіка свого Параска „ненавидѣла" і частенько частувала коцюбою (4). Вона була друга жінка в Мандрики: од першого шлюбу у нього залишилася красуня-дочка Оксана, гарна роботяща дівчина, що мачуха її гнобила. Вона й собі брала участь у праці. Мандрика працював лініво й погано — зламав плуга, розсердився і заходився битися з жінкою. Тільки-ж вона його перемогла. Тоді він накинувсь на дочку, так що їй довелося тікати до лісу. Усеньку цю сцену розказано дуже жваво, і характери дійових осіб окреслено виразно. Багатий хуторянин Саранчук став сватати Оксану. Батько, спокусившись на його подарунки, погодився на це одруження, та Параска сама підлабузнювалася до багатія-Саранчука і через те повстала проти шлюбу. Свою незгоду вона, проте, мотивувала тим, що за Саранчука іде лихий поговір, — що він — нехристь і не їсть свинини, не додержує постів, ніколи не говіє й не запричащається, у великий піст їсть ковбасу, глузує з святих мощів, „мимо церкви ходитъ, не ломая шапки,

Digitized by Google

а въ церковь Божію рѣдко заглядываетъ" (11). Не до вподоби його сватання й самій Оксані — вона кохала Івана Підкову, а він — її. Стосунки їхні були вільні, але рівночасно, цілком чисті: „Должно замѣтить, — каже автор — что на Украинѣ и до сихъ поръ еще отражается отпечатокъ патріархальной невинности. Тамъ дѣвушкѣ любящей нисколько не вмѣняется въ стыдъ, или безчестіе, въ кругу подружекъ сказать своему избранному слова любви, сидѣть у него на колѣнахъ и, переливая изъ души въ душу нѣжныя изъясненія, цѣловать его, только отнюдь не болѣе" (34). І от, якось у гурті дівчат та парубків, Оксана, сівши на коліна до Йвана, розповіла йому про те, що її сватає Саранчук. З цієї нагоди парубок Данило розповів про Саранчука те, що знав: виявляється, за Саранчука ходили погані чутки, — його вважали за чарівника, що йому допомагає сам пекельний дядько. Проз його хату усі поспішалися пройти не оглядаючись, хрестячись; на селі розповідали, що в його хаті „черная кошка мяукала, и бѣлая сука клубкомъ перевертывалась, коровой прикидывалась, и сова огненными глаза и сверкала, и воронъ каркалъ, и вѣдьма на помелѣ гуляла, и жабы лепетали" (40). Наслухавшись таких оповідань, Данило захтів сам довідатись, у чім річ, — пішов уночі напідпитку до Саранчукової хати, почув голос не людський, — ведмежий, злякавсь і утік (41). А втім, трохи заспокоївшись, він знову підійшов до заклятої хати й напоровся на привид, та це, як виявилося, був „Демьянъ Безталанный" — парубок, що давно вже зник був з села без вісти. Данило повів його вночі до шинку до Лейби (жваво описано як бешкетували парубки вночі в шинку й як перелякавсь жид) (45—48). І от, у шинку Дем'ян розповів свою історію, — розповів, як він потрапив на службу до Саранчука (автор описує середину багатої селянської хати — 50); Саранчук, виявляється, підроблював гроші й узяв Дем'яна до себе працювати. Розповів Дем'ян, як вони розійшлися після того, як Саранчук побачив, що новий робітник совае носа туди, куди не слід. Дем'ян розповів, що до підвалу, де фабриковано гроші, проведено воду, — треба тільки відкрутити кранта, й увесь підвал можна залляти. Далі автор оповідає про те, як Саранчук одвідав Мандрику (описано зовнішній вигляд і багате Саранчукове вбрання). Саранчук був татарин. На батьківщині він заподіяв злочин й утік на Україну. Тут він охрестився й тут забагатів, — „это былъ первый богачъ всей Малороссіи, извѣстный Саранчукъ" (62). І от, Саранчук сватає Оксану; батько її погоджується, дочка в розпуці. Параска намагається відтягти весілля. Оксана й Іван укладають спілку з Параскою проти Саранчука. Раптовий татарський напад допомагає їм: татари вгадали в Саранчуку свого земляка-злодія, пограбували його геть-чисто й повели з собою.

У жваве оповідання автор вплітає барвисті деталі побутового характеру, напр.: „подходятъ къ хатѣ — но какое злодѣйство! щенокъ

Digitized by Google

вскарабкался на окно, уронилъ яндову съ пирогами, выпачкался въ сметану и оплеталъ, разбойникъ, пироги безъ зазрѣнія совѣсти! Нельзя было узнать, къ какому роду принадлежалъ этотъ звѣрь, плававшій въ сметанѣ между разбросанными пирогами. А въ хатѣ купались въ борщѣ цыплята" (81—2). „Параска, съ досады, выбросила за окно кошку, просившую подачку, коромысло сломала на свиньѣ, хрюкавшей около порога" (87). Такі реалістичні деталі-мініятюри дуже пожвавлюють оповідання. Яскраво намальовано бійку поміж подружжям, де чоловік зазнає поразки, — бійку п'яного Мандрики у шинку, де його теж переможено (84); мальовничо описано українське село підчас татарського наскоку — розгром майна (100—1), паніку, коли всенька людність поховалася хто куди (90). Мандрика заліз у комін — звідтіля його витягнено геть вимазаного сажею (104—6), жінка його Параска залізла у діжку з сирівцем і вилізла звідти уся перемазана гущею так, що їй довелось ратуватися од зголоднілих свиней, що її заатакували (107—8). Кольоритний і Мандрика, що п'яний стоїть перед новим Гетьманом, — тим самим Іваном Підковою, якого Мандрика знав убогим хлопцем у своїому селі (112, 114).

Авторові пощастило намалювати в особі Мандрики та його дружини суцільні й соковиті побутові типи, близькі тим „типам", що їх так яскраво змалював Гоголь у „Вечерахъ на хуторѣ".

97) Р. 1835 Микола Венгер випустив у світ окремим виданням свої „Сочиненія".

З Україною звязано тільки повість-анекдоту: „Толпа зѣвакъ".

Спочатку автор характеризує Київські Контракти. Автор пішов колись до Контрактового будинку й дорогою побачив натовп, — зацікавився і підійшов. Виявляється, усі сміялись, дивлячись на двох „хохловъ изъ Лохвицы Полтавской губерніи", що стояли перед водограєм з відомим Сампсоном і, „полагая, что Сампсонъ живой и обладаетъ цѣлительной водою, упавъ передъ рѣшеткой (которая была заперта) на колѣни и снявъ шапки, кланялись и просили у него воды" (45).

98) Р. 1836 Петро Довгоносенко надрукував оповідання: „Цыганьска Шолопутьнява, або мій шляхъ до родыны", „розкозня". На 23 стор. автор, у формі передмови, розмовляє з братом. Далі автор оповідає, як за юнацьких літ, десь перед десятьма роками, мати збирала його до Москви, як вона сама боялася москалів, їхніх шахрайств і як намовляла сина стерегтися їх з цього погляду (29).

Прожив автор у Москві щасливо, поїхав на Україну купувати коней на ярмарку, і от у Воронежі його жорстоко обдурили цигани, та ще за допомогою українця Прокопа.

Digitized by Google

Усеньке оповідання це — жвава характеристика спритного шахрая Цигана й оповідання про те, як він шахрує, продаючи та міняючи коней. Жваво описано ярмарок, типи крамарів, жвавий, яскравий діялог — усе це безперечні стійності в повісті. Неначе живий вимальовується й сам оповідач, жертва хитрого шахрайства.

99) Р. 1837 у „Разсказахъ Пирятинца" Є. Гребінка умістив повість „Потапова недѣля" „быль". Це оповідання з життя старого й дурного Потапа та його молодої, моторної та хитрої жінки Насті. Жінка і лупцює чоловіка, і дурить його: він приносить додому вбитого журавля, — жінка умовляє його, що він жадного журавля не приносив. Поки Потап орав, вона порозкидувала по борознах живу рибу й переконала дурного чоловіка, ніби він рибу виорав з землі. Вона доводить чоловіка до того, що він уявив, наче він божеволіє, наче йому верзеться. Коли він перестав йняти віри своїм очам, вона одкрито при ньому стала цілуватися з Петьком Опанасовичем.

Уся ця повість з побутового погляду цікава тільки тим, що соковито малює своїх головних героїв: Потапа та Настю. Зміст цієї повісти запозичено з казки.

100) Р. 1838 Квітка надрукував повість: „Козырь-дівка". Р. 1840 у „Современникѣ" він надрукував російський переклад цієї повісти під тим самим заголовком: „Козырь-дѣвка". У цьому оповіданні розвинено сюжет, розроблений у повістях про Парашу Лупалову („Параша Сибирячка") і в Пушкіновій „Капитанской дочкѣ". Трохим Макуха мав дочку Ївгу — енергійну, лагідну й поважну трудящу дівчину й непутящого сина Тимоху. Окрім того, жив у нього приймак Левко, — парубок гарний усіма сторонами. Ївга та Левко покохали одне одного та й захтіли одружитися. Саме під той час Тимоха обікрав батька, а підозру взято на Левка, — його знайдено коло розбитої скрині з грошима. А як Тимосі допомагав сільський писар, що його кохання відкинула Ївга, — то Левка незаконно обвинувачено, без допиту повезено у кайданах до міста. Судові непорядки й зловживання його мало не зовсім згубили, коли-б не Ївга. Вона дійшла до міста, ходила по всіх інстанціях, набридала усім властям аж до самого губернатора, що з його була чесна й щира людина. До того, сам Тимоха поп'яну був прохопився. Левкову справу переглянено, і Левка звільнено.

Образ Ївжин — виразний — написано яскраво й життьово. Не менш соковито обмальовано негативних дійових осіб, — представників влади різних рангів. Безтямний, дурний Голова, шахрай-писар, пан-справник, міська судова дрібнота, секретар суду, судді — один дурненький, що нічого не розуміє (47—49), — другий —

Digitized by Google

прожера, полюбляє бублики, — усе це побутові типи. Часом, проте, вони переходять у карикатуру.

Автор починає повість з того, що розумує на тему: „не осуждай ближняго".

101) Р. 1838 Є. Гребінка надрукував у „Сборникѣ на 1838 г." (25—42) оповідання: „Вотъ кому зозуля ковала". Це оповідання про двох козаків-сусід: Микиту Чмиху та Кузьму Щура. Вони приятелювали, кумували, і от, як гоголівські Іван Іванович й Іван Нечипорович, вони посварилися через дурницю: на дереві, що стояло на межі їхніх володінь, сіла зозуля й заходилася кувати. Обидва приятелі були на своїх городах, — лежали там, нічогісінько не роблячи, і обидва стали рахувати скільки разів прокує зозуля. Між ними виникла суперечка, до кого-ж з них кувала зозуля. Суперечка дійшла до сотника Непийводи. Сотник, діставши з кожного по карбованцю, заявив, що зозуля кувала йому. На довід він показав обом прохачам два карбованці та й прогнав їх додому.

Повість написано гоголівською манірою. Типові обидва козаки— обидва нагадують Івана Нечипоровича. Типовий і п'яниця сотник Непийвода, — „сільський Соломон" — „гомеопат", що п'е гомеопатичними пайками протягом цілого дня горілку з наперстка.

102) Р. 1840 Квітка-Основ'яненко надрукував у „Современникѣ" оповідання: „Ложныя понятія". Герой повісти Пантелимон Стовбир, син „казеннаго обывателя", здобув од батька достатнє утримання і запишавсь, — не захтів бути селянином, — переїхав до міста, одкрив крамничку, зазнався з міськими міщанами та дрібними крамарями. Автор докладно описує побут міських міщан, їхню вечірку, частування. У Стовбира була дочка Настя, лагідна, покірлива дівчина-красуня.

А що з Стовбира була людина необачна, торговля його пішла погано, — довелося припинити торговлю, — він став жити прибутками з флігеля, що наймав пожильцям. Якось він одержав од рідної сестри листа, де вона прохала примістити у флігелі її сина Омеляна, що хтів жити у місті „ради образованія". Омелян був зовсім дурень, що злегка нахапавсь „новыхъ идей": звав себе „Эмилемъ", уважав „предразсудками" стару мораль та релігію, одкидав власність, шлюб, визнавав „разумность натуры" і взявся псувати Настю, перейменувавши її чомусь в „Нину". Скінчилося тим, що він її мало не зґвалтував, а далі сам випив отруту й їй дав. Її врятовано, а він вмер. Лікар, що доглядав його, коли він конав, напутив його словами: „Дураку туда и дорога". Настя пішла у манастир, а батьки позбулися усього майна та й поробилися звичайнісінькими наймитами.

Digitized by Google

103) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко у „Ластовкѣ" вмістив невеличке оповідання: „На пущаньня якъ завьязано". Це — анекдота з народнього життя. Хома перед постом захтів був так наїстися, щоб усенький піст його не кортіло-б більше їсти. Жінка його Килина годувала його цілісінький день (описано українські страви). Надвечір Хома піддався — не зміг доїсти всього, що ще стояло на столі. Дружина його бачучи, що чоловікові не сила їсти, перелякалася та й скрикнула: „‚Охъ мыни лыхо!.. чы не зъ очей?' — ‚Ни!' — ледви примовывъ, тяжко дыхаючи, сердешный Хома: — ‚бачу, на пущаньня, якъ завьязано'" (293).

104) Р. 1841 Квітка-Основ'яненко у збірці „Наши, списанные съ натуры русскими" умістив цікавий нарис, під назвою „Знахарь".

„Великое дѣло — знахарь! — так починається нарис — почетнѣе его нѣтъ не только въ томъ селеніи, гдѣ онъ живетъ, но и въ цѣломъ околоткѣ. Что вашъ атаманъ! Что вашъ Голова! Да чего? Самъ панъ-писарь волостной, передъ которымъ и Голова, встрѣчаясь съ нимъ на улицѣ, за три шага торопится снимать шапку... такъ вотъ, и эта важная персона, панъ-писарь, говорю я, — передъ знахаремъ — ничто!" (123).

Далі автор оповідає, яке величезне враження справляє знахур на село: скоро-но він похитає головою, проходячи повз збори, і збори зірвано — усі розходяться, бо всі розуміють, що діла не буде (127). Надто тероризує він жіноцтво. Спритні люди це використовують (127—8). Автор оповідає, як завдяки знахуреві, збори збільшують платню писареві, — як ніхто не зважується заперечувати таку постанову, скоро-но гляне на них знахур.

І от автор переказує історію одного такого знахура Данила Родивоновича. Почалося з витівки, — з жарту. Данило з парубками устругнув штуку: побачивши, що в хаті, де лежав на лаві небіжчик, жінки поснули — він небіжчика поставив до стінки з коцюбою; прокинулися вранці баби й перелякалися, побачивши, що небіжчик стоїть; прийшов Данило, вдав, що бореться з небіжчиком і нарешті поклав його знову на лаву. По селу пішов поговір, ніби з Данила чаклун. Далі встругнув він фокуса з змією, — і слава його зміцнилася.

Автор розгортає усю цю характерну історію сільського знахура на тлі яскраво намальованого побуту й освітлює всю картину тонким гумором.

105) Р. 1841 П. Куліш на сторінках „Ластовки" вмістив оповідання: „Цыганъ" („урывокъ зъ казкы"). У цьому „уривку" розроблено відомий сюжет, як п'яницю, сонного, перенесено до панських хоромів. Він прокинувсь у незнайомій обставі, спочатку не міг нічого зрозуміти, але дуже швидко пристосувавсь та й заходивсь

Digitized by Google

командувати по-панськи. Коли він заснув, його перенесено на те місце, де він уперше заснув. Прокинувшись, він вирішує, що щасливий день свого панування він бачив уві сні.

Оповідання дуже яскраве з побутового погляду. Дію звязано з Чернігівщиною.

106) Р. 1841 Квітка в „Ластовкѣ" надрукував веселий жартповість під назвою: „Пархимове сниданьня". Це оповідання про придуркуватого Пархома, що його одружила з собою жвава Настуся. Скоро вона одружилася, заразісінько прибрала до руки усі чоловікові грошенята. Дурного чоловіка вона загнуздала в шори, водила його в лахміттях, а сама прибиралась, стала моторною бабою. „Молодыця хочь куды — каже про неї автор. — А зубаста була. Вже не заидайся зъ нею нихто. Тилко зачепы іи — такъ разомъ якъ залящыть, затрыщыть, загомоныть, перекорeныть и батька и матирь и увесь ридъ и такихъ прыкладокъ попрыклада, що й не додумаешся, видкиля вона усего набралася? И вже іи, ни за що не переговорышь. Якъ вода, бува греблю прорвавшы, — и бижыть, и шумыть, и реве, и клекоче, такъ и Настуся" (255).

І от Пархім надумавсь якось повернути втрачену владу над жінкою — захтів одержати од неї гроші. Він узявсь хитрувати, удав наче слабий, став їй набридати, вимагаючи, щоб вона покупила йому ласощів. Набрид він їй так, що вона, щоб одчепитись од дурня, дала йому грошей і він пішов на базар купувати собі ласощів. Тільки-ж помилкою покупив хріну. І заходився їсти свої „ласощі" Пархім. „А слезы такъ и заливають. Ажъ очи рогомъ лизуть. Охъ, лышечко" приказував він, проте їв: „бачылы чортовы очи, що куповалы: ижте-жъ! — казав він (278), гризучи хрін.

107) Р. 1841 Порфир Кореницький в альманасі „Снѣпъ" надрукував „сатирицську поэму": „Вечерницѣ". Це — жваве реальне оповідання про те, як весело гуляв якось на вечерницях молодий попович. Докладно описано всі розваги, частування, танки, вбрання тих, хто був на вечерницях.

108) Того-таки р. 1841 у тому самому альманасі Петро Писаревський надрукував повість: „Стецько", „можебилиця". Це — жваве реальне оповідання про те, як Стецько — „подкидышъ", вихованець панотця Сидора, покохав його уродливу доню Любку, а Любка — його, — як батько, щоб розбити це кохання, глузував з Стецька та кінець-кінцем віддав дочку за нього.

У повісті не зле описано жнива, розказано, як сватавсь багатий хуторянин Пахом, що хтів одружити сина з Любкою й дістав гарбуза, чумацька валка взимку в степу, подано оповідання хлопця-бурсака, що взимку йшов пішки додому і мало не замерз.

Digitized by Google

109) Р. 1841 П. Писаревський на сторінках „Ластовки" умістив двсе віршів: „Паньске слово—велыке дило" і „Собака та злодіи". У першому вірші розказано про те, як хуторянин Петро Терпило після того, як довший час вагавсь, надумавсь попрохати у пана новий кожух. Пан обіцявсь дати й забувсь. З Петра усі знущались, що він пойняв віри панському слову. У другому вірші розказано епізод з сільського життя: хуторянин забувсь на ніч одвязати собаку, і злодії любісінько обікрали хату.

110) Р. 1842 Квітка-Основ'яненко у „Маякѣ" (III) надрукував жартівливе оповідання з народнього побуту: „Малороссійская быль" [1]). Демко заздрив „дякам", бо їх усі на селі шанують за розум і садовлять на почесне місце. Сам Демко полюбляв, щоб слухали, як він править теревені, та скоро до хати заходили „дяки", як слухачі Демкові одходили од нього. Тоді він надумавсь дати освіту свойому синові, щоб хоч він порозумнішав і хоч-би він досяг того становища, якого не щастило дійти йому самому. Закінчив його син освіту у „дяків", поїхав „за разумомъ" до чужих країн. Багато років зминуло, нарешті він повернувсь. Батько був певнісінький, що тепер його розумний син перевищить усіх на селі своїм розумом і засоромить самих „дяків". Після довгих готувань (син уночі спалив силу-силенну свічок, вигадуючи таке хитре запитання, що забило-б памороки мудрим „дякам") настав день випробовування, і син поставив таке мудре питання „Якъ сгорить батькова хата, где будуть тогди горобцû водитися" (25). Це безглузде запитання розбило усі пишні Демкові надії: він пересвідчивсь, що по-дурному перевів на свого дурного сина гроші.

111) Р. 1843 Квітка-Основ'яненко у „Молодику" на 1843 р. умістив оповідання: „Пидбрехачъ" — смішну анекдоту про те, як сватали Пархома виряджений од нього „староста" — сват Остап і підбрехач Самійло, що його взяв собі у підмогу Остап. Підбрехач мав-би підсилювати враження од слів головного свата-старости, що вихваляє жениха. Та дурний Самійло прибільшував не то стійності, а й хиби женихові, і звів на нівець усеньке сватання.

112) Р. 1844 П. І. випустив збірку оповідань під назвою: „Забавныя приключенія четырехъ жидковъ въ Хохландіи" (2-ге вид. р. 1859). З оповідань, котрі увійшли до збірки, тільки в двох перших виступають українці. Зміст першого оповідання: „Странный договоръ" такий. Грицько прийшов з важкою вантагою до корчми. Побачивши там жида, він надумавсь при-

[1]) Цікаво, що текст надруковано двома мовами, українською та російською en regard.

Digitized by Google

мусити його, щоб він ніс важку вантагу. Коли довелося платити в корчмі за харч, — він позичив гроші у жида, давши йому в заставу свого важкого мішка. Гадаючи, що Грицько не викупить мішка, жид дав йому гроші. Пішли з корчми вони обидва, жид ніс мішка, а Грицько йшов упорожні та палив люльку. Коли вони прийшли на село, Грицько розплатився з жидом і викупив свого мішка.

У другому оповіданні „Шемякинъ судъ" автор оповідає про те, як Панас продав за дорученням од жида Хацкеля його корову, а грошей не віддав. Хоч як благав його жид, він тільки у відповідь „свисталъ", „якъ бабакъ". Пішов жид скаржитись до пана Спесевича і розповів йому, що Панас грошей не віддає, „тильки все свисте, якъ той бабакъ, то нѣхъ панъ бендзе ласковъ, свисне ему въ ... жебы онъ сказалъ" (29). Пан зрозумів жидові слова буквально і аж сказився: „Якъ то можно, жебы Панъ хлопу въ... свисталъ!" — викликнув він та й звелів хлопам дати жидові сто нагаїв.

113) Р. 1846 на сторінках „Украинскаго Вѣстника" уміщено оповідання Квітки-Основ'яненка: „Безсрочный". Автор оповідає про те, як повернувся до рідного села улан Венедикт Удалов (по-сільському — Индик Дригайло), багато років не бувши вдома. Він залишився на селі, став служити поміщикові як чесний та розумний доглядач над селянами.

Повість перейнято „патріотизмом", автор над усяку міру вихваляє Миколу I, „матушку Русь", і військову службу ідеалізовано.

114) Р. 1850 Микола Венгер надрукував окремим виданням українською мовою невеличку поему: „Червонный жупанъ". У цій поемі подано діялог між дочкою та матір'ю. Дочка прохає матір, щоб вона не шила їй червоного жупана, бо вона заміж не піде, — хоче пожити ще дівчиною. Мати спочатку висловлює невдоволення, але далі лагіднішає та й каже:

Нехай же такъ буде —
Ты въ дивкахъ гуляй!
Якъ вси добры люди —
Таньцюй и спивай!

Digitized by Google

СПИСОК ТВОРІВ,

ВИКОРИСТАНИХ У ПРАЦІ

Digitized by Google

Digitized by Google

1800.

1. *„Путешествіе въ полуденную Россію“*. В. Измайловъ. I-ая ч. 1800. 2 изд. въ 4 ч. 1802; 3-ье изд. 1805.

[Уривки передруковані в Собр. образц. р. соч. ч. VI, 1817, 168—176, Кіевъ]. Смирд. [1]) 3808.

1801.

2. *„Богатырскія повѣсти въ стихахъ. Альоша Поповичь и Чурила Пленковичь“* соч. Николая Радищева. 2 ч., М., 1801. Смирд. 6749. Плав. [2]) 5141.

1802.

3. *Путешествіе...* В. Измайлова 4 ч., 2-ге вид. 1802, 1-ше вид. 1800, 3-тє 1805.

4. *„Владиміръ возрожденный“*, въ 12 пѣсняхъ, соч. М. Хераскова, изд. 3-ье. М., 1801, Соп. [3]) 8641.

1-ше вид. 1785; 2-ге — 1787; 4-те — 1809 г. (См. 1-е пр. 10479).

1803.

5. *„Досуги Крымскаго судьи, или второе путешествіе въ Крымъ“*, П. Сумароковъ, 2 ч. 1803—1805.

[Про Україну в I т.]. См. 3822.

6. *„Новое путешествіе въ Малороссію“*, кн. П. Шаликова. М. Меркурій 1803, кн. 9, 137—188; кн. 10, 4—43.

7. *„Ольга“*, историческій отрывокъ. М., 1803, Соп. 7380. См. 8425.

8. *„Путешествіе кн. Петра Шаликова въ Малороссію“*, М. 1803. Соп. 9250. См. 3816.

1804.

[„Историческое обозрѣніе Малороссіи“. Берлинскій. Съв. Вѣстн. 1805, ч. V].

9. *„Новое путешествіе въ Малороссію“*, сочиненіе кн. Шаликова. В. Е., 1804, XIII ч., № 2, 97—134.

10. *„Оскольдъ, или торжество христіанской религіи“*. Романенко Бр-ій. Нов. русск. лит., 1804, XII, 129—151.

11. „Памятникъ Николаю Александровичу Львову“, съ приложеніемъ сочиненной имъ піэсы: *„Добрыня, богатырская пѣснь“*. Другъ Просв., 1804, III, № 9, 194—207.

[Передрук. в Приб. къ Р. Инв. на 1822 г., кн. II, 134—144].

1805.

12. *„Путешествіе въ полуденную Россію“*, В. Измайловъ, 1805, 3-е изд. [1-ое вид. 1800, 2-ге вид. 1802].

---

[1]) Смирдинъ, „Роспись Росс. книгамъ“.

[2]) Плавильщиковъ, „Роспись Росс. книгамъ“.

[3]) Сопиковъ, „Опытъ библіографіи“.

Digitized by Google

13. „*Рогнѣда, или разореніе Полоцка*". Н. Арцыбашевъ. Сѣв. Вѣст. 1804, кн. I—III. [Окр. вид. 1818].

14. „*Украинская сирота*", истинная повѣсть, соч. Ивана Свѣчинскаго, СПБ, 1805. См. 8456. Плав. 4898.

1806.

15. „*Ольга, великая княгиня Кіевская*", историческій отрывокъ. К/К. Моск. Курьеръ. 1806, ч. III, 49—67.

1807.

16. „*Малороссіянка*", истинный анекдотъ. Весенній Цвѣтокъ, 1807, III, 1—6.

1808.

17. „*Вѣдьма и злодѣи, или чудное происшествіе*", А. Павловскаго, 1808. Соп. 12854. См. 8354.

18. „*Екатеринославль*". [Кн. Шаликовъ]. Аглая, 1808, XIII, № 1, 42—64.

19. „*Елизаветградъ*". [Кн. Шаликовъ]. Аглая, 1808, XIV, № 4, 49—51.

20. „*Енеида*", *на малороссійскій языкъ перелицованная*". [Соч. И. Котляревскаго]. 2-е изд. 3 ч. 1808. См. 6802.

1-е изд. 2 ч. 1798, 3-ье изд. 1809, 4 ч.; 4-е изд. Харьков 1842, 6 ч.; инш. вид. 1862, 1875, 1878 та ин.

21. „*Кременчугъ*" [Кн. Шаликовъ]. Аглая, 1808, XIV, № 4, 52—57.

22. „*Николаевъ*" [Кн. Шаликовъ]. Аглая, 1808, XIV, № 4, 58—63.

23. „*Одесса*" [Кн. Шаликовъ]. Аглая, 1808, XIV, № 5—6, 3—17.

24 „*Ольга Прекрасная и князь Игорь*", „древняя пѣснь". В. Е. 1808, III, 198—200.

25. „*Повѣсть о Мстиславѣ I Володиміровичѣ, славномъ князѣ русскомъ*". Изд. Павелъ Львовъ. Р. В. 1808, IV, 151—202.

26. „*Рогнѣда на могилѣ Ярополковой*". Федоръ Ивановъ. Р. В. 1808, кн. IX, 383—8. [2-ге вид. 1822].

1809.

27. „*Вечеръ въ Малороссіи*". Моск. Вѣстн., 1809, I, 195—205.

28. „*Виргиліева Энеида*", на малороссійскій языкъ преложенная И. Котляревскимъ. 3-ье изд. Спб. 1809, 4 ч. 1-ое изд. въ 2-хъ ч. — 1798 г.; 2-ое изд. въ 3-хъ ч. — 1808; 4-ое изд. въ 6 ч. 1842. См. 6802.

29. „*Письмо изъ Малороссіи*". Иванъ Гуржеевъ. В. Е. 1809, ч. XLIV, 36—39.

30. „*Словенскіе вечера*", соч. Василія Нарѣжнаго, ч. I; Спб. 1809. Соп. 2455. См. 8450. 2-ге вид. в 2 т. 1826 р.

1810.

31. „*Оскольдъ*", повѣсть, почерпнутая изъ отрывковъ древнихъ Готѳскихъ скальдовъ [Муравьевъ]. В. Е. 1810, ч. 50, № 6, 81—103.

32. „*Предслава и Добрыня*". К. Батюшковъ, соч. въ 1810 г. напечат. въ 1831.

33. „*Славны бубны за горами, или путешествіе мое кое-куда въ 1810 г.*" [1]). И. Долгорукій [вперше надруковано було р. 1870].

1811.

34. „*Софіевка*". К. И. Д-ій [Князь Ив. М. Долгорукій] В. Евр. 1811, ч. LVI, № 6, 123—33.

[Передрук. у тв.: „Славны бубны за горами". Кн. I. Долгорукого, 1870].

---

[1]) Зміст подано в „Кіевской Ст.", 1893, т. XL—XLI. „Путешествія въ Малороссію". (Там-же: „Путешествіе въ Малороссію" акад. Гильденштедта въ 1791 г.).

Digitized by Google

1812.

35. „*Рогдай*". С. Саларева. Труды О. Люб. Росс. Слов. 1812 г., ч. I, 43—46.

36. „*Святославъ*". С. Саларева. Тр. О. Л. Росс. Слов., 1812, ч. I. 52—7.

1813.

37. „*Ольга, или торжество вѣры*", въ 4 пѣсняхъ. Г. Титовой. Спб. 1813. Плав. 3925. См. 8183.

38. „*Путешествіе Высокопреосвященнѣйшаго Платона*", Митрополита Московскаго и проч. въ Кіевъ и по другимъ Россійскимъ городамъ въ 1804 году, собственною рукою написанное. Спб. 1813.

[Витяга надруковано в Вѣстн. Евр. 1814, 74, 42—60]. См. 3803.

1814.

39. „*Илья Муромецъ*", „богатырская повѣсть". Н. М. Карамзинъ. Пантеонъ р. поэзіи, 1814, III, 60—82. 1-ше вид. 1795. Аглая ч. II. 255.

40. „*Отрывокъ изъ повѣсти о князѣ Мстиславѣ великомъ побѣдителѣ Половцевъ*". Р. В. 1814, V, 1—11.

41. „*Сироты въ Малороссіи, или цвѣты Иванъ и Марья*", повѣсть В. И[змайлова]. В. Е., 1814, ч. 74, № 7, 163—203, 251—276.

1815.

42. „*Козакъ*", I, 14—16. [А. Пушкинъ]. Росс. Музеумъ. 1815, № 3, 264—266.

1816.

43. „*Валковское кладбище*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1816, III, 36—48.

44. „*Воспоминанія о Новгородѣ Сѣверскомъ*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1816, II, 37—52; 169—182.

45. „*Еще нѣсколько моихъ воспоминаній*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1816, III, 173—190, IV, 52—70.

[„О Малой Россіи". Грибовскій. Укр. В. 1816, ч. I].

46. „*Основаніе Харькова*", Мслвчь [Масловичь]. Харьк. Демокр. 1816, I, 545, III, 95—103.

47. „*Отрывки изъ писемъ о Малороссіи*", А. Левшина. Укр. В. 1816, III, 307—314, IV, 32—51.

48. „*Письма изъ Малороссіи*", Алексѣй Левшинъ. Харьковъ. 1816.

49. „*Письма къ другу*", Ѳедора Глинки. 3 ч. Спб. 1816. Сод. въ II ч. „*Зиновій Богданъ Хмельницкій, или освобожденная Малороссія*", 1819 г. См. 6362.

1817.

[„Введеніе въ Малороссійскую исторію", М. Марковъ. Укр. В. 1817, IX—X].

50. „*Возвращеніе изъ Валокъ въ Харьковъ*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1817, ч. VIII, кн. X, 26—36.

[„Гетманъ Хмѣльницкій". Грибовскій. Укр. В. 1817, VI].

51. „*Двѣнадцать спящихъ дѣвъ*", „старинная повѣсть". Соч. Василія Жуковскаго. 1817. См. 6829. Плав. 5144.

52. „*Днѣпръ*", (отрывокъ изъ моего журнала). Любовь Кричевская. Укр. В. 1817, ч. I, кн. V, 199.

53. „*Мои свободныя минуты*", собр. соч. Л. Кричевской, ч. I, 1817 г., ч. II 1818. См. 6139 (обидві частині — 1818 р.).

Зміст кн. I: 1) Стихотвореніе: „Днѣпръ" — 45 стор., 2) „Нѣсколько отрывковъ журнала, посвященнаго моимъ друзьямъ", 129.

54. „*Мысли о Харьковѣ*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1817, ч. XIII, кн. X, 184—199.

Digitized by Google

55. „*Одесса*", Ив. Вернетъ. Укр. В., 1817, ч. VI, к. IV, 314.

56. „*Отрывокъ изъ моего журнала*", А. Кричевская. Укр. В. 1817, I, кн. V, 197—8.

57. „*Отрывки изъ путевыхъ записокъ одного украинца по дорогѣ изъ Спб. къ Харькову*", Г. де К. Укр. В. 1817, ч. VII, к. VII, 232—241.

58. „*Письма Путешественника въ полуденную Россію*", В. Измайловъ. Собр. образц. р. соч. 1817, ч. VI (отрывки) 1-ше вид. 1800.

59. [*Русалка*. К. Батюшковъ. Соч. К. Н. Батюшкова подъ ред. акад. Л. Н. Майкова и В. И. Саитова, III, 453—4. *Сохранился планъ*].

60. „*Святогорскій монастырь въ Изюмскомъ уѣздѣ*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1817, ч. VI, кн. IV, 187—198.

61. „*Тоска по мѣстечкѣ B* Б* и раскаянье*" (отрывокъ изъ ежедн. записокъ) P*, Укр. В. 1817, ч. V, кн. I, 43—60.

1818.

62. „*Бракъ по расчету*", Б...ковъ (Ив. Боровковъ?). Соревнов. Просвѣщ. 1818, I, 387—399.

63. „*Вакула Чмырь*", в „Грамматикѣ Малороссійскаго нарѣчія". Соч. Ал. Павловскаго. Спб. 1818. См. 5845.

64. „*Днѣпровскій теремъ*", С. Саларева, Тр. О-ва Любит. Росс. Слов., 1818, ч. 10, 83—7.

65. „*Игорь*", „пятый славянскій вечеръ" (изъ II ч. „Словенскихъ вечеровъ"). Вас. Нарѣжнаго. Сор. Просв. 1818, III, 213—287. [Передруковано в II-ому т. „Словенскихъ вечеровъ", вид. 1826 р.].

[„Исторія государства Россійскаго", Н. М. Карамзина. 8 т. 1818 (№ 308. С. Пономаревъ). Надрук. I—III тт. в 1816; V—VIII — в 1817; у продаж 8 т. пішли року 1818; IX т. — 1821; X—XI тт. — 1824; 2-ге вид. 1818—1819 (I—III — 1818, IV—VIII — 1819); 3-є вид. — 1830—31 в 12 т.; 4-е вид. — 1833—5, в 12 т.; 5-е вид. — 1842—3 в 3 т.].

66. „*Любославъ*", „Словянскіе вечера". В. Нарѣжнаго. Сор. Просв. 1818, IV, 173—194, 272—310. (Передруковано в II т. „Слов. вечеровъ", вид. 1826 р.).

67. „*Не болѣе одной почтовой станціи. Нечаянный отъѣздъ изъ Харькова*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1818, ч. XI, кн. VII, 86—100.

68. „*Обуховка*", В. Капниста. С. О. 1818, № 33, 31.

69. „*Опыты въ прозѣ*", Разумника Гонорскаго. Харк. 1818. Плав. 6497. (Крім вірш. єсть повість: „*Козаки и Богданъ Хмельницкій*" — 107). См. 6131.

70. „*Отрывки изъ путевыхъ записокъ*". Н. Левицкій. Укр. В. 1818, ч. XI, кн. VII, 207—223.

71. „*Панъ та собака*", „казка". ъ...й...ъ [Петръ Артемовскій-Гулакъ]. Укр. В. 1818, ч. XII, т. X, 356—362.

72. „*Ратмиръ и Всемила*", „древнее преданіе". Ан. Дуропъ. Сор. Просв. 1818, ч. I, № 1, 45—66, № 2, 196—216.

73. „*Рогнѣда*", Н. Арцыбашевъ. 1818. См. 8440.

[Давніш: Сѣв. В., 1804, кн. I—III].

74. „*Человѣкъ во вкусѣ Геснера и Флоріана*", Ник. Левицкій. Укр. В. 1818, X, № 4, 88—98.

75. „*Чеславъ*", Е. Люценко. Сор. Просв. 1818, I, № 1, 226—246.

1819.

76. „*Александръ*", „осьмый словенскій вечеръ". В. Нарѣжнаго. Сор. Просв. 1819, № VII, 3—24.

[Передруковано в II ч. „Слов. вечер.", вид. 1826 р.].

[„Еще нѣсколько замѣчаній о Слободско-украинской губерніи". Сор. Просв. 1819, IX].

77. „*Владиміръ возрожденный*", въ 12 пѣсняхъ, соч. Хераскова. Вид. 4-те 1819; 1-ше вид. 1785; 2-ге 1787; 3-те 1801.

Digitized by Google

78. „*Зиновій Богданъ Хмѣльницкій, или освобожденная Малороссія*", соч. Ѳедора Глинки. 2 ч. Спб. 1819. См. 8736, Плав. 4325.

[Див. р. 1816 „Письма къ другу". — Надруковано в Сор. Просв. 1819, ч. V, 1—16, 127—170, ч. VI, 1—26, 237—266].

79. „*И только три перепъзда*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1819, ч. XIV, кн. IV, 75—82.

80. „*Мстиславъ Мстиславичь*", П. Катенинъ. Соч. т. I, 37—42, изд. 1832.

81. „*Мысли одного изъ моихъ дней въ Харьковѣ*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1819, ч. XIV, кн. IV, 66—75.

82. „*Небольшая поѣздка моя по Зміѣвскому уѣзду*", Ив. Вернетъ. Укр. В. 1819, ч. XV, кн. VII, 54—63.

[„Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсенъ", кн. Цертелевъ, 1819].

83. „*Письмо изъ Украины*", Е. Ковалевскій. Сор. Просв. 1819, ч. VII, № 7, 43—5.

84. „*Пѣснь на могилѣ Игоря*", отрывокъ, взятый изъ соч. Нарѣжнаго: „пятый слов. вечеръ" въ стих. Уланъ-Поселянинъ. Укр. В. 1819, ч. XIV, кн. IV, 85—8.

85. „*Солопій, та Хивря, або горохъ пры дорози*". ...ъ...й...ъ (Петръ Артемовскій-Гулакъ). Укр. В. 1819, ч. XVI, кн. X, 80—94.

86. „*Усладъ и Людмилла*". В. Пушкина. Тр. О-ва Любит. Росс. Слов. 1819, ч. 13, 64—70.

1820.

87. „*Великій князь Ярославъ I на берегахъ Волги*", повѣствованіе о построеніи города Ярославля, взятое изъ „Нестора", соч. П. Львова. М. 1820. См. 2470.

88. „*Марія*", повѣсть. М. 1820. См. 8398. Плав. 7227 (переклад).

89. „Отрывокъ изъ первой пѣсни поэмы: ‚*Русланъ и Людмилла*'", А. Пушкинъ. Невск. Зр. 1820, I, 44—52.

90. „*Рогнѣда*" (истор. повѣсть). Ж. [автор] В. Е. 1820, ч. 110, 81—97.

91. „*Русланъ и Людмилла*", въ 6 п., соч. Александра Пушкина. Спб. 1820, См. 6773. Плав. 7206.

1821.

92. „*Святополкъ*", К. Рылѣевъ. С. О. 1821, ч. 74, № XLVII, 33—5.

1822.

93. „*Аристіонъ, или перевоспитаніе*", справедливая повѣсть, соч. В. Нарѣжнаго, 2 ч. Спб. 1822. См. 8345. Плав. 7831.

94. „*Богданъ Хмѣльницкій*", дума К. Рылѣева. Лит. Приб. къ Русск. Инв. 1822, № 54; [удруге: „съ испр." в Сор. Просв. 1822, ч. XVIII, 342—5].

95. „*Боянъ*", К. Рылѣевъ, Сор. Просв. 1822, ч. XVII, 330.

96. „*Вечеръ на Днѣпрѣ*", В. Андросовъ. В. Е. 1822, 120 ч. 259—261.

97. „*Добрыня*", „богатырская пѣснь", соч. Н. А. Львова. Приб. къ Русск. Инв. 1822, кн. II, 134—144. 1-ше вид. р. 1804.

[„Исторія Малой Россіи со временъ присоединенія оной къ Россійскому Государству при Царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ", Н. Бантышъ-Каменскій. 4 ч. М. 1822. 2-ге вид. 1830 в 3-х ч.; 3-тє вид. — 1842 в 3-х ч.].

98. „*Козакъ на родинѣ*", А. П. С. О. 1822, ч. LXXXII, 128—130.

99. „*Малороссійскіе анекдоты*" [Квитка-Основьяненко]. В. Е. 1822, VI т., 61—68, 157—162.

[„О имени: Козакъ", П. Бутковъ, В. Евр. 1822, ч. 117].

100. „*Олегъ Вѣщій*", К. Рылѣевъ. Нов. Лит. 1822, I, 171—3.

101. „*Ольга при могилѣ Игоря*", К. Рылѣевъ. Нов. Лит. 1822, I, 187—190.

[„Отрывокъ изъ исторіи Малороссіи", соч. Мартосомъ, Сѣв. Арх. 1822, т. III, гл. 7.

102. „*Рогнѣда на могилѣ Ярополка*", Ивановъ. Собр. образц. р. соч. 1822, ч. VI, 28—33. (1-ше вид. 1808 р.).

Digitized by Google

103. „*Святославъ*", дума К. Рылѣева, Нов. Лит. 1822, I, 61—64 (ще: Сор. Просв. 1822, ч. XIX, 79—83).

1823.

104. „*Баянъ*", „отрывокъ изъ большой поэмы". Н. Языковъ. Нов. Лит. 1823, ч. VI, 188—192.

105. „*Мстиславъ Удалой*", К. Рылѣевъ, Пол. Зв. на 1823, 282—4.

106. „*Петръ Великій въ Острогожскѣ*", К. Рылѣевъ. Сор. Просв. 1823, ч. XXI, 287—290 (удруге: Нов. Лит. 1824, ч. VIII).

107. „*Рогнѣда*", повѣсть. К. Рылѣевъ. Пол. Зв. на 1823, 45—56.

108. „*Святополкъ*", П. Шкляревскій. Благонам. 1823, XXIII, 351—2.

109. „*Якутскъ*" (изъ поэмы: „Войнаровскій"). К. Рылѣевъ. Сор. Просв. 1823, XXI, 287—290 (удруге: С. О. 1824 р.).

1824.

110. „*Бѣгство Мазепы*" (отрывокъ изъ поэмы: „Войнаровскій"). К. Рылѣевъ. Пол. Зв. на 1824, 230—233.

111. „*Бурсакъ*", „малороссійская повѣсть", соч. Василія Нарѣжнаго, 4 ч. М. 1824. См. 8348. Плав. 8395.

[„Копіи съ подлинныхъ бумагъ Юрія Хмѣльницкаго, Ивана Мазепы, И. Скоропадскаго и П. Апостола" — Укр. Журн. 1824, №№ 19—21].

112. „*Новыя повѣсти*" Василія Нарѣжнаго, 3 ч. Спб. 1824. См. 8418, Плав. 8406.

Зміст.: I т. „*Марія*" — 1, „*Богатый Бѣднякъ*" — 85.

„ II т. „*Невѣста подъ замкомъ*" — 1, „*Турецкій судъ*" — 59, „*Заморскій принцъ*" — 103.

„ III т. „*Запорожецъ*".

113. „*Петръ Великій въ Острогожскѣ*", К. Рылѣевъ. Нов. Лит. 1824 г. ч. VIII (вперше: Сор. Пр. 1823, ч. XXI, 287—290).

114. „*Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ*", А. Пушкина. Сѣв. Цвѣты на 1825 г., изд. 1824, 253—257.

115. „*Святополкъ Окаянный*", В. Кюхельбекеръ, Мнемозина 1824 г., ч. 1, 53—54 (те саме: Пол. Зв. на 1824 г.).

116. „*Смерть Войнаровскаго*", К. Рылѣевъ (отрывокъ изъ поэмы: „Войнаровскій") Сор. Пр. 1824, ч. XXV, 255—7).

117. „*Юность Войнаровскаго*" (отрывокъ изъ поэмы: „Войнаровскій"). К. Рылѣевъ, Пол. Зв. на 1824 г., 82—86.

118. „*Якутскъ*" (изъ поэмы: „Войнаровскій"). К. Рылѣевъ. С. О. 1824, ч. XLI, 130—132 (раніш: Сор. Пр. 1823, XXI).

1825.

119. „*Войнаровскій*", соч. К. Рылѣева. М. 1825. См. 6754. 2-ге вид. Берлін, 1857; 3-є — Берлін, 1861 (раніш р. 1824 уривки: „Бѣгство Мазепы", „Смерть Войнаровскаго", „Юность Войнаровскаго", „Якутскъ" — в Пол. Зв., С. От., 1824).

120. „*Гайдамаки*" (отрывокъ). К. Рылѣевъ. Сор. Просв. 1825, XXX, 97—104.

121. „*Два Ивана, или страсть къ тяжбамъ*", соч. Василія Нарѣжнаго, 3 ч. М. 1825. См. 8359.

122. „*Думы*", К. Рылѣевъ. М. 1825. См. 6640.

123. „*Исповѣдь Наливайка*", К. Рылѣевъ. Пол. Зв. 1825, 370—372.

124. „*Кіевъ*" (отрывокъ изъ поэмы: „Наливайко"), К. Рылѣевъ. Пол. Зв. на 1825 г., 185—186.

125. „*Нападеніе богатыря Мстислава на войска Хазарскаго хана*", (отр. изъ повѣсти). Загорскій. Нов. Лит. 1825, XIV, 140—144.

Digitized by Google

126. „*Нечаянное нападеніе Ильи Муромца на станъ печенѣжскій*“ (отрывокъ изъ V-й пѣсни поэмы: „*Илья Муромецъ*“). „*Бой Ильи съ Саганомъ*“ (отрывокъ изъ II-й пѣсни поэмы: „*Илья Муромецъ*“), Загорскій, Нов. Лит. 1825, XIV, 129—32, 132—36.

[„Нѣкоторыя замѣчанія касательно исторіи и характера малор. поэзіи“. И. Кулжинскій. Укр. Ж. 1825, № 1—3].

127. „*Оборотень, или старуха красавица*“ (нар. русск. сказка). Загорскій. Спб. 1825. См. 1-е приб. 10681. (Те-ж: Нов. лит. 1825, XIII, 1—14).

128. „*Ослѣпленный*“, Духовскій, 1825. См. 8287.

129. „*Палѣй*“, К. Рылѣевъ. Сѣв. Пчела 1825, № 2 (те-ж — Сѣв. Звѣзда, 1829).

130. „*Смерть Чигиринскаго старосты*“ (отрывокъ изъ поэмы: „Наливайко“), К. Рылѣевъ. Пол. Зв. на 1825 г., 30—31.

131. „*Чернецъ*“, „кіевская повѣсть“. Соч. Ивана Козлова. Спб. 1825. См. 6779. 2-ге вид. того-таки 1825 р.; 3-те — 1827.

132. „*Ярославна*“, Загорскій. Нов. Лит. 1825, к. XIV, 69—70.

133. „*Чигринскій козакъ*“, А. Яковлевъ. Нов. Лит. 1825, XI ч., 86—90 (передрук. Укр. Альм. 1831).

1826.

134. „*Гайдамакъ*“, П. Байскій [Ор. Сомовъ]. Невск. Альманахъ на 1827 г., изд. 1826 г. 242—286 [передр. у „Звѣздочкѣ“ на 1826 р.].

135. „*Георгій*“ дума. А. Шидловскаго. Благонам. 1826, XXXIII, 79—82.

136. „*Козацкая пѣснь*“, И. Кулжинскаго. 1826, ч. XV, 222—3.

[„О примѣчат. обычаяхъ и увеселеніяхъ малороссіянъ на праздникъ Р. Хр. и въ Новый годъ“. Сѣв. Арх. 1826, №№ 6, 8].

137. „*Словенскіе вечера*“, соч. В. Нарѣжнаго, 2 т. изд. 2-е, умноженное. Спб. 1826, 1-ше вид. 1809. См. 8450.

[Зміст першого тому: I — Кій и Дулебъ, II — Словенъ, III — Рогдай, IV — Велесилъ, V—VI — Громобой, VII — Ирена, VIII — Мирославъ.

Зміст другого тому: IX — Михаилъ, X—XII — Любославъ, XIII — Игорь, XIV — Александръ].

[Раніш надруковані були: „Игорь“ у Сор. Просв. 1818, № 9, 273, „Любославъ“ — там-же, № 4, 173, 272, 292, „Александръ“ — Сор. Просв. 1819, № 7, 3—24].

1827.

138. „*Василій Воинко*“, „русская повѣсть“, соч. Василія Троицкаго. Спб. 1827. См. 1-е приб. 10616. (Те-ж — „Невск. Альм.“ на 1828 р., вид. 1827 р., стор. 62—196).

139. „*Госницкій*“, „историческій романъ, съ описаніемъ нравовъ и обычаевъ запорожцевъ“, соч. Ив. Т...а, М. 1827. См. 8356.

140. „*Днѣпръ*“, А. Муравьевъ. 1827. Сб. „Таврида“, 82—84. См. 8293.

141. „*Иванъ да Марья*“ (исторія желто-лиловаго цвѣточка), Макаровъ. В. Е. 1827, ч. 155, 276—281.

142. „*Кіевскій козакъ*“ (укр. пѣсня), Макаровъ. В. Е. 1827, ч. 153, 289—290.

143. „*Кочубей*“, „историческая повѣсть“, Е. Ал[адьина]. Нев. Альм. на 1828 г., вид. 1827, стор. 228—305.

144. „*Малороссійская деревня*“, соч. И. Кулжинскаго. М. 1827. См. 6140.

[„Малороссійскія пѣсни“, изд. М. Максимовичемъ, 1827].

145. „*Набѣгъ запорожскихъ козаковъ изъ Сѣчи на Волынь*“. Изъ исторіи XVII в. Ѳ. Глинка. Лит. Музеумъ на 1827 г., 232—234.

146. „*Ольга*“, А. Муравьевъ. „Таврида“, 1827, 88—92. См. 8293.

147. „*Ольга, или осада Коростеня*“. И. Алякринскій, В. Е. ч. 152, 1827, № 1—2, 117—128.

148. „*Перекати-поле*“, А. Муравьевъ, Сб. „Таврида“, 1827, 85—87. См. 8243.

149. „*Полтава*“, А. Мерзляковъ. В. Е. 1827, ч. 154, 289—296.

Digitized by Google

150. „*Рогнѣда*", „историч. отрывокъ", Волковъ. Дамск. Журн. 1827, к. 20, 23—9.

151. „*Русалки*", А. Муравьевъ, сб. „Таврида", 1827, 110—114. См. 8293.

152. „*Рыбакъ*", „малороссійская баллада" (изъ Гете) — й — [Гулакъ-Артемовскій]. В. Е. 1827, т. 156, 286—290 [передрук. в „Утр. Звѣздѣ" під назвою: „Рыбалка", 1833, 71—73 — автор: ***].

153. „*Святославъ*", А. Муравьевъ, Сб. „Таврида", 1827, 93—96. См. 8293.

154. „*Твердовскій*", „малороссійская баллада", соч. Петра Артемовскаго-Гулака. Спб. 1827. См. 6831. (Теж: В. Евр. 1827, ч. 153, 116—129: „Твардовскій", „Славянинъ", 1827, III, № 27).

155. „*Чернецъ*", И. Козлова. 3-е изд. Спб. 1827. 1-ше та 2-ге вид. 1825, См. 6779.

156. „*Юродивый*", „малороссійская быль", Порф. Байскій [Ор. Сомовъ]. Сѣв. Цвѣты, 1827, 159—217.

1828.

157. „*Андрей, князь Переяславскій*", А. Бестужевъ. 1828. См. (1-е приб.) 10489. (Первая глава).

158. „*Гайдамакъ*", П. Байскій [Ор. Сомовъ]. Сѣв. Цвѣты 1828, 227—298.

159. „*Гайдамаки*", Ѳ. Булгарина. Сѣв. Пч. 1828, № 1.

160. „*Гайдамаки*", А. Подолинскаго, Альб. Сѣв. Музъ, 1828, 169—172.

161. „*Двойникъ, или мои вечера въ Малороссіи*", соч. Антонія Погорѣльскаго [А. Перовскаго]. 2 ч. Спб. 1828. См. 1-е приб. 10617.

[„Обозрѣніе Исторіи Козаковъ". И. З. — В. Е. 1828, ч. 158, 101—108].

162. Отрывокъ изъ повѣсти: „*Андрей, князь Переяславскій*" [А. Бестужевъ]. Альб. Сѣв. Музъ, 1828, 336—8.

163. Отрывокъ: „*Молодыця*" (преданіе) N-й [Шпигоцкой]. В. Евр. 1828, ч. 160, № 5—6, 53—55.

164. „*Двѣ повѣсти изъ исторіи XI в.*" Р. [авторъ]. Атеней, 1828, № 2, 48—62.

165. „*Пиръ Владиміра Великаго*", Левъ Боровиковскій. В. Е. 1828, ч. 160, 45—9.

166. „*Русалки до добра не доведутъ*", „малороссійская быль", S... N..., Д. Ж. 1828, № 16, 133—142, № 17, 173—181, № 18, 205—213.

167. „*Русланъ и Людмилла*", поэма Александра Пушкина, изд. 2-е исправленное и умноженное. Спб. 1828. 1-ше вид. 1820. См. 6775.

168. „*Старая быль*", П. Катенинъ. Сѣв. Цвѣты на 1829 г., вид. 1828.

[Передр. в творах П. Катенина, 1832, 185—97].

1829.

169. „*Витязь мести*", „батуринскій разсказъ", соч. А. П...скаго [Перовскаго?], М. 1829. См. 1-е приб. 10492.

170. Отрывокъ изъ Малороссійской повѣсти: „*Гайдамакъ*", П. Байскій [Ор. Сомовъ]. С. О. 1829, ч. 126, 133, 197, 261.

171. „*Днѣпровскій берегъ*" (отрывокъ изъ романтической поэмы: „Владиміръ Великій"). Елагинъ. М. Телегр. 1829, XXIX, 457—463.

172. „*Иванъ Выжигинъ*", „нравственно-сатирическій романъ", соч. Ѳаддѣя Булгарина, 4 ч. 1829. См. 1-е приб. 10619; 2-ге вид. 1829.

173. „*Казацкія шапки*", И. Кулжинскаго, Д. Ж. 1829, XXVII, 81—87.

174. „*Маруся*", баллада В* [Л. Боровиковскаго], В. Е. 1829, ч. CLIV, №№ 3—4, 117—127.

175. Отрывокъ изъ романтической поэмы: „*Владиміръ Великій*", Елагинъ. М. Телегр. 1829, XXIX, 457—63.

176. Отрывки изъ малороссійской повѣсти: „*Гайдамакъ*", Порф. Байскій [Ор. Сомовъ]. С. О. 1829, ч. 126, 133—150, 197—213, 261—273.

177. „*Палѣй*" [К. Рылѣевъ]. Сѣв. Зв., 1829, 25—7 [уперше: Сѣв. Пч. 1825].

178. „*Полтава*", поэма Александра Пушкина. Спб. 1829. См. 1-е приб. 10484, 2-ге вид. в 1835 [II т. „Поэмъ и повѣстей" А. Пушкина].

Digitized by Google

179. „*Русалка*", „малороссійское преданіе", П. Байскій [Ор. Сомовъ], „Подснѣжникъ", 1829, 59—82.

180. „*Рыцарь Рогдай*", Кудряшевъ. В. Е. 1829, ч. CLIVI, 233—4.

181. „*Сказаніе о Хмѣльницкомъ*" (изъ Малороссійскихъ пѣсенъ), В. Романовичъ [Любичъ-Романовичъ]. С. О. 1829, т. VII, 49—52.

182. „*Сказки о кладахъ*", П. Байскій [О. Сомовъ]. „Невскій Альманахъ на 1830 г." вид. 1829, 1—154.

183. „*Терешко*", (малороссійская повѣсть), Д. Ж. 1829, XXVII, 113—119, 129—136.

184. „*Украинскія мелодіи*", Н. А. Маркевичъ. М. Телегр., 1829, XXVII, 295, 451. (Окр. вид. 1831 р.).

1830.

185. „*Андрей, князь Переяславскій*", повѣсть. [А. Бестужевъ]. Глава вторая „Галатея", 1830, XVIII (XIX), № 42, 5—49 (розділ перший окр. вид. в 1828 р.).

186. „*Бисаврюкъ, или вечеръ наканунѣ Ивана Купала*", малороссійская повѣсть (изъ народнаго преданія), разсказанная дьячкомъ Покровской церкви". [Соч. Н. В. Гоголя]. О. З. 1830, ч. 41, 238—264, 421—442.

187. „*Гайдамакы*" (урывокъ зъ казкы: „Видьма") Б(оровиковскаго?). В. Евр. 1830, ч. 170, № 1—2, 113—6.

188. „*Глава изъ историческаго романа*", — *О О О О* [Н. В. Гоголя]. „Сѣв. Цвѣты на 1831", вид. 1830, 225—256. [Передруковано під назвою: „Глава изъ историческаго романа: ‚Гетьманъ'". Соч. Гоголя, V, 130—140. Изд. 1889 р. ред. Тихонравова].

189. „*Димитрій Самозванецъ*", историческій романъ. Соч. Ѳаддѣя Булгарина, 4 ч. Спб. 1830. См. 2-е приб. 11868, вид. 2-ге, того-таки 1830 р.

190. „*Дорошенко*". М. 1830.

191. „*Иванъ Выжигинъ*", „нравственно-сатирическій романъ" Ѳаддѣя Булгарина, 2 ч. Спб. 1830. См. 2-е приб. 11874. 2-ге вид. р. 1838.

192. „*Монастырка*", соч. Антонія Погорѣльскаго [А. Перовскаго], 2 ч. (1 ч. Спб. 1830, 2-га ч. 1833). См. 2-е приб. 11885, 3-е приб. 16035, Ол. 4671.

[Ще: Отрывки изъ „Монастырки" ром. Погорѣльскаго. Лит. Газ. 1830, 107—109, 115—119].

193. „*Ночлегъ Гайдамаковъ*" (изъ малороссійской повѣсти „Гайдамакъ"), Порф. Байскій [Ор. Сомовъ], Денница, 1830, 67—88.

194. „*Нѣсколько главъ изъ украинскаго романа*: „*Федюша Мотовильскій*" [И. Кулжинскаго]. Атеней, 1830, IV, 198—222.

[Ще: М. В. 1830, ч. IV, 9—27].

195. „*Плѣнникъ*", соч. Н. В. Гоголя. Соч. V, 312—7, изд. подъ ред. Тихонравова.

196. „*Поѣздка въ Харьковъ*", Ив. Сбитневъ. В. Е. 1830, ч. 173, 203—53, ч. 174, 33—65.

197. „*Пѣсня утопленницы*" (1830). А. Подолинскаго, изд. 1860, соч. т. II.

198. „*Смерть Пушкаря*", В***. В. Евр. 1830, ч. 170, № 1—2, 111—2. [Див. „На смерть Пушкаря" И. Срезневскаго. С. О. 1834, ч. 163, 270—274].

199. „*Усладовы гусли*", И. Алякринскій. В. Е. 1830, ч. 173, 36—37.

200. „*Цитра, или мелкія стихотворенія*", Г. Гру[зи]новъ. М. 1830. См. 2-е приб. 11614.

[Серед віршів: „*Козакъ*", 3—9].

1831.

201. „*Андрей Переяславскій*" [А. Бестужевъ]. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1831, 412—542.

202. „*Вечера на хуторѣ близъ Диканьки*", „повѣсти, изданныя пасичникомъ Рудымъ Панькомъ", 2 ч. Спб. 1831, ч. 32. См. 2-е приб. 11863.

(Зміст: „Сорочинская ярмарка", „Вечеръ наканунѣ Ивана Купала" [вперше в О. З. 1830 під назвою: „Бисаврюкъ"], „Ночь подъ Рождество", „Страшная месть", „Шпонька", „Заколдованное мѣсто").

203. „*Гаркуша*", отрывокъ, NN, Укр. Альм. 1831, 81—87.

Digitized by Google

204. „*Завѣщаніе казака*“ (Украинская дума). А. Башиловъ. М. Телегр. 1831, XXXVII, 457—8.

205. „*Иванъ Купало*“ (украинское повѣрье). Н. Маркевичъ. М. Телегр. 1831, XXXVII, 318—9.

206. „*Козакъ*“, Л. Боровиковскій. 1831.

207. „*Малороссійская баллада*“, Афанасій Шпигоцкій. Укр. Альм. 1831, 65—73.

208. „*Нечай, или битва подъ Краснымъ*“, „историческая повѣсть въ думахъ“, соч. І. К. М. 1831. См. 3-е приб. 16081, Ол. 5377.

209. [„*Нѣсколько главъ изъ неоконченной повѣсти: ‚Остраница‘*“, Н. В. Гоголя. Соч. V, 70—93. Вид. 1889 під ред. Тіхонравова].

210. Отрывокъ изъ поэмы: „*Богданъ Хмѣльницкій*“, М. Максимовичъ. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1831, 422.

211. Отрывокъ изъ поэмы: „*Князь Андрей Переяславскій*“, Петровъ [А. Бестужевъ]. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1831, 412, 542.

[Те-ж: М. Телегр. 1831, XXXVIII, 332—3, XXXIX, 53—54].

212. „*Петрусь*“, „малороссійскій анекдотъ“. М. П[огодинъ]. „Сиротка“, 1831, стор. 120—137. [Передр. в „Повѣстяхъ“ Погодіна, вид. 1832 р.].

213. „*Предслава и Добрыня*“, повѣсть К. Батюшкова. „Сѣв. Цвѣты на 1832 г.“, вид. 1831, 1—46 (соч. въ 1810 г.).

214. „*Разрушеніе Полоцкаго княжества*“ (историческая повѣсть изъ временъ Владиміра І.) Ѳ. Соловьевъ, Сѣв. Сіяніе, 1831, 7—32.

215. „*Рогдаевъ пиръ*“, стих. Е. Гребенки, Укр. Альм. 1831, 7—10.

216. „*Сватовство*“, пов. О. М. Сомова. Сѣв. Цвѣты 1831, 150—238.

217. „*Святополкъ*“, Баронъ Розенъ. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1831, 726—7.

218. „*Софія*“, повѣсть В. Карлгофа. Невск. Альм. 1831, 44—147.

219. „*Украинскія мелодіи*“, соч. Н. Маркевича, М. 1831, Межов 10331 [раніш: М. Телегр. 1829, XXVII, 295, 451, один з віршів: „*Удавленникъ*“ передр. в альм. „Весенніе цвѣты“, 1835].

220. „*Чигринскій козакъ*“, А. Яковлевъ. Укр. Альм. 1831, 93—5 [раніш: Нов. р. лит. 1825].

1832.

221. „*Андрей, князь Переяславскій*“, А. Бестужевъ. Альціона на 1832 г., 35—7.

222. „*Бродящій огонь*“ (изъ малороссійскихъ „Былей и Небылицъ“), П. Байскій [Ор. Сомовъ]. Альціона, 1832, 153—6.

223. „*Иванъ Мазепа*“, „историческій романъ, взятый изъ народныхъ преданій“. Соч. Петра Голоты. 4 ч. М. 1832. См. 3-тє приб. 15925. Ол. 4602.

2-ге вид. 1848, 3-тє вид. 1852, 4-те вид. 1854, 5-те вид. 1859 („Иванъ Мазепа, истинно малороссійскій...“) 1869; ще: 1882, 1893, 1895, 1898.

224. „*Иванъ Ѳедоровичъ Шпонька и его тетушка*“, Н. Гоголь. 1832. [2-я книга „Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки“].

225. „*Мыкола-Коваль*“, малороссійская повѣсть нынѣшняго времени. Соч. Николая Венгера. Николаевъ, 1832. Олинъ 4681.

226. Отрывокъ изъ второй части романа: „*Всеславъ и Людмилла*“, Казанскій Вѣстн. 1832, XXXVI, кн. IX, 661—676.

227. Отрывокъ изъ поэмы: „*Богданъ Хмѣльницкій*“. Лит. приб. 1833, № 53 422—423.

228. „*Повѣсти*“, Михаила Погодина. 3 ч. М. 1832. См. 3-тє приб. 16165. Ол. 4760

Зміст.: *ч. І-я.* „Русая коса“ — 1, „Какъ аукнется, такъ и откликнется“ — 25, „Нищій“ — 53, „Сокольницкій садъ“ — 79, „Психологическія явленія“ — 165, „Дьячекъ-колдунъ“, стародавнее преданіе — 203.

Ч. ІІ-я. „Преступница“ — 1, „Петрусь“ — 45, „Невѣста на ярмаркѣ“ — 65, „Счастіе въ несчастіи“ — 173, „Суженой“ — 241.

Ч. ІІІ-я. „Черная немочь“ — 1, „Васильевъ вечеръ“ — 99, „Адель“ — 189.

Digitized by Google

229. „*Сватовство*", Орестъ Сомовъ. Весенніе цвѣты, 1832.

230. „*Свѣтовидъ*", А. Б[естужевъ] (изъ 2-й пѣсни „Андрей, князь Переяславскій", Альціона на 1832 г. 35—7).

231. „*Святополкъ Окаянный*", В. К. „Радуга на 1833 г.", вид. 1832, 214—225.

232. „*Сказаніе о Святополкѣ Окаянномъ, великомъ князѣ Кіевскомъ*". Соч. Павликія Атрѣшкова. Спб. 1832. См. 3 приб. 16279.

233. „*Харьковская Ганнуся*", М. Погодинъ [в підрядк. примітці: „передѣлалъ разсказъ одного почтеннаго русскаго писателя, живущаго въ Малороссіи,... Автора должно благодарить за изобрѣтеніе и расположеніе, а за разсказъ отвѣтственность падаетъ на меня. М. Погодинъ]. Телескопъ, 1832, VII, 192—207, 363—378, 482—508. Див. далі під 1839 р.: „*Ганнуся*", разсказъ Грицка Основьяненка [Гр. Квитки]. Харьк. 1839.

1833.

234. „*Аскольдова могила*", повѣсть временъ Владиміра Великаго. Соч. М. Загоскина. 3 ч. М. 1833. См. 3 приб. 15767. Ол. 4485.

235. „*Богданъ Хмельницкій*" поэма въ 6 пѣсняхъ [Максимовича]. Спб. 1833. Див. 3 приб. 15778. Олинъ 532—3. Межовъ 10106.

236. „*Были и небылицы*" казака Луганскаго [Вл. Даль]. 4 кн. Спб. 1833—9 (I кн. — 1833, II — 1835, III — 1836, IV — 1839). См. 3 приб. 15796.

Кн. I. „Нападеніе врасплохъ" — 3. (Подъемъ. Походъ. Привалъ. Дневка. Тревога. Отбой. Рекогносцировка. Расплохъ). „Цыганка" — 100 (Ѳемистоклъ. Радуканъ. Яссы. Неудача. Моя кукона. Касатка. Первое знакомство. Еще неудача. Виртуозъ и Трубадуръ. Кассандра. Соперникъ. Еще соперникъ. Кассандра и Радуканъ).

Кн. II. „Сказка о прекрасной царевнѣ Милонѣ-Бѣлоручкѣ, по прозванію: Васильковый глазокъ" — 3. „Сказка о Строевой дочери и о коровушкѣ буренушкѣ" — 61. „Сказка про жида вороватаго, про цыгана бородатаго" — 83.

Кн. III. „Русскія сказки": I. Илья Муромецъ, сказка Руси богатырской. II. Сказка о нѣкоемъ православномъ покойномъ мужичкѣ и о сынѣ его, Емелѣ-дурачкѣ — 109. III. Сказка о ворѣ и бурой коровѣ — 143. IV. Иванъ Лапотникъ — 161.

Кн. IV. „Ночь на распутьи, или утро вечера мудренѣе", старая бувальщина въ лицахъ — 5. „Сказка о Георгіи Храбромъ и о волкѣ" — 101. „Сказка о нуждѣ, о счастіи и о правдѣ" — 123. „Вѣдьма" (украинская сказка) — 171.

[„Голоса украинскихъ пѣсенъ". М. Максимовичъ. Ч. I, 1834].

237. „*Глава изъ романа: ‚Братоубійца', или Святополкъ Окаянный*, И. Глхрвъ [Глухаревъ]. Д. Ж. 1833, №№ 24, 25, 26, 161—6, 177—82, 193—6.

238. [„Запорожская Старина", Изм И. Срезневскій. 3 ч. Харьковъ, 1833—38].

239. „*Кіевскія вѣдьмы*", Порф. Байскій [О. Сомовъ]. Новоселье, 1833, 331—359, 2-ге вид. 1845.

240. „*Кощей безсмертный, былина стараго времени*", Александра Вельтмана въ 4-хъ частяхъ. Спб. 1833. См. 3 приб. 15991.

241. „*Мазепа*", соч. Ѳаддѣя Булгарина. 2 ч. Спб. 1833—1834. См. 3 приб. 16014. Ол. 4654. 2-ге вид. 1843.

242. „*Монастырка*", соч. Антонія Погорѣльскаго [Алексѣя Перовскаго]. 2-ге вид. М. 1833. (Первая ч.). См. 3 приб. 16036. Ол. 4672. 1-ше вид. 1830.

243. „*Наливайко, или времена бѣдствій Малороссіи*". Историческій романъ XVI в., соч. П. Голоты, 4 ч. М. 1833. См. 3 приб. 16060. Ол. 4684.

244. Отрывокъ изъ романа: „*Аскольдова могила*" М. И. Загоскина. Телескопъ, 1833, ч. XVI, 169—321.

245. Отрывокъ изъ 2-й части романа: „*Братоубійца, или Святополкъ Окаянный*", Глхрвъ [Глухаревъ]. Д. Ж. 1833, ч. XIV, 17—22, 33—36, 49—53.

246. Отрывокъ изъ „*Полтавы*", поэмы А. С. Пушкина, перелож. на малоросс. изд. Е. Гребенкинъ. Утр. Звѣзда, 1833, I, 82—87 [цілком пер. вид. р. 1836 в „Полтава"].

247. Отрывокъ изъ 6-й кн. „*Малоросс. Энеиды*", И. Котляревскій. Утр. Звѣзда, 1833, I, 90—100.

Digitized by Google

248. „*Походъ вольницы Палѣевой*", отрывокъ изъ историческаго романа: „*Мазепа*". Ѳ. Булгарина. Комета Бѣла, 1833, 291—323.

249. „*Разсказы прадѣда*", „картины нравовъ, обычаевъ и домашняго быта малороссовъ". Книжка I. Спб. 1833. См. 3 приб. 16234. Ол. 4818.

Зм.: „Иванъ Подкова" — 1; „Семейство Кулябки" — 125.

250. „*Рыбалка*", малороссійская баллада, *** [П. Гулакъ-Артемовскій]. Утр. Звѣзда, 1833, II, 71—3.

[Переклад балад Ґете: „Рыбакъ". М. Тел. 1831, ч. 39, 181—182; раніш: В. Евр. 1827, т. 156, 286—290: „Рыбакъ", — й — [Гулакъ-Артемовскій].

251. „*Сказка о дракѣ Кіевской вѣдьмы съ Ягою и о страшныхъ богатыряхъ Усынѣ и Горынѣ, упавшихъ въ пещеру Змѣя Горыныча во время сговора свадебнаго*". М. 1833.

252. „*Салдацькій патретъ*", „побрехенька", Грыцька Основьяненка [Ґр. Квитки]. Утр. Звѣзда, 1833, кн. II, 9—42.

253. „*Украинское Утро*", Грыцька Основьяненка. Утр. Звѣзда, 1833, II, 43—48.

254. „*Ѳедюша Мотовильскій*", „Украинскій романъ". Соч. Ивана Кулжинскаго. М. 1833. См. 3 приб. 16428. Ол. 4997.

1834.

255. „*Вѣдьма, или страшныя повѣсти за Днѣпромъ*", „русскій романъ, взятый изъ народнаго преданія". Соч. А. Чуровскаго, 3 ч. М. 1834. См. 3 приб. 15827. Ол. 4530 2-ге вид. 1843, 3-тє — 1848, 4-те — 1859, 5-те — 1877, 6-те — 1884.

256. „*Гусаръ*", А. Пушкина. Библ. д. Чт. 1834, I, 13—17.

257. „*Давидъ Игоревичъ, князь Владимірскій, или 1097 г.*". „Историческій романъ XI в.". Соч. Рудневскаго, 4 ч. М. 1834. См. 3 приб. 15850. Плав. 4549. Меж. 10440.

258. „*Малороссійскія повѣсти*", разсказанныя Грицкомъ Основьяненкомъ [Григоріемъ Квиткою]. 2 ч. М. 1834—7 (1-ша частина р. 1834, 2-га р. 1837).

Зм.: Кн. I. „Салдацькій патретъ", латыньска побрехенька по нашому розказана —5, „Маруся" — 63, „Мертвецькій Великдень" — 317; Кн. II. „Добре робы, добре и буде" — 5, „Конотопська видьма" — 109, „Отъ тоби и скарбъ" — 351. См. 3 приб. 16018. Ол. 4658. Меж. 10570. 2-ге вид. Харьк. 1841, 3-тє вид. Спб. 1858. Ин. вид. 1878, 1887, 1893, 1898, 1905, 1927.

259. „*Маруся*". Сказка. Од. 1834. Ол. 5413.

260. „*Недобрый глазъ*", „малороссійское преданіе". П. Байскій [Ор. Сомовъ]. Утр. Звѣзда, 1834, 1—13.

261. Отрывокъ изъ стихотворенія: „*Казакъ-любовникъ*". Л. Рѣчкинъ. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1834, № 85, 679.

262. „*Повѣсть о томъ, какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ*". Н. Гоголя. Новоселье, 1834, кн. II.

263. „*Путевыя записки*" Вадимъ * [Пассекъ]. М. 1834. Публ. Библ.

264. [„Украинскія народныя думы", М. Максимовича. М. 1834].

265. „*Хмѣльницкіе, или присоединеніе Малороссіи*". „Историческій романъ XVII вѣка". Соч. П. Голоты. 3 ч. См. 3 приб. 16384. Ол. 4958.

1835.

266. „*Барановскій, или характеристическіе очерки частной жизни малороссіянъ*". „Малороссійская быль XVIII ст.", 2 ч. М. 1835. См. 3 приб. 15769. Ол. 4488.

267. „*Грыцько*", разсказъ бандуриста. И. Полевистъ. Моск. Набл. 1835, V т., 507—516.

268. „*Демянъ Шпилька и его жена, или мой дѣдушка и моя бабушка*". Гордій Шпилька. С. О. 1835, ч. 174, 360—373.

269. [„Иванъ Барабашъ", И. Срезневскій. М. Набл. 1835, кн. I, 599—611].

270. „*Малороссійское преданіе*", Е. Гребенка. Осенній вечеръ, 1835, 46—62.

[Передр. у „Разсказахъ Пирятинца", під назвою: „Страшный звѣрь" — 43].

Digitized by Google

271. [„Мартынецъ". И. Срезневскій. М. Набл. 1835, кн. 5, I, 33—151].

272. „*Миргородъ*", повѣсти, служащія продолженіемъ „Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки". Соч. Н. Гоголя. 2 ч. Спб. 1835. См. приб. 16029. Ол. 4665.

Зміст: „Старосвѣтскіе помѣщики", „Тарасъ Бульба", „Повѣсть о томъ, какъ поссорились Ив. Ив. съ Ив. Никифоровичемъ", „Вій".

273. „*Наськы украиньскы казкы*" „*Запорозьця Иська Матырынкы*". Соч. И. Б[одянскій]. М. 1835. См. 3 приб. 16068.

274. „*Пиръ Святослава*", Н. Полевой. М. Набл. 1835, ч. IV, 329—376.

[Передр. в його „Повѣстяхъ Ивана Гудошника", 2 ч., 1843].

275. „*Поэмы и повѣсти*" Александра Пушкина въ 2-хъ ч. Спб. 1835 (у II ч. „Полтава", стор. 73—161).

276. „*Романы и повѣсти*". Соч. Василія Нарѣжнаго, 10 ч. 2-ге вид. Спб. 1835—6. См. 3 приб. 16242. Меж. 10777.

Зміст: I—II тт. „Бурсакъ", III—IV тт. „Два Ивана, или страсть къ тяжбамъ"; V т. „Аристіонъ", VI—VII тт. „Черный годъ", VIII т. „Богатый бѣднякъ" — 1. „Запорожецъ" — 73. IX т. „Марія" — 1, „Невѣста подъ замкомъ" — 71, „Турецкій судъ" — 119 „Заморскій принцъ" — 157.

[Під першим вид., очевидячки, розуміється: „Новыя повѣсти" — 1824 р. і окр. вид. романів].

277. „*Свѣтославичь, вражій питомецъ*". „Диво временъ краснаго солнца Владиміра". Соч. А. Вельтмана. 2 ч. М. 1835. См. 3 приб. 16265. Ол. 4846. Меж. 10791.

278. „*Сочиненія въ стихахъ и прозѣ*", Николая Венгера въ 3-хъ ч. 2-ге вид. Спб. 1835. Ол. 4385.

Зміст: „Стихотворенія" — 5—32. Проза — „Ариѳметическая задача" — 35, „Экономша и писарь" — 41, „Толпа зѣвакъ" — 43, „Мнимые философы" — 47, „Закладъ или пушечный выстрѣлъ" — 51, „Письмо изъ Грузіи" — 63.

279. „*Удавленникъ*" (Украинская мелодія). Н. Маркевичъ. Весенніе Цвѣты, 1835.

[Передр. з збірки „Украинскія мелодіи", 1831, того самого автора].

280. „*Ярославна*" М. Загорскій. Вес. Цвѣты, 1835, 95—7.

1836.

281. „*Библіотека, или пріятное чтеніе въ часы досуга*", А. Чуровскаго. М. 1836. См. 3 приб. 1577б.

Зміст: 1) Дума о святой Россіи надъ бюстомъ Императора Петра I. 2) Модный литераторъ. 3) Походъ вольницы запорожской. 4) Застольная ссора ученыхъ въ концѣ XVIII в. до Р. Хр. — вольный переводъ изъ соч. Вольтера. 5) О драматическомъ искусствѣ. 6) Убей Богъ — русская поговорка.

282. „*Вечера на хуторѣ близъ Диканьки*", „повѣсти, изданныя пасичникомъ Рудымъ Панькомъ" [Н. В. Гоголя]. Вид. 2-ге в 2 ч. Спб. 1836. Ол. 4510. Вид. 1-ше 1831—2. См. 11863.

283. Второй отрывокъ изъ „*Сказанія объ Ольгѣ*", Княгини Зинаиды Волконской. М. Набл. 1836, ч. IX, 308.

284. „*Илья Муромецъ*", В. Даль (Козакъ Луганскій). „Были и небылицы", III (1836). [„Были и небылицы", 4 ч. 1833—9].

285. „*Майоръ! Майоръ!*", разсказъ [И.] Срезневскій. М. Набл. 1836, кн. VI, 205—38 435—468, 721—726.

[„Малороссійскія и Червоно-русскія народныя думы и пѣсни". [Платонъ Лукашевичъ]. Спб. 1836].

286. „*Малороссійскія повѣсти*" Петра Бурломскаго. Спб. 1836. См. 3 приб. 16017. Ол. 4659.

Зміст: Отъ автора — VII, „Маруся" — 7, „Привидѣніе" — 69, „Леокадія и Владиславовъ" — 117.

[„Описаніе Кіева". Н. В. Закревскій. Ревель 1836. 2-ге вид. 1848; 3-тє — 1868].

Digitized by Google

287. Отрывокъ изъ Малороссійскаго преданія: „*Княжое озеро*“, А. Башиловъ. М. Набл. 1836, кн. VII, 369—373.

288. Отрывокъ изъ „*Сказанія объ Ольгѣ*“, Княгини Зинаиды Волконской. М. Набл. 1836, кн. VIII, 280—309, кн. IX, 308—338.

289. „*Полтава*“, поэма А. С. Пушкина. Вольный переводъ на малороссійскій языкъ Е. Гребенки. Спб. 1836. См. 3 приб. 16178, Ол. 5341. Див. 1833: Отрывокъ изъ „Полтавы“, Утр. Зв., I, 82—7.

290. „*Походъ вольницы Запорожской*“, А. Чуровскій. „Библіотека“ 1836.

291. „*Цыганьска шолопутнява, або мій шляхъ до родыны*“. Розказня Петра Довгоносенка. Спб. 1836. Ол. 4962.

292. „*Эмеритъ*“, „литературные очерки“. Соч. Ив. Кулжинскаго. М. 1836. См. 3 приб. 16415. Меж. 10344.

1837.

293. „*Вѣдьма*“, украинская сказка. В. Луганскій [Даль]. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1837, 39—42.

[Передр. у „Быляхъ и небылицахъ“, кн. IV, 1839. Див. 1833 г.].

294. „*Вѣдьмакъ*“, И. Бороздны. „Поэтическіе очерки Украины“. 1837, стр. 35—46.

295. „*Еврей*“, Ефр. Барышевъ. М. 1837.

296. „*Запорожскіе наѣзды*“, Украинская быль изъ временъ Гетманщины. Соч. А...ра...вскаго [Чуровскаго]. 3 ч. М. 1837. См. 3 приб. 15918. Ол. 4600.

297. Историческій романъ: „*Могила двухъ, или чувствительное сердце только разъ любитъ*“. Въ 3 ч. Соч. Степана Карпенка. М. 1837. См. 3 приб. 15945. Ол. 4614.

298. Малороссійская Васильковская повѣсть: „*Твердовскій*“, соч. Степана Карпенка. М. 1837. Див. 3 приб. 16015. Ол. 4656.

299. Малороссійская повѣсть „*Плачевная участь древняго Василькова*“, соч. Степана Карпенка. Кіевъ-Москва, 1837. См. 4 приб. 18175.

300. „*Нѣжинъ - озеро*“, „малороссійское преданіе“, Е. Гребенка. С. О. 1837, ч. CLXXXVI, 1 - 6 стр.

301. „*Отъ тоби и скарбъ*“, Квитка-Основьяненко. М. 1837. [Також у його „Малор. повѣстяхъ“, кн. II, 1834].

302. „*Поэтическіе очерки Украины, Одессы и Крыма*“, письмо въ стихахъ гр. В. П. З-ву И. Бороздны. М. 1837. Меж. 10220.

303. „*Разсказы Пирятинца*“, соч. Е. Гребенки. Спб. 1837. См. 3 приб. 16233. Ол. 4814.

Зміст: Двойникъ (быль) 9—41, Страшный звѣрь (народное преданіе) 45—49, Телепень (быль) 61—107, Мѣсяцъ и солнце (преданіе) 111—128, Потапова недѣля (быль) 131—160.

304. „*Рогнѣда*“, романтическая поэма, соч. Ивана Алякринскаго. М. 1837. См. 3 приб. 16240. Ол. 5346.

305. „*Русскій богатырь*“, повѣсть временъ давно-минувшихъ, соч. А. А. П.—М. 1837. См. 3 приб. 16251. Ол. 4832.

306. „*Солдатскій портретъ*“, повѣсть Грицька Основьяненка [пер. В. Даля]. Совр. 1837, ч. VII, стор. 108—138. [Див. „Малор. повѣсти“, кн. I, 1834].

307. „*Украинскій бардъ*“, Е. Гребенка. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1837, № 44, 481—2.

308. „*Чары, или нѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и разсказовъ украинскихъ*“, соч. Кирилы Тополи. М. 1837. См. 3 приб. 16389.

1838.

309. „*Бондаренко*“ (провинціальный очеркъ). Лит. Пр. къ Р. Инв. 1838, 541—4.

310. „*Вотъ, кому зозуля ковала*“, Е. Гребенка. Укр. Сб. 1838. 25—42.

311. „*Ганнуся*“, повѣсть Основьяненка. Харьк. 1838. См. 3 приб. 15829 — 1839 г.

[Вид. у М. Комарова. „Покажчикъ“. К. 1883, стр. 72].

312. „*Иванъ Выжигинъ*“, „нраво-описательный романъ“. Соч. Ѳаддѣя Булгарина. Спб. 2-ге вид. 1838, 1-ше 1830.

Digitized by Google

313. Изъ романа: „*Чугуевскій козакъ*". Глава 5-я. А. Чужбинскій. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1838, № 47, 971—3.

314. „*Казакъ на чужбинѣ*", „Украинская мелодія", Е. Гребенка. Альманахъ на 1838 г., 311.

315. „*Козырь-дивка*", Грицька Основьяненка [Квитки]. Спб. 1838. См. 3 приб. 15977. Ол.[1]) 4638. Ин. вид. 1861. (Перекл. у „Соврем." 1840, ч. XVIII).

316. „*Маруся*" [Г. Основьяненко], съ малоросс. В. Н. С. [М. Комаровъ: переклад самого Квітки]. Совр. 1838, ч. XI, 1—148. [Див. „Малор. повѣсти", кн. I, 1834 р.].

317. „*Мачиха и панночка*", „малороссійское преданіе", Е. Гребенка. Совр. 1838, ч. 12, 1—21.

318. Отрывокъ изъ романа: „*Чугуевскій козакъ*", А. Чужбинскій. Лит. Приб. къ Р. Инв. 1838, 921—3.

319. „*Очерки Россіи*", Вадимъ Пассекъ. 5 т. Спб., т. I — 1838, II—V — 1840.

320. „*Сказки русскія*", разсказываемыя Ив. Ваненко [И. И. Башмаковъ]. М. 1838. Меж. 10784.

Зміст: „Сказка о крестьянинѣ Яковѣ, по прозванію ‚Простая голова', и женѣ его Марѳѣ Сидоровнѣ и о томъ, какъ Яковъ умнымъ мужемъ сталъ" — 5. „Сказка иная про батрака Грицка Гарбузка и про его похожденія, всему свѣту на удивленіе" — 55. „Сказка о мужичкѣ Ѳомѣ ‚Умной головѣ' и о сынѣ его дурачкѣ-Иванушкѣ". „Сказка о сѣромъ волкѣ и о печальныхъ приключеніяхъ, случившихся въ его достопамятной жизни" — 221.

321. [„Украинскія были", соч. И. Срезневскаго. Харьк. 1838. См. 16370. Третій випуск „Запорожской старины" І. Срезневського. 1833—8.

1839.

322. „*Богданъ*", отрывокъ изъ поэмы Е. Гребенки. Совр. 1839, т. XIV, 137—141. [Цілком: Библ. для Чт. 1843, № 11, 175—7].

323. „*Бывальщина*", Е. Гребенка. Лит. Пр. къ Р. Инв. 1839, т. I, № 4, 69—72.

324. „*Вотъ любовь*", Основьяненко. [Квітчина переробка своєї драми українською мовою: Щыра любовъ", Юж. Р. Зборн.]. Совр. 1839, ч. XVI, 1—115.

325. „*Вотъ тебѣ и кладъ*", Г. Основьяненко. Лит. газета, 1839.

[Р. 1834 в „Малор. Пов."; окремо р. 1837].

326. „*Ганнуся*", Разсказъ Грицка Основьяненка [Г. Квитки]. Харьковъ, 1839. См. 3 приб. 15829. Ол. 4592.

[Див. „Харьковская Ганнуся" — 1832 і „Ганнуся" — 1838].

327. „*Гетманъ Свирговскій*", Е. Гребенка. О. З. 1839, т. VII, 176.

328. „*Головатый*", матеріалъ для исторіи Малороссіи Грыцька Основьяненко. О. З. 1839, т. VI, 1—29.

329. „*Дѣлай добро и тебѣ будетъ добро*", Квитка-Основьяненко. Совр. 1839, XIV, 1—60.

[Р. 1834 в „Малор. Пов."].

[„Картины Россіи и бытъ разноплеменныхъ ея народовъ", П. П. Свиньинъ. Спб. 1839 (т. I — Кіево-Печерская Лавра; Кіевскія пещеры; Кіевская мозаика, или Мусія; Полтава и Шведская могила; Малороссіяне)].

330. „*Конотопская вѣдьма*", изъ повѣсти Грицька Основьяненка. Съ малоросс. В. Н. С. [М. Комаровъ: перев. Квітки]. Совр. 1839, ч. XV, 1—129.

[Р. 1834 в „Малор. Пов."].

331. „*Маруся*", „казка". Од. 1839. Ол. 5413.

332. „*Маруся*", „*Малороссійская Сафо*", повѣсть Кн. А-ра А. Шаховскаго. Сто русскихъ литераторовъ, 1839, ч. I, 771—830.

333. Отрывокъ изъ поэмы: „*Богданъ*", Е. Гребенка. Совр. 1839, XIV, 137.

334. „*Панъ Халявскій*", Грицько Основьяненко. О. З. 1839, ч. IV, 5—73, 144—201.

---

[1]) Ольхинъ, Сист. реэстръ русск. книгамъ.

Digitized by Google

335. „*Праздникъ мертвецовъ*", Квитка-Основьяненко, пер. В. Н. С. [М. Комаровъ: перекл. Квітки]. Совр. 1839, ч. XIII, 127—161. [Передрук. р. 1834 в „Малор. Пов."]

336. „*Путешествіе черезъ Южную Россію, Крымъ и Одессу въ Константинополь, Малую Азію, Съверную Африку, Мальту, Сицилію, Италію, Южную Африку и Парижъ въ 1836 и 1837 годахъ*". П. С. Всеволожскаго. 2 т. М. 1839.

337. „*Такъ иногда люди женятся*", Е. Гребенка. Утр. Заря на 1839 г. 109—127.

338. „*Украинскія баллады*", Іереміи Галки [Н. Кастомарова]. Харьк. 1839. Ол. 5430.

Зміст: I. Максимъ Перебійносъ. II. Чорный котъ. III. Щира правда. IV. Дѣдъ пасишникъ. V. Панъ Шульпика. VI. Отруи.

339. „*Украинскія повѣрья*", Олександра Корсуна. Харьк. 1839.

[Передрук. в збірці: „Снјп" 1841 р.].

340. „*Украинскія сказки*", [И.] Срезневскій. Галатея, 1839, ч. IV, 535—552.

341. „*Упырь*" (малороссійское преданіе), А. Чубинскаго. Галатея, 1839, ч. VI, 5—31.

342. *Шестая глава романа:* „*Чугуевскій козакъ*", Александра Чужбинскаго. Галатея, 1839, ч. V, 14—28.

1840.

343. „*Богданъ*", отрывокъ изъ поэмы Е. Гребенки. Совр. 1840, т. XVII, 126—8.

[Цілком надрук. у Библ. для Чт. 1843, № 11, 175—7].

344. „*Божьи дѣти*", „съ малороссійского", Основьяненко. Утр. Заря, 1840, 1—92.

[Передр. у збірці С. Шеховича: „Семейная библіотека", 1856. М. Комаровъ].

345. „*Быль*", А. Чужбинскій. Маякъ, 1840, ч. IX, 1—11.

346. *Глава X* изъ романа Чужбинскаго: „*Чугуевскій козакъ*", Галатея, 1840, № 12, 207—213.

347. „*Дѣльныя Бездѣлки*". М. Демидовъ. 1840. [Серед вірш.: „*Русалка*" —45—78]. См. 3 приб. 15192.

348. „*Запорожцы*", поэма въ 2-хъ частяхъ. Соч. Фон-Лизандра. М. 1840 в. 8. См. 3 приб. 15919. Ол. 5333.

349. „*Золотая гора, или я тебя выручу*", малороссійское преданіе, И. Бороздна. Утр. Заря, 1840, 99—115.

350. „*Іванъ Підкова*" *и* „*Тарасова нічъ*", Т. Шевченко.

351. „*Катерина*", Т. Шевченко. Спб. 1840. 2-ге вид. 1860, 3-тє — 1875, 4-те — 1882 та ин.

352. „*Кобзарь*", Т. Шевченко. Спб. 1840.

Зм.: „Перебендя", „Катерина", „Тополя", „Іванъ Підкова", „Тарасова ніч", то-що.

353. „*Козырь-дѣвка*", Квитка-Основьяненко. Совр. 1840, ч. XVII, 1—103.

354. „*Ложныя понятія*", Квитка-Основьяненко. Совр. 1840, т. XIX, 68—163.

355. „*Малороссійскія повѣсти и разсказы*", Хомы Купрыенка. М. 1840. См. 3 приб. 16016. Ол. 4657.

Зміст: „Недобры вищунъ" — 1, „Втопленница" — 43, „Якъ нажыто, такъ и прожыто" — 89, „Ни! не втечешъ: не зъ тымъ зустрився" — 138.

356. „*Малороссійскіе разсказы*", П. Кулѣша. I. О томъ, отчего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ 205. II. О томъ, что́ случилось съ казакомъ Бурдюгомъ на зеленой недѣлѣ [Кулѣшъ] 215. Кіевлянинъ на 1840, кн. I [переклав на укр. мову Ксеноф. Климкович у „Вечерницахъ" 1862, М. Комаровъ].

357. Отрывокъ изъ повѣсти: „*Гайдамакъ*", Я. Бутковъ. С. О. 1840, I, 33—34.

358. Отрывокъ изъ поэмы: „*Богданъ*", Е. Гребенка. Совр. 1840, XVII, 126—8.

359. Отрывокъ изъ романа: „*Чугуевскій Козакъ*", А. Чужбинскаго. Галатея, 1840, № 12, 207—213.

360. „*Панна Сотниковна*", „истинное происшествіе", Квитка-Основьяненко. Совр. 1840, ч. XIX, стор. 1—67.

361. „*Панъ Халявскій*", 2 т. соч. Основьяненка [Квитки]. Спб. 1840. См. 3 приб. 16121. Ол. 4728. Див. раніш От. Зап., ч. IV, 1839; 2-ге вид. 1842, 3-тє — 1870, 4-те — 1879. Ин. вид. 1888, 1893, 1894, 1895, 1896, 1898, 1899, 1903, 1904 та ин.

Digitized by Google

362. „*Перекати поле*", Г. Основьяненко. Маякъ, 1840, ч. 7, 114—131 (укр. мовою р. 1843 „Молодикъ", II, 51—90).

363. „*Повѣсти и преданія народовъ славянскаго племени*", изд. И. Боричевскимъ. 2 ч. Спб. 1840. См. 3 приб. 16148.

Зміст: Изъ сказокъ, связанныхъ съ Украиной и Галиціей: Папоротникъ — 34, Кладъ въ черной горѣ — 53, Договоръ съ бѣсомъ — 66, Волколака — 91, Оборотень — 94, Заколдованная королевна — 103, Искрицкій — 136.

364. „*Сила привычки*", „разсказы", А. В. Ве...скаго. Кіевлянинъ на 1840, 177—199.

365. „*Приключеніе съ козакомъ Бурдюгомъ на зеленой недѣлѣ*", П. Кулѣшъ. Лит. Газ. 1840, 598—613. [Раніш у „Малоросс. разсказахъ", 1840].

366. „*Стихотворенія*" Н. И. — М. 1840. [Серед них: „*Русалка*", 19—30].

367. „*Тополя*", Т. Шевченко, 1840.

368. „*Украинскіе дипломаты*", Основьяненко. Совр. 1840, ч. XVIII, 1—212.

369. „*Шесть малороссійскихъ простонародныхъ балладъ*", Л. Боровиковскій. От. Зап. 1840, ч. VIII, Смѣсь, 52—51.

Зміст: I. Двѣ доли — 42; II. Хромой скрыпачъ — 44; III. Великанъ — 45; IV. Ружьесовсѣмъ — 46; V. Лыхо — 49; VI. Кузнецъ — 50.

370. „*Ярмарка*", Основьяненко. Совр. 1840, ч. XX, 145—290.

1841.

371. „*Вечерницї*", поэма. Порфирій Кореницкій. Снѣпъ, Харьк. 1841, 105—140.

372. „*Вывидка*", Л. Боровиковскій. Ластовка, 1841, 26—31.

373. „*Гайдамаки*", поэма Т. Шевченка. Спб. 1841. Ол. 5327. 2-ге вид. 1861, 3-тє — 1875 і ин.

374. „*Гамалія*", Т. Шевченко. Спб. 1841. 2-ге вид. 1860.

375. „*Добрый панъ*", Г. Основьяненко. Кіевлянинъ на 1841, Кіевъ. 1841.

376. „*Знахарь*", Г. Основьяненко. Наши, списанные съ натуры русскими. 1841, XIII, 123—151.

377. Зъ поэмы: „*Гайдамаки*", Т. Шевченко. Ластовка, 1841, 371—7.

[„Исторія Новой Сѣчи, или послѣдняго коша Запорожскаго", А. Скальковскій, 1841, 2-ге вид. 1846].

378. „*Куликъ*", Е. Гребенка. Утр. Заря, 1841, 241—306.

379. „*Малороссійскія повѣсти*", 2 ч. соч. Квитки [Гр. Основьяненка]. 2-ге вид. Харьк. 1841. 1-ше вид. 1834—7. Ин. вид. 1887, 1893, 1898, 1905 та ин.

380. „*На пущаньня, якъ завьязано*", Гр. Основьяненко. Ластовка, 1841, 289—92.

381. „*Огненный Змѣй*", П. Кулишъ (повѣсть изъ народныхъ преданій). Кіевлянинъ на 1841, 181—288.

382. Отрывокъ изъ поэмы: „*Богданъ Хмельницкій*" [Е. Гребенки]. Пантеонъ, 1841, ч. I, № 1, 38—40.

383. „*Палій*", Л. Боровиковскій. Ластовка, 1841, 246—248.

384. „*Паньске слово — велыке дило*", П. Писаревскій. Ластовка, 1841, 215—8.

385. „*Пархимове сніданьня*". Г. Основьяненко. Ластовка, 1841, 251—278.

386. „*Преданія о Гаркушѣ*" [Квитки-Основьяненка]. Совр. 1841, ч. XXV, 1—89, ч. XXVI, 1—86.

387. „*Прычынна*", Т. Шевченко. Ластовка, 1841, 230—42.

388. „*Пѣсня бандуриста*" изъ поэмы: „*Гетманъ Хмельницкій*" (Е. Гребенки). Лит. газета, 1841, № 13, 49.

389. „*Разсказъ*", Основьяненко. Русская бесѣда [альманах] 1841, т. II, 1—32.

390. „*Русалка Днѣстровская*". Львовъ, 1841.

[Одзн. М. Кастомаров у книзі: „Объ истор. значеніи русск. нар. поэзіи". Харьк., 1843. См. Источники].

391. [„Собраніе малороссійскихъ историческихъ пѣсенъ и думъ", Евецкій. О. З. 1841, т. XV].

Digitized by Google

392. „*Сердешна Оксана*", Г. Основьяненко. Ластовка, 1841, 32—207 [Перекл. у Москвит. 1842, ч. I, № 2, 411—474.

393. „*Сказаніе о горохѣ и женитьбѣ Василія Ивановича, что почти все равно*" Е. Гребенка. О. З. 1841, ч. XVI, 135—149.

394. „*Собака та злодій*", Петро Писаревскій. Ластовка, 1841, 218—9.

395. „*Стецько*", „може билиця", Петро Писаревскій. Снѣпъ, 1841, 151—64.

396. „*Украинская быль*" Странникъ [псевд. автора]. Маякъ, 1841, ч. XVII, 21—25.

397. „*Украинская мелодія*", Е. Гребенки. Ластовка, 1841, 353.

398. „*Украинскія повѣрья*", Олександра Корсуна. Снѣпъ, 1841. 1-ше вид. 1839.

399. „*Цыганъ*", „урывокъ зъ казкы". П. Кулишъ, Ластовка, 1841, 362—70.

400. „*Ѳенюшка*", Основьяненко. Совр. 1841, ч. XXII, 1—57.

1842.

401. „*Вовкулака*", въ двохъ частяхъ, „украинское повѣрье". Южн. Зб. 1842, 1—107.

402. „*Водевиль изъ частной жизни*", Е. Гребенка. Утр. Заря на 1842, 138—201.

403. „*Енеида*", на малороссійскій языкъ перелицованная [соч. И. Котляревскаго]. 4-е изд. Харьковъ, 1842. 1-ше вид. 1798, 2-ге — 1808, 3-тє — 1809.

[„Исторія Малороссіи", И. Маркевичъ. М. 1842].

404. „*Казаки*", повѣсть, 1-я часть, А. Кузьмичъ. Маякъ, 1842, ч. IV, 179—235, ч. V, 1—58 [окр. вид. 1843].

405. „*Малороссійская быль*", Гр. Основьяненко. Маякъ, 1842, ч. III, 12—25.

406. „*Нѣжинскій полковникъ Золотаренко*", „историческая быль", Е. Гребенка. Лит. Газ. 1842, 1—8.

407. „*Панъ Халявскій*, соч. Основьяненка. 2-ге вид. Спб. 1842. Ол. 4728. Меж. 10664.

1-ше вид. 1840, 3-тє вид. 1870. Ин. вид. 1879, 1888, 1893, 1894, 1895, 1896, 1898, 1899, 1903, 1904, 1911 (два вид.).

408. „*Разсказъ о кіевской старинѣ*", Н. Елагинъ. Маякъ, 1842, ч. VI, 1—22.

409. „*Савелій Грабъ, или двойникъ*", Казакъ Луганскій [В. Даль]. Маякъ, 1842, II, 3—116.

410. „*Сердешная Оксана*", Основьяненко. Москвит. 1842, кн. I, 411—474. 1-ше вид. в 1841 р.

[М. Комаровъ: „*Бѣдная Оксана*"].

411. *Сочиненія* Николая Гоголя. 4 т. Спб. 1842. Ол. 4405.

412. „*Судьба*", малороссійское преданіе, Н. Тихорскаго. Маякъ, 1842, ч. VI, 127—41.

[Устное повѣствованіе бывшаго Запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайлова, Никиты Леонтьевича Коржа". Од. 1842. (Використано в статті: „Изъ устныхъ преданій о Новороссійскомъ Краѣ". Ж. М. Н. Пр., 1838, № 5, 1839, № 2)].

413. „*Уѣздный судья*" („рукопись, найденная на столбовой дорогѣ между Полтавой и Кіевомъ"). И. Кулжинскій. Маякъ, 1842, ч. III, 45—61, ч. IV, 169—178, ч. VI, 23—72.

1843.

414. „*Богданъ*", поэма. Сцены изъ жизни малороссійскаго Гетмана Зиновія Хмельницкаго. Соч. Е. Гребенки. Спб. 1843. Печат. в журналахъ: Библ. д. Чтен. 1843, т. LVI, № 11, 149—206, Журн. Воен. учебн. завед. 1843, т. XLIV, 277. [Раніш уривки: Совр. 1839 і 1840].

415. „*Вѣдьма, или страшныя ночи за Днѣпромъ*", „русскій романъ, взятый изъ народнаго преданія". Соч. Чуровскаго, 3 ч. 2-ге вид. М. 1843. Ол. 4530. 1-ше вид. 1834, 3-тє — 1840, 4-те — 1859, 5-те — 1877, 6-те — 1884.

416. „*Гамалія*", Т. Шевченко. 2-ге вид. 1843, 1-ше—1841.

417. „*Запорожская мелодія*", Николая Щербины. Молодикъ на 1843, I, 74—75.

418. „*Казаки*", повѣсть. Соч. А. Кузьмича. Спб. 1843. См. 3 приб. 15953 [Раніш: в Маякѣ, 1842, ч. IV—V].

Digitized by Google

419. „*Коваль Захарко*", „разсказъ одного казака". П. К[улишъ?]. Москв. 1843, I кн., 132—140.

420. „*Мазепа*", соч. Ѳ. Булгарина. 2-ге вид. 2 ч. Спб. 1843. 1-ше вид. 1833—4.

421. „*Ловы*" (казка), Н. Кастомарова. Молодикъ, 1843, II, 135—7.

422. „*Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ*", соч. П. Кулѣша. Кіевъ. 1843. Меж. 10583.

[„Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи". Николай Кастомаровъ. X. 1843].

423. „*Основаніе Харькова*", старинное преданіе. Основьяненко. Молодикъ, 1843, ч. I, 7—73.

424. „Отрывки изъ новаго романа: „*Михайло Чарнышенко*". П. Кулиша, Москвит. 1843, кн. 5, 243—264.

425. „Отрывокъ изъ романа: „*Чайковскій*". Е. Гребенка. Журн. Воен. Учебн. Зав. 1843, т. XV, 177.

426. „*Перекоти-поле*", Квитки-Основьяненка. Молодикъ на 1843, ч. II, стор. 51—90.

427. „*Повѣсти Ивана Гудошника*" [Н. Полевого]. 2 ч. Спб. 1843. См. 3 приб. 16142. У 2-й ч.: „*Пиръ Святослава Игорьевича, князя Кіевскаго*" — 113 [вперше надрук. в „Моск. Наблюдателѣ" р. 1835].

428. „*Пидбрехачъ*", Квитки-Основьяненка. Молодикъ на 1843, ч. II, 104—107.

429. „*Прудъ*", Е. Гребенка. Утр. Заря на 1843, 231—336.

430. „*Сирота*", повѣсть. Николай Тихорскій. Маякъ, 1843, ч. XI, 53—88, ч. XII, 1—65.

431. „*Солдатскій портретъ*", „съ малороссійскаго разсказа, латинска побрехенька". Г. Основьяненки. Сказка за сказкой, 1843, III, 1—32. [В 1834 р. в „Малорос. повѣстяхъ"].

432. „*Торба*" (казка), Н. Кастомарова. Молодикъ, 1843, ч. II, 129—134.

433. „*Утопленна*", баллада Т. Шевченка. Молодикъ на 1843, II, 114—122.

434. „*Чайковскій*", романъ Е. Гребенки. О. З. 1843, ч. XXVII, 185—227, ч. XXVIII, 5—79.

435. „*Часы досуга*". Жмакинъ. 1843. [Серед них: „*Гирей*" — „Кіевскій разсказъ"].

436. „*Ярмарка*", повѣсть С. Закревской. О. З. 1843, ч. XXVI, 3—68.

1844.

437. „*Гамалія*", поэма Т. Шевченка. Спб. 1844. (Комаровъ. Т. Шевченко. Одесса. 1903).

438. „*Забавныя приключенія четверыхъ жидковъ въ Хохландіи*". Соч. П. И. Москва, 1844. Ол. 4597. См. 3 приб. 15909. Соч. П. И. М.

Зміст: Страшный договоръ — 5, Шемякинъ судъ — 16, Плутъ въ западнѣ — 31, Выстрѣлъ — 56. 2-ге вид. 1859, 3-те 1872, 4-те 1875.

439. „*Набѣгъ въ степи*". „Эпизодъ изъ новаго романа". Александръ Кузьмичъ. Молодикъ на 1844, вид. 1844, I, 123—139.

440. „*Путешествіе по святымъ мѣстамъ Русскимъ*". Кіевъ. [А. Муравьевъ] Спб. 1844.

441. „*Татарскіе набѣги*", Основьяненко. Сказка за сказкой, 1844, IV, 64—162.

442. „*Черной Кощей, или заднѣпровскій хуторъ у Лунной горы*". Русскій романъ изъ временъ Петра Великаго. Соч. А. Чуровскаго. 3 ч. М. 1844. См. 4 приб. 18217.

443. „*Чигиринскій кобзарь*" и „*Гайдамаки*". Соч. Т. Шевченка. Нов. изд. Спб. 1844. Ол. 5349.

1845.

444. „*Вольный Гетманъ, панъ Савва*", краснорусская легенда. Н. Кукольникъ. Иллюстр. 1845, 102—7.

445. „*Зеленій барвинокъ Украины*". Виршы. Сконпонація Стецьки Карпенка и проза: „*Дмытро Войнаровскаго повисть*" въ двоихъ подилахъ. Кіевъ, 1845. См. 4 приб. 18126.

446. „*Кіевскія вѣдьмы*", П. Байскій [Ор. Сомовъ]. Новоселье, 1845, 251—272. 1-ше вид. 1833.

Digitized by Google

447. „*Кочубей, генеральный судья*", историч. повѣсть Николая Сементковскаго. Спб. 1845. Меж. 10543. См. 3 приб. 15990.

[Раніш у „Маякѣ" 1845, під назвою: „Мазепа, гетманъ..."].

448. „*Мазепа, гетманъ малороссійскій*", повѣсть. Николай Сементковскій. Маякъ, 1845, ч. XXIII, 1—168, ч. XXIV, 1—91. [Окр. вид. того-таки року під назвою: „*Кочубей*"].

[„Три сказки и одна побасенка". М. Максимовичъ. Кіевъ. 1845].

449. „*Черная Рада*", романъ П. Кулѣша (5 главъ). Совр. 1845, ч. XXXVII, 332—376, ч. XXXVIII, 1—37, 135—196.

1846.

450. „*Безсрочный*", Гр. Основьяненко. Финскій Вѣстн. 1846, ч. VII, 1—22.

451. „*Гетманъ Степанъ Остряница, или эпоха смутъ и бѣдствій Малороссіи*", „Историческій романъ XVII ст." В. Кореневскаго, 2 ч. Харьк. 1846. См. 3 приб. 15833. Меж. 10424.

452. „*Журавль*", сказка Ю. Юрченка. Невск. Альм. 1846, 47—68.

453. „*Зиновій Богданъ Хмельницкій*", романъ. Эпоха первая. Молодость Зиновія. Соч. А. Кузьмича. 5 т. Спб. 1846. См. 3 приб. 15921. Меж. 10504.

454. „*Иванъ Мазепа, гетманъ Малороссіи*". Историч. романъ. 4 ч. М. 1846. См. 3 приб. 15924. 2-ге вид. 2 ч. М. 1848, 3-те вид. 2 ч. М. 1852, 4-те вид. 1854, 5-те вид. 2 ч. 1859 (Иванъ Мазепа, гетманъ малороссійскій) М. 1869. Ин. вид. 1882, 1893.

[„Исторія Русовъ, или Малой Россіи". Георгія Конисскаго [псевдо-Конисскій]. М. 1846. За цю книгу див. Іконнікова: „Опытъ русской исторіографіи", т. II, кн. I, 1618—74 стор.].

455. „*Козацкіе паны*". Отрывокъ изъ неизданнаго романа „*Черная Рада*" П. Кулѣша. Москвит. 1846, кн. I, 81—122.

456. „*Кіевскіе богомольцы въ XVII в.*" Глава изъ романа „Черная Рада". П. Кулѣшъ. Совр. 1846, ч. XLI, 62—121, 177—225, 296—343.

[„Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмѣльницкаго и о междоусобіяхъ бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти". М. 1846].

457. „*Мстиславлевъ, или сдача города Могилева*". 2 ч. Соч. Н. Г...ль. 1846. См. 3 приб. 16049.

458. „*Одинъ день изъ жизни запорожца Кирилла Тура*" (отрывокъ изъ романа: „*Черная Рада*") П. Кулѣша. Москвит. 1846, кн. III, 3—32.

459. „*Оксана*", повѣсть. Е. Кубе. Б. д. Чт. 1846, ч. LII, 43—114.

460. „*Самое обыкновенное происшествіе*", П. Кулѣшъ. Совр. 1846, ч. XLIV, 131—56.

461. „*Черта изъ частной жизни Боченочка*". Е. Гребенка. Новоселье, 1846, 139—168.

1847.

462. „*Верліока*", сказка. Н. Тихорскій. Иллюстр. 1847, т. IV, 94—5.

[„Исторія о казакахъ запорожскихъ" князя Мышецкаго. Чт. о-ва Ист. и др. Росс. 1847, № 6. Смѣсь 1—42; 2-ге вид. — 1852, Одесское о-во ист. и др. Од. 1852].

463. „*Романы, повѣсти и разсказы*" Евгенія Гребенки. 10 кн. (вийшло тіяьки 8 частин). Спб. 1847—8 (перші 4 т. — р. 1847, решта р. 1848). См. 3 приб. 16243.

Зміст: т. I. Искатель мѣста — 1, Вѣрное лѣкарство — 51, Такъ иногда люди женятся — 127.

Т. II. Иванъ Ивановичъ — 1, Горевъ Николай Ѳедоровичъ — 93.

Т. III. Быль не быль и не сказка — 1, Лука Прохоровичъ — 53, Мачиха и панночка — 119.

Т. IV. Нѣжинскій поляковникъ Золотаренко — 1, Куликъ — 51, Первый концертъ Рубини — 123.

Т. V. Записки студента — 1, Факторъ — 147.

Т. VI. Маскарадный случай — 1, Двойникъ — 43, Братья — 85, Бывальщина — 125.

Т. VII—VIII. Чайковскій въ 2-хъ ч.

[Полн. собр. соч. Е. Гребенки съ библіографич. указателемъ видано в 1862 р.].

[„Украинскія народныя преданія", П. Кулѣшъ. М. 1847].

Digitized by Google

1848.

465. „*Вовкулака*", украинское повѣрье, разсказъ въ стихахъ Стефана Александрова. Южн. Русск. Зборн. 1848, I, 1—108.

466. „*Вѣдьма, или страшныя ночи за Днѣпромъ*". Русскій романъ. Соч. А. Чуровскаго. 3 ч. изд. 3-е. М. 1848. См. 15827. 1-ше вид. 1834, 2-ге — 1843, 4-те — 1859, 5-те — 1877, 6-те — 1884.

467. „*Гаразько, або таланъ и въ неволи*", повисть въ стихахъ Михаила Макаровскаго. Юж. Р. Зб. 1848, 3—70.

468. „*Иванъ Мазепа, гетманъ Малороссійскій*". Ист. ром. 2 ч. 1848. 2-ге вид. 1-ше вид. 1846 р.

469. „*Мелкопомѣстные помѣщики*", Н. Ковзлевскій. О. З. 1848, ч. LVI, 174—200

Зм.: „Пантелеймонъ Петровичъ Хмара", „Будякъ и Зозуля", „Хмара и Перепелица".

470. „*Наталя, або дви доли разомъ*", поэма Михаила Макаровскаго. Южн. Р. Зб. 1848, 1—42.

471. „*Полтавскіе вечера*", Е. Гребенка. Биб. д. Чт. 1848, ч. LXXXVIII, 101—126, ч. XC, 211—238.

472. „*Щира любов, або мылый дорогше счастя*", Грицька Основьяненка (Григорія Квитки). Южно-Русскій Зборникъ, Харьк., 1848, I, 1—92.

473. „*Юность Мазепы*", разсказъ племянника его Андрея Войнаровскаго. Междудѣлье, 1848, 67—101.

1849.

474. „*Ландыши Кіевской Украины*", Карпенко. Спб. 1849.

Зміст: „Послѣдніе часы гетмана Мазепы" — 7—10; „Кіевъ въ 1835 г." — 11—12; Часы моего безталаннаго житья" — 28—43 і „Два трупообкрадца" — 47—57.

475. „*Маруся*", Основьяненко. 1849. 2-ге вид. Спб. 1861.

476. „*Послѣдніе потомки Гайдамака*". Украинское преданіе, А. Кузьмичъ. Биб. д. Чт. 1849, ч. XCV, 145—190.

477. „*Порубежники*". „Канва для романовъ", А. Скалькозскаго. 4 в. Спб. 1849—50. См. 3 приб. 16179. Меж. 10724.

478. „*Потемкинъ, какъ козакъ войска Запорожскаго*". 2 ч. 1849.

[„Сборникъ Украинскихъ пѣсенъ". М. Максимовичъ. Ч. I, Кіевъ. 1849].

1850.

479. „*Марусенька*", „письмо къ сестрѣ". Лучи, 1850, 725—738.

480. „*Мелкопомѣстные помѣщики: Шушпейко и Горностай*", разсказъ. Н. Козалевскій. Лит. вечера, 1850, ч. II, 327—345.

481. „*Одарка-Квочка*", повѣсть, Е. Дріанскій. Москвит. 1850, № 17, 1—68, № 18, 83—160.

[„Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ". М. Максимовичъ. 1850].

472. „*Сочиненія*" И. Кулжинскаго. Спб. 1850.

Зміст: [Серед инших: „*Поѣздка изъ Малороссіи въ Грузію*"].

483. „*Червонный жупанъ*". Соч. Ник. Венгера. Одесса, 1850.

Digitized by Google

Digitized by Google

РЕЧОВИЙ ПОКАЖЧИК

Digitized by Google

Digitized by Google

І. ГЕОГРАФІЯ.

1) СТОРОНИ СВІТУ.

Азія Мала, 55.
Африка Північна, 55.
Африка Південна, 55.
Европа, 351, 852.

2) ГОРИ.

Балкани, 81, 85.
Гелікон, 42.
Золота, 205.
Карпати, 101, 271, 272.
Лиса, 83, 287.
Парнас, 42.
Пінд, 42.
Путивльська, 52.
Угорські, 119.
Холодна (у Харкові), 42.
Чорна (в Галичині), 300.
Швайцарські, 165.

3) МОРЯ, РІКИ, ОЗЕРА І ДЖЕРЕЛА.

Алешня р., 25.
Альта р., 43.
Аретуза р., 42.
Бог р., 54, 163, 252 (чарівні води — 86; пороги — 252).
Бурзулук р., 159.
Волга р., 17, 33, 108, 126.
Волхов р., 36, 89, 94.
Ворскло р., 191, 192, 368.
Глубочиця р., 83.
Десна р., 52, 105.
Джерела: Воклюз, 42; Кастальське, 42 Курязьке, 42; Либедь, 83; Олегове, 55 Пермеське, 42.
Дін р., 56, 189, 155, 158, 276, 320; гирла 251.
Дніпро р., 17, 22, 23, 26, 32, 33, 42, 45, 53, 72, 74, 75, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 94, 96, 100, 102, 105, 106, 107, 110, 112, 114, 119, 123, 126, 127, 128, 129, 141, 145, 147, 152, 155, 156, 157, 159, 168, 169, 172, 206, 218, 225, 237, 260, 263. 264, 267, 269, 276, 289, 294, 296, 345, 367, 370, 381, пороги: 36, 45, 157, 159, 177, 190, 381.
Дністер р., 155.
Донець, 52.
Дунай р., 80, 85, 97, 98, 101, 128, 283.
Золоча, 83.
Кагальник р., 251.
Кубань р., 250.
Мансанарес р., 42 (в Еспанії).
Моря: Балтицьке, Руське, 106; Біле, Свейське, 84; Варязьке, 90; Озівське, 251; Північне, 84; Чорне, 37, 53, 54, 55, 126, 142, 193, 215, 218, 237, 245, 382.
Мста р., 105.
Нева р., 90.
Озера: Ільмень, 84; Княже, 285; Ніжень, 278.
Почайна р., 83, 87.
Псьол р., 371.
Сейм р., 147.
Сула р., 269.
Ташлик р., 251.
Трубайло р., 43.
Удай р., 213, 269, 28.

4) ДЕРЖАВИ, КРАЇНИ І ГУБЕРНІ.

Авзонія, 18.
Англія, 182, 338.
Аркадія, 18, 21, 32, 33.
Атлантида, 80, 82.

Digitized by Google

Аттика, 20.
Басарабія, 173.
Богемія, 112.
Бухара, 127.
Валахія, 155.
Великоросія, 10, 32, 187, 224.
Волоська Земля, 158.
Волинь, 146.
Галичина, 78.
Гардарикія, 82.
Гетьманщина, 136, 197, 228.
Греччина, 30, 33, 127, 131, 351.
Грузія, 48, 56.
Естонія, 12.
Задніпрянщина, 182.
Індія, 127.
Італія, 17, 18, 24, 32, 55, 174, 241, 351.
Кавказ, 4, 12, 24, 56, 169, 218, 382.
Катеринославщина, 251.
Давнє Київське князівство, 6, 13, 22, 42, 43, 67, 78, 84, 106, 120, 135; історія давньої Руси, 42, 43, 64, 98, 108, 114, 119, 120; релігія: поганство, 75, 82, 84, 119, 124, 125; боги поган. слов., 68, 70, 71, 79, 82, 83, 88, 89, 91, 94, 106, 113; боги грец., скандинав., 83, 106, 113, 122, 318, 319; християнство, 115–6, 117, 118; боротьба поганства з християнством, 65, 68, 75, 79, 80, 104, 112, 114, 115, 117, 121, 124, 125; боротьба з варягами, 76, 114, 121, 129, 130; з греками, 93; з половцями 89; з печенігами, 42, 68, 73, 81; боротьба князя з Новгородом, 111; князівські усобиці, 101, 107, 110, 112, 116, 125—6, 131; дружина князева, 116; класова боротьба в дав. Русі, 114; побут, 101.
Крим-Таврида, 4, 12, 17, 24, 35, 37, 38, 42, 54, 55, 100, 140, 157, 162, 176, 201, 202, 221—2, 251, 252, 264, 276, 301, 369, 371.
Литва, 140.
Малоросія, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 32, 33, 37, 42, 43, 48, 51, 52, 53, 56, 67, 138, 139, 140, 141, 149, 154, 163, 174, 175, 177, 182, 187, 189, 195, 204, 223, 226, 233, 235, 248, 249, 266, 268, 280, 286, 288, 340, 344, 345, 354, 367, 368; одміна од України, 139; походження слова „Малоросія" 51, 52, 288; Малоросія — Італія, 18, 174, 291, 372.
Молдавія, 175, 190, 204.
Московщина, 10, 190, 246.
Німеччина, 257, 262, 332, 381.
Новоросія, 54, 250, 252.
Орда, 130, 131, 221, 251.
Охтирщина, 221.
Палестина, 249.
Персія, 127.
Польща, 12, 75, 148, 150, 155, 158, 177, 178, 246, 251, 280; побут, 188, 189, 190, 193, 198–9, 236, 237, 241, 242, 244, 245, 246, 251, 280, 321, 332, 387; поміщик польс. на Укр., 153—4, 179.
Приволховщина, 84.
Ризенландія, 82.
Росія, 3, 10, 11, 19, 22, 23, 38, 55, 57, 62, 103, 104, 149, 158, 173, 181, 182, 183, 184, 194, 195, 211, 212, 251, 257, 260, 314, 322, 352, 353; (південна: 24, 251, 281); росіяни, 386.
Румунія, 250.
Січ Запорозька, 56, 142, 144, 146, 149, 155, 156, 157—8, 159, 160—1, 168, 169, 170, 171, 177, 182, 189, 190. 193, 196, 200, 201, 206, 214, 215, 216, 224, 234, 237, 245, 250, 252, 269, 325, 327, 340, 341; історія Січи, 157, 236; опис 159, 160, 214; побут 142, 157–9, 168—9, 170, 171, 177, 201, 215.
Сибір, 4, 12, 52, 143, 148, 203, 227, 232, 234, 236, 367.
Сицилія, 55.
Сумщина, 221.
Тамань, 288.
Тмутараканське князівство, 44.
Туреччина, 215, 245, 251.
Угорщина, 158, 351.
Україна, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 61, 109, 136, 141, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 158, 162, 163, 164, 166, 171, 172, 175, 176, 179, 182, 183, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 211, 218, 219, 220, 224, 225, 228, 229, 230, 232, 234, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 253, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 272, 273, 276, 280, 282, 283, 287, 288, 296, 313, 314, 315, 316, 341, 343, 357, 358, 360, 365, 366; слово: „Україна" 288; топографія й кордони У., 288; археологія, 56, 343; одміна од Великоросії, 28, 29, 35, 44, 55, 57; одміна України од Малоросії, 139, 287, 288; Слобідська Україна 47, 52, 223, 288; мова укр., 43, 188, 191, 232, 238,

Digitized by Google

239, 240, 269, 287, 341, 369, 373, 374, 382, 384, 385, 396; історіографія 113, 139, 194, 206, 221, 247, 248; історія У., 65, 135, 136, 139, 196; феодалізм на Укр., 341, 342, 343, 344; кріпацтво на Укр., 53, 316, 322, 323, 324, 327, 384, 354, 360, 366, 382; типи кріпаків, 323; боротьба з Москвою (москаль) 43, 52, 186, 187, 224, 250, 343; російські культурні впливи, 224; боротьба з жидами, 165, 177, 193, 234, 238, 241, 288; боротьба з Польщею, 52, 75, 139, 140, 141, 146, 149, 153, 163, 164, 177, 178, 180—1, 185, 186, 189, 193, 198, 200, 205, 207, 214, 219, 224, 234, 236, 241—5, 246, 249, 250, 271, 274, 288, 325, 327; культурні впливи Польщі 54, 193; боротьба за релігію (унія) 163, 166, 167, 177, 178, 180, 206, 239, 240, 244, 245; боротьба з татарами, 53, 216—7, 221, 222, 234; з турками, 52; природа України, 24, 25, 33, 48, 54, 145, 174, 200, 202, 207, 213, 249, 268, 296, 297, 304, 349, 350, 354, 360, 366; Україна — Італія (Авзонія), 12, 17, 18, 33; Україна — Аркадія, 18, 32; степ, 36, 37, 52, 54, 55, 56, 157, 167, 173, 198, 209, 216, 225, 226, 227, 237, 239, 242, 245, 250, 269, 296; село, 19, 21, 27, 33, 36, 39, 41—2, 43, 46, 48—9, 54, 107, 176, 182, 188, 190, 205, 241, 314; місто, 28—9, 38, 42, 43, 47—8, 291, 313, 316, 351; панський двір, 33—4, 34, 37, 38, 44, 51, 54, 57, 178, 314, 341, 343, 345, 351, 366; подорожування по Україні („на долгих", на поштових) і заїзд, 45, 53, 55, 56, 346, 349, 353; старовіри, сектанти на Укр., 36, 44; класова боротьба, 165, 206, 234.

Фінляндія, 12.

Франція, 20, 62, 182, 257, 332.

Харківщина, 221, 223, 224, 343.

Херсонщина, 344 (Лизаветинський повіт).

Чернігівщина, 51, 394.

Чорноморщина, 51.

Швайцарія, 27, 39—40, 165.

Шведчина, 205, 208, 323.

Шлезвіг, 341.

5) МІСТА, МІСТЕЧКИ, СЕЛА, ХУТОРІ, ПОШТОВІ СТАНЦІЇ.

Адріянопільська ст., 56.

Азгард, 82.

Атени, 24, 34.

Бардичів, 38.

Баришпіль, 27, 32, 44.

Батурин, 38, 52, 147, 148, 152, 172, 211, 212, 228, 229.

Білгород, 35, 38.

Білград, 90.

Білопілля, 52.

Білоцерківка, 44.

Берестя, 178.

Берестовець, 83.

Бериславль, 55.

Благодать ст., 252.

Богачево, 38.

Богодухів, 52.

Богоявленське, 38.

Богульці, 41.

Богуслав, 38.

Борзна, 38.

Боромля, слоб., 25, 28.

Берестя (собор), 178, 179, 180.

Броварі, 38, 44.

Буда, маєток, 33, 34.

Валки, 38, 39, 40—41, 42, 106.

Варкина балка, 214.

Варшава, 114, 179, 189, 218, 239, 240, 241, 244, 246, 378, 386; турнір, 240; бенькет у короля, 240; баль, 240.

Васильків, 196, 291.

*В*Б*-в* містечко, 46.

Венеція, 381.

Веприк, 25.

Веселий, хутір, 52.

Вільшана, 38, 52, 236.

Вильно, 248.

Винцетівка, 38.

Витебськ, 231.

Водолаги, 41.

Войниха, 38.

Вороніж на Чернігівщині, 52, 308, 343 (Пєшевцовъ ставъ, 301; гулянка, 307; фортеця, 343).

Гадяч, 52.

Гайворон, 52.

Гард, містечко, 252.

Гиндівка, 41, 42.

Глухів, 38, 39, 41, 42, 52, 57, 212 (малорос. колегія, 343).

Гнилиця, 41, 42.

Голтва, 238.

Горбилі, с., 326.

Городня, 44.

Горюхино, село, 270.

Гребінка, 38.

Digitized by Google

Громоклія, 38.
Гуляй-Поле, 41, 42.
Гумань, 38.
Деменково, село, 55.
Деркачі, 52.
Диканька, 149, 226, 228, 231, 269.
Добриніно, 83.
Дорожище, 83,
Драбово, село, 54.
Дубно, 193.
Дудниха, 38.
Есаулівка, 56.
Жовті Води, 142.
Житомир, 53, 57, 197.
Займище, 83.
Захолустьє, с., 328, 330.
Звиногородка, 38.
Златопіль, 38.
Зміїв, 42.
Золотоноша, 238.
Золочев, 41, 42.
Ізюм, 42, 46, 57.
Кааба, 82.
Кагальник, село, 251.
Кадибино, 38.
Казань, 52, 63.
Кандиб, 38.
Канев, 38.
Каплунівка, слобода, 55.
Катеринин дар, панський двір, 34.
Катеринослав, 35, 37, 42.
Кейтівка, 41.
Київ, 9, 17, 20, 22, 23, 25, 28, 30, 38, 39, 42, 43, 44, 52, 53, 56, 57, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 142, 147, 155, 156—7, 177, 178, 192, 204, 220, 227, 232, 238, 252, 253, 260, 263, 269, 270, 273, 280, 288, 294, 299, 345, 349, 359, 360, 378, 381; прочани, 232.
Давній Київ, 22, 61, 72, 75, 76, 77, 78, 85, 87, 91, 93, 94, 123, 126—7 (топографія, 83, 123; історія, 43, 49; позначні пам'ятки та околиці, 83, 84, 87, 104, 105, 113, 116, 118, 119); побут, 85, 112, 113, 114, 117, 121, 123, 127, 130; опис, 119, 123, 126, 127; археологія, 56, 343.
Київ XVII—XIX в. — вулиці 26, 30, 31, 32, 147, 156—7, 263, 274, 280, 367; позначні пам'ятки, церкви, манастирі, пам'ятники, 26, 30, 31, 38, 44, 52, 55, 56, 131, 157; Київо-печерський манастир, 25, 26, 27, 31, 39, 55, 75, 228, 306, 359, 378; Київська Дух. Академія, 9, 31, 113, 193, 204, 220; міське життя, мешканці, характеристика 20, 21—2, 25, 28, 29, 30, 358; Контракти, 390.
Кінбурн, 202.
Киргинці, ст., 25.
Климово, село, 44.
Кобиляки, 25, 35.
Ковалі, 38.
Ковеги, 41.
Козелець, 38.
Колеників, 38.
Конотіп, 52, 278 (ярмарок 272).
Копані, село, 46.
Корінний (ярмарок) 55.
Корибутово, 52.
Коростень (*Іскоростень*), 100, 105.
Корсун, 38.
Красное, 163.
Краснопілля, 52.
Кременчук, 25, 32, 37, 38.
Кржевецький ліс, 179.
Кривий Ріг, 25.
Кричівка, 42.
Кролевець, 38, 52 (Здвиж. ярмарок, 145, 150).
Крюків, 32, 38.
Кудринка, 42.
Куземин, містечко, 210.
Курськ, 32.
Курязький Спаський манастир, 55.
Св. Лизавети фортеця, 252.
Левендалівка, 41.
Лизавет, 37, 38.
Лиман, 42.
Липова Долина, 25, 27, 52.
Лодижен, містечко, 210.
Лондон, 338.
Лохвиця, 390.
Лубні, 25, 44, 54, 56, 57 (манастир, 56; ярмарок Спаський, 54).
Львів, 208, 226.
Любеч (з'їзд князів), 125.
Любівка, 41.
Люботин, 38.
Мадрид, 42.
Мальта, 55.
Мамай, село, 47.
Мерчик, 41.
Мигея, містечко, 252,
Миклашевський, хутір, 52.

Digitized by Google

Миколаїв, 25, 37, 38, 42, 46, 47, 54, 57 (Чернієв манастир, 55; позначні пам'ятки в місті, 31).
Миргород, 10, 161, 192, 260, 315 (позначні пам'ятки в місті, мешканці 350).
Могилів, 248.
Могильне Поле, 241.
Москва, 20, 28, 29, 33, 35, 38, 39, 52, 63, 127, 158, 219, 226, 230, 236, 313, 316, 324, 325, 331, 338, 367, 384, 379 (москвитянка, 29).
Муром, 74, 93, 94.
Нахимів, хутір, 52.
Ніжень, 38, 154, 155, 208, 237, 238, 361 (Ніжень-озеро 288).
„*Новое Място*", 236.
Новгород, 81, 82, 85, 88, 94, 106, 108, 111 (Волотово поле 84).
Новгород-Волинський, 54.
Новгород-Сіверськ, 24, 39, 40, 42, 44, 51, 57, 205, 377.
Новомиргород, 38.
Новозибків, 44.
Новоросійське, 35, 250.
Новосербія, 249.
Овідіополь, 25.
Одеса, 25, 31, 37, 38, 40, 42, 54, 55, 57; позначні пам'ятки, 31, 37, 38; околиці, 55.
Озів, 173, 217.
Олександрія, 38.
Ольвіополь, 38, 252.
Ольшани, 236.
Орел, 32.
Основа, хутір, 220.
Острог, 54.
Острозьк, 142.
„*Отставка*", маєток, 352.
Охтирка, 52 (охтирський шлях, 26).
Очаків, 25, 30, 38.
Париж, 55.
Перевесище, 83.
Пересип, 55.
Переяслав, 25, 30, 42, 43, 44, 101, 102, 227, 238, 321, 363, 370 (околиці 55).
Петербург — град Петрів — Санктпетербург, 45, 90, 152, 184, 188, 249, 313, 323, 324, 335, 338, 361, 364, 384 (баль 249; Смольний манастир 346).
Пирятин, 56, 212, 214, 216, 217, 218, 281, 292, 376, 391 (старий та новий П. 212).
Писаревич, хутір, 52.
Писаремка, село, 25.
Полоцьк, 97, 99, 107, 108, 109.
Полтава, 10, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 56, 57, 191, 212, 215, 228, 231, 238, 353, 360, 373, 390 (вигляд, околиці, 33; мешканці, 35, 363, 364; істор. пам'ятники, 31, 55, 204; Полт. побиванка, 28, 31, 36, 37, 38, 42, 57, 143, 185, 188, 203, 204, 212, 231; поема „Полтава", 151, 248; одміна полтавців од чернігівців, 44.
Поповка, 52.
Поченкин, хутір, 56.
Предславино, 118.
Прилука, 215, 238.
Припутня, 344.
Проскурів, 38.
Путивль, 55 (гора 52).
Ракити, 44.
Решетилівка, 38, 44, 56, 231.
Риботен, 209.
Рівне, 54.
Рига, 220.
Рим, 20, 168, 264.
Рішельє, маєток, 31.
Ромен, 30, 32, 52, 57 (ярмарок, театр, 35, 348).
Самотоївка, 52.
Святогірський манастир, 40, 42.
Серпухов, 32.
Семипілля, 38.
Слов'яно-сербськ. повіт, 251.
Смоленськ, 208, 209, 258.
Сорочинці (ярмарок, 269, 270, 272).
Софіївська дача, 41.
Становище, 83.
Стародуб, 211.
Судаклія, 38.
Суми, 25, 26, 32, 42, 52.
Таганрог, 37, 382.
Тальне, 38.
Ташань, 44.
Тернівка, 38, 41.
Трапезунт, 161.
Троя, 29.
Тула, 32, 46, 338.
Турів, 93.
Упсала, 81.
Харків, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 51, 52, 56, 57, 351, 369, 374, 377 (околиці, 42; слоб. Ганчарівка, 377; історія Х. 220—1; ярмарок Успенськ., 57; університет, 51).
Херсон, 25, 31, 38, 42, 47, 57, 127 (позначні пам'ятки, 31).
Хмілев, 52.
Хорол, 44.

Digitized by Google

Хотин, 155.
Хрустальна балка, 250, 251.
Царгород — Візантія — Костянтинопіль — Стамбул, 55, 80, 81, 85, 96, 98, 103, 106, 128, 129, 175, 205, 207, 237.
Чаплиці, 52.
Чемир, маєток, 34.
Чернігів, 44 (одміна чернігівців од полтавців, 44).
Чигрин, 143, 176, 179, 205, 241, 246, 247, 252, 269, 305.
Чортове урочисько, 118.
Чугуїв, 41, 42, 56, 376, 380.
Шпола, 38.
Шулявщина, 83.
Якутськ, 142.
Яма, 42.
Ярославль, 108.
Яси, 190.

II. ЕТНОГРАФІЯ.

1) ПЛЕМЕНА ТА НАРОДИ.

Ази — язи, 82.
Болгари, 130.
Варяги, 76, 81, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 128, 129, 130, 321.
Гірняки Кавказькі, 169.
Греки, 32, 96, 98, 103, 111, 127, 131, 168, 178, 179, 180, 181, 212, 297, 361, 382.
Деревляни, 100.
Жиди, 31, 32, 44, 53, 54, 56, 145, 147, 151, 165, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 186, 187, 190, 193, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 208, 213, 216, 217, 220, 227, 228, 234, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 246, 249, 266, 275, 281, 286, 289, 296, 306, 325, 327, 329, 341, 346, 366, 381, 387, 389, 395, 396; жидівка-шинкарка, 237.
Косоги, 92, 97, 117.
Литвини, 89, 171, 172, 174, 175, 262, 321.
Ляхи, 56, 99, 140, 150, 163, 164, 177, 187, 191, 192, 196, 198, 199, 201, 203, 204—5, 206, 207, 209, 220, 224, 225, 234, 242, 243, 296, 307.
Малоросіяни (українці), 19, 21, 25, 27—8, 31, 36, 38—9, 43, 44, 47, 48—9, 55, 141, 186—7, 226, 334, 341.
Мері, 107, 108.
Молдавани, 47.
Москалі, 43, 56, 187, 188, 247, 367, 383, 384, 386, 388.
Німці, 89, 213, 220.
Нормани, 77.
Печеніги, 23, 42, 43, 68, 72, 73, 81, 92, 96, 117, 127, 128.
Половці, 89, 95, 96, 101, 126, 127.
Поляки, 56, 98, 111, 139, 140, 151, 153, 161, 163, 164, 165, 174, 176, 178, 179, 181, 186, 190, 192, 199, 204, 206, 207, 209, 212, 217, 219, 220, 227, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 247, 252, 274, 334, 377, 387; життя вельможних поляків, 128, 146, 178, 189, 227, 228, 236, 241, 242, 245; шляхтич, 230; поляки — історики України, 233; надсильства над селянами, 153, 162, 378.
Поляни, 92.
Римляни, 56.
Росіяни, 189, 386.
Сармати, 178.
Серби, 391.
Скити, 128.
Слов'яни, 127.
Спартанці, 141.
Татари — ногайські — кримські, 23, 93, 96, 99, 130, 140, 141, 142, 152, 155, 175, 176, 187, 190, 191, 200, 201, 204, 206, 209, 210, 215, 216, 217, 221, 222, 224, 225, 227, 229—3, 234, 238, 242, 244, 249, 250, 251, 252, 253, 325, 381, 386, 388, 389, 390.
Турки, 97, 140, 141, 142, 157, 163, 189, 201, 204, 206, 210, 224, 252, 253, 334, 370.
Українці, характеристика, 19, 21, 27, 31, 33, 36, 38—9, 43, 44, 47, 49—50, 53, 54, 55, 56, 150, 158, 174, 175, 186, 243, 244, 281, 286, 287, 360; націоналізм, 43, 135; релігійність, 36; любов до старовини, 52—3, 341; чистота звичаїв, 50, 288; страви, 213, 229, 322, 333, напої, 229, 291, 322, 333, 373, 393; культ їжі та питва, 53, 54, 291, 307, 318, 319, 337, 339, 350; любов до ладу, вбрання 27, 53, 150, 318, 320, 341, 337, 378, 394; одміна од великорусів, 47; сільські мешканці, 21, 27, 56, 174, 176—7, 178, 204, 205, 287, 313, 314, 316, 388—9; сільські звичаї та побут, 36, 48, 53, 55, 108, 145, 150, 173, 174—5, 268—9, 286,

Digitized by Google

289, 321, 351, 363; звичаї та обряди (весілля та ин.), 48, 49, 50, 53, 57, 151, 172, 174—5, 181, 197, 206, 210, 212, 217, 231, 238, 242, 247, 268, 275, 277, 279, 285, 287, 304, 309, 374, 375, 377, 381, 382, 395; розваги (гулянки, вечерниці, музика, танки), 48—9, 50, 53, 107, 150, 168, 176—7, 179, 187, 197, 206, 229, 264, 269, 272, 278, 288, 291, 305, 307, 309, 373, 394; співи, див. пісні, танки, гри, 154, 168, 172, 217, 218, 275, 287, 288, 289, 304, 305, 309, 362, 365; міські мешканці (побут, розваги), 38, 42, 43, 47—8, 207, 291, 361, 392; побут міського міщанства, 313, 316, 365; поміщики (побут дрібних та середніх) 37, 41—2, 44, 51, 53, 56, 57, 150, 193—4, 224, 280, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 321, 328, 328, 333, 337, 338, 339, 340, 343, 344—5, 346, 347, 349, 350—1, 351, 352, 354, 356, 357—8, 360, 361, 362, 365, 366; позви — суд, 326, 330, 391; поміщики великі, 34, 37, 38, 54, 56, 57, 150, 178, 182, 341, 345; видатні люди (дворяни — поміщики) 30—1, 33, 34, 41; диваки, 314—5, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 359, 365, 366; типи поміщиків, 33, 34, 37, 44, 318, 319, 324, 325, 341, 345, 346, 347, 348, 350—1, 352, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365; багаті та вбогі, 325, 326, 328, 335—368; поміщики на ярмарку, 348, 357, 362; духівництво, 35, 348, 349.
Халдеї, 80.
Хозари, 99, 127.
Філістімляни, 236.
Цигани, 145, 173, 287, 268, 325, 336, 386, 388, 390, 391, 393.
Черкеси, 382.
Чорногорці, 234.
Чудь, 89.
Шведи, 155, 205, 209, 211, 230, 231, 369.

2) РЕЛІГІЯ, ЗАБОБОНИ І ПОВІР'Я.

Баба Яга, 69, 70, 71, 273, 274.
Бука, 119, 122.
Великдень, 242, 278, 286, 292.
Велике свято, 249.
Веснянки, 48, 55, 169, 268, 372,
Верліока, 309,
Відьма, 85—6, 87, 102, 103, 119, 150, 155, 192, 261, 262, 263, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 287, 289, 293, 295, 296, 297, 302, 309, 310, 322, 327, 347, 363, 372; випробування відьом, 278; хата відьмина, 279; відьомські витівки, 271, 279; київські відьми, 263, 273, 274; відьма-перевертень, 280, 286, 302; Лиса гора й літання туди, 262, 263, 274, 279, 287, 289, 309; шабаш відьом, 262, 274, 275, 279, 289.
Відьмак, 54, 287, 288, 303, 304.
Вій, 280, 281.
Викликання душі, 272, 288, 301.
Вовкулака, 155, 261, 262, 301, 309, 327.
Вогонь на могилі, 77, 280.
Ворожбит, 128.
Ворожка, 171, 305.
Гном, 280.
Давленик, 269, 271, 279.
Дівa-Обида, 79.
Дід Омут, 81.
Доля, 307—8.
Домовик, 268, 269, 275, 279, 372.
Досвітки, 269.
Дух землі, 281.
Замова, 171.
Збирання зілля, 297—8.
Звір чудесний, 281, 283.
Зелена Неділя, 265, 301, 304, 305, 368.
Зелені Свята, 265, 268, 304.
Змій Вогнений, 261, 262, 268, 289, 306, 307.
Змія, 285.
Знахур, 56, 217, 289, 301, 393.
Зорі, 268.
Іван Купайло, 35, 55, 85, 266, 267, 268, 269, 270, 297, 303, 372, 377.
Квіти, 261.
Кінь, 284.
Кикимора, 80, 82, 119, 122.
Колдовка, 263, 271.
Колядування, 55.
Кощей, 77.
Лісовик, 119, 122, 123, 192, 198, 274, 275, 279, 304.
Лихе око, 176, 277.
Місяць — сонце утоплеників та козаків, 192, 269, 292, 293.
Мрець, 150, 261, 262, 271, 272, 278, 279, 296, 298, 304.
Нечиста сила, 78, 79, 80, 81, 86, 192, 304, 347; біс, 70, 71, 263, 264, 267, 271, 277, 291, 299, 300, 301, 303; дідько,

Digitized by Google

267, 270, 294, 295, 299, 308, 309; чорт, 191, 192, 272, 290, 292, 299, 327, 389; чорт — циган, 229; лукавий, 305; лихий, 266; чортенята, 275; обдурюють чортяку, 294, 301, 308, 309; їдіння на чортяці (літання), 271, 295; продаж душі, 264, 272, 291, 300, 303, 307; гулянка в карт, 272; диявіл, 261, 266, 298, 307 (в людському вигляді, 277); сатана, 295, 298, 300, 308, 309 (пекло: 291, 295).
Обертання, 305.
Перевертництво, 76, 86, 93, 119, 263, 271, 274, 279, 281, 297, 299, 301, 302, 305, 306, 309.
Повір'я, 55, 56, 279, 280, 306.
Поминальний день, 269.
Привид, 389.
Прикмети, 208, 221, 231, 268, 269, 334.
Примара, 362, 389.
(Прокляте) сім'я, 18, 79, 252—3.
Розрив-зілля, 266.
Русалка, 21, 55, 80, 87, 88, 89, 102, 116, 119, 122, 150, 218, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 269, 271, 272, 274, 275, 286, 295, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 333, 372; Русалчин день, 372.
Святий Вечір, 55.
Сон (віщий), 42, 113, 139, 177, 302.
Упир — вампир, 261, 262, 274, 275, 276, 281, 297, 302, 327.
Утопленик,-на, 267, 268, 302, 308.
Фантастика й містика народніх вірувань, 6, 9, 64, 78, 119, 158, 260, 262, 268, 272, 280, 281, 298, 299, 304, 305, 322, 350.
Фея, 257, 258.
Чаклування, 10, 263, 279, 289, 297, 299, 308, 322, 374.
Чаклун, 119, 120, 126, 146, 267, 268, 275, 281.
Чарівник, чарівниця, 70, 71, 77, 103, 119, 130, 261, 264, 265, 266, 269, 271, 281, 294, 322, 389.
Чарівниця, 263, 268, 269, 389; -знахурка, 374, 377.
Чародій, 68, 69, 70, 71, 76, 99, 118.
Чудодійні тварини, кінь, 284; вепр, 281, кабан, 284.
Чудодійні рослини, дерева, 304; зілля, 297; на могилі рослина, 281, 284.
Чудодійні слова, 300.
Чудодійні речі, 108, 323; дудка, 284, 300; бандура, 306; небезпеки, 308; куля, 209, 299, 307; скрипка, 298, 299; попіл, 297; рушниця, 108, 299; торба, 309; хустка, 294; шабля, 192, 306; меч, шолом, 103.
Шукання скарбу, 261, 265—6, 267, 272, 292, 293, 300, 307.
Шукання папороти, 261, 266, 267, 300, 303, 309.
Щедрівки, 55.

III. ЛІТЕРАТУРА.

1) ЛІТЕРАТУРНІ НАПРЯМИ.

Класицизм, 6, 9, 90, 91, 139; роман історичний, 61; трагедія, 185, 257, 289; епопея, 18, 257.
Реалізм, 6, 9, 121, 136, 137, 151, 156, 183, 195, 233, 315, 316—7, 352; подорожі, 57.
Романтизм, 6, 7, 8, 9, 17, 19, 24, 64, 67, 74, 101, 120, 121, 135, 137, 151, 183, 195, 238, 257, 260, 273, 315, 358; поеми, 316.
Сантименталізм, 6, 6—7, 9, 19, 67, 88, 130, 139; подорожі, 24, 33, 97.

2) ЖАНРИ.

Балада, 63, 64, 102, 105, 137, 165, 204, 205, 260, 264, 265, 267, 269, 280, 281, 298, 299, 316, 341, 342, 377, 378, 379, 381.
Байка, 3, 69.
Билина, 68, 74, 77, 119, 194, 288.
Вірші, 230, 381.
Драма, 10, 70, 220.
Дума (істор. укр. пісні), 10, 21, 52, 53, 56, 66, 67, 99, 136, 137, 163, 163—4, 165, 190, 193, 194, 203, 215, 218, 233, 240, 247, 252, 323.
Heldengedichte, 65, 68.
Епопея, 62, 63, 193, 195, 257.
Епос, 62, 68, 82, 119, 193—4; козацький, 119, сербський, 82.
Інтермедія, 10, 386.
Казка, 10, 13, 21, 65, 74, 76, 77, 116, 118, 136, 146, 155, 257, 258, 259, 265, 271—2, 273, 282, 287, 294, 375, 382—3, 384, 385.

Digitized by Google

387; алегорич.-філософська, 257, 258; Ammenmärchen, 257. Wirklichkeitsmärchen, 258—9; Kindermärchen, 257; моральна, 257; народня, 258, 259, 287, 298; природня, 258, 262; романтична, 259, 260, 262; вільної творчости, 259; теми, 82, 274, 283, 284, 292, 293, 299, 307; фривольна, 257; гумористична, 317.
Комедія, 10, 272.
Легенда, 226, 259, 263, 271, 288.
Ляльковий театр, 273, 314, 315.
Нарис фізіологічний, 314, 350, 364.
Новеля, 136, 257, 259.
Пародія (травестована), 68, 69, 76, 77, 98, 257, 262, 307, 313, 315, 317, 321, 322.
Переказ, 207, 251, 276, 285, 288, 293, 296, 340, 342.
Пісня, 21, 43, 47, 49, 51, 54, 55, 56, 67, 90, 125, 135, 146, 154, 155, 168, 171, 172, 173, 180, 181, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 207, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 223—4, 226, 228, 229, 231, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 252, 267, 268, 272, 273, 276, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 307, 323, 340, 342, 343, 345, 347, 356, 368, 369, 378; нові пісні, 223—4.
Повість (побутова, вояцька, фантастична, романтична, сантимент.), 13, 62, 64, 69, 82, 136, 257, 259, 262, 272, 317, 367, 368, 375.
Побрехенька, 383, 384, 385.
Поема, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 96, 98, 101, 102, 143, 146, 149, 152, 167, 176, 205, 207, 220, 342.
Приповідка, 287.
Прислів'я, 287.
Рацея (семінарські вірші), 323.
Романс, 347.
Роман (істор., побутовий, народній), 62, 64, 65, 77, 137, 144, 149, 156, 181—2, 195, 259, 313.
Сага, 258.
Сатира, 10.
Трагедія, 62, 90, 257.
Фабльо-шванк, 259.
Фарс, 289, 356.

3) ЛІТЕРАТУРНІ ВПЛИВИ.

Впливи Байрона, 120, 135, 136, 137, 144, 152, 182, 183, 260, 267, 381.
Билин, 119.
Володимира Мономаха, 65, 67, 82.
Гердера, 67.
Гоголя батька, 273.
Гоголя М. В., 262, 276, 287, 294, 295, 298, 299, 304, 307, 308, 313—4, 355—6, 357, 362, 363, 364, 365, 366, 376, 386, 387, 390, 392.
Гофмана, 263, 315.
Гулак-Артемовського, 272, 314.
Гюго, 315.
Гете, 260, 267.
Данила Заточника, 82.
Дум українських, див. „Дума".
Жанліс, 62, 130, 259.
Жуковського В., 120, 260, 267.
Карамзіна, 24, 29, 30, 33, 62—3, 73, 88, 106, 107, 110, 125, 126, 265, 313, 316, 317, 367, 370, 375; повістей К-на, 63, 88; „Исторіи", 62, 63; „Іллі Муромця", 69, 95.
Казки побутової, 273, 313.
Кірші Данилова, 62, 64.
Комедії народньої (інтермедія, вертеп), 273, 313, 314.
Котляревського, 272, 314, 316, 317.
Купера, 250, 251.
Лесажа, 119, 313, 317, 325.
Літопису, 82, 119, 233, 313, 317.
Міцкевича, 260, 267.
Могилановича, 260, 267.
Мура Томаса, 260, 267.
Нарежного, 110, 373.
Осіяна, 63, 64, 91, 95, 106, 119, 139, 259, 367.
Пісні укр. (див. „Пісні).
Повісти вояцької, 82.
Правди Руської, 82.
Пушкіна О-ра, 101, 103, 114—5, 119, 120, 128, 136, 156, 182, 220, 231, 248, 263, 267, 293, 294, 298, 391.
Рилєєва, 136, 152, 203.
Саги сканд., 82.
Скотта Вальтера, 61, 62, 63, 64, 66, 110, 120, 121, 135, 136, 137, 156, 157, 181, 193, 250, 259.
Слова о П. Ігоревім, 51, 52, 62, 63, 64, 65, 67, 78, 79, 82, 84, 86, 89, 95, 103, 112, 119, 125, 128, 139.
Сомова, 266, 272.
Стерна, 17, 24, 39, 44, 57.
Тіка, 262, 272, 273, 277, 315.
Флоріяна, 136, 139, 259.
Чулкова, 313.

Digitized by Google

IV. ПРОФЕСІЇ.

1) ВЛАДА.

Бояри, 101, 126, 187, 220.
Воєвода київський, 105, 187, 237, 294.
Воєвода московський, 226.
Гетьман ординський, 81.
Гетьман польський, 180, 189, 205, 236, 237, 239, 246.
Гетьман укр., 52, 158, 161, 171, 173, 175, 176, 183, 186, 188, 189, 190, 194, 195, 203, 204, 205, 209, 211, 218, 219, 226, 227, 229, 230, 234, 235, 236, 237, 239, 240; 247, 253, 325, 343; вибори на Гетьмана, 176, 227, 235; двір Гетьмана й його розкіш, 171, 172, 173, 228—9, 343.
Господар молдавський, 189, 191.
Імператор візантійський, 106, 126.
Князь руський, 23, 30—1, 63—5, 72, 75—7, 78—80, 81, 83, 85, 86—9, 91, 93—4, 95, 120, 121, 124—5, 126, 131.
Князь сербський, 81, 341.
Конунг норманський, 81, 82.
Король польський, 178, 180, 181, 189, 219, 240, 245, 246, 247, 249.
Король шведський, 143, 186, 188, 211.
Староста переяславський, 237.
Султан, 159, 171, 246.
Хан Кримський, 140, 159, 162, 219, 369.
Цар, 192, 205, 206, 231, 241, 283, 284—5, 353, 387.

2) ВІЙСЬКОВІ.

Генеральний осавула, 211, 226, 235.
Генеральний писар, 171, 211, 226.
Генеральний суддя, 171, 232, 358, 360.
Генерал, 207, 211, 252, 365, 370.
Гусар, 223, 236, 332, 354.
Драгун, 203.
Жовнір, 236, 242, 271.
Компанійський козак, 228.
Козацький полковник, 161, 179, 217, 226, 227, 234, 251, 332.
Кондуктор, 206.
Майор, 379.
Отаман, 142, 146, 158, 159, 160, 168, 170, 177, 193, 196, 201, 207, 210, 218, 234, 238, 252.
Офіцер польський, 251.
Офіцер російський, 252, 266, 305, 353, 354, 356—7, 379.
Паша, 334.
Полковник, 208, 209, 211, 212, 213, 234.
Полковий суддя, 341—2
Рекрут, 56.
Ротмистр, 366.
Салдати, 241, 242, 272, 363, 367, 374, 379, 387.
Сотник, 197, 206, 223, 238, 278—9.
Сердюки, 228.
Сержант, 203.
Улани, 165, 396.

3) ДУХІВНИЦТВО.

Католицьке, 141, 186; єзуїти, 147, 148, 152, 166, 167, 174, 178, 184, 185, 186, 200, 202, 209, 228, 236, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 247, 332; театр єзуїт., 236; ксьондз, 220, 239, 243; патер, 166, 184, 185, 228, 229; чернець, 251, 288; уніят, 177, 243, 286; Академія єзуїтська, 228.
Православне, митрополит, 179, священик—піп, 35, 200, 201, 212, 219, 220, 229, 231, 239, 242, 243, 244, 288, 322, 327, 352, 368, 394; семинарист, 56, 172, 213, 348, 349, 345; титар, 241; манастир, 229, 232, 235, 369, 374; чернець, 145, 148, 162, 210, 220, 231, 251, 322, 345, 348—9; черниця, 228, 230; дячок, 70, 71, 220, 271, 325, 327, 328, 329, 395; диякін, 162, 237; паламар, 172.
Поганське (давній руський жрець), 68, 70, 78, 79, 86, 112, 113, 115, 117, 120, 121.

4) ЧИНИ ЦИВІЛЬНІ.

Голова, 333, 372.
Городничий, 207, 350.
Губернатор, 291.
Писар волосний, 305; — сільський, 237, 373, 393.
Справник, 303, 391.
Становий, 361.
Старшина, 193, 209, 244, 289, 332, 368.
Суддя повітовий, 350, 353, 358, 360.
Урядовець, 348—9, 354, 359.

Digitized by Google

5) РІЗНІ ЗАЙНЯТТЯ.

Бурлака, 56.
Гайдамаки, 21, 55, 142, 144, 145, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 161, 165, 170, 171, 174, 186, 196–7, 198, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 225, 226, 229, 230, 250, 252, 286, 305, 307, 317, 379; отаман, 252.
Козак, 43, 54, 56, 67, 137, 141, 143, 146, 158, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 190, 191, 193, 194, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 214, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 227, 239, 242, 245, 249, 252, 269, 274, 277, 280, 281, 286, 287, 292, 294, 295, 296, 297, 301, 304, 313, 314, 341, 343, 363; в полоні у турків, 207; гуляння 192, 212, 214, 218, 235, 237, 272; запорозькі, 137, 142, 143, 146, 149, 157, 160—1, 168, 169, 171, 177, 182, 184, 186, 192, 193, 196, 197, 200, 201, 204, 206, 214, 216, 221, 224, 225, 233, 235, 237, 240, 246, 249, 277, 282, 283, 341, 342, 343; „зимовник", 214, 216, 217, 245, кат, 215, 216, 224, кошовий отаман, 158, 159, 193, 201, 214, 218, 373; курінний, 160, 200, 317, 325, 327; могили, 54; некрасівці 251; осавула, 197, 198, 203, 211, 235, 325, 327; отаман, 147, 238, 393; побут, 149, полков. суддя, 341; похід, 193, 203, 205, 215, 221, 245, 320; рада, майдан, 177, 211, 219, 232, 235, 245; розбій, 210; сотник, 197, 238, 297, 341, 343, 363, 380, 392; старшини, 193, 209, 244; характер козаків зап., 182, 245; „характерник", 214, 215, 216, 217, 225; чорноморці, 204, 250.
Купець, 129, 380.
Наймичка, 380.
Педагог, міський, 329, 355; професор, 352, сільський, 360; хатній, 361.
Розбійники, 77, 196–7, 206, 262, 300, 305, 320, 322, 325, 342; отаман, 177, 276.
Співці („баяни"), 81, 89, 92, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 118, 125, 127, 128, 145, 234, 237; давні руські співці (скальди, барди), 117, 118, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 151, 203, 233, 260, 267, 346; рапсоди, 233; співаки нової України (бандурист, кобзар), 54, 145, 151, 164, 203, 205, 220, 237, 242, 252, 269, 272, 305, 321, 340, 379, 38 , 480.
Холопи, челядинці, гайдуки, 174, 179, 189, 198, 213, 241, 342.
Чабан, 165, 348—9, 354, 359.
Чумак, 56, 145, 276, 394.
Шинкар, 237.
Юначи, 341.

V. РІЗНЕ.

Буржуазія, 6.
Виправлення Шерерових помилок, 269.
Гоголівська маніра, 233.
Деїзм XVIII, 68.
Електрика, 259.
Західництво, 67.
Католицтво, 52, 220, 222, 227, 230.
Література, колективізм творчости, 65, 138; циклізація й централізація тем, 65; масова, 4, 65, 138; гумор, 314; карикатура, 314, 315; пасквіль, 315; шарж, 114.
Лубочні малюнки, 322.
Магнетизм, 259, 359.
Мазохізм, 280.
Метафізика, 29.
Містика, 9, 78.
Мусульманство, 222.
Петиметр, 324.
Православіє, 52, 178, 222, 248.
Слов'янофільство, 67.
Фантастика, 9, 64, 74, 76, 78, 87, 119, 120, 260, 262, 270, 271, 272, 273, 279, 280, 304, 305, 322.
Філософія, 29.
Фольклор укр., 260.
Християнство, 222.
Юдофобство, 353.

Digitized by Google

Digitized by Google

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Digitized by Google

Digitized by Google

І. АВТОРИ ТА ДОСЛІДНИКИ.

А. Б. 102.
А. А. П. 87, 262.
Аладьін. Є., 147, 152.
Алякринський І., 100, 103, 267.
Андросов В., 17, 195.
А. П...лн...й, 370.
Аріосто 65, 67, 68, 76.
Арцибашев М., 106.
Атрешков П., 110, 112.
А. Ш., 77.
Байрон Д., 8, 136, 144, 152, 182, 259, 260, 267.
Байський П. (Сомов Орест), 18, 21, 77, 144, 150, 153, 161, 264, 265, 266, 269, 272, 274, 276, 348, 371.
Бандке Г., 163.
Бантиш-Каменський Д., 135, 136, 149, 195.
Баршев Ю., 203.
Батюшков К., 72, 263.
Башілов А., 22, 284, 373.
Башмаков І., див. *Ваненко.*
Бенедіктов В., 23.
Бенц Р., 257, 258, 259.
Бернарден де С.-П'єр, 6.
Бестужев А., див. *Марлінський.*
Бєлінський В., 315.
Білозерський Н., 323.
Бітобей П. Ж., 139.
Богданович І., 76.
Бодмер І. Я., 257.
Бодянський І., 233, 270, 282.
Бонне Ш., 40.
Боплан Г., 136, 193, 194, 233, 315.
Боричевський І., 300, 301.
Боровиковський Л., 102, 155 (?), 166, 208, 265, 298, 381.
Бороздна І., 54, 205, 287, 315.
Боярдо М., 68, 76.
Брюс Я., 328.
Буало М., 257.
Булацель М., 41.
Булгарін Ф., 10, 21, 149, 156, 160, 161, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 327.
Бурломський П., 21, 315, 353.
Бутков Я., 206.
*В****, 155.
Ваненко І., 270, 294.
Велс Г., 259.
Вельтман О., 22, 77, 78, 79, 82, 86, 135, 136, 260, 262.
Венгеров С., 10.
Венгер М., 386, 390, 396.
Вернет І., 21, 24, 39, 40, 42, 57.
Ве...ський А. В., 358.
Віланд Х., 68, 76.
Віргілій, 65, 317.
В. К., 109.
В. Н. С. (Квітка), 278, 374, 375.
Волков О., 99.
Волконська З., 128, 130.
Вольтер, 20, 76.
Востоков А., 69.
Всеволозький Н., 12, 55.
Галан, 257.
Галлер А., 40, 44.
Г. де К., 39, 45.
Гердер Іог., 66, 67.
Герцен О., 10.
Геснер С., 40, 344, 366.
Гіппіус В., 12, 48, 167, 193, 194, 195, 260, 271, 273, 348.
Глінка Ф., 138, 141, 146.
Глухарев І., 78, 112, 113, 189.
Говард, 31.
Гоголь М., 5, 8, 9, 10, 12, 19, 22, 48, 54, 56, 57, 66, 67, 110, 112, 136, 137, 138, 161, 162, 165, 167, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 207, 233, 260, 261, 262, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 280, 281, 294, 313, 314, 315, 323, 326, 335, 347, 349, 350, 353, 356, 357, 386.
Голота П., 166, 167, 174, 177, 189, 248.
Гомер, 12, 20, 65, 76.

Digitized by Google

Горацій, 44.
Готшед Іог., 257.
Гофман, 8, 258, 262, 315.
Грабовський М., 233.
Гребінка Є., 5, 21, 56, 102, 137, 197, 203, 204, 212, 218, 262, 281, 288, 293, 315, 316, 353, 355, 356, 359, 361, 362, 363, 376, 380, 391, 392.
Грибовський М. К., 139.
Грибоєдов О., 188, 353.
Григорович В. І., 139.
Гру(зи)нов Й., 373.
Гулак-Артемовський П., 3, 57, 261, 263, 270, 272, 274, 314, 375, 382, 383, 384, 386.
Гуржєєв І., 37.
Гюго В., 315.
Гёте Йог. В., 28, 75, 258, 260, 263, 267.
Грімми, брати, 257.
Даль В., 74, 286, 294, 360, 361, 387.
Данілов В. В., 48, 144, 323, 348.
Данте А., 322.
Декарт Р., 6, 257.
Демидов М., 305.
Державін Г., 70.
Дитмар, єп. мерзеб., 44, 113.
Дідріх Б., 280, 281.
Дідро Д., 20.
Дмитрієв І. М., 33.
Довгоносенко П., 390.
Долгорукий І., 19, 23, 37, 39.
Доппельмавр Ю., 281.
Дріянський Є., 365.
Дроздовський В., III.
Дуроп Ан., 75.
Духовський, 98.
Єлагін І., 102, 131.
Єремія Галка, див. *Костомаров.*
Єфремов С., акад., III.
Ж., 107.
Жанліс, гр., 61, 62, 64, 136, 259.
Жданов І., акад., 259.
Жирмунський, проф., 144.
Жмакін В., 381.
Жуковський В., 9, 65, 66, 67, 69, 74, 75, 76, 260, 265, 267, 346.
З[авадовськи]й В. І., граф, 54.
Загорський М., 73, 76, 95, 98, 103.
Загоскін М., 76, 78, 82, 114, 119, 120, 121, 122, 125, 135, 181, 262.
Закревська С., 362.
Запорозець Иcько Матырынка (І. Бодянський), 282.
Зарудний Гр. Ів., 41.
І. Б., 282, 283.
Іванець П., III.
Іванов П., 97.
Ів. Т., 149.
Ізмайлов В., 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 57, 104, 315, 316, 324, 368.
І. К., 163, 195.
К. К., 105.
Кадлубовський А., проф., 314.
Калиновський Гр., 17.
Камоенс, 65.
Кантемир А., 324.
Капнист В., 33.
Карамзін М., 8, 9, 17, 24, 30, 33, 41, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 76, 88, 95, 98, 104, 110, 125, 135, 146—147, 156, 265, 313, 317, 331, 370.
Карлгоф В., 349.
Карпенко Г., 232, 253.
Карпенко С., 130, 196, 232, 270, 290.
Катенін П., 96, 102.
Квітка-Основ'яненко Г., 3, 5, 17, 22, 56, 204, 206, 207, 220, 221, 270, 278, 287, 292, 314, 315, 316, 317, 334, 335, 356, 357, 358, 359, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 395, 396.
К-ий, 344, 345.
Клейншток (треба *Клопшток*), 26.
Климовський С., 51, 344.
Ковалевський М., 364, 366.
Ковалевський Є., 47.
Козак Луганський, див. *В. Даль.*
Козлов І., 345.
Колачевський, 263.
Кольмер, 44.
Кольцов О., 8, 12.
Комаров М., 265, 374.
Конiський Г., 194, 233.
Кореневський В., 235, 236.
Кореницький П., 394.
Корнилович А. О., 143, 151, 152, 183.
Корсун О., 306.
Костомаров М, 56, 67, 204, 247, 308, 377.
Котляревський І., 51, 150, 272, 273, 314, 316, 317, 318, 323, 373, 382.
Котляревський Н., 5.
Коханівська Н., 316.
Коцебу А., 355.
Крилов І., 70, 122.
Кричевська Л., 45.
Ксендзінський, 166, 167, 170—171.
Кубе Є., 381.
Кудряшев, 102.
Кузьмич О., 209, 224, 239, 252.

Digitized by Google

Кукольник Н., 226.
Кулжинський І., 18, 21, 24, 48, 51, 53, 56, 57, 146, 154, 314, 315, 316, 317, 327, 335, 352, 353, 360, 372.
Куліш П., 5, 135, 137, 193, 194, 195, 232, 233, 235, 301, 304, 305, 306, 308, 315, 316, 340, 363, 393.
Купер Фенімор, 250.
Куприянко Х., 270, 301.
Курганов Н., 328.
Кюхельбекер В., 98, 109.
Лафонтен А., 21, 35, 40.
Леванда І., 37.
Левицький І., 39, 46.
Левицький М., 344.
Левшін О., 22, 23, 39, 42, 43, 44.
Лезюр, 139.
Лермонтов М., 8, 12.
Лесаж А. Р., 313, 317.
Лінней К., 30.
Липинський, 226.
Лукашевич П., 21 314.
Любич-Романович В., 155.
Люценко Є., 96.
Львов Н., 22, 69, 71.
Львов П., 89, 108.
Malgron, 61, 62, 120.
Майков Л. І., акад., 263.
Майнц, 113.
Макаров М., 146, 264.
Макаровський М., 382.
Максимович М., 22, 213, 314.
Маркевич М., 17, 260, 267, 269, 279, 315.
Маркович Я., 17, 18, 21, 48.
Марко Вовчок, 316.
Марлінський (А. Бестужев), 101, 143.
Мармонтель Ж., 61, 62.
Мерзляков О., 9, 22.
Міллер Г.-Ф., 67.
Мільтон Д., 76.
Міцкевич А., 260, 267.
Милорадович В., 280.
Могланович І., 260, 267.
Мольєр Ж., 8.
Монтескьє Ш., 33, 44.
Моцарт В., 260.
Мслвчь (Маслович), 369.
Мур Т., 260, 267.
Муравйов А., 17, 56, 100, 264, 371.
Муравйов М. Н., 106.
Надеждін М., 18.
Нарежний В., 62, 68, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 106, 110, 139, 142, 143, 313, 315, 316, 317, 323, 324, 325, 326, 335, 370.
Невірова К., 260.
Нестір-літописець, 44.
Н. І., 306.
Новаліс, 258, 259, 262.
Новиков М., 11.
N-й, 371.
Овідій Н., 65, 67.
Олександров І. Я., 41.
Озеров В., 9.
Осіян, 62, 63, 64, 65, 76, 91, 95, 106, 119, 139, 259.
Павловський А., 262, 369.
Паліцин А. А., 41.
Пассек В., 22, 52, 55,
Переверзев В., проф., 5, 138.
Перетц Вол., акад., 10, 11, 314.
Петров М., акад., 260.
Петров (А. Бестужев), 102.
Пипін О., акад., 66.
Писаревський П., 394, 395.
П. І., 395.
П. К., 308.
Платон, митроп. Моск., 39, 156.
Плетньов П., 315.
Плотто, 139.
Погодін М., 262, 316, 373, 374.
Погорільський А., 262, 345, 346.
Подолинський А., 149, 267.
Полевіст І., 191.
Полевой Н., 126, 128, 266.
Попе, 44.
Потоцький П., 111.
П-ський А., 152.
Пушкін О., 8, 9, 10, 12, 24, 69, 73, 75, 76, 78, 128, 130, 136, 144, 151, 152, 156, 182, 183, 187, 193, 248, 260, 267, 269, 270, 279, 281, 293, 294, 295, 315, 324, 369, 391.
Р., 108.
*Р**, 46.
Радіщев Н., 69, 70, 76, 98.
Радіщев О., 8, 11, 17, 69, 70, 76, 324.
Разумник-Гонорський, 141.
Расін Ж., 12, 20.
Рейналь Г., 42, 44.
Речкін Л., 375.
Рилєєв К., 8, 9, 10, 96, 97, 136, 141, 142, 143, 144, 151, 152, 183, 188, 203.
Розен Г., бар., 103, 262.
Розов В., 314.
Романенко Бр-й, 104.
Рудневський, 125.
Рунге, 257.
Русо Ж.-Ж., 7, 28, 370.

Digitized by Google

Сайтов В. І., 263.
Самовидець (Р. Ракушка), 233.
Сбітнєв І., 51, 52.
Свечинський І., 366.
Свідзінський, гр., 233.
Сементовський М., 226, 232, 249.
Скальковський А., 137, 226, 250, 252.
Сковорода Г. С., 51.
Скотт Вальтер, 8, 9, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 76, 120, 136, 137, 156, 167, 250, 259.
Смірнова О., 281.
Соловйов Ф., 109.
Сомов Ор., див. *П. Байський.*
Соуті, 65.
Сперанський М. Н., акад., 17, 48.
Срезневский І., 21, 52, 55, 56 (?), 136, 195, 247, 295, 351.
Стерн Лаврентій, 17, 20, 24, 39, 40, 44, 45, 57.
Стриковський, 113.
Сумароков П., 19, 35, 68.
Сухомлин П. Т., 41.
S... N..., 372.
Тасс, 33, 65, 67.
Татіщєв В., 44.
Тік Л., 257, 258, 259, 262, 272, 273, 315.
Тіхонравов М., акад., 161, 162, 165.
Тітова Є. І., 95.
Тихорський М., 307, 309, 362.
Толстой О., 24.
Тополя К., 21, 288.
Троїцький В., 146.
Тупман, 113.
Тургєнєв О., 65.
Тургенев І., 9.
Улан-Поселянин, 96.
Филомафитський Є., 384.
Фенелон Ф., 33.
Флоріян Ж., 61, 62, 64, 136, 139, 259, 344.
Фон-Візін Д., 334, 335.
Фон-Лізандр Д., 206.
Херасков М., 30, 33, 62, 67, 68, 69.
Хомяков О., 23.
Цертелев М., 22, 135, 136, 314.
Ціцерон М. Т., 213.
Чудаков Г., 5, 138, 260, 271, 280.
Чужбинський О., 297, 357, 376, 380.
Чулков М., 44, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 88, 98, 313, 325.
Чуровський А., 18, 196, 197, 203, 225, 276.
Шаліков П., 7, 17, 18, 20, 21, 24, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 57, 248, 315.
Шаховской А-р, 378.
Шевирьов С., 8, 194.
Шевченко Т., 3, 5, 10, 12, 135, 205, 207, 305, 307, 308, 313, 314, 316, 379.
Шекспір В., 65, 67, 167, 195.
Шерер Г., 136, 139, 269.
Шіллер Ф., 67, 75, 258.
Шидловський А., 99.
Шкляревський П., 98.
Шльоцер А., 67.
Шпільберг І. І., 41.
Шпигоцький О., 165.
Шпилька Г., 350.
Щербина М., 221.
Юрченко Ю., 309.
Яковлев А., 143.
Язиков Н., 98.
— въ, 367.

II. ДІЙОВІ ОСОБИ.

а) ОСОБИ ІСТОРИЧНІ.

Анахарсіс, філософ, 24, 33.
Андрій Первозваний, 26, 31, 68, 128.
Андрій, кн. Переяславський, 101, 102.
Апостол Д., 211.
А[О]скольд, 65, 104, 105, 106, 114, 115, 116, 119, 130.
Аттіла, 23, 94.
Барабаш, 189, 190, 195, 219.
Батий, 93, 99, 130.
Баян, 51, 98, 103, 110.
Болеслав, кор., 111.
Бонавентура, 166, 167.
Боплан Г., 236.
Борис, кн., 30, 78, 93, 98, 110, 111, 112, 113, 131.
Бруховецький І., Гетьман, 52, 195, 211, 235.
Бурко, 236, 238.
Василь, госп. валаський, 155.
Василько, кн., 125.
Виговський І., Гетьман, 52, 190, 211.
Войнаровський А., 136, 137, 142, 143, 144, 151, 183, 184, 186, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 211, 268.
Войнаровський Д., 232, 249.
Войнко В., 146—147.

Digitized by Google

Воїнко Т., 146—147.
Володимир Рівноапостольний, 23, 30, 31, 42, 63, 64, 65, 68, 72, 76, 78, 81, 82, 86, 87, 93, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 125, 131, 194.
Володимир Мономах, кн., 63, 65, 67, 82, 98.
Володислав IV, кор., 189, 244, 245, 246.
Воронцов М., гр., 55.
Воротинський, 183.
Галаган, полк., 211, 212.
Гамалія І., 137, 207.
Ганна, візант. царівна, 102, 105.
Гаркуша, 145, 146, 150, 151, 153, 154, 155, 165, 206, 207, 321.
Георгій, кн., 99.
Глебов, ген.-майор, 253.
Гліб, кн., 30, 78, 93, 98.
Годунов Б., цар, 147, 151, 156, 183.
Голіцин В., кн., 209, 227.
Головатий, 137, 204.
Головін, 8.
Гонта, 207.
Гостомисл, 63.
Гуня, 193, 236.
Давид Ігоревич, кн. Володим., 125, 126.
Даліла, 185.
Дарій, 23.
Діоген, 28.
Дір, 83, 114, 116.
Димитрій Самозванець, 147, 156, 157, 160, 181, 183, 187, 188, 220.
Дорошенко П., Гетьман, 52, 162, 171, 172, 205, 211, 268.
Жолкевський, кор. гетьм., 180, 181, 245.
З[а]еленський, єзуїт, 148, 149, 184, 185, 228, 229, 230.
Залізняк, 207, 321.
Замойський, 245.
Золотаренко І., полк., 208, 209.
Іван Лютий, цар, 158.
Іван Підкова, 137, 175, 176, 205, 268, 368, 389, 390.
Ігор, кн., 65, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 98, 100, 103, 105, 128, 130.
Ізяслав, кн., 97.
Іоан-Казимір, 148.
Іскра, полк., 143, 148, 149, 152, 173, 231.
Казимір, король, 249.
Калігула, 94.
Карло Великий, 65.
Карло XII, 30, 35, 143, 152, 154, 173, 183, 186, 205, 211, 230, 231.
Катерина II, 44, 335.
Кенигсек, 184.
Кий, 30, 91, 92.
Кікін, 186.
Клеопатра, 40.
Конецпольський, корон. гетьман, 189, 205, 236, 237, 246.
Косинський, 159, 239, 268.
Кочубеєва Л., 226, 228, 229, 230, 231, 232.
Кочубей, 137, 138, 143, 147, 148, 149, 152, 173, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232.
Кочубеївна М., 147, 148, 149, 173, 188, 203, 229, 230, 231, 232, 249.
Крижанівський, бригадир, 341, 342.
Лизавета Петрівна, 31, 335.
Лобода, полк., 268.
Людвиг XIV, 20.
Мазепа І., Гетьман, 38, 52, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 154, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 197, 201, 203, 205, 209, 210, 211, 212, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 248, 249, 253, 268, 316.
Макіявелі, 185, 188.
Малуша, 105, 107, 119.
Марина Мнішек, 156, 187.
Меншіков О., 211, 212.
Міллер Г.-Ф., учений, 143, 203.
Мініх, 30.
Мітрідат, 23.
Микола І, 156, 352, 353, 396.
Михайло, кн. Чернігівський, 93, 130, 131.
Михайло Рогоза, митр., 178, 179, 180, 181.
Мстислав, кн., 63, 64, 65, 78, 89, 95, 97.
Мстислав Мстиславич, 96.
Наливайко, 31, 137, 142, 158—159, 166, 177, 178, 179, 180, 181, 203, 207, 219, 236, 239.
Наполеон І, 95, 108.
Неждибаба, 245.
Нерон, 94.
Нечай, 137, 163, 164, 195.
Носач, 268.
Олег, кн., 63, 83, 88, 96, 98, 103, 114, 115, 128, 129, 130.
Олександер Македонський, 28, 321.
Олександер Невський, 89.
Олександер І, 95, 108.
Олексій Михайлович, 208, 248, 325.

Digitized by Google

Ольга, кн., 63, 64, 65, 81, 83, 85, 87, 88, 90, 94, 95, 96, 100, 105, 106, 115, 116, 127, 128, 129, 130.
Орлик, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 183, 184, 188, 231, 249.
Осолінський, 245.
Острозький, кн., 31, 178, 179, 181.
Острянця, 137, 165, 192, 193, 219, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 268.
Павлюк, 218, 246, 268.
Палій, 136, 137, 142, 143, 144, 184, 185, 186, 187, 197, 198, 201, 208, 210, 268.
Паті-Баріллі, 55.
Перебийніс, 137, 204.
Петро I, 19, 24, 30, 35, 36, 38, 40, 42, 52, 57, 142, 143, 147, 148, 152, 154, 155, 173, 174, 183, 184, 185, 186, 198, 200, 205, 210, 211, 212, 225, 230, 231, 316.
Петро III, 335, 341.
Платон, 30.
Полуботок, 186, 205, 211, 212, 268.
Поссевін, 178, 179, 180, 181.
Потоцький, 38, 155, 246, 247.
Польомкін, 38, 249, 250.
Протас'єв, 186.
Пугачов Ом., 232, 276.
Пушкар М., 55, 155.
Радивіл, 245.
Раїч, 227.
Редедя, 63, 119.
Рішельє, 31, 55.
Рогвольд, 97, 103, 107, 108, 109, 118—119.
Рогніда-Гориславa, 63, 64, 65, 97, 99, 100, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 118, 119, 121, 124.
Рум'янцев, гр., 31, 34.
Рюрик, 114, 116.
Сагайдачний, 213, 236, 239, 253, 268.
Самойлович І., Гетьман, 148, 149, 172, 173, 203, 209, 211, 226, 227, 231.
Самсон, 185, 236, 390.
Сапєга, канцлер, 180.
Святайло Й., піп, 148, 231.
Святополк, кн., 43, 64, 65, 78, 79, 93, 95, 98, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 131.
Святослав, кн., 63, 65, 79, 80, 81, 86, 93, 97, 98, 100, 105, 126, 128.
Сигізмунд І., 158.
Сигізмунд III, 178, 181, 236, 239, 240, 242, 246.
Сірко, 168, 170, 171, 210.
Скоропадський, 211, 212.
Соколов Ю., 323.
Сомко, 234.
Суворов О., 30, 39, 40, 41.
Стефан Баторій, 158, 236, 239, 242.
Тамерлан, 94,
Тасістра, примадонна, 55.
Твардовський, 155—156.
Трясило Тарас, 205, 236, 237, 241, 242, 245, 246.
Тугай, 236.
Федір, боярин, 131.
Хмельницький Б., 31, 38, 52, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 155, 163, 176, 177, 189, 190, 193, 205, 210, 211, 218, 219, 220, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 252, 268.
Хмельницький Т., 189, 190.
Хмельницький Ф., 139, 140.
Хмельницький Ю., 190, 196, 211.
Хорват, ген., 253.
Хорив, 30.
Чалий С., 236.
Чаплін[ц]ський, 141, 142, 177, 189, 190, 219, 241, 243, 244, 246, 248.
Че[у]чел, 184, 210, 211.
Шестунов, боярин, 146.
Шуйський, 183.
Щек, 30.
Ярополк, кн., 78, 81, 85, 86, 97, 100, 106, 107, 109, 115, 116, 117, 121.
Ярослав I, 30, 31, 93, 98, 108, 111, 112.
Ярославна, 79, 93, 94, 103, 112.

б) ЛЕГЕНДАРНО-ЕПІЧНІ.

Альоша Попович, 68, 69, 70.
Добриня, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 87, 92, 93, 99, 103, 106, 108, 119.
Дулеб, 90, 91, 92.
Ілля Муромець, 65, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 95, 107, 194, 321.
Рогдай, 64, 65, 68, 90, 92, 93, 98, 102, 103, 106, 107, 108, 115, 119.
Соловей Будимирович, 118, 119, 125.
Соловій Розбійник, 74.
Ставр, 119.
Торох, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125.
Чурила Пленкович, 68, 69, 70, 71.
Ян Ушмовець, 115, 119, 131.

Digitized by Google

в) РІЗНІ.

Айков І. І., 41.
Артюков, 41.
Балавенський Б. П., 41.
Балавенська П. Ф., 41.
Булацель М. М., 41.
Верещагин Єв. Ів., 41.
Зарудний Г. І., 41.
Квітка А. Ф., 41.
Квітка М. Ф., 41.
Квітка Ф. І., 41.
Ламакин, 41.
Літандр, 41.
Мартинов В. А., 41.
Марченко П. П., 41.
Мизинов, 41.
Миклашевська, 52.
Паліцин А. А., 41.
Паульсон, 41.
Пустошкин, 44.
Романовський, 41.
Сердюков, 41.
Сошальський, 41.
Смирницький Н. С., 41.
Сухомлин, 41.
Телепнев Дм. Евт., 41.
Чигринцови В. Т. і С. П., 41.
Шпільберг І. І., 41.

Digitized by Google

Digitized by Google

ПОКАЖЧИК ТВОРІВ

Digitized by Google

Digitized by Google

„*Александръ*“ Нарежного, 95.
„*Аліоша Поповичъ*“ (Н. А. Радіщева), М. 1801, 69, 70—71.
„*Андрей, Князь Переяславскій*“ А. Бестужева (Марлінський), 1828, 101—102.
„*Андрей Переяславскій*“ Петрова (Бестужева-Марлінського, „М. Т.“, 1831), 102.
„*Аристіонъ, или перевоспитаніе*“ В. Нарежного, 1822, 323—324.
„*Аскольдова могила*“ М. Загоскіна (3 ч., М., 1833), 76, 114—125, 262.
„*Барановскій, или характеристическіе очерки частной жизни малороссіянъ*“ анонімного автора, 1835, 334.
„*Барвинокъ Украины*“ Стецька Карпенка, 1845, 232.
„*Батавцы, или освобожденная Голландія*“ Бітобея, 139.
„*Бахаріана*“ Хераскова, 1803, 69.
„*Баянъ*“ Н. Язикова („Нов. Лит.“, 1823), 98.
„*Безсрочный*“ Грицька Квітки-Основ'яненка („У. В.“), 1846, 396.
„*Библіотека, или пріятное чтеніе въ часы досуга*“ А. Чуровського, 1836, 196.
„*Бисаврюкъ*“ М. Гоголя, 1830, 261, 266—267, 269, 270, 271.
„*Бова*“ А. Радіщева, 69.
„*Бова*“ О. Пушкіна, 1815, 69.
„*Богатый бѣднякъ*“ В. Нарежного, 1824, 325—326.
„*Богданъ. Сцены изъ жизни малороссійскаго гетмана Зиновія Хмѣльницкаго*“ Євг. Гребінки, 1843, 218—220, 262.
„*Богданъ Хмѣльницкій*“ Максимовича, 1833, 176—177.
„*Богданъ Хмѣльницкій*“ Рилеєва, („Пр. къ Р. Ин.“, 1822), 136, 141-142.
„*Божьи дѣти*“ Квітки-Основ'яненка („У. З.“, 1840), 379.
„*Бой богатыря съ Саганомъ, печенѣжскимъ царевичемъ, и что было съ Саганомъ послѣ поединка*“ Загорського, 1825, 73—74.
„*Бондаренко*“ анонімного автора, 1838, 355.
„*Борисъ Годуновъ*“ Пушкіна, 156, 182, 183, 220.
„*Бракъ по разсудку*“ Б... („Сор. Пр.“, 1818), 344.
„*Братоубійца, или Святополкъ Окаянный*“ І. Глхрва (Ів. Глухарева („Д. Ж.“, 1833), 112—113.
„*Братья-искупители*“ А. Скальковського, 1849, 250, 251—252.
„*Бродящій огонь*“ П. Байського (О. Сомов), „Альц.“, 1832, 77.
„*Будякъ и Зозуля*“ („О. З.“, 1848), 364, 365.
„*Бурсакъ, малороссійская повѣсть*“ В. Нарежного, 1823, 324—325.
„*Бывальщина*“ Є. Гребінки („Лит. пр. къ Р. Ин.“, 1839), 355.
„*Быль*“ Олександра Чужбинського („Маякъ“, 1840), 357—358.
„*Бытъ Малороссіи во 2-й половинѣ XVIII в.*“ Квітки, 335.
„*Бѣдная Лиза*“ Карамзіна, 63, 265, 313, 316, 317, 367, 370.
„*Вакула Чмырь*“ А. Павловського, 1818, 369.
„*Валковское кладбище*“ Ів. Вернета, 1816, 40.
Василій Воинко“ Вас. Троїцького („Н. Альм.“, 1827), 146—147.
„*Велесилъ*“ Нарежного, 92.
„*Велизанъ*“ Л. Боровиковського, 1840, 299.
„*Великій князь Ярославъ на берегахъ Волги*“ П. Львова, 1820, 108—109.
„*Верлюка*“ Н. Тихорського („Иллюстрація“, 1847), 309.
„*Вертерові страждання*“ Ґете, 28.
„*Вечера на хуторѣ*“ М. Гоголя, 1831—2, 10, 260, 261, 266, 269—273, 315, 349, 350.

Digitized by Google

„*Вечерницї*" Кореницького („Снїпъ", 1841), 394.
Вечеръ въ Малороссіи" „—ва" („М. В.", 1809), 367—368.
„*Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*" М. Гоголя, див. „*Бисаврюкъ*".
„*Вечеръ на Днѣпрѣ*" В. Андросова (В. Е., 1822), 17.
„*Вільгельм Тель*" Флоріяна, 139.
„*Виргиліева Энеида на малороссійскій языкъ переложенная*" І. Котляревського, 1809, 272, 273, 314, 317—323.
„*Витязь мести*" А. П-ського, 1829, 152.
„*Вій*" М. Гоголя, 1835, 261, 280—281.
„*Відчого чапура живе биля моря, и чому вона јсть жабъ та гадюкъ*" Олекс. Корсуна, 1841, 306.
„*Владиміръ*" Хераскова, 62, 67, 68.
„*Вовкулака*" С. Александрова („Южн. Рус. Зб.", 1848), 309—310.
„*Водевиль въ частной жизни*" Є. Гребінки („У. З.", 1842), 361.
„*Возвращеніе изъ Валокъ въ Харьковъ*" Ів. Вернета, 1817, 40.
„*Волколака*" І. Еоричевського, 1840, 301.
„*Вольный гетманъ Панъ Савва*" Н. Кукольніка („Иллюстрація", 1845), 226.
„*Войнаровскій*" Рилеєва, 1825, 136, 142, 143—144, 151, 203.
„*Воспоминанія о Новгородѣ - Сѣверскомъ*" Ів. Вернета, 1816, 40.
„*Воспоминанія о Черноморіи*" Івана Сбітнєва („Укр. Журн.", 1825), № 11—12, 51.
„*Вотъ кому зозуля ковала*" Є. Гребінки, 1838, 392.
„*Вотъ любовь*" Грицька Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1839), 377.
„*Втопленниця*" Хоми Куприєнка, 1840, 302.
„*Вывидка*" Л. Боровиковського („Ластовка", 1841), 381.
„*Вѣдьма и злодѣи, или чудное произшествіе*" А. Павловського (Спб., 1808), 262—263.
„*Вѣдьма*" Даля (козак Луганський) („Лит. пр. къ Р. Ин.", 1837), 286—287.
„*Вѣдьма, или страшныя повѣсти за Днѣпромъ*" А. Чуровського (1 в., 1834), 276.
„*Вѣдьмакъ*" І. Бороздни, 1837, 287—288.
„*Гайдамаки*" Б(оровиковського?) („В. Е.", 1830), 155—156.
„*Гайдамаки*" Ф. Булгаріна („С. П.", 1828), 149—150, 153.
„*Гайдамаки*" А. Подолинського („Альб. С. Музъ", 1828), 149.
„*Гайдамаки*" Т. Шевченка, 1844, 205, 207, 305.
„*Гайдамакъ*" П. Байського (О. Сомова), („С. Цв.", 1828), 150—151.
„*Гайдамакъ*" Порфира Байського (Орест Сомов) („Н. Альм.", 1826), 21, 144—146.
„*Гайдамакъ*" Рилеєва („Сор. Пр.", 1825), 136, 144.
„*Гамалія*" Т. Шевченка, 1841, 207.
„*Гаразько, або таланъ и въ неволѣ*" („Южн. Рус. Зб.", 1848), 382.
„*Гаркуша*" („Укр. Альм.", 1831), 165.
„*Георгій*" А. Шидловського („Благ.", 1826), 99.
„*Гетманъ Остряница или эпоха смутъ и бѣдствій Малороссіи*" Василя Кореневського, 1846, 235—239.
„*Гетьманъ Свирговскій*" Є. Гребінки („О. З.", 1839), 204.
„*Гирей*" В. Жмакіна, 1843, 381.
„*Глава изъ историческаго романа (О. О.О.О.)*" [М. Гоголя] („С. Цв.", 1830), 161—162.
„*Громобой*" Нарежного, 92.
„*Головатый*" (*„матеріалы для исторіи Малороссіи"*) Квітки - Основ'яненка („От. Зап.", 1839), 204.
„*Госницкій*" Ів. Т...а, 1827, 149.
„*Грамматика малороссійскаго нарѣчія*" А. Павловського, 1818, 369.
„*Грыцко*" І. Полевиста („М. Н.", 1835), 191—192.
„*Гусаръ*" О. Пушкіна („Библ. д. Чт.", 1834), 279.
„*Давидъ Игоревичъ, князь Владимірскій, или 1097 годъ*" Рудневського, 1834, 125—126.
„*Два Ивана, или страсть къ тяжбамъ*" В. Нарежного, 1825, 326—327.
„*Два трупообкрадца*" Г. Карпенка, 1849, 253.
„*Двойникъ*" Є. Гребінки, 1837, 376.
„*Двойникъ, или мои вечера въ Малороссіи*" Антонія Погорільського, 1828, 262, 315.
„*Двѣ доли*" Л. Боровиковського, 1840, 298.
„*Двѣнадцать спящихъ дѣвъ*" Жуковського, 1817, 74—75.

Digitized by Google

„*Двѣ повѣсти изъ исторіи XI в.*“ Р. („Атеней“, 1828), 108—109.
„*Демьянъ Шпилька и его жена, или мой дѣдушка и моя бабушка*“ Гордія Шпильки („С. О.“, 1835), 350—351.
„*De quelques coutumes des Cosaques Saporogues et des Cosaques de la Petite Russie*“ Шерера, 269.
„*Димитрій Самозванецъ*“ Булгаріна (Спб., 1830), 156—161, 181, 182.
„*Дмытро Войнаровскій*“ Гриць ка Карпенка, 1845, 232.
„*Днѣпровскій берегъ*“, „Отрывокъ изъ романтической поемы: ‚Владиміръ Великій‘“ Єлагіна („М. Т.“, 1829), 102.
„*Днѣпръ*“ Любови Кричевської, 45.
„*Днѣпръ*“ Маркевича, 1831, 17.
„*Днѣпръ*“ А. Муравйова („Таврида“, 1827, 17.
„*Добре роби, добре и буде*“ Квітки, 1834, 375.
„*Добрый панъ*“ Квітки-Основ'яненка („Кіевл.“, 1841), 359.
„*Добрыня*“ Н. Львова, „Др. Пр.“, 1804, 22, 69, 71—72.
„*Добрыня*“ опера Державіна, 1804, 70.
„*Договоръ съ бѣсомъ*“ І. Боричевського, 1840, 300—301.
„*Donauweibchen*“ Гейслера (СПБ, 1900), 259.
„*Дорошенко*“ анонімного автора, 1830, 162—163.
„*Досуги Крымскаго судьи, или второе путешествіе въ Тавриду*“ Павла Сумарокова, 1803, 20, 35—36.
„*Dziady*“ Міцкевича, 260, 267.
„*Душенька*“ Богдановича, 76.
„*Дѣдъ Пасишникъ*“ Є. Галки, 1839, 204.
„*Дѣлай добро и тебѣ будетъ добро*“ переклад В. Н. С. (Квітки), 1834, 375.
„*Дѣльныя Бездѣлки*“ М. Демидова, 1840, 305—306.
„*Евгеній*“ А. Ізмайлова, 324.
„*Евгеній Онѣгинъ*“ О. Пушкіна, 269, 315.
„*Еврей*“ Юхима Баршева, 1837, 203.
„*Едда*“ 65.
„*Erlkönig*“ Гете, 260, 267.
„*Еще нѣсколько моихъ воспоминаній*“ Ів. Вернета, 1816, 40.
„*Жизнеописаніе Мазепы*“ Корниловича, 151.
„*Жілблаз*“ Лесажа, 313, 325.
„*Журавль*“ Юрка Юрченка („Н. Альм.“, 1846), 309.
„*Забавныя приключенія четырехъ жидковъ въ Хохландіи*“ П. І., 1844, 395—396.
„*Завѣщаніе казака*“ А. Башилова („М. Т.“, 1831), 373.
„*Заколдованное мѣсто*“ М. Гоголя, 1831, 272.
„*Заморскій принцъ*“ В. Нарежного, 1824, 370.
„*Записки объ Украинѣ*“ Я. Марковича, 1798 р., 17.
„*Запорожецъ*“ Василя Нарежного, 1824, 142—143.
„*Запорожская мелодія*“ Миколи Щербини („Молодик“, 1843), 221.
„*Запорожская Старина*“ Срезневського, 52, 136, 247.
„*Запорожскіе нагъзды*“ А...ра ...вскаго (Александра Чуровскаго) (М., 1837), 197—203.
„*Запорожцы*“ Д. Фон-Лізандра, 1840, 206.
„*Звѣдкиля узялись вѣдмедї*“ Олександра Корсуна, 1841, 306.
„*Звѣдкиля узялись жаби и чому вони кричать: нумъ! нумъ!*“ Олек. Корсуна, 1841, 306.
„*Зиновій Богданъ Хмельницкій, или освобожденная Малороссія*“ Ф. Глинки, 1816, 138—141.
„*Зиновій Богданъ Хмѣльницкій*“ Олександра Кузьмича, 1846, 239—248.
„*Знахарь*“ Квітки-Основ'яненка, 1841, 270, 393.
„*Золотая гора, или я тебя выручу!*“ І. Бороздни („У. З.“, 1840), 205.
„*Иванъ Барабашъ*“ І. Срезневського („М. Н.“, 1835), 195.
„*Иванъ Выжигинъ*“ Ф. Булгаріна, 1829, 21, 327.
„*Иванъ Купала*“ М. Маркевича („М. Т.“ 1831), 267.
„*Иванъ-да-Марья*“ Макарова („В. Е.“, 1827), 264.
„*Иванъ Мазепа, гетманъ Малороссіи*“, 1846, 248—249.
„*Иванъ Мазепа*“ Петра Голоти (М., 1832), 166—174.
„*Иванъ Подкова*“ анонімного автора, 1833, 175, 388.
„*Иванъ Ѳедоровичъ Шпонька и его тетушка*“ М. Гоголя, 1832, 270, 271, 349.
„*Игорь*“ Нарежного, 94.
„*Иллирическія пѣсни*“ Іполита Могилановича (Мериме), 260, 267.

Digitized by Google

„*Илья Муромецъ*“ Карамзіна, 62, 67, 68, 70, 76, 95.
„*Илья Муромецъ*“ козака Луганського (В. Даль), „Были и небылицы“, т. III, 1836, 74.
„*Илья Муромецъ*“ опера Крилова, 1806, 70.
„*Ирена*“ Нарежного, 93.
„*Ирландскія и Еврейскія мелодіи*“ Томаса Мура, 260, 267.
„*Искрицкій*“ І. Боричевського, 1840, 301.
„*Историческій романъ: Могила двухъ, или чувствительное сердце только разъ любитъ*“ Степана Карпенка, 1837, 130—131.
„*Исторія Государства Россійскаго*“ Карамзіна, 62, 113, 125, 126, 135, 146, 147.
„*Исторія Малой Руси*“ Бантиш-Каменського, 1822, 135.
„*Исторія моего авторства*“ Укр. Альманахъ, Кулжинського, 1831, 48.
„*Исторія Русовъ*“ псевдо-Конiського, 136, 341.
„*Іван Підкова*“ Т. Шевченка, 1844, 135, 205.
„*Кагальничанка*“ А. Скальковського, 1849, 250—251.
„*Казацкія шапки*“ Кулжинського („Д. Ж.“, 1829), 154—155.
„*Казаки*“ Олександра Кузьмича, 1843, 209—212.
„*Казакъ*“ Йосипа Гру(зи)нова, 1830, 373.
„*Казакъ-любовникъ*“ Л. Речкіна („Лит. Пр. къ Р. Инв.“, 1834), 375—376.
„*Казка про робітника Балду*“ Пушкіна, 294.
„*Казки 1001 ночи*“ перекл. Галана, 257.
„*Капитанская дочка*“ О. Пушкіна 391.
„*Катерина*“ Т. Шевченка, 1840, 379—380.
„*Кіевскіе богомольцы въ XVII в.*“, уривок з ром. П. Куліша „Черная Рада“ („Совр.“, 1846), 232—233.
„*Кіевскій казакъ*“ Макарова („В. Е.“, 1827), 146.
„*Кіевскія вѣдьмы*“ П. Байського (Ор. Сомова, 1833), 274—276.
„*Кіевъ въ 1836 году*“ Г. Карпенка, 1849, 253.
„*Кіевъ*“ А. Хомякова, 1841, 23.
„*Кіевъ*“ В. Бенедіктова, 1840, 23.
„*Кіевъ*“ („Свв. Цвѣты“, 1825), 17.
„*Кій и Дулебъ*“ Нарежного, 91—92.
„*Кладъ въ Черной горѣ*“ І. Боричевського, 1840, 300.
„*Кобзарь*“ Т. Шевченка, 1840, 379—380.
„*Коваль-Захарко*“ П. К(уліша?)(„Москв.“ 1843), 308—309.
„*Козаки и Богданъ Хмельницкій*“ Разумника Гонорського, 1818, 141.
„*Козакъ*“ Левка Боровиковського („Укр. А.“, 1831), 166.
„*Козакъ на родинѣ*“ А. П..л..н..й „С. О.“, 1822), 370.
„*Козакъ на чужбинѣ*“ Є. Гребінки, 1838, 204—205, 376.
„*Козакъ*“ О. Пушкіна („Рос. Муз.“, 1815), 369.
„*Козацкая пѣснь*“ Кулжинського, 1826, 146.
„*Козырь-дівка*“ Квітки („Совр.“, 1838), 391—392.
„*Козырь-дѣвка*“ рос. переклад, Квітки, 1838, 391.
„*Конотопська видьма*“ Квітки-Основ'яненка, 1834, 278—279.
„*Кочубей, генеральный судья*“ Сементовського (СПБ, 1845), 232.
„*Кочубей*“ Є. Ал(адьїн)а („Н. Альм.“, 1827), 147—149, 152.
„*Кощей безсмертный, былина стараго времени*“ Олександра Вельтмана, 1833, 77—78, 262.
„*Куликъ*“ Є. Гребінки („Ут. З.“, 1841), 359—360.
„*Кузнецъ*“ Л. Боровиковського, 1840, 298, 299, 300.
„*L'antiquaire*“ Walter Scott'a, 250.
„*La prairie*“ Фенімора Купера, 250.
„*Ландыши Кіевской Украины*“ Г. Карпенка, 1849, 253.
„*Леокадія и Владиславовъ*“ П. Бурломського, 1836, 354.
„*Les pionnieres*“ Фенімора Купера, 250.
„*Леста, или Днѣпровская Русалка*“, 1806, 259, 260, 269.
„*Літопис Самовидця*“ вид. Бодянського, 233.
„*Ловы*“ М. Костомарова („Молодик“, 1843), 308.
„*Ложныя понятія*“ Квітки-Основ'яненка („Совр.“, 1840), 392.
„*Лѣтопись села Горюхина*“ О. Пушкіна, 270.
„*Любославъ*“ Нарежного, 93.
„*Мазепа*“ Байрона, 1818, 136.
„*Мазепа*“ Булгаріна, 1833—4, 181—188.
„*Мазепа, гетманъ Малороссіи*“ М. Сементовського („Маякъ“, 1845), 226—232.

Digitized by Google

„*Майоръ! майоръ!*“ Срезневського („М. Н.“, 1836), 351—352.
„*Майская ночь, или утопленица*“ М. Гоголя, 1831, 270, 271, 272.
„*Максимъ Перебійносъ*“ Є. Галки, 1839, 204.
„*Малороссійская баллада*“ Опанаса Шпигоцького („Укр. Альм.“, 1831), 165—166.
„*Малороссійская быль*“ Квітки-Основ'яненка („Маякъ“, 1842), 395.
„*Малороссійская Васильковская повѣсть: Твардовскій*“ С. Карпенка, 1837, 270, 290—292.
„*Малороссійская деревня*“ І. Кулжинського, М. 1827, 21, 48.
„*Малороссійскіе анекдоты*“ Квітки-Основ'яненка („В. Е.“, 1822), 396.
„*Малороссійскія и Червоннорусскія думы и пѣсни*“ П. Лукашевича, 1836, 21.
„*Малороссійскія повѣсти и разсказы*“ Хоми Куприенка, 1840, 270, 301—304.
„*Малороссійскія повѣсти*“ Петра Бурломського, 1836, 315, 353—355.
„*Малороссійское преданіе*“ Є. Гребінки, 1835, 281—282, 292.
„*Малороссіянка*“ анонімн. автора („Вес. Цв.“, 1807), 367.
„*Малороссія*“ Олексія Толстого, 24.
„*Мамай*“ А. Скальковського, 1849, 250, 252.
„*Марія*“ анонімного автора, 1820, 370.
„*Марія*“ В. Нарежного, 1824, 370—371.
„*Мартынецъ*“ І. Срезневського (1835, М. Набл., кн. 5), 195.
„*Мартынъ Пушкарь*“ І. Срезневського, 55.
„*Марусенька*“ анонімного автора, „Лучи“, 1850, 382.
„*Маруся*“ анонімного автора, 1834, 375.
„*Маруся*“ А-ра Шаховського, 1839, 378.
„*Маруся*“ Квітки, 1834, 316, 374—375.
„*Маруся*“ Левка Боровиковського („В. Е.“, 1829), 265.
„*Маруся, малороссійская Сафо*“ О. Шаховського, 1839, 378.
„*Маруся*“ П. Бурломського, 1836, 353.
„*Маруся*“ переклад В. Н. С. (Квітки), 1838, 316, 374.
„*Марѳа Посадница*“ Карамзіна, 62.
„*Мачиха и падчерица*“ Є. Гребінки („Совр.“, 1838), 21, 293—294.
„*Мелкопомѣстные помѣщики*“ Миколи Ковалевського („О. З.“, 1848), 364—365.
„*Мертвецькій Величъ-день*“ Квітки-Основ'яненка („Совр.“, 1834), 278.
„*Мертвыя души*“ М. Гоголя, 314, 315, 316.
„*Миргородъ*“ М. Гоголя, 10, 192, 260, 280, 315.
„*Мирославъ*“ Нарежного, 93.
„*Михаилъ*“ Нарежного, 93.
„*Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ*“ П. Куліша, 1843, 315, 340—344.
„*Молодыця*“ N-ого („В. Е“, 1828), 371.
„*Монастырка*“ А. Погорільського, 1830, 346—348.
„*Мстиславлевъ, или сдача города Могилева*“, 1846, 248.
„*Мстиславъ Мстиславичъ*“ П. Катеніна („Соч. и пер.“, 1819), 96.
„*Мстиславъ Удалой*“ Рилеева („Пол. Зв.“, 1823), 97.
„*Мыкола Коваль*“ М. Венгера, 1832, 386—387.
„*Мѣсяцъ и солнце*“ Є. Гребінки, 1837, 292—293.
„*Набѣгъ въ степи*“ Олександра Кузьмича („Молодик“, 1844), 224—225.
„*Набѣгъ Запорожскихъ Козаковъ изъ Сѣчи на Волынь*“ Федора Глинки („Лит. Муз.“, 1827), 146.
„*Наливайко, или времена бѣдствій Малороссіи*“ П. Голоти, 1833, 177—181.
„*Нападеніе богатыря Мстислава на войска Хазарскаго хана*“ Загорського („Нов. Лит.“, 1825), 98.
„*Наськы украинськы казки*“ І. Б(одянський), 1835, 270, 282—285.
„*Наталка-Полтавка*“ І. Котляревського, 316, 317, 373.
„*Наталя, або дви доли разомъ*“ Мих. Макаровського („Южн. Рус. Зб.“, 1848), 382.
„*Наталья, боярская дочь*“ Карамзіна, 62.
„*Не болѣе одной почтовой станціи*“ Ів. Вернета, 1818, 40.
„*Небольшая поѣздка моя по Змѣевскому уѣзду*“ Ів. Вернета, 1819, 40.
„*Невѣста подъ замкомъ*“ В. Нарежного, 1824, 370.
„*Недобры вищунъ*“ Хоми Куприенка, 1840, 302.
„*Недобрый глазъ*“ П. Байського („Ут. З.“, 1834), 276—277.
„*Нечай, или битва подъ Краснымъ*“ І. К. (М., 1831), 163—165, 195.

Digitized by Google

„*Нечаянное нападеніе Ильи Муромца на станъ печенѣжскій*" Загорського, 1825, 73—74.
„*Ни! не втечешь: не зъ тымъ зустрився!*" Хоми Куприєнка, 1840, 303—304.
„*Нова Елоїза*" Ж. Ж. Руса, 28, 29, 30.
„*Новое путешествіе въ Малороссію*" Шалікова, 7, 21, 32.
„*Новыя повѣсти*" В. Нарежного, 1824, 370—371.
„*Ночлегъ гайдамаковъ*" Порфира Байського („Денница", 1830), 161.
„*Ночь на Ивана Купала*" М. Гоголя, 262.
„*Ночь передъ Рождествомъ*" М. Гоголя, 1831, 270, 271.
„*Нѣжинскій полковникъ Золотаренко*" Є. Гребінки („Лит. Газ.", 1842), 208—209.
„*Нѣжинъ-озеро*" Є. Гребінки („С. О.", 1837), 288.
„*Нѣсколько главъ изъ неоконченной повѣсти*" М. Гоголя, 1831—32, 165.
„*Оберон*" Віланда, 68.
„*Оборотень*" І. Боричевського, 1840, 301.
„*Оборотень, или старуха-красавица*" Загорського, 1825, 76.
„*Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи*" М. Костомарова, 1843, 56, 67.
„*Объ отношеніи малорусской словесности къ обще-русской*" Куліша, 195.
„*Огненный змѣй*" П. Куліша, 1841, 306—307.
„*Одарка-квочка*" Є. Дріянського („Москвит.", 1850), 365—366.
„*Одесса*" Ів. Вернета, 1817, 40.
„*Одинъ день изъ жизни запорожца Кирилла Тура*", уривок з ром. П. Куліша „Черная Рада" („Москв.", 1846), 233.
„*Оксана*" Є. Кубе („Библ. д. Чт.", 1846, 381.
„*Олегъ Вѣщій*" К. Рилеєва („Нов. Лит.", 1822), 96.
„*Ольга, великая княгиня Кіевская*" К. К. („М. К.", 1806), 105—106.
„*Ольга*", Е. І. Тітова, 1813, 95.
„*Ольга, или осада Коростеня*" І. Алякринського („В. Е.", 1827), 100.
„*Ольга, историческій отрывокъ*" 1803, 87—89.
„*Ольга*" Муравйова, 1827, 100.
„*Ольга прекрасная и князь Игорь*" анонімний вірш („В. Ев.", 1808), 90.
„*Ольга при могилѣ Игоря*" Рилеєва („Нов. Лит.", 1822), 96.
„*О малороссійскихъ пѣсняхъ*" М. Гоголя, 66, 276.
„*О мертвой царевнѣ*" О. Пушкіна, 293.
„*Описаніе путешествія въ Таганрогъ, Одессу и Крымъ*" Шалікова, 1808.
„*Описаніе свадебныхъ украинскихъ и простонародныхъ обрядовъ*" Гр. Калиновського, 1777, 17.
„*Описаніе Украины*" Боплана, 136, 193, 194.
„*Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней*" кн. Цертелева, 135.
„*Орлеанська дівa*" Вольтера, 76.
„*Оскольдъ, или торжество христіанской религіи*" Бр-я Романенка („Нов. Лит.", 1804), 104—105.
„*Оскольдъ*" М. Н. Муравйова („В. Евр.", 1810), 106.
„*Ослѣпленный*" Духовського, 1825, 93.
„*Основаніе Харькова*" *старинное преданіе* Г. Квітки-Основ'яненка („Молодик", 1843), 220.
„*Основаніе Харькова*", Мелвча (Маслович) („Харьк. Дем.", 1816), 369.
„*О томъ, отчего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ*" П. Куліша, 1840, 301.
„*О томъ, что случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой Недѣлѣ*" П. Куліша, 1840, 301, 304, 305.
„*О трехъ могилахъ*" І. Срезневського, 1839, 296.
„*Отруи*" Єремії Галки (Костомарова), 1839, 378.
„*Отрывки изъ журнала*" Любови Кричевської, 1817, 45.
„*Отрывки изъ писемъ о Малороссіи*" А. Левшіна, 1816, 23, 42—43.
„*Отрывки изъ путевыхъ записокъ*" І. Левицького („Укр. В.", 1818, 46—47.
„*Отрывки изъ путевыхъ записокъ одного украинца по дорогѣ изъ С.-Пб. въ Харьковъ*" Г. де К. („Укр. В.", 1817), 45—46.
„*Отрывокъ изъ второй части романа: „Всеславъ и Людмилла*" А. Ш. („Каз. В.", 1832), 77.
„*Отрывокъ изъ малороссійскаго преданія: Княжое озеро*" А. Башілова („М. Н.", 1836), 285—286.
„*Отрывокъ изъ повѣсти: Гайдамакъ*" Я. Буткова („С. О.", 1840), 206.

Digitized by Google

„*Отрывокъ изъ повѣсти о князѣ Мстиславѣ Великомъ, побѣдителѣ Половцевъ*" (анонімний автор) („Р. В.", 1814), 95–96.
„*Отъ тоби и скарбъ!*" Гр. Квітки-Основ'яненка, 1837, 292.
„*О червонной могилѣ*" І. Срезневського, 1839, 296.
„*Очерки Россіи*" Вадима Пассека, т. I, 1838, тт. II—V, 1840, 55.
„*Палій*" Левка Боровиковського („Ластовка", 1841), 208.
„*Палѣй*" Рилеєва, 1825, 136, 142.
„*Панна Сотниковна*" Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1840), 206.
„*Паньске слово—велыке дило*" П. Писаревського („Ластівка", 1841), 395.
„*Пантелеймонъ Петровичъ Хмара*" Миколи Ковалевського („О. З.", 1843), 364.
„*Панъ та Собака*" Петра Артемовського-Гулака („У. В.", 1818), 272, 382.
„*Панъ Халявскій*" Квітки-Основ'яненка, 1840, 315, 317, 334–340.
„*Панъ Шульпика*" Є. Галки, 1839, 205, 378.
„*Папоротникъ*" І. Боричевського, 1840, 300.
„*Параша Сибирячка*", 391.
„*Пархимове сниданьня*" Квітки („Ластівка", 1841), 394.
„*Перебендя*" Т. Шевченка, 1840, 379.
„*Перекати-поле*" А. Муравйова, 1827, 371.
„*Перекотиполе*" Квітки-Основ'яненка („Маякъ", 1840), 378–379.
„*Петрусь*" М. Погодіна (Альм. „Сиротка", 1831), 373.
„*Пидбрехачъ*" Квітки-Основ'яненка („Молодик", 1843), 395.
„*Пиръ Владиміра Великаго*" Л. Боровиковського („В. Е.", 1828), 102.
„*Пиръ Святослава*" Н. Полевого („М. Н.", 1835), 126–128.
„*Письма изъ Украйны*" І. Левшіна, 1816, 22, 23, 43—44.
„*Письма русскаго путешественника*" Карамзіна, 17, 24.
„*Письмо изъ Малороссіи*" Івана Гуржеєва, 1809, 37.
„*Письмо изъ Украйны*" Є. Ковалевського („Сор. Пр.", 1819), 47—48.
„*Пісня про Нібелунгів*" 65.
„*Плачевная участь древняго Василькова*" Степана Карпенка, 1837, 196—197.
„*Плѣнникъ*" М. Гоголя, 1830, 162.
„*Повѣсти Ивана Гудошника*" Полевого (2 ч., СПБ., 1843), 128.
„*Повѣсти и преданія народовъ славянскаго племени*" І. Боричевського, 1840, 300—301.
„*Повѣсть о Мстиславѣ I Володиміровичѣ, славномъ князѣ русскомъ*" П. Львова („Р. В.", 1808), 89.
„*Повѣсть о томъ, какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ*" М. Гоголя, 1834, 326, 349–350.
„*Полимъ и Сіяна*" Востокова, 69.
„*Полтава*" Мерзлякова (В. Е., 1827), 22.
„*Полтава*" Пушкіна, 1829, 136, 151—152, 182, 248.
„*Полтавскіе вечера*" Є. Гребінки („Библ. д. Чт.", 1848), 353, 363—364.
„*Порубежники, канва для романовъ*" А. Скальковського, 1849, 136, 250–252.
„*Послѣдніе потомки Гайдамаковъ*" О. Кузьмича („Библ. д. Чт.", 1849), 252—253.
„*Послѣдніе часы Гетмана Мазепы*" Г. Карпенка, 1849, 253.
„*Потапова недѣля*" Є. Гребінки, 1837, 376, 391.
„*Потемкинъ, какъ козакъ войска Запорожскаго*" Миколи Сементовського, 1849, 249—250.
„*Поученіе Владиміра Мономаха*" 65, 67.
„*Походъ вольницы Запорожской*" А. Чуровського (М., 1836), 196.
„*Поѣздка въ Грузію*" І. Кулжинського („Соч.", 1850), 48, 56.
„*Поѣздка въ Путивль*" Д. Деменкова, 55.
„*Поѣздка въ Харьковъ*" Івана Сбітнева („В. Евр.", 1830), 51—52.
„*Поэтическіе очерки Украины, Одессы и Крыма*" І. Бороздни, 1837, 54—55, 305.
„*Праздникъ мертвецовъ*" В. Н. С. (Квітки) („Совр.", т. XIII, 1839), 278.
„*Преданія о Гаркушѣ*" Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1841), 165, 206—207.
„*Предслава и Добрыня*" К. Батюшкова („С. Цв.", 1810), 72—73.
„*Привидѣніе*" П. Бурлюмського, 1836, 353—354.
„*Приключеніе съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой Недѣлѣ*" див. „*О томъ,*

Digitized by Google

что случилось съ козакомъ Бурдгомъ на Зеленой Недѣлѣ".
„*Причинна*" Т. Шевченка, 1841, 307.
„*Прекрасная Россіянка*" перекл. з німецької мови, 1784, 136.
„*Про батрака Грицька Гарбузка*" Івана Ваненка, 1838, 294—295.
„*Про дурня да его коня: срибна шерстынка, золота шерстынка*" І. Б(одянського), 1835, 284—285.
„*Проклятый*" Івана Гл--х—ва (Глухарева) (М., 1833), 189.
„*Про малесенькаго Йвася, змію, дочку ію Олесю та заднихъ гусенятъ*" І. Б(одянського), 1835, 285.
„*Пропавшая грамота*" М. Гоголя, 1831, 272.
„*Про царивъ садъ да жывую супилочку*" І. Бодянського, 1835, 283—284.
„*Прудъ*" Є. Гребінки („Ут. З.", 1843), 361—362.
„*Путевыя записки*" Вадима (Пассека), 1834, 22, 52—53.
„*Путешествіе Высокопреосвященнѣйшаго Платона*", 1813, 39.
„*Путешествіе въ Малороссію*" кн. І. Шалікова, 1803, 24, 32—35.
„*Путешествіе въ полуденную Россію*" Володимира Ізмайлова, 1800—1802, 19, 24,—32, 104.
„*Путешествіе изъ Петербурга въ Москву*" О. Радіщева, 324.
„*Путешествіе по святымъ мѣстамъ Русскимъ. Кіевъ*". О. Муравйова, 1844, 56.
„*Путешествіе черезъ южную Россію, Крымъ и Одессу въ Константинополь, Малую Азію, Сѣверную Африку, Мальту, Сицилію, Италію, Южную Африку и Парижъ въ 1836 и 1837 гг.*" Н. С. Всеволожського, М., 1839, 19, 55—56.
„*Пѣвиславъ и Зара*" О. Востокова, 1804, 69.
„*Пѣсни Кирши Данилова*", 62, 64.
„*Пѣснь на могилѣ Игоря*" („Укр. В.", 1819), Улана - Поселянина, 96.
„*Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ*" О. Пушкіна, 128.
„*Пѣсня утопленницы*" О. Подолинського, 1830, 267.
„*Разрушеніе Полоцкаго княжества*" Ф. Соловйова („Сѣверное Сіяніе", 1831), 109.
„*Разсказы Пирятинца*" Є. Гребінки, 1837, 281, 292—293, 376, 391.
„*Разсказы прадѣда, картины нравовъ обычаевъ и домашняго быта Малороссіи*" анонімного автора (СПБ., 1833), 174—176.
„*Разсказъ*" Квітки-Основ'яненка („Рус. Бес.", 1841), 358.
„*Разсказъ о кіевской старинѣ*" І. Єлагіна („Маякъ", 1842), 131.
„*Ратмиръ и Всемила*" Ан. Дуропа („Сор. Пр.", 1818), 75.
„*Ревизоръ*" М. Гоголя, 10, 195, 315.
„*Рогвольдъ*" Нарежного, 62, 68.
„*Рогдаевъ пиръ*" Є. Гребінки (Укр. Альм.", 1831), 102—103, 262.
„*Рогдай*" Нарежного, 92.
„*Рогнѣда*" Арцибашева, 1818, 106—107.
„*Рогнѣда*" Волкова („Д. Ж.", 1827), 99—100.
„*Рогнѣда*" Ж. („В. Е.", 1820), 107—108.
„*Рогнѣда*" Івана Алякринського, 1837, 103.
„*Рогнѣда*" К. Рилеєва („Пол. Зв.", 1823), 97.
„*Рогнѣда на могилѣ Ярополковой*" Іванова (Собр. обр. р. соч., 1822), 97.
„*Россіяда*" Хераскова, 62.
„*Ружье-говоръ*" Л. Боровиковського, 1840, 299.
„*Русалка*" К. Батюшкова, 1817, 263.
„*Русалка*" М. Демидова, 1840, 305.
„*Русалка*" Н. І. 1840, 306.
„*Русалка*" Порфира Байського (Ор. Сомов) („Подснѣжникъ", 1829), 264—265, 272.
„*Русалки*" О. М. Муравйова, 1827, 264.
„*Русалки до добра не доведутъ*" S... N.. („Д. Ж.", 1828), 21, 372.
„*Руслань и Людмила*" О. Пушкіна, 1820, 69, 75—76, 78, 115, 119.
„*Русскій богатырь*" А. А. П, 1837, 87, 262.
„*Русскія сказки*" Чулкова, 1780, 62, 67, 68, 76.
„*Рыбакъ*" анонімного автора: —й— (Гулак-Артемовський) („В. Е.", 1827), 263.
„*Рыбалка*" Гулак-Артемовського („Ут. З.", 1833), 263, 274.
„*Рыцарь Рогдай*" Кудряшева („В. Е.", 1828), 102.
„*Савелій Грабъ, или Двойникъ*" козака Луганського (Даля) („Маякъ", 1842), 360—361.

Digitized by Google

„*Салдацькій патретъ*" Квітки-Основ'яненка, 1838, 270, 387—388.
„*Самое обыкновенное произшествіе*" П. Куліша („Совр.", 1846), 363.
„*Сватовство*" Ор. Сомова („С. Цв.", 1831), 348—349.
„*Свѣтлана*" Жуковського, 260, 265, 267.
„*Свѣтлана и Мстиславъ*" Востокова, 1806, 69.
„*Свѣтовидъ*" А Б. („Альціона", 1832), 102.
„*Свѣтославичъ, вражій питомецъ, диво времень Краснаго Солнца Владиміра*" О. Вельтмана (М. 1835, 2 т), 22, 78—87, 262.
„*Святогорскій монастырь*" Ів. Вернета, 1817, 40.
„*Святополкъ*" барона Розена („Лит. Пр. къ Р. Ин.", 1831), 103, 262.
„*Святополкъ Окаянный*" В. Кюхельбекера („Мнем.", 1824), 98.
„*Святополкъ окаянный*" В. К. („Радуга", 1832), 109.
„*Святополкъ*" Шкляревського („Благ.", 1823), 98.
„*Святославъ*" О. Муравйова, 1827, 100.
„*Святославъ*" Рилеева („Нов. Лит.", 1822), 97.
„*Святочные разсказы*" Полевого (Моск., Телегр.), 1826, № 3, 266.
„*Семейство Кулябки*" анонімного автора, 1833, 175, 332—334, 388.
„*Сердешна Оксана*" Квітки („Ластівка", 1841), 380—381.
„*Сила привычки*" А. В. Ве...ського („Кіевлянинъ", 1840), 358.
„*Сирота*" М. Тихорського („Маякъ", 1843), 362—363.
„*Сироты въ Малороссіи*" В. Ізмайлова („В. Е", 1814), 368—369.
„*Сказаніе о Гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ*" М. А. Максимовича („Кіевлянинъ", 1850), 253.
„*Сказаніе о Горохѣ и женитьбѣ Василія Ивановича, что почти все равно*" Є. Гребінки („О. З.", 1841), 359.
„*Сказаніе объ Ольгѣ*" З. Волконської („М. Н.", 1836), 128—130.
„*Сказаніе о Святополкѣ Окаянномъ, великомъ князѣ Кіевскомъ*" Павликія Атрешкова, 1832, 110—112.
„*Сказаніе о Хмельницкомъ*" В. Любич-Романович („С. О.", 1829), 155.
„*Сказка о дракѣ Кіевской вѣдьмы съ Ягой-бабой и о страшныхъ богатыряхъ Усынѣ и Горынѣ, упавшихъ въ пещеру во время сговора свадебнаго*" анонімного автора, 1833, 273—274.
„*Сказка о кладахъ*" П. Байського (Ор. Сомов), 1829, 265—266, 272.
„*Сказки русскія*" Ів. Ваненка, 1838, 270, 294—295.
„*Славны бубны за горами*" кн. І. Долгорукого, 1810, 19, 23, 37—39.
„*Словенскіе вечера*" В. Нарежного, т. І, 1809, 90—95.
„*Словенъ*" Нарежного, 92.
„*Слово о полку Ігоревім*" 29, 62, 63, 64, 65, 67, 78, 79, 82, 84, 86, 95, 119, 128.
„*Смерть Пушкаря*" В*** („В. Е.", 1830), 155.
„*Собака та злодій*" П. Писаревського („Ластівка", 1841), 395.
„*Солопій та Хивря*" Артемовського-Гулака („У. В.", 1819, 270, 383—386.
„*Сорочинская ярмарка*" М. Гоголя, 1831, 197, 269, 270, 271, 272, 386.
„*Софія*" В. Карлгофа („Н. Альм.", 1831), 349.
„*Сочиненія*" Миколи Венгера, 1835, 390.
„*Старая быль*" П. Катеніна („С. Ц.", 1828), 102.
„*Старосвѣтскіе помѣщики*" М. Гоголя, 1835, 314, 350, 365.
„*Стецько*", „*можебилиця*" Петра Писаревського, 1841, 394.
„*Стихотворенія*" Н. І. 1840, 306.
„*Странный договоръ*" П. І., 1844, 395—396.
„*Страшная месть*" М. Гоголя, 1831, 262, 270. 271—272.
„*Страшный звѣрь*" див. „*Малороссійское преданіе*".
„*Судьба*" Н. Тихорського („Маякъ", 1842, 307—308.
„*Таврида*" О. Муравйова, 1827, 100, 264, 371.
„*Такъ иногда люди женятся*" Є. Гребінки („Ут. З.", 1839), 356.
„*Тарасова ніч*" Т. Шевченка, 1844, 135, 205.
„*Тарасъ Бульба*" М. Гоголя, 1835, 10, 137, 192—195, 197, 207, 233, 238, 268.
„*Татарскіе набѣги*" Квітки-Основ'яненка, 1844, 22, 221—224.
„*Твардовскій*" П. Артемовського-Гулака („В. Е.", 1827), 263—264.
„*Телепень*", „*быль*" Є. Гребінки, 1837, 197.

Digitized by Google

„*Терешко*" Ів. Кулжинського („Д. Ж.", 1829), 372–373.
„*Толпа зѣвакъ*" Миколи Венгера, 1835, 390.
„*Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества*", 1777, 17.
„*Тополя*" Т. Шевченка, 1840, 305.
„*Торба*" М. Костомарова („Молодик", 1843), 308.
„*Тоска по мѣстечкѣ В* Б**ъ Р.**" („Укр. В.", 1817), 46.
„*Тристрам Шанді*" Стерна, 39, 40.
„*Турецкій судъ*" В. Нарежного, 1824, 370.
„*Тюхтій та Чванько*" Артемовського-Гулака („У. В.", 1819), 270, 383, 385, 386.
„*Удавленникъ*" М. Маркевича („Вес. Цв.", 1835), 279—280.
„*Украина*" Маркевича, 1831, 17.
„*Украинская быль*" Странника, 1841, 207, 208.
„*Украинская мелодія*" Є. Гребінки („Ластівка", 1841), 380.
„*Украинская сирота*" Свечинського, 1805, 366—367.
„*Украинскіе Дипломаты*" Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1840), 356—357.
„*Украинскій бардъ*" Є. Гребінки („Лит. Пр. къ Р. Ин.", 1837), 203.
„*Украинскія баллады*" М. Костомарова, псевд. Єремія Галка, 1839, 204—205 377—378.
„*Украинскія мелодіи*" Маркевича, 1831, 17.
„*Украинскія мелодіи*" Мик. Маркевича (М., 1831), 21, 267—269.
„*Украинскі повѣрья*" Олек. Корсуна, 1841, 306.
„*Украинскія сказки*" І. Срезневського („Галатея", 1839), 21, 295.
„*Украинское утро*" Квітки-Основ'яненка, („Утр. Зв.", 1833), 17.
„*Упырь*" О. Чужбинського („Галатея", 1839), 297–298.
„*Усладовы гусли*" І. Лялкринського („В. Е.", 1830), 267.
„*Утопленна*" Т. Шевченка, 1843, 308.
„*Утопленникъ*" О. Пушкіна, 260, 267.
„*Уѣздный Судья*" І. Кулжинського, („Маякъ", 1842), 360, 364.
„*Фенюшка*" Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1841), 380.
„*Fischer*" Гете, 260, 267.
„*Флоръ Силинъ*" Карамзіна, 1834, 375.
„*Харьковская Ганнуся*" Квітки-Основ'яненка („Телескопъ", 1832), 374.
„*Хмара и Перепелиця*" Миколи Ковалевського („О. З.", 1848), 364, 365.
„*Хмѣльницкіе, или присоединеніе Малороссіи*" П. Голоти, 1834, 189—191.
„*Хромой скрыпачъ*" Л. Боровиковського, 1840, 298—299.
„*Хрустальная балка*" А. Скальковського, 1849, 250, 251.
„*Царь-Дѣвица*" Державіна, 1804, 70.
„*Цитра*" Йосипа Гру(зи)нова, 1830, 373.
„*Цыганъ*" П. Куліша („Ластівка", 1841), 393—394.
„*Цыганьска Шолопутькява, або мій шляхъ до родыны*" Петра Довгоносенка, 1836, 390—391.
„*Чайковскій*" Є. Гребінки („От. Зап.", 1843), 137, 212—218.
„*Чарівна флейта*" опера Моцарта, 260.
„*Чары, или нѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и разсказовъ украинскихъ*" Кирила Тополі, 1837, 21, 288—290.
„*Часы досуга*" В. Жмакіна, 1843, 381.
„*Часы мого безталанного жытья*" Г. Карпенка, 1849, 253.
„*Человѣкъ во вкусѣ Геснера и Флоріана*" М. Левицького („У. В.", 1818), 344.
„*Червонный жупанъ*" Миколи Венгера, 1850, 396.
„*Черная Рада*" П. Куліша, 1845, 232—235.
„*Чернецъ, кіевская поэма*" І. Козлова, 1825, 345.
„*Черный Кощей, или заднѣпровскій хуторъ у Лункой горы*" А. Чуровського, 1844, 225.
„*Черта изъ частной жизни Боченочка*" Є. Гребінки („Новоселье", 1846), 363.
„*Чеславъ*" Є. Люценка („Сор. Пр.", 1818), 96.
Чигиринскій кобзарь" Т. Шевченка, 205, 305.
„*Чигиринскій Козакъ*" А. Яковлева („Нов. лит.", 1825), 143.
„*Чому жиди не ідять свинини*" Олександра Корсуна, 1841, 306.
„*Чорна Рада*" П. Куліша, 1857, 135, 137, 193.
„*Чорный котъ*" Єремії Галки (Костомарова), 1839, 377.

Digitized by Google

„*Чугуевскій козакъ*", уривок з роману О. Чужбинського („Лит. Пр. къ Р. Ин.", 1838), 376.
„*Чугуевскій козакъ*" Олександра Чужбинського („Галатея", 1840), 380.
„*Чурила Пленковичь*" Н. Радіщева, 1801, 69, 70–71.
„*Шалость*" О. Пушкіна, 24.
„*Шемякинъ судъ*" П. І., 1844, 396.
„*Шестая глава изъ романа: Чугуевскій козакъ*" (14—28) О. Чужбинського, уривок („Галатея", 1839), 297.
„*Шесть малороссійскихъ простонародныхъ балладъ*" Л. Боровиковського („О. З.", 1840), 298—300.
„*Шулпейко и Горностай*" М. Ковалевського (Лит. Веч.", 1850), 366.
„*Щира Правда*" Є. Галки, 1839, 204, 377.
„*Що зробилось зъ Оленкою и за-вщо*" Олекс. Корсуна, 1841, 306.
„*Що такее була черепаха и звідкиля вона узялась*" Олек. Корсуна, 1841, 306.
„*Эмеритъ*" Ів. Кулжинського, 1836, 48, 51, 53–54, 352, 353, 364.
„*Юность Мазепы, разсказъ племянника его Андрея Войнаровскаго*" („Междудѣлье", 1848), 249.
„*Юрій Милославскій*" Загоскіна, 56.
„*Юрій Хмельниченко*" І. Срезневського („Литер. приб. къ Русск. Инвалиду), 1838, 196.
„*Юродивый, малороссійская быль*" П. Байського (Ор. Сомова) („С. Цв.", 1827), 371.
„*Ябеда*" Капниста, 33.
„*Якъ нажыто, такъ и прожыто*" Хоми Куприенка, 1840, 303.
„*Якъ Юрко знайшовъ тютюнъ и табакъ, та й ставъ курить та нюхати*" Олександра Корсуна, 1841, 306.
„*Ярмарка*" Квітки-Основ'яненка („Совр.", 1840), 357.
„*Ярмарка*" С. Закревської („О. З.", 1843), 362.
„*Ярославна*" М. Загорського („Вес. Цв.", 1835), 103.
„*Ѳедюша Мотовильскій*" Івана Кулжинського, 1833, 315, 317, 327—332, 335.

Digitized by Google

Digitized by Google

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Од автора	III
Передне слово	1— 13
Розділ перший. Україна в описовій літературі	15— 57
Розділ другий. Давня Київська Україна-Русь у розповідній літературі	59—131
Розділ третій. Україна XVII віку в розповідному письменстві	133—253
Розділ четвертий. Фантастична повість і казка	255—310
Розділ п'ятий. Життя України XVIII—XIX вв. у розповідному письменстві	311—396
Додаток:	
Список творів, використаних у праці	397—419
Речовий покажчик	421—433
Іменний покажчик	435—443
Покажчик творів	445—457

Digitized by Google

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба:
7	1 знизу	Меркуръ	Меркурій
8	5 „	не	же
9	19 „	schönet	schöne
41	19 „	Марченко	Ларченко
42	18 „	Пелісон	Пелейон
62	13 „	дочка	дочь
69	4 згори	маку	маю
105	1 знизу	Мамошн	Малуши
261	15 „	Басаврюк	Бисаврюк
263	18 згори	Л. І. Майков	Л. Н. Майков
266	2 знизу		
„	10 „		
„	12 „	Басаврюк	Бисаврюк
267	7 згори		
269	9 знизу		
301	1 згори	Не добры	Недобры
309	10 знизу	Вермока	Верліока

GENERAL BOOKBINDING CO.
QUALITY CONTROL MARK
Digitized by Google